ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫ

НАРХОЗ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫ КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ: ЭВОЛЮЦИЯ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Ғылыми мақалалар жинағы

Алматы, 2025

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты

Нархоз Университетінің
Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институты

Қазақстан Республикасының Конституциясына 30 жыл

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫ КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ: ЭВОЛЮЦИЯ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

Алматы, 2025

ӘОЖ 342
КБЖ 67.400
Қ 18

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты

Нархоз Университетінің
Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институты

Қ 18 **Қазақстан Республикасында құқықты конституцияландыру: эволюция, қазіргі жағдай және заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары** / Ғылыми мақалалар жинағы. Жауапты редакторлар: Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының Төрағасы Э.Ә. Азимова және Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Нархоз Университетінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының директоры, з.ғ.к., профессор Б.М. Имашев. – Алматы: «Фортуна Полиграф баспасы» ЖШС, 2025. – 426 б.

ISBN 978-601-329-367-7

Бұл басылым Қазақстан Республикасы Конституциясының 30 жылдығына орай шығарылды және ұлттық құқықтың түрлі салаларындағы конституциялық құндылықтарды одан әрі жетілдіру мен дамытудың теориялық және қолданбалы аспектілеріне арналған ғылыми зерттеулерді қамтиды.

Авторлар Конституция мен салалық заңнама арақатынасының, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына кепілдіктерді нығайтудың, мемлекеттік билік пен сот төрелігінің тиімділігін арттырудың басты мәселелеріне тоқтала отырып, Қазақстанның құқықтық жүйесін конституционализм тұрғысынан трансформациялауды қарастырады.

Ғылыми мақалалар жинағында заңнаманы конституцияландыру негіздеріне; демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуына; мемлекеттік институттардың жұмыс істеуіне және олардың қоғаммен өзара іс-қимылына; құқықтың материалдық салаларында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сондай-ақ конституциялық талаптар тұрғысынан процестік заңнама мен сот жүйесін дамытуға байланысты мәселелерді қамтитын кешенді зерттеулер топтастырылған.

Басылым саясатпен, заң шығару мен құқық қолдану қызметімен айналысатын адамдарға, практик заңгерлерге, ғалымдарға және жалпы жұртшылыққа пайдалы болады.

*Мақалалар авторлық редакцияда жарияланды. Редакция алқасы мен авторлар ұжымы жарияланған мақалалардағы әр автордың ұстанымымен толықтай келіседі дегенді білдірмейді.

ӘОЖ 342
КБЖ 67.400

ISBN 978-601-329-367-7

© Авторлар ұжымы, 2025
© ҚР Конституциялық Соты, 2025
© Нархоз Университеті, 2025
© «Фортуна Полиграф» баспасы ЖШС, 2025

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ ОТЫЗ ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛАДЫ

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз 6

1-бөлім. Қазақстан Республикасының заңнамасын конституцияландырудың, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жалпы мәселелері

Э.Ә. Азимова, Э.Ә. Қалиева. Қазақстан Республикасының Конституциясы – еліміздің Негізгі Заңы 8

Қ.К. Айтхожин. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі және конституциялық бірегейлігі.....18

Л.С. Жақаева. Конституциялық процесс: институциялаудың теориялық және құқықтық мәселелері 38

М.А. Сарсембаев. Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығын конституцияландыру арнасындағы ұлттық, өңірлік және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылын жетілдіру 56

С.Ф. Ударцев. Конституциядағы және Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құқықтық ұстанымдарындағы қолданыстағы құқық 78

Е.Т. Исабаев. Конституция, құқықтық мәдениет, Конституциялық Сот және құқық онтологиясы (философиялық-экономикалық талдау тәжірибесі) 99

А.Е. Жатқанбаева. Ақпараттық қауіпсіздіктің конституциялық-құқықтық негіздері 111

2-бөлім. Заң шығарушы және атқарушы мемлекеттік органдар жүйесінің қалыптасуы мен жұмыс істеуін, олардың азаматтық қоғаммен және азаматтармен өзара іс-қимылын конституцияландырудың эволюциясы

В.А. Малиновский. Қазақстан Республикасының мемлекеттік нысанын, мемлекеттік биліктің бірлігі және оның бөлінуі қағидатын конституцияландыру 131

Р.А. Подопригора, Р.С. Мельник. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының әкімшілік құқық пен процеске қатысты нормативтік қаулылары 157

А.А. Караев. Мемлекеттік биліктің жоғары органдары мен азаматтық қоғам институттарының конституциялық-құқықтық жауапкершілігі 171

Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасының Конституциясы және сайлау құқығын дамыту 189

Е.В. Порохов. Қазақстан Республикасының Конституциясы және салық құқығының эволюциясы 209

Ә.Т. Шаукенов. Қаржылық құқықтың конституциялық негіздері жетілдіруге лайық 227

3-бөлім. Конституцияландыруды және азаматтық, қылмыстық құқықта және еңбек, әлеуметтік қамсыздандыру құқығында адамның және азаматтындырң конституциялық құқықтарын қорғауды нығайту

И.И. Рогов. Қазақстандық қылмыстық құқықты конституцияландыру 248

А.М. Нұрмағамбетов. Қазақстан Республикасы конституциялық бақылау органдарының нормативтік қаулыларындағы еңбек құқығы және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы мәселелері 256

М.К. Сүлейменов. Азаматтық құқықтың конституциялық негіздері.....286

Б.М. Нұрмұханов. Қазақстанның әлеуметтік мемлекет ретінде орнығуы жағдайында халық арасында салауатты өмір салтын енгізу арқылы денсаулық сақтау конституциялық құқығын іске асыру 303

С.В. Скрябин. Қазақстан Республикасының Конституциясындағы және конституциялық бақылау органдарының нормативтік қаулыларындағы меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар мәселелері 316

4-бөлім. Сот жүйесін, қылмыстық, азаматтық және әкімшілік процестік құқығын конституцияландыруды дамыту

Б.М. Имашев. Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және конституциялық бақылау: эволюция және дәйекті конституцияландыру 336

А.Н. Ахпанов. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты мен Конституциялық Кеңес шешімдеріндегі қылмыстық процесті конституцияландыру мәселелері 360

Т.Е. Сәрсенбаев Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасында Конституция идеяларын дамыту 381

З.Х. Баймолдина. 1995 жылғы Конституцияның Казақстандағы сот билігінің парадигмасына әсері 394

С.А. Акимбекова. Қазақстан Республикасының азаматтық процестік құқығын конституцияландыру 409

Б.Ә. Бегалиев. Конституциялық қағидаттарды әкімшілік әділетте іске асыру 418

АЛҒЫ СӨЗ

2025 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда азаматтардың көпшілігімен мақұлдаған Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясының қабылданғанына отыз жыл толады. Бұл оқиға мемлекеттіліктің жаңа кезеңіне өтуді ғана емес, қоғамдық және құқықтық өмірді жан-жақты конституцияландырудың басталуын белгілеп берді.

Үш онжылдықта Қазақстан қазіргі заманғы жария билік жүйесі бар тәуелсіз, саяси тұрақты мемлекет ретінде орнықты. 1995 жылғы Конституция егемендіктің, қоғамның саяси ұйымдастырылуының, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың берік құқықтық негізіне айналды. Онда жария етілген құндылықтар – халық билігі, заң үстемдігі, адам құқықтары, әділдік – құқықтық мемлекеттің қазақстандық үлгісінің өзегін қалыптастырды.

Конституцияландыру процесі еліміздің орнықты дамуының стратегиялық векторы болып табылады. Ол Негізгі Заңның мәтінін жетілдіруді ғана емес, өмірдің барлық салаларына: норма шығару мен құқық қолданудан сот практикасына, әкімшілік басқаруға және жария бақылауға дейін әсер ететін құқықтық бағдарлардың бірыңғай жүйесін қалыптастыруды да қамтиды. Конституция жай ғана заңды құжат емес, ол уақыт сын-қатерлеріне ден қоятын және мемлекеттік саясаттың ұзақ мерзімді бағдарларын белгілейтін пәрменді тетікке айналып келеді.

Бұл жолдағы маңызды кезеңдер – Конституцияға енгізілген түзетулерде, әсіресе 2022 жылғы бүкілхалықтық референдум аясында бекітілген реформалар. Осы өзгерістер Парламенттің рөлін күшейтті, билік өкілеттіктерін қайта бөлді, азаматтар тікелей жүгіне алатын Конституциялық Соттың құрылуын қоса алғанда, құқық қорғау тетіктерін кеңейтті және әділ, ашық және есеп беретін басқару бағытын белгіледі. Мұның бәрі билік заңдылығын және конституциялық құқықтық тәртіпке деген сенімді нығайтты.

Қабылданатын шешімдер Негізгі Заңның бағыты мен үтір-нүктесіне сәйкес келмей жатса, конституцияландыруды жүргізу мүмкін емес. Әрбір заң, әрбір институционалдық реформа Конституцияның негізгі ережелерінен туындауға тиіс. Бұл тұрғыда құқықтық айқындылық – нормалардың анықтығы, тұрақтылығы және болжамдылығы өте маңызды. Тек әділ әрі түсінікті заң ғана құқықтық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ете алады және мемлекеттілікті нығайта алады.

Конституциялық бірегейлік Қазақстанның бірегей тарихи және құқықтық жолының көрінісі ретінде барлық құқықтық саясат үшін құнды бағдар болып табылады. Ол құқықтық қағидаттар мен мәдени дәстүрлерді, тарихи сабақтастықты және жаңаруға деген заманауи ұмтылысты біріктіреді. Сондықтан жаңа

сын-қатерлерді қабылдау мен конституциялық тұрақтылықты сақтау арасындағы тепе-теңдік өте маңызды.

Бұл процесте 2022 жылғы реформа шеңберінде қайта құрылған Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты маңызды рөлге ие. Сот Конституцияны ресми түсіндіруді жүзеге асырып қана қоймай, сонымен қатар азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тікелей жүгіну тетігі арқылы қорғауды қамтамасыз етеді. Судьялардың жоғары кәсіби деңгейі, ғылыми-консультативтік кеңестің болуы, құқықтық сараптамаға пәнаралық көзқарастар – осының барлығы өзекті сын-қатерлерге тиімді ден қоюға және конституциялық құқықтық тәртіпті нығайтуға мүмкіндік береді.

Бұл жинақ Қазақстан Республикасы Конституциясының 30 жылдығы қарсаңында дайындалды. Оны әзірлеуге Конституциялық Сот судьялары, ғылыми-консультативтік кеңестің мүшелері, сондай-ақ еліміздің жетекші ғалымдары қатысты. Авторлар Конституция нормаларының ұлттық заңнаманың әртүрлі салаларында қолданылуына терең талдау жасап, қазіргі реформалар кезеңі жағдайында конституцияландырудың негізгі бағыттарын белгілеп берді.

Қолданыстағы кодекстер мен салалық заңдарды әзірлеуге тікелей қатысқан мамандардың ғылыми тұжырымдары жинақтың құндылығын ерекше арттырып отыр. Олардың жұмыстары Конституцияның іргелі ережелерінің қылмыстық, әкімшілік, азаматтық, қаржылық, экологиялық заңнама нормаларын жетілдіруге және қазақстандық құқықтың өзге де бағыттарын реттеуге тигізетін әсерін ашып көрсетеді.

Жинақтың тақырыбы осы ғылыми жобаның атауында жазылған «Қазақстан Республикасында құқықты конституцияландыру: эволюция, қазіргі жағдай және заңнаманы жетілдірудің негізгі бағыттары» идеясын көрсетеді. Бұл жай ғана идеялармен алмасу емес, бұл – заманауи, әділ және құқықтық мемлекет құруға белсенді және саналы түрде қатысуға шақыру. Конституциялық құрылысты сақтау және жетілдіру үшін жауапкершілік тек заңгерлер мен құқықтанушыларға ғана емес, сонымен қатар іс-әрекеттері конституциялық мәдениеттің негіздерімен қатынаста болуға тиіс әрбір азаматқа да жүктеледі.

Басылым оқырмандардың кең ауқымына – заңгерлерге, мемлекеттік қызметшілерге, студенттерге, зерттеушілерге, оқытушыларға және құқықтық мемлекеттің даму мәселелеріне, конституционализм теориясы мен практикасына қызығушылық танытатын барлық адамдарға да арналған. Жинақ Конституцияның Қазақстан Республикасының өміріндегі егемендіктің, әділдіктің және құқық үстемдігінің негізі ретіндегі рөлі туралы ғылыми және қоғамдық пікірталастың дамуына үлес қосатынына сенімдіміз.

Эльвира Әбілхасымқызы АЗИМОВА
Қазақстан Республикасы
Конституциялық Сотының Төрағасы

1-БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫН КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУДЫҢ, АДАМНЫҢ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Эльвира Әбілхасымқызы Азимова
Қазақстан Республикасы
Конституциялық Сотының Төрағасы

Эльмира Әбдікқызы Қалиева
Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты Аппаратының Өтініштерді алдын ала зерделеу және құқықтық қамтамасыз ету бөлімінің меңгерушісі, з.ғ.д.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ – ЕЛІМІЗДІҢ НЕГІЗГІ ЗАҢЫ

«Конституция» терминінің этимологиясы латынның «constituio» сөзінен шыққан және «орнату, құру»[1] деген мағынаны білдіреді. Тарихи тұрғыда Конституция негізгі құқықтық, саяси және идеологиялық функцияларды орындауға арналған.

Конституцияның заң тұрғысындағы функциясы – азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын анықтайтын, сондай-ақ құқықтық мемлекеттің қалыптасуының және жұмыс істеуінің заңдық негіздерін белгілейтін құқықтың негізгі көзі ретіндегі қызметі. Ол басқа да заңдардың шығуына және олардың жұмыс істеуіне негіз бола отырып, бүкіл құқықтық жүйенің іргетасы ретінде қызмет етеді және қоғамдағы қатынастарды реттейді.[2]

Саяси функция – мемлекеттік биліктің құрылымы мен ұйымдастырылуын қалыптастыру болып табылады. Конституция билік органдарының (мысалы, заң

1 «Конституция» терминінің этимологиясы туралы толық ақпаратты мына жерден қараңыз: Ударцев С.Ф. Құқық және мемлекет институттар мен идеялар ретінде: өткені, бүгіні және ертеі. Таңдаулы. – М.: Юрлитинформ, 2022. – 536 б. – Б..20-31.

2 Harding A. and Leyland P. Constitutional Courts: A Comparative Study, edited by. London: Wildy, Simmonds & Hill Publishing, 2009, p.376. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/legal-studies/article/abs/constitutional-courts-a-comparative-study-edited-by-andrew-harding-and-peter-leyland-london-wildy-simmonds-hill-publishing-2009-xii-376-index-12pp-1995-paperback-isbn-978085490063 (accessed: 01.08.2025).

шығарушы, атқарушы және сот тармақтары) қалай құрылуы керектігін көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың құзыретін, өкілеттіктері мен қарым-қатынастарын айқындайды, тежемелік және тепе-теңдік жүйесін қолдана отырып, билікті бөлу принциптерін бекітеді, сонымен қатар мемлекеттің азаматтардың жеке өміріне араласуының шектерін белгілейді.[3] Бұл еліміздің саяси өмірінде тұрақтылықты қалыптастырып, саяси процесті реттейді.

Идеологиялық функция қоғамның рухани және мәдени өмірінің аспектілерін қамтиды. Конституция заң нормаларын бекітіп қана қоймайды, қоғамдық сананы қалыптастырып, демократия, әділдік және адам құқықтары сияқты белгілі бір саяси және құқықтық идеалдарды ілгерілетуге көмектесе отырып, қоғамның идеалдары мен құндылықтарын, оның ұлттық, мәдени және тарихи дәстүрлерін бейнелейді.

Конституция қоғамдағы өзгерістерге қарай өзгеруі және дамуы мүмкін екенін де атап өткен жөн, бұл оның өзектілігі мен заманауи жағдайларға сәйкес болуын қамтамасыз етеді.[4] Бұл икемділік Конституцияға конституциялық құрылысқа кепілдік берудің, құқықтық тәртіпті қолдаудың және мемлекет тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды құралы болып қалуға мүмкіндік береді.

Отыз жылда Қазақстан Республикасы Конституциясының Негізгі Заң ретіндегі тұжырымдамасы елеулі өзгерістерге ұшырады, алайда құқық үстемдігі және адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы принциптері өзгеріссіз қалды. Конституция – адам, азамат, қоғам және мемлекет арасындағы өзара байланысты бекітетін Негізгі Заң.

Конституцияда Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Баланың құқықтары мен мүдделерін қорғау басымдығының принципі мемлекеттік саясат негіздерінің бірі болып табылады. Бұл ретте кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-аналарына қамқорлық жасауға міндетті.

Конституция мемлекет қызметінің негізгі принциптерін: қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, халықтың игілігі үшін экономикалық даму, қазақстандық патриотизм және мемлекет өмірінің маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу принциптерін белгілейді.[5]

Демократиялық құндылықтар ұстанымы – Конституцияның халықты мемлекет билігінің жалғыз көзі ретінде тану туралы нормаларымен айғақталады, ол

3 Duignan B., DeCarlo C. The U.S. Constitution and the Separation of Powers (Checks and Balances in the U.S. Government) Paperback – July 30, 2018, 128 p. URL: https://downturk.net/3717859-the-us-constitution-and-the-separation-of-powers.html (accessed: 01.08.2025).

4 Ferreres Comella, V., Constitutional Courts and Democratic Values: A European Perspective (New Haven, CT: Yale University Press, 2009, 256 p.). URL: https://www.goodreads.com/book/show/8437659-constitutional-courts-and-democratic-values (accessed: 01.08.2025).

5 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды). URL: www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (қараған күні: 06.08.2025).

билігін тікелей республикалық референдум, еркін сайлау арқылы, сондай-ақ өз билігін мемлекеттік органдарға беру арқылы жүзеге асырады.

Конституция мен заңдар негізінде құқық үстемдігінің және мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлу қағидатына сәйкес жүзеге асырудың демократиялық принциптері бекітілген.

Конституцияның Негізгі Заң ретінде ең жоғары заңды күші бар және Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады.

Конституцияда идеологиялық және саяси әр-алуандылық танылады, бұл көп партиялық жүйенің қалыптасуына және дамуына, сондай-ақ Қазақстандағы қоғамдық бірлестіктердің еркін қызметіне жағдай жасайды.

Конституцияда мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады.

Конституцияда жер және оның қойнауы, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі және табиғатты ұтымды және орнықты пайдалану принциптері негізінде бүкіл қоғамның мүддесі үшін пайдаланылады деп белгіленеді.

Қазақстанда мемлекеттік тіл – қазақ тілі, алайда мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады.[6]

Әлемдегі конституциялардың заманауи тұжырымдамалары тиімді әлеуметтік бағдарланған мемлекет құруға бағытталған. Олар «өркендеу мемлекетін» жариялап қана қоймайды, адам мен мемлекет қажеттігінің арақатынасы туралы жаңа түсінік қалыптастыратын «еңбек мемлекетін» де белгілейді.[7] Мемлекет базалық әлеуметтік стандарттарға – азаматтардың негізгі қоғамдық қажеттіліктеріне, ең төменгі жалақы мен зейнетақы мөлшеріне, заңды негіздер бойынша әлеуметтік қамсыздандыруға, білім беру, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау, инфрақұрылымды дамыту және тағы басқа салалардағы жалпыға міндетті стандарттарға кепілдік беруге тиіс, ал қалған игіліктерге адам өз еңбегі мен білімі арқылы қол жеткізуі керек. Осылайша, адамның және азаматтың құқықтық мәртебесі тек құқықтарды ғана емес, міндеттерді де қамтиды.

Қазіргі реалий мен жаңа сын-қатерлер жағдайында конституциялық құндылықтар ұстанымын сақтаудың маңызы артып келеді. Адамның және азаматтың құқықтық мәртебесін әлемдік интеграциялық процестерді және ұлттық заңнаманы осы процестерге бейімдеудің уақыты келгенін ескере отырып, халықаралық стандарттар призмасы арқылы қамтамасыз ету қажет.[8] Конституциялық құқықтар мен әлеуметтік кепілдіктер мазмұнының нақты орындалуы еліміздегі экономикалық қатынастардың дамуына және бизнес үшін қолайлы жағдай жасалуына байланысты.

6 Сол жерде.

7 Т.Я. Хабриеваның кітабынан қараңыз Таңдаулы еңбектер: 10-томда. Т. 2: монография. Мазмұны.: Конституционный контроль. Правовая охрана Конституции. Теория современной конституции. - М., 2018. - 448 б. - Б.17.

8 Хабриева Т.Я., Ковлер А.И., Белялова А.М. және басқалар. Международное правосудие как фактор интеграции: монография. - Мәскеу: ИЗиСП: Норма: ИНФРА-М, 2019. - 192 б. - Б. 15.

Құқықтық мәртебе тек құқықтарды ғана емес, сонымен бірге басқа да адамдардың құқықтарын құрметтеу мен қоғамдық тәртіпті сақтау міндеттерін де қамтитынын түсіну маңызды. Құқықтар мен бостандықтар теңгерімін қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің жұмыс істеуінің және азаматтық қоғамды қолдаудың негізгі аспектісі болып табылады.

Бұл идеялар Конституцияның преамбуласында көрсетілген:

«Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген
Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде
мемлекеттілік құра отырып,
өзімізді еркіндік, теңдік және татулық
мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық
қоғам деп ұғына отырып,
дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын
алуды тілей отырып,
қазіргі және болашақ ұрпақтар алдындағы
жоғары жауапкершілігімізді сезіне отырып,
өзіміздің егемендік құқығымызды негізге
ала отырып осы Конституцияны қабылдаймыз».[9]

Қазақстанның конституциялық дамуын ретроспективті талдау бірнеше негізгі кезеңдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1. Тәуелсіздіктің қалыптасуы. 1990 жылғы 25 қазанда «Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы» декларацияның қабылдануы Қазақстанның егемендігі мен аумақтық тұтастығын, сондай-ақ биліктің бөлінуі қағидатын конституциялық тұрғыдан бекітті.

2. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» 1991 жылғы 16 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында «Конституцияны сот арқылы қорғаудың жоғары органы Конституциялық Сот болып табылады (10-бап). Жоғарыда аталған ережені іске асыра отырып, 1992 жылғы шілденің басында 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» және «Қазақстан Республикасындағы конституциялық сот ісін жүргізу туралы» заңдар қабылданды, сондай-ақ Конституциялық Соттың құрамы құрылды.[10]

3. 1993 жылғы Конституция – 1993 жылғы 28 қаңтарда қабылданған тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы. Ол елдің тәуелсіздігін бекітті және мемлекеттік құрылымның парламенттік-республикалық моделін құра отырып, биліктің бөлінуі қағидатын орнатты.

4. 1995 жылы 30 тамызда қабылданған **1995 жылғы Конституция** президенттік басқару формасын және билік тармақтарының өзара іс-қимыл жасауының

9 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды). URL: www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (қараған күні: 06.08.2025).
10 С.С. Сартаев, Л.Т. Назаркулова. Қазақстан Республикасы Конституциясының қалыптасуы: мәселелері мен болашағы. Монография. – Алматы, 2002. – 97-б.

жаңа моделін белгіледі. Конституция 1998, 2007, 2011, 2017 және 2019 жылдары, сондай-ақ 2022 жылы өзгертіліп, толықтырылды.

1998 жылғы түзетулер 19 бапқа енгізілді, оның ішінде оларға президенттік өкілеттік мерзімін бес жылдан жеті жылға дейін ұлғайту, Парламент депутаттарының өкілеттік мерзімін: Сенат депутаттары үшін 4 жастан 6 жасқа дейін және Мәжіліс депутаттары үшін 5 жылға дейін өзгерту кірді. Мәжіліс депутаттарының саны 60-тан 70-ке дейін ұлғайтылды. 2007 жылғы түзетулер демократиялық қағидаттары бар жаңа Конституцияның[11] құрылуына, президенттік мерзімнің қысқаруына және пропорционалды-партиялық жүйенің енгізілуіне әкелді. 2017 жылғы түзетулер Парламенттің өкілеттігін өзгертті және елордада ерекше құқықтық режим орнатты.

2022 жылғы референдумда Президенттің өкілеттігін шектеуге, Парламенттің рөлін күшейтуге және демократиялық институттарды енгізуге бағытталған 56 түзету қабылданды. Маңызды өзгерістер Президенттің саяси партияларға мүше болуына тыйым салуға, Сенаттың Конституциялық Сот пен Жоғарғы Сот Кеңесінің төрағаларына кандидатураларды келісуіне, сондай-ақ Жоғары аудиторлық палатаны құруға қатысты болды [12].

Шартты түрде түзетулерді мынадай топтарға бөлуге болады:

Түзетулердің бірінші тобы Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін шектеуге байланысты болды.

Конституцияда өз өкілеттігін жүзеге асыру кезеңінде Президенттің саяси партияларға мүше болуына заңнамалық тыйым салу белгіленді; облыстар, республикалық маңызы бар қалалар және астана әкімдерінің актілерін жою немесе тоқтата тұру жөніндегі Президенттің құқығын көздейтін ережелер алынып тасталды; Президенттің аудандар мен облыстық маңызы бар қалалар, қаладағы аудан әкімдерін қызметтен босату құқығын көздейтін нормалар алынып тасталды, аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер; Президенттің жақын туыстарына мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор субъектілерінде басшылық лауазымдарды атқаруға заңнамалық тыйым салынды.

Түзетулердің екінші тобы Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының, Жоғары аудиторлық палатасының мүшелері, ҚР Конституциялық Сотының судьялары мен төрағаларының партиядан міндетті түрде шығуы туралы нормаларды көздейді.

Түзетулердің үшінші тобы Парламенттің рөлін күшейтуге, Парламенттің жұмыс істеу тәртібі мен қызметін өзгертуге, заң шығару процесін жетілдіруге және Үкіметтің есеп беруін арттыруға байланысты болды.

Конституцияда Конституциялық Сот пен Жоғары Сот Кеңесі төрағаларының орындарына кандидатураларды келісу құқығына Парламент Сенатының

11 Э.А. Қалиева Қазақстан Республикасының Конституциясы туралы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39386261&ysclid=me735egh5h251259472 (қараған күні: 01.08.2025).

12 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды). URL: www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (қараған күні: 06.08.2025).

өкілеттіктері бекітілді; Парламенттің құрамы мен құрылымын айқындайтын заңнаманың ережелері, сондай-ақ Республикадағы заң шығару рәсімдерін реттейтін заңнаманың ережелері қайта қаралды; бюджеттік рәсімдерге, атап айтқанда, республикалық бюджеттің атқарылу сапасына парламенттік бақылауды жүзеге асыру бөлігінде конституциялық, бюджеттік, қаржылық заңнаманың ережелері қайта қаралды; Парламент депутаттарын сайлаудың аралас пропорционалды-мажоритарлық моделі енгізілді; мажоритарлық жүйе бойынша сайланған Мәжіліс депутаттарын кері қайтарып алу тетігі бекітілді; Жоғары аудиторлық палата құрылды.

Парламенттің рөлін күшейту мақсатында Мемлекет басшысы еліміздің жоғары өкілді және заң шығарушы органын: аралас сайлау жүйесін енгізу және Мәжілістің өкілеттіктерін күшейту; депутаттардың президенттік квотасын қысқарту және Сенаттың заңдарды қабылдау жөніндегі өкілеттіктерін қайта қарау жолымен жаңғырту қажеттігін атап өтті.[13]

Осылайша, сайлау жүйесінің аралас моделі енгізілді: Мәжілістің депутаттық корпусы мынадай схема бойынша қалыптастырылды: 70% – пропорционалды негізде және 30% – мажоритарлық негізде. Жаңа аралас сайлау моделі, «ешкімге жасанды артықшылықтар бермей»[14] кең саяси әралуандықты қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Мажоритарлық сайлау жүйесі әртүрлі саяси партиялардың тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін ең тұрақты билік органдарының қалыптасуына ықпал етті. Бұл халық қалаулыларына әсер етудің қосымша тетігі болды, өйткені олар сайлау платформасын дұрыс орындамаған жағдайда оларды кері шақырып алу мүмкіндігі пайда болды.

Конституцияда Парламент Палаталары арасындағы тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесінің жетілдірілген және теңдестірілген моделі белгіленді. Сенаттағы президенттік квотаны бақылау құралы ретінде емес, Парламентте жеткілікті түрде ұсынылмаған әлеуметтік топтардың өкілдік құралы ретінде қарастырылады. Сондықтан Президент Сенаттағы президенттік квотаны 15-тен 10 депутатқа дейін қысқарту туралы шешім қабылдады, оның бесеуі Қазақстан халқы Ассамблеясының (ҚХА) ұсынысы бойынша ұсынылды және ол бұрын болғандай тікелей сайланбады. Осылайша, Сенатқа ауыстырылған және 9-дан 5 депутатқа дейін қысқартылған Мәжілістегі ҚХА квотасы жойылды. Тиісінше, Мәжілістегі депутаттық орындардың жалпы саны азайды. Бұл жаңалық жоғарғы Палатадағы әртүрлі этникалық топтарға мандаттар мен қосымша дауыстар берді. Қазір Сенат Конституциялық Сот және Жоғары Сот Кеңесі төрағаларының лауазымдарына кандидатураларды келісу бөлігінде маңызды өкілеттікке ие [15].

13 Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғыру жолында» атты Қазақстан халқына Жолдауы.URL. https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953?ysclid=me8hul29g3257749735 (қараған күні: 01.08.2025).

14 Сон жерде.

15 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған). URL: www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (дата обращения: 06.08.2025).

Заң шығаруды жетілдіру саяси жүйеде тежемелік мен тепе-теңдік тетіктерін байыпты нығайтуға және заң шығару рәсімін оңтайландыруға мүмкіндік берді. Ұсынылған тетік Сенатқа Мәжіліс қабылдаған заңдарды мақұлдау немесе мақұлдамау құқығын берді, бұл қисынды, өйткені заң шығару бастамасы тек Мәжілісте жүзеге асырылады және тек Мәжіліс ғана заңдарды қабылдау құқығына ие болуы керек.[16]

Заң шығару процесінің тиімділігін арттыру мақсатында Палаталар арасында ықтимал келіспеушіліктер болған жағдайда келісу комиссиясын құру рәсімі көзделген, сондай-ақ оларды еңсеру рәсімдері нақты регламенттелген. Қазіргі уақытта осы акценттердің ауысуы Мәжіліс өкілеттіктерінің маңыздылығы мен нығаюын атап көрсетеді. Сонымен қатар, конституциялық заңдарға қатысты оларды қабылдаудың өзге рәсімі көзделді: олар Парламент Палаталарының бірлескен отырысында қабылданады.

Бұдан басқа, Үкіметтің есептілігін қамтамасыз ету мақсатында республикалық бюджет қаражатының мақсатты және тиімді пайдаланылуына бақылауды жүзеге асыруда Парламенттің рөлі күшейтілді. Осыған байланысты Жоғары аудиторлық палатаны құру және Палата Төрағасының Мәжіліс депутаттарына жылына екі рет есеп беру міндеті уақтылы шаралар болып табылады.

Түзетулердің төртінші тобы демократиялық институттарды енгізумен, қоғамды демократияландырумен және адамның іргелі құқықтарын қорғаумен байланысты.

Қоғамды одан әрі демократияландырумен бірге дәйекті түрде орталықсыздандыру демократияның маңызды аспектісі болды. Жергілікті өзін-өзі басқаруды тікелей қаржыландыру арқылы әлемнің көптеген елдері аумақтарды абаттандыру, жол салу және тағы басқа да мәселелерді тиімді шешіп келеді. Сондықтан жергілікті өзін-өзі басқару органдарын жаңғырту жүйесінде мәслихаттардың рөлін нығайту өңірлердің дамуына, әрбір азаматтың өмір сүру сапасын арттыруға және жергілікті маңызы бар мәселелерді шешуге халықтың тікелей қатысуын кеңейтуге жаңа серпін беруге мүмкіндік берді, бұл озық халықаралық практикаға (Еуропалық жергілікті өзін-өзі басқару туралы хартия) сәйкес келеді[17].

Қазақстан Республикасының ізгілік қағидаттарын одан әрі ұстануын өлім жазасының күшін жою дәлелдейді.

Бүгінгі таңда Конституциямыз демократиялық қоғамдағы құқық үстемдігі қағидатын бекітеді, адамның және азаматтың әлеуметтік-экономикалық, саяси, азаматтық құқықтарын қорғауды жүзеге асырады, бұлар халықаралық стандарттарға сәйкес келеді.

Бұл тұрғыда демократиялық қоғамдағы құқық үстемдігі қағидаты – жаңа сынқатерлер алдында жаһандық бейбітшілік жағдайында тұрақтылық пен динамизмді қамтамасыз етуге арналған қазіргі конституционализмнің іргелі негізі.

16 Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғыру жолында» атты Қазақстан халқына Жолдауы URL. https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953?ysclid=me8hul29g3257749735 (қараған күні: 01.08.2025).

17 CETS 122 - European Charter of Local Self-Government. URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007a105 (accessed: 01.08.2025).

Тұрақтылық мемлекеттің құқықтық жүйесінде Конституция үстемдігіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, билік тепе-теңдігі мен мемлекеттік органдар қызметінде заңдылықты сақтауға кепілдік беретін конституциялық бақылаудың тиімді тетіктерімен қамтамасыз етіледі[18].

2022 жылғы конституциялық реформа шеңберінде конституциялық бақылауды жүзеге асыру азаматтардың құқықтарын қорғауға жаңа мүмкіндіктер ашатын маңызды қадам болды. Қазақстанның қайта құрылған конституциялық бақылау үлгісі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың үздік әлемдік тәжірибесін пайдаланады.

Енді Қазақстан азаматтары, егер заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт өздерінің құқықтарын бұзады деп есептесе, Конституциялық Сотқа тікелей жүгіне алады. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мен Бас Прокурордың да Конституциялық Сотқа жүгінуге құқығы бар.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты Конституция үстемдігін қамтамасыз етеді. Басқа елдердің озық құқықтық жүйелеріндегідей ол тек қана құқық мәселелерін шешеді және жүгінуге себеп болған нақты мән-жайларға баға бермейді[19].

Конституциялық Соттың нормативтік қаулылары қабылданған күнінен бастап күшіне енеді, Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында жалпыға бірдей міндетті, түпкілікті болып табылады және шағым жасалуға жатпайды.

Конституцияның 4-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық – Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының нормалары[20].

2,5 жыл ішінде азаматтардан Конституциялық Сотқа 11 мыңға жуық өтініш келіп түсті, бұл халықтың құқықтық белсенділігі мен конституциялық бақылау институтына деген сенімнің күрт өскенін көрсетеді.

2023 жыл – 2025 жылғы мамыр аралығында азамат пен билік субъектілері талаптарының мәні бойынша құқық нормаларын тексеру жүзеге асырылған кезде конституциялық іс жүргізу нәтижелері бойынша 73 қорытынды шешім (Конституциялық Соттың нормативтік қаулылары) қабылданды, олар бойынша:

64 норма Конституция нормаларына сәйкес келді;

20 норма Конституция нормаларына сәйкес келмеді;

---

18 Ginsburg, T., Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asia (Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 295 p.). URL: https://openlibrary.org/works/OL13627716W/JUDICIAL_REVIEW_IN_NEW_DEMOCRACIES_CONSTITUTIONAL_COURTS_IN_ASIAN_CASES (accessed: 01.08.2025).

19 Christoph Grabenwarter, Peter M. Huber, Rajko Knez, Ineta Ziemele. The Role of the Constitutional Courts in the European Judicial Network. // European Public Law Volume 27, Issue 1 (2021), pp. 43 – 62.

20 Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды). URL: www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (қараған күні: 06.08.2025).

25 норма Конституциялық Сот берген түсіндірмеде Конституцияға сәйкес келді;

2 норма бойынша Конституция нормаларына ресми түсіндіру берілді;

2 норма бойынша конституциялық бақылау органы бұрын қабылдаған қорытынды шешімдерді нақтылайтын қосымша қорытынды шешімдер қабылданды.

Конституциялық іс жүргізу шеңберінде: сот төрелігіне қол жеткізуге, заң мен сот алдында тең болуға, кемсітпеуге, өмір сүру, білікті заң көмегін алу құқықтарына, ар-ождан бостандығына, сайлау құқықтарына, мемлекеттік қызметке тең қол жеткізуге, жеке бас бостандығына, ақпаратқа қол жеткізуге, қай ұлтқа жататынын көрсету құқығына, жиналыстар өткізуге, зейнетақымен қамсыздандыруға және жеке меншікке қатысты нормативтік құқықтық актілер нормаларының Конституцияға сәйкестігі тексерілді.

Азаматтардан келіп түскен өтініштердің басым бөлігі Қылмыстық және Қылмыстық-процестік, Қылмыстық-атқару, Әкімшілік құқық бұзушылық, Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы, Әкімшілік рәсімдік-процестік, Салық, Азаматтық, Азаматтық процестік, Жер және Әлеуметтік кодекстерінің нормаларына қатысты болды.

Азаматтар әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі, құқық қорғау қызметі, бұқаралық ақпарат құралдары, прокуратура, сайлау, діни қызмет және діни бірлестіктер, төрелік, Семей ядролық сынақ полигонындағы ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау, көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру, жол жүрісі, бейбіт жиналыстар туралы заңдарға, сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілерге қатысты Конституцияға сәйкестігін тексеру туралы өтініш білдірді.

Сонымен қатар азаматтар Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары мен орталық мемлекеттік органдардың бұйрықтарын қоса алғанда, бірқатар заңға тәуелді актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеру мәселесін де көтерді.

Конституциялық іс жүргізу нәтижелері бойынша Конституциялық Соттың судьялары алқалы түрде көпшілік дауыспен қорытынды шешімдер қабылдайды.

Конституциялық бақылау органының қорытынды шешімдері ұлттық заңнаманы одан әрі жетілдіру және оның қолданылу практикасына объективті баға беру үшін маңызды құқықтық дереккөз болып табылатынын атап өткен жөн. Конституциялық Соттың қорытынды шешімдерінің маңыздылығын сезіну Үкіметтің өз Регламентіне олардың орындалуына бақылау жасау тәртібі туралы ережелерді енгізуіне негіз болды, бұл ретте осы процесті үйлестіру Әділет министрлігіне жүктелді. Процестік заңнамада кодекстер деңгейінде заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт нормаларын Конституцияға сәйкес келмейді деп тану сот шешімін қайта қарауға негіз болып табылады деп тікелей бекітілген.

Конституциялық Соттың қорытынды шешімдерін Парламентті, Үкіметті, уәкілетті мемлекеттік органдарды қоса алғанда, мемлекеттік билік субъектілеріне міндетті түрде жіберу конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету жөнінде шұғыл шаралар қабылдау сигналы болып табылады. Бұл ретте соттар мен құқық қорғау органдары өз қызметінде конституциялық бақылау органының қорытын-

ды шешімдерін елемеуге немесе өз бетінше түсіндіруге жол бермей, оларды қатаң сақтауға және қолдануға міндетті. Осылайша, конституциялық бақылау нәтижелері Конституция үстемдігін қамтамасыз етудің пәрменді құралы ғана емес, заңдылық, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу қағидаттарына негізделген орнықты құқық қолдану практикасын қалыптастыруға да ықпал етеді.

Қазақстанның «Заң және тәртіп» формуласы Конституция нормалары мен ережелерін, адам құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді[21]. Негізгі Заң үстемдігіне қол жеткізу жеке адам, қоғам және мемлекет мүдделерінің балансы, сондай-ақ тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін тиімді қолдану арқылы қамтамасыз етілуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауы. URL. https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953?ysclid=me8hul29g3257749735 (қараған күні: 1.08.2025).

2. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Становление Конституции Республики Казахстан: Проблемы и перспективы. Монография. – Алматы, 2002.

3. Калиева Э.А. О Конституции Республики Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39386261&ysclid=me735egh5h251259472 (қараған күні: 01.08.2025).

4. Ударцев С.Ф. Право и государство как институты и идеи: прошлое, настоящее и будущее. Избранное. – М.: Юрлитинформ, 2022. – 536 с. - С.20-31.

5. Хабриева Т.Я. Избранные труды: в 10 т. Т. 2: монографии. Содерж.: Конституционный контроль. Правовая охрана Конституции. Теория современной конституции. – М., 2018. – 448 с.

6. Хабриева Т.Я., Ковлер А.И., Белялова А.М. и др. Международное правосудие как фактор интеграции: монография Москва: ИЗиСП : Норма : ИНФРА-М, 2019. - 192 с.

7. Duignan B., DeCarlo C. The U.S. Constitution and the Separation of Powers (Checks and Balances in the U.S. Government) Paperback – July 30, 2018, 128 p. URL: https://downturk.net/3717859-the-us-constitution-and-the-separation-of-powers.html (accessed: 01.08.2025).

8. Christoph Grabenwarter, Peter M. Huber, Rajko Knez, Ineta Ziemele. The Role of the Constitutional Courts in the European Judicial Network. // European Public Law Volume 27, Issue 1 (2021).

9. Ferreres Comella, V., Constitutional Courts and Democratic Values: A European Perspective (New Haven, CT: Yale University Press, 2009, 256 p. URL: https://www.goodreads.com/book/show/8437659-constitutional-courts-and-democratic-values (accessed: 1.08.2025).

10. Harding A. and Leyland P. Constitutional Courts: A Comparative Study, edited by. London: Wildy, Simmonds & Hill Publishing, 2009, p.376. URL:https://www.cambridge.org/core/journals/legal-studies/article/abs/constitutional-courts-a-comparative-study-edited-by-andrew-harding-and-peter-leyland-london-wildy-simmonds-hill-publishing-2009-xii-376-index-12pp-1995-paperback-isbn-978085490063 (accessed: 1.08.2025).

21 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2024 жылғы 2 қыркүйек// ttps://egov.kz/cms/ru/articles/state_plan?ysclid=mejvipr3v6975424833

Қабдулсамих Көшекұлы АЙТХОЖИН
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, з.ғ.д., Қонаев университетінің профессоры

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ

Елімізде жүріп жатқан кезеңдік демократиялық қайта құрулар тұрғысынан тәуелсіз Қазақстанның қазіргі конституциялық дамуы қазақстандық конституционализмнің негізгі векторы ретінде отандық қолданыстағы құқықты конституцияландыру жағдайында елеулі түзетуді және түсіндіруді талап ететін конституциялық құқық ғылымының ұғымдық-санаттық аппаратына қатысты теориялық-әдістемелік проблемаларды тұжырымдамалық ұғынудың бірқатар мәселелерін алға тартады.

Отандық конституциялық-құқықтық ғылымның осындай аса маңызды проблемаларына, ең алдымен, Қазақстанның мемлекеттік егемендігінің теориялық-әдіснамалық мәселелері, оның конституциялық бірегейлігі контекстінде республиканың демократиялық дамуы жағдайында көріну ерекшеліктері, нақты конституционализмнің іргелі алғышарты ретінде Конституцияның негізгі мазмұны бойынша қоғамдық шарттың қорытындыларын көрсету қажет.

«Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді, - деп Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев атап өтті. *- Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз. Осы айнымас ақиқатты берік ұстануымыз қажет. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат!» деген бір ауыз сөз мәңгі ұранымыз болуға тиіс. Ұлтымыздың ұлы ұстыны – қастерлі Тәуелсіздігіміз барша жұртымыздың патриоттық рухымен асқақтай берсін!».*[22]

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазіргі уақытта шет елдердің конституциялық доктринасында тұтастай алғанда барлық ұлттық құқықтық реттеуді сақтау және мемлекеттік егемендікті, ұлттық бірегейлікті, қоғамның адамгершілік, рухани құндылықтарын қорғау қажеттілігіне байланысты *конституциялық бірегейлік* мәселелеріне *оның мәнін білдіретін мемлекеттің Негізгі заңының іргелі сапасы ретінде* ерекше назар аударылады. Ұлттық Конституциялық бірегейлік мәселесі, құқықтың конституциялану тұрғысынан, ең алдымен, қазіргі заманның мынадай: «*1) бүкіл әлемдегі заманауи дамыған қоғамдарды қамтыған популистік идеологияның қайта жандануы мен таралуы, 2) әлемнің түрлі аймақтарында барған сайын байқалатын ұлттық және ұлттықтан жоғары сот*

22 Галым Абильсиитов, Петр Своик. О государственности казахов: прошлое, настоящее, будущее. Общественно-политические очерки. -Алматы, 2012. – 97 б.

жүйелері арасындағы қайшылықтар» деген контекстегі екі өзекті тенденция мамандардың назарын аудартады.[23]

Бұған мемлекеттің конституциялық жүйелілігін қамтамасыз ету мақсатында Ресейде, Венгрияда, Аргентинада және басқа да шет мемлекеттерде жүргізілген конституциялық реформалар дәлел бола алады. Осыған байланысты Негізгі заңды сақтаушы ретінде шет елдердің (Германия, Үндістан, Молдова, Ресей және т.б.) конституциялық сот төрелігі органдарының шешімдері конституциялық бірегейлік тұжырымдамасын мемлекеттің Негізгі заңының негізгі нормаларын қорғауға бағытталған айқын құндылық құқықтық сипатқа ие сот доктринасы ретінде мемлекеттік егемендік ұғымымен байланыстырады.

Тұтастай алғанда, конституциялық бірегейлік деп Қазақстан Республикасының саяси және құқықтық тәртібінің негізгі мазмұнын айқындауға мүмкіндік беретін конституциялық қағидаттардың, нормалардың, сондай-ақ заң шығарушы мен конституциялық сот төрелігі органы оның интерпретациялық қызметі нәтижесінде берген нормативтік мағынаның жиынтығын түсінуге болады.

Тиісінше, конституциядағы ұлттық бірегейліктің маңызды сипаттамаларының көрінісі ретінде конституциялық бірегейлік тұжырымдамасы халықаралық қатынастарды әмбебап ету және жаһандандыру жағдайында Негізгі заң егеменді мемлекеттердің ұлттық мүдделерін білдіру қажеттілігі ретінде көрсетілген «*егер біз адамның қадір-қасиетін жалпы түсінуге орала алмасақ, біз өзімізді жанжалды жалғастыруға итермелесек, бірегейлік проблемасын неғұрлым белсенді саясаттандыру қазіргі либералды демократия үшін басты қауіптердің бірі болып табылатын»* саяси доктрина ретінде қарастырылуы да мүмкін».[24]

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығын конституцияландыру жағдайында конституциялық бірегейліктің конституциялық және орталық бөлігінің егемендігі ретінде мемлекеттік егемендік мәселелері конституциялық құқық ғылымының ғана маңызды проблемасы емес, сонымен қатар тұтас түсінуді, сондай-ақ жан-жақты практикалық пысықтауды талап ететін отандық мемлекеттанудың ұғымдық-категориялық аппаратының орталық бөлігі болып табылады.

Сондықтан конституциялық бірегейліктің негізгі өзегі ретінде мемлекеттік егемендік проблемаларының мазмұны мен мәніне теориялық және құқықтық ену тек танымдық немесе идеялық мағынаны ғана білдірмейді, сонымен бірге оның іс жүзінде саяси мәні бар. Осыған байланысты, көрнекті отандық конституционалист А.К. Котов *«конституциялық реттеудің негізгі объектісін – біз егемендік қатынастарын мемлекеттің «горизонтальді» кеңістігіндегі жоғарғы, орта-*

23 М.Т. Баймаханов. Конституцияның халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасына әсері // М.Т.Баймаханов. мемлекет және құқық теориясы бойынша таңдалған еңбектер. Алматы: АЮ-ВПШ «Әділет»,2003. – 1-б.

24 Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 24 қазанда мемлекеттік наградалар мен сыйлықтарды салтанатты түрде тапсыру рәсімінде сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт. URL: http: // akorda. kz/ (қараған күн:: 17.03.25). – 15-16-б.

лық биліктің органдары, құрылымдары мен элементтерінің өзара әрекеттесу тәртібі деп және билік қатынастарының «вертикаль» бойынша орталық билік органдары мен өңірлік және жергілікті билік арасындағы субординация және үйлестіру тәртібі деп атар едік» деп атап өтті.[25]

Құқық туралы әдебиеттерде мемлекеттік егемендік, әдетте, «*үстемдік пен тәуелсіздік, яғни оның саяси-құқықтық мәнін білдіретін және мемлекеттің ішкі мен сыртқы саяси қызметінде тиісті нысандарда көрінетін мемлекеттік биліктің осындай егемендік қасиеттері ретінде түсіндіріледі»*.[26]

Академик С.З. Зиманов та мемлекетке қатысты «*егемендік*» және *«тәуелсіздік» ұғымдары бірдей ұғымдар (синонимдер) екенін, сондай-ақ сыртқы және ішкі саясат мәселелерінде Жоғарғы билік пен оның дербестігін білдіретінін атап өтті»*.[27] Осы тұрғыда зерттеушінің пікірінше, *«егемендік» ұғымы (француз тілінен алынған)* неғұрлым ғылыми және әмбебап болып табылады*, өйткені «тәуелсіздік» ұғымы орыс тіліндегі «егемендік» ұғымына ұқсас*».[28]

Ресейлік зерттеуші А.Н. Кольевтің пікірінше, тәуелсіздік мемлекеттің қажетті белгісі болып табылуы міндетті емес. Өйткені, егемендік *«мемлекет пен ұлттың тәуелділігімен бірге болуы мүмкін, олар халықаралық қатынастардағы күшті серіктестің жолында белгілі бір шектерге дейін жүруге дайын»* [29]

А.К. Котов егемендік ұғымын әлеуметтік биліктің ерекше түрі ретінде атап өтіп, «*белгілі бір аумақта адамдарды бір халыққа біріктіруге қабілетті жалғыз әмбебап және жұмылдыра білетін әлеуметтік биліктің ең жоғары дамыған түрі мемлекеттік билік болып табылады. Оның мәні – егемендік. Егемендік – бұл сапалы түрде айқындалған әлеуметтік билік, ол өзінің қалыптасуымен және дамуымен біртұтас, жан-жақты сапа деңгейіне қол жеткізген мемлекеттік билік. Егемендік бұл мемлекет болудың ішкі мәні*» деп түсіндіреді».[30]

Осылайша, егемендік мемлекеттің маңызды белгісі ретінде, құқық туралы әдебиетте, негізінен, мемлекет ішіндегі биліктің үстемдігі мен оның сыртындағы тәуелсіздіктен тұратын мемлекеттің сипаты (атрибуты) ретінде анықталады. Көріп отырғаныңыздай, мемлекеттік егемендік идеясы *мемлекеттік биліктің қайнар көзі мен табиғаты* сияқты негізгі мәселелерді қозғайды. Мемлекет, оның органдары мен шенеуніктері жүзеге асыратын билік саяси билік болып табылады. Мемлекет – мемлекеттің орталық (жоғары) және жергілікті органдарының бірыңғай жүйесі жүзеге асыратын басты және жалғыз мемлекеттік билікті ұстаушы.

---

25 Д. Штернбергер. Конституционный патриотизм. Речь на праздновании 25-летия «Академии политического образования» (1982) // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. / Пер. с нем. Мироновой Д., Погорельской С. М.: Современные тетради,2005. – 57-б.

26 В.С. Шевцов. Государственный суверенитет (вопросы теории). М.: Наука, 1979. – 5-б.

27 С.З. Зиманов. Тәуелсіздік жариялаудың қиын жылдарында Қазақстан Республикасының Парламенті. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2011. – 6-б.

28 Сол жерде.

29 А.Н. Кольев. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции.-М.Логос, 2005. – 252-б.

30 Дольф Штернбергер. Конституционный патриотизм. Речь на праздновании 25-летия «Академии политического образования» (1982) // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. /Пер. с нем. Мироновой Д., Погорельской С. М.: Современные тетради,2005. – 13-б.

Ел ішіндегі мемлекеттік биліктің үстемдігі – оның әмбебап болуында (елдің бүкіл халқына мемлекеттің билігі ғана жүреді); артықшылығында (тек мемлекет кез келген басқа әлеуметтік биліктің қандай да бір көрінісін жоя алады, елеусіз деп тани алады); мемлекетте ешбір басқа билік ие болмайтын ықпал ету және мәжбүрлеу құралдарының болуында; өзге әлеуметтік билікке қол жетімді емес мынадай арналар бойынша (заңнама, мемлекеттік басқару, сот төрелігі, мемлекеттік қадағалау және бақылау) билік өкілеттіктерін тікелей жүзеге асыруында.

Бірақ Қазақстан Республикасының егемендігі, мемлекеттік тәуелсіздігі проблемасы оның конституциялық бірегейлігі контекстінде мемлекет шеңберіндегі билік құрылымдарының иерархиясына ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің әлемдік қоғамдастықтағы орнына да әсер етеді. Қазақстанның ұлттық бірлік Доктринасында: *«Қазақстан Республикасы қазақ халқының ғасырлар бойғы мемлекеттілігінің жалғыз құқықтық пен тарихи мұрагері және оның саяси мен мемлекеттік құрылымының табиғи жалғасы болып табылады»,* - делінген. - *Қазақстан өз тәуелсіздігін қорғау және ұлттық мемлекеттілікті нығайту бойынша барлық шараларды қабылдауда»*.[31]

Сондықтан мемлекеттік егемендік мемлекеттің маңызды қасиеті ретінде аумақтың бірлігі мен тұтастығы, аумақтық шекараларға қол сұғылмаушылық және мемлекеттің ішкі істеріне араласпау сияқты негізгі принциптерді қамтиды. Егер мемлекетішілік ұлттық құқықтың өз мақсаты негізінен мемлекеттің өз шекаралары шегінде егемендікті білдіру және жүзеге асыру болса, онда халықаралық қатынастар саласында мемлекеттік егемендік егеменді мемлекеттердің халықаралық құқық нормаларын белгілеуде, сондай-ақ халықаралық құқық нормаларына сәйкес өз функцияларын жүзеге асыратын халықаралық ұйымдардың қызметінде іске асырылады.

Демек, мемлекеттердің халықаралық-құқықтық әрекеттері олардың барлық көлемінде олардың егемендігін жүзеге асыру саласын білдіреді. Халықаралық-құқықтық қатынастарға түсе отырып, мемлекеттер өздерінің егемендігін өздерінің конституциялық бірегейлігінің негізі ретінде жүзеге асырады. Сонымен қатар, тек егеменді мемлекеттер, халықаралық құқықтың қажетті субъектілері ретінде, өзіне тән бірегей сапа – егеменді биліктің арқасында өзінің егемендігіне байланысты халықаралық құқық нормаларын жасай отырып, оған заңды күш беріп, оларды жүзеге асыру тетігін іске асыра отырып – «*солар және тек солар ғана халықаралық құқықтың жұмыс істеуін қамтамасыз ете алады»*.[32]

Қазақстанда мемлекеттік егемендік қатынастарын құрудың нормативтік базасы Республика Конституциясының «Жалпы ережелер» бөлімінің 2 және 3-бап тарының қағидаттары мен нормалары болып табылады, оған сәйкес Қазақстан

31 Қазақстанның ел бірлігі доктринасы / Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. Әдістемелік құрал. / Е.Л. Тоғжановтың жалпы ред. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2001. – 139-б.

32 И.И. Лукашук. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд.3-е, перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. – С.24-25.

мемлекетінің мән-маңызы, ең алдымен, құрылтай билігін иеленген мемлекеттік биліктің жалғыз көзі ретінде халықтың толық билік етуінен көрінеді. Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бабы 2-тармағының нормаларымен: *«Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді.» деп бекітіледі.* Республиканың Конституциясының 3-бабының 1-тармағында: «*Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық»* деп белгіленген.

Осылайша, Конституция «*егемендік»* санатын Қазақстан халқының көпұлтты құрамымен байланыстырады. Демек, бірде-бір ұлт, ұлттық топ мемлекетте мемлекеттік билікті ұстаушы және оның бастауы бола алмайды, ол – тек Қазақстан халқын тұтастай алғанда жалпыұлттық бірегейлікке ие саяси қауымдастық. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев: «*Нағыз демократия ұлтты қарқынды дамыту және азаматтық идеяларды сіңіру үшін ең қолайлы жағдайды сөз жүзінде емес, іс жүзінде қалыптастырады. Тәуелсіздік жылдары елімізде жаңа жалпыұлттық бірегейлік қалыптасты деп батыл айта аламыз. ... Біздің көк паспортымыз бен көк байрағымыз – тарихымызбен астасқан және миллиондаған адамның жүрегінен орын алған бірегейлігіміздің нағыз символы»* -деп атап өтті.[33]

Бұл ретте Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігінің орталық өзегінің мемлекеттің тәуелсіздігін, оның біртұтастығы мен аумақтық тұтастығын айқындайтын құрылтай актісі ретінде Қазақстан Республикасы Конституциясының нормалары мен қағидаттары осы бірегейліктің негізгі өзегінің жойылуын білдіретін қандай да бір өзгерістерге ұшырай алмайды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы 2-тармағында: *Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың біртұтастығы мен аумақтық тұтастығы, оны басқару нысаны, Республика қызметінің түбегейлі принциптері, Республика Президенті жеті жыл мерзімге сайланады және бір адам бір реттен артық Республика Президенті болып сайлана алмайды деген ережелер өзгермейді» деп белгіленген.*

Осы элементтердің барлығы Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігін айқындау үшін бастапқы, түйінді және елеулі болып табылады және мемлекеттің конституциялық бірегейлігін айқындау үшін Негізгі заңның бастапқы және мызғымас элементтері ретінде олардың өзгеруі немесе жойылуы осы бірегейліктің бұзылуын, Конституцияның өзінің мәні мен негізгі мазмұнын жоғалтуын білдіреді. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы 1-тармағының өзгермейтін нормалары, Негізгі заңның нормативтік өзегі болып, оған неғұрлым айқын құндылық сипаты бар конституциялық ережелерді қорғай отырып, бірегейлік береді.

Республика Конституциясының 91-бабының 2-тармағында белгіленген нормалар мен қағидаттар өзгерген кезде Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі

33 Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Әділетті Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму» атты XXXII сессиясында сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт URL: http: // akorda. kz/ (қараған күн: 15.03.25).

конституциялық бірегейлігі бұзылуы мүмкін. Конституцияның өзі құрылтай билігі құрған қолданыстағы конституциялық құқықтық тәртіпті бұзуға жол бермей, Тәуелсіз Қазақстанның конституциялық бірегейлігінің осы сабақтастығын сақтауға зор үлес қосады. Осылайша, Қазақстан Республикасы Конституциясының негізгі құрылымы конституциялық бірегейлік доктринасына негізделген: *оның бірегейлігін бұзатын немесе жоятын Негізгі заңның өзгерістері немесе толықтырулары конституциялық емес болып табылады.*

Сондай-ақ, қоғамдық шарт ретінде конституциялық бірегейліктің мәні мен мазмұны Қазақстан Республикасы халқының құрылтай билігімен байланысты екенін атап өткен жөн. Конституцияның 91-бабының 2-тармағында белгіленген оның негізгі құрылымын құрайтын өзгермейтін нормалар мен принциптер өзгермейді, оларға қол сұғылмайды және оларды тек халықтың өзі өзгерте алады. Тиісінше, құрылтай билігі бар жалғыз субъект ретінде Қазақстан халқы ғана Негізгі заңға сәйкес өзі белгілеген Конституциялық бірегейлікті өзгертуге құқылы.

Сондықтан, халықтан басқа субъектілердің конституциялық бірегейлікті, Негізгі заңның 91-бабы 2-тармағының нормаларымен айқындалған Конституцияның негізгі мазмұнын сипаттайтын нормалар мен принциптерді бұзуы халықтың құрылтай билігіне қол сұғуымен бірдей болып табылады. Парламентті қоса алғанда, бірде-бір мемлекеттік органның Негізгі заңның 91-бабы 2-тармағының нұсқамаларына сәйкес Қазақстан Республикасының конституциялық егемендігіне байланысты өзгермейтін Конституцияның негізгі мазмұнының нормалары мен қағидаттарын өзгертуге құқығы жоқ.

Осыған байланысты, ықтимал конституциялық реформа кезінде *Парламенттің Республика Президентіне Конституцияға түзетулер енгізу туралы ұсыныстар енгізу өкілеттігі Конституцияның 91-бабының 2-тармағында белгіленген өзгермейтін конституциялық нормалар мен қағидаттарды өзгерту мүмкіндігін қамтымайды* деген норманы белгілеу қажет сияқты, өйткені Парламенттің мұндай өкілеттіктері Негізгі заңның бірегейлігінің өзгеруіне әкелуі мүмкін. Конституцияны құрылтай билігі жоқ Парламент конституциялық түзетулер нәтижесінде Конституцияның сәйкестігі өзгермеген Негізгі заңның негізгі мазмұны жойылмаған жағдайда ғана толықтыра алады немесе өзгерте алады.

Тиісінше, Парламенттің Негізгі заңға түзетулер енгізу жөніндегі өкілеттіктері Қазақстан Республикасының Тәуелсіз мемлекет ретінде үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ететін конституциялық бірегейлікті және Конституцияның негізгі құрылымының бастапқы құрамдас элементтерін бұза алмайды, өзгерте алмайды немесе жоя алмайды. Парламент жүргізіп жатқан конституциялық реформалар барысында Конституция жаңартылған түрде, бірақ оның конституциялық бірегейлігін құрайтын Негізгі заңның өзгермейтін нормалары мен қағидаттарын сақтай отырып қолданыста болады.

Негізгі Заңның Конституциялық бірегейлігін Республика Конституциясының 91-бабының 2-тармағынан алып тастағанда немесе оның негізгі мазмұнын

сипаттайтын нормалар мен қағидаттарды айтарлықтай толықтыру және өзгерту кезінде құрылтай билігі бар халық қана өзгерте алады. Осылайша, *Қазақстан Республикасының құрылтай билігі ғана конституциялық бірегейлік мәселелерін шеше алады және Конституцияның өзгермейтін нормалары мен қағидаттарын өзгерте алады немесе толықтыра алады.*

Тиісінше, мемлекеттік егемендіктің негізінде Республика азаматтарының мемлекет істерін тікелей басқаруды жүзеге асыруының нақты мүмкіндігі бекітілген және кепілдік берілген конституциялық бірегейліктің аса маңызды құқықтық өзегі ретінде Қазақстан халқының егемендігі жатыр (Қазақстан Республикасы Конституциясының 33-бабының 1-тармағы).

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігі тұрғысынан Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік егемендігінің халықаралық құқық жүйесімен арақатынасына да назар аудару маңызды, өйткені «*Қазақстан Республикасының Конституциясы елдің егемендігінің кепілдіктері үшін өзінің үстемдігін сақтай отырып, ұлттық құқықтық жүйе мен қазіргі заманғы халықаралық құқық жүйесі арасындағы байланыстырушы буын қызметін атқарады»*.[34] Қазақстан Конституциясы мемлекеттің Негізгі заңы ретінде өзіне қойылған талаптарды енгізетін, іске асыратын және объективтендіретін мемлекеттің егемендігін іске асыру құралы болып табылатындығын көріп отырмыз.[35]

Бірақ академик М.Т. Баймаханов атап өткендей, халықаралық және мемлекетішілік құқықтың арақатынасының бұл нұсқасын барлық елдер ұстанбайды, өйткені олардың әрқайсысында «*жалпы көзқарасты алсақ та, жеке нюанстарды алсақ та ерекшеліктермен сипатталатын бұл мәселенің өзіндік шешімі бар»*.[36] Сондықтан, Қазақстан Республикасының Конституциясынан айырмашылығы, бірқатар елдердің Конституциялары (Испания, Италия, ГФР, Франция және т.б. конституцияларына) мемлекеттік егемендіктің шектеулеріне келісе отырып, ұлттық құқықтың нормативтік құқықтық актілеріне қарағанда халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының басымдығын жариялайды. Осылайша, Испания Конституциясының 95-бабы 1-тармағының ережелеріне сәйкес: «*Конституцияға қайшы келетін ережелерді қамтитын халықаралық шарт жасасудың алдында Конституцияны алдын ала қарау керек»*.[37]

Мемлекеттің конституциялық бірегейлігін белгілеуге және сақтауға, оның шекараларын айқындауға байланысты мәселелерді шешу кезінде заң шығарушы халықаралық құқық нормаларын сақтай отырып, ұлттық мүдделерді ұстану қажеттілігін негізге алуға міндетті. Бұл ретте мемлекет халықаралық органдардың

34 А.К. Котов. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: ҚазГЗА баспасы 2000. – 47-48-б.

35 М.Т. Баймаханов. Конституцияның халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасына әсері // М.Т.Баймаханов. мемлекет және құқық теориясы бойынша таңдалған еңбектер. Алматы: АЮ-ВПШ «Әділет»,2003. – 558-б.

36 Сол жерде.

37 Конституции зарубежных государств. Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. – 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство БЕК, 2001. – С.192.

юрисдикциясын мойындай отырып, осындай шешімдердің мемлекеттің конституциялық бірегейлігі мен қоғамдық саяси консенсусқа сәйкестігін қамтамасыз ету үшін қажетті ұлттықтан жоғары тұрған органдар қабылдайтын шешімдерді верификациялау тетігін құру құқығын өзіне қалдыра алады.

Мұның бәрі мемлекеттің конституциялық бірегейлігінің Негізгі заңға кез келген өзге де құқықтық ережелерді, оның ішінде мемлекеттің шарттық міндеттемелерінің құқықтық нормаларын Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқық жүйесіне енгізу еркіндігін шектейтін нормативтік талаптар ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Тиісінше, мемлекеттің ұлттық конституциялық бірегейлігін ескермейтін Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқық жүйесіне енгізу үшін ұсынылатын халықаралық құқық нормаларын императивті түрде қолдануға болмайды, өйткені конституциялық құндылықтарды белгілеу құрылтай билігі бар халықтың құзыретіне ғана қатысты болуы мүмкін.

Республика Конституциясының 3-бабының 2-тармағында:«Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді.» деген Қазақстанда халық билігін жүзеге асыру нысандары да бекітілген.

Негізгі заң нормаларының мазмұнынан көріп отырғанымыздай, мемлекеттік егемендіктің конституциялық саяси-құқықтық табиғаты Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігінің іргелі өзегі ретінде қазіргі мемлекеттің табиғатына байланысты: халықтық егемендікті жүзеге асырудағы мемлекеттік билік тек халыққа ғана тиесілі. Республикалық референдум мен еркін сайлау халық билігінің ең жоғары тікелей көрінісі болып табылады, өйткені Ж.-Ж. Руссо атап өткендей (1712-1778), елдің саяси өмірінің бастапқы негізі жалпы ерік-жігермен басқарылатын және қоғамдық шарт негізі бар егемен ретінде халықтың жоғарғы билігінен тұрады.[38]

Сондықтан мемлекеттік егемендік Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық құбылысы және конституциялық бірегейлігінің іргелі өзегі ретінде мемлекеттік билікті іске асырудың мәні мен мазмұнына тікелей қатысты басты ұстаушы және оның жалғыз бастауы Қазақстан халқы болып табылады. Мемлекеттік биліктің үстемдігі мен егемендігі сияқты маңызды қасиеттерін білдіретін мемлекеттік егемендік мемлекеттің, оның органдарының (Президент, Парламент, Үкімет және т.б.) қызметі арқылы жүзеге асырылады.

Мемлекет болмаса, мемлекеттік билікті жүзеге асыруға болмайтыны анық, соның салдарынан мемлекеттік биліктің егемендік қасиеттері көрінбейді. Осылайша, мемлекеттік биліктен тыс, мемлекеттен бөлек және керісінше өмір сүру мүмкін емес, өйткені мемлекеттік билік алғашқы, бастапқы шығу тегі жағынан да, мағынасы жағынан да мемлекеттің мәнін білдіреді. Осыған байланысты мемлекеттік егемендік мемлекеттік биліктің қасиеттерін, содан кейін барып мемлекеттің қасиеттерін білдіреді.[39]

---

38 Ж.Ж. Руссо. Об Общественном договоре: Трактаты / Пер. с фр. А. Хаютина, В. Алексеева-Попова; Послесл. Л. Борщевского. - М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Канон-пресс-Ц, 2000. – 221, 223-б.

39 В.С. Шевцов. Государственный суверенитет (вопросы теории). М.: Наука, 1979. – 7-8-б.

Халықтың егемендігінің конституциялық қағидаты халыққа тиесілі биліктің егеменділігін білдіреді, яғни халықтың билігі бірлік, толыққандық және үстемдік сияқты қасиеттермен сипатталады.

Біріншіден, халықтың егеменді билігінің бірлігі оның бастауы болған –Қазақстан халқының бірлігімен тығыз байланысты. Өз кезегінде, билік бастауының бірлігі – биліктің өзінің бірлігінде. Осыдан туындайтын: «халықтың егемендігі» деген ұғым «мемлекеттік билік» деген ұғымға қарағанда кеңірек, өйткені бірінші ұғым екіншісіне байланысты болмаса да, бірін-бірі қамтиды.

Екіншіден, ұлттық егемендіктің мәнін анықтайтын негізгі белгі – бұл жеке тұлғаның егемендік саласын қоспағанда, оның толыққандылығы болып отыр. Халықтың толық билікке ие болуын оның билігінің жан-жақты сипатын, оның көлемін, осы биліктің қоғамдық қатынастарды қамтуының кеңдігін сипаттайды. Халық билігінің объектісі –мемлекет тарапынан реттеуді қажет ететін қоғамдық қатынастар. Бірақ, негізінен, халық билігі жүрмейтін мәселелер жоқ. Сондықтан толыққандылық «*Қазақстан халқының біртұтас әрі алуан түрлілігін білдіретін өкілдігі, оның еркі мен мүддесін заңнамада үздіксіз әрі уақтылы қалыптастыру мен білдіру қажеттілігі тек Парламент пен Мемлекеттің басшысы – Президент арқылы ғана емес, басқа да өкілді органдардың болуын көздейді*».[40]

Үшіншіден, халық билігінің негізгі белгісі оның үстемдігі болып табылады, өйткені азаматтардың үстемдігі жоқ және олардың біртұтас Қазақстан халқына бірігуінен басқа билік болуы мүмкін емес. Мұндай үстемдік мемлекеттік органдардың қызметі барысында туындауы мүмкін мемлекеттегі кез келген билік қатынастарына қатысты халық билігінің айқындаушы жағдайын көрсетеді.

Мұның бәрі бастапқы сипатта халық билігі және екіншіде мемлекет билігі туралы айтады. Халық билігі мен мемлекет билігінің мұндай арақатынасы олардың пайда болу сипатына байланысты халықтың әрқашан мемлекет алдында басымдыққа ие екендігін білдіреді: *мемлекет халықтың ерік-жігерінің негізінде құрылады және бастапқыда халық билігінің сипатына, халық егемендігінің мәні мен мазмұнына байланысты, керісінше емес.* Кез келген мемлекеттік органдардың билігі, сайып келгенде, әрқашан халықтың билігінен туындайды және оған бағынады. Көрнекті неміс ойшылы Дольф Стернбергер (1907-1989) осыған байланысты: «*демократия – бұл конституцияның элементі, тіпті оның негізгі элементі, өйткені бұл халық, ең алдымен сайлаушылар ретінде қазіргі мемлекеттік органдарды заңдастырады және сайлауда конституцияның демократиялық элементі өзекті болады*» деп өткен.[41]

Мәселен, Негізгі заңның нормаларына сәйкес ретінде Қазақстан халқының заңды өкілдері Мемлекет басшысы және оның жоғары лауазымды адамы ретінде Респуб-

40 А.К. Котов. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: ҚазГЗА баспасы, 2000. – 75-б.

41 Д. Штернбергер. Конституционный патриотизм. Речь на праздновании 25-летия «Академии политического образования» (1982) // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. / Пер. с нем. Мироновой Д., Погорельской С. М.: Современные тетради, 2005. – 309-б.

лика Президенті және заң шығарушы билікке ие мемлекеттің жоғары өкілді органы ретінде Парламент болып табылады. Бұл ретте Республика Президенті Мемлекет басшысы ретінде бүкіл Қазақстан халқының бірлігінің өкілі және бейнесі болып табылады, өйткені оған бүкіл ел бірыңғай сайлау округі ретінде дауыс береді.

Парламент Қазақстан халқының алуан түрлілігін объективті түрде білдіреді, өйткені бірыңғай жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша, сондай-ақ бір мандатты аумақтық сайлау округтері бойынша пропорционалды өкілдік жүйесі бойынша ғана емес, сонымен қатар жанама түрде: Сенатты сайлау туралы Конституциялық заңда белгіленген тәртіппен әрбір облыстан, республикалық маңызы бар қаладан екі адамнан өкілдік ететін депутаттар, сондай-ақ Республика Президенті тағайындайтын он депутат құрайды, оның бесеуін Мемлекет басшысы Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша тағайындайды (Қазақстан Республикасы Конституциясының 50-бабының 2 және 3-тармақтары).

Осылайша, Қазақстан халқының Үстемдігі, ең алдымен, Республика Президенті мен Парламентінің – халықтың қалауымен қалыптасатын мемлекет органдарының қызметінде көрінеді, соның арқасында олар тек халықтың мүддесі үшін әрекет етуі керек. Халықтық егемендік принципіне сүйене отырып, мемлекет органдары кез келген шешім қабылдай алмайды, *тек жоғарғы егемен ретінде халықтың мүдделеріне жауап беретін шешімдер* қабылдай алады. Осының арқасында халық пен мемлекет атынан сөз сөйлеу құқығы тек Президентке, сондай-ақ оның конституциялық өкілеттігі шегінде Республика Парламентіне тиесілі. Республика Үкіметі және өзге де мемлекеттік органдар мемлекет атынан өздеріне берілген өкілеттіктер шегінде ғана әрекет етеді (Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабының 3-тармағы).

Қазіргі демократиялық мемлекеттердің конституцияларында бекітілген конституционализм қағидаты, оған сәйкес барлық билік халыққа тиесілі, алайда халық билігінің толық шектеусіздігін білдірмейді. Шектеусіз немесе бақыланбайтын егемендік теориясына қарама-қарсы, мысалы, Ж.-Ж. Руссо ұсынған және соған сәйкес халықтың саяси билігі іс жүзінде бақыланбайтын болуы керек, қазіргі конституционализм халық билігінің шектеулі сипатына негізделген.

Сондықтан халықтық егемендік қағидаты шектеусіз халық үкіметін талап етпеуі керек. Өйткені, қоғамды демократиялық орналастырудың маңызды қағидасы – *мемлекет үшін адам емес, адам үшін мемлекет*. Әрине, адам құқықтары мен халықтың құқықтары имманентті, бірақ адам құқықтарынан жоғары ештеңе жоқ және бұл іргелі негіз – «адам – мемлекеттің ең жоғары құндылығы» -деп Қазақстан Республикасының Конституциясы талап еткендей, мемлекеттің ұйымдастырылуы мен қызметінің негізгі қағидаты болуға тиіс. Сондықтан халықтың егемендігі жеке адамның құқықтарымен, оның қадір-қасиетімен шектелуі керек. Басқаша айтқанда, халықтың егемендігі демократиялық конституциялық мемлекетте жеке адамның егемендігімен шектеледі.[42] Шынында да, жеке тұлғаның

42 И.А. Кравец. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления. - СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С.274.

құқықтары егеменді және қол сұғылмайтын, мемлекеттің немесе басқа әлеуметтік құрылымдардың кез келген қысымынан асып түсетін демократия ғана дамуға қабілетті.[43] Осыған байланысты, *«егер қоғамның әрбір мүшесі заңмен және сотпен нақты кепілдендірілген негізгі құқықтар мен бостандықтарға ие болмаса,* халық *«егеменді бола алмайды»,* сәйкесінше *«мемлекет құқықтары адам құқықтарынан жоғары бола алмайды»*.[44]

Ресейдің көрнекті құқықтанушысы С.С. Алексеев сонымен қатар, азаматтық қоғамға дәйекті демократиялық, либералды өркениет жағдайында құқықтық жүйе қажет екенін, оның мәні, орталығы мен мағынасы *«жай реттеу»* емес, билік емес, кейбір идеологиялық химералар емес, адамдар, адам, «*және, соған сәйкес құқықты тек күш, таза биліктік-мемлекеттік құрылым ретінде көруден, оны адамдар бостандығы мен шығармашылық белсенділігі институты ретінде түсінуге көшу»* талап етіледі деп атап өтті.[45]

Сонымен қатар, барлық мемлекеттер теңестірілуі керек өзіндік бағдар – бұл адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттары. Бұл стандарттар жекелеген мемлекеттердің осындай стандарттардан шегінуі, олардың адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын өрескел бұзуы, бұл елдер үшін із-түзсіз өте алмайтындығынан көрінетін үлкен немесе аз дәрежеде императивтілікке ие болады.

Нақты жағдайларға байланысты мұндай мемлекеттерге әлемдік қауымдастық әртүрлі – саяси, құқықтық, материалдық, ұйымдастырушылық санкцияларды қолдана алады. Сондықтан, академик М.Т. Баймахановтың пікірінше: *«адам мен азаматтың мәртебесі мәселелері толық көлемде жеке мемлекеттің құзырына кіреді және мемлекеттердің, ұлттардың, халықаралық қоғамдастықтың әлемдік қауымдастығына қатысты емес деп айту – шындықтың бұрмалануы болады. Жекелеген мемлекеттердегі осы мәселелерді құқықтық реттеудің сипатына, мазмұны мен принциптеріне халықаралық құқықтың әсері айтарлықтай; уақыт өте келе ол күшейе түседі»*.[46]

Бірақ, екінші жағынан, адамның қоғам мен мемлекет алдындағы жеке азаматтық жауапкершілігін сезінуі қажет. Сондықтан халықтың барлық топтарын идеялық шоғырландыру жөніндегі сындарлы жұмыстың арнасында қоғамда әр адамға біздің мемлекетімізге, оның бай және даңқты тарихына, болашағына қатысқаны үшін мақтаныш сезімін сезінуге көмектесетін іс-қимыл жүйесін бекіту мәселелері болуы керек. Ел бірлігі доктринасында: «*Тәуелсіздікті сақтау және мемлекеттілікті нығайту, мүмкіндіктер теңдігін және азаматтар құқығы мен бостандығын қорғау, интеллектуалды ұлт құру және ұлттық рухты дамыту -*

43 А.Н. Яковлев. Предисловие. Обвал. Послесловие. - М.: Изд-во «Новости», 1992. - 288 б.

44 С.Б. Эбзеев. Конституция. Демократия. Права человека. - М., Черкесск: АО ПУЛ,1992.- 171-172-б.

45 С.С. Алексеев Восхождение к праву. Поиски и решения. - М.: Издательство НОРМА, 2001. – 670-671-б.

46 М.Т. Баймаханов. Конституцияның халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасына әсері / / М.Т.Баймаханов. мемлекет және құқық теориясы бойынша таңдалған еңбектер. Алматы: АЮ-ВПШ «Әділет», 2003. – 561-562-б.

біздің ұлттық бірлігіміздің басты ұстанымы әрі әрбіріміздің өмірлік қағидаттарымыз болуы шарт» деп көрсетілген.[47]

Сондықтан мемлекет өмірінің проблемалары мен оның даму перспективалары біртұтас Қазақстан ұлтының әрбір азаматы үшін жақын әрі түсінікті болуға тиіс және мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей: *«Біздің қоғам – ортақ идеалдар мен құндылықтар біріктірген еркін әрі жауапкершілігі мол азаматтардың одағы. Бұл – жалпыұлттық бірегейлігіміздің тағы бір жарқын көрінісі. Сондықтан бүгінде азаматтарымыздың барлығы өздерін үлкен әрі біртұтас қазақ отбасының, шын мәнінде, қазақ ұлтының мүшесі сезінеді. Біз бәріміз – бір отбасымыз. Бұл – артық айтқандық емес. Бұл – біздің шынайы болмысымыз. Осы ретте біз мақтаныш ететін этномәдени әралуандығымыз ешқайда жоғалып кетпейді. Керісінше, біртұтас азаматтық негіз есебінен нығая түседі. Елімізде түрлі мәдениет дәстүрлері жалпыұлттық бірегейліктің берік іргетасы болып қаланатын өзімізге тән айрықша өмір сүру салты қалыптасты. Осынау ерекше бірегейлігіміз уақыт тезіне төтеп беріп, қоғамдық сананың өзегіне айналды»*.[48]

Мемлекеттік егемендіктің әлеуметтік-саяси мазмұны оның ұлттық егемендікке қатынасы арқылы ашылады. *«Ұлттық егемендік (ұлт егемендігі)*, мемлекеттік және ұлттық егемендік мәселелерінің көрнекті кеңестік зерттеушісі В. С. Шевцовтың пікірінше, *«ұлттың толық билік етуі, оның саяси еркіндігі, өз тағдырын тұтастай және толық басқаруға нақты мүмкіндікке ие болу, ең алдымен, саяси өзін-өзі анықтау қабілеті, оның ішінде тәуелсіз мемлекеттің бөлінуі мен құрылуы».*[49]

Сондай-ақ, «қазақтардың ұлттық бастаулары мен дәстүрлеріне қайта оралуына әкелетін ұлт егемендігінің (жетекші буын ретінде) және тұтастай алғанда Қазақстан халқының біртұтас этносаяси қауымдастық ретіндегі егемендігінің өзіндік синтезін білдіретін» Қазақстан егемендігінің күрделі этносаяси және құқықтық табиғатын атап өту қажет».[50]

Бірақ мәселе мынада: біздің елімізде *Қазақстан ұлты бар ма және ол нені білдіреді.* Осылайша, ұлттық патриоттардың пікірінше, Қазақстандағы қазақ ұлтынан басқа барлық этностар тек диаспоралар немесе ұлттық топтар болып табылады. Сондықтан Қазақстан Республикасының ұлттық егемендігі Қазақстан ұлтының қандай да бір құрамасына емес, тек қазақ ұлтына ғана тиесілі болуы мүмкін.

---

47 Қазақстанның ел бірлігі доктринасы // Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. Әдістемелік құрал. //. Е.Л. Тоғжановтың жалпы ред. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2001. – 145-б.

48 Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Әділетті Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму» атты XXXII сессиясында сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт [Электрондық ресурс]. URL: http: // akorda. kz/ (қараған күн: 15.03.25).

49 В.С. Шевцов. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). – М.: Юрид. лит., 1978. – 3-б.

50 Н.Ә. Назарбаев. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. – Алма-Ата: РГЖИ «Дәуір», 1992. -37-б.

Ғ. Әбілсейітов пен П. Своик атап өткендей, бұл мәселе күн тәртібінде тек азаматтық ұлт – Қазақстан ұлтын қалыптастыру мәселесі ретінде тұр, өйткені *«қазіргі ұлттық мемлекеттілік – бұл екі ұғымның бірігуі: ұлттың тиесілігі мемлекет бойынша анықталады, мемлекет бүкіл ұлтқа тиесілі. Ұлт – бұл мемлекеттің барлық азаматтары»*.[51]

Сондықтан заңды түрде тағы бір сұрақ туады: *Қазақстанда мемлекеттік егемендік қай ұлтқа жатады?* Мәселен, «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңның және Қазақстанның ел бірлігі доктринасының мазмұнынан Қазақстан Республикасы – бір ұлт – қазақстандық тұратын полиэтникалық мемлекет болып табылады деген туындайды. Мысалы, «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV Заңының 3-бабының нормаларында: *«Ассамблеяның мақсаты қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан этностарының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде Қазақстан Республикасында қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті қамтамасыз ету болып табылады» деп белгіленген»*.[52]

Қазақстанның ел бірлігі доктринасының кіріспесінде Доктрина *«қоғам мен ұлтқа ұсынылады»* деген да айқын көрсетілген. Доктринаның негізгі бөлігінде оның қажеттілігі *«өмірдің өзінен, біздің жалпы тағдырымыздан, тарих логикасынан туындап отыр. Өйткені бірліксіз - Ұлт жоқ. Ұлтсыз - мемлекет жоқ. Ал, мемлекетсіз - болашақ жоқ»* деп атап көрсетілген.[53] Осылайша, Қазақстанның ел бірлігі доктринасында сөз қазақстандық ұлт туралы, яғни ұлттық-мемлекеттік құрылыстың негізі *этностық емес, Қазақстан азаматтығы негізінде мәдени бірегейлікті қалыптастыру қағидаты болып табылады*.

Республика Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «*Біз әртүрліміз, бірақ бәріміз теңбіз», «Қазақстанның халқы біртұтас» қағидаттары «мызғымас әрі берік екенін атап өтті. Мемлекеттік саясаттың басты өзегі және жалпыұлттық бірегейлікті нығайтатын негізгі фактор – бірлік. Ортақ Отанымыздың тағдырына жанашырлығымыз біздің азаматтық сана-сезіміміздің өзегі болып қала береді*».[54] Мемлекет басшысының осы сөздерінен Қазақстан Республикасының ұлттық егемендігі тұтастай алғанда Қазақстан ұлтына тиесілі, оның жетекші буыны қазақ халқы болып табылатыны, оның айналасында еліміздің барлық басқа этностары мен ұлттық топтары құрылуы тиіс екені туындайды.

51 Г. Абильсиитов, П. Своик. О государственности казахов: прошлое, настоящее, будущее. Общественно-политические очерки. – Алматы, 2012. – 66-б.

52 «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV Қазақстан Республикасының Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі (қараған күн: 16.03.25).

53 Қазақстанның ел бірлігі доктринасы // Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. Әдістемелік құрал. //. Е.Л. Тоғжановтың жалпы ред. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2001. – 139-б.

54 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік. Жасампаздық. Өрлеу» атты XXXIII сессиясында сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт URL: http:// akorda.kz/ (дата обращения: 16.03.25).

Көріп отырғанымыздай, ұлттық егемендік мәселелері мейлінше жан-жақты әрі байыппен қарайтын мәселелерге жатады және оларды өте салмақты түрде қою керек. Осылайша, еліміздің қазіргі даму жағдайында біртұтас ұлт – Қазақстан ұлты идеясы қазақстандық қоғамның маңызды шоғырландырушы факторы болып табылады. Бірақ ең бастысы: Қазақстан Республикасының мемлекеттік егемендігін оның конституциялық бірегейлігінің өзегі ретінде сақтаудың кепілі мен негізі, ұлттық-мемлекеттік бірегейліктің негізіне алынған негіз қалаушы «*Қазақстанда тұратын этностардың әрқайсысына сапалық жаңа қауымдастыққа - Қазақстан халқына табиғи түрде кіріктіре отырып, өзінің қайталанбас тұлғасы мен өзіндік ерекшелігін сақтауға»* мүмкіндік беретін іргелі қағидат – *«әралуандық арқылы – бірлікке»* қағидатын өмірге дәйекті түрде енгізу болып табылады.[55]

Ұлттық қатынастар саласындағы мемлекеттік-құқықтық саясат өркениеттік факторлардың барлық спектрін де ескеруі тиіс, өйткені Қазақстан көпэтносты және көпконфессиялы мемлекет болып табылады. Сондықтан қазақстандық қоғам жұмысының мәдени құндылықтар, дін, халықтың және оны құрайтын ұлттық топтардың тарихи ерекшеліктері мен менталитеті, қоғамдық және отбасылық өмір институттары, дәстүрлі өмір салты және т. б. сияқты өркениеттік факторларына назар аудару маңызды. Мемлекет осы өркениеттік факторларға дұрыс және құрметпен қарау керек.

Өз кезегінде, ұлттық мәдениеттердің жетістіктері, олардың диалогқа, инновацияларға, өзара ықпалға және байытуға ашықтығы бүкіл Қазақстан халқының жалпыұлттық игілігі болып табылады, олардың бірлігі Қазақстанның жаһандану үдерістеріне тартылуы кезінде жаңа қатерлер мен сын-тегеуріндерге пәрменді қарсы тұрудың кепілі болып табылады.

Мәселен, қазіргі жағдайда еліміздегі барлық ұлттық топтардың этносаралық және конфессияаралық үйлесімділігін, дәстүрлері мен мәдени құндылықтарына ұқыпты қарауды сақтаудың қазақстандық тәжірибесі практикалық ойлаудан, *«ұлттық эгоизмнің»* үстемдігінен халықаралық қатынастарды дамытудағы өркениеттік фактордың рөлі мен маңызын арттыруға көшудің жаһандық үрдістеріне толық сәйкес келеді. Қазақстанның өркениетті дамуының ерекшеліктері мемлекетімізге түрлі өркениеттер арасындағы *«байланыстырушы көпір»* рөлін тиімді орындауға мүмкіндік береді, бұл елдің әлемдік жүйеге табысты кірігуі үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Шығыс пен Батыс арасындағы *«геосаяси көпір»* отандық тұжырымдамасы мемлекетіміздің сыртқы саяси стратегиясының Қазақстанның қуатты көпұлтты, көпконфессиялы мемлекет ретіндегі ішкі дамуының жүйелік логикасына сәйкестігін қамтамасыз етеді.[56]

---

55 Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. Әдістемелік құрал. / Е.Л. Тоғжановтың жалпы ред.. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2001. – 18- б.

56 А.А. Бисембаев, Г.Т. Койшыбаев Қазақстан Республикасындағы саяси жобалаудың негізгі элементтері. Қазақстандық реформалардың әдіснамасы. - Астана «Баспа-полиграфиялық орталығы», 2010. – 103-б.

Қазақстанның егемендігі мәселелеріне тоқтала отырып, қазіргі уақытта біздің мемлекетіміз кеңес дәуірінен кейінгі кеңістіктегі интеграциялық процестердің негізгі бастамашысы, Еуразиялық экономикалық одақтың, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының және т. б. қатысушысы болып табылатынына тоқталу керек. Қазақстанның мұндай интеграциясы біздің республикамыздың егемендігін қандай да бір дәрежеде бұзбайтын, таяу шет мемлекеттермен өзара тиімді және тең құқылы қатынастар құру мақсатында өте маңызды. Сондықтан мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «*егемендікке қол жеткізу оңай емес, ал оны сақтап тұру тіпті қиын. Шын мәнінде, Тәуелсіздік – бәрінен қымбат. Тәуелсіздікті сақтау, бұл – ең алдымен, тұтас ұлттың жауапкершілігі. Біз егемендікті тынымсыз еңбекпен, мызғымас бірлікпен күн сайын қорғауымыз керек*» деп өте орынды атап өтті.[57] Еуразиялық экономикалық одаққа және егеменді мемлекеттердің өзге де мемлекетаралық бірлестіктеріне қатысушы мемлекет ретінде оның мызғымас Конституциялық бірегейлігіне негізделген Қазақстан Республикасының егемендігіне күмән келтіруге болмайтыны анық.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алғысы келетін халықаралық құқыққа ашық мемлекеттің Негізгі заңы болып табылады. Конституцияның 8-бабында: «*Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын құрметтейді, мемлекеттер арасында ынтымақтастық пен тату көршілік қарым-қатынас жасау, олардың теңдігі мен бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу саясатын жүргізеді, қарулы күшті бірінші болып қолданудан бас тартады*» деп жарияланады.

Осыған байланысты Қазақстанның конституциялық бірегейлігі республиканың тікелей шарттық халықаралық міндеттемелерін де, халықаралық органдар шарттарды қолданған кезде туындайтын оның міндеттемелерін де қамтитын халықаралық құқық актілері негізінде Конституцияға толықтырулар мен өзгерістер енгізу үшін материалдық шек бола алады. Осындай халықаралық-құқықтық актілерді орындаудың шарты Қазақстан Республикасы Конституциясының негізгі мазмұнын сипаттайтын конституциялық нормалар мен қағидаттарды өзгерту қажеттілігі болып табылады, оларды Негізгі Заңның 91-бабы 2-тармағының нұсқамаларына сәйкес оның қолданысы шеңберінде өзгерту мүмкін емес.

Қазіргі мемлекеттердің егемендігіне күмән келтіретін өсіп келе жатқан халықаралық сын-қатерлер жағдайында Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін сақтау және нығайту проблемаларын ескере отырып, Еуропалық Одақтың (ЕО) жинақталған саяси тәжірибесін атап өту маңызды. ЕО-ға кірген еуропалық ұлттық мемлекеттер ЕО пайдасына бірқатар экономикалық, әскери және басқа функциялардан айырылды. Бірақ сонымен бірге, Батыстың көрнекті зерттеушісі Майкл Манн атап өткендей: «*азаматтар әлі де ұлттық деңгейде қыра-*

57 Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 24 қазанда мемлекеттік наградалар мен сыйлықтарды салтанатты түрде тапсыру рәсімінде сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт. URL: http: // akorda. kz/ (қараған күн: 17.03.25).

ғылықпен қорғалуы керек және мұндағы егемендік олардың ең маңызды мәнінде сақталуы керек».[58] Әлемдік аренада енді ғана «бой көтеріп келе жатқан» ұлттық мемлекет үшін бататын күні әлі алыс. Сондықтан «*капитализм ұлттық мемлекеттің қоғамдық-азаматтық өкілеттіктерін шектеп, әскери және геосаяси тенденциялармен бірге көптеген мемлекеттердің әскери егемендігін төмендеткенімен, ол әлі де егеменді мемлекеттер арасындағы тұрақты келіссөздерге тәуелді*».[59]

Бұл жағдайда конституциялық бірегейлік Конституцияның неғұрлым тағдыр шешуші нормалары мен қағидаттарының мәнін айқындай отырып, оның негізгі мазмұнын және оған негізделген егеменді құқықтық тәртібін Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі мен ұлттық бірегейлігіне теріс ықпал етуі мүмкін сыртқы әсерден қорғайды. Ресей Федерациясы Конституциялық Сотының Төрағасы В.Д. Зорькин орынды атап өткендей: *«Конституциялық сәйкестікті әрбір мемлекет өзінің бірегей жеке тәжірибесіне сүйене отырып, айқындата түседі. Оны кезкелген ерікті шешіммен «ойдан шығара салу» немесе өзгерту мүмкін емес, сонымен қатар оны сырттан ешкім мәжбүрлей алмайды. Бірегейлік құқықта көрініс табатын тарихи, мәдени және әлеуметтік факторлардың барлық жиынтығында жатыр. Мұндай бірегейлік – бұл қатып қалған күй емес, әр жаңа дәуірде қайта ойластырылған әр елдің тарихи өткенінен алынған сенімдер мен идеялардың жиынтығы болып табылатын диалог процессі. Оны ашуға болады және бұл үшін ең жақсы құрал – конституциялық әділет»*.[60]

Сондай-ақ, Еуропалық Одақ туралы шарттың 4-бабының 2-тармағының (Маастрихт, 1992 ж. 7 ақпан, 2007 ж. Лиссабон шартының редакциясында) мазмұнына назар аударған жөн. Онда Одақ: *«мүше мемлекеттердің өздерінің негізгі саяси және конституциялық құрылымдарына, оның ішінде жергілікті және аймақтық өзін-өзі басқару құрылымдарға тән ұлттық бірегейлігін құрметтейді. Одақ мемлекеттің негізгі функцияларын, әсіресе оның аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуге, қоғамдық тәртіпті сақтауға және ұлттық қауіпсіздікті қорғауға бағытталған функцияларды құрметтейді. Атап айтқанда, ұлттық қауіпсіздік әрбір мүше мемлекеттің жеке жауапкершілігінде қалады»* деп белгіленген.[61] Еуропалық Одақ туралы шартқа тән халықаралық шарттарға қатысушы мемлекеттердің ұлттық бірегейлігін құрметтеу туралы мұндай құқықтық нормалар негізгі саяси құндылықтар ретінде халықаралық құқықтың басқа да іргелі актілерінде жүргізілуге тиіс.

Қазақстан Республикасының халықаралық-құқықтық міндеттемелерін орындау туралы шешімнің өзі олар Республиканың халықаралық шарттық және өзге

58 Манн Майкл. Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм, развитие, неугасание // Нации и национализм. М.: Праксис, 2002. – 398-б.

59 Сол жерде.

60 В.Д. Зорькин. Конституционная идентичность России: доктрина и практика // Журнал конституционного правосудия. - 2017.- № 4 (58). – 1-12-б.

61 Еуропалық одақ туралы шарт (Маастрихт, 7 ақпан 1992 ж., ред. Лиссабон келісімі 2007 ж.)//URL: http://eulaw.ru/treaties/teu/ [26.01.25] (қараған күн: 17.03.25).

де міндеттемелерінің Конституцияға сәйкестігі қажеттілігі туралы Қазақстанның Негізгі Заңының 4-бабы 1-тармағының императивті талабына сәйкес келген кезде ғана мүмкін болады. Осылайша, халықаралық ұйымдар халықаралық шарттардың адал қатысушысы ретінде Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігіне тиісті құрметпен қарауға міндетті. Халықаралық-құқықтық келісімдер мен актілер Конституцияның негізгі мазмұнын сипаттайтын және Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігін қалыптастыратын іргелі нормалар мен қағидаттарға қайшы келе алмайды.

Халықаралық құқық Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1–3-тармақтарының нормаларына сәйкес тек заңдарға қатысты басымдыққа ие және қазақстандық қолданыстағы құқық жүйесінде үстемдікке ие мемлекеттің Негізгі Заңына сәйкес болуға тиіс. Оның нормаларының Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерімен арақатынасын белгілеген негізгі Заңның 4-бабының 1-тармағының нұсқамаларына байланысты Қазақстан Конституциясы халықаралық құқықтан абсолютті үстемдікке және басымдыққа ие.

Осындай түсінік шеңберінде Қазақстан Республикасының халықаралық-құқықтық міндеттемелері оның негізгі заңына қайшы келмеу керек. Халықаралық шартты орындау кезінде Қазақстан Республикасының Конституциясын сақтау қажет, оның нормалары мен қағидаттарына қайшы келетін халықаралық шарттың ережелері орындалмайды. Керісінше болса, бұл Қазақстанның мемлекеттік егемендігіне, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабы 1-тармағының Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерінің мемлекеттің негізгі заңының нормаларына сәйкестігі қажеттілігі туралы талабына қайшы келетін еді. Осылайша, негізгі заң нормалары мен Республиканың халықаралық шарттық міндеттемелері арасындағы заңдық күштің арақатынасын белгілеуге байланысты Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары Конституцияның 4-бабының 1-тармағы қолданыстағы құқық жүйесіндегі Конституцияның үстемдігі мен жоғары заңдық күші қағидаты негізінде іске асырылуға жатады.

Осыған байланысты Республиканың Конституциялық Сотының мемлекет егемендігінің Конституциялық кепілі ретінде халықаралық бірлестіктерге өкілеттіктерді беруге конституциялық шектеулерді негіздеу үшін және осы тұрғыда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі конституциялық бірегейлігінің сипатын нақтылау үшін Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігінің сот доктринасын әзірлеуі қажет болып көрінеді. Осы доктринаға Конституция мен халықаралық құқықтың өзара іс-қимылы контексінде жүгіну Конституцияның негізгі мазмұнын сипаттайтын және ешбір жағдайда бұзылмайтын конституциялық нормалар мен қағидаттарды қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының халықаралық-құқықтық міндеттемелерінің конституциялылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Көріп отырғаныңыздай, Конституция Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін белгілеп қана қоймай, Конституциялық бірегейлік институ-

тын енгізу арқылы оған кепілдік береді. Конституциялық бірегейлік халықаралық құқық үшін объективті шек болып табылатындығына байланысты оны ықтимал конституциялық-соттық қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасы Конституциясының 8-бабын Қазақстанның мемлекетаралық бірлестіктерге қатысуының және оларға өкілеттіктерді берудің материалдық шектерін белгілейтін «*Қазақстан Республикасы Республиканың халықаралық шарттарына сәйкес, егер бұл адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге әкеп соқпаса және Республика Конституциясына қайшы келмесе мемлекетаралық бірлестіктерге қатысуға және оларға өз өкілеттіктерінің бір бөлігін беруге құқылы»* деген нормамен толықтыру қажет болып көрінеді.

Осылайша, жаңа Конституцияны қабылдауды қоспағанда, Конституциялық бірегейліктің базалық элементтері қозғалмайды және оларды Қазақстан Республикасының Конституциясына түзетулер енгізу арқылы өзгерту мүмкін емес. Зерттеушілердің Конституцияға енгізілген түзетулерді конституциялық бақылауға қатысты дәлелдері – бұл азшылықты көпшіліктің теріс пайдалануынан қажетті қорғауды қамтамасыз етуге, көпшіліктің нормалары оның билігін шектейтін Конституцияның сақталуын бақылауға және адам құқықтарының нақты қолданыста болуын және мемлекеттік билікті байланыстыруға мүмкіндік береді.[62] Мемлекет өзінің егемендік құқықтарын халықаралық деңгейге беруі, оның іргелі қағидаттарын қозғайтын оған түзетулер енгізуге тыйым салатын Конституцияның 91-бабының 2-тармағын қоспағанда, Негізгі заңды өзгерту немесе толықтыру туралы Қазақстан Республикасының құрылтай билігінің шешімі негізінде ғана мүмкін болады.

Конституциялық бірегейлік Негізгі Заңның қолданылу аясындағы өзгертілуі немесе толықтырылуы мүмкін емес конституциялық нормалардың жиынтығында көрінетіні белгілі. Конституциялық бірегейліктің осындай өзгерістерін бақылау жөніндегі өкілеттік мемлекеттің Негізгі заңына түзетулер енгізу кезінде ықтимал теріс пайдаланудан қорғауды қамтамасыз ететін конституцияландыру субъектісі ретінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына жүктелген. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабы 3-тармағында: «*Республика Конституциясына енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар, олардың осы баптың 2-тармағында белгіленген талаптарға сәйкес келетіні туралы Конституциялық Соттың қорытындысы болған жағдайда, республикалық референдумға немесе Республика Парламентінің қарауына шығарылады»* деп белгіленген.

Ықтимал конституциялық реформа кезінде Конституция мемлекеттің жоғарғы құқығы ретінде өзінің мазмұны бойынша Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігін Негізгі Заңның 91-бабының 2-тармағында бекітілген өзгермейтін конституциялық нормалар мен қағидаттармен ғана байланыстырмайтынына назар аударған жөн. Мәселен, ережесі *«Қазақстан Республикасы өзін*

62 Д.Г. Шустров. Конституционный контроль за поправками к конституции в зарубежных странах. – М.: Юрлитинформ, 2019. – 12-13-б.

демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп бекітілген Конституцияның 1-бабының 1-тармағын негізге ала отырып, Конституциялық бірегейліктің мазмұнына азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтары да кіретінін анықтауға болады.

Конституциялық бірегейліктің базалық элементтеріне Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздерін бекіткен Негізгі заңның «Жалпы ережелері» атты I бөлімінің нормалары да жатқызылуы қажет. Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттің ресми атауы (Қазақстан Республикасы, Қазақстан (Конституцияның 2-бабының 1-тармағы), мемлекеттің қолданыстағы құқығы (Конституцияның 4-бабының 1-тармағы), мемлекеттік тіл (Конституцияның 7-бабы), мемлекеттік рәміздер (Конституцияның 9-бабы) және т. б. сияқты мемлекеттің негізгі сәйкестендіру элементтері бекітілген. Мемлекеттің мемлекеттік тәуелсіздігінің мәні мен мазмұнын құрайтын осы сәйкестендіру элементтерінің барлығы да Қазақстан Республикасының конституциялық бірегейлігінің бастапқы, қол сұғылмайтын және мызғымас элементтері болып табылады.

Тиісінше, ықтимал конституциялық реформа кезінде Конституциялық бірегейліктің материалдық шектері етіп Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздерін және мемлекеттің ажырамас байланысы бар ең жоғары базалық құндылықтары ретінде Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары мен міндеттерінің бүкіл кешенін белгілеу қажет. Біздің ойымызша, ресейлік зерттеуші В.И. Крусс дұрыс атап өткендей: *«Қазіргі Конституцияның мәтінін өзгертуге болады, бірақ оның континуалдық мағынасын өзгерту мүмкін емес, сондықтан өзгертілген мәтінде адамның ең жоғары құндылығы, оның бөлінбейтін құқықтары мен бостандықтары расталмаса, Конституциялық шындықтың атрибуциясын тану мүмкін болмайды»*.[63]

Осылайша, әлемдік тарих пен қазіргі заманғы халықаралық қатынастардың тәжірибесі Қазақстан Республикасы өзінің конституциялық егемендігін өзінің конституциялық бірегейлігінің негізгі өзегі ретінде және әртүрлі мемлекетаралық одақтар мен бірлестіктерге кірген кезде мұқият қорғауы тиіс екенін көрсетеді. Конституциялық егемендікті сақтау, мемлекеттің тәуелсіздігі мен конституциялық бірегейлігін нығайту қазақ халқының ғасырлар бойғы мемлекеттілігінің жалғыз құқықтық және тарихи мұрагері ретінде республикамыздың қарқынды дамуының негізі болуға тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Ғ. Әбілсейітов, П.Своик. О государственности казахов: прошлое, настоящее, будущее. Общественно-политические очерки. – Алматы, 2012. – 97 б.

63 В.И. Крусс Конституционализация права: основы теории. Монография. – М.: Издательство НОРМА: ИНФРА-М., 2017. – 47-б.

2. С.С. Алексеев Восхождение к праву. Поиски и решения. - М.: НОРМА баспасы, 2001. - 752 б.

3. М.Т. Баймаханов. Конституцияның халықаралық және ұлттық құқықтың арақатынасына әсері / / М.Т.Баймаханов. мемлекет және құқық теориясы бойынша таңдалған еңбектер. Алматы: АЮ-ВПШ «Әділет», 2003.

4. А.А. Бисембаев, Г.Т. Койшыбаев Қазақстан Республикасындағы саяси жобалаудың негізгі элементтері. Қазақстандық реформалардың әдіснамасы. - Астана «Баспа-полиграфиялық орталығы»,2010. – 188-б.

5 Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Әділетті Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму» атты XXXII сессиясында сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт [Электрондық ресурс]. URL: http: // akorda. kz/.

6. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік. Жасампаздық. Өрлеу» атты XXXIII сессиясында сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт URL: http:// akorda.kz/.

7 Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 24 қазанда мемлекеттік наградалар мен сыйлықтарды салтанатты түрде тапсыру рәсімінде сөйлеген сөзі// Қазақстан Республикасының Президенті. Ресми сайт. URL: http: // akorda. kz/.

8. Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. Әдістемелік құрал. / Е.Л. Тоғжановтың жалпы ред.. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2001. – 204 б.

9. Қазақстанның ел бірлігі доктринасы/ Қазақстанның мемлекеттік этносаясаты: жаңа трендтер. Әдістемелік құрал./. Е.Л. Тоғжановтың жалпы ред. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2001. – 139-145 б.

10. С.З. Зиманов. Парламент Республики Казахстан в трудные годы провозглашения независимости. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2011. – 288 б.

11. В.Д. Зорькин. Конституционная идентичность России: доктрина и практика // Журнал конституционного правосудия. - 2017.- № 4 (58). – 1-12-б.

12. А.Н. Кольев. Нация и государство. Теория консервативной реконструкции. - М.: Логос, 2005. - 800 б.

13. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие / Сост. проф. В.В. Маклаков. – 3-басылым, қайта өңдел. және толықтырылған – М.: БЕК баспасы 2001. – 592 б.

14. А.К. Котов. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: ҚазГЗА баспасы, 2000. – 288 б.

15. И.А. Кравец. Российский конституционализм: проблемы становления, развития и осуществления. - СПб.: Р. Асланов баспасы «Юридический центр Пресс», 2004. - 675 б.

16. В.И. Крусс. Конституционализация права: основы теории. Монография. – М.: НОРМА баспасы: ИНФРА-М., 2017. – 240 б.

17. И.И. Лукашук. Международное право. Жалпы бөлім: Заң фактультетінде оқитын студенттер және ЖОО-ларында оқитын студенттерге арналған оқулық. 3-басылым, қайта өңделген және толықтырылған – М. Волтерс Клувер, 2005. – 432 б.

18. М. Манн. Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм, развитие, неугасание // Нации и национализм. - М.: Праксис, 2002.

19. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы. – Алма-Ата: РГЖИ «Дәуір», 1992.

20. Ж.Ж. Руссо. Об Общественном договоре: Трактаты / Пер. с фр. А. Хаютина, В. Алексеева-Попова; Послесл. Л. Борщевского. - М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Канон-пресс-Ц, 2000. - 544 б.

21. Қ.К. Токаев. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Казахстанская правда. 2021.

22. В.С. Шевцов. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии). – М.: Заң әдебиет., 1978. – 232 б.

23. В.С. Шевцов. Государственный суверенитет (вопросы теории). М.: Ғылым, 1979. – 300 б.

24. Штернбергер Д. Конституционный патриотизм. Речь на праздновании 25-летия «Академии политического образования» (1982) // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. /Пер. с нем. Мироновой Д., Погорельской С. М.: Современные тетради, 2005. – С. 302-311.

25. Д.Г. Шустров. Конституционный контроль за поправками к конституции в зарубежных странах. – М.: Юрлитинформ, 2019. – 376 б.

26. Фукуяма Ф. Идентичность. Стремление к признанию и политика неприятия. - М.: ООО «Альпина Паблишер», 2019. – 198 б.

27. Б.С. Эбзеев Конституция. Демократия. Права человека. - М., Черкесск: АО ПУЛ, 1992. - 228 б.

28. А.Н. Яковлев. Предисловие. Обвал. Послесловие. - М.: «Новости» баспасы, 1992. - 288 б.

Ләйлә Сұлтанқызы ЖАҚАЕВА
Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесі жанындағы Сот төрелігі академиясының Ғылыми-білім беру орталығының профессоры, з.ғ.д.

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСС: ИНСТИТУЦИЯЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Конституциялық процесті институциялау мәселелерін зерттеу «конституциялық процесс» ұғымының мазмұнын жалпы теориялық ғылым тұрғысынан, атап айтқанда, заң процесінің теориясы, сондай-ақ құқық құрылымындағы процестік нормалардың орны туралы ғылыми идеялар тұрғысынан талдауды қамтиды.

Заң процесінің тұжырымдамасы мен мазмұнын қарастыратын құқық теоретиктерінің еңбектеріне жүгінсек, бүгінгі күні ол ұғым екі негізгі көзқараста белгіленгендігі туралы айтуға болады. Бірінші көзқарас – заң процесі тек юрисдикциялық қызмет ретінде, ол мемлекеттік мәжбүрлеуге байланысты, ал екіншісі – заң процесі кез-келген мемлекеттік ұйымдастырушылық қызмет ретінде, ол құқықтық нормаларды құқық қолдану арқылы жүзеге асырумен байланысты болып келеді.

Оқу және ғылыми әдебиеттерде өткен ғасырдың қырқыншы жылдарынан бастап, құқықтық дауларды шешуге және құқық бұзушылық туралы істерді қарауға юрисдикциялық (немесе қорғау) өкілеттіктері бар мемлекеттік органдардың қызметі ретіндегі заң процесіне, әдетте мағынасы «тар» көзқараспен қараймыз. Заң процесін тек юрисдикциялық қызмет немесе мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану жөніндегі қызмет ретінде шектеулі ғылыми түсіндірмелер беріліп келген[64]. Осы

64 А.М. Васильев Правовые категории. М., 1976. – С. 261.

көзқарасқа сүйене отырып, ғалымдар заң процесі ретінде, ең алдымен, сот органдарының қызметін ең маңызды және реттелген құқық қорғау функциясы ретінде түсіндіреді, сондықтан сот құқығы тұжырымдамасында процестің «тар» мағынадағы түсінігі ең айқын көрініс тапқан.

Кейіннен, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында заң процесін «кең» мағынада түсіну теориясы немесе жалпы заң процесінің теориясы пайда болды, бұл заң процесінің құқықтық реттеудің юрисдикциялық саласынан тыс құрылымы мен егжей-тегжейлі сипаттамасында көрініс тапты, ол заң процесінің салалық мазмұнына қарамастан мемлекеттік қызметтің барлық процестік формаларын айқындайды.

Жалпы құқықтық процесс теориясының негізін қалаушылар — В.М. Горшенев пен П.Е. Недбайло, олардың еңбектерінде бұл теория жүйелі түрде баяндалып, негізделген[65].

Кейіннен жалпы заң процесінің теориясы И.А. Галаганның және басқа ғалымдардың еңбектерінде «процессуалдық емес» деп аталатын құқық саласындағы процестік нормалар мен құқықтық қатынастарды егжей-тегжейлі талдау негізінде толық берілді[66].

Бұл зерттеулерде: «материалдық құқықтың кез-келген саласы тиісті процестік нормаларды туғызады, өйткені оның нормаларын іске асыру үшін уәкілетті субъектілердің белгілі бір құқық қолдану қызметі қажет» деген іргелі мағынаның теориялық тұжырымы расталды[67].

Жалпы заң процесі теориясының негізін қалаушылар оның қалыптасуында мемлекеттік-құқықтық ғылымның ғалымдары жүргізген ғылыми зерттеулердің нәтижелері маңызды рөл атқарғанын ерекше атап өтеді.

Конституциялық (бұрынғы мемлекеттік) құқыққа қатысты процестік формалардың ерекшелігіне алғаш рет мемлекет ғалымдары А.И. Ким мен В.С. Основин назар аударған. Олар мемлекеттік-құқықтық нормаларды талдау арқылы жалпы заң процесі теориясына жан-жақты негіздеме беріп қана қоймай, конституциялық-құқықтық заңнаманы одан әрі дамыту перспективаларын болжады. Заң процесін санкцияның құқықтық норманың элементі ретіндегі рөлін құқықтық реттеуде гипертрофияға және оның басқа компоненттерінің мағынасын төмендетуге әкелетін «тар» мағынада түсінудің тиімділігін жоққа шығарып, олар «кеңестік мемлекеттік құқықтың көптеген нормаларын оларды қолдану тәртібін анықтайтын процестік нормаларсыз жүзеге асыру мүмкін емес, өйткені процестік нормалардың мемлекеттік құқықтағы маңызы соншалықты зор, себебі оның бірқатар институттарын одан әрі жетілдіру – процестік нормаларды жетілдіру жолымен қамтамасыз етілуі мүмкін» деп жазған[68].

---

65 Теория юридического процесса / В.М. Горшеневтің редакциялығымен. Харьков, 1985.

66 Процессуальные нормы и процессуальные отношения в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях) // И.А. Галаганның редакциялығымен Воронеж: Изд-во ВГУ, 1985.

67 Юридическая процессуальная форма: Теория и практика // П.Е.Недбайлоның, В.М. Горшеневтің редакциялығымен, 1976. – Б.12.

68 А.И. Ким, В.С. Основин. Государственно-правовые процессуальные нормы и их особенности // Правоведение. 1967. № 4. – С. 40-47.

Конституциялық процесті «кең» және «тар» мағынадағы түсініктер тұрғысынан заң процесінің бір түрі ретінде сипаттайтын белгілерге жүгінейік.

Уәкілетті субъектілердің құқық қолдану қызметі ретіндегі заң процесінің белгілерінің бірі – заң ісінің болуы. Жалпы заң процесі теориясын жақтаушыларының пікірінше, «бұл заң процесінің құқықтық форма ретіндегі қасиетін анықтайтын басты нәрсе»[69].

Заң ісі, бір жағынан, құқықтық актілердің, құжаттардың және құқық қолданумен байланысты басқа да материалдардың жиынтығы, екінші жағынан – бұл рұқсатты талап ететін құқықтық ситуацияның (жағдайдың) нақ өзі.

Осы ұстанымды растай отырып, белгілі заң теоретигі С.С. Алексеев, бір кездері заң процесі мен құқық қолдану процесін сәйкестендіруге теріс көзқараспен қараған, кейіннен «заңды қолдану жүзеге асырылатын нақты өмірлік жағдай заңды іс деп аталады» делінген[70].

Құқық шығаруда (оның ішінде уәкілетті органдардың заңнамалық қызметінде) жаңа құқықтық нормаларды қабылдау, қолданыстағыларды өзгерту немесе жою қажеттігі көрсетілген қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу қажеттілігіне негізделген құқықтық жағдай заңды іс болып табылады. Мұндай құқықтық жағдай құқықтық істің нақты мән-жайларын белгілеу арқылы құқық қолдануды жүзеге асыру негіздерінің, оның нормативтік негіздерінің жеткіліктігі және құқық қолданудың көзделген тәртібіне сәйкес шешілуі тұрғысынан қарауды талап етеді.

Жалпы конституциялық-құқықтық салада құқық қолдану болып табылатын позитивті заң процесінде заң ісінің нысанасы тек позитивті қасиеттің мән-жайлары ғана емес, сонымен қатар құқық туралы дау не құқық бұзушылық фактісі де болуы мүмкін екенін атап өту маңызды, өйткені конституциялық-құқықтық практикада органдар мен адамдардың өкілеттіктеріне дау туғызатын, уәкілетті органдардың (лауазымды адамдардың) «юрисдикциялық емес» құзыретін іске асыру деңгейінде шешімін табатын, сондай-ақ мемлекеттік мәжбүрлеуді және конституциялық-құқықтық жауаптылықтың ерекше түріне тартуды талап ететін құқық бұзушылықтар жасау сияқты конфликті жағдайлар жоққа шығарылмайды.

Конституциялық-құқықтық практика құқық қолдану арқылы шешуді талап ететін осындай құқықтық жағдайларға толы, олар көбінесе құқық немесе құзыреттілік туралы дауларды қамтиды және өздерінің процестік нысандары (рәсімдері) шеңберінде шешіледі, мысалы, азаматтықты қабылдау немесе өзгерту, мемлекеттің әкімшілік-аумақтық құрылымына өзгерістер енгізу және т. б.

ҚР Конституциялық Сотының құқықты қолдануы – заң процесі, ол қызметін «конституциялық іс жүргізу» шеңберінде жүзеге асырады, уәкілетті субъектілердің өтініштеріне негізделген заң істері қарау нысанасы болып табылады[71].

69 Теория юридического процесса. В.М. Горшеневтің редакциялығымен, Харьков. 1985. – С. 52-53.
70 С.С. Алексеев Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. – С.116.
71 «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 11-бабының 5-тармағы, 12-бабы, 30-бабының 2-тармағы, 37-бабының 2-тармағы, 43-бабы.

Конституциялық процесс барысында заң процесінің бір түрі ретінде конституциялық-құқықтық қатынастардың жеке және ұжымдық субъектілерінің конституциялық құқыққа тән ерекше процестік нысандарында жауаптылығын көздейтін заңнама нормалары іске асырылады. Мұнда президенттің импичменті (қызметінен кетуі), парламенттің таратылуы, үкіметке сенімсіздік білдіру, сайлауды жарамсыз деп тану және тағы басқа туралы сөз болып отыр, бұл кезде заңды іс конституциялық-құқықтық жауапкершілікке байланысты құқықтық жағдайға тап болады.

Конституциялық-құқықтық реттеу мәнінің ерекшеліктері құқықтық істердің негативті (қорғау немесе юрисдикциялық) сипаттағы заң істерінен позитивті қасиеттің басым болуын болжайды. Бұл ретте позитивті қасиеттің болуы конституциялық құқықта конституциялық-құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етудің өзіндік конституциялық-құқықтық санкцияларының және ерекше салалық тетіктерінің қолданылуына байланысты.

Заң процесін «тар» мағынада түсінуді жақтаушылар көпсубъектілікті және дәлелдеу процесінің болуын кейбір белгілері ретінде айқындайды[72].

Айта кету керек, көпсубъектілік «классикалық» заң процесінің факультативті (атап айтқанда, қарапайым соттар жүзеге асыратын) белгісі болып табылады, өйткені кейбір жағдайларда құқық қолдану аз субъектілердің қатысуымен және салыстырмалы түрде жеңілдетілген тәртіппен жүзеге асырылады.

Егер біз көпсубъектілікті жалпы құқықтық қасиет ретінде қарастыратын болсақ, әсіресе органдар мен құқық қорғау органдары бөлігінде бұл белгі конституциялық процесс үшін маңызды, өйткені құқықтық қатынастар субъектілерінің құрамы, сондай-ақ конституциялық-құқықтық реттеу объектілерінің спектрі маңызды. Осыған байланысты, бұл белгі заңнамалық және сайлау процестері барысында туындайтын құқықтық қатынастарды талдау кезінде жеткілікті түрде айқын екенін атап өтеміз.

Белгілі бір фактілерді (нақты жағдайларды) анықтауға бағытталған іс-әрекеттер жиынтығы ретінде дәлелдеу жауаптылық қатынастары үшін ерекше маңызға ие. Осы ұстанымдар тұрғысынан, дәлелдеу конституциялық-құқықтық жауаптылықтың қажетті атрибуты болып табылады, сонымен қатар дәлелдеу процесі басқа конституциялық-құқықтық қатынастарда да бар. Заң шығаруда, атап айтқанда, заң шығару бастамасы құқығын іске асыру кезеңінде белгілі бір қоғамдық қатынастарды шұғыл реттеу қажеттігін негіздеу процесі ретінде дәлелдеу міндетті болып табылады. Көбінесе заңнамалық процестің бұл кезеңі заңда көрсетілген құқықтық қатынастардың әртүрлі субъектілерінің қатысуымен процестік әрекеттер кешенін жасау қажеттігімен байланысты. Мәселен, мемлекеттік кірістерді қысқартуды немесе мемлекеттік шығыстарды ұлғайтуды көздейтін заң жобасы ҚР Үкіметінің оң қорытындысы болған жағдайда ғана бастама жасалуы мүмкін[73]. Бұл жағдайда белгілі бір фактілерді (мән-жайларды) анықтаудың

72 Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. М., 2003. – С.79.

73 Қазақстан Республикасы Конституциясының 61-бабының 6-тармағы, «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» 1995 жылғы 16 қазандағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 15-бабының 4-тармағы.

қосымша рәсімдерімен расталған нақты заң жобасына қатысты құқық қолдану қажеттігін дәлелдеу талап етіледі.

Конституциялық-құқықтық қатынастардың позитивті саладағы құқық қолдану қызметінің мақсаты уақтылығы, оңтайлылығы және тиімділігі тұрғысынан құқықтық жағдайды ең жақсы нәтижемен қарау және шешу болып табылады. Мұнда дәлелдеу көмекші қасиеттің іс-қимыл кешені, құқық қолдану шеңберіндегі процестік шешімдерді негіздеу құралы ретінде әрекет етеді.

Жалпы, конституциялық құқық қолданудың позитивті саласында дәлелдеу процесі негатив саласындағыдай айқын емес екенін атап өтеміз, өйткені бұл жағдайда дәлелдеудің процестік формалары әрдайым заңнамамен егжей-тегжейлі реттелмейді. Конституциялық сот ісін жүргізу шеңберіндегі дәлелдеу процесі бұған жатпайды.

Заң процесінің тағы бір белгісі – оның кезеңділігі, ол құқық қолдану динамикасын, оның ішкі логикасын білдіреді. Құқықты қолдану – көп сатылы, уақыт өте келе жалғасатын және құқықтық процесс нормаларына сәйкес дамитын құқықты ұйымдастырушылық-биліктік іске асыру процесі[74].

Құқық қолдану сатыларының саны мен атауы туралы мәселеге қатысты құқық теориясындағы пікірталас жалғасып келеді. Кейбір ғалымдар құқық қолдану актісін қабылдаумен аяқталатын құқық қолдану кезеңдері туралы жазады[75], ал басқалары құқық қолданудың соңғы кезеңі ретінде құқық қолдану актісінің орындалуын бақылауды қарастыру керек деп санайды [76].

С.С. Алексеев орынды атап өткендей, құқықты қолдану сатылары «құқық қолдану қызметінің логикалық тұрғыдан өзара байланысты және дәйекті түрде дамып отыратын кезеңдері немесе қызметтің құқықтық нысаны мазмұнының біртіндеп өрістеуін білдеретін құқықтық іс-әрекеттердің (операциялардың) жекелеген топтары боып табылады»[77].

Құқықтық процестердің уақыт шеңберін және оның кезеңдерін анықтау заң шығарушы органның (оның ішінде заң шығарушы органның) құзыреті болып табылады, өйткені нормативтік құқықтық актілерде оны жүзеге асыру тәртібі құқық қолданудың логикалық және уақыттық реттілігіне сәйкес реттеледі.

Осыған байланысты заң шығару құқық қолдануға қатысты бірінші кезекте тұрғанын атап өтеміз. Сонымен бірге заң шығару, өз кезегінде, күрделі құқық қолдану қызметінің бір түрі болып табылады, ол өзінің мазмұнды, логикалық-құрылымдық және уақытша сипаттамалары бар белгіленген рәсімдер мен процестік әрекеттері шеңберіндегі уәкілетті органдар мен адамдардың әрекеттерінен тұрады.

74 В.М. Горшенев, И.Я. Дюрягин. Правоприменительная деятельность // Советское государство и право. 1969. №5. – С.21-22.

75 А.С. Пиголкин. Применение права // Теория государства и права / А.И. Денисовтың редакциялығымен. М.: Юрид.лит. 1972. – С.433-434.

76 Ю.Г. Ткаченко Применение права // Теория государства и права /. А.М. Васильевтің редакциялығымен. М.: Юрид.лит, 1983. – С. 341.

77 Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. М.: Юрид.лит., 1982. – С. 329.

Осылайша, ғылымда қолданылатын «конституциялық процесс» тұжырымдамасының мазмұнының алуан түрлілігін айта отырып, оны жалпы заң процесі теориясы тұрғысынан түсіну оның заң процесінің салалық түрінің бірі болып табылатынын атап өткен жөн, ол құқық (құқық нормаларын) құқық қолдану түрінде жүзеге асырғанда көрінеді. Басқаша айтқанда, конституциялық процесс салалық іс жүргізу нормаларына сүйене отырып, материалдық конституциялық-құқықтық нормаларды іске асырудың өзіндік «құралы» болып табылады.

Келесі мәселе – конституциялық процестің құқықтық жүйеде және конституциялық құқық жүйесінде құқық қолданудың процестік нысандарын айқындайтын құқықтық нормалардың жиынтығы ретіндегі орны туралы.

Салаларды, сондай-ақ кіші салаларды, құқықтарды, олардың пайда болуын қандай факторлар анықтайтыны туралы сұрақтар заң ғылымының назарында қала бермек.

Құқық жүйесін зерттеу тек заңның қалыптасуы мен дамуы үшін ғана емес, сонымен бірге оны іс жүзінде жүзеге асыру үшін де маңызды екенін айта отырып, құқық жүйесін, оның құрылымын анықтау мәселелері заң ғылымы мен практикасындағы негізгі орындардың бірінде берік орнығып, бірнеше рет ірі ғылыми пікірталастардың тақырыбына айналды[78]. Бұл мәселе жаңа саяси-құқықтық және экономикалық жағдайларда қазіргі мемлекеттердің құқықтық доктринасын қалыптастыру міндетін өзектендіруге байланысты өте маңызды.

Құқық теориясындағы осы заң жобасына көзқарастардың ауқымы үлкен: оған құқықтың әрбір материалдық саласы бойынша құқықтың міндетті процестік саласынан (немесе кіші саласының) бастап[79] дәстүрлі процестік салалар мен институттардың өте шектеулі шеңберіне дейін кіреді [80].

Құқық теориясында интегративті сала ретінде процестік құқықтың болуы немесе қалыптасу идеясының негізделгені назар аудартады.

И.А. Галаган «процестік нормалар әртүрлі болғанымен және құқықтың әртүрлі процестік және материалдық салаларының қамқорлығында болса да, олардың барлығында жүйелік бірлік пен ұқсастық бар, бұл оларды процестік құқықтың күрделі динамикалық жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді» деп атап көрсетеді[81].

Ю.А. Тихомировтың пікірінше, процестік нормаларды жарғылық және тақырыптық заңдардың мәтіндеріне енгізу жалпы саланы – процестік құқықты біртіндеп қалыптастыру қажеттігін жоққа шығармайды [82].

78 М.И. Байтин, Д.Е. Петров. Система права: к продолжению дискуссии // Государство и право. 2003. № 1. – С.25-28.

79 В.М. Горшенев, П.С. Дружков. О системе процессуального права в советском государстве // Вопросы правоведения. Вып. 5. Новосибирск, 1970. – С.15.

80 В.Д. Сорокин. Административно-процессуальное право. М., 1972. – С. 51; Д.Н. Бахрах. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. 2000. № 9. – С.9.

81 И.А. Галаган. Процессуальные нормы и процессуальные отношения в российском праве // Правовая наука и реформа юридического образования. Вып. 6. Воронеж, 1996. – С.12-13.

82 Ю.А. Тихомиров. Публичное право. М.: БЕК, 1995. – С. 338.

Д.Н. Бахрах «қазіргі заманғы процестік құқық ұйымдасқан тұтастықты құрмайды, бірақ «соған ұмтылады» деп атап көрсетеді [83].

Әдетте, құқықтағы салалық демаркацияның негізгі критерийлері ретінде тақырып қана емес, сонымен бірге құқықтық реттеу әдісі де қарастырылады. Алайда, құқық теориясындағы құқықтық реттеу әдісіне деген көзқарас соншалықты айқын емес, өйткені заң әдебиеттерінде құқықтық реттеу әдісінің артында жүйе құраушы қасиеттерді танумен қатар (реттеу объектісімен бірге) оның құқықты құраудағы маңызын жоққа шығаруға жол беріледі.

Бірінші ұстаным заң ғылымында жиі кездеседі. Құқықтық реттеу пәні мен әдісі салалық құқықты сәйкестендірудің бірдей критерийлері болып табылады. Әдетте, құқықтық реттеу әдісі деп құқықтық реттеу тақырыбына байланысты қоғамдық қатынастарға құқықтың әсер етуінің әртүрлі әдістері, тәсілдері мен құралдары түсініледі. Сонымен қатар, құқықтық нормалардың реттелетін қоғамдық қатынастарға әсер ету сипатына байланысты құқықтық реттеудің екі негізгі жалпы құқықтық әдісі – императивті және диспозитивті әдістер бар, олар әртүрлі қатынаста және құқықтың кез келген саласында қолданылады.

Екінші ұстанымға сәйкес құқықтық реттеу әдісінің оның туынды және тәуелсіз мәнінің болмауына байланысты құқық жүйесін құқық салаларына бөлудің негізгі немесе қосымша критерийі ретіндегі рөлі жоққа шығарылады. Атап айтқанда, С.П. Маврин бұл әдіс «толығымен тақырыпта анықталады (айтпақшы, тек заң ғылымында ғана емес), сондықтан оның тақырыбының, ерекшеліктерінің заңды көрінісі ғана беріледі» деп жазады[84].

Конституциялық-құқықтық ғылымда құқықтық реттеудің салалық әдістері туралы идеялар әртүрлі. Мысалы, Ресей конституциялық-құқықтық ғылымында: рұқсат беру, тыйым салу, міндеттеме, билік қатынастарының әдісі, міндеттерді жүктеу[85], қатынастарда тараптардың теңдігін орнату деп бөлінеді [86].

Қазақстандық конституциялық-құқықтық ғылымда – міндеттеме, тыйым салу, рұқсат беру , тану (мойындамау)[87], рұқсат беру, белгілеу , тыйым салу[88], құрылтай (жалпы бекіту), императивті, диспозитивті және сілтемелік әдістер [89] және т.б.

Құқықтың әрбір саласында құқықтық реттеу құралдарының өзіндік «палитрасы» қолданылады, сондықтан құқықтық реттеу әдісін белгілі бір құқықтық саланың айрықша белгілерін жиынтықта анықтайтын құқықтың пәндік (басқаша айтқанда, мазмұнды) сипаттамаларынан бөлек қарау қисынсыз.

---

83 Д.Н. Бахрах. Юридический процесс и административное судопроизводство // Журнал российского права. 2000. № 9. – С. 9.

84 С.П.Маврин. Метод правового регулирования и позитивное право // Правоведение. 2003. №1. – С.208.

85 Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4 т. Тома 1–2. Часть общая: Учебник // Отв. ред. проф. Б.А. Страшун 3-е изд., обновл. и дораб. М.: Издательство БЕК, 2000. – С.14-15.

86 В.Г. Стрекозов. Конституционное право России: учебник для вузов. М., 2002. – С. 7.

87 Г.С. Сапаргалиев. Конституционное право Республики Казахстан. Алматы, 2002. – С.4-5.

88 А.Н. Сагиндыкова. Конституционное право Российской Федерации и Республики Казахстан: общие черты и особенности. Учебное пособие (курс лекций). Алматы, 2004. – С.6-7.

89 Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс: в 2-х томах. Т.1. жалпы ред. з.ғ.д. Қ.Ә.Мәми Алматы, 2021. – С.23.

Айта кету керек, кейбір ғылыми дереккөздерде құқықтың процестік салаларын қалыптастыруда және ажыратуда құқықтық реттеу әдісінің ерекше рөлі бар.

Сонымен, В.Д. Сорокин құқықтың жаңа процестік салаларының пайда болу жағдайлары туралы өзінің көзқарасын ұсына отырып, «сала процестік нормалардың осы тобы өзінің пәні мен өз жүйесін ұйымдастырудың белгілі бір дәрежесіне ие бола отырып, аттас материалдық саланың шегінен шығып, басқа салалардың материалдық нормаларын іске асыруға қатысқан кезде басталады» деп жазады[90].

И.В. Панова онымен келіседі, ол «құқықтық нормалар тобы, егер ол құқықтық реттеу әдісін қолдана отырып, жалпы салалармен өзара әрекеттесу қабілетіне ие болса, Ресей құқығының саласы болуы мүмкін» деп санайды[91].

Егер осы көзқарасты ұстансақ, конституциялық процесс материалдық конституциялық құқыққа «қызмет етуге» арналған процестік нормалардың шартты түрде бөлінетін жиынтығы ретінде тәуелсіз құқықтық саланың рөлін талап ете алмайды, өйткені ол тек конституциялық-құқықтық қатынастардан аспайды. Бірақ конституциялық құқық тұтастай алғанда өзінің мәні мен белгілі бір ішкі автономия дәрежесіне ие бола отырып, мысалы, сот ісін жүргізудің конституциялық принциптерін реттей отырып, басқа салалық тиістіліктің процестік нормаларын іске асыруда шешуші әсер етуі мүмкін екенін жоққа шығаруға болмайды. Бұл «салалық» деңгейдің негізгі әлеуметтік қатынастарын реттеуге арналған конституциялық құқықтың ерекшелігі және мұнда құқықтық массивтің «материалдық» немесе «процестік» негізде бөлінуі орынсыз.

Біраздан кейін В.Д. Сорокин өз идеяларын басқа ұстанымдар тұрғысынан дәлелдеп, бірыңғай пән тұжырымдамасын және құқықтық реттеудің жалпы әдістерін ұсынды. Нәтижесінде ол: «процесс – мемлекеттік билікті жүзеге асырудың заңды нысаны, сондықтан ол, ең алдымен, процесті «жүргізу» рөлін анықтайтын сот пен атқарушы билікке қатысты. Заң шығарушы билікке келетін болсақ, оның процестік формасы («заң шығару процесі») «өз» материалдық саласынан – конституциялық (мемлекеттік) құқықтан асып кетпейді. Осылайша, азаматтық, қылмыстық және әкімшілік процестер мемлекеттік биліктің екі тармағының – сот пен атқарушы биліктің ерекшеліктерін көрсетеді» деген тұжырым жасады[92].

Егер процесс мемлекеттік билікті жүзеге асырудың заңды нысаны болса, процесті жүзеге асырудағы шешуші рөл сот және атқарушы билікке емес, ең алдымен заң шығарушы билікке тиесілі болады. Конституциялық құқықтың құқық жүйесіндегі жетекші рөлі даусыз, сонымен бірге біз конституциялық-құқықтық процестік нормалардың процестік құқықтық блоктағы басты ұстанымдарын негіздеу ниетіміз жоқ, өйткені конституциялық процестің өзіндік сипаттамалары бар, бұл оны басқа салалық процестермен сәйкестендіруге мүмкіндік бермейді. Заң шығарушы билік-

90 В.Д. Сорокин. Административно-процессуальное право. М., 1972. – С.70.

91 И.В. Панова. Административно-процессуальная деятельность в Российской Федерации. Саратов, 2001. – С. 76-77.

92 В.Д. Сорокин. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс // Правоведение. 2000. № 4. – С.40-41, 45.

ке келетін болсақ, оның мемлекеттік билік жүйесіндегі орны мызғымайды, себебі оны жүзеге асыру нәтижесінде заң шығару жүреді, ол – кейінгі салалық заң шығарудың және тұтастай алғанда құқық қолданудың түпнегізі .

Жоғарыда айтылғандарды растай отырып, қазақстандық заңнама мен оны қолдану практикасының айғақтары бойынша, Конституцияның тікелей қолданылуына байланысты дәстүрлі қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және әкімшілік-деликтілік процестердің конституциялық процеспен (конституциялық-құқықтық саладағы құқық қолдану үдерісімен) түйісетінін атап өтеміз.

Мәселен, ҚР Конституциясының 78-бабына сәйкес соттардың адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға құқығы жоқ. Егер сот қолданылуға тиісті заңдар немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен ҚР Конституциялық Сотына жүгінуге міндетті. Бұл ретте осы конституциялық ереженің мазмұны заңдылық қағидатын сипаттайтын нормаларда, барлық салалық процестік кодекстерде (ҚР АПК, ҚР ҚПК, ҚР ӘРПК), сондай-ақ Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде көрініс тапты.

Жоғарыда айтылғандардан конституциялық құқықтың процестік нормаларын іске асыруда көрініс тапқан конституциялық процесс белгілі бір жағдайларда салалық құқық қолданудың нормативтік-құқықтық базасының конституциялылығын бақылау (тексеру) арқылы қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және әкімшілік-деликтілік процестердің жүзеге асырылуын қамтамасыз ете алады.

Процестік құқық саласының критерийлерін анықтаудың күрделілігі құқық теориясы әлі күнге дейін құқық саласының тәуелсіздігін сипаттайтын белгілер туралы бұрыннан қалыптасқан сұрақтарға нақты жауап бере алмайтындығымен қиындатылуда. Құқықтың дербес саласының жалпыға бірдей танылған айрықша белгілері ретінде құқықтық реттеу пәні мен әдісіне бағдар құқық салаларын көбірек белгілеу үшін құнарлы негіз болды, өйткені тек бір салалық аумақта жұмыс істейтін ерекше құқықтық реттеу әдісінің болмағандықтан құқықтық реттеу пәні салалық саралаудың басым белгісіне айналды.

Құқық теориясында осы тақырыптағы пікірталас барысында құқық жүйесін түсінудің дәстүрлі тәсілін түбегейлі қайта қарау әрекеттері жасалды, құқықтық реттеу тақырыбынан және (немесе) әдісінен бас тарту, салалық принциптер, функциялар, құқықтық режимдер түрінде құқықты ажыратудың қосымша критерийлерін енгізу ғана емес, сонымен қатар заңнама жүйесі мен оның салаларының проблемаларына бір мезгілде назар аудара отырып, құқық жүйесінің мәселелерін мәні бойынша қарастырудан бас тарту ұсынылды[93].

93 Кеңестік құқық жүйесі және оның даму перспективалары («Кеңес мемлекеті және құқығы» журналының дөңгелек үстелі) / / Кеңес мемлекеті және құқығы. 1982. № 6. – С. 94-95; № 8. - Б. 56-57.

Р.З. Лившиц құқықтық реттеудің пәні мен әдісі негізінде салалық оқшаулаудың ғылыми және практикалық дәрменсіздігін атап өтіп, «құқық салаларының жүйесі – заңнама салаларының жүйесі» дихотомиясын қатаң сынға алып, заңнама салалары жүйесінің идеясына, оның пікірінше, құқықтық реттеу динамикасын жаңа салалардың пайда болуын сөзсіз ескеретін неғұрлым серпінді және мобильді идеяға назар аударуды ұсынады[94].

Жалпы заңнаманың, оның ішінде оның процестік құрамдас бөлігінің (іске асыру салаларына қарамастан) жоғары динамизмінің қазіргі жағдайында бұл идея неғұрлым ұтымды болып көрінеді. Сонымен бірге «құқық жүйесі» өзінің құрылымдық белгісі сияқты, оны зерттейтін ғалымдардың субъективті көзқарастары мен қалауынан тәуелсіз «объективті» құқықтық категория мәртебесін талап ете алмайды деп санаймыз. Заңнама жүйесіндегі, оның құрылымындағы өзгерістер, құқықтық шындық көрсеткендей, ғылымға құқық жүйесінің мазмұнын, құрылымын нақтылау мәселесін туғызды. Бұл тұрғыда «заң жүйесі» «құқық жүйесіне» қатысты негізгі категория ретінде тұр.

Құқықтың әртүрлі салаларындағы процестердің көптеген зерттеушілері заңнаманы кодификациялау мәселелеріне қызығушылық танытуда, өйткені құқықтық нормалардың белгілі бір блогының мәртебесін қайта қараудың маңызды негіздерінің бірі ретінде көп жағдайда кодификациялау танылады. Кодификацияланған актінің болуы көбінесе құқық саласын қалыптастыру фактісімен байланысты (материалдық немесе процестік мазмұнға қарамастан).

Осыған байланысты, құқық қолданудың конституциялық-құқықтық саласы шеңберіндегі кодификация мәселесі А.А. Бессоновтың құқық теориясы бойынша зерттеуінде алға тартылғанын атап өтеміз, оның пікірінше, «Ресейдің құқықтық дамуының терең заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін конституциялық сот ісін жүргізуге басты назар аударылатын арнайы конституциялық іс жүргізу кодексін қабылдау туралы» әңгіме қозғауға болады[95].

Бұл ұсыныс ешқандай теориялық-құқықтық негіздемесіз енгізілген, сондықтан ол гипотетикалық деп санаймыз. Конституциялық құқықтағы жаһандық кодификация бүкіл құқық саласының ауқымында әртүрлі (субъективті құрамы мен қолдану салалары бойынша) мазмұндағы процестік нормалар негізінде жүзеге асырылмайтыны анық. Прагматикалық тұрғыдан алғанда, барлық басқа процестердің «моделін» (автор ұсынғандай) қамтитын әмбебап мақсаттағы конституциялық-процестік кодекс болғаны жақсы болар еді, бірақ «жан-жақты» әрі нақты емес кодекс құру міндетінің практикалық мағынасы жоқ.

Бүгінгі таңда біз конституциялық құқықтық қатынастардың әртүрлі субъектілері жүзеге асыратын конституциялық-құқықтық рәсімдерді (процестік әрекеттерді) нақтылау және тәптіштеу арқылы конституциялық құқық көздеріндегі процестік және материалдық нормалардың құқық қолдану мүддесінде оңтайлы үйлесуі, конституциялық-құқық нормаларын іске асырудың құқықтық тетігін

94 Р.З. Лившиц. Современная теория права. М., 1992. – С.51-52.

95 А.А. Бессонов. Процессуальные нормы российского права. Дис. ... з.ғ.к. Саратов, 2001. – С.76.

жетілдіру туралы, оның ішінде нормативтік-құқықтық актілермен реттелетін процестік мақсаттағы.құқықтың басым бөлігі туралы айта аламыз.

Қазақстан Республикасында нормативтік актілер иерархиясында (конституциялық және «қарапайым» заңдар арасында) ерекше орын алатын, «біртекті маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар біріктірілген және жүйеленген» кодекстер «заңдар» деп танылады деп айтуға болады[96].

ҚР Конституциялық Сотының (бұрынғы Конституциялық Кеңес сияқты) конституциялық іс жүргізуін айқындайтын құқық нормаларын кодификациялау мәселелері қазіргі уақытта тиісті Конституциялық заңда және Регламентте қамтылған шамалы көлеміне байланысты туындамаған болар. Бірақ біраз уақыттан бері «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» кодекс қолданыста болды[97], ол сайлау қатынастарының мазмұны бойынша біріктірілген материалдық-процестік реттеудің біршама көлемді нормативтік актісі еді, оның жалпы және ерекше бөлімдері болды. Қолданыстағы «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Конституциялық заңда сайлау кодексі құрылымының (жалпы және ерекше бөлімінің)[98], «сабақтастығы» сақталғанмен кодификацияланған акт мәртебесі жойылды.

Заңнама жүйесіндегі өзгерістер жалпы теориялық ғылымдағы құқық жүйесіне деген жаңа, кейде бұрынғыға түбегейлі қарама-қайшы көзқарастарды дәлелдеуге негіз береді.

Бұл құқық теоретигі С.С. Алексеевтің еңбектерінде айқын көрінді, ол құқық жүйесінің проблемалары бойынша алдыңғы зерттеулердің маңызды нәтижелеріне қарамастан, ғылым мүддесі үшін реттеу пәні құқық салаларын саралауда маңызды рөл атқармайды, атап айтқанда «бұл емес құқық салаларының құқықтық ерекшелігі үшін негіздер» деген құқық теориясы тұрғысынан маңызды тұжырым жасады[99]. Сонымен қатар, «Восхождение к праву. Поиски и решения» атты еңбегінде С.С. Алексеев қазіргі заманғы іргелі жалпы құқықтық зерттеулердің стратегиясын түбегейлі өзгерте отырып, құқықты зерттеудің жалпы ғылыми әдістеріне жүгінудің орындылығы туралы жазады, бұл ретте «құқық ғылымында қолданылып жүрген шекаралар мен потенциалдарды бағалау уақыты келді, … құқыққа жаратылыстану және техникалық ғылымдарға тән бірдей жалпы ғылыми ұстанымдар тұрғысынан мұқият қарау керек» деп санайды[100].

---

96 «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 11) тармақшасы.

97 «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 1993 жылғы 9 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Кодексі. 2013 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес күші жойылды.

98 «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы.

99 С.С. Алексеев. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М., 1999. – С.249.

100 С.С. Алексеев. Восхождение к праву. Поиски и решения. М., 2001. – С.2.

Осы тұрғыдан алғанда, заң ғылымы, бір жағынан, жалпы ұстанымдарды тұжырымдай алады және заң жүйесінің ұтымды құрылымының белгіленген қағидаттары мен заңдылықтарын сақтау, бірыңғай нормативтік құқықтық актілердегі құқықтық нормалардың оңтайлы логикалық (оның ішінде салалық) үйлесімділігін есепке алу бойынша ағымдағы және перспективалық заң шығару үшін ұсыныстар бере алады, олардың объективтілігі заңнаманы қолдану тәжірибесімен тексерілетін болады.

Тағы бір жағынан, заңнама жүйесі – құқық жүйесін құру, белгілі бір елде нақты қолданыстағы құқық салаларының «контурын» анықтау, сондай-ақ реттелетін қоғамдық қатынастардың динамикасымен алдын-ала анықталған құқықтың салалық құрылымындағы перспективаларды болжау мәселелері бойынша аналитикалық қорытындылар үшін негіз болатын бастапқы материал. Басқаша айтқанда, құқық жүйесі құқықты құрылымдаудың доктриналық құқықтық моделі ретінде болуы керек, шын мәнінде заңнамада да көрініс табады, сонымен бірге заңнама, оның мазмұндық және құрылымдық жағдайы құқық жүйесін, дәлірек айтқанда, оның идеясын анықтайды.

Салаішілік құрылым құқықты жүйелі зерттеу иерархиясындағы келесі деңгей болып табылады.

Заң ғылымында құқық саласы мен құқық институты құқық саласы құрылымындағы реттеу көлемі бойынша ерекшеленетін біртектес қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардан тұратын дербес қауымдастықтар (блоктар, бөлімшелер, бөлімдер) ретінде танылады.

Құқық нормаларын салаішілік (салалықта да) жүйелеудің басты өлшемі ретінде әлі де өте шартты айырым белгісі: құқық салалары үшін – қоғамдық қатынастар түрлері, аумағы, шеңбері, тобының, сондай-ақ құқық институттары үшін – қоғамдық қатынастардың түрлері, топтары, «жекелеген тараптары», компоненттері, қасиеттерінің біртектілігі бойынша бөлінетін «реттелетін қоғамдық қатынастар» болып табылады.

Құқық салаларын, кіші салаларын және институттарын ажырату критерийлерінің жалпы құқықтық белгісіздігі жағдайында салалық ғылымдар деңгейінде қосымша жүйе құраушы факторларды іздеу жалғасуда, бұл конституциялық құқықты салаішілік құрылымдауда ескі тәсілден және жаңа тәсілдердің пайда болуынан көрінеді.

Құқықтық институттарды ажырату критерийлерін анықтау кезінде конституционалист ғалымдар көбінесе құқық институтының процестік бағытын сипаттайтын белгілерді көрсетеді. Мәселен, құқық нормаларын іске асыру ерекшеліктерін көрсететін қоғамдық қатынастардың тиісті салаларына құқықтық әсер ету ерекшеліктерін, атап айтқанда «нормалардың әрекет ету механизмінің ерекшеліктері, оларды іске асыру тәсілдерін» Е.И. Козлова бөліп көрсетеді[101].

Шын мәнінде, белгілі бір құқықтық институттың «процестігін» анықтаудың мақсаты оның негізгі критерийі болып табылады, ол материалдық мазмұнның

101 Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин, Конституционное право России: Учебник. 3 изд. М.: Юристъ, 2003. – С.21.

құқықтық нормаларын іске асыру шеңберінде құқық қолдануды қамтамасыз етуге (рәсімдерді немесе жекелеген процестік әрекеттерді жүзеге асыруға) бағытталудан тұрады.

О.Е. Кутафин құқықтың кіші салаларына тең келетін «ірі» конституциялық-құқықтық институттарды анықтай отырып, «бір институттың нормалары екінші институттың бағыты мен мазмұнын анықтай отырып, оның нормаларының қолданылуына алғышарттар жасайды» деген жағдайды ескеру қажеттігіне назар аударады[102].

Бірінші критерий әртүрлі құқықтық жағдайларды шешу бойынша тиісті өкілеттікке ие субъектілердің белсенді қатысуы (қызметі) арқылы құқықты іске асыру тәсілі ретінде құқық қолдануды бөліп көрсетуге болатындығын көрсетеді. Екінші критерий құқық нормаларының өзара байланысы мен іске асырудың логикалық дәйектілігіндегі бірлігі мен сарапауды атап өтуге мүмкіндік береді, бұл процес құқық нормаларына да тән. Құқық институттарын салаішілік саралаудың бұл критерийлерін біз белгілі бір құқық институтының нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастардың пәндік (мазмұндық) сипаттамаларынан бөлек қарамаймыз.

Конституциялық құқық институттары тығыз өзара тәуелділікпен және өзара шарттылықпен сипатталады, бұл фактор ірі (көлемі бойынша) құқықтық институттар мен оның құрамдас институттарына, оның ішінде жалпы процестік мақсатқа ие институттарға қатысты да қолданылады. Осылайша, процестік мақсаттағы құқықтық институттарды конституциялық-құқықтық нормалардың бірыңғай жиынтығынан оқшауланған құрылымға бөлмейміз, ол материалдық мазмұндағы құқық институттарымен бірге қаралады. Құқық институтының мақсаты оның «процестігінің» негізгі критерийі болып табылады, ол материалдық мазмұнның құқық нормасын (немесе нормалар тобын) іске асыруға ықпал ететін құқық қолдану рәсімдерінің (процестік әрекеттердің) кешенін қамтамасыз етуге (жүзеге асыруға) бағытталады.

Конституционалист ғалымдардың құқық институттарын саралау критерийлерінің бірі конституциялық құқықтық қатынастардың субъективті құрамын ұсынады. «Конституциялық құқық нормаларында көрсетіле отырып, реттелетін қатынастардың институционалдық тараптары конституциялық-құқықтық мәртебе нысанына өтіп, ал саланың өзі – мәртебелік құқықтың сапасына жетеді», - деп санайды Н.А. Богданова, сәл кейінірек ол ғылым жүйесін құру үшін оны конструктивті критерийлердің қатарына кіргізген[103].

Конституциялық-құқықтық заңнаманы саралау негізінен құқықтық қатынастардың субъективті құрамына негізделгенін ескере отырып, бұл өлшем конституциялық құқық шеңберіндегі құқық институттарын салаішілік саралауда да ұтымды болады деп санаймыз. Сонымен бірге, конституциялық құқықты құрылымдауға біріктірілген субъективті (мәртебелік) және функционалдық тәсілдерді қолданудың конструктивтілігін жоққа шығаруға болмайды. Функционалдық

102 О.Е. Кутафин. Предмет конституционного права. М.: Юристъ, 2001. – С.58-60.

103 Н.А. Богданова. Система науки конституционного права. М.: Юристъ, 2001. – С.121-129.

тұрғыдан алғанда, мысалы, Конституцияны қабылдау және оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу процесі конституциялық-құқықтық заңнамамен реттеледі. Нормалардың бұл жиынтығы әртүрлі институционалдық тиесілік нормалардан тұратын кешенді құқық институты түрінде көрініс табады, өйткені ҚР Конституциясына Парламент немесе республикалық референдум қабылдайтын заң арқылы өзгерістер мен толықтырулар енгізуге болады. Өз кезегінде республикалық референдум конституциялық және қарапайым заңдарды қабылдауға, оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізуге, мемлекеттік өмірдің басқа да маңызды мәселелерін шешуге арналған.

Конституциялық құқықтың біржақты (бір критерий бойынша) құрылымының қолайсыздығы конституциялық құқық ғылымында белгілі конституционалист ғалымдардың ірі құқық институттарын саралауы, әдетте, Конституцияның құрылымына сәйкес жүзеге асырылатындығымен дәлелденеді.

С.А. Авакян, атап айтқанда, конституциялық құқық құрылымының (жүйесінің) ерекшелігі Ресей Федерациясының Конституциясымен және ондағы тиісті әлеуметтік қатынастардың көрінуімен шартталған конституциялық құқықтың кіші салаларының дәйектілігі екенін атап өтті[104].

М.В. Баглай Ресей конституциялық құқығының негізгі институттарына: конституциялық құрылыстың негіздерін; адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын; федеративті құрылымды; сайлау жүйесін (сайлау құқығы); президенттік билікті; заң шығарушы билікті; атқарушы билікті; Федерация субъектілеріндегі мемлекеттік билікті; сот билігі мен прокуратураны; жергілікті өзін-өзі басқаруды, сондай-ақ түзетулер енгізу тәртібі мен Конституцияны қайта қарауды жатқызады[105].

Бұл ретте құқық институтын сипаты бойынша процестік құқықтың негізгі институттарының қатарына жатқызу – «Конституцияға түзетулер енгізу және қайта қарау тәртібі» – конституциялық реттеудің мақсаттары мен салаларының ортақтығы өлшемімен алдын ала айқындалған.

Осыған байланысты А.Н. Кокотовтың ұстанымы назар аудартады, оның пікірінше, Ресей Федерациясы Конституциясының «Конституциялық түзетулер мен Конституцияны қайта қарау» атты тоғызыншы тарауы конституциялық құрылыстың негіздеріне, адамның құқықтары мен бостандықтарына арналған тараулармен бірге (бірінші және екінші тараулар) конституциялық құқықтың жалпы бөлігіне жатқызылған, бұны ол «саланың барлық құрамдас бөліктеріне қолданылатын жалпы конституциялық қағидаттар жиынтығы» деп түсінеді[106].

Бұл ұсыныс қанша тартымды болса да процестік нормаларға негізгі құқық ережелері мәртебесі берілетінін көрсетіп, өз пайдасына маңызды дәлелдер келтірілмегендей ой туғызады.

---

104 С.А. Авакьян. Конституционное право России. Учебный курс: учеб. пособие в 2 т./-5-е изд., перераб. и доп. Том 1. М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. – С.91.

105 М.В. Баглай. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. 3 изд. М.: Изд-во НОРМА, 2002. – С.14

106 А.Н. Кокотов. Структура конституционного права как отрасли права // Проблемы науки конституционного права: монография. Екатеринбург, 1998. – С.21.

Мәселен, посткеңестік кеңістік елдерінің конституцияларына жүгініп, аталған рәсімдерді жүзеге асыру тәртібі Конституциялардың құрылымында әртүрлі тәсілдермен көрінетініне көз жеткізсек жеткілікті болады. Олардың көпшілігінде көрсетілген нормаларды қамтитын бөлімдер (тараулар) ерекшеленеді, бұл оларды конституциялық құқықтың «жалпы бөлігіне» жатқызуға мүмкіндік береді. Бірақ Конституциясында «Конституцияны қабылдау, өзгерту және референдум» тарауы бар Армения конституциялық құқығының «жалпы бөлігінің» құрылымына немесе осы нормалар негізгі наңның бүкіл мәтініне тараған Түркіменстан мен Латвияның конституциялық құқығына қалай қарауға болады.

Жалпыға бірдей салалық сипаттағы конституциялық құқық ережелерін бөлу, біздің ойымызша, орындалмайтын міндет, өйткені барлық конституциялық-құқықтық институттар норма-принциптермен, яғни негізгі мазмұн нормаларымен қаныққан.

Қазақстандық заң ғылымында конституциялық құқықтың құрылымы туралы біркелкі түсінік жоқ, бұл бастапқыда конституциялық-құқықтық реттеудің мәні мен әдісін анықтаудың әртүрлі тәсілдерінде көрініс тапты, бірақ оларда процестік компонент болды.

Құқық институтын «бұл санат мәңгі емес, ол құқықтық реттеу объектісі өзгерген сайын өзгереді» деп атап өтіп, А.Т. Ащеулов «Конституцияға өзгерістер енгізу және қайта қарау тәртібін» конституциялық құқықтың негізгі құқық институттарының қатарынан бөліп көрсетеді[107].

Г.С. Сапарғалиевтың пікірінше, конституциялық құқық президенттік құқық, парламенттік құқық, сот құқығы, атқарушылық құқық (муниципалдық құқықты қоса алғанда), сайлау құқығы сияқты ірі кіші салалардан тұрады[108].

Г.С. Сапарғалиев конституциялық құқықтың салаішілік құрылымдау өлшемдерін көрсетпесе де оның негізінде конституциялық заңнама жатыр деп есептейміз, ол аталған бағыттар бойынша көлемді мазмұнымен ерекшеленеді. «Сот құқығының» конституциялық құқықтың ірі кіші саласы ретінде белгіленуі сот билігінің жұмыс істеу мәселелерін құқықтық реттеудің ерекшеліктерімен емес, оның жоғары салалық маңыздылығымен байланысты ерекшелік деген ой туады, бұл өз кезегінде сот төрелігінен басқа филиалдардың теңгерімін қамтамасыз ету жүйесінде белгілі бір функцияларды жүзеге асыруға арналған билік құрылымындағы сот органдарының ерекше жағдайымен алдын-ала анықталған мемлекеттік билік болып табылады.

Ресей заң ғылымында конституциялық құқықтың кіші саласы ретінде конституциялық сот процесі құқығының болуы идеясы негізделіп қана қоймай, оны Ресей құқығының тәуелсіз саласы ретінде институциялау перспективалары да айқындалған[109]. Сонымен бірге, Ресей Федерациясының Конституциялық соты

107 Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Оқулық / құрам. профессор А.Т. Ащеулов. Алматы: ҚазМЗА, 2001. -20,38-б.

108 Ғ.С. Сапарғалиев. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Академиялық курс. Алматы: Жеті-жарғы, 2002. – 10-б.

109 С.Э. Несмеянова. Конституционный судебный процесс России: Учеб. Пособие. М:Инфра-М, 2012. – С.27.

мен Федерация субъектілерінің конституциялық соттарының қызметін реттейтін құқық нормаларының жиынтығы ретінде сот конституциялық процесін институционализациялау мәселелері екіұшты шешілуде.

Н.А. Богданов сот-конституциялық процесін конституциялық құқық саласында Ресей Федерациясының Конституциялық Сотының құқық институтының кіші институты ретінде қарауды ұсынады [110].

Н.В. Витрук конституциялық сот процесінің кіші саласын құқықтың жаңа саласы – Конституциялық Сот төрелігі құрылымындағы Конституциялық сот құқығы кіші саласымен қатар бөліп шығару туралы жазады[111].

Е.Г. Лукьянова сот-конституциялық процесі конституциялық құқықтың кіші саласының орнын басады деп санайды.[112] Мазмұны жағынан ұқсас ұстанымды С.В. Нарутто да білдірді, оған сәйкес конституциялық сот процесі құқығын конституциялық құқықтың кіші саласы ретінде қарастыруға болады[113].

Қазақстандық конституциялық құқықтық ғылымда процестік құқық саласы не конституциялық құқықтың кіші саласы нысанында ҚР Конституциялық Сотының қызметін реттейтін нормаларды институциялау туралы мәселе қазір қойылмайды, өйткені ҚР Конституциясы Конституциялық Сотты мемлекеттік биліктің сот тармағына жатқызбайды, оның қызметі сот ісін жүргізу емес, конституциялық іс жүргізу шеңберінде жүзеге асырылады. ҚР Конституциялық Соты туралы Конституциялық заң жобасының тұсаукесерінде атап өтілгендей, ол еліміздің барлық аумағында ҚР Конституциясының үстемдігін қамтамасыз ететін ерекше орган болып табылады, ал Конституциялық Сот судьяларының мәртебесі ҚР Конституциясымен айқындалатын жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдар болып табылады[114].

Қаралған мәселелер бойынша қорытынды жасай отырып, конституциялық процесс құқықтық процесс теориясы тұрғысынан уәкілетті органдар мен адамдардың құқық қолдану нысанында конституциялық – құқықтық нормаларды іске асыруға бағытталған қызметі екенін, оны жүзеге асыру кезінде құқықтық қатынастар субъектілері материалдық және процестік мазмұндағы нормаларды басшылыққа алатынын атап өтеміз. Аталған қызмет туындаған құқықтық жағдайды талдауға және оны бірыңғай материалдық-процестік құқықтық базаны пайдалана отырып шешуге бағытталған. Конституциялық-құқықтық заңнамамен реттелетін салалар мен тиісінше рәсімдердің ауқымы үлкен, бұл фактор уәкілетті субъекті-

110 Н.А. Богданов. Конституционный Суд Российской Федерации в системе конституционного права // Ведомости Конституционного Суда РФ. 1997. № 3. – С.60-61.

111 Н.В. Витрук. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учеб. пособие для вузов. М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С.39.

112 Е.Г. Лукьянова. Теория процессуального права. М.: НОРМА, 2003. – 135-136-б.

113 С.В. Нарутто. Конституционный судебный процесс: понятие, признаки, особенности//Право и политика.2013. 5(161) – С.713.

114 Б.А. Ревнов, Д.В. Кохман. Сравнительно-правовой анализ Конституционных судов Российской Федерации и Республики Казахстан: статус, состав, структура и полномочия // Пролог: журнал о праве. 2023 №1. – С.29.

лердің құқық қолдану қызметі ретінде конституциялық процесс көздерінің жүйесі мен құрылымын алдын ала айқындайды.

Конституциялық құқық өзінің материалдық және процестік мазмұны бойынша біртұтас, сондықтан құқық институттарының «процесс» негізіндегі салаішілік демаркациясы өте шартты болып келеді, бұл нақты туындайтын конституциялық-құқықтық қатынастардың өзара тәуелділігі мен өзара шарттылығымен түсіндіріледі. Аталған шарттылық сипаты бойынша процестік (немесе процестігі басым) құқық институттары туралы айтуға болады, олар реттеу нысаны бойынша субъективті құрамы, мазмұны және басқа да белгілері бойынша ерекшеленетін біртекті материалдық және процестік құқықтық нормалардан тұрады.

Конституциялық құқық көздерін процестік құрамдас бөлігі тұрғысынан талдау құқықтық сипаттың ерекшелігіне және құқық қолдану нысанында құқықты іске асыруға ықпал етуге арналған процестік нормалардың функционалдық мақсатына байланысты абсолютті «процестік» нормативтік құқықтық актілердің жоқ екенін және болуы мүмкін емес екенін көрсетеді. Олардың қатарында тұтастай немесе негізінен процестік мақсаттағы актілер де, сондай-ақ уәкілетті субъектілердің рәсімдері не жекелеген процестік әрекеттері туралы фрагменттелген нормалар да болуы мүмкін.

Қазақстанның конституциялық-құқықтық заңнамасында жүріп жатқан өзгерістер процесі саны және сапасы бойынша интегративті сипатқа ие, ол материалдық немесе процестік мазмұнына қарамастан, құқықтық нормаларды (олардың топтарын) оңтайлы және тиімді практикалық іске асыруды қамтамасыз ету үшін тығыз және күрделі өзара іс-қимылынан және өзара ықпалынан білінеді. Конституциялық-құқықтық заңнаманы дамытудың аталған тенденциялары конституциялық құқықты құқық нормаларын екі дербес блокқа бөлу идеясына және конституциялық процесті процестік құқық саласы ретінде негіздеуге жол бермейді.

Мемлекеттік билікті жүзеге асырудың процестік-құқықтық тетігін жетілдірудің практикалық қажеттіліктеріне негізделген оңтайлы тәсілдерін іздеу –конституциялық-құқықтық заңнаманың материалдық және процестік құрамдас бөлігі бөлігінде даму динамикасын бір мезгілде анықтайды, ал құқық жүйесіндегі конституциялық құқықтың орналасқан жеріне негізделген өзіндік салаішілік қоғамдық қатынастарды және бір мезгілде «саладан тыс» деңгейдегі қоғамдық қатынастарды қамтитын конституциялық -құқықтық реттеу нысанасының ерекшелігі құқықтағы ішкі институционалдық байланыстар мен салааралық қатынастарды ескере отырып, конституциялық-құқықтық заңнаманы кешенді дамытуды көздейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Авакьян С.А. Конституционное право России. Оқу курсы: 2 томдағы. Оқу құралы./-5-басылым., өңделіп, қайта толықтырылған. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2014.

2. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. - М., 2001.

3. Алексеев С.С.Право: азбука – теория – философия.Кешенді зерттеу тәжірибесі. - М., 1999.

4. Алексеев С.С. Общая теория права. - Т.2. - М.: Заң әдебиеті., 1982.

5. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации:ЖОО-ға арналған оқулық. 3-басылым. – М.: НОРМА баспаханасы, 2002.

6. Байтин М.И., Петров Д.Е. Система права: к продолжению дискуссии // Мемлекет және құқық. - 2003. - № 1. - Б. 25-28.

7. Бахрах Д.Н. Юридический процесс и административное судопроизводство. // Ресей құқығы журналы. - 2000. - № 9. - Б. 9.

8. Бессонов А.А. Процессуальные нормы российского права. Заң ғылымдары кандидатының диссертациясы. …. - Саратов, 2001.

9. Богданова Н.А. Конституционный Суд Российской Федерации в системе конституционного права. // Ресей Федерациясы Конституциялық Сотының ведомостары. - 1997. - № 3. - Б. 60-61.

10. Богданова Н.А. Система науки конституционного права. - М.: Юристъ, 2001.

11. Васильев А.М. Правовые категории. - М., 1976.

12. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс. ЖОО-ға арналған оқу құралы. - М.: Заң және құқық, ЮНИТИ, 1998.

13. Галаган И.А. Процессуальные нормы и процессуальные отношения в российском праве. // Правовая наука и реформа юридического образования. - Воронеж, 1996. – 6-шығарылым. - Б. 12-13.

14. Горшенев В.М., Дружков П.С. О системе процессуального права в советском государстве // Құқықтану мәселелері. - Новосибирск, 1970. – 5-шығарылым. - Б. 15.

15. Горшенев В.М., Дюрягин И.Я. Правоприменительная деятельность // Советское государство и право. - 1969. - № 5. - Б. 21-22.

16. Ким А.И. Основин В.С. Государственно-правовые процессуальные нормы и их особенности. // Құқықтану. - 1967. - № 4. - Б. 40-47.

17. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. Оқулық. 3-басылым. - М.: Юристъ, 2003.

18. Кокотов А.Н. Структура конституционного права как отрасли права. //Проблемы науки конституционного права: монография. - Екатеринбург, 1998. - Б.21.

19. Конституционное (государственное право) зарубежных стран. 4 томда. 1–2-томдар. Жалпы бөлім. Оқулық /Жауапты. ред. проф. Б.А. Страшун – 3-басылым., жаңартылып, қайта өңделген.– М.: БЕК баспасы, 2000.

20. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқулық / Құрастырған. проф. А.Т. Ащеулов. - Алматы: ҚазГЮА, 2001.

21. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Академиялық курс: 2 томда. 1-том. з.ғ.д. Қ.А. Мәмидің жалпы редакциясымен. - Алматы, 2021.

22. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права. - М.: Юристъ, 2001.

23. Лившиц Р.З. Современная теория права. - М., 1992.

24. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. - М.: НОРМА баспасы, 2003.

25. Маврин С.П. Метод правового регулирования и позитивное право // Құқықтану. - 2003. - № 1. - Б. 208.

26. Нарутто С.В. Конституционный судебный процесс: понятие, признаки, особенности. // Право и политика.- 2013. - 5(161).– Б.713.

27. Несмеянова С.Э. Конституционный судебный процесс России. Оқу құралы. – М:Инфра-М, 2012.

28. Панова И.В. Административно-процессуальная деятельность в Российской Федерации. - Саратов, 2001.

29. Пиголкин А.С. Применение права. // Теория государства и права. / А.И. Денисовтың редакциялығымен. - М.: Заң әдебиеті., 1972.

30. Процессуальные нормы и процессуальные отношения в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях). / И.А. Галаганның редакциясымен. -Воронеж: ВМУ баспасы, 1985.

31. Ревнов Б.А., Кохман Д.В. Сравнительно-правовой анализ Конституционных судов Российской Федерации и Республики Казахстан: статус, состав, структура и полномочия. // Пролог: құқық туралы журнал. – 2023. – № 1. – Б.29.

32. Сағындықова А.Н.. Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: жалпы белгілері мен ерекшеліктері. Оқу құралы (дәрістер курсы). - Алматы, 2004.

33. Ғ. Сапарғалиев. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: академиялық курс. - Алматы: Жеті жарғы, 2002.

34. Система советского права и перспективы ее развития («Советское государство и право» журналының дөңгелек үстелі). // Кеңес мемлекеті және оның құқығы. - 1982. - № 6. - Б. 94-95; -№8. –Б.56-57.

35. Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право. - М., 1972.

36. Сорокин В.Д. Правовое регулирование: предмет, метод, процесс. // Құқықтану. - 2000. - № 4. - Б. 34-41.

37. Стрекозов В.Г. Конституционное право России: ЖОО-ға арналған оқулық. - М., 2002.

38. Теория юридического процесса. / В.М. Горшеневтің редакциясымен. - Харьков, 1985.

39. Тихомиров Ю.А. Публичное право. - М.: БЕК, 1995.

40. Ткаченко Ю.Г. Применение права. // Теория государства и права. / А.М. Васильевтің редакциялығымен. - М.: Заң әдебиеті, 1983.

41. Юридическая процессуальная форма: Теория және практика. / П.Е. Недбайло, В.М. Горшеневтің редакциялығымен. - М., 1976.

Марат Алданғорұлы СӘРСЕМБАЕВ
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, з. ғ. д., профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ҚҰҚЫҒЫН КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ АРНАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ, ӨҢІРЛІК ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫН ЖЕТІЛДІРУ

1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылданғанына 30 жыл толады. Осыған байланысты соңғы үш онжылдықта осы Конституцияның және онымен байланысты конституционализм жүйесінің жұмыс істеуін қарастырудың орындылығы қисынды түрде байқалады. Сондықтан біз елдің бүкіл құқықтық жүйесін конституцияландыру процесінде қазақстандық, өңірлік және халықаралық құқықтың өзара іс-қимылының эволюциясы мәселелерін Талдамалық тұрғыдан қарастыруды шештік.

Ұсынылған өзара әрекеттесу эволюциясының мазмұнын, мәнін ашпас бұрын, біз ұлттық құқық, аймақтық құқық, халықаралық құқық ұғымдарына анықтама беруді ұсынамыз, содан кейін осы ұғымдардың әрқайсысының жанасатын, өзара әрекеттесетін, бір-бірімен байланысатын қырларын көрсетеміз.

Бұл жұмыста ұлттық құқық деп Конституциядан, Конституциялық заңдардан, кодекстерден, ағымдағы заңдардан, үкіметтік қаулылардан, жергілікті мемлекеттік билік және басқару органдарының актілерінен тұратын қазақстандық құқықты түсінуге болады, соның арқасында елде, қоғамда тәртіп пен құқықтық тәртіп сақталады.

Өңірлік құқық мемлекеттің, оның ішінде Қазақстан Республикасының ішкі құқығы шеңберінен асып, осыған байланысты халықаралық құқықтың бір бөлігі болып табылады. Біздің Еуразиялық аймаққа қатысты өңірлік құқықтың құрамында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД), Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ) шеңберіндегі барлық қол қойылған, ратификацияланған шарттар мен келісімдер бар.

Біздің жұмысымыздың тақырыбында көрсетілген «халықаралық құқық» терминін біз қазіргі халықаралық құқықтың барлық салаларының жұмысын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылатын әмбебап халықаралық жария құқық деп түсінеміз. Әмбебап халықаралық құқықтың құрамына мемлекеттер, үкіметаралық ұйымдар және халықаралық құқықтың өзге де субъектілері арасындағы ынтымақтастықтың бүкіл ғаламшардағы әмбебап тақырыптарын реттейтін шарттар, конвенциялар мен келісімдер ғана емес, сонымен қатар әлемнің барлық континенттерінде, барлық өңірлерінде қол қойылған және ратификацияланған шарттар мен келісімдер, сондай-ақ барлық мемлекеттердің шарттары, соның ішінде Қазақстан да екіжақты деңгейде қол қойған және атификациялаған келісімдер кіреді.

Енді біз жұмыс тақырыбына енгізілген «конституцияландыру» терминін анықтауымыз керек. Біз «конституция», «конституциялық» және «конституцияландыру», «конституционализм» сөздерін жиі қолданамыз. Соңғы екі ұғымды да анықтауға тырысайық, олардың ұқсастықтары мен мүмкін айырмашылықтарын көрсетейік. «Конституцияландыру» термині мемлекеттің құқықтық жүйесін дамыту, оны түсіндіру, жүзеге асыру, Конституцияға енгізілген түзетулерді іс жүзінде қолдану дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда, конституцияландыру – бұл іс жүзінде конституционализмді жүзеге асыру[115].

Ғылымдағы (философия, әлеуметтану, құқық) конституционализмнің әртүрлі анықтамалары бар. Біз «конституционализмнің» философиялық, социологиялық және басқа анықтамаларына үңілмеміз. Заң теориясы мен практикасы

115 Президент: мы созидаем государство широких возможностей для всех и каждого // Казахстанская правда. № 50 (30428). 2025 жылғы 15 наурыз. – С.1-5.

Добрынин Н.М. Конституционализм, Конституция России и конституционализация российского права: несколько тезисов о конъюнкции смыслов и юридических практик) // Государство и право. 2020. №4. – С. 27.

тұрғысынан «конституционализм» терминінің қалай түсінілетініне назар аудару біз үшін қисынды.

Ғылыми айналымға «конституционализм» термині 18 ғасырдың аяғы мен 19 ғасырдың басында жазылған Конституцияның қазіргі, әдеттегі заңдардан үстемдігі туралы американдық доктринаға сілтеме жасау үшін енгізілді. Сонымен бірге, конституционализм құбылысы 11-12 ғасырларда Батыс Еуропа қалаларының құқықтық жүйелерінде пайда бола бастағанын атап өткен жөн. Конституционализм тақырыбындағы қазіргі заманғы шетел әдебиеттеріне шолу бұл тұжырымдама мемлекеттің еркін басқаруына жол бермеу үшін мемлекет қызметін заңды түрде шектеуді білдіретінін көрсетті.

Конституционализмді демократияның іргелі, маңызды және принципті құндылықтарына негізделген саяси-құқықтық білім жүйесі ретінде түсіндіруге болады, ол тиісті конституциялық құрылысты орнатуға негіз болады, мемлекеттің, мемлекеттердің топтары мен әлемдік қауымдастығының конституциялық даму тәжірибесі мен тарихын аналитикалық пысықтауға негіз болады, сонымен қатар Конституцияға және конституциялық әдістерге негізделген мемлекеттік билікті жүзеге асырудың саяси жүйесі ретінде жалпы басқару тетігі. Қазақстандық ғалым А.К. Кукеев конституционализмнің біршама өзгеше анықтамасын ұсынады: «конституционализм деп Конституция туралы мемлекеттің негізгі саяси-құқықтық заңы, конституциялық демократиялық және құқықтық мемлекет, адам мемлекеттің ең жоғары құндылығы, маңызды мемлекеттік-құқықтық құндылықтар мен институттардың конституциялық безендірілуі туралы білімді қамтитын конституциялық саяси-құқықтық теориялардың жиынтығын, сондай-ақ Конституциялық қағидаттарды, нормалар мен институттарды іске асыру әдістері мен жолдарын түсінуге болады»[116].

Конституционализмнің мазмұны институционалдық құрылымдарда көрінеді, оларға мыналар жатады: қоғамдық (мемлекеттік) билік институты; конституциялық заңдылыққа, адамның құқықтары мен бостандықтарына қатысты конституциялық бақылау (қадағалау) институты, конституциялық жауапкершілік институты. Конституционализм жүйесі Конституцияны, барлық заң субъектілерінің барлық конституциялық-құқықтық нормативтік актілерді (қаулыларды) дәл, дәйекті-тұрақты сақтауы және Конституция басқаратын және соған байланысты жоғары заңдық күшке ие нормативтік құқықтық актілердің бүкіл иерархиясының дұрыс жұмыс істеуіне жәрдемдесу ретінде түсінілетін конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету мақсатын көздейді.

Конституция мен конституционализм бір-біріне қатысты бірдей ұғымдар емес екенін есте ұстаған жөн. Конституционализмді нормативтік тұжырымдама ретінде, Конституциядан және тіпті құқықтан тыс, осы мемлекетті құрған халықтың менталитеті мен дүниетанымының ерекшеліктерін көрсететін көп деңгейлі жүйе ретінде түсіну керек. Ал кез келген мемлекеттің Конституциясы, оның ішінде Қазақстан мемлекеті, Конституция нормаларына сәйкес келетін және оларды

116 Кукеев А. К. Қазақстан Республикасындағы конституционализм: түсінігі мен маңызы. Қазіргі заманғы құқықтану мәселелері.2017. № 1 (63). – С.32.

дамытатын ағымдағы заңдарды әзірлеу мен қабылдаудың негізі болып табылатын мемлекеттік (мемлекеттік) билік және басқару органдарының қызметін бағыттайтыны жарияланатын саяси-құқықтық құжат болып табылады.

Конституционализм адам құқықтары мен азаматтық қоғамның құндылықтарын есепке алу басымдықтар болып табылатындығына назар аудара отырып, адамдар, қоғам, мемлекет арасындағы өзара қатынастардағы екпіндерді өзгерте алады. Қазақстандық конституциялық құқық ғылымы Конституцияның, конституциялық дамудың ғылыми мәселелеріне көп көңіл бөледі. Сонымен қатар, осы ғылымның өкілдері конституционализм мәселелеріне назар аударады. Атап айтқанда, профессор С. К. Амандықова өзінің «Қазақстандағы конституционализм доктринасының қалыптасуы» атты монографиясында Конституцияның шындығы, оған енгізілген ережелердің тиімділігі конституционализмнің өмірлік маңызды қағидаты болып табылатынын жазады[117]. Профессор Д.М. Баймаханова өзінің «конституционализм, оның қағидаттары және олардың ҚР-дағы адам және азамат құқықтарын дамыту мен қорғаудағы рөлі» атты мақаласында: «конституционализмнің іргелі қағидаты – биліктің бөлінуі. 1995 жылғы Конституцияда ол өзінің түбегейлі дамуын алды». Бұдан әрі ол өзінің пайымдауын былайша аяқтайды: «Конституцияға сәйкес ҚР Президенті енді мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының келісілген жұмыс істеуін қамтамасыз ете отырып, халық бірлігі мен мемлекеттік биліктің кепілі бола отырып, биліктің бірде-бір тармағына кірмейді»[118]. Осы жолдардың авторы соңғы уақытқа дейін Президенттің мәртебесі туралы осындай түсінікті ұстанды. Енді ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев ұсынған «басқарудың суперпрезиденттік формасынан күшті парламенті бар президенттік республикаға көшу» тұжырымдамасы аясында[119] болашақта оны дамыту үшін президенттік басқарудың американдық моделін, президент атқарушы биліктің құрамына кіретін американдық конституционализм моделін зерттеуге және қабылдауға бағыт алған жөн, ал сот және заң шығарушы билік өз құзыреті шегінде дербестікке ие (1787 жылғы 17 қыркүйектегі АҚШ Конституциясының I, II, III баптары).

Ресейдің конституционализм туралы ғылымын профессорлар С.А. Авакян, Н. М. Добрынин[120] ұсынады, олар халықтың басқа билік өкілеттіктерімен қатар оның революция жасау құқығын Н. С. Бондарь ұсынады[121].

---

117 Амандыкова С.К. Қазақстанда конституционализм доктринасының қалыптасуы. Қарағанды. 2002. – С.32-64.

118 Баймаханова Д.М. Конституционализм, оның қағидаттары және олардың ҚР-дағы адам және азамат құқықтарын дамыту мен қорғаудағы рөлі // Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының жаңалықтары. 2012. № 5. – С.58.

119 Қ.К. Тоқаев супер президенттіктен президенттік басқару формасына көшуді ұсынды. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/14083831 (қараған күн: 05.03.2025).

120 Добрынин Н.М. Конституционализм, Конституция России и конституционализация российского права: несколько тезисов о конъюнкции смыслов и юридических практик) // Государство и право. 2020. № 4. – С.32.

121 Бондарь Н.С. Российский судебный конституционализм: введение в методологию исследования. Москва: Формула права, 2012.

Германиядағы конституционализмді талдауды профессор, Гейдельберг Макс Планк институтының директоры А. Фон Богданди ұсынды, ол халықаралық құқықпен өзара әрекет етуінде берілген [122].

Гумбольд университетінің Еуропалық және халықаралық құқық Институтының директоры К.Томушатқа сілтеме жасай отырып[123], А. Фон Богданди былай деп жазады: «халықаралық құқықтың кейбір нормалары халықаралық, сондай-ақ мемлекетішілік шындықтарға қатысты конституциялық функцияны орындайды». «Бұл функция», - деп жалғастырады А. Фон Богданди, - мемлекеттер арасындағы қатынастарда халықаралық бейбітшілікті, қауіпсіздікті, заңдылықты қамтамасыз етуден, сондай-ақ халықаралық құқықтың түпкілікті адресаттары болып табылатын адамдардың игілігі үшін жекелеген мемлекеттер шеңберінде адам құқықтары мен құқықтық мемлекет қағидаттарын қамтамасыз етуден тұрады». А. Фон Богданди өз пікірін аяқтай отырып, «конституциялық дәлелдердің мәні-халықаралық құқықтың негізгі қағидаттары саяси биліктің барлық түрлеріне бағытталған және оны шектейді» деген тұжырым жасайды.

Қазақстандық ғылыми доктринаны негізге ала отырып, Қазақстандағы *конституционализм конституциялық нормалар, конституциялық қатынастар, институттар, мемлекеттік және өзге де құрылымдар жүйесі болып табылады, оған сәйкес республиканың жоғары құндылықтарына адам, оның өмірі, оның құқықтары мен бостандықтары жатқызылған Конституция өзегі болып табылады. Қазақстан Республикасындағы конституционализм, қазақстандық ғалымдардың пікірінше, адам құқықтары мен оның негізгі бостандықтарын құрметтеу, елдегі мемлекеттік биліктің жалғыз көзін Қазақстан халқына бекіту,* қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, барлық халықтармен және мемлекеттермен қарым-қатынаста бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайту, бүкіл Қазақстан халқының игілігі, Қазақстан халқының бірлігі мен патриотизм үшін демократиялық әдістер негізінде мемлекеттік өмірдің маңызды мәселелерін шешу, экономиканың серпінді дамуы қағидаттарына негізделген.

Елдегі қоғамдық қатынастарды реттеуге арналған заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілер Конституцияның ережелерін мемлекеттің негізгі заңы ретінде дамытып, оған сәйкес келуі керек екенін атап өткен жөн. Заңның қайшылығы болған кезде, Конституцияға қандай да бір заң сәйкес келмеген жағдайда, ол өзгертілуі немесе жойылуы тиіс. Конституцияда 2022 жылғы 5 маусымдағы Республикалық референдумның арқасында негізінен жаңа мемлекеттік модельге көшу бекітілгенін, соның негізінде Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің құқықтары мен міндеттеріне өзгерістер енгізілгенін атап өту қажет. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтарына үлкен

122 Armin von Bogdandy. Constitutionalism in International Law: Comment on a Proposal from Germany. Harvard International Law Journal. 2006. А. фон Богданди. Конституционализм в международном праве: комментарий к предложению из Германии. Гейдельберг. 2012.

123 Tomuschat Ch. International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century. 281 Recueil des Cours 10, 25. 1999.

мән бере отырып, оларды Конституция мәтінінде бірінші болып орналасқан жеке бөлімде тұжырымдайтынына негізделу керек.

Бір жағынан, адам мен азаматтың құқықтары кез келген мемлекеттің, оның ішінде Қазақстан мемлекетінің мемлекетішілік құқығымен регламенттеледі. Екінші жағынан, дәл осы адам және азамат құқықтары 20 ғасырдың ортасынан бастап халықаралық құқықпен, халықаралық пактілермен, конвенциялармен, келісімдермен реттеледі. Адамның және азаматтың мәртебесі, құқықтары, міндеттері мәселелеріндегі ұлттық құқық пен халықаралық құқықтың (өңірлік те, әмбебап та) өзара байланысы мен өзара іс-қимылы елдің мемлекетішілік басқарушы органдарының Президент, Үкімет, Парламент атынан сыртқы қатынастар органдары ретінде Конституциялық нұсқамалар негізінде халықаралық пактілерге, актілерге, конвенцияларға қол қойып, ратификациялауының арқасында қамтамасыз етіледі адам құқықтары және өз елдерінің аумағында олардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру бойынша міндеттемелер алады. Осылайша, әр мемлекеттің конституционализм жүйесі халықаралық жария құқықпен біріктіріледі. Халықаралық құқық аймақтық конвенциялар арқылы да, әмбебап шарттар мен келісімдер арқылы да адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары мәселелерін шешуде барлық дерлік мемлекеттердің конституционализміне ықпал етеді.

Халықаралық құқық, оның аймақтық және әмбебап конвенциялары мемлекеттердің ішкі істеріне, әсіресе мемлекет өзінің Конституциясы, ішкі конституционализмі, ішкі заңнамасы арқылы адам құқықтары мен оның негізгі бостандықтары туралы нормаларды әзірлеуге және осы нормативтік құқықтық актілерде бекітуге төтеп бере ала ма деген сұрақ туындайды? Сонымен қатар, халықаралық құқықта Біріккен Ұлттар Ұйымының 1970 жылғы 24 қазандағы Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қатынастар мен ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық қағидаттары туралы БҰҰ декларациясында көрсетілген басқа мемлекеттің ішкі істеріне араласуға жол бермеу туралы ресми қабылданған қағида бар.

Бұл сұраққа жауаптың түп-тамыры мынада: фашистік Германия мен милитаристік Жапонияның адам құқықтарына, оның өмірі мен денсаулығына қарсы ауыр жаппай қылмыстарына байланысты әлем халықтары әлемнің кез келген елінде тұратын әрбір адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын нақты қорғауды орнатуды талап етті. Сондықтан БҰҰ Жарғысының алғашқы жолдары – ресми халықаралық-құқықтық құжат Біріккен Ұлттар Ұйымы халықтарының «адамның негізгі құқықтарына, адам тұлғасының қадір-қасиеті мен құндылығына, ерлер мен әйелдердің теңдігіне және үлкен және кіші ұлттар құқықтарының теңдігіне», «әлеуметтік прогреске және өмір сүру жағдайларын жақсартуға үлкен еркіндікпен ықпал ету» шешімін жариялау болды». Бұл мемлекеттердің (ол кезде БҰҰ-ның 50 құрылтайшысы, ал бүгінде БҰҰ-ға мүше 193 мемлекет) фашизм шектеген адам құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіріп қана қоймай, сонымен бірге адам құқықтарын нақты қорғауды қамтамасыз ету, болашақта оларды бұзудың кез-келген әрекетінен қорғауды талап ету – қазірдің өзінде

ресми нормаға айналды. Қазақстандық жауынгерлер Кеңестік Қарулы Күштер құрамындағы КСРО-ның басқа республикаларының өкілдерімен бірге сол кездегі Германия мен Жапонияның концлагерьлерінде адамдарды жаппай қырып-жою механизмін тоқтатуға айтарлықтай үлес қосты. Сондықтан біз жақын арада Ұлы Жеңістің 80 жылдығын атап өтеміз.

1950 жылғы 4 қарашадағы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенция деп аталатын өңірлік акт адам мен азаматты халықаралық-құқықтық қорғау тетігін белгілеу туралы әмбебап актілерді әзірлеуден, қабылдаудан әлдеқайда бұрын дәл осы Еуропа континентінде тұжырымдалып, қабылданғаны айтулы болды. Осы өңірлік халықаралық-құқықтық құжаттың 19-бабы негізінде Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот құрылғанын ерекше атап өткім келеді. Бұл халықаралық сот Еуропа Кеңесіне қатысушы елдердің мемлекетішілік соттарының заңсыз, әділетсіз үкімдерін және шешімдерін кәсіби және негізді түрде жоюы, өзгертуі, нәтижесінде осы елдердің қаржы министрліктері әділетсіз үкімдердің құрбандарына қомақты өтемақы төлеуі мүмкін екендігімен ерекше. Қазақстандық конституционализм мен мамандандырылған заңнама шеңберінде заңсыз, әділетсіз үкімдер мен шешімдер шығаратын судьяларға едәуір айыппұлдар салу, олардың Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесінің желісі бойынша судьялық лауазымда болуы туралы мәселені шешу орынды болар еді. Қазақстанға Еуропалық үкіметаралық делегация келіп, Қазақстанның осы Конвенцияны қабылдауы мен ратификациялауының орындылығы туралы мәселе қойғанда, біз бұл ұсынысқа салқын қарадық. Сонымен қатар, біздің еліміз өзінің конституционализмі мен Конституция нормалары арқылы Еуропа Кеңесінің құрамына кіріп, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың көмегімен өзінің әділеттілігін түзету әлі де кеш емес.

Ұлттық конституциялық құқықтың халықаралық жария құқықпен жақындасуынан көрінетін конституционализм жүйесін интернационалдандыру үрдісі айтарлықтай маңызға ие.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды құрметтеу принципі әр елдің конституционализмінің де, халықаралық құқықтың да негізі болып табылады. Бұдан адам құқықтары халықаралық аренада және мемлекетішілік құқықтық өрісте ең жоғары құндылық болып табылатындығына байланысты адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеудің халықаралық-құқықтық қағидаты алып тастау тәртібімен халықаралық құрылымдардың отырыстарында іс жүзінде кез келген мемлекет ішіндегі адам құқықтарының жай-күйі туралы мәселелерді талқылау мемлекеттің ішкі істеріне араласу болып саналмайды деген қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты біз әрбір мемлекеттің конституционализмі мен халықаралық жария құқықтың адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелеріндегі бірлігі туралы айтып отырмыз. Барлық басқа мәселелер бойынша басып кіру тиісті мемлекеттің ішкі істеріне араласудың халықаралық-құқықтық қағидатын бұзу болып саналады.

Мұнда нақтылайтын сұрақ туындайды: егер әрбір мемлекет өзінің Конституциясы, өзінің конституционализмі арқылы адам құқықтары жөніндегі нормаларды қабылдау, осы құқықтарды тиісті қорғау, қорғау туралы мәселені шеше алса, онда мемлекеттердің бір бөлігі халықаралық құқықсыз, халықаралық пактілерді, актілерді, адам құқықтары жөніндегі конвенцияларды ратификацияламай-ақ жасай алар ма еді? Практика көрсеткендей, кез-келген мемлекеттің ішіндегі адамның құқықтары мен бостандықтары, елде диктаторлық режимнің немесе демократиялық басқару формасының болуына, кең және терең конституционализмнің болмауына немесе болуына қарамастан, халықаралық құқықтан, оның әмбебап және аймақтық халықаралық-құқықтық құжаттарынан қорғауды қажет етеді. Біз азаматтардың сөз, баспасөз, митингілер, демонстрациялар бостандығына құқығы туралы 125, 127-баптарға, 1936 жылғы КСРО Конституциясы Прокурорының санкциясынсыз қамауға алуға жол бермеуге және 1937 жылғы Қазақ КСР Конституциясының осыған ұқсас баптарына назар аударуды ұсынамыз. Осы Конституциялардың қағаз мәтіндерінде кеңес азаматтарының келтірілген құқықтары болды, ал іс жүзінде бұл азаматтарға, оның ішінде Қазақстан азаматтарына қатысты бұл құқықтар мен бостандықтарды өрескел бұза отырып, 1937-1938 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін басталды. Басқаша айтқанда, конституцияларда, заңдарда адам құқықтарын бекіту әрқашан адамның құқықтары мен бостандықтарын нақты жүзеге асырудың кепілі бола бермейді. Әрине, адам құқықтарын нақты жүзеге асыру және нақты қорғау, ең алдымен, мемлекет ішінде Конституциямен және елдегі конституционализмнің бүкіл жүйесімен бекітілген демократиялық басқаруды орнатудың, сондай-ақ халықаралық құқық және оның адам құқықтары жөніндегі әмбебап және аймақтық Конвенциялары мен келісімдері, мемлекеттерге халықаралық-құқықтық құжаттарды іске асыруда ұйымдық ықпал ететін халықаралық құрылымдар тарапынан жәрдемдесудің арқасында мүмкін болады. БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитетінде бола отырып, ондаған елдің адам құқықтарының жай-күйін талқылауға қатыса отырып, осы жолдардың авторы елдегі адам және азамат құқықтарын сақтау мәселелері бойынша аталған мемлекеттің проблемасы жоқ деп айтуға болатын бірде-бір елдің жоқтығына көз жеткізді. Демократиялық дамыған мемлекеттерде адам құқықтарына қатысты көптеген проблемалар болды.

Конституционализм мен халықаралық әмбебап және өңірлік құқықтың өзара қарым-қатынасы туралы келтірілген теориялық ережелер қазақстандық конституционализмге және барлық мемлекеттер үшін ортақ халықаралық құқыққа қатысты қолданылады. 1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-33, 37-баптарында адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының 37 түрі тұжырымдалған. Қазақстан мемлекеті 1991 жылғы 16 желтоқсанда дербес және егемен бола отырып, 1945 жылы құрылған Біріккен Ұлттар Ұйымының әмбебап халықаралық ұйымына мүше болды. 1992 жылы 2 наурызда БҰҰ-ның толыққанды мүшесі мәртебесіне ие бола отырып, біздің мемлекет ең алдымен адам

құқықтары мен бостандықтарын сақтау қажеттілігі туралы идеяны қабылдады, ол бастапқыда 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 30-бабында, содан кейін Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде және 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде ашылды.

Қазақстан мемлекетінің адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге, осы құқықтарды конституциялауға деген ұмтылысы Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданған күннен бастап соңғы 30 жыл ішінде адам құқықтары мен бостандықтарының әртүрлі аспектілері бойынша кемінде 70 Пактіге, шарттарға, келісімдерге, конвенцияларға қол қойып, қосылып, ратификациялауға әкелді. Осылайша, Қазақстан 2006 жылғы 24 қаңтарда 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні - әмбебап құжатты ратификациялау туралы грамотаны (БҰҰ деректері бойынша) тапсырды; 2009 жылғы 30 маусымда осы пактіге бірінші Факультативтік хаттаманы ратификациялау негізінде қазақстандық азаматтар БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитеттеріне олардың құқықтарының бұзылуы туралы шағым беру құқығына ие болды. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы конвенциясына 1995 жылғы 26 мамырда ТМД-ға мүше мемлекеттермен қатар Қазақстан Республикасы да қол қойды. Оның ережелеріне сәйкес Қазақстан Республикасы Конституциясының 8-бабы негізінде ел өзінің мемлекеттік аумағында адам құқықтары мен бостандықтарының 40-қа жуық түрі тұжырымдалған осы өңірлік халықаралық-құқықтық актінің барлық 39-бабының нұсқамаларын орындауға міндеттенді.

Әмбебап бірінші адам құқықтарының құрамындағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде «осы Пактіге қатысушы мемлекеттер ерлер мен әйелдер үшін осы Пактіде көзделген барлық азаматтық және саяси құқықтарды пайдалану құқығын тең қамтамасыз етуге міндеттенеді» деген 3-бап бар. Пактінің осы бабын орындау үшін Қазақстан Республикасы 2009 жылғы 8 желтоқсандағы «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» Заңды қабылдады, ол соңғы 15 жыл ішінде елдегі гендерлік теңдікті қамтамасыз етуге ұмтылады. Осы мәселені шешуді жеңілдету мақсатында республика Конституциясының мәтініне ерлер мен әйелдердің тең құқығын қамтамасыз ету туралы норманы енгізген жөн болар еді. Қазақстан Республикасында әйелдердің қызметте жоғарылауында қиындықтар бар, олар Компания басшылығының құрамында және саяси салада жеткіліксіз ұсынылған. Көптеген елдерде, сондай-ақ Қазақстанда «көзге ілінбес шек» көрінбейтін кедергілер ретінде әйелдерге жоғары лауазымдарды атқаруға мүмкіндік бермейді. Тағы бір өзекті мәселе бар – жыныстық зорлық-зомбылық. Бұл физикалық және жыныстық зорлық-зомбылық туралы ғана емес, сонымен бірге экономикалық, психологиялық қысым туралы. Қазақстанда 2009 жылғы 4 желтоқсандағы «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заң, «Қазақстан

Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әйелдердің құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне әйелдердің құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңдар жұмыс істейді. Бірақ елде «Отбасындағы әйелдерге зорлық-зомбылыққа қарсы күрес туралы» заң жоқ. Мұндай заң 150 елде жасалғандай әзірленіп, қабылдануы керек. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне бап енгізу қажет. 2015 жылғы 13 шілдеде БҰҰ-ның Әйелдер құқықтары жөніндегі комитеті Қазақстанды Анна Белоусованың құқықтарын бұзушы деп танып, оған қатысты жыныстық қудалау жасауға байланысты оның бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге және әйелге тиісті өтемақы беруге шақырған шешім шығарды. Осы уақытқа дейін Қазақстан, өкінішке қарай, бұл іс бойынша қажетті принципті шешім қабылдаған жоқ. Қазақстан БҰҰ комитеттері мен өзге де халықаралық мекемелердің шешімдерін орындау мақсатында тиісті ұйымдық-құқықтық тетіктерді әзірлеуге міндетті. Бұл шешімнің орындалмауынан Қазақстан мемлекетінің саяси, халықаралық имиджі зардап шегеді. Керісінше, БҰҰ Комитетінің бұл шешімін орындау Қазақстан Республикасында гендерлік теңдікке қол жеткізуге елеулі үлес болады.

6-бапта әмбебап Халықаралық пакт «өмір сүру құқығы – әрбір адамның ажырамас құқығы», ол «заңмен қорғалады, сондықтан «ешкімнің де өмірі еріксіз қиылуға тиіс емес» деп белгілейді. Өмір сүру құқығы - әрбір адамның ажырамас құқығы болып табылады. Осы бапты Қазақстан осы Пактіге қатысушы мемлекет ретінде өзінің бүкіл кезеңінде біртіндеп енгізді (іске асырды). Қазақстанда 16 жыл ішінде, 2004 жылғы 1 қаңтардан 2020 жылғы 24 қыркүйекке дейін мораториймен өлім жазасы тоқтатылды. Біздің еліміз бұл бапты 2021 жылғы 2 қаңтарда осы Пактіге екінші Факультативтік хаттаманы ратификациялау арқылы іске асырды, оның халықаралық нормалары, сондай-ақ қазақстандық құқықтық нормалар өлім жазасын тағайындау көзделген Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексінің мәтінінен 17 қылмыс құрамын шығаруға әкелді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясының 15-бабының 2-тармағында: «Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасына тыйым салынады» делінген. Бүгінгі таңда елдегі ең қатаң жаза – өмір бойына бас бостандығынан айыру. Қазақстан Конституциясының бұл бабы жалпыға бірдей Халықаралық пактінің 6-бабын орындау үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасы қол қойған 1995 жылғы 26 мамырдағы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы Өңірлік Конвенциясының 2-бабын орындау үшін де жазылған.

Пактінің 14-бабында: «Сот пен трибунал алдында жұрттың бәрі тең» делінген. «Әрбір адам, Пактінің осы бабында,- өзіне тағылған кез келген қылмыстық айыптауды қарау кезінде немесе қайсыбір азаматтық процесте оның құқықтары

мен міндеттерін анықтау кезінде заң негізінде құрылған құзыретті, тәуелсіз және әділ сот арқылы ісі әділетті және ашық қаралуын талап етуге құқылы» - делінген. ТМД-ның Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы аймақтық конвенциясының 6-бабында дәл осылай айтылған: «тәуелсіз және бейтарап сот кез-келген істі ақылға қонымды мерзім ішінде әділ және жария түрде қарауға құқылы». 2006 жылы осы Пактіге қатысушы мемлекеттер қатарына кірген кезден бастап 19 жыл ішінде біз елде құзыретті, тәуелсіз және бейтарап соттар құру туралы Пактінің нұсқамаларын ұстануға міндеттіміз. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы негізінде жұмыс істейтін республиканың 378 соты мен 2 374 судьясының осы бағыттағы кейбір іргелеу бар, бірақ олар жеткіліксіз. Осыған байланысты Мемлекет басшысы «сот жүйесі беделді және бейтарап болуы тиіс» деп бірнеше рет атап көрсеткен (2024 жылғы 4 қазанда ҚР Судьяларының IX съезінде сөйлеген сөзінен).

Президенттің бұл мәселедегі ұстанымын дамыта отырып, судьялардың біржақтылығы олардың өтініштерін қанағаттандырудан негізсіз бас тартқаны үшін тараптардың (айыптаудың және (немесе) қорғаудың) өтінішінің мәні бойынша қарауға құлықсыздығымен көрінеді деп айтуға болады. Тараптардың өтініштерін заңсыз қанағаттандырмау тараптар арасындағы бәсекелестік қағидатын бұзады, бұл сот төрелігінің бұрмалануына әкеледі. Судьяның өтінішхатқа деген кез келген осындай көзқарасы оның нақты қарсылық білдіруіне сөзсіз себеп болуы керек. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексінде мүдделі тараптың өтінішхатты қанағаттандырудан заңсыз бас тартуға шағымдану құқығы туралы норма болуға тиіс. Бұдан басқа, осы Кодексте өтінішті қарау кезінде заң нормаларын бұзған әріптесін заңсыз қорғайтын судьяның әрекеттеріне шағымдану құқығы туралы норма жазылуға тиіс. Біз қазақстандық заң шығарушыға «Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына сот процестеріндегі өтініштердің заңды қаралуын қамтамасыз ету жөніндегі судьялардың өңірлік мамандандырылған алқаларын құру туралы бөлім енгізуді ұсынамыз. Сонымен қатар, мұндай алқалар жұмысының негізгі көрсеткіші заңның дәл сақталуына сәйкес қанағаттандырылған өтініштердің барынша көп санын қамтамасыз ету болуға тиіс. Бұл алқаларға процесті жүргізетін, өтініштерді заңды бұза отырып қарайтын судьяларды жауаптылықтың әртүрлі түрлеріне тарту құқығы берілуі тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциялық соты осы мәселе бойынша тиісті құқық субъектісі жүгінген кезде бұл мәселеге ерекше назар аудара алады.

Тек осылай ғана біз бейтарап судьялар мен соттардың корпусын дәйекті түрде құра аламыз. Елдегі адамның құқықтары мен бостандықтарын әділеттілікпен қорғайтын бейтарап соттар ғана болады. 2024 жылғы 21 қарашада Президент қол қойған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сот жүйесін реформалау және процестік заңнаманы жетілдіру

мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы отандық сот төрелігі жүйесінде тиісті тәртіпті қамтамасыз етеді деп үміттенеміз.

Біз ТМД-ның Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы аталған өңірлік конвенциясының 6-бабы 1-тармағының жалғасына назар аударғымыз келеді: «сот шешімдері немесе үкім жария түрде шығарылады, алайда барлық сот талқылауы немесе оның бір бөлігі қоғамдық тәртіп, мемлекеттік құпияны сақтау немесе жасөспірімдердің мүдделері немесе жақын тараптарды, іске қатысатын адамдардың өмірін қорғау талап етілсе, жабық сипатта болуы мүмкін». Неліктен «сот талқылауы немесе оның бір бөлігі қоғамдық тәртіпке байланысты жабық сипатта болуы мүмкін» екені бізге толық түсініксіз. Егер жұртшылық сот процесіне қатысты ақпаратқа қатты қызығушылық танытса және осыған байланысты митингілер мен демонстрацияларға шығуға дайын болса, онда соттың ашық, объективті және адал жүргізген сот ұлттық теледидарда көрсетіле отырып, тіпті қызба адамдарды да басады деп ойлайды. Біз мемлекеттік құпияны сақтау қажеттілігі де сот талқылауын толық форматта өткізуге негіз бола алмайтынына сенімдіміз. Сот талқылауы ішінара жабық режимде және Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің желісі бойынша қатаң ережелер мен нормаларға сәйкес ресімделген істегі құпия құжаттардың негізінде ғана жүргізілуі мүмкін: құқық қорғау органдарының басшылары, тергеушілер, прокурорлар мен судьялардың процестік құжаттарда «құпия» деген белгіні өз бетінше қоюға құқығы болмауы тиіс: тек қана Ұлттық қауіпсіздік комитеті осындай белгі қоюға құқылы. «Құпия» деген белгіні негізсіз қою Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 361 («Лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану») және 362 («билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану») баптары бойынша жазаға дейін хатшының жауаптылығына әкеп соғуы тиіс. Қылмыстық істің өзі ішінара құпия ретінде тек нақты құпия құжаттардың негізінде және аталған Комитеттің уәкілетті адамының келісімі бойынша ғана тіркелуі (қозғалуы) мүмкін: бұл ретте «қылмыстық істі заңсыз қозғағаны үшін жауапкершілік туралы» бап Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне қайтарылуы тиіс.

Әдетте, қылмыстық істер құпия болып табылады, өйткені мемлекеттік аппаратта жұмыс істейтін кейбір мемлекеттік саяси қызметкерлер әрқашан әріптестерімен ортақ тіл таба алмайды және құқық қорғау және сот органдарының көмегімен бір-бірін қылмыстық қудалау арқылы жазалауға тырысады. Нәтижесінде қылмыстық қудалау құрбанымен жұмыс істеген немесе жұмыс істейтін адамдар жиі кінәсіз зардап шегеді. Мұндай сценарийлердің алдын алу үшін Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің тергеу комиссиясының отырыстарында кінәлі мемлекеттік саяси қызметшілерді тыңдау тәртібін заңнамалық тұрғыдан бекітуді ұсынамыз: қылмыс белгілері болған жағдайда мұндай адамға қатысты материалдар құқық қорғау органдарына берілуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы Конституциялық

заңның 23-бабы 4-тармағының негізінде, тиісті құқық субъектісінің өтініші болған кезде нормативтік қаулыда да, Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы Қазақстан Республикасының Парламентіне жыл сайынғы жолдауында да толық форматта жиі негізсіз құпия сот талқылауын жүргізуге өзінің көзқарасын ресми түрде білдіре алар еді.

Пактінің 12-бабына сәйкес «кез келген мемлекеттің аумағында заңды түрде жүрген әрбір адам сол аумақтың шегінде еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты мекенжайды өз қалауынша таңдау құқығына ие болуы тиіс». Сондай-ақ осы жалпыға бірдей Халықаралық пактіде: Әрбір адам өзінің елінен қоса алғанда, кез келген елді тастап шығуға құқылы» деп нақты көрсетілген. Қазақстанға көшудің ең көп саны (74,8 мың адам Конституцияның 21-бабын және «Халықтың көші-қоны туралы» 2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасы Заңының ережелерін пайдаланды) 2005 жылы орын алды, 2006 жылдан бастап біртіндеп азая бастады. Соңғы жылдары елден орта есеппен 25-35 мың адам кетіп, елге 15-20 мың адам келді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабына сәйкес, «сөз бостандығы мен шығармашылық бостандығына кепілдік беріледі» деген норманы дамыта отырып, 2024 жылғы 19 маусымдағы «Масс-медиа туралы» Заң осы бостандықтың мәнін былайша айқындайды: «Масс-медиа қызметінің негізгі мақсаты – сөз және шығармашылық бостандығына конституциялық құқықты қамтамасыз ету, сондай-ақ қоғамды ақпараттандыру». Сонымен қатар, 2015 жылғы 16 қарашадағы «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңының 4-бабы да осы бағытты ұстанып, былай делінген: «Ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етудің негізгі мақсаты – әркімнің ақпаратты заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін алу және тарату жөніндегі конституциялық құқығын тиімді іске асыру үшін құқықтық негіз құру». Бұл заңдар Қазақстанда сөз, шығармашылық және ақпарат алу бостандықтарын жүзеге асыруға құқықтық кепілдік беретін негізгі құралдар болып табылады. «Масс-медиа туралы» Заңның алдында қабылданған: «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» 1999 жылғы 23 шілдедегі Заң және «Телерадио хабарларын тарату туралы» 2012 жылғы 18 қаңтардағы Заң соңғы 25 жыл ішінде тек Конституция баптарының мазмұнын дамыту үшін ғана емес, сондай-ақ адам құқықтары жөніндегі әмбебап және өңірлік халықаралық актілер мен пактілерді іске асыру мақсатында да қолданылып келді.

Аталған Пактінің 18 және 19-баптарында әрбір адамға «ой бостандығына құқығына», «өз пікірін еркін ұстануға құқығына» кепілдік беріледі. 19-баптың 2-тармағында бұл құқық: «Әрбір адам өз пікірін еркін білдіруге құқылы. Бұл құқық мемлекеттік шекараларға қарамастан кез келген ақпараттар мен идеяларды еркін іздеу, тауып алу және оларды өз қалауынша таңдап алған құралдар арқылы ауызша, жазбаша немесе баспасөз арқылы немесе көркемдік бейнелеу формалары түрінде тарату бостандығын да қамтиды» деп кеңірек түрде ашып көрсетіледі. Осыған ұқсас нормалар ТМД-ның Адам құқықтары мен бостандықтары туралы конвенциясында: «Әрбір адам өз пікірін еркін білдіруге құқылы» деп жазылған.

Бұл құқық өз пікірлерін ұстану, ақпарат пен идеяларды мемлекеттік органдардың араласуынсыз және мемлекеттік шекараларға қарамастан кез келген заңды түрде алу және тарату еркіндігін қамтиды (Конвенцияның 11-бабы). Бұдан қолданыстағы Конституция қабылданған күннен бастап Қазақстан Республикасының Конституциясы мен келтірілген заңдары іс жүзінде барлық кезең ішінде 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-19-баптарының (ой бостандығы және ақпарат тарату туралы), 1966 жылғы халықаралық пактінің18-19-баптарының (әмбебап халықаралық құжаттар), сондай-ақ Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданған күннен бастап ТМД-ның Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы өңірлік Конвенциясының 11-бабының мазмұнына едәуір шамада сәйкес болды.

1993 жылғы 9 сәуірде «Кәсіптік одақтар туралы» Қазақстан Республикасының бірінші Заңы қабылданды, ол 21 жыл қолданыста болды: соңғы жылдары оның негізінде Қазақстан кәсіподақтары Пактінің 22-бабын орындау үшін халықаралық еңбек ұйымының 24 конвенциясын жасасуға қатысты. Пактінің жоғарыда аталған бабының нормалары республикалық бірлестіктердің: ҚР Кәсіподақтар федерациясының, «Аманат» Қазақстан Кәсіподақтар достастығының, Қазақстан еңбек конфедерациясының қызметін реттейтін «Кәсіптік одақтар туралы» 2014 жылғы 27 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңында көрініс тапты. ҚР кәсіподақтар федерациясын 23 салалық кәсіптік одақ құрайды, онда 1 миллион 500 мың кәсіподақ мүшесі бар. Бұл – шамамен 12 миллион адамнан тұратын Қазақстанның ересек тұрғындарын қамту. Осыған байланысты осы заңның мәтінін кәсіподақ мүшелерін ұлғайту, «Қауымдастықтар бостандығы және ұйымға құқықты қорғау туралы» № 87 Конвенцияда (1948 ж.), «Ұжымдық келіссөздерді ұйымдастыруға және жүргізуге құқық қағидаттарын қолдану туралы» № 98 Конвенцияда (1949 жыл), Қазақстан Республикасы 1993 жылдан бастап мүшесі болып табылатын халықаралық еңбек ұйымында реттелгендей, екі тараптың мүдделерін теңестіретін жұмыскерлер кәсіподақтарын және кәсіпкерлер қауымдастықтарын (одақтарын) құру қажеттілігі туралы нормалармен толықтырған жөн. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу және Қазақстандағы кәсіподақтардың қызметін күшейту үшін «Кәсіпорындағы жұмысшылар өкілдерінің құқықтарын және оларға берілетін мүмкіндіктерді қорғау туралы» (1971 жыл) № 135 Конвенцияға қол қойған орынды.

Пактінің 22-бабына сәйкес «әрбір адамның басқалармен бірігіп қауымдастықтар құру бостандығына оның ішінде кәсіподақтарды құрып оларға өз мүдделерін қорғау мақсатымен кіруге құқығы бар», бұл жоғарыда талданған қазақстандық кәсіподақтар туралы заңдардың бірқатар баптарының нормаларына сәйкес келеді.

Пактінің 25-бабы мәтінінің жолдарында әрбір азаматқа «тікелей өзі, сондай-ақ ерікті түрде сайланған өкілдері арқылы, мемлекет ісін жүргізуге қатысу құқығы сондай-ақ «сайлаушылардың еркін білдіру бостандығын қамтамасыз ететін жасырын дауыс беру жолымен жалпыға бірдей және тең сайлау құқығы негізінде өткізілетін шынайы мерзімді сайлауда дауыс беру және өзі сайлану» құқығы берілуге

тиіс деген ережелер бар. Статистикалық деректер көрсеткендей, егер 2005 жылы 86 мың қызметкер елдің мемлекеттік аппаратында жұмыс істесе, 2025 жылы ел басшылығының оларды үштен біріне қысқартуға ұмтылғанына қарамастан, 83 мың адам болды. Бұл мәселеде Пактінің осы бабы сәтті жүзеге асырылуда деп айтуға болады. Конституция қабылданған кезден бастап 1995-2023 жылдар аралығында 22 сайлау науқаны(жоғары мемлекеттік органдар мен мәслихаттар бойынша ұйымдастырылып, өткізілді. Соңғы жылдары 12 миллионнан астам қазақстандық азамат «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 2-6, 8, 24-26-1, 37-42-баптары негізінде Қазақстан Республикасының Президенті мен парламентін сайлауға қатысты. Пактінің 25-бабында белгіленген идеяларды, сондай-ақ ЕҚЫҰ құжаттарының ережелерін неғұрлым толық іске асыруға ұмтыла отырып, елдің заң шығарушысы 30 жыл бойы жоғарыда келтірілген заңның мәтініне Қазақстан Республикасының басым конституциялық заңдарын қабылдау арқылы кемінде 745 өзгеріс пен толықтыру енгізді. Осы тәсілдің нәтижесінде елде сайлау процесін демократияландыру дәйекті түрде жүзеге асырылды.

Қазақстан Республикасы 2006 жылғы 24 қаңтарда ратификациялаған 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Экономикалық, мәдени және әлеуметтік құқықтар туралы халықаралық пактінің нормалары, оған 2010 жылғы 23 қыркүйекте Қазақстан қол қойған Факультативтік хаттаманың нормалары (ол ратификацияланбаған, бірақ оны ратификациялаған жөн болар еді), сондай-ақ, пактінің атауында аталған Қазақстан аумағында адам құқықтары түрлерінің дамуына оң әсер етеді. 6-бапқа сәйкес «осы Пактіге қатысушы мемлекеттер әр адамның өзі еркін таңдаған немесе еркін келісетін еңбекпен өмір сүру мүмкіндігін алу құқығын қамтитын еңбек ету құқығын мойындайды және осы құқықты қамтамасыз ету үшін тиісті қадамдар жасайды». Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы Еңбек кодексінің 5-бабы белгілі бір дәрежеде талданып отырған Пактінің 6-бабының «Әркімнің еңбекті еркін таңдауға немесе оған қандай да бір кемсітушілік пен мәжбүрлеусіз еңбекке еркін келісуге құқығы бар, өзінің еңбек ету қабілетіне билік етуге, кәсібі мен қызмет түрін таңдауға құқығы бар» деген ұқсас ережелерін қамтиды. Осыған байланысты Қазақстанның Конституциясында және республиканың келтірілген Еңбек кодексінде Қазақстан Республикасының әрбір адамы мен азаматының еңбекке құқығы туралы норманы тұжырымдап, бекіткен жөн болар еді.

Халықаралық ауқымдағы әрбір адамға әлеуметтік қамсыздандыру құқығына халықаралық әмбебап Пактінің 9 - бабы, өңірлік ауқымда –адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы ТМД Конвенциясының 16-бабы кепілдік береді. Аталған Пактіні және осы Конвенцияны ратификациялай отырып, мемлекеттер, оның ішінде Қазақстан, әлеуметтік қамсыздандыру құқығын қоса алғанда, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы барлық халықаралық әмбебап және өңірлік нормаларды іске асыруға міндеттенді. Бұл

Конституцияда: «Қазақстан Республикасының азаматына жалақы мен зейнетақының ең төмен мөлшеріне, жасына байланысты, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздер бойынша әлеуметтік қамсыздандырылуға кепілдік беріледі» деп жазылған. 2001 және одан кейінгі жылдары соңғы 24 жыл ішінде қабылданған әлеуметтік, оның ішінде зейнетақымен қамсыздандыру, әлеуметтік жәрдемақылар, әлеуметтік сақтандыру туралы кемінде 10 қазақстандық заң Қазақстанда адамның әлеуметтік қамсыздандыру құқығын қамтамасыз етті, республика Конституциясының 28-бабын нақтылады және зерттелетін Пактінің 9-бабын іске асыруға жәрдемдесті. 2023 жылғы 20 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексінде, көптеген баптарда ҚР азаматтарының әлеуметтік қамсыздандыру туралы құқығының аспектілері қамтылған, күші жойылған 10 заңның негізгі мазмұндық баптары түрлі нысанда біріктіріп, бір жүйеге келтірілген. Халықаралық еңбек ұйымының «Әлеуметтік қамсыздандырудың ең төменгі нормалары туралы» 1952 жылғы 28 маусымдағы № 102 конвенциясын зерделеп, оған қол қою орынды болар еді, онда, атап айтқанда, қызметкердің жалақысынан зейнетақы мөлшерінің кемінде 40 пайызы көзделген. Осы Конвенция негізінде Қазақстан Республикасының зейнеткерлері өткен жылдар ішінде өздерінің еңбек ақысының (жалақысының) неғұрлым жоғары мөлшерінен 40 пайыздан және одан да көп мөлшерде қомақты зейнетақы ала алар еді. Мұндай тәсіл барлық жұмыскерлер үшін еңбекке және жоғары жалақы алуға неғұрлым ынталандыру болар еді, бұл экономиканың серпінді дамуына және республиканың бүкіл халқының әл-ауқатының күрт өсуіне қолайлы ықпал ететін еді.

Егер ел басшылығы, оның ішінде Парламент заң шығарушы орган ретінде Халықаралық еңбек ұйымының барлық 190 конвенциясына оларға қол қою және ратификациялау мүмкіндігі тұрғысынан мұқият назар аударса, әлеуметтік-зейнетақы, әлеуметтік-сақтандыру, әлеуметтік-еңбек, әлеуметтік-заң шығарушы тараптар, Қазақстан Республикасы қызметінің аспектілері өз дамуында жылдам қарқын ала алады, өйткені бұл конвенциялар берік халықаралық тәжірибені қорытындылау негізінде әлеуметтік қамсыздандыру мәселелерін жоғары кәсіби түрде дамытады, күрделі әлеуметтік-еңбек проблемаларын шешуді реттейді. Бүгінгі таңда ел ХЕҰ-ның 24 конвенциясына ғана қол қойды, бұл осы халықаралық ұйымның барлық конвенцияларының жалпы санының 12,6 пайызын ғана құрайды. ХЕҰ конвенцияларының мүмкіндігінше көп санына қол қою әлеуметтік Кодекстің, Еңбек кодексінің, Қазақстан Республикасының өзге де кодекстері мен заңдарының әлеуметтік-құқықтық, әлеуметтік-еңбек мазмұны жағынан байытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, БҰҰ-ның осы мамандандырылған мекемесінің көптеген конвенциялық құжаттарына қосылу Қазақстанның құқықтық саласында мынадай: «Қауымдастыққа құқық туралы», «Жұмыс күні мен жұмыс аптасының ұзақтығын қысқарту туралы», «Жұмыспен қамту саласындағы саясат туралы», «Жұмыссыздықты қысқарту жөніндегі шаралар туралы», «Түнгі жұмыстың ерекшеліктері және оған ақы төлеу туралы», «Жұмыс орнындағы қудалаудың жолын

кесу туралы», «Өнеркәсіптік аварияларға мен өндірістік жарақаттанудың алдын алу туралы», «Еңбек ақыны қорғау туралы», «Еңбек мәселелерін үш жақты негізде шешу туралы (кәсіподақтар, жұмыс берушілер, мемлекет)» бірқатар жаңа заңдарды, жаңа нормативтік құқықтық актілерді әзірлеуге және қабылдауға әкелуі мүмкін. Мысалы, елде осындай заңдардың қабылдануы Қазақстан Республикасы Конституциясының 23, 24, 28-баптарының мазмұнын көбірек ашуға ықпал етеді, елдегі конституционализмнің одан әрі дамуына жәрдемдеседі.

Пактінің 13-бабына сәйкес әр адам білім алуға құқылы. Бұл бапта «бастауыш білім міндетті және барлығына тегін болуы қажет» делінген. Тегін орта білім енгізілгендіктен, орта білім барлығына қолжетімді болуы керек. Кеңес заманында Қазақстанда өз балалары үшін тегін орта білім алуға көшкен. Қазір Егемен Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылдан бастап мынадай: «Азаматтарға мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуға кепілдік беріледі» деген жолдарды қамтиды, мемлекет конкурстық негізде тегін жоғары білім беруді қамтамасыз етеді, жеке негізде білім алуға жағдай жасайды (Конституцияның 30-бабы). ***Білім туралы қабылданған 3 заң Қазақстанның егеменді даму тарихына енді: 1992 жылы қабылданған*** «Білім туралы» Заң мемлекет үшін жеке білім беруді енгізумен қатар, өзінің білім беру жүйесін белгіледі; ***1999 жылғы*** «Білім туралы» Заң кеңейтілген академиялық еркіндіктерді енгізе отырып, әртүрлі қаржыландыру көздерін пайдалануға қарсы болмай, білім беру жүйесін нарықтық экономиканың ерекшеліктеріне бейімдей отырып, одан әрі білім беру жүйесін дамытты; ***2007 жылғы 27 шілдеде қабылданған*** «Білім туралы» Қазақстан Республикасының жаңа, қазір жұмыс істеп тұрған Заңында университеттерде және өзге де жоғары оқу орындарында кадрлар даярлаудың үш деңгейлі жүйесін енгізу туралы, академиялық кредиттер жүйесін пайдалану, жоғары оқу орындарын ұлттық және неғұрлым басым қазіргі халықаралық аккредиттеу туралы жаңашыл нормалар бар[124]. 30 жыл ішінде осы заңдардың нормалары ел Конституциясының 30-бабын дамытып, Конституциямен бірге Қазақстан Республикасында адам құқықтарының іске асырылуын халықаралық түсіну туралы пактінің 13-бабының нормаларын енгізді. Осылайша, Қазақстан мемлекеті әлемдік және өңірлік қоғамдастықтың мүшесі ретінде, халықаралық жария құқық субъектісі ретінде Қазақстан Республикасының әрбір азаматының білім алу құқығын тиісінше іске асыру үшін жағдайлар жасау жөніндегі өзінің халықаралық міндеттемелерін орындайды.

30 жыл ішінде Қазақстан Республикасы Конституциясының қолданысымен қатар конституциялық әділет елдің конституционализм жүйесінің маңызды бөлігі ретінде жұмыс істеді, ол әртүрлі дәрежеде Республика құқығының барлық субъектілерінің Конституция нормаларын сақтауын бақылауды және қада-

124 Вологодская Г. Современному Казахстану – поколение «лидеров служения» // 2025. 14 марта. – С.8; Мезенцев Р. Мировое признание: ЕНУ вошел в топ-200 по ключевым предметам // Литер. № 28 (4572). 2025.13 марта. – С.2.

ғалауды жүзеге асырды. Қазақстан Республикасының бастапқы Конституциялық Соты 1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңның негізінде құрылды және өз қызметінде 1992 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» және «Конституциялық сот ісін жүргізу туралы» заңдарды басшылыққа алды. Ол 1995 жылы 30 тамызда таратылды, өйткені республикалық референдум Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын қабылдады. *1995 жылғы 29 желтоқсанда құрылған* конституциялық бақылау органы – Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі 2023 жылғы 1 қаңтарда таратылды. 26 жылға созылған Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі елдегі конституциялық қадағалауды жүзеге асыру ісіне өз үлесін қосты. Осы кезеңде Конституциялық Кеңес 140 нормативтік қаулы қабылдады, олардың кейбіреулері реттелетін мәселелердің мазмұны бойынша біздің жұмысымыздың тақырыбына тікелей байланысты.

ҚР Конституциялық Кеңесінің басты кемшілігі қатардағы азаматтардың қолжетімсіздігі және олардың шектеулі өкілеттіктерге ие болуы болды. Конституциялық Соттың Конституциялық Кеңестен басты айырмашылығы – қазіргі Конституциялық Соттың шешімдерін орындау міндеттілігінде. Қазіргі уақытта қарапайым азаматтар өздерінің бұзылған құқықтарын қорғау үшін Конституциялық Сотқа жүгіне алады. Бұл оның ең басты және маңызды артықшылығы.

Конституциялық Кеңестің кейбір нормативтік қаулылары біздің жұмысымыздың тақырыбына тікелей қатысты болды, сондықтан олар Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданған күннен бастап 30 жыл ішінде қабылданғандықтан, біз өткен кезеңнің осы конституциялық бақылау органының нормативтік актілеріне бірнеше сілтеме жасағымыз келеді. Мәселен, «Қызылорда облыстық сотының «Байқоңыр» кешенін жалдау шартының 6-бабы 6.12-тармағының екінші бөлігін конституциялық емес деп тану туралы ұсынысы туралы» 2001 жылғы 7 мамырдағы № 6/2 қаулысында, «Байқоңыр» кешенінің аумағында құқық тәртібін қамтамасыз етудегі құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы туралы келісімнің 5 және 11-баптарында Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі қаулы ету бөлігінде «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы 1994 жылғы 10 желтоқсандағы «Байқоңыр» кешенін жалдау шартының 6-бабы 6.12-тармағының екінші бөлігінің нормалары Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келмейді деп танылсын, Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы 1997 жылғы 4 қазандағы «Байқоңыр» кешенінің аумағында құқық қорғау органдарының Қазақстан Республикасының аумағындағы Қазақстан азаматтарына қатысты құқық қорғау органдары мен соттарының юрисдикциясы бөлігінде құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудегі құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы туралы Келісімнің 5 және 11-баптары және осыған байланысты «Қазақстан Республикасының аумағындағы Қазақстан азаматтарына қатысты

Ресей Федерациясының құқық қорғау органдары мен соттарының юрисдикциясы бөлігінде қолдану туралы заң күші жойылады және оған жатпайды» деп көрсетілген. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі тарапынан мұндай қаулы шығару батыл қадам болды. Бірақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің осы нормативтік құжатының қаулы ету бөлігінде Қазақстан Республикасының Үкіметіне «Байқоңырды» жалға алу туралы қазақстандық-ресейлік шарттың және Тараптардың құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы туралы қазақстандық-ресейлік келісімінің түзетілген мәтіндерімен Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің бірқатар мәселелерге қатысты талданған қаулысын қоса бере отырып, Қазақстан Республикасының Үкіметіне жүгінуге (оған міндетті емес) көрсетілмеген осы екі екіжақты халықаралық актілердің баптары, бұл келісімдерге кейінгі хаттамалардың түзету баптары Қазақстан Республикасы Конституциялық бақылау органының нормативтік қаулысының ережелерін нақты жаңғыртуы үшін жасалуы керек еді. Мұндай жағдайларда болашақ үшін біз тұжырымдаған ұсынысты ескерген жөн.

«Халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін орындау тәртібіне қатысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормаларын ресми түсіндіру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 нормативтік қаулысы жан-жақты талқыланғанын, осыған байланысты тиісті шешім қабылданғанын атап өткен жөн. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі нормативтік құжатының қаулы ету бөлігінде «Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің өтінішінің мәніне қатысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормалары Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес құрылатын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының (оның ішінде Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 24 маусымдағы № 45-IV Заңымен ратификацияланған 2007 жылғы 6 қазандағы Кеден одағының комиссиясы туралы шартқа сәйкес құрылған Кеден одағы комиссиясының) шешімдеріне Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттардың оның заңдары алдындағы басымдығы және осындай шешімдердің тікелей қолданылуы туралы ережелері қолданылады. Қаулының осы қаулы ету бөлігімен халықаралық ұйымдардың шешімдері қазақстандық заңдардан басым болуы мүмкін деген тезис қандай да бір түрде толық сәйкес келмейді. Халықаралық ұйымдарға қатысты шарттық нормалар қазақстандық заңдардан басым болуы мүмкін, бірақ бұл халықаралық ұйымдардың шешімдерінің мұндай басымдыққа ие болуы екіталай. Конституциялық Кеңес қаулысының бұл бөлігі қосымша және тереңірек зерттеуді қажет етеді. Бұл ретте, Негізгі Заңның 4-бабының 1 және 2-тармақтарына сәйкес Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес құрылатын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келмейді.

Конституциялық Кеңестің талданатын құжатының қаулы етуші бөлігінің 2-тармағында: «Қазақстан Республикасы қатысушысы болып табылатын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері Қазақстан Республикасы

ратификациялаған халықаралық шартта Қазақстан үшін осы шешімдердің міндетті сипаты тікелей көрсетілген жағдайда, Республика ратификациялаған халықаралық шарттың заңды қасиеттеріне ие бола алады» делінген. Қазақстан тарапынан халықаралық ұйымдардың шешімдеріне міндетті заңдық сипат беруі – бұл құқықтық түсінікке үйреншікті емес құбылыс. Қаулы «Конституцияның 2-бабы 2-тармағының және 91-бабы 2-тармағының Республика егемендігінің оның бүкіл аумағына қолданылуы туралы және Конституцияда белгіленген мемлекеттің біртұтастығы мен аумақтық тұтастығын, Республиканы басқару нысанын өзгертуге жол бермеу туралы ережелерін бұзатын» осы шешімдерді міндетті деп танымайтыны дұрыс. Сондай-ақ, қаулы: «адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдері Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінен басым бола алмайды» деп танитыны да дұрыс. Халықаралық құқықтың субъектісі ретінде мемлекетаралық ұйым мен Қазақстан өзара екіжақты шарт жасасты, оны іске асыру барысында осы екіжақты шарттың шарттық нормалары мен Қазақстан заңнамасы арасында қайшылықтар туындауы мүмкін, нәтижесінде осы халықаралық шарттың белгілі бір қазақстандық заңнан басымдығы туындайды деп болжауға болады. Бірақ сол мемлекетаралық, халықаралық ұйымның шешімдері қазақстандық заңдардан жоғары болуы үшін – шешімдер нормалары мен заңдар нормаларының осындай бағынышты архитектурасы халықаралық-құқықтық түсініктен асып түседі.

Қазіргі күні жұмыс істеп тұрған Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты қалпына келтірілмей, 2023 жылғы 1 қаңтарда қайта құрылды, себебі осы Конституциялық Сотты құру туралы норма 2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдум (бүкілхалықтық дауыс беру) арқылы тұжырымдалып, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілді, ал бастапқы Конституциялық Сот Қазақстан Жоғарғы Кеңесі (Парламенті) бекіткен Конституциялық заңның негізінде құрылды. Сонымен қатар, жаңа Конституциялық Сотта қарапайым қазақстандық азаматтар Конституция мен заңнама арқылы өз құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге нақты мүмкіндік алды. Жыл сайын жылына 5 қаулы қабылдайтын Конституциялық Кеңеспен салыстырғанда Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты бір ғана 2023 жылы кемінде 50 қаулы қабылдады: Конституциялық Соттың өнімділігі күрт өсті. 2023 жылдан бастап 2025 жылғы ақпанға дейін (2 жылдан аз уақыт ішінде) Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты 2022 жылғы 5 қарашадағы «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы негізінде кемінде 80 нормативтік қаулы қабылдады.

Осы қаулылардың арасынан Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 146-бабы екінші бөлігінің жекелеген ережелерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 11 сәуірдегі

№ 9 нормативтік қаулысын атап өтуге болады, бұл қаулы азамат Қ.Д. Молдағалиевтің «үйқамақтағы күдіктіге тұрғынжайдан шығуға, кімді болса да үйінде қабылдауға, телефонмен сөйлесуге, хат-хабар алуға және байланыс құралдарын пайдалануға толық тыйым салу бөлігінде ҚПК-нің 146-бабы екінші бөлігінің ережелерін Қазақстан Республикасы Конституциясының 13, 14-баптарына, 15-бабының 1-тармағына, 16-бабының 1 және 3-тармақтарына, 17-бабына, 24-бабының 1-тармағына, 26-бабының 1, 2 және 4-тармақтарына, 27-бабының 1 және 2-тармақтарына, сондай-ақ 29-бабының 1-тармағына сәйкес келмейді деп тану туралы өтінішпен» жүгінуіне байланысты шығарылды. Конституциялық Сот құқық қорғау және сот органдары (тергеу соты) жасаған заңсыздыққа нақты жауап берді және өз қаулысында: «үйқамақ кезінде көзделген, соттар жеке не тұтастай қолданатын шектеулер тұтқындалған адамның және оның қорғаушысының өмір сүру және денсаулығын сақтау, құқық субъектісі ретінде танылу, өзінің құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғау, сот арқылы қорғалу және білікті заң көмегін алу құқықтарын қоса алғанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген құқықтарының, сондай-ақ олардан туындайтын, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінде бекітілген процестік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуге тиіс» деп жазды. Бұдан әрі Қазақстан Республикасының Үкіметіне «осы нормативтік қаулы жарияланғаннан кейін алты айдан кешіктірмей Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексін Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының осы нормативтік қаулыда жазылған құқықтық ұстанымдарына сәйкес келтіруге бағытталған заң жобасын енгізу» тапсырылды. Бұл жерде елдің Конституциялық Соты адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жағына шықты. Адам құқықтарын қамтамасыз ету енді тек бір өтініш берушімен шектелмей, қылмыстық қудалау орбитасына кінәсінен немесе кінәсіз түрде тартылуы мүмкін немесе тартылып қойған көптеген азаматтарға да қатысты болмақ.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2023 және 2024 жылдары *бірқатар нормативтік құқықтық актілердің ережелерін Конституцияға қайшы деп тануын* елдегі конституциялық заңдылықты нығайту жолындағы үлкен жетістік деп санауға болады[125].

Зерттеуді қорытындылай келе, мынаны айтуға болады: конституциялық бақылау органдарының күш-жігерінің арқасында Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің жылдарында, қазіргі қолданыстағы Конституцияның отыз жылдық қолданылу кезеңінде еліміздің заңнамасы келесі бағыттар мен нысандарда дамыды: а)осы

125 Какие нормы права оспорили граждане в Конституционном Суде. URL: https://kazpravda.kz/n/kakie-normy-prava-osporili-grazhdane-v-konstitutsionnom-sude/; Конституционный Суд РК признал норму Уголовного кодекса не соответствующей Конституции. URL: https://www.inform.kz/ru/konstitutsionniy-sud-rk-priznal-normu-ugolovnogo-kodeksa-ne-sootvetstvuyushey-konstitutsii-9083e6 (қараған күн: 06.04.2025).

кезеңде егемен Қазақстан 1993 және 1995 жылдары қабылдаған екі Конституцияның рухына сай келетін, жалпы саны 10 мыңнан асатын қазақстандық заңдар пакеті әзірленіп, қабылданды. б) зерттеліп отырған кезеңде ел Конституцияларының шеңберінен шықпайтын, қолданыстағы заңдарды өзгертуге және толықтыруға бағытталған едәуір саны заңдар қабылданды; в) Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі мен Конституциялық Соты шамамен 40-қа жуық кодекстердің, заңдардың, өзге де нормативтік актілер мен халықаралық шарттардың тұтастай немесе жекелеген нормаларын Конституцияға сәйкес келмейді деп таныды, бұл өз кезегінде қолданыстағы құқық пен ел заңнамасының сапасын арттыруға, елдің конституциялық құрылымының тұрақтылығын нығайтуға ықпал етті; г) Қазақстан Республикасының заңдары кодификацияланды: бұрыннан бар 17 кодекске қосымша соңғы жылдары Еңбек кодексі, Кәсіпкерлік кодекс, Экологиялық кодекс, Әлеуметтік кодекс қабылданды, олар өз тақырыптары мен атауларына сәйкес салалық заңдарды біріктірді; д) Қазіргі қолданыстағы Конституция бірнеше рет өзгерістер мен толықтыруларға ұшырады, бірақ легитимді өзгерістер мен толықтырулар деп 2022 жылдың 5 маусымында өткізілген республикалық референдум нәтижесінде енгізілген өзгерістер саналады, өйткені Конституцияның өзі де 1995 жылдың 30 тамызында республикалық референдуммен (халықтық дауыс беру арқылы) қабылданған; е) Қазақстандық құқықтың тағы бір дерек көзі – нормативтік шешімдер, мысалы, қазіргі қолданыстағы Қазақстан Конституциялық сотының нормативтік шешімдері. Осы екі жылға жуық уақытта сот кем дегенде 80 нормативтік шешім қабылдады, олар міндетті түрде орындалады және апелляцияға жатпайды. Басқа сөзбен айтқанда, Қазақстандағы жаңа конституционализмнің ең маңызды белгілерінің бірі – соттық конституционализм болып табылады. Оны Қазақстан заңдарының үстемдігін және Қазақстан Конституциясының тікелей қолданылуын сот арқылы қамтамасыз ету ретінде анықтауға болады, сондай-ақ конституциялық құндылықтардың кепілдіктерін еркіндік пен билік өкілеттіктерін жүзеге асырудың, сондай-ақ қоғамдық және жеке мүдделердің тепе-теңдігін қамтамасыз ету түрінде көрсету. Конституционализм және оның негізі – Конституция – Қазақстанның демократиялық құқықтық мемлекет мәртебесіне жету жолындағы дамуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. С.К. Амандықова- Қазақстанда конституционализм доктринасының қалыптасуы. - Қарағанды. - 2002. - 439 -б.

2. Armin von Bogdandy. Constitutionalism in International Law: Comment on a Proposal from Germany. Harvard International Law Journal. 2006. А. фон Богданди. Конституционализм в международном праве: комментарий к предложению из Германии. Гейдельберг. 2012. – 28-б.

3. Д.М. Баймаханова. Конституционализм, оның қағидаттары және олардың ҚР-дағы Адам және азамат құқықтарын дамыту мен қорғаудағы рөлі. // Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының еңбектері. - 2012. - № 5. - 54-61-б.

4. Бондарь Н.С. Российский судебный конституционализм: введение в методологию исследования. - Москва: «Формула права», 2012. – 106-б.

5. Вологодская Г. Современному Казахстану – поколение «лидеров служения». - 2025. - 14 наурыз. – 8-б.; Мезенцев Р. Мировое признание: ЕНУ вошел в топ-200 по ключевым предметам // Литер. - 2025. - № 28 (4572). - 13 наурыз. – 2-б.

6. Добрынин Н.М. Конституционализм, Конституция России и конституционализация российского права: несколько тезисов о конъюнкции смыслов и юридических практик) // Мемлекет және құқық. 2020. № 4.

7. А.К. Кукеев - Қазақстан Республикасындағы Конституционализм: түсінігі мен мағынасы. // Қазіргі заманғы құқықтану мәселелері. - 2017. - № 1 (63).

8. Қ.К. Тоқаев супер президенттіктен президенттік басқару насанына көшуді ұсынды. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/14083831.

9. Tomuschat Ch. International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century. 281 Recueil des Cours 10, 25. 1999.

Сергей Федорович УДАРЦЕВ –
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының судьясы, з.ғ.д., профессор

КОНСТИТУЦИЯДАҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫНДАҒЫ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ҚҰҚЫҚ

Жасанды интеллект (бұдан әрі – ЖИ) жасалып әрі дамып, жаһандық өзгерістер, толық цифрландыру, жаңа ақпараттық технологияларды жаппай енгізу, оның ішінде құқық және сот төрелігі саласына да енгізу жағдайында[126], жаңа ғарыштық қызмет толқыны көтеріліп [127], қоғам мен мемлекет эволюциясының жылдамдығы мен векторы өзгеруде, бұл ретте құқық қоғамды елеулі өзгерістерге бейімдеудің маңызды құралдарының бірі және әртүрлі қауіптер мен сын-қатерлерге қарсы тұру құралы болып қала береді. Бұл қауіптер мен сын-қатерлер ұлттық, аймақтық

126 Смит Б. IT как оружие: Какие опасности таит в себе развитие высоких технологий / Брэд Смит, Кэрол Энн Браун; ағылшыннан аударма М.: Альпина Паблишер, 2021. – 352 б.; Право цифровой среды: монография / Т.П. Подшивалов, Е.В. Титова, Е.А. Громовалар редакциясымен. М.: Проспект, 2022. – 896 б.; Филипова И.А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: оқу құралы, 3-басылым, жаңартылған және толықтырылған Нижний Новгород: Нижегород мемуниверситеті, 2025. – 321 б. В условиях расширения внедрения ИИ в сферу правосудия представляют интерес размышления о преимуществах и недостатках ИИ-судьи по сравнению с судьей-человеком: Клеандров М.И. Правосудие и справедливость: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – С.311-336. О противоречивых тенденциях и рисках развития традиционных и новых цифровых прав человека в цифровом обществе см., напр.: Володенков С.В., Федорченко С.Н. Цифровые технологии и искусственный интеллект в современной политике: учебник. М.: Проспект, 2025. – С.399-426.

127 Ударцев С.Ф. Право и государство как институты и идеи: прошлое, настоящее и будущее. Избранное. М.: Юрлитинформ, 2022. – С.399-426.

және жаһандық қауіпсіздікке, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, адамзаттың өмір сүруіне қатысты.

Қоғамның қалыпты жұмыс істеуі мен дамуы үшін шығармашылық пен іс-әрекет еркіндігі, қоғам мүшелерінің жеткілікті білім деңгейі мен бастамасы, сонымен бірге ұйымдастырушылықты және тәртіпті қамтамасыз ету қажет. Мұнымен құқық құруда кенеттен болатын және жоспарлы ұтымдылықтың, стихиялық және құқықтық ұйымшылдық үйлесімінің пайда болуы[128], сондай-ақ мемлекеттің заң мен тәртіп шеңберіне әлеуметтік элементті енгізу жөніндегі қызметі байланысты. В.Д. Зоркин бейнелі түрде атап өткендей, «тарихта құқықтық реттеудің пропорционалды емес әлсіреуі және оны қайта реттеу әлеуметтік элементтің «долы қарқынына» алып келді, содан кейін бұл «бетонға бұғау» қажеттігіне бірнеше рет әкеп соқты. Бұған жол бермеу үшін «реттелмеуді, яғни «долы қарқынды» болғызбау және «реттегіштерді қоғаммен сәйкес келтіру қажет, яғни осы реттегіштерге мұқият қамқорлық жасап, оларды уақтылы қайта құруға, жұмыс істемейтін реттегіштерді қазіргі заманның талаптарына сәйкес келетіндермен ауыстыруға қатысты шешім қабылдау қажет»[129].

Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотын (бұдан әрі – Конституциялық Сот) құру және соңғы жылдары Қазақстанда қабылданған реформалар құқықтық жүйе мен құқық қорғау тетіктерін қайта реттеу үшін маңызды шаралар болып табылады.

Құқықтық ой тарихында және қазіргі құқық теориясында құқықты түсінудің әртүрлі тәсілдері бар. Құқықты дамып келе жатқан тарихи нормативтік құбылыс ретінде, оның ішінде әлеуметтанулық, психологиялық, құндылық, доктриналық, ақпараттық, табиғи-құқықтық, институционалдық, иерархиялық, заңды, ғарыштық аспектілер ретінде танитын синтетикалық, интегративті тәсіл басым[130].

А.В. Поляковтың пікірінше, «құқық – материалдық (нормативтік құқықтық мәтіндердің белгілер жүйелері) және идеалды (құқықтық мәтіндерді түсіндіру және легитимациясы, субъективті құқықтар мен міндеттер туралы хабардар болу); тиісті (заңдастырылған құқықтық мәтіндердің нормативтік құрамдас бөлігі) және қолданыстағы (құқықтық қатынастардағы құқықтар мен міндеттерді іске асыру); субъективті (құқықтар мен міндеттер, тану және жауапкершілік) және объективті (құқықтық нормалар, құқықтық мәтіндер, құқықтық институттар); рационалды (норманың логикалық құрылымы) және иррационалды (оны қабылдау құндылығы); виртуалды

128 О двуедином процессе правообразования, механизмах «восходящей и нисходящей легитимации (формализации и санкционирования спонтанности права – в первом случае и социализации позитивного права – во втором)» см., напр.: Трофимов В.В. Правообразование в современном обществе: теоретико-методологический аспект. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. доктора юр. наук. Санкт-Петербург, 2011. – С.10.

129 Зорькин В.Д. Путь права в России. Реформатор – Элита – Народ // Конституционное правосудие. Вестник Евразийской ассоциации органов конституционного контроля. 2023. № 1. – С.92.

130 Ударцев С.Ф. Указ. соч. – С.5-59. См. также: Статья 4 (автор коммент. к статье 4 – Ударцев С.Ф.) // Конституция Республики Казахстан. Научно-практич. комментарий // Редколл. Рогов И.И. (рук.) и др. Астана, 2018. – С.43-63.

(«сыртқы бақылаушы» тұрғысынан құқық) және өзекті (құқықтық қатынастарға қатысушы тұрғысынан құқық); эксплициттік (құқықтық коммуникацияның техникалық жағы) және имплициттік (оның табиғатынан туындайтын құқықтық коммуникацияның құндылық бастаулары) тұрғысынан интергалды тұтастық[131].

Қазақстандық оқу әдебиетінде құқық «үш қабатты, үш элементті» қамтитын күрделі құбылыс екендігі атап өтілген. Бірінші қабат – құқықтық идеялар, құқықтық сана, екіншісі – құқықтық нормалар, үшіншісі – осы нормалармен реттелетін әлеуметтік қатынастар»[132].

Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерде құқықтың қолданылуы мен тиімділігі мәселесіне қатысты негізгі теориялық көзқарас заңға қатысты басқа тәсілдермен, оның ішінде табиғи құқық мектебімен үнемі диалогта болатын құқықтық позитивизм (кең мағынада) болып қала беретіні атап өтілген[133].

Осы ғылыми-қолданбалы басылымда біз ұлттық және халықаралық құқық нормаларының жүйесін, оларды құқықтық доктринада (ғылыми құқықтық санада) талдауды және *практикада іске асыруды қамтитын, оны қолдану практикасына жақындатылған құқық ұғымын қолданамыз,* бұл конституциялық ережелерді заңнамада егжей-тегжейлі қарастыруға, құқықтың одан әрі дамуын болжауға, айқын олқылықтарды, сондай-ақ соттардың және мемлекеттік органдардың оларды қолдануының құқықтық нормалар мағынасына және практикаға әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларында Конституцияның қолданыстағы құқық туралы нормалары қолданылатын бірқатар ұстанымдар бар. Олардың кейбірін қарастырып өтейік.

Жоғары заң күші және Конституцияның тікелей қолданылуы

Қолданыстағы Қазақстан Республикасы Конституциясының (бұдан әрі – Конституция) 4-бабының 2-тармағында [134] «Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады» деп бекітіледі. Қазақстан Республикасындағы барлық қолданыстағы құқық Конституцияға сәйкес болуға тиіс, ол құқыққа Конституцияның 4-бабының 1-тармағында Конституция нормаларынан басқа, соған сәйкес «заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық

131 Поляков А.В. Коммуникативное правопонимание: Избр. труды. СПб.: ООО Изд. Дом «Алеф-Пресс», 2014. – С.167-168. О современных подходах к правопониманию см. также: Современное правопонимание: курс лекций // отв. ред. Марченко М.Н. М.: «Норма: Инфра-М», 2024. – 368 с.

132 Ибраева А.С. және басқалар. Мемлекет және құқық теориясы. Оқу құралы. 3-басылым. Толықтырулармен және өзгерістермен.- Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 77-б.

133 Тимошина Е.В. Действительность и действенность права как теоретическая и прикладная проблема // Три царства права: действительность, действенность, легитимность // Под ред. Тимошиной Е.В. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2023. – С.16-17.

134 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/links (31.03.2025). Бұдан әрі Конституцияның мәтіні осы дереккөз бойынша келтіріледі.

актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық Сотының және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының» нормалары жатқызылған.

Негізгі заң ретінде Конституция – қоғамдық қатынастарды құқықтық макроорегуляциялау, қоғамдық мүдделерді үйлесімге келтіру, тұтастай алғанда құқық салалары мен құқық жүйесінің негіздерін үйлестіру және келісу бағдарламасы. Қоғамдық қатынастарды конституциялық-құқықтық реттеу ең жоғары конституциялық қазына болып табылатын, конституциялық ережелерді өзгертуге жатпайтын адамның және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарының басымдықтары ескеріле отырып, сондай-ақ қоғамның, мемлекеттің және адамның қоғам өміршеңдігі, жаңғыруы және дамуы үшін қажетті қауіпсіздігі қамтамасыз етіле отырып жүзеге асырылады.

Бүкіл құқық жүйесінің негізі – Конституцияның жоғары заңды күші мен тікелей әрекеті туралы конституциялық ереже Конституциялық Соттың бірнеше ұстанымында көрсетілген. Мәселен, Конституциялық Соттың 2023 жылғы 8 сәуірдегі № 7 нормативтік қаулысында (бұдан әрі – НҚ) еліміздің бүкіл аумағында Конституцияның ең жоғары заңды күші және оның тікелей қолданылуы туралы құқықтық норма «мемлекеттік билік органдарын қоса алғанда, ешкім қалмастан, барлық құқық қолданушыларға қатысты» деп баса айтылған. Конституциялық Сот «нормативтік құқықтық актілерде конституциялық норманың мазмұны да, оны жүзеге асыру рәсімі де қажетті дәрежеде ресми анықтықпен белгіленуге тиіс. Мемлекеттік билік органдарына қатысты келтірілген конституциялық ережелерді өзгеше түсіну олардың өкілеттіктерінің анық ажыратылмауына әкеп соғуы мүмкін, бұл құқық қолдану практикасында Конституция ережелерінің бұзылуына алып келуі мүмкін»[135] деп атап өткен.

Конституциялық Сот «Конституцияда көзделген мәселелер бойынша қабылданатын конституциялық заңдарда және заңдарда, Негізгі Заңда тікелей белгіленген өкілеттіктерді таңдамалы түрде алып тастауға (тарылтуға) болмайды. Осыған ұқсас өкілеттіктер заңдарға көшірілген жағдайда Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген көлемге олардың толық сәйкес келуі қамтамасыз етілуге тиіс»[136] екеніне де назар аударған.

Конституциялық Сот 2023 жылғы 25 қыркүйектегі № 29-НҚ-да әркімнің білікті заң көмегін алу құқығын іске асыру кезінде Конституцияның 4-бабының 2-тармағынан туындайтын практикалық салдарға назар аударған (Конституцияның

135 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасындағы әкімшілік реформа мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасындағы әкімшілік реформа мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 8 сәуірдегі № 7 нормативтік қаулысы. Конституциялық Соттың барлық НҚ-лары оның сайтында, сондай-ақ Zakon.kz және Adilet.zan.kz ақпараттық анықтамалық жүйелерінде бар.
136 Сол жерде.

13-бабының 3-тармағымен кепілдік беріледі). Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 482-бабы бірінші бөлігінің бірінші сөйлемін Конституцияға сәйкес келмейді деп тани отырып, Конституциялық Сот қаулы ететін бөліктің 3-тармағында: «жаңа нормативтік құқықтық актілер қабылданғанға дейін қозғалатын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктері ескеріле отырып, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Конституциялық Соттың осы шешімі тікелей қолданылады» деп белгіледі[137]. Уәжді бөлімде: «Негізгі Заңның 4-бабының 2-тармағына сәйкес Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады, ал еліміздің барлық заңдары оған сәйкестендірілуге тиіс. Демек, ҚПК-нің 482-бабы бірінші бөлігінің Конституцияға қайшы келетін нормалары заңнамаға тиісті өзгерістер енгізілгенге дейін қолданылмауға тиіс, ал заң көмегін көрсету кезінде Конституцияның және Адвокаттық қызмет туралы заңның тиісті нормаларын басшылыққа алу қажет»[138] деп атап көрсетілген.

Барлық конституциялық нормалардың маңыздылығына қарамастан, олардың арасында күрделі жүйелік қатынастар және жеке нормалардың белгілі бір жүйелік және ситуациялық басымдығы бар. Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабының 1 және 3-тармақтарын және 94-бабының 1-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2005 жылғы 19 тамыздағы № 5 НҚ-да: «Конституциялық нормаларды түсіндірген кезде олардың бір-біріне мүмкін болған тең бағыныстылығы туралы мәселе нақты жағдайға қатысты қолданыста Негізгі Заң нормаларының бүкіл жүйесі мәтінінде шешілуге тиіс»[139] деп атап көрсетілген (мұнда Президенттің кезекті сайлау күнін анықтауға қатысты 41-баптың 1 және 3-тармақтарының және 94-баптың 1-тармағының арақатынасы туралы айтылады).

Жекелеген конституциялық нормалар басымдығының тағы бір нұсқасы Конституцияның 91-бабының 2-тармағында көзделген, онда негізгі заңның кейбір нормаларының өзгермейтіндігі белгіленген: «Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың біртұтастығы мен аумақтық тұтастығы, оны басқару нысаны, Республика қызметінің түбегейлі принциптері, Республика Президенті жеті жыл мерзімге сайланады және бір адам бір реттен артық Республика Президенті болып сайлана алмайды деген ережелер өзгермейді».

Адамның және азаматтың құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің өзара байланысы

Адамның құқықтары мен бостандықтары адам өмір сүретін қоғаммен, оның тарихи, экономикалық саяси, құқықтық, ақпараттық, мәдени, ғылыми-техника-

137 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 482-бабының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 25 қыркүйектегі № 29-НҚ нормативтік қаулысы

138 Сол жерде.

139 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі нормативтік қаулыларының жинағы. - Нұр-Сұлтан, 2019. – 518 б. (төртінші басылым). - Б. 276.

лық даму деңгейімен және ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Конституциялық құқық теориясында адам құқықтары мен бостандықтарының тарихи дамуына, тиісті құқықтардың объективті шегіне, олардың конституциялық құрылыс пен қоғамдық тәртіп негіздерімен байланысына назар аударылады[140].

Конституциялық нормаларды талдау олардың осы баптың басқа конституциялық нормаларымен және Конституцияның басқа баптарымен және тұтастай алғанда қоғамның тарихи эволюциясы тұрғысында заңнамамен байланысын зерттеуді талап етеді. Конституцияның сол бабының олармен өзара байланысты басқа бөліктерін, оның басқа нормаларының ережелерін ескермей, конституциялық нормалардың үзінділерімен ғана шектеу қате болар еді. Көбінесе Конституция баптарының әртүрлі тармақтарында өзара байланысты құқықтар мен міндеттер жазылады, олардың орындалуы аталған құқықтарды пайдалануды, мысалы, басқа адамдардың құқықтарын сақтауды көздейді. Осыған байланысты Конституциялық Соттың 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ-да Конституция баптарының нормалары «бір-бірін толықтырады және біртұтастықты құрайды» деген ұстаным тұжырымдалған[141]. Конституциялық нормалар – бұл жүйелік тұтастық, оның әр элементі басқалармен байланыста толық ашылады.

Жүзеге асырылып жатқан конституциялық іс жүргізудің және Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларының басым бөлігі, әрине, адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған. Алайда, құқық субъектілерінің құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің байланысын құнсыздандыруға болмайды. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 29-бабының 1-тармағында белгіленгендей: «Әр адамның, адам баласының еркін және толық кемелденуіне мүмкіншілік беретін қоғам алдында міндеттері бар»[142].

Конституциялық Соттың 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ-сында Қазақстанның конституциялық бақылау саласында алғаш рет адамның және азаматтың құқықтары, бостандықтары мен міндеттері туралы конституциялық нормаларды түсіну және түсіндіру үшін бірқатар жалпы теориялық ұстанымдар әзірленді. Конституциялық Сот: «Қоғамда адамның құқықтары мен бостандықтарының іске асырылуы оларды қоғамның барлық мүшесінің өзара тануы негізінде жүзеге асырылады, бұл адамның басқа адамдарға қатысты міндеттерді орындауын да және

140 Бондарь Н.С. Судебный конституционализма: доктрина и практика: монография. 2-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. – С.101.

141 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» 2011 жылғы 11 қазандағы Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 5) тармақшасының және 8-бабы 1-тармағының, «миссионерлік қызметті тіркеусіз жүзеге асырғаны» үшін әкімшілік жауаптылықты белгілеуге қатысты 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 490-бабы үшінші бөлігінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ нормативтік қаулысы.

142 Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) резолюциясымен қабылданған. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/ declarations/declhr.shtml (12.05.2025).

басқа адамдардың, жалпы қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігі мақсатында әркімнің құқықтары мен бостандықтарын басқа адамның құқықтарымен және бостандықтарымен белгілі бір шектеуді де, жеке бас еркіндігін ақылға қонымды шектеуді де талап етеді. Еркіндіктің тарихи уағдалы және жылжымалы шекаралары оның эволюциясының қандай да бір кезеңінде қоғамның нақты экономикалық, саяси, құқықтық, мәдени және өзге де ерекшеліктерімен байланысты» деп атап өтті.

Конституцияда адамның және азаматтың құқықтары, бостандықтары мен міндеттері арасындағы тығыз байланысты бекітіледі. Конституциялық Сот жоғарыда аталған 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ-да: «Адамның құқықтары мен бостандықтарын қоғам мүдделері мен мақсаттарынан және осыған байланысты туындайтын қоғам мүшелерінің міндеттерінен бөліп-жарып қарауға болмайды. Құқықты теріс пайдалануға жол берілмейді. Басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтары адам құқықтары мен бостандықтарының шекарасы болып табылады. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, оның ішінде етене құқықтары мен бостандықтарының болуы басқа адамдардың мүдделерін, қадір-қасиетін, құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің құндылықтары мен мүдделерін құрметтеу жөніндегі белгілі бір міндеттерді жоққа шығармайды. Құқықтар мен мүдделерді өзара құрметтеу әділдікті қамтамасыз етеді және жекедара құқықтар, басқа адамдардың құқықтары мен қоғам мүдделері арасындағы теңгерімді ұстап тұрады. Адам міндеттерінің сақталуы оның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің шектеуі дегенмен бірдей емес. Адамның басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және сақтау жөніндегі міндеттері, сол сияқты басқалардың осы адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және сақтау жөніндегі міндеттері – адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру шарты, элементі және етене нормасы. Мұндай өзара міндеттер қоғамда жеке-дара еркіндікті шектемейді, керісінше кепілдік береді және кеңейтеді, барлығының және әркімнің еркіндігіне жағдай жасайды» деп көрсеткен. Конституциялық Сот: «Конституция адамның құқықтары мен бостандықтарын жария ете отырып және оларға кепілдік бере отырып, адамның құқықтары мен бостандықтары міндеттерден бөлек бола алмайтындығын да таниды» деп те атап өткен. Осылайша, Конституцияның 12-бабының 2-тармағында «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» деп белгіленеді. Осы баптың 5-тармағында: «Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс» деген норма қамтылған. Конституциялық Сот бұл ереже «адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың, қоғамның әрбір мүшесінің және жалпы қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі шарттарының бірі» және «конституциялық құқықтарды, бостандықтарды сақтау

және конституциялық міндеттерді орындау заңдарға сәйкес қажетті құқықтық ықпал ету шараларымен қамтамасыз етіледі» деп ерекше атап өткен (2025 жылғы 26 ақпандағы № 67 НҚ).

Конституциялық Соттың № 67-НҚ-сында конституциялық міндеттерді сақтамау басқа адамдардың әртүрлі құқықтарының бұзылуына, қоғам мен мемлекет үшін проблемалар туғызатынына да назар аударылды. Мәселен, Конституцияның 12-бабы 5-тармағының ережелерін сақтамау басқа адамдардың: жеке өміріне қол сұғылмауына құқығына (18-баптың 1-тармағы); сөз еркіндігіне, заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы (20-баптың 1 және 2-тармақтары); ар-ождан бостандығына құқығы (22-баптың 1-тармағы); тыныңу құқығының (24-баптың 4-тармағы) бұзылуына алып келуі мүмкін.

Сонымен қатар, кейбір жағдайларда Негізгі Заңда әркімге (адамға) жүктелетін міндеттер бекітілген, атап айтқанда: Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтау; басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу; Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеу (34-баптың 1 және 2-тармақтары); заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды төлеу және өзге де міндетті төлемдер (35-бап). Оларды азаматтар ғана емес, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар да орындауы керек.

Ғылыми әдебиеттерде табиғи құқық адамның табиғи құқықтарын ғана емес, оның табиғи міндеттерін де қамтитынына назар аударылады[143].

Қазақстанның халықаралық шарттары және Конституциялық Сот ұстанымдары

Қазіргі уақытта халықаралық құқықта дағдарыстық құбылыстар байқалады, бұл халықаралық қатынастарда болып жатқан күрделі даулы процестерге байланысты орын алып отыр. Бұл кездейсоқтық емес. Зерттеушілер қазіргі халықаралық құқықта бүкіл адамзат пен әлемдік қоғамдастықтың, ең мықты мемлекеттердің мүдделерімен, әсіресе, әлемдік көшбасшы – елдің мүдделерімен қатар, атап айтқанда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелер институтының арқасында көрініс табатынын атап отыр[144]. Болып жатқан экономикалық, қаржылық, саяси

143 Матузов Н.И. Обязанности человека и гражданина как условие демократии и социальной стабильности // Право и политика. 2016. № 1. – С. 15-27. URL: https://nbpublish.com/library_read _article.php?id=52567; Лазарев В.В. Естественно-правовые основания ограничения прав человека и гражданина // Юридическая техника. Ежегодник (Нижний Новгород). 2018. № 12. – С. 22-29.

144 Черниченко С.В. Очерки по философии и международному праву. - М.: «Ғылыми кітап», 2009. Б. 678-679. Бұл ретте Черниченко БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшелерінің ерекше мәртебесі немесе Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа сәйкес ядролық державалардың мәртебесі «Халықаралық құқықтың жалпы компромисстік және үйлестіру сипатына нұқсан келтірмейтінін атап өтті. Ең қуатты мемлекеттерден алыс біріккен күш-жігер халықаралық заң шығаруда маңызды рөл атқара алады және күшті мемлекеттерді олармен бірге санауға итермелейді» (сол жерде). Сонымен бірге, ол «күш факторы» әлі де «мемлекетаралық қатынастарда» белсенді болып қала беретінін мойындайды, бірақ «күшті мемлекеттерге» ғана тиімді халықаралық-құқықтық нормалардың құрылуына әкеліп соқтырмайды, олардың қолданылуына теріс әсер етеді, халықаралық құқықта «тірі»

өзгерістер мен дағдарыстар, соңғы онжылдықтарда ЕО, BRICS, ШЫҰ сияқты және тағы басқа елдердің ірі жаһандық бірлестіктерінің пайда болуы және даму экономикалық және өзге де халықаралық қатынастардағы теңгерімнің өзгеруіне алып келіп отыр. Бұл жағдай жаһандық халықаралық институттардың құрылымы мен функцияларында, мемлекеттердің егемендігі мен мүдделерімен белгілі бір дәрежеде шектелген жаһандық құқықтық реттеуде, әртүрлі салалардағы көпжақты және екіжақты халықаралық шарттар бөлігінде кейбір өзгерістер мен толықтыруларды түзетуді талап етеді.

Құқық саласындағы жаһандану, сөзсіз, адам құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін қамтамасыз етудің халықаралық деңгейінде келісілген жаһандық құқық пен құқықтық сана элементтерін қалыптастырумен, бірқатар құқықтық институттар мен ұлттық құқықтық жүйелердің нормаларын жақындастырумен және біріздендірумен қатар жүреді. Адамзаттың бірігуінің объективті процесі біртіндеп, дәуірден дәуірге қарай планета елдерінің дамуының біркелкі дамымайтынына, уақытша тоқтата тұруға және оның формасының өзгеруіне қарамастан, көптеген кедергілерді – әлемдік экономикалық, қаржылық, саяси дағдарыстарды және жекелеген мемлекеттер мен олардың одақтарының бәсекелестігіне, экономикалық және геосаяси мүдделерінің қақтығысына байланысты әртүрлі ауқымдағы мен қарқындағы әскери қақтығыстарға байланысты жинақталған қайшылықтарды жеңе отырып, алға жылжуда[145].

Халықаралық қатынастар жүйесі өзгеріп, күрделене түседі, мемлекеттердің өзара тәуелділігі артып келеді және сонымен бірге турбуленттік пен белгісіздік жағдайында аймақтық орталықтар мен егеменді мемлекеттердің маңызы артады. Бұл ретте, халықаралық құқықтағы дағдарыстық құбылыстарға қарамастан, ол объективті түрде қажетті болып қалады, нормалармен, идеялармен, қағидаттармен, құндылықтармен әрекет етуді және мемлекетішілік құқыққа әсер етуін жалғастырады.

Тәуелсіз Қазақстанның қолданыстағы құқық жүйесіндегі халықаралық құқықтық актілердің маңызы тарихи тұрғыдан халықаралық шарттарға аса мұқият және сақтықпен қарау, оларды жасасу және ратификациялау рәсімдерін ретке келтіру, сондай-ақ олардың Конституцияға сәйкестігін талап ету жағына қарай өзгерді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін бекіткен 1991 жылғы 16 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының преамбудласында адамның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында және халықаралық құқықтың өзге де жалпыға бірдей танылған нормаларында жазылған құқықтары мен бостандықтарының басымдығы танылды, бейбіт сырт-

әлеуметтік құбылыс ретінде және халықаралық-құқықтық реттеудегі олқылықтарды толтыруға кедергі келтіреді деп атап өтеді (сол жерде. 679-бет).

145 Таженов А. отмечает, что с начала XXI века «уже произошло 50 войн и вооруженных конфликтов, более 10 из них продолжаются по сегодняшний день». См.: Таженов, Амангельды. Конфликтность в мире нарастает. Одна из его ключевых причин – кризис существующего миропорядка // Казахстанская правда. 17 мая 2025 года. – С.5.

қы саясат, жаңа тәуелсіз мемлекеттің ядролық қаруды таратпау қағидатына және қарусыздану процесіне бейілділігі мәлімделді[146]. Осы Конституциялық заңның 4-бабында Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары, сондай-ақ халықаралық құқықтың танылған нормалары Қазақстанның бүкіл аумағында қолданылады деп белгіленеді [147].

1993 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 3-бабына сәйкес адамның және азаматтың құқығы мен бостандығы туралы Қазақстан Республикасы таныған халықаралық-құқылық құжаттар Республика аумағында оның заңдарынан басым болады [148].

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында бастапқыда 4-баптың 3-тармағында: «Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың оның заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шартты қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады» деп белгіленген болатын.

«Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 2-тармағында Конституцияның 4-бабының 3-тармағы мынадай жаңа редакцияда жазылды: «Республика бекіткен халықаралық шарттардың Республика заңдарынан басымдығы болады. Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылу тәртібі мен талаптары Республиканың заңнамасында айқындалады»[149]. Бұл ретте Конституцияның 4-бабының 4-тармағы: «Барлық заңдар, Республика қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады»[150] деген бастапқы редакциясында қалды.

Ратификацияланған халықаралық құқықтық актілер Қазақстанның қолданыстағы құқығының бөлігі ретінде Конституцияға сәйкес болуға тиіс. «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы» 2005 жылғы 30 мамырдағы Қазақстан Республикасы Заңының 2-бабының 2-тармағында «Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне сай келмейтін, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін немесе тәуелсіздігінен айырылуына әкеп соғатын халықаралық шарттарды жасасуға жол берілмейді» деп белгіленген.

---

146 Қазақстан: мемлекеттілік кезеңдері. Конституциялық актілер – Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты / Құраст. Ж. Бәйішев. Алматы: Жеті-жарғы, 1997. – С.395.

147 Сол жерде.

148 Сол жерде – С. 413.

149 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы № 51-VI ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңы. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051#z2

150 Қазақстан: мемлекеттілік кезеңдері. Конституциялық актілер – Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты // Құраст. Ж. Бәйішев. Алматы: Жеті-жарғы, 1997. – С.445.

Осыған ұқсас нормалар «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңында да бар (2-баптың 3-тармағы). Аталған Заңның 5-бабының 1-тармағында Қазақстан Республикасының негізгі ұлттық мүдделері көрсетілген. Конституциялық Сот көрсетіп кеткендей, «Қазақстан Республикасының уәкілетті мемлекеттік органдары мен лауазымды адамдары аталған талаптарды осыларға сәйкес келмейтін жобалардың мақұлдануына және қол қоюға енгізілуіне жол бермей, халықаралық шарттардың жобаларын және халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін әзірлеу және талқылау кезеңінде ескеруге міндетті» (Конституциялық Соттың 2023 жылғы 22 мамырдағы № 17-НҚ [151] және 2025 жылғы 26 ақпандағы № 67-НҚ).

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясы 4-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2000 жылғы 11 қазан №18/2-НҚ нормативтік қаулысының 2-тармағына сәйкес 1995 жылғы Конституция қабылданғанға дейін жасалған, күшіне енуінің шарты ретінде бекіту көзделмеген халықаралық шарттардың «күші бар болып табылады және Республиканың тиісті құқықтық қатынастар саласын реттейтін заңдарында осы халықаралық шарттар үшін мұндай басымдық тікелей көзделген болса, онда Республика заңдарынан басымдығы сақталады»[152].

Халықаралық құқықтық актілердің ұлттық заңнамаға әсері туралы сөз болғанда, Қазақстан ратификациялаған халықаралық құқықтық актілер ғана емес, сонымен қатар ратификацияланбаған, бірақ беделіне байланысты әлемдік қоғамдастықта іс жүзінде жалпыға бірдей танылғанын кейбір актілер де ескерілетініне назар аударған жөн. Оған мысал, халықаралық құқықтың «жұмсақ күшінің» көріністерінің бірі болып табылатын Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Айтпақшы, 1990 жылғы 25 қазандағы «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы» декларацияның кіріспе бөлігінде (кіріспесінде) Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын тану және ұлттардың өзін-өзі анықтау құқығы жарияланды.

Халықаралық құқықтық актілер құқықтық доктринаға, заңнамаға және оны жүзеге асыру тәжірибесіне әсер етеді. Адамның құқықтары мен бостандықтары туралы халықаралық құқықтық нормалардың бұл әсері тек ситуациялық емес[153],

151 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормаларын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін орындау тәртібіне қатысты қолданыста ресми түсіндіру туралы» 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 нормативтік қаулысының қарар бөлігіндегі 2 және 4-тармақтарына түсіндірме беру туралы» 2023 жылғы 22 мамырдағы № 17-НҚ қосымша қаулысы.

152 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі нормативтік қаулыларының жинағы. – Нұр-Сұлтан, 2019. – Б. 154.

153 Халықаралық шарттардың ситуациялық артықшылығы Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясы 4-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 НҚ-ның уәждеу бөлігінде Конституцияның 4-бабының 3-тармағын түсіндіру кезінде атап өтілді: «Бекітілген халықаралық шарттардың заңдардан басымдығы және Республиканың аумағында дегенде, мұндай шарттар нормаларының заң нормаларына

бірақ көбінесе тұрақты және әмбебап болып келеді. Конституциялық бақылау органы конституциялық нормалармен сәйкес ратификацияланған халықаралық құқықтық актілерді салыстыра отырып, Қазақстан Республикасының құқықтық міндеттемелері ретінде ұлттық заңнаманың нормаларға сәйкес сақталуы үшін жалпы бағдар ретінде қарайды.

Конституциялық Соттың ұстанымдарын негіздеу үшін халықаралық құқықтық актілердің нормаларын қолданудың нақты мысалдарын келтіруге болады, бұл өз кезегінде заңнаманы жетілдіруге және құқық қолдану практикасына жан-жақты әсер етеді.

Конституциялық Соттың 2023 жылғы 22 ақпандағы № 3-НҚ нормативтік қаулысында мемлекеттік баж мөлшері туралы іс бойынша шешімнің негіздемесінде [154], Адам құқықтары мен бостандықтарының жалпыға бірдей декларациясының (1948 жылғы) қандай да болмасын кемсітусіз заң арқылы тең қорғалу құқығы туралы 7-бабы, сондай-ақ Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (1966 жылғы) сот арқылы қорғалуға, тәуелсіз және бейтарап соттың қандай да бір кемсітушіліксіз әділ талқылауына адам құқықтарының кепілдіктері туралы нормалары келтіріледі. Осы № 3 НҚ-ның қаулы ететін бөлігінде: «Қазақстан Республикасының заңнамасынан мүліктік қиын жағдайда қалған азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін қамтамасыз ететін құралдар (мемлекеттік баж мөлшерін азайту, оны төлеуден босату, төлеуді кейінге қалдыру, бөліп төлеу және басқалар) алып тасталғаннан кейін туындаған олқылық әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау жөніндегі конституциялық құқықты толық іске асыруға кедергі келтіреді деп есептелсін» деп көрсетіледі.

Конституциялық Соттың 2023 жылғы 14 шілдедегі № 21 НҚ-да[155] Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (1966) сот төрелігіне қол жеткізу туралы ережелері, сондай-ақ БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің 2007 жылғы 23 тамыздағы Халықаралық пактісінің комитеттің қылмыстық істердің барлық санаттары бойынша кассациялық қарау мүмкіндігін беру қажеттігі туралы ұстанымын қамтитын 14-бабының 5-тармағына Жалпы тәртіп ескертуі пайдаланылған.

қайшы келетін реттерде басымдығы көзде тұтылады». Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі нормативтік қаулыларының жинағы. - Нұр-Сұлтан, 2019. – 518б. – Б. 154.

154 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 610-бабы 1-тармағы 1) тармақшасының және 2-тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 22 ақпандағы № 3 НҚ нормативтік қаулысы.

155 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 484-бабы екінші бөлігі 1) тармағының және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық істерді кассациялық тәртіппен қарауды регламенттейтін заңнаманы қолдану туралы» 2022 жылғы 10 наурыздағы № 2 нормативтік қаулысының 2-тармағы үшінші абзацының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 14 шілдедегі № 21-НҚ нормативтік қаулысы.

Конституциялық Соттың 2023 жылғы 11 сәуірдегі №9 НҚ-да[156] қылмыстық процесс мәселелері бойынша Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының «ешкімді азаптауға немесе қатыгездікке, адамгершілікке жатпайтын немесе оның қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынасқа және жазаға тартуға болмайды» (5-бап), «ешкімді өз бетінше қамауға алуға, ұстауға немесе жер аударуға болмайды» (9-бап). деген ережелері келтірілген. Осы НҚ-да БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге 2014 жылғы 16 желтоқсандағы, CCPR/C/GC/35 № 35, 9-бап (Бостандық және жеке басының өміріне қол сұғылмау) жалпы тәртіп ескертуі келтірілген, онда «әрбір адамның бостандыққа және жеке басының өміріне қол сұғылмауына құқығы бар» деп көрсетілген, бұл ретте «жеке бас бостандығы деп әрекеттердің жалпы еркіндігі емес, адамның нақты оқшаулауға алынған болудан еркіндігі деп түсініледі». Конституциялық Соттың № 9 НҚ қаулы бөлігінде: «үйқамақ кезінде көзделген, соттар жеке не тұтастай қолданатын шектеулер тұтқындалған адамның және оның қорғаушысының өмір сүру және денсаулығын сақтау, құқық субъектісі ретінде танылу, өзінің құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғау, сот арқылы қорғалу және білікті заң көмегін алу құқықтарын қоса алғанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген құқықтарының, сондай-ақ олардан туындайтын, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінде бекітілген процестік құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуге тиіс» деп белгіленген.

Баланың Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 25-бабының 2-тармағында жарияланған құқықтары, атап айтқанда, «некеде немесе некеден тыс туылған барлық балалар бірдей әлеуметтік қорғауды пайдалануға тиіс» деген, сондай-ақ сәбилік шақ ерекше қамқорлық пен көмекке құқығы Конституциялық Соттың 2023 жылғы 1 маусымдағы № 18-НҚ нормативтік қаулысында халықаралық құқықтық бағдар үшін алынды[157]. Осы құжатта қатысушы мемлекеттерден бала құқықтарын барынша және жан-жақты қорғауды, оның ішінде мүмкіндігінше баланың ата-анасын білу құқығын іске асыруын, бала асырап алу кезінде бала саудасына қарсы іс-қимыл жасау үшін дұрыс ақпарат беруді талап ететін Бала құқықтары туралы конвенцияға (БҰҰ, 1989) сілтемелер бар (атап айтқанда, Конвенцияның 3-бабының 1-тармағы, 7-бабының 1-тармағы, 21-бабының а) тармақшасы және 35-бабы келтірілген).

Конституциялық Соттың «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасы Заңының және басқа да бірқатар ілеспе

156 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 146-бабы екінші бөлігінің жекелеген ережелерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 11 сәуірдегі № 9 нормативтік қаулысы.

157 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың бала асырап алу жөніндегі заңнаманы қолдану практикасы туралы» 2016 жылғы 31 наурыздағы № 2 нормативтік қаулысының 3-тармағы бесінші абзацының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 1 маусымдағы № 18-НҚ нормативтік қаулысы

заңдардың Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы 2023 жылғы 11 шілдедегі № 20-НҚ[158] нормативтік қаулысында Конституциялық Сот сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес, қылмыскерлерді ұстап беру туралы және т.б. халықаралық құқықтық актілердің ережелеріне де сүйенді (преамбула, БҰҰ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы 2003 жылғы конвенциясының 13-бабының 1-тармағы, 54-бабы 1-тармағының с) тармақшасы, 55-бабы; БҰҰ трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы 2008 жылғы конвенциясының 12-бабының 7-тармағы; 1933 жылы Монтевидеода қол қойылған, ұстап беру туралы конвенцияның 15-бабы).

Конституциялық Соттың Семей ядролық сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау мәселелері бойынша 2023 жылғы 25 қыркүйектегі № 30-НҚ[159], нормативтік қаулысында «кемсітушілік» ұғымына қатысты БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің № 18 (1989) жалпы тәртіп ескертуі пайдаланылады. Егер айырмашылық «ақылға қонымды және объективті өлшемшарттарға негізделсе және Пактіге сәйкес заңды болып табылатын мақсатты көздесе, кемсітушілік болмайтынына (CCPR/c/126/D/2311/2013)» назар аударылады. Осы НҚ-да Ядролық қаруғатыйым салу туралы 2017 жылғы 7 шілдедегі шарт бойынша мемлекеттің міндеттемелері туралы еске салынады. Бұл ретте Конституциялық бақылау органы «заң шығарушы бірқатар ұстанымдар бойынша ядролық сынақтар салдарынан зардап шеккен адамдарға қатысты әлеуметтік кепілдіктер деңгейін біртіндеп төмендетіп отырғанын, бұл төлемдерді айлық есептік көрсеткішпен (ең төмен жалақының орнына) байланыстырып есептеуге көшуде, қосымша стипендиялар төлеу мен басқа да жеңілдіктер туралы ережелерді алып тастауда көрініс тапқан» деп атап өткен еді. Конституциялық Сот Үкіметке тиісті саладағы заңнаманы жетілдіру жөнінде шаралар қабылдауды ұсынды.

Конституциялық Соттың 2024 жылғы 19 сәуірдегі № 41-НҚ-да[160] 1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге

158 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасы Заңының, «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы», «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне (Салық кодексі) толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасы заңдарының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 11 шілдедегі № 20-НҚ нормативтік қаулысы.

159 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Семей ядролық сынақ полигонындағы ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» 1992 жылғы 18 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 25 қыркүйектегі №30-НҚ нормативтік қаулысы.

160 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабының 1-тармағын және 26-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2024 жылғы 19 сәуірдегі № 41-НҚ нормативтік қаулысы.

сәйкес әрбір қатысушы мемлекет сот арқылы қорғалу мүмкіндігін дамытуға міндеттенеді (2-баптың 3-тармағы) және «әрбір адам жеке және отбасылық өміріне өзгелердің өз бетінше, немесе заңсыз араласуынан, өз бетінше немесе заңсыз озбырлық жасап, баспанасына ... нұқсан келтірілуінен қорғалуы тиіс» (17-баптың 1-тармағы) деп көрсетіледі. Сондай-ақ халықаралық құжаттарда адамдарды жалғыз тұрғын үйінен шығарудың және баспанасыз болудың қылмыстың өсуімен тікелей байланысына назар аударатылатыны атап өтіледі.

Конституциялық Соттың аталған № 41-НҚ-да БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссары басқармасының ұстанымына сілтеме бар, ол бойынша: «Мәжбүрлеп шығару, әдетте, күш қолдану арқылы жүргізіледі және бұл кедейлерге өте қатты әсер етеді, олар осыдан туындайтын, адамның басқа құқықтарының бұзылуынан зардап шегеді. Көп жағдайларда мәжбүрлеп шығару шешім табу үшін болжанып жүзеге асырылған проблеманы одан бетер ушықтырады»[161]. Конституциялық Соттың № 41-НҚ нормативтік қаулысында атап өтілгендей, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссары басқармасының осы құжатында «адамның басқа құқықтарының бұзылуына әкелетін баспанасыздықтың өсуінің, атап айтқанда, қолжетімді тұрғын үйдің болмауымен, мәжбүрлеп шығарумен, әлеуметтік баспананың болмауымен, халықтың анағұрлым осал топтарының қажеттіліктерін елемеумен себептік байланысы көрсетіледі. «Мәжбүрлеп шығару үйсіз адамдардың пайда болуына алып келмеуге тиіс» деп баса атап көрсетіледі. Мемлекеттерге: 1) жеткілікті тұрғын үй құқығын құрметтеу, атап айтқанда, мәжбүрлеп шығару мен үйлерді қиратудан қалыс қалу; 2) қажетті заңнамалық және өзге де шараларды қабылдай отырып, үшінші тараптардың араласуына жол бермей, жеткілікті тұрғын үй құқығын қорғау ұсынылады».

Конституциялық Соттың № 41-НҚ нормативтік қаулысының қаулы бөлімінде: «Адам тұрғын үйінен сот шешімімен ғана айырылуы мүмкін. Прокурордың тұрғын үйге мәжбүрлеп өндіріп алуды қолдану рәсімін санкциялауы сот шешімінің күшін жоймайды, оны алмастырмайды және оған тең келмейді», сондай-ақ «Тұрғын үй адамның және оның отбасы мүшелерінің өмір сүру конституциялық құқығын іске асыруы үшін аса маңызды мүліктің ерекше түрі ретінде Конституцияда ерекше қорғауға ие. Азаматты тұрғын үйінен, әсіресе жалғыз тұрғын үйінен айыру кезінде онымен бірге тұратын отбасы мүшелерінің, оның ішінде кәмелетке толмағандардың заңда бекітілген құқықтары ескерілуге тиіс» деп жазылған. Осы ережелерді іске асыру үшін тұрғын үй саласындағы заңнаманы кезең-кезеңімен жетілдіру қажет.

Мұндай мысалдарды келтіре беруге болады. Конституциялық Сот қаралып отырған мәселені зерттеу процесінде өзінің нормативтік қаулыларында қолданыстағы құқыққа жалпы шолу, өз ұстанымдарын негіздеу, сондай-ақ халықара-

161 Жеткілікті тұрғын үйге құқық. Актілердің басылымы № 21/Rev.1 / Біріккен ұлттар. Адам құқықтары. Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссары басқармасы. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/ Documents/Publications/FS21_rev_1_Housing_ru.pdf (15.05.2025).

лық құқықтық актілердің ережелерін тікелей қолдану үшін халықаралық құқықтық актілерге белсенді түрде жүгінеді.

Кейбір жағдайларда Конституциялық Соттың НҚ-да келтірген халықаралық құқықтық актілердің ережелері мәселені жүгініп отырған адамның пайдасына шешуге жәрдемдеседі. Тағы бір жағдайларда, НҚ-да негіздеме және өзге ұстаным, өзге тәсіл болады және өтініш берген адам қаралып отырған құбылыстың барлық тараптарын, конституциялық норманың немесе халықаралық құқықтық актінің нормасының мазмұнын ескермеуі мүмкін, ал өтініш берушінің заңнаманың белгілі бір нормасының конституциялылығына күмәндануы негізсіз болуы мүмкін деп танылады.

Жалпы, Конституциялық Сот өзінің НҚ-да назар аударатын және дәйексөз ретінде келтіретін халықаралық құқықтық актілердің ережелері қаралып отырған мәселелер бойынша ұстанымдарымен тығыз байланысты болып келеді. Халықаралық құқық нормалары Конституциялық Сот ұстанымдары негіздерінің бірі бола отырып, осы ұстанымдар арқылы заңнамаға және соттар мен мемлекеттік органдардың оны қолдануына қосымша әсер етеді.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары

Барлық мемлекеттік органдар өз өкілеттіктеріне сәйкес құқықты қалыптастыруға қатысады. Сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірмелерді қамтитын және соттар үшін нормативтік маңызы бар нормативтік қаулыларды қабылдайтын Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты (бұдан әрі – Жоғарғы Сот) қолданыстағы құқықты жасаушылардың бірі болып табылады. Бұл ретте, «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабының 5-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесі Төрағасының актілері, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары нормативтік құқықтық актілердің заңда белгіленген сатысынан тыс тұрады.

Конституцияның 81-бабында «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты азаматтық, қылмыстық істер, жергілікті және басқа да соттардың соттылығына жататын және өзге де істер бойынша жоғары сот органы болып табылады, заңда көзделген жағдайларда өзінің соттылығына жатқызылған сот істерін қарайды және сот практикасының мәселелері бойынша түсініктемелер беріп отырады» деп бекітіледі. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Конституциялық заңның 17-бабының 1-тармағында Жоғарғы Сот «нормативтік қаулылар қабылдау арқылы сот практикасы мәселелері бойынша түсініктемелер беріп отырады» деп белгіленген.

Жоғарғы Соттың НҚ туралы маңызды теориялық ережелер қолданыстағы құқықтың құрамдас бөлігі ретінде Конституциялық Соттың 2023 жылғы 1 маусымдағы № 18-НҚ-да [162] қамтылған.

162 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың бала асырап алу жөніндегі заңнаманы қолдану практикасы туралы» 2016 жылғы 31 наурыз-

Уәжді бөлімде Конституциялық Сот ұстанымын: «түсіндіру – заңнамаға түсіндірме берудің негізгі нысаны. Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының мазмұны қолданыстағы құқыққа ресми түсіндірме беру ретінде сот практикасы мәселелері бойынша заңнамаға түсіндірме берудің барлық түрін қамтуы мүмкін. Нормативтік қаулылар қабылдау арқылы сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірулер бере отырып, Жоғарғы Сот өз құзыреті шегінде құқықшығармашылық процеске қатысады, қолданыстағы құқықты қалыптастырудың маңызды буыны болып табылады, соттардың құқықты қолдануына айтарлықтай ықпалын тигізеді. Жоғарғы Соттың жалпыға міндетті нормативтік қаулылары сот практикасының біркелкілігіне, сот төрелігінің тиімділігіне және сапасын арттыруға, сот шешімдерін қабылдау кезінде дәлелдемелердің анықтығын қамтамасыз етуге, сот практикасына ғылыми жетістіктерді енгізуге, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, халықаралық құқықты дамушы ұлттық құқық жүйесіне ендіруге жәрдемдеседі.

Соттардың заңнаманы қолдану практикасы мәселелері бойынша заңнаманы түсіндіру процесінде Жоғарғы Сот әртүрлі санаттағы істерді қарау жөнінде қорыту жасайды, нормативтік құқықтық актілердің жалпы және абстрактылы ережелерінің мәнін, ұғымның біріздендірілуі сот практикасы үшін маңызды болатын, заңнамада жеткілікті түрде айқындалмаған кейбір баға беру ұғымдарын нақтылайды, тәптіштейді, соттар қолданатын құқықтық нормалардың ықтимал коллизияларын шешеді, типтік жағдайларға қатысты нормаларға түсіндірме беру үлгісін жасайды. Сот практикасы мәселелері бойынша түсіндіру барысында сот жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін, сондай-ақ адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін, жекелеген жағдайларда, нақтылайтын құқықтық нұсқамалар, мысалы, соттардың істерді қарауының кейбір ұйымдастырушылық, рәсімдік мәселелері бойынша, жаңа ғылыми-техникалық әзірлемелерге негізделген дәлелдемелерді пайдалану туралы нұсқамалар жасалуы мүмкін»[163] деп тұжырымдады.

НҚ-да Жоғарғы Сот қолданыстағы заңнаманы қорыта жалпылау, нақтылау, тәптіштеу арқылы құқық қалыптастырады. Оның НҚ-сының құрамындағы арнайы нормалар сот практикасы үшін маңызды және пайдалы болып табылады, белгілі бір санаттағы істерді қарау кезінде соттар оларды өз жұмысында белсенді қолданады. Алайда, сот практикасы үшін қажетті, мазмұнын, арақатынасы мен қолданылуын фрагментті және үлгілік нақтылау мүмкіндігін қамтитын құқық нормаларын түсіндірудің барлығы Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына қайшы келмеуге және мемлекеттің басқа да жоғары органдары құзыретінің шекарасына өтпеуге, атап айтқанда, жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын шектемеуге тиіс. Мұндай шектеулер Конституцияның 39-бабының 1-тармағына сәйкес конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адам-

---

дағы № 2 нормативтік қаулысының 3-тармағы бесінші абзацының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 1 маусымдағы № 18-НҚ нормативтік қаулысы.

163 Сол жерде.

ның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатында тек заңмен және қажетті шамада ғана белгіленуі мүмкін»[164].

Сот билігі сотта іс жүргізудің заңда белгіленген нысандары негізінде әрекет ететінін (Конституцияның 75-бабының 2-тармағы) және Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттардың орындалуын қамтамасыз етуге (Конституцияның 76-бабының 1 және 2-тармақтары) арналғанын ескере отырып, судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституцияға мен заңға ғана бағынатынын (77-баптың 1-тармағы) ескере отырып, Конституциялық Сот Жоғарғы Соттың НҚ-лары Қазақстан Конституциясы мен заңдарына сәйкес келуге, оларға қайшы келмеуге және оларды алмастырмауға тиіс деп таниды.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының нормативтік қаулылары

Конституциялық Соттың қаулылары ағымдағы қаулылардан (өтінішті конституциялық іс жүргізуге қабылдаудан бас тарту немесе қабылдау туралы, өтінішті қарау мерзімін ұзарту туралы, өтініштерді бір іс жүргізуге біріктіру туралы және т.б.) және НҚ-дан тұрады.

Конституциялық Соттың НҚ-лары конституциялық іс жүргізу жөніндегі қорытынды шешімдер болып табылады және шартты түрде: өтініш субъектілері; конституциялылығы тексерілетін нормативтік құқықтық актілер; бастапқы және қосымша (олар өздері бірнеше түрге бөлінуі мүмкін); конституциялылығы тексеру нәтижелері бойынша – танылатын нормативтік құқықтық актілерге (немесе Президенттің өтініші бойынша құқықтық актілерге) және / немесе осы актілердің жекелеген нормалары Конституцияға сәйкес келеді немесе сәйкес келмейді; Конституцияны түсіндіру, Конституциялық Соттың және Конституциялық Кеңестің НҚ-сына түсініктеме беру, сондай-ақ Конституцияға сәйкес заң нормаларын түсіндіру бойынша бөлінуі мүмкін.

Конституцияға сәйкестігі тексерілетін нормативтік құқықтық актілердің ережелері Конституцияға сәйкес келеді деп танылуы мүмкін және бұл ретте Конституциялық Сот түсіндірме де береді. Конституциялық заңда көзделген қорытынды НҚ-ның бұл нысаны жекелеген жағдайларда нормасы конституциялық емес деп танылған кезде заңнамада жағымсыз олқылық туындатпай, заң шығарушы орган заңның немесе өзге де нормативтік құқықтық актінің жаңа тұрақты нормасын қабылдағанға дейін құқық қолдану практикасын адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының бұзылуын болғызбайтын жолға бағыттауға мүмкіндік береді.

Конституциялық Сот Конституцияның 47-бабының 1 және 2-тармақтарында көзделген жағдайларда қабылдайтын конституциялық рәсімдердің сақталуы туралы қорытындылары да нормативтік маңызға ие. Бұдан басқа, Конституциялық

164 Сол жерде.

Соттың қорытындылары республикалық референдумға немесе Республика Парламентінің қарауына шығарылатын, Конституцияны өзгерту және толықтыру туралы заңдар бойынша міндетті болып табылады (Конституцияның 91-бабының 3-тармағы).

Жоғарыда айтылғандай, Конституциялық Соттың НҚ-лары нормативтік құқықтық актілер жүйесінің иерархиясынан тыс тұрады. Бұл ретте олардың заңдық күші Конституциядан басқа барлық басқа нормативтік құқықтық актілерден жоғары, бұл Конституцияның талаптары мен конституциялық заңның іс жүргізу нормаларын ескере отырып, жергілікті немесе орталық мемлекеттік органның кез келген нормативтік құқықтық актісінің, сондай-ақ халықаралық шарттың немесе олардың тиісті бөлігінің Конституцияға сәйкестігін тексеруге және Конституцияға сәйкес келмеген жағдайда олардың күшін жоюға мүмкіндік береді.

Конституция нормаларын осыған уәкілеттік берілген мемлекеттік органдардың өтініштері бойынша ресми түсіндіру Конституциялық Сот НҚ-сының ерекше түрі болып табылады. Бұл ретте нормативтік қаулының қаулы бөлігі тиісті конституциялық нормаға ресми қосымша болады. Қабылданған және қолданыстағы заңнама мұндай жағдайда конституциялық нормаға Конституциялық Сот берген ресми түсіндірмеде сәйкес келуге тиіс.

Конституциялық бақылау органының қаулысымен бекітілетін және жыл сайын Парламентке ұсынылатын, Конституциялық Соттың конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы жолдауы құқықтық саясат үшін маңызды құжат болып табылады.

Қорытынды

Конституция тікелей әрекет етуші акті де, жалпы құқықтық бағдар да, заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің бөлінуі мен өзара іс-қимылының, қызметті қалыптастырудың, ұйымдастырудың, орталық мемлекеттік органдар, сондай-ақ жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару арасында адамның және азаматтың негізгі құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін, құқық жүйесінің негіздерін бекіту және сақтау үшін құзыретті бөлудің негіздемелік конструкциясы да болып табылады.

Жаһандық қауіпсіздік жүйесін және жаһандану моделін, халықаралық құқықтағы дағдарыстық құбылыстарды қайта форматтаудың қазіргі жағдайында күшті құқықтық мемлекеттердің конституциялары мен конституциялық қорғау тетіктерінің маңызы артып келеді.

Конституциялық Сот Конституцияның үстемдігін қорғау және қамтамасыз ету жөнінде басқа мемлекеттік органдардың құқық қорғау функцияларын едәуір толықтыратын жоғары мемлекеттік сот органы болып табылады және құқықтық реттеуге «негатив» заң шығарушы ретінде ғана емес, белгілі бір дәрежеде «позитивті» заң шығарушы ретінде де қатысады. Конституциялық Сот нормативтік құқықтық актілерді тексеруді және қолдауды жүзеге асырады, оларда бар

кемшіліктер мен олқылықтарды анықтайды, оларды жою адамның және азаматтың конституциялық құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін іске асыруды, сондай-ақ заңнамадағы конституциялық нормалардың ықтимал бұзылуының алдын алуды, конституциялық құндылықтарды қорғауды да қамтамасыз етеді. Бұл құқық қолдану практикасының конституциялылығын сақтауға және қажет болған жағдайда оны түзетуге ықпал етеді.

Конституциялық Соттың қаралатын мәселелер бойынша міндетті және ұсынымдық құқықтық ұстанымдарды тұжырымдаудағы қызметі құқықтық доктрина үшін де белгілі бір маңызға ие. Бұл конституциялық бақылау органы қызметінің ғылыми-практикалық сипатына байланысты, әдетте, қаралатын мәселелерді мемлекеттік органдар өкілдеріне сұрау салып, қажет болған жағдайда зерттелетін мәселелер бойынша мамандар болып табылатын ғалымдар арасынан жекелеген проблемалық мәселелер бойынша сарапшыларды тағайындай отырып, салыстырмалы-құқықтық, ғылыми-практикалық және ғылыми-теориялық материалдарды тарта отырып терең және жан-жақты талдау жүргізіледі. Конституциялық Сот жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің отырыстарында проблемалық мәселелерді талқылау және конституциялық іс жүргізу туралы өзекті ақпарат ұсынуы, сондай-ақ Конституциялық Соттың «Конституциялық Сот төрелігі. Еуразиялық конституциялық бақылау органдары қауымдастығының жаршысы» (қазіргі уақытта 2024 жылғы № 2 (90) басылып шықты) халықаралық журналын шығаруы құқықтық доктринаға белгілі бір әсерін тигізуде.

Осылайша, Конституциялық Соттың қолданыстағы құқық саласындағы қызметі Қазақстан Республикасының Конституциясына және «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы Конституциялық заңына сәйкес заңнама жүйесінде Конституцияның үстемдігін қамтамасыз етуді, конституциялық құндылықтар мен Негізгі Заң нормаларын қорғауды қамтиды. Бұл ретте конституциялық бақылау органының барлық өкілеттігі пайдаланылады, қолданыстағы құқықтың жүйелілігін, құқық қолдану практикасы мен шетелдік тәжірибені ескере отырып, конституциялық нормаларды түсіндіру және нормативтік құқықтық актілердің конституциялылығы мен олардың жекелеген ережелерін бақылау іске асырылады. Мұның бәрі қоғамның тұрақты дамуына ықпал ету, құқықтық реттеудің тиімділігі мен әділдігін арттыру үшін құқықтық доктринаға, құқықтық саясатқа, заңнаманы түзетуге және заң шығаруға нақты әсер етуді қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бондарь Н.С. Судебный конституционализма: доктрина и практика: монография. 2-басылым., қайта өңделген. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2016. – 528-б.

2. Володенков С.В., Федорченко С.Н. Цифровые технологии и искусственный интеллект в современной политике: оқулық. - М.: Проспект, 2025. – 496-б.

3. Зорькин В.Д. Путь права в России. Реформатор – Элита – Халық // Конституциялық Сот төрелігі. Еуразиялық конституциялық бақылау органдары қауымдастығының хабаршысы (Астана). – 2023. – № 1. – Б. 91-110.

4. Ибраева А.С. және тағы басқалар. Мемлекет және құқық теориясы: Оқу құралы. 3-басылым. Өзгерістер және толықтырулармен. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 344-б.

5. Қазақстан: мемлекеттілік кезеңдері. Конституциялық актілер – Казахстан: этапы государственности. Конституционные акты / Құраст. Ж. Бәйішев. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 496 б.

6. Клеандров М.И. Правосудие и справедливость: монография. 2-басылым, қайта өңделіп, толықтырылған. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – 424-б.

7. Лазарев В.В. Естественно-правовые основания ограничения прав человека и гражданина // Заң техникасы. Жылдық (Төменгі Новгород). – 2018. – № 12. – Б. 22-29.

8. Матузов Н.И. Обязанности человека и гражданина как условие демократии и социальной стабильности // Құқық және саясат. – 2016. – № 1. – Б. 15-27.

9. Поляков А.В. Коммуникативное правопонимание: Таңдаулы еңбектер. – СПб.: ЖШҚ «Алеф-Пресс» баспа үйі, 2014. – 575 б.

10. Право цифровой среды: монография. Т.П. Подшивалов, Е.В. Титова, Е.А. Громовалардың редакциялығымен. – М.: Проспект, 2022. – 896-б.

11. Смит Б. IT как оружие: какие опасности таит в себе развитие высоких технологий / Брэд Смит, Кэрол Энн Браун; ағылшыннан аудармасы – М.: Альпина Паблишер, 2021. – 352-б.

12. Современное правопонимание: дәрістер курсы / Жауапты ред. М.Н. Марченко. – М.: «Норма: Инфра-М», 2016. Жатканбаева 24 – 368-б.

13. 4-бап (бапқа түсініктеме берген автор– Ударцев С.Ф.) // Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсініктеме / Редкол. – Рогов И.И. (жетекші.) және тағы басқалар – Астана, 2018. – 640-б. – Б. 43-63.

14. Таженов А. Әлемдегі қақтығыстар артып келеді. Оның негізгі себептерінің бірі – қазіргі әлемдік тәртіп дағдарысы // Казахстанская правда. 2025 жылғы 17 мамыр. – Б. 5.

15. Три царства права: действительность, действенность, легитимность. / Е.В. Тимошинаның редакциялығымен – СПб.: С.-Петерб. унив-нің баспасы., 2023. – 644-б.

16. Трофимов В.В. Правообразование в современном обществе: теоретико-методологический аспект. Ізденуші автореф. дисс. ғылыми дәрежесі заң ғылымдарының докторы. – Санкт-Петербор, 2011. – 50-б.

17. Ударцев С.Ф. Право и государство как институты и идеи: прошлое, настоящее и будущее. Таңдамалы. – М.: Юрлитинформ, 2022. – 536-б.

18. Филипова И.А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: оқу құралы, 3-басылым., жаңартылып, толықтырылған. – Төменгі Новгород: Нижегородск мемуниверситеті, 2025. – 321-б.

19. Черниченко С.В. Очерки по философии и международному праву. – М.: «Ғылыми кітап», 2009. – 766-б.

Ержан Тұрлыбайұлы ИСАБАЕВ
Нархоз Университеті Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институты директорының орынбасары, ф.ғ.к., профессор

КОНСТИТУЦИЯ, ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ, КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ОНТОЛОГИЯСЫ (ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ТӘЖІРИБЕСІ)

Кіріспе

2025 жыл – Қазақстан Республикасы Конституциясының мемлекеттік егемендікті заңдастырған және құқықтық мемлекетке көшу векторын белгілеген негізгі заңның 30 жылдығы атап өтілетін жыл. Конституция тек заңды ғана емес, сонымен бірге онтологиялық құбылыс: ол саяси болмыстың негізгі құрылымын белгілейді, билік шекараларын анықтайды және құқықтары бар адамның бейнесін қалыптастырады. Бұл тұрғыда Қазақстанның құқықтық эволюциясындағы Конституция мен Конституциялық Соттың рөлінің мәтіндік, сонымен қатар маңызды – онтологиялық аспектілерін және осы процеске құқықтық мәдениеттің әсерін талдау маңызды.

Конституция – бұл жоғары заңды күші бар заңды мәтін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени құбылыс. 1995 жылы алынған құқықтық нысан құқықтық мемлекеттің негізін қалады, алайда бұл нысан мазмұнмен тиісті түрде толтырылмағандықтан – тұрақты құқықтық мәдениет, онтологиялық заңдастыру және институционалдық тиімділік түрінде – оның әсері шектеулі болып қала береді. Қазақстан кеңес дәуірден кейінгі басқа мемлекеттердің көпшілігі сияқты, дилеммаға тап болды: прогрессивті Конституцияның болуы нақты тәжірибеде құқықтық мемлекет қағидаттарының салтанат құруын автоматты түрде білдірмейді. Бұл қоғамның құқықтық тетіктерін де, құқықтық менталитетін де үнемі өзгерту қажеттілігін тудырады.

Осыған байланысты бүгінгі күннің басты ерекшелігі – біздің қоғамның өзіндік онтологиясын қалыптастыру, онда құқық онтологиясы басты орындардың бірін алады, оны дамыту және жалпы болу мәселелері, сондай-ақ негізгі ерекшеліктерді түсіну – құқықтық ғылым өкілдерінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл гуманитарлық білім корпусының өкілдерінің алдында тұрған басым міндет. Кросспәндік тәсіл – бұл тек статикада ғана емес, сонымен бірге құбылыстың барлық күрделілігі мен серпінін бағалауға мүмкіндік беретін заманауи әдіс. Пәнаралық зерттеулер – Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының (ЕЭҚЗИ) ерекше әдіснамалық тәсілі, ол біздің зерттеулеріміздің барлық түрлеріне таралады және біздің институттың өзіндік визит карточкасы ретінде қызмет етеді.

Бұл мақалада біз Конституцияның, құқықтық мәдениеттің, конституциялық институттардың, біздің жағдайда Конституциялық Соттың қазіргі философия-

лық, экономикалық, саясаттану және әлеуметтанулық идеялар негізінде құқықтық онтологияны қалыптастыруға әсерін қарастырамыз, мұнда бұл өзара іс-қимыл құқықтық мазмұн туындатушы субъекті болып табылады.

Құқық онтологиясы

Құқық онтологиясы – бұл құқықтың бар екендігін, оның мәнін, болмыс негіздерін, сондай-ақ шындықтың құрылымындағы құқықтың орны мен рөлін зерттейтін философиялық пән. Құқық онтологиясы «құқық деген не? Ол қалай жұмыс істейді? Оның табиғаты қандай?» деген негізгі сұрақтарға жауап береді.

Осы негізгі мәселелерге сүйене отырып, Заңның онтологиясы күрделі құрылым деп айтуға болады, онда құқықты формальды жүйе (позитивизм), әмбебап моральдық тәртіптің көрінісі (табиғи құқық) немесе мағынаның мәдени-тәжірибелік құрылымы (феноменология) деп түсінуге болады. Бұл тәсілдерді салыстырмалы талдау заңның әр түрлі өлшемдерін ашады және қазіргі заманғы құқықтық, әлеуметтанулық, саясаттанулық зерттеулерде пәнаралық көзқарастың қажеттілігін тағы бір рет көрсетеді.

Сонымен бірге құқық онтологиясының негізгі аспектілерін бөліп көрсету қажет:

1. Құқық болмыс феномені ретінде.

Құқық тек нормалар жүйесі ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамның онтологиялық құрылымының бөлігі ретінде – бостандықтың, әділеттіліктің, тәртіптің немесе еріктің көрінісі ретінде қарастырылады.

2. Құқық және адам.

Құқық онтологиясы құқық пен адам табиғатының арақатынасын зерттейді: құқық туа біткен, табиғи (табиғи құқық рухында) ма, әлде бұл әлеуметтік келісім мен институционалдық дамудың нәтижесі ме деген сұрақтарға жауап береді.

3. Құқық және мемлекет.

Мемлекеттен тыс құқық бар ма (мысалы, әдеттегі немесе табиғи құқық түрінде) немесе ол мемлекеттік билікпен тығыз байланысты ма, жоқ па, соны зерттейді.

4. Құқық материалдығы және материалдық еместігі.

Мынадай сұрақ талқыланады: құқық тәуелсіз субстанция ретінде бар ма (мысалы, платондық идеялар рухында) немесе ол тек адамдардың санасында және практика арқылы бар ма.

5. Құқықты онтологиялық түсіну көздері.

Философия (Гегель, Кант, Аристотель), құқықтық герменевтика, теологиялық көзқарастар, қазіргі феноменология және экзистенциализм жатады.

ҚР Конституциясы – құқықтық тәртіптің онтологиялық негізі

Конституция құқықтық тәртіптің онтологиялық негізі ретінде әрекет етеді және осы тұрғыда архетип және құқықтық тәртіптің трансцендентальды түрі ретінде әрекет етеді. Конституция құқықтық тәртіптің онтологиялық негізі ретінде әрекет етеді және осы тұрғыда архетип және құқықтық тәртіптің трансцендентальды

түрі ретінде әрекет етеді. Бұл жай ғана норма емес, ұлттың ұжымдық құқықтық болмысының нысаны. 1995 жылы оны қабылдау арқылы Қазақстан тек құқықтық сенімділікке ғана емес, сонымен бірге өзінің мемлекеттік-құқықтық болмысының символдық нысанына да ие болды.

Конституция құқықтың негізгі онтологиялық қасиеттерін қамтыды. Біріншіден, бұл нормативтік әмбебап болуы: барлық құқықтық актілер мен субъектілер Конституцияға бағынады. Қазіргі құқықтанудағы Конституция тек негізгі нормативтік акт ретінде ғана емес, сонымен бірге құқықтық жүйенің құрылымдық және құндылық тұтастығын қамтамасыз ететін әмбебап құқықтық реттеуші ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының Конституциясы құқықтық тәртіптің, мемлекеттіліктің және адам құқықтарының негіздерін айқындайтын нормативтік өзек болып табылады. Конституцияның нормативтік әмбебап болуы оның қоғамдық-мемлекеттік құрылымның барлық салаларын қамту және заңнаманың бүкіл иерархиясы үшін эталон болу қабілетінен білінеді. Екіншіден, мағыналық тұтастық: Конституция аксиологиялық негізді – егемендікті, адам құқықтарын, әділеттілікті белгілейді. ҚР Конституциясы адамды және оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын – ең қымбат қазынасын бекітеді (1-бап), осылайша құқықтық мемлекеттің құндылық қаңқасын белгілейді. Ол әмбебап демократиялық құндылықтардың (адам құқықтары, халықтық билік); құқықтық және саяси дамудың ұлттық бағдарларының; бейбіт қатар өмір сүру және әлеуметтік келісім негіздерінің тасымалдаушысы болып табылады. Осының негізінде біз Конституция тек заң тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге дүниетанымдық өлшемде де әмбебап деп айта аламыз. Менің ойымша, бұл тезис құжаттың маңыздылығын көрсетеді: бұл негізгі, маңызды регламенттер жинағынан да артық дүние. Біз Конституцияны биік шыңда орнаған білімнің іргетасы ғана деп емес, ең алдымен, оны мета-идея ретінде – ел болашағын айқындайтын негізгі ой, түпқазық ретінде қарастырамыз. Үшіншіден, трансценденттілік: ол тек мәтін ретінде ғана емес, сонымен бірге бүкіл құқықтық жүйенің негізі мәртебесіне ие ең жоғары заң органы ретінде де әрекет етеді. Қазіргі заманғы құқықтық зерттеулер позитивизм шегінен асып кетеді және философиялық-онтологиялық және аксиологиялық тәсілдерді қамтиды. Бұл тұрғыда Конституцияның трансценденттілік ұғымы Конституция тек нормалардың қайнар көзі ғана емес, сонымен бірге құқықтық тәртіптің жоғары мағыналары, құндылықтары мен шекті негіздерінің көрінісі екенін білдіреді. Кеңес дәуірінен кейінгі трансформация, билік транзиті және конституциялық жаңғыру кезеңдерінен өткен Қазақстан Республикасы жағдайында бұл ерекше маңызға ие болады.

Философиядағы трансценденттілік канттық дәстүрге негізделген – бұл эмпирикалық тәжірибеден асып түсетін, бірақ оны мүмкін ететін нәрсе. И. Кант былай деп жазды: «Трансцендентті деп, болуы мүмкін тәжірибеден асып түсетін және заттардың өздеріне негізделген түсініктеме іздейтін барлық білім»[165].

165 Кант И. «Критика чистого разума». М.: Академический проспект. 2020, – С.20.

Бұл ойды дамыта отырып, заңда позитивті нормалардан асып түсетін, бірақ оларды заңдастыратын және негіздейтін нәрсе бар екенін атап өтуге болады. Құқықтық тұрғыда Конституция тек заң құжаты ғана емес, сонымен бірге ұлттық рухтың, мемлекет идеясының, құқық метафизикасының көрінісі болып табылады.

Сонымен қатар, Конституцияның трансценденттілігі оның саяси және құқықтық жүйені заңдастыру қабілетінде; моральдық және тарихи мағынаның қайнар көзі болып, мәңгілік құндылықтарды бейнелейтін мәтін ретінде – «уақыттан тыс» әрекет етуінде көрінеді. Осыған байланысты легалистік редукцияны жеңу маңызды. С.З. Зиманов жазғандай, бұл тарқұқықтық құқықтан өркениеттік-тарихи түсінікке көшу, мұнда Конституция тек заңды акт қана емес, сонымен бірге мәдени құқықтық тәртіптің символы, құқық үшін тарихи күрестің нәтижесі болып табылады. Ол: «Қазақтарда құқық жай ғана норма емес, өмір салтының бір бөлігі, менталитет пен құндылықтар жүйесінің бір бөлігі болды. Заңдар – тек мұзтаудың шыңы[166].

Конституция билікті зорлық-зомбылық немесе дәстүр арқылы емес, әмбебап құндылықтарға: демократияға, адам құқықтарына, әділеттілікке жүгіну арқылы заңдастырады. Алайда, « ...конституциялық дүниетанымның аксиологиялық негіздерін қарастыра отырып,...ұлттық құқықтық сананың ерекшеліктерін және, ең бастысы, саяси және құқықтық мәдениеттің ерекшеліктерін ескеру қажет…»[167].

«Әділетті Қазақстан» идеясы аксиологиялық парадигма ретінде

2022 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев реформалардың барлық бағыты үшін адамгершілік және аксиологиялық бағдар болған «Әділетті Қазақстан» құрудың саяси-құқықтық стратегиясын ұсынды. Бұл тұжырымдама идеалдарға жүгінеді: заңның үстемдігі; биліктің қоғамға есеп беруі; инклюзивті даму және әлеуметтік әділеттілік; институттарға деген сенімді қалпына келтіру.

«Әділдік – қоғамдық шарттың іргетасы. Әділдіксіз тұрақты даму мүмкін емес, ұлттық бірліктің болуы мүмкін емес»[168].

Жоғарыда атап өткеніміздей, ҚР Конституциясының трансценденттілік ұғымы оның құқықтық құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар құқықтық онтологияның, қоғамның адамгершілік мәні мен рухани тұрақтылығының қайнар көзі ретіндегі рөлін тереңірек түсінуге жол ашады. Бұл тек заңды мемлекет құру үшін ғана емес, сонымен бірге Конституция тек «заңдар туралы заң» емес, ұлттың құқықтағы болмысының манифесі болып табылатын құндылық пен бірдей қоғамдастық құру үшін маңызды.

«Әділетті Қазақстан» идеясы – бұл саяси ұран ғана емес, сонымен қатар құқықты терең реонтологиялауға, оның мағынасына, құндылығына және

166 Зиманов С.З. «Суд биев в истории казахского народа». Мысль 18.06.2015 Mysl. Kazqazeta.kzt.

167 Бондарь Н. С. Аксиология конституционного мировоззрения. Конституционное и муниципальное право. №12/ 2021, – С.6.

168 Қ.К. Тоқаев. ҚР халқына Жолдау, 2022. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130 (қараған күн:: 3.05.2025).

гуманистік мәніне оралуға бағытталған құқықтық трансцендент. Конституциялық Сот реформаларды, түсіндірулер мен заң шығаруды Конституциялық гуманизмге, институттардың тұрақтылығына бағыттай отырып, семантикалық және құқықтық ауырлық орталығы ретінде әрекет етеді.

ҚР Конституциялық Соты – метақұқықтық трансценденция

Конституциялық Сотты осы тұрғыда институттардың қозғалысын Негізгі Заңның рухына сәйкес реттейтін «Әділдік компасы» деп санауға болады.

Трансценденттілікті қамтамасыз етудегі Конституциялық Соттың рөлі шешуші болып табылады. 2023 жылы жаңа ҚР Конституциялық Сотының [169] құрылуымен Конституцияның трансценденттік мағыналарын қорғаушы бейне жасаушының функциясы күшейтілді. Сот актілердің Негізгі Заңға сәйкестігін тексеріп қана қоймай, оны тұрақты құндылықтар, ұлттық консенсус және тарихи сабақтастық рухында түсіндіреді. Бұл Сотты «Конституция рухына» кепілдік беретін метақұқықтық трансценденция институтына айналдырады.

Іс жүзінде шектеулі конституциялық бақылау (Кеңес) моделінен негізгі заңның құндылық қорғалуына бағытталған толыққанды Конституциялық әділдікке көшу құқықтық жүйенің құндылық трансформациясы процесін бастады, онда құқықтық жүйе тек позитивті құқыққа ғана емес, сонымен бірге әділдік, мөлшерлестік, қоғамдық және жеке мүдделердің тепе-теңдігі қағидаттарына сүйенеді. Бұл Конституцияның рөлін қайта қарастыруды білдіреді – ол тек «заңдық келісімшарт» ғана емес, сонымен бірге биліктің заңдылығының онтологиялық көзі және қоғамның құқықтық өмірінің мәні болуы керек. Конституциялық Сот бұл тұрғыда тек қадағалау органы ғана емес, сонымен қатар құқықтық тәртіптің этикалық құрылымын сақтаушы, қоғамдық мағынаны құндылық кодификациялау институты бола алады.

ҚР Конституциялық Соты тек заң сараптамасының органы ғана емес. Ол «Конституцияның онтологиялық мағынасын сақтаушы» қызметін атқарады. Оның қызметіне мыналар кіреді:

1. Конституцияны түсіндіру және нақтылау – сот қолданыстағы конституциялық доктринаны қалыптастыруға қатысады.

2. Нормативтік құқықтық актілерді бақылау – Конституцияның іргелі қағидаттарын бұрмалайтын құқықтық нормаларды жою.

3. Құқық қорғау функциясы – 2023 жылдан бастап азаматтар Конституциялық Сотқа тікелей жүгінуге мүмкіндік алды, бұл жеке тұлғаның субъективті құқықтық позициясын нығайтады.

4. Жүйенің онтологиялық тұрақтануы – Сот құқықтық болмыстың үздіксіздігін қамтамасыз ете отырып, құқықтық нигилизм мен институционалдық озбырлыққа кедергі келтіреді.

---

169 Қазақстан Республикасының Конституциясы (2023 жылғы жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (қараған күн: 03.05.2025).

Конституциялық Сот жаңа қоғамдық шарттың символы мен құралына айналады, онда құқық тек формальдылық қана емес, сонымен бірге шындық ретінде әділеттілік болып табылады; азамат – конституциялық тәртіптің белсенді субъектісі; мемлекет – Конституцияға есеп беретін қызметтік институт.

Осыған байланысты мынадай:

• Аксиологиялық парадигма – Конституцияны оның кіріспесінде және 1-бапта жарияланған әділеттілік, гуманизм және демократиялық құндылықтар рухында түсіндіру (ең жоғары қазына – адам).

• Институционалдық парадигма – билікті бөлу қағидатын нығайту, тұрақты конституциялық архитектураны, әсіресе Парламенттің, Президенттің, Үкіметтің өкілеттіктері туралы баптарды түсіндіру арқылы қалыптастыру.

• Қорғау парадигмасы-азаматтардың конституциялық шағымға құқықтарын әкімшілік немесе сот ісін жүргізу жағдайында құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету тетігі ретінде іске асыру деген парадигмаларды атап өтуге болады.

Институционалдық алшақтықты еңсеру

Бұл мақалада мен жаңа институционалдық экономиканың негізін қалаушы, экономиканың ғана емес, қазіргі кездегі гуманитарлық ғылымдар корпусының ең өнімді және ықпалды мектептерінің бірі Д.Норттың (экономика бойынша Нобель сыйлығы 1993) және Д. Аджемоглу, с. Джонсон, Дж. Робинсон (экономика бойынша Нобель сыйлығы 2024) ойларына сүйенемін. Д. Норт бойынша бізде институттардың екі түрі бар: ресми (заңдар, ережелер, жарлықтар, конституциялар, соттар) және бейресми (мінез-құлық нормалары, мәдени үлгілер, бейресми байланыстар). Ол атап өткендей, тарих маңызды. Бұл біз өткеннен сабақ ала алатындығымыз үшін ғана емес, сонымен бірге қазіргі және болашақ қоғам институттарының өткенмен сабақтастығымен байланысты. Бүгін немесе ертең жасайтын таңдауымыз өткеннен қалыптасады. Өткенді біз тек институционалдық даму процесі ретінде түсінеміз. «Институттар» ұғымын экономикалық теория мен экономикалық тарихқа біріктіру – бұл теория мен тарихты дамытуда маңызды қадам жасау деген сөз[170].

Д. Норттың тағы бір негізгі ойы:

Институттар – бұл қоғамдағы «ойын ережелері» немесе формальды түрде адамдар арасындағы қарым-қатынасты ұйымдастыратын адам жасаған шектеулер. Демек, олар саясатта, әлеуметтік салада немесе экономикада болсын, адамдардың өзара әрекеттесуінің ынталандырушы мотивтерінің құрылымын белгілейді. Институционалдық өзгерістер қоғамдардың уақыт өте келе қалай дамитынын анықтайды және осылайша тарихи өзгерістерді түсінудің кілті болып табылады[171].

Бұл тезистің біздің талдауымыз үшін түбегейлі маңызы мен өзектілігі бар. Дуглас Норт өзінің «Уақыт ішіндегі экономиканың жұмыс істеуі» деп аталатын

170 Норт Дуглас «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики». м.1997. URL: https://gtmarket.ru/library/basis/6310/6312 (қараған күн: 03.05.2025 г.).

171 Сол жерде.

«Нобельдік сөзінде» тұжырымдаған жаңа институционалдық экономика теориясының қорытындылары, бұл проблемалар мен оқиғаларға институционалдық көзқарассыз жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуді талдау өте қиын және іс жүзінде дұрыс емес дегенге келеді.

Автордың ойы мынадай: егер заңдарды қысқа уақыт ішінде өзгертуге болатын болса, онда бейресми нормалар біртіндеп өзгереді. Дәл осындай нормалар заңдардың қолданылуына заңды негіз жасайды, ал соңғысының революциялық өзгерістері көбінесе күтілгеннен өзгеше нәтижелерге әкеледі. Басқа экономикалық жағдайларға, басқа бейресми нормалар мен ынталандырушы факторларға сәйкес келетін заңдар қабылдаған елдер бұл заңдар алынған мемлекеттердің даму бағытына мүлдем сәйкес келмеді. Батыс нарықтарының саяси және экономикалық заңдарын бұрынғы КСРО республикаларының жағдайына көшіру соңғысының сәтті жұмыс істеуінің жеткілікті факторы болған жоқ[172].

Өз кезегінде Д. Аджемоглу мен Дж. Робинсон біздің теориямыздың басты бағыты инклюзивті экономикалық және саяси институттар мен әл – ауқат арасындағы байланыс екенін атап өтті. Меншік құқығын қамтамасыз ететін, біркелкі ойын алаңын құратын және жаңа технологиялар мен білімге инвестиция тартатын инклюзивті экономикалық институттар экстрактивті экономикалық институттарға қарағанда экономикалық өсуді жақтайды, бұл ресурстардың көпшіліктен азшылықтың пайдасына алынуына әкеледі және меншік құқығын қамтамасыз ете алмайды немесе экономикалық қызметке ынталандыра алмайды. Инклюзивті экономикалық институттар тиісті саяси институттарды қолдайды және өз кезегінде оларға сүйенеді. Ал инклюзивті Саяси институттар – бұл саяси биліктің кең таралуын қамтамасыз ететін және сонымен бірге заңдылық пен тәртіпке, меншік құқығының сақталуына және инклюзивті нарықтық экономикаға кепілдік беретін саяси орталықтандыру дәрежесіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін институттар[173]. Аджемоглу мен Робинсон бұл ойды инклюзивті және экстрактивті институттар арасындағы айырмашылыққа баса назар аудару арқылы дамытады. Олардың көзқарасы бойынша тұрақты даму институттар белсене араласуды, құқықтарды қорғауды және саяси бәсекелестікті қамтамасыз ететін жерде пайда болады – бұл өз кезегінде тиісті мәдениетті қалыптастырады.

Саяси транзакциялық шығындар төмен болған кезде және саяси актерлар нақты және ұзақ мерзімді модельдерді басшылыққа алған кезде тиімді меншік құқығы пайда болады. Бірақ көбінесе жоғары транзакциялық шығындар мен актерлардың субъективті тұжырымдамалары экономикалық өсуді индуцирлемейтін меншік құқығының қалыптасуына әкелді, ал олардың негізінде пайда болған ұйымдар неғұрлым өнімді экономикалық ережелерді құруға ынталандырмайды. Содан кейін институционалдық өзгерістердің біртіндеп сипатына ғана емес,

172 Сол жерде.

173 Д. Аджемоглу, Дж. А. Робинсон «Почему одни страны богатые, а другие бедные». М. 2024, АСТ. – С.563

сонымен қатар тиімді келісімдер жасауға әкелетін сенімді міндеттемелерді қамтамасыз ететін институттарды құру мүмкіндігіне күмән туындайды. Неліктен бұлай болады?

Қазақстандық институттардың негізгі проблемасы формальды құрылымдардың жоқтығында емес, олардың нақты саяси-құқықтық мәдениетте тамыры жоқ және ұзақ тарихы жоқ екендігінде. «Заң әрпімен жүру» мен «тәжірибе рухы» арасындағы байланыстың болмауы басқарудың бұзылуына, сенімнің төмендеуіне және модернизацияны қиындатуы мүмкін. Егер заңдар қысқа уақыт ішінде өзгертілуі мүмкін болса, онда бейресми нормалар біртіндеп өзгереді.

Бұл құрылымдағы тағы бір маңызды элемент – сенім. Қазіргі әлеуметтанудың негізгі теоретиктерінің бірі Энтони Гидденс сенімді қазіргі заманның ортасындағы орталық ұғым ретінде қарастырады. Ол сенімді әлеуметтік тәртіптің негізі ретінде түсінді. Оны жеке сезім ретінде емес, белгісіздік жағдайында өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін қоғамның құрылымдық құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Гидденс сенімді әдет пен сенімділіктен ажыратады: сенімділік (confidence) – сұрақсыз қабылданған тәртіп, сенім (trust) – тәуекел жағдайында жасалған белсенді таңдау. Осы негізде фидуциарлық қатынастар айқындалады – жеке білімге емес, институттарға сенуге негізделген сенім формалары. Мысал: біз әуе кемесінің ұшқышына оны жеке білмей сенеміз, өйткені біз ұшқыштарды даярлау жүйесі мен авиациялық институттарға сенеміз. Э. Гидденс былай деп жазды: «Trust in abstract systems is not the same as trust in individuals..» («Дерексіз жүйелерге деген сенім жеке адамдарға деген сеніммен бірдей емес»)[174]. Гидденс үшін онтологиялық қауіпсіздік ұғымы – әлемдегі тұрақтылық пен сенімділік сезімі маңызды. Бұл адам сенімін «ұялататын» сенімді жоспарлар (routine practices); тұрақты әлеуметтік байланыстар; орнықты институционалдық негіздер болған кезде мүмкін болады.

Тиімді саяси-экономикалық жүйелер күйзелістер мен өзгерістерге төтеп бере алатын және сенім негізінде табысты дамудың элементі болып табылатын икемді институционалдық құрылымдарды қалыптастырады. Соңғы тарих тәжірибесі көрсеткендей, бұл жүйелердің қалыптасуы ұзақ процестің нәтижесі болып табылады. Сонымен қатар, біздің қоғам мен мемлекет институттар төтеп беріп, одан әрі даму қабілетін көрсететін бірқатар күйзелістерге ұшырады. Осы тұрғыда қара Каңтар біз бастан өткерген саяси дағдарыс қана емес еді. Ол институттар мен бүкіл жүйенің тұрақтылығын және адамдардың осы жүйеге деген сенімін көрсетті. Осы негізде қоғам одан әрі ойластырылған трансформацияға кірісті. Осыған байланысты мен ҚХР-дағы Тяньаньмэньдегі 1989 жылғы оқиғаларға ұқсастықты атап өтпесе болмас. Одан Қытай күшті және алып ел болып шықты және өзінің тарихи, бұрын-соңды болмаған серпілісін бастап, әлемдік көшбасшылардың біріне айналды.

174 Giddens A. The Consequences of Modernity. Stanford University Press, 1990. – P.26

Құқықтық мәдениет және құқықтық патернализмнің өзгеруі

Кеңестік жүйеден саяси, экономикалық, құқықтық институттарды дамытатын нарықтық жүйеге көшу аяқталды. Біз бұл тарихи процесті қатаң белгіленген уақыт шеңбері бар нақты әрекет ретінде емес, философиялық, әлеуметтік, саяси-экономикалық құбылыс ретінде қарастыратынымыз түсінікті. Егер жыл мезгілдеріне байланысты метафораны қолдану орынды болса, қыстан көктемге көшудің нақты мерзімдерін анықтау әрдайым қиын, сондықтан біздің қарастыруымызда қатаң уақыт параметрлерін бекіту мүмкін емес, бірақ біз ақпан айынан кейінгі күнтізбеге сәйкес наурыздың бірінші күні келетінін білеміз.

Конституцияда жарияланған құндылықтарға қарамастан-заңның үстемдігі, биліктің бөлінуі, адам құқықтарының басымдығы – Қазақстанның жаңа тарихының бір бөлігінде атқарушы биліктің үстемдігі, парламенттік бақылаудың әлсіздігі, құқық қолданудағы формализм және сот тәуелсіздігінің шектелуі байқалды. Бұл белгілі бір дәрежеде құқықтық мемлекеттің ресми моделі құқықтық нигилизм мен ерікті құқық қолданудың архаикалық тәжірибелерімен қатар өмір сүрген жағдайды тудырды. Бұл қайшылықты жою үшін дамыған құқықтық мәдениет – азаматтардың өз құқықтарын, оларды қорғау тетіктерін білуі, сондай-ақ құқықтық институттарға деген сенімі қажет. Қазақстандық қоғамда мемлекет қоғамдық бақылау объектісі ретінде емес, игіліктер көзі ретінде қаралған кезде билікті патерналистік қабылдау ұзақ уақыт бойы сақталды. Бұл жеке тұлғаның құқықтық субъективтілігінің дамуына кедергі келтірді және конституциялық құқықтарды қорғаудағы азаматтық белсенділікті төмендетті. Мұндай ортадағы Конституция күнделікті құқықтық қорғаудың құралы ретінде емес, абстрактілі декларация ретінде қабылданады.

Осылайша, біз қазіргі заманның манифесі болған М. Вебердің мәдени детерминизм қағидатын қарастырамыз.

Ол қазіргі заман қоғамның рухани саласындағы жағдайдың өзгеруімен сипатталатынын атап өтті. Бұл қоғамның адамы үшін әлем айқынырақ және ашық болады, ол «сиқыры ашылған» әлемге айналады. Мұның себебі – рационализация процесі, оның барысында қоғам мистика мен мифологиялық идеялардан арылады. Діни идеялар рационализацияның ішкі процестерін де қамтиды, оның барысында діни идеялардың мистицизмі ұтымды мағыналы нәрсеге айналады. Вебер былай деп жазады: «парасаттандыру мен рационализациялаудың артуы... олар өмір сүру жағдайлары туралы білімнің өсуін білдірмейді. Бұл басқа нәрсені білдіреді: адамдар тек қалауға тұрарлық нәрсені біледі немесе сенеді және кез-келген уақытта бәрін білуге болады; демек, мұнда әрекет ететін жұмбақ, есепке алынбайтын күштер жоқ, керісінше, барлық нәрсені есептеу арқылы игеруге болады...Мұндай жұмбақ күштер болған жабайы адам сияқты, өз жағына иілу немесе рухтарды бағындыру үшін сиқырлы құралдарға жүгінудің қажеті жоқ. Енді бәрі техникалық құралдар мен есептеу арқылы жасалады. Бұл парасаттану дегеніміздің нақ өзі»[175].

175 Вебер М. Наука как призвание и профессия // М. Вебер. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. – С.713–714.

Бұл тұрғыда Макс Вебер мәдениеттің, әсіресе этикалық мәдениеттің экономикалық және саяси құрылымдарды қалыптастыратындығына негізделген. Оның әйгілі «протестанттық этика» тұжырымдамасы қоғамның ішкі құндылықтары ұтымды, құқықтық және бюрократиялық институттардың қалыптасуына қалай ықпал ететінін көрсетеді. Осы логика шеңберінде құқықтық мәдениет жоғары саяси және азаматтық мәдениет, заңға құрмет және жеке жауапкершілік болған жағдайда ғана орнығуы мүмкін.

Сондықтан Конституция «жоғарыдан келіп түскен құжат» ретінде емес, саяси ұлттың біріктіруші символы ретінде қабылданатын тұрақты құқықтық мәдениеттің қалыптасуы ең маңызды мәселе болып қала береді. Конституция азаматтық бірегейлікке еніп, ұжымдық есте сақтау мен күнделікті құқықтық ойлаудың бір бөлігі болуы керек. Бұл жүйелі құқықтық білім беруді, конституциялық-құқықтық құндылықтарды мемлекеттік қызмет мәдениетіне біріктіруді, жария құқықтық рефлексия практикасын құруды (мысалы, ағарту, адам құқықтары жөніндегі соттар, конституциялық сот төрелігінің ашықтығы арқылы) талап етеді.

Мәдени детерминизм құқықтық институттардың қызметіндегі құқықтық мәдениеттің, менталитеттің және қоғамдық көзқарастардың рөлін атап өтеді. Өтпелі қоғам жағдайында ресми институттар азаматтар мен элиталардың құқықтық санасына сүйене алмаса, өз мақсаттарына жете алмауы мүмкін. Сонымен, саяси-құқықтық дәстүр жайлы.

Қазақстанда ұзақ уақыт бойы биліктің сатылас тетіктеріне бағдарланған құқықтық мәдениет үстемдік етті, онда соттар атқарушы биліктің жалғасы ретінде қабылданды. Сондықтан конституциялық бақылау адам құқықтарын қорғаудың нақты механизмі ретінде емес, техникалық сүзгі ретінде қабылданды. Бұл көзқарас баяу өзгеруде және тек институционалдық реформаны ғана емес, сонымен бірге мәдени трансформацияны да қажет етеді. Біз осы мақалада Д.Норттың мұндай трансформация инкрементті болып жатқандығы туралы дәлелін келтірдік. Институционалдық өзгерістер – бұл күрделі процесс, өйткені шекті өзгерістер (changes at the margin) ережелердегі, бейресми шектеулердегі, ережелер мен шектеулерді орындау тәсілдері мен тиімділігіндегі өзгерістердің салдары болуы мүмкін.Сонымен қатар, институционалдық өзгерістер процесі әдетте дискретті емес, инкрементті болып табылады. Инкрементті өзгерістердің қалай және неліктен орын алатынын және неге тіпті дискретті өзгерістердің (революциялар мен жаулап алулар сияқты) ешқашан мүлдем дискретті емес екенін түсіндіру қоғамдағы бейресми шектеулердің тамырлануынан тұрады. Ресми ережелерді бір түнде саяси немесе заңды шешімдер қабылдау арқылы өзгертуге болатынына қарамастан, әдет-ғұрыптарға, дәстүрлерге және мінез-құлық Кодекстеріне енгізілген бейресми шектеулер адамның саналы күш-жігеріне әлдеқайда аз сезімтал. Бұл мәдени шектеулер өткенді бүгінмен және болашақпен байланыстырып қана қоймай, бізге тарихи жолды түсінудің кілтін береді[176].

176 Норт Дуглас «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики». М.1997 фонд Экономической Книги: Начало, – С.17.

Қорытынды

Конституцияның отыз жылдығы тек мерейтой ғана емес, сонымен қатар конституциялық дамудың транзиттік моделі кезеңінің аяқталуының символы болып табылады. Институционалдық және мәдени детерминизм бір-бірін жоққа шығармайды. Мәдени қолдаусыз институционалдық реформа формальды болып қала береді. Заңның онтологиясы нормалар жиынтығын, сондай-ақ құқықтық принциптер жүзеге асырылатын құндылықтар, мән мен интерпретациялар жүйесін қамтиды.

Қазіргі заманғы құқықтық зерттеулер позитивизмнен, оның ішінде философиялық-онтологиялық және аксиологиялық тәсілдерден асып түседі. Бұл тұрғыда Конституцияның трансценденттілік ұғымы Конституция тек нормалардың қайнар көзі ғана емес, сонымен бірге құқықтық тәртіптің жоғары мәні, құндылықтары мен шекті негіздерінің көрінісі екенін білдіреді. Кеңес дәуірінен кейінгі трансформация, билік транзиті және конституциялық жаңғыру кезеңдерінен өткен Қазақстан Республикасы жағдайында бұл ерекше маңызға ие болады.

Институционалдық алшақтық пен оңшыл патернализмді жою синхронды күш-жігерді қажет етеді: жоғарыдан реформалар мен төменнен сұраныстар, институционалдық өзгерістер және мәдени трансформация. Тек осы жағдайда ғана Қазақстан тұрақты, инклюзивті және заңды мемлекет құра алады, онда мынадай түйінді қағидаттарды сақтау қажет:

1. саяси институттар олардың өзгермейтіндігіне мүдделі ұйымдар қолдаса, тұрақтылықты сақтайды;

2. реформаларды сәтті жүзеге асыру үшін институционалдық жүйені өзгерту қажет;

3. жаңа заңдарды қолдайтын және заңдастыратын мінез-құлық нормаларын өзгерту ұзақ процесс болып табылады және мұндай ынталандыру тетігі болмаған жағдайда мемлекеттік құрылым тұрақты бола алмайды;

4. болашақта экономикалық өсу авторитарлық режимдерде де мүмкін, бірақ ұзақ мерзімді негізде заңдар мен ережелерді әзірлеуді талап етеді;

5. сенім жеке сезім ретінде емес, институттардың өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін қоғамның құрылымдық құрамдас бөлігі ретінде;

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты ерекше орын алады, ол билікті бөлу жүйесіндегі беделді, тәуелсіз және құндылыққа бағдарланған төреші және конституциялық демократияның кепілі болады. Конституциялық Сот ұлттық құқықтық архитектураның маңызды элементін білдіреді. Алайда оның нақты әсері тек конституциялық бекітілген нормалармен ғана емес, сонымен бірге ол жұмыс істейтін мәдени контекстпен де анықталады. Институционалдық және мәдени детерминанттарды кешенді түсіну ғана конституциялық бақылау институтының құқықтық тұрақтылығы мен заңдылығын арттырудың тиімді тетіктерін әзірлеуге мүмкіндік береді. «Egemen Qazaqstan» газетіне берген сұхбатында Қазақстан Президенті Қ. Қ. Тоқаев: «біз Ата заңның үстемдігін қамтамасыз ететін, конституциялық бақылауды жүзеге асыратын жоғары орган – Конституциялық Сотты қайта қалпына келтірдік» деп атап өткен болатын[177].

177 Egemen Qazaqstan. 04.01.23. URL: https://egemen.kz/ (қараған күн: 03.05.2025).

Президенттің бұл сөзі Конституциялық сот азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда негізгі рөл атқаратын және дамудың стратегиялық векторын көрсететін әділ және құқықтық мемлекет құруға деген ұмтылысты көрсетеді.

Қазақстандық конституционализмнің қазіргі дамуы тек құқықтық нысандарды ғана емес, сонымен бірге құқықтың әлеуметтік және мәдени құбылыс ретіндегі іргелі негіздерін де түсінуді талап етеді. Бұл процесте құқықтық мәдениет, құқықтың онтологиялық табиғаты, мемлекеттің құндылық негізі ретінде Конституция, әділеттілік пен сенімнің институционалды кепілі ретінде Конституциялық Сот сияқты санаттар негізгі болып табылады.

Құқықтық мәдениет конституциялық тәртіптің орнықтылығының ажырамас шарты болып табылады, өйткені ол арқылы қоғамның құқықты сыртқы мәжбүрлеу күші ретінде емес, бірге әділ тіршілік етудің ішкі танылған нормасы ретінде қабылдау қабілеті қалыптасады. Бұл тек нормаларды білуді ғана емес, сонымен бірге оларды қабылдауды, институттар мен құқық субъектілеріне, соның ішінде Конституциялық Сотқа сенуді де қамтиды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы бұл тұрғыда жоғары заң күшінің нормативтік актісі ғана емес, сонымен қатар ұжымдық бірегейліктің, қадір-қасиет, бостандық және әділдік идеясының негіздерін білдіретін құқықтық тәртіптің онтологиялық орталығы болып табылады. Мұндай түсінік Конституция туралы тек құқықтық құжат ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамның құндылық консенсусының көрінісі ретінде де айтуға мүмкіндік береді.

Құқық онтологиясы тұрғысынан құқық оң формамен шектелмейді. Ол әділдікті, моральдық заңдылықты, сенім мен мағынаны қамтитын трансценденттік өлшемнің болуын болжайды. Өтпелі қоғам жағдайында бұл құқыққа деген сенімді қалпына келтіру бірінші кезектегі – институционалды да, экзистенциалды да міндетке айналады. Мұнда Конституциялық Соттың қызметі ерекше маңызға ие, ол тек бақылау органы ғана емес, сонымен бірге Конституцияның құндылық өлшемін сақтаушы болып табылады. Оның шешімдері қоғамдық сенімге, институционалдық болжамдылыққа және құқықтық сәйкестікке ықпал етуі мүмкін.

Мұндай жағдайда Қазақстан Республикасының Президенті Қ. К. Тоқаев белгілеген «Әділетті Қазақстан» бағдарламасы терең құқықтық сүйемелдеуді талап етеді. Мемлекеттік саясаттың мақсаты ретінде әділдікке тек әкімшілік құралдар арқылы қол жеткізу мүмкін емес. Ол құқықтық сананы дамытуды, құндылықтарды институционализациялауды және тұрақты құқықтық мәдениетке сүйенуді талап етеді. Осылайша, әділеттілік, сенім категорияларын, Конституцияның құқығы мен үстемдігін онтологиялық түсінуді институционалдық практикаға біріктіру Қазақстанда жетілген және әділ құқықтық тәртіпті қалыптастырудың кілті болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. «Почему одни страны богатые, а другие бедные» М. 2024, АСТ.

2. Бондарь Н.С. Аксиология конституционного мировоззрения. Конституционное и муниципальное право. №12/ 2021.

3. Вебер М. Наука как призвание и профессия // М. Вебер. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990.

4. Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford University Press, 1990.

5. Кант И. «Критика чистого разума». М.: Академический проспект. 2020.

6. Норт Д. «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики». М.1997. URL: https://gtmarket.ru/library/basis/6310/6312.

7. Норт Д. «Функционирование экономики во времени» Отечественные Записки, 6 номер 2024 г. URL: https://strana-oz.ru/2004/6.

8. Қ.К. Тоқаев, ҚР халқына Жолдау, 2022. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130.

Айжан Ержанқызы ЖАТҚАНБАЕВА
Қазақстан Республикасы Конституциялық
Сотының судьясы, з.ғ.д.

АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

«Қауіпсіздік» ұғымының ерекшілігі - оның мазмұнының әмбебап және жанжақты сипатында.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету адамзаттың ең өзекті проблемасы, әрбір жеке тұлғаның санасы мен мінез-құлқын анықтайтын отбасы, қоғам, мемлекет және жалпы өркениет сияқты әлеуметтік институттардың дамуын қамтамасыз ететін маңызды фактор болған және болып қала береді.

Қазіргі философия қауіпсіздікті бір-біріне сөзсіз әсер ететін адамның, қоғамның және мемлекеттің өзара байланысты мүдделерінің диалектикалық жүйесі ретінде қарастырады: адамның мүддесі оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын, оның тұлға ретінде динамикалық даму мүмкіндігін қорғау болып табылады; қоғамның мүддесі, өз кезегінде, оның материалдық және рухани құндылықтарының жиынтығы болып табылады; мемлекеттің мүддесі Конституцияда белгіленген және қорғалатын қатынастар мен құндылықтарды сақтауға бағытталған жеке тұлғаның да, қоғамның да мүдделерін қамтиды. Осы мүдделердің ықтимал және нақты қауіптерден және олардың салдарларынан қорғалуының тұрақты жағдайына қол жеткізу және бұл объективті симбиоз – ұлттық қауіпсіздікті білдіреді.

Дәл осы тәсіл әлемнің барлық дерлік елдерінің, соның ішінде Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамаларының негізінде қаланды.

Пайда болған объективті және субъективті жағдайлар, әдетте, көп бағытты жағдайларды туындата отырып, мүдделер бәсекелестігін тудырады немесе тіпті бір-бірін жоққа шығаратын мүдделер олардың тепе-теңдігін іздеуді талап етеді.

Қоғамдағы мүдделер тепе-теңдігі – бұл әртүрлі күш-жігер мен құралдар арқылы қол жеткізілетін мақсат. Олардың ішінде құқық бірінші кезектегі рөлді атқарады және оның негізгі міндеті – «қарама-қарсы мүдделерді теңестіретін және олардың біртұтас құқықтық өрісте қатар өмір сүруіне және жүзеге асырылуына мүмкіндік беретін құқықтық шеңбер құру»[178].

Конституция Негізгі заң және қоғамдық шарттың іске асуы ретінде белгілі бір мемлекет шегінде бүкіл қоғамның мақсатты және үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз ете алатын қоғамдық қатынастарды ұйымдастырудың іргелі принциптерін біріктіруге шақырылған[179]. Мұндай тепе-теңдікке қол жеткізу жалпы қауіпсіздік негіздерін қамтамасыз етуден басқа ештеңе емес.

Жалпы қауіпсіздік – негізгі мақсат. Қазақстан Республикасы Конституциялық құрылыстың негіздері ең жоғары әлеуметтік құндылықтары болып табылатын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде; адам, оның құқықтары мен бостандықтары; қоғам мен мемлекеттің мүдделері, мемлекеттік егемендік, саяси және идеологиялық әртүрлілік, демократиялық институттар; бейбіт қатар өмір сүру, халықаралық ынтымақтастық; Қоғамдық келісім, Экономикалық даму және тұрақтылық және т.б. мемлекеттік және қоғамдық институттардың қызметінде осындай принциптерді практикалық іске асыру арқылы осы мақсатқа қол жеткізуге тырысады.

Ұлттық қауіпсіздік – бұл ең күрделі, көп қырлы және көп деңгейлі құбылыс, оның күйіне әртүрлі ішкі және сыртқы факторлар (қауіптер) әсер етеді. Олар ұлттық қауіпсіздіктің бүкіл жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету қызметінде қорғаныс бағыттарын әзірлеу және дұрыс екпін қою қажеттілігін талап етеді. Соңғы онжылдықтардағы осы факторлардың бірі тез өсіп келе жатқан және өзгеріп отыратын ақпараттық орта болды, ол қазірдің өзінде жеке тұлғаның да, жалпы қоғамның да өмірінде жүйе құраушы фактор ретінде бағалануда.

Ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану, жаңартылатын цифрлық инновацияларды енгізу, роботтандыру және генеративті жасанды интеллектті адам, қоғам және мемлекет өмірінің барлық салаларында қолдану – бұл технологиялық және мінез-құлыққа тәуелділікке әкелетін жаңа технологиялармен құрылған осындай өзгермелі жағдайларда өмірге белгілі бір бейімделуді қажет ететін күнделікті өмір. Мұндай тәуелділіктің болуы Елеулі қолайсыздықты тудырады және

178 Саликов М.С., Мочалов А.Н. Обеспечение баланса интересов как основная задача конституционно-правового регулирования // European and Asian Law Review. 2023. № 3. Т. 6. – С. 10-28.

179 Д.М. Баймаханова. Қазақстан Республикасындағы конституционализм жүйесіндегі адам құқықтары мәселелері. Реферат. іздену дәрежесі з. ғ. д., 2009 ж. – 10-б..

тұтастай алғанда адамның, қоғамның және мемлекеттің өміріне стратегиялық қауіп төндіреді.

Тиімділік, жеделдік, болжау көлемі мен сапасы, қызықты және өзекті мазмұнның болуы, алмасу жылдамдығы-мұның бәрі деректердің айналымына, соның ішінде құпия сипатқа негізделген. Бұл, әрине, нақты және әлеуетті сипаттағы бірқатар елеулі қауіп-қатерлерге ие, саяси, экономикалық, Қорғаныс және қауіпсіздіктің басқа компоненттерінің жағдайына белсенді әсер етеді.

Тиісінше, ақпараттық қауіпсіздікті заң шығарушы ұлттық қауіпсіздіктің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде бөлді. Ол Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін, сондай-ақ адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің ақпараттық саладағы құқықтары мен мүдделерін қорғаудан тұрады[180].

Ақпараттық қауіпсіздік – бұл ең алдымен ақпараттық айналымның қауіпсіздігі. Ол өз кезегінде ақпаратты сақтауға және үнемі байытуға мүмкіндік беретін ерекшелікке ие.

Ақпарат айналымы – бұл оның өмірлік циклі (тарату – түрлендіру – тұтыну – құру – және қайта тарату). Бұл ақпараттық құқықтардың негізінде адамның (қоғамның, мемлекеттің) ақпарат алмасуды кедергісіз жүзеге асыру мүмкіндігінің болуы. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы ақпарат айналымына сүйене отырып, адамның ақпараттық құқықтарын бекітті: адамның ақпарат пен идеяларды кез-келген тәсілмен және мемлекеттік шекараларға қарамастан іздеу, алу және тарату еркіндігі[181]. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы ақпарат айналымына сүйене отырып, адамның ақпараттық құқықтарын бекітті: адамның ақпарат пен идеяларды кез-келген тәсілмен және мемлекеттік шекараларға қарамастан іздеу, алу және тарату еркіндігі[182]. Бұл формула азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабында да қолданылған (1966).[183]

Қазақстан Республикасының Конституциясы ақпараттық айналымның циклдік сипаты негізінде адам мен азаматтың ақпараттық құқықтарының кешенін бекітті:

1) заңда тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат алу және тарату құқығы (20-баптың 2-тармағы);

2) сөз және шығармашылық еркіндігі, цензураға тыйым салу (20-баптың 1-тармағы);

3) азаматтардың бейбіт және қарусыз жиналу, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер мен пикет өткізу құқығы (32-бап);

4) мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару тікелей өзі жүгіну, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштерді органдарына жолдау құқығы (33-баптың 1-тармағы).

---

180 «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Қазақстан Республикасының Заңы.URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527/z1200527.htm..

181 Копылов В.А. Информационное право. Вопросы теории и практики. М., Юристъ, 2003. – С.46-49.

182 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы / / Адам құқықтары және сот:: халықаралық құжаттар жинағы.USIA Regional Program Office. Viena 1996. – P.9.

183 Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (Нью-Йорк, 1966 жылғы 16 желтоқсан).URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.

Негізгі Заң барлық үш субъектінің ақпараттық қауіпсіздігінің маңызды негізін қалады:

1) тұлғалар-бекіту арқылы:

әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға құқықтары (18-баптың 1-тармағы);

әркімнің жеке салымдар мен жинақтардың, хат алмасулардың, телефон арқылы сөйлесулердің, почта, телеграф және өзге де хабарламалардың құпиясына құқығы. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі (18-баптың 2-тармағы) мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды адамдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының міндеттері әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз ету (18-баптың 3-тармағы);

әркімнің өзінің құқық субъектісін тану құқығы және өз құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен, соның ішінде қажетті қорғаныста, өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығын қорғау құқығы (13-баптың 1 және 2-тармақтары);

адамның құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылған, олардан ешкім айыра алмайды , заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады (12-баптың 2-тармағы);

мемлекеттік және жеке меншікті, оның ішінде ақпаратқа және ақпарат тасығыштарға меншікті тану және тең қорғау, сондай-ақ меншік міндет жүктейді және оны пайдалану сонымен қатар қоғамдық игілігіне қызмет етуге тиіс деп бекітілген (6-баптың 1 және 2-тармақтары);

Қазақстан Республикасының азаматы өзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттерді атқарады деп бекітілген (12-баптың 3-тармағы);

Барлық заңдар, Республика қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттар жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми түрде жариялау оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады (4-баптың 4-тармағы);

2) қоғам – бекіту арқылы:

идеологиялық және саяси әртүрлілікті тану (5-баптың 1-тармағы);

адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылысқа және қоғамдық имандылыққа қол сұғуға тиіс деп бекіту (12-баптың 5-тармағы);

адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін фактілер мен мән-жайларды лауазымды адамдардың жасыруына тыйым салу, бұл заңдарға сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады (31-баптың 2-тармағы).

3) мемлекеттер – бекіту арқылы:

заң деңгейінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпияларын құрайтын мәліметтер тізбесін айқындау (20-баптың 2-тармағы);

мемлекеттік меншікті қорғау (оның ішінде мемлекеттік ақпаратқа және оның жеткізгіштеріне) (6-баптың 1-тармағы);

мемлекеттің жалпыға міндетті білім беру стандарттарын белгілеу құқықтары мен міндеттері, барлық оқу орындарының осы стандарттарға сәйкес келу міндеттері (30-баптың 4-тармағы).

Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылыққа, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол береу адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін (39-баптың 1-тармағы) деген ереже де конституциялық-құқықтық реттеудің барлық үш субъектісінің ақпараттық құқықтарын қорғауды тең дәрежеде қамтамасыз етеді[184].

Көрсетілген конституциялық ережелер деректерге рұқсатсыз қол жеткізудің, қолданудың, табудың және түрлендірудің алдын алуға бағытталған қызметті жиынтықта білдіретін ақпараттық қауіпсіздіктің барлық шараларын іске асыруды іс жүзінде қолдану арқылы іске асырылады. Бұл ретте ақпараттық ресурстар ақпараттық айналымның объективті талаптарына сәйкес келуге, яғни белгілі бір жағдайларда пайдаланушыларға өздерін қызықтыратын ақпаратты кедергісіз алуға мүмкіндік беретін ашық көздер болуға, сондай-ақ қажет болған жағдайларда құпия болуға, тұтастай алғанда ақпараттық ресурстардың және оларды қолдайтын инфрақұрылымның бірыңғай (тұрақты) жүйесін білдіруге тиіс. Бұл, шын мәнінде, бір-бірін жоққа шығаратын талаптарды, атап айтқанда, ашықтық міндеттілігін және сонымен бірге деректердің құпиялылығын сақтауды қамтамасыз ету қажеттілігі, қабылданған әдістердің, әдістер мен әрекеттердің ерекшелігін анықтайтын ақпараттық қауіпсіздіктің маңызды проблемасы мен мәні болып табылады.

Қазақстан үлгісінде: Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымды қалыптастыру және ақпараттық сауаттылықты оқыту бойынша шаралар қабылдаудан бастап оның қазіргі жағдайына – цифрлық қоғам мен цифрлық экономиканы құруға дейін ақпараттық қоғам дамудың бірқатар кезеңдерінен өтті. Бұл «Индустрия 4.0» кезеңі электрондық бизнес пен коммерцияны дамытуға, жасанды интеллект технологиясын қолдана отырып, цифрлық үкіметтің жұмыс істеуіне, интернет-банкингті және өзге де қаржылық IT-қызметтерді белсенді пайдалануға негізделген. Мұның бәрі бұрын да, қазіргі уақытта да жаңа ақпараттық қауіптердің пайда болуымен, негізінен деректердің бұзылуына және соның салдарынан елеулі қаржылық шығындарға, беделді тәуекелдерге әкеп соқтыратын ақпараттық (компьютерлік) қылмыстың өсуімен қатар жүрді.

184 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_(қараған күн: 20.02.2025).

Тиісінше, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріндегі ақпараттық технологиялардың даму динамикасы қауіпсіздік мәселелерін шешуге жоғары талаптар қояды. Қазақстанда осындай тәуекелдерге қарсы іс-қимыл мақсатында Қылмыстық кодексте және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте ақпараттандыру және байланыс саласында, Баспасөз және ақпарат саласында жазаланатын іс-әрекеттер құрамы көзделген[185]. Мұндай шараларға қарамастан, бүгінгі таңда заңсыз әрекеттердің көпшілігі мүмкін, өйткені олар ақпараттық және цифрлық[186] технологияларды, сондай-ақ жасанды интеллектті қолдану арқылы жүзеге асырылады. Осылайша, бағдарламалық қамтамасыз етудің әлсіздігі, сенімділік немесе IT жүйелерін, интернет-банкингті және т.б. пайдаланушыларда қажетті білімнің болмауы салдарынан рұқсатсыз қол жеткізу тәуекелдері айтарлықтай артады.

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әрдайым ұйымдастырушылық, техникалық, бағдарламалық, әлеуметтік тетіктерді қолдануды қамтитын кешенді жұмыс болып табылады. Биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары органдарының, сондай-ақ арнайы уәкілетті органдардың қызметін ұйымдастыру арқылы өз өкілеттіктерін жүзеге асыратын мемлекеттің қауіпсіздікті қамтамасыз етуіндегі белсенді рөлі негізді түрде танылады.

Ақпараттық қауіпсіздікті маңызды стратегиялық мемлекеттік міндет ретінде қамтамасыз ету қажеттігін мойындаған алғашқы мамандандырылған құжат Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы болды.

Тұжырымдама ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету объектілері ретінде ақпараттық ресурстар мен жүйелерді; жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын; қоғамдық сананы қалыптастыру жүйесін және саяси шешімдер қабылдау жүйесін таныды. Бұл қорғаныс объектілерінің құрылымы бүгінгі күнге дейін сақталған.

Тұжырымдама сол кезеңнің өзінде қоғамдық сана мен саяси шешімдер қабылдау жүйесін теріс насихаттық және психологиялық әсерден қорғаудың маңызды объектілері ретінде анықтағаны маңызды[187].

Келесі мамандандырылған бағдарламалық құжат киберқауіпсіздік тұжырымдамасы («Қазақстанның киберқауіпсіздігі») болды, электрондық нысандағы ақпараттың және оны өңдеу, сақтау, беру ортасының (электрондық ақпараттық ресурстардың, ақпараттық жүйелердің және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның) сыртқы және ішкі қатерлерден (ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздіктің) қорғалуының елеулі белгілерін көрсететін ресми түрде «киберқауіпсіздік» деген ұғымды енгізді[188].

185 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі URL: https: / / adilet.zan.KZ/rus/docs/K1400000226 (қараған күн: 20.02.2025).

186 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі . URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (қараған күн: 20.02.2025).

187 Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігі тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 10 қазандағы № 199 Жарлығымен бекітілді. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000199 (қараған күн: 25.02.2025).

188 Киберқауіпсіздік концепциясы («Киберщит Казахстана»). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 30 маусымдағы № 407 қаулысымен бекітілді. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407 (қараған күн: 25.02.2025).

Аталған Тұжырымдаманың мақсаты электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелер мен телекоммуникация желілерін қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын, оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектілерінің: мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың ақпараттық қауіпсіздігін үздіксіз мониторингтеу жолымен айқындау болды.

Осы тұжырымдаманы іске асыру шеңберінде қажетті нормативтік құқықтық база құрылды, оның ішінде «электрондық үкімет» объектілері үшін талаптар белгіленді, мемлекеттік органдардың ақпараттық ресурстарын және Қазақстан Республикасының аса маңызды ақпараттық инфрақұрылымын кибершабуылдар мен киберинциденттерден қорғауды қамтамасыз ететін Ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті үйлестіру орталығы және Қазақстандағы қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарының киберқауіпсіздік қатерлерін талдау, бағалау, болжау және оның алдын алу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын салалық ақпараттық қауіпсіздік орталығы құрылды. Сондай-ақ, дербес деректерді қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі шаралар кешенін көздейтін «дербес деректерге қол жеткізуді бақылау» жүйесі енгізілді.

Бұған дейін қабылданған шараларды жеткілікті деп есептеуге болмайды, өйткені бұл жұмыстың екпіні үнемі өзгеріп отырады.

Қазіргі заманғы қауіптер цифрлық қоғамдағы өмір сүру жағдайына байланысты алдын ала анықталған, онда IT-бағдарламалар, гаджеттер және үнемі өзгеріп отыратын жаңа технологиялар толық қол жетімді.

Сонымен, бүгінгі таңда киберқауіпсіздік мәселелері бойынша деректерді талдау қауіптердің басқа көрінісін: *зиянды бағдарламалар, Роботтар, шифрлаушылар шабуылдары; кибер тыңшылық;* құпия деректерді ұрлауға бағытталған мессенджерлер мен электрондық пошта арқылы *фишингтік* шабуылдар; *Интернет заттарының осалдығы (IoT-қосылған құрылғылар мен технологиялардың ұжымдық желісі, физикалық нысандар арасында деректерді беру)* және *тағы басқаларды* көрсетті. *Тиісінше, бұл мемлекет тарапынан алдын алу, ескерту және қарсы іс-қимыл шараларын жетілдіруді талап етеді.*

Бүгінде өмірдің барлық салаларында (білім беру, денсаулық сақтау, бизнес, өнеркәсіп, әлеуметтік және басқа да мемлекеттік қызметтер, мемлекеттік басқару және т.б.) қолданылып жатқан аналогтық деректер мен жұмыс процестерін цифрлық форматқа айналдыру процесі сияқты цифрландыру деректерді қалыптастыру мен жинаудан басталады. Бұл ақпараттық қауіптердің жаңа блогын жасайды. Тұрақты тәуекелдер мен қауіп-қатерлерге қарамастан, *цифрлық кеңістік азаматтар, бизнес және мемлекет арасындағы өзара іс - қимылдың негізгі арнасына айналды, нәтижесінде* 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы қабылданды, ол басқалармен қатар дербес деректерді қорғауды күшейту қажеттілігіне байланысты мәселелерді бөліп көрсетті[189].

189 2023 – 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы. Қазақстан| Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысымен бекітілген. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269 (қарағаң күн: 02.03.2025).

Дербес деректерді қорғау – стратегиялық маңызы бар проблема, оны тек қатаң мемлекеттік бақылау арқылы шешуге болады.

Дербес деректер және оларды қорғау туралы заңнаманың ережелерін қайта қарау, сондай-ақ үлкен деректер технологияларын пайдалану кезінде кемсітушілікке жол бермеу мәселелері, азаматтарды қадағалау мақсатында гаджеттерді бақылаусыз қолдану кезіндегі шектеулер ұлттық құқықтың басым бағыттары ретінде 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында айқындалған[190].

«Дербес деректер және оларды қорғау туралы» 2013 жылғы 21 мамырдағы Қазақстан Республикасының Заңы дербес деректерді жинаудың, өңдеудің, сондай-ақ таратудың негізгі қағидаттарын бекітеді. Қолданыстағы заңнамада электрондық ақпараттық ресурстардың меншік иелеріне немесе иелеріне дербес деректерді қамтитын электрондық ақпараттық ресурстардың тұтастығы мен сақталуын бұзғаны үшін заңды жауаптылық белгіленген.

Құқық нормаларына сәйкес ашық дербес деректерді қамтитын электрондық дерекқорлармен жинау, өңдеу, беру және өзге де операциялар дербес деректер субъектісінің немесе оның заңды өкілінің келісімін, сондай-ақ деректерді автоматтандырылған өңдеу кезінде зияткерлік роботты пайдалану туралы хабарлау сияқты ақпараттық өзара іс-қимыл шеңберінде дербес деректерді пайдаланудың, өзгертудің және толықтырудың барлық жағдайлары туралы оның хабарламасын талап етеді [191]. Осы деректермен жасалатын кез келген операциялар нақты, алдын ала анықталған және заңды мақсаттарға жетумен шектелуі тиіс. Артық дербес деректер өңдеуге жатпайды[192].

«Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» 2013 жылғы 15 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы мемлекеттік қызметті электрондық нысанда көрсету көрсетілетін қызметті алушының жеке басының биометриялық аутентификациясын пайдалана отырып жүргізуге болатынын көздейді[193]. Заңға тәуелді акт деңгейінде биометриялық деректерді жинау он сегіз жасқа толған жеке тұлғаларда ерікті негізде жүргізілетіні белгіленді[194].

2025 жылдан бастап «Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы» 2016 жылғы 30 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңының ережелері

190 Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілді. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674.

191 «Ақпарттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы 418-V Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418 (қараған күн: 05.03.2025).

192 «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Қазақстан Республикасының Заңы URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000040 (қараған күн: 05.03.2025).

193 «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» 2013 жылғы 15 сәуірдегі № 88-V Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021547 (қараған күн: 05.03.2025).

194 Қазақстан Республикасы цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің «Мемлекеттік қызметтер көрсету кезінде жеке тұлғалардың биометриялық аутентификациясы үшін биометриялық деректерді жинау, өңдеу және сақтау қағидаларын бекіту туралы» 2020 жылғы 27 қазандағы № 406/НҚ бұйрығы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021547. (қараған күн: 05.03.2025).

күшіне енді, оларға сәйкес 16 жастан асқан Қазақстан Республикасының азаматтарын олардың келісімі болған кезде дактилоскопиялық тіркеу енгізілді және жүргізіледі. Азаматтар мен шетелдіктердің белгілі бір санаты үшін бұл Заң міндетті дактилоскопиялық тіркеуді көздейді. Қазіргі уақытта ұялы байланыс операторларының телефон нөмірін тіркеу кезінде биометриялық сәйкестендіруді қолдану мүмкіндігі туралы мәселе қаралуда.

Бұдан басқа, бұл үшін жеке және заңды тұлғалардың келісімін талап етпейтін олардың деректер базасы қалыптастырылады. Мұндай базалар салықтық, кедендік дерекқорлар, жылжымалы және жылжымайтын мүлікпен жүргізілетін операциялар туралы, жұмысқа орналастыру мәселелері бойынша, төлем операциялары, электрондық қызметтерді алу, тапсырыстарды қалыптастыру және басқалар туралы мәліметтерді қамтитын базалар болып табылады. Мұның бәрі цифрландырудан өтетін ақпараттың жиынтық қорын құрайды. Нәтижесінде базаларды меншік иелері және (немесе) операторлар әртүрлі мақсаттарда біріктіреді және пайдаланады.

Деректер базасын интеграциялау оларды қорғау бейінімен айқындалатын және мемлекеттік және мемлекеттік емес ақпараттық жүйелердің ақпараттық қауіпсіздігі жөніндегі бірлескен жұмыс туралы шартпен ресімделетін ақпараттық қауіпсіздік талаптарын тиісті сақтаған кезде деректер сапасын төмендетпей, мүдделі тараптар мен клиенттік қосымшалар үшін қолжетімді етеді[195].

Мемлекеттік ұйымдармен қатар банктердің, микрокредиттік ұйымдардың, ұялы байланыс ұйымдарының, коммерциялық ұйымдардың және басқалардың клиенттік деректер базасы қалыптастырылады. Нәтижесінде ауқымды ақпарат пайда болады, бұл таралып қаупінің жоғары деңгейіне, рұқсат етілмеген ықтимал ақпарат айналымына немесе қандай да бір өзгерістердің енгізілуіне, деректерді пайдалануға және т.б. әкеледі. Мұндай ақпарат, әдетте, ақпараттық нарықта өз бағасы мен белсенді сұранысы бар құнды цифрлық актив ретінде қарастырылады.

Сонымен бірге, осы деректердің барлығы жеке тұлғаға қатысты оның ақпараттық (цифрлық) ізін – пайдаланылуы Конституциямен кепілдендірілген жеке өмірге, жеке немесе отбасылық құпияға, жеке салымдар мен жинақтардың құпиясына, хат алмасуға, телефон арқылы сөйлесуге, пошта, телеграф және басқа да хабарламаларға және т.б. құқықтарды теңестіре алатын цифрлық деректердің көлемін құрайды.

Бұл проблема цифрлық дамудың қазіргі кезеңінде әлемдік масштабты қабылдайды, осыған байланысты БҰҰ-ның бүкіл құжаттар блогы қабылданды, оның ішінде БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі «Интернеттегі адам құқықтарын көтермелеу, қорғау және жүзеге асыру» A/HRC/ RES/20/8 қарарын, БҰҰ-ның «Цифрлық ғасырдағы жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы» A/RES/68/167 қарарын, Прогрессивті коммуникациялар қауымдастығы (The Association for Progressive

195 «Ақпарттандыру туралы»2015 жылғы 24 қарашадағы 418-V Қазақстан Республикасының Заңы URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418 (қараған күн: 05.03.2025).

Communications (APC) ұсынған Интернеттегі адам құқықтары хартиясы және ол офлайн ортада және онлайн ортада, соның ішінде жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығымен қорғалуы тиіс адам құқықтары туралы ережелерді белгілейтін басқа құжаттарды бөліп Бұл ретте мемлекеттер осы құқықтардың халықаралық құқық бойынша өз міндеттемелерінің толық көлемінде сақталуын қамтамасыз етуге және хабарламаларды қадағалау және/немесе оларды ұстап алу, соның ішінде хабарламаларды аумақтан тыс қадағалау және/немесе оларды ұстап алу, сондай-ақ жеке деректерді, әсіресе жаппай масштабта жинау адам құқықтарын жүзеге асыру мен іске асыруға теріс әсер етуі мүмкін деп алаңдауы қажет. БҰҰ барлық мемлекеттерді адамның жеке өміріне, оның ішінде цифрлық коммуникация контекстінде қол сұғылмаушылық құқығын құрметтеуге және қорғауға, аталған құқықтардың бұзылуына жол бермеу жөнінде шаралар қабылдауға және мұндай бұзушылықтың алдын алу үшін, оның ішінде әрбір мемлекеттің ұлттық заңнамасының адам құқықтарының сақталуына қатысты өзінің халықаралық міндеттемелеріне сәйкестігін қамтамасыз ету жолымен жағдайлар жасауға шақырады[196].

Бұл халықаралық актілер цифрлық құқықтар ұғымын іс жүзінде заңдастырды және «цифрлық тұлға» ұғымының негізін қалады. [197]

«Цифрлық тұлға» деп қарапайым интерпретацияда виртуалды (цифрлық) ортада көрсетілген және автоматтандырылған құралдармен өңдеуге жарамды ол туралы деректер жиынтығын түсінеміз.

Неғұрлым күрделі практикалық мағынада – бұл адамның цифрлық құқықтарға ие болып қана қоймай, оларды басқа адамдармен, заңды тұлғалармен, мемлекетпен цифрлық форматта өзара әрекеттесу процесінде жүзеге асыру қабілеті. Сонымен қатар, бұл тек өзара әрекеттесу шегінен асып қана қоймай, сонымен қатар цифрлық меншікке ие болу деңгейіне көшті[198]

Интернетті кез келген пайдалану цифрлық із қалдырады және компьютерлік жүйелер мен бағдарламалардың жадында сақталады. Егер белсенді із саналы түрде, әдетте әлеуметтік желілердегі жазбалар арқылы қалса, пассивті – бұл сайттар, қосымшалар немесе «ақылды» құрылғылар жинайтын мәлімет.

«Цифрлық іздер» адамның іс-әрекетін немесе орналасқан жерін ғана емес, сонымен қатар оның қалауын талдауға, оның мінез-құлқын зерделеуге мүмкіндік береді (мұны теріс форматта да, жағымды форматта да қолдануға болады, мысалы, маркетингтік зерттеу және т.б.). Нәтижесінде цифрлық із адамның цифрлық беделін қалыптастырады (қазір жұмыс беруші адамның цифрлық беделін тиісті

196 БҰҰ-ның «Цифрлық ғасырда жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы» қарары A/RES/68/167. URL: https://docs.un.org/ru/A/RES/68/167 (қараған күн: 05.03.2025).

197 Демкин В.О. Цифровая личность и цифровой образ человека: характеристика и место понятий в системе смежных категорий. // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. - 2024. - Т. 28. - № 3. -512–527-б.

198 «Қазақстан Республикасының цифрлық активтері туралы» 2023 жылғы 6 ақпандағы № 193-VII ЗРК Қазақстан Республикасының Заңы URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000193 (қараған күн: 05.03.2025).

талдау негізінде жұмысқа орналасу туралы шешім қабылдағанды жөн көреді). Бұл болатын процесс, ол барған сайын кеңейіп келеді және кейбір салаларда артықшылық береді.

Тиісінше, мұндай процестер заңнамалық реттеуді қажет етеді. Жеке тұлғаның «цифрлық ізін» қадағалаудың негізі мен рәсімдері негізінен жеке тұлғаның конституциялық құқықтарының бүкіл блогын қорғау мақсатында заң деңгейіндегі арнайы нормалармен реттелуі керек, өйткені рұқсат етілмеген ақпараттық әсер адамның және оның жақындарының іскерлік беделіне, физикалық қауіпсіздігі мен қадір-қасиетіне әсер ететін салдардың кең спектріне әкелуі мүмкін.

«Ауқымды деректер» технологияларын пайдалана отырып, азаматтардың цифрлық бейнелерін жасау дәуірінде дербес деректерді өңдеу дербес деректер субъектісінің келісімі болған кезде ғана жүргізіледі деген дәлелдер шын мәнінде негізді болып табылмайды. Бұл нормативтік фикция, өйткені «пайдаланушы әрқашан тәуелді жағдайда болады және өзінің контрагентінен жақсылық алғысы келсе, ол өзінің деректері мен алынған цифрлық қызметтің мәнін ақылға қонымды сенімділік дәрежесімен салыстыра алмайды, себебі жеке деректерді беруден бас тартқан кезде (оларды өңдеуге келісім бергенде) ол қажетті нәтиже алудан бас тарту қаупін тудырады». [199] Мұндай тәуелділік айқын байқалады, мысалы мемлекеттік немесе банктік қызметтерді, сондай-ақ басқа коммерциялық сипаттағы қызметтерді алу кезінде және т.б. Мәселен, қызмет көрсету туралы жария шарттарда Beeline байланыс операторының «абоненттің дербес деректерінің операторы келісім қайтарып алынған жағдайда қызмет көрсетуді толығымен немесе ішінара тоқтатуы мүмкін» деген ережелеріне ұқсас ережелер бар.[200] Сонымен қатар, коммерциялық құрылымдар қауіпсіздік мақсаттарына сүйене отырып, биометриялық сәйкестендіру, тексеру және аутентификация әдістерін кеңінен енгізуде. Бұл ретте қызмет көрсету кезінде көрсетілетін қызметті беруші дербес деректерді жинауға және өңдеуге арналған үлгілік келісімдерде себептер мен негіздерді көрсетпей, оларды трансшекаралық беру мүмкіндігін бере отырып, көбінесе бұлыңғыр түсіндірмелерді пайдаланады. Бұл іс жүзінде жеке және заңды тұлғалардың өздерінің ақпараттық құқықтарын қорғаудың кейінгі мүмкіндігін жояды.

Сонымен қатар, жеке адамдар іс жүзінде өздері туралы деректерді бақылауды жүзеге асырудың барлық мүмкіндіктерін жоғалтады. Осылайша, олар өздерінің деректерін қайта пайдалану туралы, осы деректерді бірыңғай тіркелімге енгізу туралы, оларды үшінші тұлғалардың шығаруы және пайдалануы туралы (мысалы, банк қызметтерін алған жағдайда), оларды өңдеудің өзге де түрлері туралы шешім қабылдай алмайды. Олар осы мәліметтерді өңдеуге міндетті операторлардың ақпараттық жүйелеріндегі мәліметтерді жаңартуға ғана қол жеткізе алады.

---

199 В.О. Демкин. Цифровая личность и цифровой образ человека: характеристика и место понятий в системе смежных категорий. // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. - 2024. - Т. 28. - № 3. - С. 512–527.

200 Жеке тұлғалар үшін Интернетке қол жеткізу қызметін көрсетуге арналған бұқаралық шарт. URL: https://beeline.kz/binaries/content/assets/public_offer/publichnyi-dogovor-na-okazaniye-uslug-dostupa-k-internetu.pdf (қараған күн: 06.03.2025).

Осыған байланысты жеке және заңды тұлғалардың цифрлық құқықтары туралы мәселе өзекті болып отыр.

Бұл міндеттерді шешу үшін Цифрлық кодексті әзірлеу процесінде белгілі бір әрекет жасалды (2024 жыл).

Ұсынылған жоба дербес деректер субъектілерінің бірқатар цифрлық құқықтарын: өзінің дербес деректеріне қол жеткізу құқығын; дәл емес дербес деректерді түзету құқығын; ұмыту құқығын; өңдеуді шектеу құқығын, деректердің тасымалдануын, сондай-ақ өзге де құқықтарды белгіледі.

Осы құқықтардың ішінде ұмытып кету құқығын ерекше атап өткен жөн, бұл – дербес деректер субъектісінің дербес деректер базасының меншік иесінен және (немесе) операторынан өзінің дербес деректерін жоюды талап ету құқығы.[201] Мұндай жеке деректердің ақпаратын жою мүмкіндігі бұл ақпарат маңызды емес немесе дұрыс емес болған кезде пайда болады.

Ұмыту құқығы қазірдің өзінде Еуропалық құқық қолдану тәжірибесінде қолданылады. Ол деректерді қорғаудың жалпы регламентінде (General Data Protection Regulation, бұдан әрі – «GDPR» немесе «Регламент») көрсетілген және кеңінен ұсынылған. Бұл құқық Регламент нормаларын бұза отырып өңделген деректерді түзетуді немесе жоюды талап ету құқығын, оларды өңдеуге өз келісімін қайтарып алу құқығын және өзі туралы деректерді тиісінше құрылымдық, жалпыға бірдей пайдаланылатын және машинада оқылатын форматта беруді талап ету құқығын қамтиды.[202]

Кез келген құқық сияқты, ұмыту құқығы да кейбір ерекшеліктерге ие. Мұндай ерекшеліктерді белгілеу заң шығарушының құзыреті болып табылады. Мәселен, Ресей заңнамасында бұл құқық қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттердің белгілері, қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімі аяқталмаған оқиғалар туралы ақпарат және азаматтың соттылығы алынбаған немесе өтелмеген қылмыс жасағаны туралы ақпарат көрсетілген кезде шектеледі. [203] Көптеген елдерде мұндай ақпарат қоғамдық маңызы бар және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажетті ақпарат ретінде жіктеледі.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында мұндай ұғым жоқ.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциялық соты БАҚ туралы Заңның 14-бабы 1-1-тармағының 3) тармақшасының Конституцияға сәйкестігін тексере отырып, адамның жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына қол сұғылмаушылық құқығы Конституцияның 39-бабының 1-тармағында көзделген шарттарды (конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның

201 Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі жобасына досье (2024 жылғы сәуір). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38933548&pos=1125;-45#pos=1125 (қараған күн: 10.03.2025).

202 General Data Protection Regulation (GDPR) — Евроодақ 2018 жылғы 25 мамырда қабылдаған дербес URL: https://itglobal.com/ru-kz/company/glossary/gdpr/ (қараған күн:: 10.03.2025).

203 Федеральный закон РФ от 27.07.2006 № 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» // Собрание законодательства Российской Федерации от 2006 г., № 31, ст. 3448.

құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында) сақтау кезінде шектеуге жол беретінін атап өтті. Сонымен қатар, Конституцияның 18-бабында ешқандай жағдайда шектеулер белгілеуге жол берілмейтін құқықтар жоқ (Негізгі Заңның 39-бабының 3-тармағы) [204]. Осылайша, мұндай әлеуметтік маңызды ақпарат ұғымын енгізудің негіздері айқындалды.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы заң шығарушының ақпараттандыру және цифрландыру дәуіріндегі жеке құқықтар мәселелеріне мұқият назар аудару қажеттілігін көрсетеді.

Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі мәселелерін шешуде ақпараттық ортаның жай-күйі, оның ішінде мазмұны үлкен маңызға ие.

Ақпараттық орта – бұл объективті құбылыс, үнемі жаңартылып отыратын әлеуметтік ақпаратты жеткізуші. Бұл ортаның жағдайы «әлеуметтік актілердің көптеген нысандарының сипатын реттейтін ұйымдастырушылық тәртіптің белгілі бір түрін қалыптастырудың маңызды факторы» болып табылады».[205]

Психологтар қазіргі кезде жеке тұлғаны қалыптастыратын және оның мінез-құлқына, мүдделеріне, психикалық жағдайына, денсаулығына әсер ететін ақпараттық орта екенін айтады.[206] Тиісінше, ақпараттық ортаның жай-күйі мен мазмұны адамның пікірін әрине мейлінше тиімді қалыптастырады және оның болып жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа процестерді қабылдау деңгейін түзетеді.

Ақпараттандыру саласының дамуы ақпараттық қоғамды қалыптастыру үшін барлық қажетті алғышарттарды жасады.

Ақпараттық қоғам бүкіл халықтың игілігі үшін қоғамдық келісімді, саяси тұрақтылықты, экономикалық дамуды қамтамасыз ете отырып, өз өмірін ақылға қонымды ұйымдастыра алатын азаматтық қоғам институттары болған кезде ғана осындай ақпараттық технологиялар негізінде экономиканың дамуына баса назар аудар алады деп санауға болады.

2006 жылғы 10 қазандағы Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігінің бірінші тұжырымдамасы нақты және ықтимал қауіптердің негізгі әсер ету объектілерінің бірі ретінде қоғамдық сананы қалыптастыру жүйесін айқындады.[207] Осы ұстанымды Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған қолданыстағы ұлттық қауіпсіздік стратегиясы ұстанады.

---

204 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» 1999 жылғы 23 шілдедегі Қазақстан Республикасы Заңының 14-бабы 1-1-тармағының 3) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 21 сәуірдегі № 11 нормативтік қаулысы// https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000011

205 Harris K. Information ecology. International Journal of Information Management. 1989; 9 (4): 289-290. doi: 10.1016/0268- 4012(89)90052-2

206 Е.Г. Баранов. Информационно-психологическое воздействие: сущность и психологическое содержание. // Национальный психологический журнал. - 2017. - № 1. -25-31-б.

207 Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 10 қазандағы № 199 Жарлығымен мақұлданды. Республикасы Президентінің 2011 жылғы 11 сәуірдегі № 5 Жарлығымен күші жойылды. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000199_(қараған күн: 15.03.2025).

Қоғамдық сана жағымды, сондай-ақ жағымсыз сипаттағы ақпараттық әсерге белсенді болады және үнемі соған бейім. Ең дұрысы, қоғамның өзі жағымды ақпаратты таратуға және жағымсыз ақпаратты шектеуге мүдделі болуы керек, бірақ бұл бір ақпаратты әртүрлі субъектілер әртүрлі бағалай алатын позицияның болуына байланысты мүмкін емес. Тиісінше, мемлекет белгіленген конституциялық құндылықтарға сүйене отырып, реттеушінің рөлін өзіне алады.

Реттеудің маңызды құралы – ақпарат айналымын шектеу мүмкіндігі.

Бұрын айтылғандай, ақпаратты шектеудің конституциялық негізі Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен тұтастығының негіздерін, мемлекеттің қауіпсіздігін қорғау болып табылады. Заңнама осы негіздерді нақтылайды, ашады. Мәселен, «Масс-медиа туралы» 2024 жылғы 19 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы барлық бұқаралық ақпарат құралдары мен Интернет-ресурстардың таратуына тыйым салынған ақпараттың тізбесін айқындайды (Заңның 23-бабы). Егер осы ережелерді «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» 1999 жылғы 23 шілдедегі бұрын қолданыста болған Қазақстан Республикасының Заңының ережелерімен салыстыратын болсақ, онда таратуға тыйым салынған ақпараттың тізбесіне енді суицидті насихаттайтын, терроризмге қарсы операциялардың техникалық тәсілдері мен тактикасын, шетшетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, шетелдік заңды тұлғалардың және халықаралық ұйымдардың партиялық тізімді ұсынған саяси партиялардан кандидаттардың ұсынылуына және сайлануына, сайлауда белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге кедергі келтіретін және (немесе) ықпал ететін қызметті жүзеге асыруы үшін БАҚ-ты пайдалану тәсілдері және т.б. ақпарат енгізілген. Масс-медиа туралы Заң алғаш рет кибербуллинг ұғымын енгізді және заңсыз контентті орналастыруды тоқтату тетіктерін көрсетті. [208] Жарнамаға тыйым салынған тауарлар мен қызметтердің тізімі едәуір кеңейді,[209] мысалы, қаржы пирамидаларының қызметін, букмекерлік кеңселер мен тотализаторлардың қызметтерін насихаттау және т. б [210].

Қазақстан да қазіргі заманғы ақпараттық соғыстардан тыс қалған жоқ. Олар азаматтардың санасы мен мінез-құлқын манипуляциялық басқаруға негізделіп, елдегі, белгілі бір өңірдегі және т.б. жағдайды дестабилизациялауға бағытталған. Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін дамытуды талдау отандық ақпараттық ортаны азаматтардың құндылық-идеологиялық көзқарастарына теріс әсер ететін және ішкі саяси тұрақтылыққа қауіп төндіретін сыртқы деструктивті әсерден және жалған ақпараттан қорғау жөнінде сындарлы шаралар қабылдау

208 «Масс-медиа туралы» 2024 жылғы 19 маусымдағы № 93-VIII Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38665430&doc_id2=38665430#pos=53;-106&pos2=250;-70 (қараған күн:: 15.03.2025).

209 «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» 2023 жылғы 10 шілдедегі № 18-VIII Қазақстан Республикасының Заңы URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000018 (қараған күн: 15.03.2025).

210 «Жарнама туралы» 2023 жылғы 19 желтоқсандағы № 508-II Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000508_ (қараған күн: 15.03.2025).

қажеттігін көрсетеді[211]. Қазақстан Республикасының Ақпараттық доктринасында ақпараттық ұшқындарға қарсы іс-қимыл тетіктерінің тиімділігінің төмендігі байқалады, бұл тұтынушылардың оқиғаларды бұрмаланған қабылдауына алып келеді және қате мінез-құлық көзқарастарын қалыптастырады. Бұл халықтың ақпараттық сауаттылық деңгейіне, техникалық жарақтандырудың болуына және т.б. қарамастан, әлемнің барлық елдерінде кездесетін мәселе.

Ақпараттық шығарылымдар негізінен бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекеттік реттеу үлкен маңызға ие және бұқаралық ақпарат кеңістігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және қоғамға теріс әсерді азайтуға бағытталуы керек.

БАҚ (масс-медиа) қоғамның көңіл-күйін көрсетіп қана қоймай, қоғамдық пікірді қалыптастырады, ал қоғамдық пікір әлемде де, Қазақстанда да болып жатқан саяси процестердің белсенді және пәрменді реттеушісіне айналуда.

Ақпараттық-психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі құралдары:

– масс-медиа саласындағы мемлекеттік реттеу;

– ақпараттық-психологиялық ықпал ету әдістеріне оқыту жүргізілетін ұйымдардың, түрлі орталықтардың және өзге де бірлестіктердің қызметін тіркеу және мониторингілеу;

– ақпараттық өнімді сараптау, ақпараттық өнімді алдын алу және бақылау, мысалы, жарнамалық өнімдер және т. б.

Мемлекет пен БАҚ-тың (бұқаралық ақпарат құралдарының) өзара іс-қимыл саясаты әрдайым зор маңызға ие болды, ол қазіргі ақпараттық қоғамда ақпараттық ағындардың ашықтығы қағидатын сақтауға байланысты барған сайын артып келеді. Осы өзара іс-қимылды бағалауға көптеген отандық және шетелдік зерттеулер арналған, олар ұлттық қауіпсіздік мүдделерін қорғау мақсатында ақпараттық кеңістікті мемлекеттік реттеудің міндеттілігі туралы тұжырымдарды қамтиды.

Масс-медианы мемлекеттік реттеу – бұл Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің мүдделерін қамтамасыз ету, отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жеке және заңды тұлғалардың конституциялық құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау мақсатында өнімді бақылау субъектісі іске асыратын ден қою шараларының кең жиынтығы.[212]

Мемлекеттік реттеу шаралары әртүрлі және бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің: ақпаратты өндіру және тарату (лицензиялау, аккредиттеу, есепке алу және т.б.) бойынша қызметті жүзеге асыруға рұқсат беруден бастап шығарылатын өнімге тұрақты мониторинг жүргізуге дейінгі барлық процесін қамтиды. Бұл

211 Қазақстан Республикасының Ақпараттық доктринасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 20 наурыздағы №145 Жарлығымен бекітілді. URL: https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenii-informacionnoy-doktriny-respubliki-kazahstan-2025248 (қараған күн: 15.03.2025).

212 «Масс-медиа туралы» 2024 жылғы 19 маусымдағы № 93-VIII Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38665430&doc_id2=38665430#pos=53;-106&pos2=250;-70 (қараған күн: 15.03.2025).

ретте әрбір мемлекет шетелдік БАҚ-қа және онлайн-платформаларға ерекше талаптар қою құқығын өзіне қалдырады. Мұндай шаралардың мәні заңсыз әрекеттерді жасау үшін пайдаланылуы мүмкін тыйым салынған ақпаратты не ақпаратты таратуға жол бермеу, анықтау, уақтылы жолын кесу болып табылады.

Қазақстан Республикасының қазіргі ақпараттық саясаты БАҚ-ты азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің диалогын жүзеге асыратын азаматтық қоғамның маңызды элементі, сондай-ақ жариялылық, ашықтық, жария сала, азаматтық қоғам құралы ретінде қарастырады. Сындарлы ақпараттық саясат елге билік пен БАҚ арасындағы ашық диалогтың қалыптасқан ұстанымы шеңберінде қазақстандық медиасекторды дамытуға мүмкіндік берді.

Мемлекет өз қызметін жедел жариялаған тиімді ақпараттық саясат жүргізе алмайды, ал БАҚ мемлекеттік маңызы бар ақпаратқа кедергісіз қол жеткізуді қажет етеді.[213] Тиісінше, республикалық және өңірлік деңгейлерде мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізу мемлекеттік тапсырыс арқылы жүзеге асырылады. Бұл өзара іс-қимыл институты үлкен сынға ұшырайды, бірақ бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекеттік органдардың қызметі туралы ресми мәліметтермен қамтамасыз ете отырып, халықтың хабардарлық деңгейін арттыруға мүмкіндік береді, бұл биліктің теріс құйылыстары мен беделін түсіруге қарсы күресте өте маңызды.

БАҚ-тың өзара іс-қимылы бір жағынан мемлекеттік органдардың уақтылы ақпарат беру жөніндегі өзара міндеттемелерінің болуымен, екінші жағынан белгілі бір жағдайларда және экстремизм, терроризм, тыйым салынған заттарды насихаттау және т. б. жағдайларда мемлекетке жәрдем көрсету міндетімен қамтамасыз етіледі.

Мемлекеттік реттеу құралдарын бекіте отырып, заң шығарушы анықталған бұзушылықтарды (олар табылған немесе тұтынушылар тарапынан көрсетілген жағдайда) өз бетінше жою құқығын береді. Бірақ егер бұқаралық ақпарат құралдарының иелері немесе редакциясы заңсыз ақпаратты қасақана қалдырса, онда мемлекеттік органдар бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін тоқтата тұруға, ал заңда белгіленген жағдайларда тоқтатуға құқылы.

Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, ақпараттық ағындардың үлкен массивіне байланысты мемлекеттік бақылау құралдары әрдайым тиімді бола бермейді. Осыған байланысты басқа шаралар үлкен маңызға ие, мысалы:

1) баспасөз құқықтарын шектеуді қамтымайтын, бірақ қатаң психологиялық қысымды жою, сондай-ақ бақылау жұртшылыққа жүктелетін этикалық нормаларды сақтау мақсатында қандай да бір жағымсыз оқиғаларды жариялау тетігі бойынша белгілі бір ұсынымдар ұсынатын масс-медиаға арналған мемлекеттік ұсынымдар. Мысалы, діни экстремистік ұйымдардың заңсыз әрекеттерін жариялау кезінде олардың идеяларын егжей-тегжейлі сипаттаудан аулақ болу ұсынылады (осы топтардың қызметін абайсызда немесе қасақана жарнамалау);

213 М.А. Айдарқожин, М. Р. Мұқанов, М. А. Болысбек мемлекеттік органдардың Қазақстан мен Ресейдегі БАҚ-пен өзара іс-қимылының ерекшеліктері. // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің жаршысы. Саяси ғылымдар сериясы. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану. – 2023. – №3(144). – С. 119-128.

2) бұқаралық ақпарат құралдарының корпоративтік өзін-өзі шектеуі. Егер бұрын бұл журналистің Ар-намыс кодексінің ережелері болса, қазір бұл ішкі корпоративтік келісімдер, олардың принциптерінің бірі ұлттық мүдделерді сақтау, жеке тұлғаның ар-намысы мен қадір-қасиетін, оның ішінде оқырмандардың сенімді, тексерілген ақпарат алу құқығын, баяндалған деректердің, мәліметтердің объективтілігін және т. б. құрметтеу болуы тиіс.

Ақпараттық кеңістікті өзін-өзі реттеу ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады және бұқаралық ақпарат құралдарын да, қарапайым пайдаланушыларды да бірыңғай цифрлық кеңістік шеңберінде мінез-құлық кодексін сақтау бойынша міндеттемелерді қабылдауды, ақпараттық қоғам жағдайында қатар өмір сүру ережелерін қабылдауды білдіреді. Бұл «аудиторияның өзі интерактивтіліктің жоғарылауына және кері байланыс мүмкіндіктерінің артуына байланысты медиаконтентке қойылатын талаптарды нақты тұжырымдай бастайды» деп негізделген[214]. Қазіргі аудитория әлеуметтік медиа әкімшілігінің мазмұн мазмұнын ішкі бақылау қажеттілігін анықтайды.

Тиісінше, әлеуметтік медиа әкімшіліктері ақпаратты, бизнесті, жарнаманы, аналитиканы және басқа да бизнес-қызметтерді ілгерілету мақсатында пайдаланушылар жүктеген деректерді өңдеуден тұратын деректерді пайдалану саясатының мазмұнын үнемі жаңартып отырады. Деректерді пайдалану саясаты, басқалармен қатар, тыйым салынған ақпаратты өз бетінше іздеуден және кейіннен бұғаттаудан, сондай-ақ «күдікті әрекеттерді немесе шарттар мен ережелерді бұзуды» зерттеуден және «біреуге біздің көмегіміз қажет болғанда», яғни пайдаланушылардың шағымдарына жауап беру үшін деген жағдайларды анықтаудан тұратын ақпараттың қауіпсіздігін, тұтастығын және қорғалуын қамтамасыз ету әрекеттерін қамтиды[215].

Әлеуметтік желілердің ерекшелігі сонымен қатар аудиторияның өзі, яғни медиаконтентті тұтынушы, осы мазмұнның авторы немесе тең авторы ретінде әрекет етеді, бұл осындай аудитория мүшелерінің басым көпшілігінің белгілі бір білім, мәдениет, мораль және адамгершілік деңгейін талап етеді. Тек осы жағдайда ғана сапасыз, деструктивті және басқа да жағымсыз ақпараттың «жабайы нарық» жағдайын өзгертуге болады. Мұндай сапалы өзгерістерге қол жеткізу – бұл мемлекеттің (оқыту, сенімге қол жеткізу, диалог) және жалпы қоғамның (зияткерлік даму, халықтың құқықтық сауаттылығы, зорлық-зомбылық, надандық, патриотизм және т.б. көріністеріне төзбеушілік) жұмысы.

Сонымен қатар, халықтың ақпараттық білімі, оны саралау мәселесі өзекті болып қала береді.

Халықтың басым көпшілігінің білімі аз және оқиғаларды дәйекті және ұтымды бағалау дағдылары жеткіліксіз. Бұл өте жоғары цифрлық сауаттылық аясында орын алып жатқан жағдай.

214 Вартанова Б.Л. Саморегулирование в информационном обществе. // Вестн. МГУ. Серия Журналистика. 2006 г. №3.

215 Деректерді пайдалану саясаты. URL: https://ru-ru.facebook.com/help/instagram/155833707900388 (қараған күн: 20.03.2025).

Азаматтарда эмоционалдық қитұрқылық жасау, адамдардың санасын манипуляциялау нәтижесінде болып жатқан оқиғалар туралы жалған идеялардың болуы тұрақсыздық қаупін тудырады, бұл елдің қоғамдық қауіпсіздік деңгейіне объективті әсер етеді.

Осыған сүйене отырып, мемлекеттік ақпараттық саясатта мынадай міндеттер айқындалған:

1) ішкі және сыртқы ақпараттық өрісте ұлттық мүдделерді ілгерілету;

2) бәсекеге қабілетті және қауіпсіз ұлттық ақпараттық кеңістікті қолдау және дамыту, жергілікті БАҚ-ты нығайту;

3) азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерінің, құқықтары мен бостандықтарының теңгерімін сақтау, олардың өзара жауапкершілігін қамтамасыз ету;

4) отандық ақпараттық кеңістікте өзінің үстемдігін қамтамасыз ету, теріс ақпараттық ықпал ету қатерлеріне ден қою, жалған әңгімелермен күресу мәселелерінде мемлекет пен қоғамның тиімді өзара іс-қимылы;

5) ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдерін басқарудың заманауи әдістерін енгізу;

6) сыртқы ақпараттық шабуылдарға, деструктивті идеологияның таралуына, оның насихатталуы мен жалған ақпаратқа қарсы іс-қимыл тетіктерін жетілдіру;

7) мемлекет пен БАҚ серіктестігінің оңтайлы моделін, оның ішінде медиа саланы дамытуды ынталандыру тетіктерін қалыптастыру;

8) медиасфераның жаңа субъектілері (интернет-платформалар, әлеуметтік желілер, әсер етушілер және т. б.) қызметінің ашықтығын қамтамасыз ететін заңнамалық шараларды қабылдау;

9) салалық журналистиканы және журналистік қызметті өзін өзі реттеу институттарын дамыту үшін жағдайлар жасау;

10) әрбір адамның мемлекет иелігіндегі ақпаратқа тең қол жеткізу құқығын қамтамасыз ету, ол құқық тек заңдармен ғана және конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында қажет шамада ғана шектелуі мүмкін[216].

Бұл міндеттерге барлық үш субъектінің: жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің диалогы мен өзара әрекеттесуі болған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Мұндай диалог «халық үніне құлақ асатын мемлекеттің» жоспарлы саясатын іске асыру арқылы жүзеге асырылады.

Әскери қақтығыстардың шиеленісуі, әлемдік саяси және экономикалық дағдарыстың өршуі жағдайында қауіпсіздікті адамның қауіпсіздігін өлшеу тұрғысынан ғана қарастыруға болады.

Адамның қауіпсіздігі қауіпсіз ортаның болуымен, туыстары мен жақындарының қауіпсіздігімен, жеке адам тұратын елдің қауіпсіздігімен өлшенеді. Мемлекет мемлекеттік басқару тетігі арқылы қауіпсіздіктің негізгі кепілі болып табылады.

---

216 Қазақстан Республикасының Ақпараттық доктринасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 20 наурыздағы № 145 Жарлығымен бекітілді. URL: https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenii-informacionnoy-doktriny-respubliki-kazahstan-2025248 (қараған күн: 15.03.2025).

Мемлекеттік қауіпсіздік – бұл елге қауіп төндірмейтін және мемлекеттік мүдделер конституциялық, заңнамалық және практикалық шаралармен кепілдендірілген ереже. Демек, мемлекеттік қауіпсіздіктің мақсаты жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің әртүрлі қауіптерден қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады[217]. Демек, мемлекеттік қауіпсіздіктің мақсаты ең алдымен жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің әртүрлі қауіптерден қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады.

Мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі – бұл арнайы уәкілетті мемлекеттік органдардың шешімдері мен әрекеттерімен қамтамасыз етілетін ерекше сала.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңына сәйкес Қазақстанның ақпараттық тәуелділігіне жол бермеу, мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияны қорғау, ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін мемлекеттік шешімдерді әзірлеу және қабылдау процесіне жасырын ақпараттық ықпал ету тетіктерін табу және оларға іріткі салу, мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияны ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді және байланыс инфрақұрылымын қорғау жолымен елдің ақпараттық кеңістігін қорғау ақпараттық қауіпсіздіктің мақсаттарына жатады.[218]

Ғылым саласында қоғамдық және жеке мүдделермен салыстырғанда мемлекеттік мүдделердің арақатынасы мен артықшылығы мәселесі үнемі талқыланады. Бірақ ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін талдау мысалында барлық үш қорғаныс объектісінің мүдделерінің тығыз байланысы байқалады. Ақпараттық қауіпсіздік көбінесе азаматтық қоғам мен мемлекеттің өзара түсіністігі, мүдделігі, іс-әрекеттерінің келісімділігіне байланысты. Мемлекеттің адам құқықтарына тиімді кепілдік беруге мүмкіндігі бар жалғыз басқару жүйесі болып табылатын заң үстемдігіне негізделген плюралистік демократияның осындай деңгейін қамтамасыз етуі маңызды.[219] Бұл құқықтардың шектеулері ерікті түрде қолданылмауы керек және әрқашан жалпы ережеден ерекшелік ретінде қарастырылуы керек. Құқықтарды кез келген шектеу Заңның мақсаттарына қатаң пропорционалды болуы керек.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мемлекеттік органдар қызметінің тәсілдері мен тетіктерін нақты және барынша толық реттеу мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кепілі болып табылатынын атап өтуге болады.

Әрбір мемлекеттік органның берілген өкілеттіктерін іске асырудағы басты міндеттерінің бірі тұлға, Қоғам және мемлекет сияқты субъектілердің мүдделерінің тепе-теңдігіне қол жеткізу болуы керек.

---

217 Д.К. Нұрпейісов Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің теориялық-құқықтық мәселелері. з.ғ.д. ғылыми дәреже алуға дисс. – Алматы, 2009. – 351 б. – 59 б.

218 «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Қазақстан Республикасының Заңы.URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527/z1200527.htm (қараған күн: 20.03.2025).

219 Hopmann P.T. Managing Conflict in Post-Cold War Eurasia: The Role of the OSCE in Europe's Security Architecture // Interntional Politics 40. - 2003. - № 1. - P. 79-85.

Мұндай тепе-теңдікке қол жеткізу Конституцияның 12-бабының 5-тармағында бекітілген субъектілердің бір-біріне өзара жауапкершілігі жағдайында ғана мүмкін болады: адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауы, конституциялық құрылысқа және қоғамдық имандылыққа қол сұғылмауы тиіс[220].

Әдебиеттер тізімі

1. М.А. Айдаркожин, М.Р.Муканов, М.А Болысбек. Особенности взаимодействия госорганов со СМИ в Казахстане и России. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология». – 2023. - №3(144). - 119-128 б.

2. Д.М. Баймаханова Проблемы прав человека в системе конституционализма в Республике Казахстан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Алматы, 2009. – 46 б. – 10 б.

3. Е.Г. Баранов Информационно-психологическое воздействие: сущность и психологическое содержание. // Ұлттық психологиялық журнал. - 2017. - № 1. - 25-31 б.

4. Б.Л. Вартанова Саморегулирование в информационном обществе. // Вестник Московского государственного университета. Журналистика Сериясы. – 2006. - №3.

5. М.С. Саликов, А.Н. Мочалов Обеспечение баланса интересов как основная задача конституционно-правового регулирования // European and Asian Law Review. - 2023. - № 3. - Т. 6. - 10-28 с.

6. В.О. Демкин Цифровая личность и цифровой образ человека: характеристика и место понятий в системе смежных категорий. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. - 2024. - Т. 28. - № 3. - 512–527 с.

7. В.А. Копылов Информационное право. Вопросы теории и практики. - М., Юристъ, 2003. – 623 с. – 46-49 б.

8. Д.К. Нұрпейісов Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің теориялық-құқықтық мәселелері. Заң ғылымдарының докторы ғылыми дәреже алуға дисс. - Алматы, 2009.- 351 с. - С. 59

9. K. Harris Information ecology. International Journal of Information Management. 1989; 9 (4): 289-290. doi: 10.1016/0268- 4012(89)90052-2.

10. Hopmann P.T. Managing Conflict in Post-Cold War Eurasia: The Role of the OSCE in Europe’s Security Architecture // Interntional Politics 40. - 2003. - № 1. - P. 79-85.

220 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Республикалық референдумда 1995 жылғы 30 тамызда қабылданды. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (қараған күн: 20.03.2025).

2-БӨЛІМ.
ЗАҢ ШЫҒАРУШЫ ЖӘНЕ АТҚАРУШЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЖҰМЫС ІСТЕУІН, ОЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАММЕН ЖӘНЕ АЗАМАТТАРМЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫН КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Виктор Александрович МАЛИНОВСКИЙ –
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы Ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Нархоз Университетінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институты директорының орынбасары, з.ғ. д., профессор, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының экс-судьясы (1992 – 1995 жж.), Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің экс- мүшесі (2007 – 2022 жж.)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК НЫСАНЫН, МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК БІРЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ БӨЛІНУІ ҚАҒИДАТЫН КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ

«Қазақстан Республикасы» деп аталатын мемлекеттің іргелі бастаулары – президенттік басқару нысанын, сондай-ақ Конституциялық құрылымдары, мемлекеттік билік бірлігі және оның тармақтарға бөліну қағидаты.

1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституция қолданылғаннан бергі отыз жыл ішінде Қазақстан Республикасы өзін тәуелсіз, қалыптасқан, мықты, заманауи және табысты мемлекет ретінде орнықтырды.

Негізгі Заңның кіріспесінде, 1 – 3-баптарында жария етілген билік қатынастарының конституциялық құндылықтары өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп орнықтыратын мемлекет құрылысы үшін мызғымас және жүйе құрайтын құндылықтар болып қала береді. Олар ұзақ мерзімді саясатты, стратегия мен әдіснаманы, нақты бағыттарды, мемлекеттік билік тармақтарының бастапқы бастауларын одан әрі дәйекті конституциялаудың жолдары мен құралдарын, жоғары мемлекеттік органдардың саяси-құқықтық мәртебесін және олардың қызметін, айқындады және айқындауды жалғастыруда.

Осы бір өте қиын және жауапты жұмыс нысандары ретінде құқықтық саясат тұжырымдамаларын дайындау және іске асыру, Негізгі Заңның мәтінін

реформалау және жаңғырту, оның нормаларын ресми түсіндіру, конституциялық және өзге де салалық заңнаманы жетілдіру, сондай-ақ конституциялық-құқықтық практиканы түзету қолданылды және қолданылуда. Бұл ретте танымал шетелдік ғылыми сарапшылар мен мемлекет қайраткерлерін, қазақстандықтардың қалың топтарын тарта отырып, еліміздің қоғамдық алаңдарындағы және жергілікті жерлердегі, халықаралық форумдардағы ауқымды пікірталастарды қамтитын заманауи ғылыми әдістер қолданылды және қолданылуда.

Мемлекеттік билік проблематикасы, президенттік институттың жұмыс істеуі туралы ғылыми зерттеулер барған сайын жинақталуда. Айналымға алғаш рет енгізілген материалдар қызығушылық туғызатын тұжырымдармен және ұсыныстармен толықтырыла түсуде. Осылайша конституционализмді доктриналық тұрғыдан құрайтын компонентінің сапасы көтеріліп келеді.

Қоғамның транзиттік жай-күйі мен өтпелі конституционализмнің ел тағдыры үшін түрлі өткір және кейде қауіпті сын-қатерлері жағдайында президенттік басқару нысаны қоғам мен мемлекеттің дәуірлік өзгерістерін жүргізуде, тұтастай алғанда – Қазақстанның жоғары мүдделерін қорғау бойынша бастамашыл, ұйымдастырушы және интеграциялаушы миссияны, сондай-ақ нық басып келе жатқан елдің конституциялық қауіпсіздігінің кепілі ретінде әрекет етуді жүзеге асырды және жүзеге асыруды жалғастыруда.

I.

Кез келген қоғам мен азамат мемлекеттің мықты және жауапты болуына, халықтық, мемлекеттік және ұлттық егемендік қатынастардың тығыз орнатылуына, мемлекеттік аппараттың құқық үстемдігін, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ете отырып, іркіліссіз әрі сыбайлас жемқорлықсыз жұмыс істегеніне мүдделі.

Қолданыстағы Конституцияның 2-бабының 1-тармағында Қазақстан Республикасы «президенттік басқару нысанындағы мемлекет» деп айқындалған.

«Президенттік басқару нысаны» қазақстандық формуласында конституциялық құқықтың ең күрделі институттарына қазіргі заманғы жаңашыл доктриналық тәсіл іске асырылып келеді. Оның біртұтас және бөлінген мемлекеттік билігі конституциялық сәйкестіліктің дербес құндылығы болып табылады деп ешбір асыра сілтеусіз айтуға болады.

Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне, егеменді мемлекеттілікті құрудың өзіндік тәжірибесіне, сондай-ақ шетелдік әріптестердің ғылыми ұсыныстарына және түрлі ұлттық, діни, мәдени, географиялық және өзге де ерекшеліктерімен ерекшеленетін шет елдердің практикасына сүйене отырып, осы баптың ең жоғары деңгейдегі нормалары-ережелерімен халықтық және мемлекеттік егемендіктердің қатынастары, сондай-ақ мемлекеттік биліктің маңызды және ұйымдастырушылық құрамдас сипаттамалары жеткілікті түрде айқындалған.

ҚР Конституциясында[221] *халықтық және мемлекеттік егемендіктер мен оларды білдіретін субъектілердің арақатынасының қазіргі заманғы тұжырымдамасы*

221 Мұнда және бұдан әрі «Қазақстан Республикасы» толық атауының орнына «ҚР» аббревиатурасы қолданылады

айқын көрінеді. Қазақстан халқы мен Республика Президенті екі егемендіктің – халықтық және мемлекеттік егемендіктің толыққанды ретінде билік қатынастарының шыңында тұр. Келесі деңгей – бұл халық, Республика Президенті мен Парламент үштігіндегі қарым-қатынас. Яғни, халықтық егемендіктің жалғыз субъектісі мен оның ерік-қалауын білдіретін екі өкіл. Үшінші деңгей – Конституцияның 3-бабы 3 және 4-тармақтарының талаптарына сәйкес мемлекеттік биліктің жұмыс істеуі. Яғни, бұл мемлекеттік билік бірлігі және оның бөліну қағидаты, тежемелік әрі тепе-теңдік тетігі деп аталады. Тиісінше, осы үш деңгейге сәйкес мемлекеттік нысанның кейінгі детальдары, Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің және басқа да мемлекеттік органдардың функциялары, олардың арасындағы қатынастар құрылды.

Ресейлік зерттеуші О.И. Зазнаев «Әдетте, мемлекеттер монархия мен республикаға бөлінеді. Бұл классификацияның негізгі кемшілігі – ондағы маңызды нәрсе маңызды емес, нақты – формальды түрде ауыстырылады. Мұның себебі «басқару нысаны» ұғымының дұрыс түсіндірілмеуінде жатыр» деп негізді түрде жазады. Ол «… басқару нысанындағы ең басты нәрсе – жоғарғы билікті беру процесі емес, биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары арасындағы қатынастар жүйесі» деп жалғастырады[222].

Мемлекеттік нысанның таңдалған моделінің негізі дәл осы маңызды сипаттамаларға негізделген – ҚР Конституциясында билік бірлігі және оның бөліну қағидатының жүйесі мен тетіктерін, тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін бекіту. Мұндай көзқараспен шетелдік доктринада барлық мемлекеттер басқару нысаны бойынша «парламенттік» (үкіметті қалыптастырудың парламенттік рәсімі және оның парламент алдындағы саяси жауапкершілігі бар) және «президенттік» (үкіметті, егер ол дербес орган ретінде бар болса, президент қалыптастырады және парламент алдында саяси жауапкершілігі болмайды) болып бөлінеді.

Бұл үрдіс біртіндеп көбірек қолдаушыларды табуда.

Салыстырмалы конституциялық құқық бойынша белгілі маман – француз профессоры Ж.-Л. Кэрмонн қазіргі уақытта басқару нысандарының эрозияға (диффузияға, мутацияға) ұшырауы, олардың демократияландыру мен ұтымды басқару процестерін дамытуда теңдестірілуі және біркелкіленуі, сондай-ақ саяси партиялардың биполяризациясы байқалады, соның нәтижесінде кез келген басқару нысанында қазіргі демократияны «ауыспалы демократияға» айналды, бұл басқару нысанының ерекшеліктеріне, сондай-ақ билік тармақтарының толық немесе толық емес дербес айырмашылығына қарағанда, билікті теріс пайдаланудан тежеу мағынасында биліктің бөліну қағидатын іске асыру тетігінің ең маңызды сипаттамасы болып табылады.[223]

222 Зазнаев О.И. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты. Казань, 2006. – 86-87-б.

223 Алебастрова И.А. Конституционализм как правовое основание социальной солидарности: монография. М.: Проспект, 2016. – 344-345-б.

Салыстырмалы-құқықтық әдісті кеңінен қолдануға негізделген жұмыстың нәтижелері бойынша Ресей Федерациясының еңбек сіңірген ғылым қайраткері және еңбек сіңірген заңгері В.Е. Чиркин одан әрі терең зерделеп, «аралас басқару нысаны» терминін қолданады.[224] Бұл жалғыз ғана мысал емес.

Осыған байланысты Пари-10 университетінің жария құқық докторы Д. Вержелидің заманауи зерттеулері айтарлықтай қызығушылық тудырады. Францияның конституциялық заңнамасындағы билік тепе-теңдігі теориясын қолдану мәселелерін зерттеуге арналған «Билік тепе-теңдігі: конституциялық утопия» мақаласында ол бұл теорияның негізгі мақсаты бірқалыпты саяси режимдерді құру деген ой айтады. Бұл ретте 1795 және 1848 жылдардағы конституцияларды мысал ретінде ала отырып, автор «елде билік тепе-теңдігі мен тыныштықты орнату» атқарушы және заң шығарушы тармақтардың кез келген ынтымақтастығын жоққа шығарғанын, биліктің бөлінуі абсолютті болғанын көрсетеді. «Атқарушы және заң шығарушы тармақтардың осындай қатынастарының салдарынан билік дәрменсіз болды және бұл екі жағдайда да мемлекеттік төңкерістермен аяқталды».

Автордың пікірінше, 1958 жылы Бесінші Республика режимін құру кезінде генерал Ш. де Голль мемлекеттік биліктің түрлі тармақтарының қақтығыстарына жол бермеуді және режимді жұмыс істейтін режим етуді ниет ете отырып, басқа тәсілдерді қолданды.

Жүргізілген талдау нәтижесінде Д. Вержели келесі қорытындыға келеді: «Биліктің бөлiну теориясынан либералды жүйенің демократиялық ұйымының іргетасын қалауға дайын. Шындық одан да күрделі... Шындығында, биліктің бөлінуі – бұл мүмкін геометриялық теория, онда бәрі теңдестірілген... «Билікті сақтау үшін биліктің бөлінуі» – бұл 1795 және 1848 жылдардағы конституциялар құрылтайшыларының ұраны. «Әрекет ету үшін билікті орталыққа жылжыту» – бұл голлисттердің ұраны. Әр жолы теория бірінші ұранның интенционалдылығы үшін идеологиялық қалқа болып табылады. Бұл көне мұраға әділ конституциялық ой түріндегі циферблат пен меридиан сағатын көрсететін көрсеткі жетіспейді».[225]

Кеңестік және ресейлік конституциялық құқық классиктерінің еңбектері өте қызықты және заманауи болып табылады.

В.Е. Чиркин «кейбір шетелдік негізгі заңдарда … биліктің бөлiну қағидатының мазмұны бастапқыдан-ақ бөлінуге шамадан тыс назар аудара отырып түсіндіріледі»; мемлекеттік биліктің «субсидиарлығына» және «пропорционалдылығына»; «оны ұйымдастырудың түрлі кезеңдеріндегі жария биліктің біртұтас жүйесі дегенге»; «сөз биліктің бөлінуі туралы ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік билік бірлігі және оның тармақтарының бөлінуі» қағидатына көп көңіл бөлінеді деп атап өтеді[226].

224 Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. В 2 т. Т. 2: Основные институты // жауапты редак. з.ғ.д., проф.В.А. Туманов. М., 1987. –51-52-б.

225 Реферативный журнал. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 4. Государство и право. М., 2011. № 3. - 56-61-б.

226 Чиркин В.Е. Конституционная терминология. М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. –20,32,53,58-б.

Ю.А. Тихомиров билікті бөлудің әртүрлі үлгілерін қарастырады: алғаш рет Еуропада тұжырымдалғандықтан, осы теорияны ең дәйекті түрде бейнелейтін еуропалық үлгі; ұлтты біріктіру мәселелеріне конституциялық басымдық берілетін латиноамерикалық үлгі; ислам дініне басымдық берілетін азиялық үлгі және т.б.[227]

В.Е. Чиркиннің оң мысал ретінде ҚР Конституциясының нормасын келтіруі маңызды және айрықша болып көрінеді. «Әзірге мемлекеттік билік бірлігі және оның тармақтарының бөлінуі туралы неғұрлым толық тұжырым Қазақстанның 1995 жылғы Конституциясында қамтылады (3-баптың үшінші бөлігі). Дегенмен, «онда да кейбір соңғы жаңашылдықтар жоқ» деп ескертпе айтылады. 1995 жылы жасалған бұл тұжырым 2010 және 2013 жылдары қайталанды: «Конституциялық тұжырымдар теорияға әрдайым ілесе бермейді, бірақ, мысалы, Қазақстанның 1995 жылғы Конституциясында толық емес болса да, осы тұжырымдаманың көптеген заманауи түсіндірмелерін қоса алғанда, жүйелі анықтама берілді».[228]

Ғалымдар биліктің бөлінуі қағидатын оның классикалық, тура мағынасында іске асырудың мүмкін еместігін түсіндіретін бірқатар себептерді атап берді.[229]

Осылайша, ҚР Конституциясының 3-бабында қолданылған «біртұтас мемлекеттік билік» тіркесінің негізділігі халықтық егемендік жағдайында мемлекеттік биліктің біртұтас мәніне толық сәйкес келеді; биліктің бөлінуінің қазіргі заманғы жетілдірілген доктринасымен; конституцияларда билік тармақтарының «өзара іс-қимылын», «субсидиарлығын», «бірін-бірі толықтыруын» немесе «билік симфониясын» бекіту тәжірибесімен[230] шет елдердегі мемлекеттің құрылу мен жұмыс істеу конституциялық практикасымен расталады.

Ал мемлекеттік органдардың тікелей жұмыс істеуіне келетін болсақ, жалпы алғанда Қазақстандағы мемлекеттік басқару «Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады». Осылайша Конституция үстемдігіне, қызметтің дербес нысандары мен әдістерін пайдалана отырып, заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарының өзіне тән функциялары мен өкілеттіктерін орындауы кезінде мемлекеттік органдардың бүкіл жүйесі іс-қимылдарының бірлігіне қол жеткізіледі. Бір мемлекеттік органда билік өкілеттіктерінің конституциялық шамадан тыс шоғырлануына жол берілмейді.

Қазақстандық президенттік басқару нысанының президенттік республикамен де, парламенттік республикамен де ұқсастығы бар. Бұл оны «аралас» немесе «жартылай президенттік» республика ретінде ғылыми сәйкестендіруге негіз

227 Тихомиров Ю.А. О новом «Духе законов» или… – Сравнительное конституционное обозрение, 2011 №2 (81). – 101-б.

228 Чиркин В. Е. Сравнительное конституционное право. М.: «Манускрипт», 1996. – С.635

229 Алебастрова И.А. Конституционализм как правовое основание социальной солидарности: монография. М.: Проспект, 2016. – 240-б.

230 Фадеев В.И. О духовно-нравственных основах народного представительства в России // Конституционное и муниципальное право, 2014. №3. –85-б.

береді (көбінесе оны «маңызды ерекшеліктері бар президенттік республика», «мықты парламенті бар президенттік республика» деп атайды). Осы өте икемді мемлекеттік нысан «таза» президенттік республиканың да, «таза» парламенттік республиканың генетикалық кемшіліктерін жояды.

Тежемелік әрі тепе-теңдік тетігі мемлекет тармақтар, органдар мен басқа институттар жиынтығында біртұтас мақсаттарға жету үшін үйлесімді жұмыс істейтіндей, қоғам дамуының, саяси конъюнктураның құбылуына төзімді болатындай, барлық мемлекеттік органдар шиеленістердің алдын алып, ал олар туындаған жағдайда конституциялық рәсімдермен шеше отырып, өздерінің конституциялық функцияларын тиісінше орындайтындай етіп құрылған.

Бұл үшін ҚР-ның қолданыстағы Конституциясында белгіленген президенттік басқару нысанының серпінді әлеуеті жұмыс істейді. Бұл нақты өмірлік жағдайларға қарай (экономикалық және әлеуметтік сын-тегеуріндер мен қауіптердің, COVID-19 пандемиясының және басқа да төтенше жағдайлар кезінде), қолмен басқару режимі деп аталатын режимде, белгілі бір шектерде жоғары мемлекеттік органдар арасындағы билік ресурстарын (бірінші кезекте, Республика Президентінің Үкіметті күшейту мүмкіндіктері)біршама жылжытуға мүмкіндік береді. Жалпы, бұл қоғамдық және мемлекеттік жүйені ауыр толқыныссыз өзгертуге, құқық пен адам үстемдігі құндылықтарын дәйекті түрде жүзеге асыруға, XXI ғасырдың әлемдік және өңірлік қаржылық және экономикалық дағдарыстарын еңсеруге, жаңа толқыныстарға қарсы тұруға мүмкіндік берді.

Қазақстанда отыз бес жыл бойы – президенттік институт және отыз жыл президенттік басқару нысаны жұмыс істеді және бұл біздің мемлекеттік билікті дұрыс ұйымдастырудағы, елді сақтаудың жолдары мен құралдарын нақты түсінудегі, конституционализмді, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті одан әрі нығайтудағы баға жетпес тәжірибеміз. Н.Ә. Назарбаев Конституцияға және онда белгіленген мемлекет құрылысының ұлттық мүдделерге сәйкестігі туралы талапты қолда бар үлгілерді соқыр көшіріп қоя салмай, жаңа мемлекеттілікті құрудың алғашқы қадамдарынан бастап-ақ айқындап берді.

II.

Қазақстанның конституциялық дамуында Тәуелсіздік таңында жасалған істердің көп бөлігі алғаш рет қабылданды және олар әлемдік тарихта да жиі кездесе бермейді. Барлық жаңа нәрселер сияқты, қазақстандық жаңашылдықтар жолы да оңай болған жоқ.

Түбегейлі жаңа мемлекеттіліктің практикалық құрылысы (оның басқару нысанын қоса алғанда) демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің құндылықтарына; меншік нысандары мен кәсіпкерлік қызмет еркіндігінің алуан түрлілігіне; идеологиялық және саяси плюрализмге; көпэтникалық және көпконфессиялы қоғамдағы тұрақтылыққа; азаматтардың конституциялық құқықтық түсінігіне және ішкі және сыртқы ерекшеліктің, тұрақты не уақытша

әрекеттің көптеген реалиіне және тағы басқларға негізделген аз танымал қоғамдық жүйенің басқа незідерін көтерумен қатар жүзеге асырылды.

Қазақстан ұлттық қажеттіліктерге негізделген және дамудың әлемдік трендтерін ескерген саяси (мемлекеттік) құрылыстың өзіндік үлгісін жасады. Конституциялық эволюция және мемлекеттік пен құқықтық жүйені кезең-кезеңімен реформалау нәтижесінде елде теңгерімді (кейде атқарушы тармақтың белгілі бір басымдылығымен) және елді басқарудың тиімді құрылымы қалыптасты.

Қазақстанда 1990 жылғы 24 сәуірде Қазақстан Президенті – Қазақ КСР басшысы қызметін тағайындау саяси жүйе мен мемлекеттілікті реформалауды іске асыру әдістері бойынша революциялық және эволюциялық жолдағы түбегейлі оқиға болды. Мемлекеттік егемендік туралы декларацияда (1990 жылғы 25 қазандағы) билікті ұйымдастырудың жалпы негіздемелері іске асырылды.

1990 – 1993 жылдары бір жүйеден екінші жүйеге өтпелі кезеңнен туындаған симбиоз болғанын еске түсіре кетейік. Республика Президентінің билігі коммунистік партияның (1991 жылға дейін) және Халық депутаттары кеңесінің (1993 жылдың желтоқсанына дейін) билігімен байланысты болған болатын. 1993 жылға қарай құқықтық алғышарттар жасалып, азаматтық қоғамның негізгі контурлары қалыптаса бастады: көп құрылымды экономика, өзіне тән институттары бар саяси және идеологиялық әртүрлілік, Қазақстанның халықаралық деңгейде танылуы орын алды. 1992-1993 жылдары жергілікті әкімшілік басшысының институтын құрудан басталған Халық депутаттары кеңестерінің жүйесін бөлшектеу жергілікті Кеңестердің өкілеттіктерін қосумен, XII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес өзін-өзі таратумен және сәл кейінірек XIII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес қызметін тоқтатумен аяқталды.

Жаппай дау туу салдарынан 1993 жылғы ҚР Негізгі Заңы жазылды, содан кейін қоғам оның жекелеген негізгі бастауларын қабылдамағаннан кейін ҚР жаңа Конституциясы (тәуелсіз Қазақстаннның бірінші Конституциясын) әзірленіп, қабылданды.

Қазақстандық қоғамның қарқынды даму жағдайы, макро және микро деңгейлерде дағдарыстық құбылыстардың болуы; әртүрлі топ өкілдерінің наразылық көңіл-күйлер мен қозғалыстарға ұласатын күнделікті қақтығысы; негізгі қоғамдық және мемлекеттік институттардың барынша қайта құру сатысында болуы президенттік институтты объективті сұранысқа ие етіп үнемі нығайту үшін тұрақты имемлекеттік қызмет қажеттігін туғызды.

Мемлекет теориясы мен салыстырмалы конституциялық құқық ғылымы президент мәртебесінің негізгі маңыздылығымен басқару нысандарының түрлерін (әр түрлі республикаларды) талдау үшін парламент пен үкіметтің саяси-құқықтық сипаттамалары, сондай-ақ биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтарының өзара қарым-қатынастарының негіздері үлкен маңызға ие екендігін, бұл ретте, түрлі мемлекеттік және қоғамдық институттармен өзара байланысты бұрын айқындап қойған.[231]

231 Малиновский В.А. ЛИДЕР: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох: Монография. Астана: ТОО «Изд-во «Норма-К», 2012. – 81-112-б.

Қазақстанда жаңа басқару нысанының пайда болуының және оны сынақтан өткізудің бірінші кезеңі *аралық мемлекеттілік кезеңі болды (1990 ж. сәуір – 1995 ж. тамыз). Ол мынадай нысандарда болды:*

парламенттік республика – «Қазақ КСР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 1990 жылғы 24 сәуірдегі Заңда «Қазақ КСР Президенті Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының басшысы болып табылады»формуласында көрсетілді;

президенттік республика – 1990 жылғы 20 қарашада «Қазақ КСР-да мемлекеттік билік пен басқару құрылымдарын жетілдіру және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңның қабылдануынан басталды. 144-бап мынадай редакцияда жазылды: «Қазақ КСР Президенті Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының, оның жоғары атқарушы және өкімші билік басшысы болып табылады». Осы кезеңде биліктің атқарушы тармағы біріктірілді; коммунистік партия таратылды; тарихта алғаш рет тікелей президенттік сайлау өткізілді; конституциялық заңмен Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі ресімделіп, негізгі конституциялық қағидаттар бекітілді; жергілікті жерлерде жаңа атқарушы органдар құрылып, атқарушы биліктің вертикалы қалпына келтірілді; бірінші Конституциямен белсенді жұмыс жүргізілді;

жартылай президенттік республика – «Жоғарғы Кеңестің күшейтілген институтымен» басталып, уақыт бойынша 1993 жылғы Конституцияның қолданылуымен, оның нормаларын іс жүзінде жүзеге асырумен байланысты. 1993 жылғы Конституцияның 75-бабында «Қазақстан Республикасының Президенті мемлекет басшысы болып табылады және республиканың атқарушы билігінің бірыңғай жүйесін басқарады» деп жазылған. ҚР Жоғарғы Кеңесі ҚР бірінші Конституциясын қабылдағаннан кейін оны іске асыру басталып кетті, XIII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес депутаттарын сайлау өтті.

Бұлар қазақстандық басқару нысанының шамамен 80 жыл жұмыс істеген «Кеңестер Республикасынан» ҚР 1995 жылғы қолданыстағы Конституциясында көзделген президенттік басқару нысанына дейінгі эволюциясының қысқа аралықтарын білдіреді. Бұл процесте ең басты нәрсе – биліктің атқарушы тармағында (оның шоғырлануымен) және ішінара өкілді және атқарушы-өкімші органдар арасында горизонтальді және вертикальді байланыстардың қалыптасуымен байланысты болды.

Тәуелсіздік тарихының дәл осы сәті күшті президенттік билікті жақтаушылар мен олардың қарсыластары арасындағы келешек мемлекеттілік мәселелері бойынша пікірталастардың қызу талқылануымен ерекшеленеді.

Конституциялық комиссияның отырыстарында және Жоғарғы Кеңес қабырғасында ел Президенті Конституция демократиялық тұрғыдан ұйымдасқан мықты әрі тиімді мемлекеттік биліктің негізін қалауға тиіс деп ұдайы сеніммен айта отырып, қарсыластарымен қызу пікірталасқа түсіп, басқару нысанына қойылатын

тиісті талаптарды түсіндірді. Алайда, өкінішке орай, Н.Ә. Назарбаевты Жоғарғы Кеңестің XII шақырылымдағы барлық депутаттары түсінген жоқ. Осының салдары 1993 жылы 28 қаңтарда елде Жоғарғы Кеңес пен Президенттің қос билігін, қоғамдық дамудың нақты қажеттіліктерінен алшақтатылған билік жүйесін бекіткен өте даулы Конституцияның қабылдануына алып келді.

1993 жылдың қыркүйегі мен желтоқсаны аралығында жергілікті Халық депутаттарының кеңестері және олардың артынан XII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес өз өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтатқан кезең де ерекше назар аударуға тұрарлық. «Қазақстан Республикасының Президенті мен жергілікті әкімдерге уақытша қосымша өкілеттік уақытша беру туралы» 1993 жылғы 10 желтоқсандағы Заңмен Президентке бірқатар дәстүрлі парламенттік функцияларды жүзеге асыру берілді. Аталған Заң 1993 жылдың 10 желтоқсанынан 1994 жылдың 19 сәуіріне дейін қолданылды (яғни, XIII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңес жұмыс істей бастаған бірінші күнге дейін).

Т.Г. Квятковскаяның талап-арызы бойынша ҚР Конституциялық Сотының 1995 жылғы 6 наурыздағы белгілі шешімімен, оның құқықтық салдары – Қазақстан тарихында соңғы XIII шақырылымдағы Жоғарғы Кеңестің қызметін тоқтатумен, «Қазақстан Республикасының Президенті мен жергілікті әкімдерге уақытша қосымша өкілеттік уақытша беру туралы» 1993 жылғы 10 желтоқсандағы ҚР Заңының қайта күшінеенуіменбайланыстыдүрбелеңоқиғалардан кейінжеделәзірленіп, 1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған ҚР жаңа Конституциясымен «Президенттік басқару нысанындағы Қазақстан Республикасы» тұжырымдамасы іске асырылды.

III.

Екінші кезең – Қазақстан Республикасын «президенттік басқару нысанындағы» мемлекет деп айқындаған ҚР 1995 жылғы Конституциясын (1995 ж. қыркүйектен бастап қазіргі уақытқа дейін) іске асыру жылдары.

Бұл кезең қоғамдық және мемлекеттік жүйенің, мемлекеттік билік бірлігі және оның бөліну қағидаты құрылымының, оның барлық тармақтарының мақсаты мен ұйымдастырылуының қатты өзгеруімен, сондай-ақ президенттік басқару нысанының тұрақты біртіндеп жаңаруымен сипатталады. Демократияға дағдылану жағдайында елде өрбіген ырықтандыру, атап айтқанда, оның қоғамдық-саяси негіздері мен барлық институционалдық құрауыштарына, ең алдымен, парламенттік және үкіметтік негіздерге әсер етті.

1995 жылғы 30 тамыздағы жалпыхалықтық референдумда қабылданған ҚР Конституциясымен бекітілген президенттік басқару нысаны мемлекеттік биліктің толық теңгерімсіздігіне қатаң түрде жауап бергенін біржақты түсіну қажет. Мемлекет барлық қайта құрулардың орталығына айналды. Сол кезде қоғамдық шиеленістер туындаған жағдайда Республика Президентіне белгілі бір резервтік өкілеттіктерді бере отырып, мемлекеттік биліктің бірлігіне басымдық берілді.

Бұл саяси транзит кезеңіне есептеле отырып, Республика Президенті тұлғасында жалпымемлекеттік стратегияларды әзірлеудің, қабылдаудың және іске асырудың берік орталығын қалыптастыру; оның саяси үйлестіру және саяси төрелік функцияларын жүзеге асыруы; атқарушы биліктің шоғырлануы (оның горизонтальді және вертикальді байланыс); Мемлекет басшысының Үкіметте басым болуы; Парламенттің Үкімет пен әкімдерді білдіретін атқарушы билікке ықпал ету мүмкіндіктеріне лимит беру және т.б. есебінен мемлекеттің және тұтастай алғанда саяси жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етті.

«Президент институты күшейтілген жартылай президенттік республика» түріндегі президенттік басқару нысаны 1995 жылғы 5 қыркүйектен бастап «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2007 жылғы 21 мамырдағы ҚР Заңы қабылданғанға дейін қолданыста болды. ҚР Парламентінің рөлін белгілі бір деңгейде күшейту, президенттік вертикальдің қатаңдығын жұмсарту, президенттік-парламенттік республикаға біртіндеп көшудегі алғашқы қадамдар (президенттік басқару нысанындағы шеңберде) 1998 жылғы 7 қазандағы ҚР Заңында[232] қаралған болатын.

1998 жылғы алғашқы конституциялық реформа мемлекеттік органдардың жаңа жүйесінде олардың үш жылдық жұмысының қорытындысы бойынша белгілі бір нақтылаулардың қажеттілігіне, сондай-ақ жекелеген жаңашылдықтардың енгізілуіне байланысты болды: ҚР Президентінің, Сенат пен Мәжіліс депутаттарының өкілеттіктерінің мерзімін ұлғайту; Парламент Мәжілісінде өкілдікті кеңейту және саяси партиялардың рөлін арттыру үшін аралас сайлау жүйесін енгізу; Конституцияға өзгеріс енгізу кезінде заң шығарушыларға өз пікірін білдіруге қосымша кепілдіктер беру; алқабилер қатысатын сот құру; Республика Президентінің актісіне және тағы басқаларға сәйкес әкімдерді сайлауды қолдану мүмкіндігі. Жалпы алғанда, қабылданған түзетулер елдегі саяси жүйенің дамуына және демократияландыруға одан әрі серпін берді.

2007 жылғы қуатты көпвекторлы екінші конституциялық реформа[233] халықтық және мемлекеттік егемендіктер қатынастарын түзету енгізу, Қазақстанның тұтас саяси жүйесін кешенді жаңарту арқылы жүзеге асырылды.

ҚР Конституциялық Кеңесінің пікірінше, бұл реформа негізгі қоғамдық-саяси институттарды және олардың даму перспективаларын түсінудің жаңа тұжырымдамалық тәсілдерін алдын ала айқындады. Конституцияға олардың өзара байланысында енгізілген бірқатар өзгерістер мен толықтырулар мемлекеттік биліктің мақсатын, мемлекет функцияларының мазмұнын жаңаша түсінуге, мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер мен азаматтар арасындағы қарым-қатынас қа-

232 Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 1998 жылғы 7 қазандағы ҚР Заңы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010769 (қараған күн: 08.05.2025).

233 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2007 жылғы 21 мамырдағы ҚР Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254 (қараған күн: 08.05.2025).

ғидаттарын айқындауға, азаматтық қоғам институттарын мемлекеттік маңызды міндеттерді шешуге кеңінен тартуға, өзгеріп отырған қоғамдық қатынастарға барабар құқықтық нормаларды белгілеуге мүмкіндік берді[234].

Президенттік басқару нысанын қайта құру тұрғысынан реформаны қазіргі заманғы партиялық жүйені жандандыруды ынталандыру; Парламент мәртебесін нығайту, оның өкілдік функциясын және ол жүзеге асыратын заңнамалық қызметті жетілдіру; бірыңғай мемлекеттік биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары органдарының қызметінде басқарудың парламенттік нысанына тән функционалдық және ұйымдастырушылық үйлесімді біртіндеп белгілеу арқылы Қазақстанды президенттік-парламенттік республика бағытында ілгерілеткен шаралар жүйесі ретінде сипаттауға болады.

1990 жылы 24 сәуірде ел Президенті қызметін тағайындаудан пайда болған және сол кезде Мемлекет басшысы және оның шағын кеңсесі қызметінен тұратын президенттік институт он жылдан астам уақыт ішінде толыққанды дербес билік тармағына айналды. Ол тек өзіне тиесілі нақты миссиясымен және функцияларымен, мемлекеттік органдар, мекемелер мен ұйымдар жүйесімен, мемлекеттік-қоғамдық құрылымдармен, сондай-ақ азаматтық қоғаммен тұрақты, сенімді және беделді байланыс жасаумен сипатталады.

2011 жылғы 2 ақпанда Конституцияның[235] 41-бабына толықтыру енгізу арқылы кезектен тыс президенттік сайлау институты пайда болды, ол өзінің жаңа мақсатында алғаш рет сол жылдың 3 сәуірінде өткізілді.

Үшінші конституциялық реформа[236] барысында оны орындау үшін кейбір заңнамалық актілерге түзетулер туралы қабылданған конституциялық және жай заңдарда мемлекеттік билік тармақтары арасында өкілеттіктерді ауқымды қайта бөлу жүзеге асырылды: Конституциялық Кеңестің мүмкіндіктерін күшейту және соттар мен прокуратураның мәртебесін нақтылау арқылы Республика Президенті, Парламент және Үкімет арасында өкілеттіктерді бөлу.

ҚР Конституциясының 49-бабының 1-тармағына сәйкес жаңа редакцияда «Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы». Парламенттің мақсатын осылай түбегейлі нақтылау Мемлекет басшысының заң күші бар жарлықтар шығару жөніндегі; заң шығару өкілеттіктерін Парламент оған берген жағдайда жүзеге асыру жөніндегі, сондай-ақ Үкіметке заң жобасын Парламент Мәжілісіне енгізу туралы тапсырма беру жөніндегі өзінің резервтік және 25 жыл ішінде ешқашан

234 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2007 жылғы 21 мамырдағы № 254-III Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануына байланысты Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің кейбір нормативтік қаулыларын қайта қарау туралы» 2007 жылғы 8 қарашадағы № 9 нормативтік қаулысы. URL: (қараған күн: 08.05.2025).

235 «Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтыру енгізу туралы» 2011 жылғы 2 ақпандағы ҚР Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000403/history (қараған күн: 08.05.2025).

236 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы ҚР Заңы.URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051/history (қараған күн: 08.05.2025).

пайдаланбаған өкілеттігінен бас тартуынан туындады (Конституцияның 45-бабының 2-тармағы, 61-бабының 2-тармағы, 44-бабының 3) тармақшасы).

Көп жағдайда заңнамалық және атқарушы тармақтар арасындағы қатынастардың саяси-құқықтық негіздері жаңа жолдармен айқындалды.

Енді 70-бапта Үкімет жаңадан сайланған Парламент Мәжілісінің алдында (бұрынғыдай Президенттің алдында емес) өз өкілеттігін доғарады деп бекітілген. Тиісінше, «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Конституциялық заңға өзгеріс енгізіліп, Конституцияның осы жаңашылдығы былайша нақтыланды: «4-бап. Республика Үкіметінің өкілеттік мерзімі 1. Республика Үкіметі Парламент Мәжілісінің өкілеттік мерзімі шегінде жұмыс істейді және жаңадан сайланған Республика Парламенті Мәжілісінің алдында өз өкілеттігін доғарады». Бұл парламенттік басқару нысанының маңызды белгілерінің бірі болып табылады.

Парламент Мәжілісінің рөлі Үкіметті жасақтауда да жоғарылатылды, Үкіметтің Парламентке және оның Палаталарына есеп беру және олардың бақылауында болу тетіктері күшейтілді, Үкіметтің дербестігі мен жауапкершілігі нығайтылды. Конституциялық бақылау институты күшейтілді.

Президент пен басқа жоғары мемлекеттік органдар (бірінші кезекте, Үкімет) арасындағы қарым-қатынаста иерархизмнен және «орындылықтың» басым болуынан дербестікке, тәуелсіз болуға және конституциялылылқка өту байқалады.

Сонымен бірге билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу президенттік басқару нысанысының негіздеріне әсер еткен жоқ.

Конституциялық Кеңес олардың арасынан мыналарды атап өтті:

бүкілхалықтық төте сайлау барысында Республика Президентінің мандатын тікелей Қазақстан халқынан алу;

Республика Президентінің халық атынан билік жүргізу және елдегі жағдай, Республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдау арнау құқығы;

Президент мәртебесі – мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын Республиканың ең жоғары лауазымды тұлғасы және мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз ететін жоғарғы төреші;

Мемлекет басшысының Үкіметке қатысты, оның ішінде Үкіметті жасақтау, оның құрылымы мен құрамын айқындау, Үкімет мүшелері лауазымына тағайындау және лауазымынан босату, өз бастамасымен Үкіметтің өкілеттігін тоқтату немесе оның кез келген мүшесін лауазымынан босату туралы шешім қабылдау мүмкіндігін қоса отырып, Үкіметті бақылау жөніндегі өкілеттігі;

мемлекеттің сыртқы саясатты, елдегі қорғаныс қабілетін, ұлттық қауіпсіздікті, заңдылық пен құқықтық тәртіпті іске асыруға және қамтамасыз етуге жауапты лауазымды адамдарын тағайындаудағы шешуші рөл;

сондай-ақ жергілікті мемлекеттік басқаруда президенттік вертикальдің болуы[237].

237 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін тексеру туралы» 2017 жылғы 9 наурыздағы № 1 нормативтік қаулысы. URL: (қараған күн: 08.05.2025).

Президент, Парламент және Үкімет арасындағы билік ресурстарына баса назар аударудың өзгеруі президенттік басқару нысанын конституциялаудың бұрын таңдалған бағытының қисынды екенін көрсетіп, билік тармақтарының неғұрлым үйлесімді қызметіне, ырықтандыруға және мемлекетті басқару сапасын арттыруға алғышарттар жасады.

IV.

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев ел Тәуелсіздігінің төртінші онжылдығының басты міндеті – қуатты елдің иесі және кемел халық болу деп анықтап берді. «Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз қажет». Сонымен бірге, Мемлекет басшысы саяси реформа бір күннің немесе бір жылдың шаруасы емес. Мұны ел іргесін шайқалтпай, береке-бірлігін бұзбай, байыппен және біртіндеп іске асыруымыз керек. Бірақ, реформаны соза беруге де болмайды![238] деп баса атап өтті.

«Халық үніне құлақ асатын», тиімді, есеп беретін, кәсіби және прагматикалық мемлекет тұжырымдамасын іске асыру стратегиясы, сондай-ақ президенттік басқару нысанының мүмкіндіктерін барынша пайдалану аясында 2019 – 2022 жылдары бірқатар ірі инновациялар жүзеге асырылды.

ҚР Президенті жанынан жаңа консультативтік-кеңесші органдар құрылып, жұмыс істеуде: Реформалар жөніндегі жоғары кеңес және ұлттық қоғамдық сенім кеңесі (оның негізінде Мемлекет басшысының 2022 жылғы 14 маусымдағы Жарлығымен ҚР Президентінің жанындағы Ұлттық құрылтай құрылды және жұмыс істеп келеді). Президентке тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдар ретінде Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі, Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі, Қаржылық мониторинг агенттігі, Атом энергиясы жөніндегі агенттік, сондай-ақ Мемлекеттік қызмет істері агенттігі құрылды. Осылайша, басқарудың аталған салаларына қандай да бір араласудың болмауына президенттік кепілдіктер берілді, Мемлекет басшысы оларды өз басқару саласына және өз жауапкершілігіне ауыстырды. ҚР Бас прокуратурасы, Ұлттық Банкі және Жоғары аудиторлық палатасы (бұрын Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті) да тікелей бағыныстылығы мен есептілігін сақтап қалды.

Белсенді оппозицияны қалыптастыру үшін Парламент және Сайлау туралы конституциялық заңдарға, сондай-ақ Саяси партиялар туралы заңға өзгерістер енгізілді. Алғаш рет бірегей Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс және Бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы жаңа заң қабылданды...

ҚР Конституциясының 40-бабының 1-тармағына сәйкес Республика Президентінің жарлықтарымен Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары (2021 жылғы 15 ақпандағы), Қазақстан Республикасының 2025

238 Токаев К.К. Независимость превыше всего. // Казахстанская правда, 2021, 6 қаңтар.

жылға дейінгі жалпыұлттық басымдықтары (2021 жылғы 26 ақпандағы), Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы (2021 жылғы 26 ақпандағы), Қазақстан Республикасы құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы (2021 жылғы 15 қазандағы) бекітілді.

Осы және басқа да бірқатар стратегиялық жоспарлау құжаттарын іске асыру қазіргі заманғы сын-тегеуріндерді еңсеруге бағытталған және орта мерзімді перспективада халықтың өмір сүру сапасы мен табысының нақты жақсаруымен сүйемелденетін елдің орнықты және сапалы экономикалық өсу траекториясына шығуын қамтамасыз етуге арналған.

Сонымен бірге, үшінші конституциялық реформаны іске асыру тәжірибесі практика сұраныстарын және биліктің тиімділігін қамтамасыз ету талабын басшылыққа ала отырып, Мемлекет басшысы мен Парламент өкілеттіктерінің портфельдерін қалыптастыру мен реттеуге барынша мұқият қарау және ойланып барып шешім қабылдау қажеттігін тағы да растады.

Өздеріңіз білетіндей, Парламент елдің заң шығарушы билікті жүзеге асыратын жалғыз органы болып танылды. Бұл ретте, 2020 жылғы 16 мамырда COVID-19 пандемиясы жағдайында депутаттар барлық конституциялық рәсімдерді сақтай отырып, «Төтенше жағдай туралы» ҚР Заңының 15-бабын жаңа тармақпен толықтырды. Төтенше жағдай режимі енгізілген кезеңде және осыған байланысты туындаған әлеуметтік-экономикалық саладағы дағдарыс жағдайында елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Республика Президентінің актілеріне сәйкес осы бапта санамаланған бюджет және қаржы, кәсіпкерлік және халықты әлеуметтік қорғау саласындағы заңнаманың қолданылу ерекшеліктері белгіленуі мүмкін (заңда шамамен 15 сала айқындалған). Аталған Заңның 21-бабы 1-тармағының бірінші бөлігіне сәйкес осы актілер, егер Республика Президентімен немесе оның тапсырмасы бойынша ҚР Президентінің Әкімшілігімен келісу бойынша актілердің өзінде өзгеше қолданылу мерзімі белгіленбесе, төтенше жағдайдың қолданылу мерзімі аяқталғанға дейін қолданылады.

«2022 жылғы қаңтар» оқиғалары бүкіл қазақстандық мемлекеттілікті, оның ішінде оның доктриналық базасын дүр сілкіндірді. Қ.К. Тоқаев президенттік басқару нысанының жекелеген институционалдық және функционалдық компоненттерін қоса алғанда, экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйелер төңірегінде кең талқылауға бастамашы болды.

Мемлекет басшысы жыл сайынғы халыққа жолдауларында және ұлтқа арнаған үндеулерінде, өзге де көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде нақты өмірде қалыптасқан және іс жүзінде қолданыстағы қазақстандық президенттік басқару нысанының жекелеген компоненттері қатты сынға алды, ауқымды тұжырымдар ұсынды. «Мен бұл жерде, ең алдымен, басқарудың суперпрезиденттік үлгісінен мықты Парламенті бар президенттік республикаға біржола көшу туралы айтып

отырмын. Мұндай жүйе билік институттарының тепе-теңдігі оңтайлы болуын қамтамасыз етіп, елімізді орнықты дамытуға септігін тигізеді»[239].

Мемлекет басшысының институтын және жалпы мемлекеттік аппаратты партиялық құрылымдардың, олигархиялық топтардың, туыстық қатынастардың теріс әсерінен, непотизмнен, саясаттағы монополиядан және сенімді тосқауыл қою қажет болды, оларды саяси үстемдіктен босату талап етілді.

Мемлекет басшысының бастамашылық етуімен 2022 жылғы 5 маусымда республикалық референдумда ҚР Конституциясына елеулі түзетулер (2022 жылғы 8 маусымдағы Заң) енгізіліп[240], Парламент қабылдаған 2022 жылғы 17 қыркүйектегі Заңмен толықтырды[241].

Президенттік басқару нысанына қатысты олар көбінесе *Республика Президентінің (президенттік институт) мәртебесінің өзгеруіне* қатысты болып келеді. 42-баптың «бір адам қатарынан екі реттен артық Республика Президенті сайлай алмайды» деген 5-тармағы алып тасталды; 43-бап екі тармақпен толықтырылды: 3-тармақ – «Қазақстан Республикасының Президенті өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезеңінде саяси партияда болмауға тиіс» және 4-тармақ – «Қазақстан Республикасы Президентінің жақын туыстары мемлекеттік саяси қызметшілердің, квазимемлекеттік сектор субъектілері басшыларының қызметтерін атқаруға хақысы жоқ»; 44-баптың 3) тармақшасынан Республика Президентінің «облыстар, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімдері актілерінің күшін жояды не қолданылуын толық немесе ішінара тоқтата тұрады» деген құқығы алып тасталды; 44-баптың 4) тармақшасына Президенттің Сенат келісімімен Конституциялық Соттың Төрағасын және Жоғары Сот Кеңесінің Төрағасын қызметке тағайындау міндеті енгізілді; 50-баптың 2-тармағында Президент тағайындайтын сенаторлар саны 15-тен 10-ға дейін қысқартылды; 55-баптың 2) тармақшасында Президенттің Сенатпен Конституциялық Сот Төрағасының және Жоғары Сот Кеңесі Төрағасының кандидатураларын келісу міндеті бекітілді; 71-баптың 2, 3 және 4-тармақтары Президенттің Конституциялық Соттың Төрағасын, төрт судьясын және Конституциялық Сот Төрағасының орынбасарын тағайындау құқығымен, 82-баптың 4-тармағы Президенттің Парламент Сенаты-

239 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2022 жылғы 16 наурыз. Akorda.kz. URL: https//www.akorda.kz; Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2022 жылғы 1 қыркүйек. Akorda.kz. URL: https//www.akorda.kz (қараған күн: 08.05.2025).

240 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2022 жылғы 8 маусымдағы ҚР Заңы (2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданды (республикалық референдум қорытындылары туралы ресми хабарлама 08.06.2022 ж., № 107 (30336) «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», 08.06.2022 ж. № 107 (29734) жарияланды). URL: (қараған күн: 08.05.2025).

241 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтыру енгізу туралы» 2022 жылғы 17 қыркүйектегі № 142-VII ҚР Заңы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35848390 (қараған күн: 08.05.2025).

ның келісімімен Жоғары Сот Кеңесінің Төрағасын тағайындау құқығымен толықтырылды; 87-баптың 4-тармағында Президенттің облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін белгіленген тәртіппен тағайындау міндеті бекітілді, осы тәртіп бойынша Президент кемінде екі кандидатураны ұсынады, олар бойынша облыстың, республикалық маңызы бар қаланың немесе астананың аумағында орналасқан мәслихаттар депутаттарының дауыс беруі өткізіледі.

Референдумнан кейінгі үш айдан соң Мемлекет басшысының бастамашылық етуімен Парламент қабылдаған 2022 жылғы 17 қыркүйектегі Заңмен маңызды өзгерістер: 41-баптың 1-тармағына (Президенттің өкілеттік мерзімі 5 жылдан 7 жылға дейін ұзартылды), 42-баптың 5-тармағына («қатарынан екі рет» деген сөздер «бір рет» деген сөздермен ауыстырылды) енгізілді, сондай-ақ 91-баптың 2-тармағына мынадай жазбамен толықтырылды: «Республика Президенті жеті жыл мерзімге сайланады және бір адам бір реттен артық Республика Президенті болып сайлана алмайды деген ережелер өзгермейді». Конституция жаңа 94-2-баппен толықтырылды: «Конституцияның 42-бабы 5-тармағының ережесі Конституцияның осы нормасы күшіне енгеннен кейін өткізілетін президенттік сайлау қорытындысы бойынша Республика Президенті болып сайланған адамдарға қолданылатын болады». Кейінірек Қ.К. Тоқаев бұл ережелерді енді бірде-бір болашақ Президент өзгерте алмайтынын бірнеше рет атап өтті.

Президенттік басқару нысанының парламенттік құрамдас бөлігі өкілдік ету бастауларын және қалыптастыру тәртібін жетілдіру (Парламент Палаталарын сайлау, оның депутаттарының мәртебесі – императивтілікті енгізу, заң шығару қызметін жетілдіру және т.б.) арқылы ұсынылды. Биліктің өкілдік ету тармағын қайта форматтаудағы барлық жаңалықтар ықпалды халық таңдаушыларымен мықты парламенттік мәдениетті құруға бағытталды.

Мемлекет басшысының биліктің атқарушы тармағымен тығыз жұмыс істеуіне байланысты 61-баптың 2 және 3-тармақтарына енгізілген жаңашылдық айтарлықтай қызығушылық тудырады. Бұл Үкіметке халықтың өмірі мен денсаулығына және өзге де жағдайларда қатер төндіретін, осы нормада санамаланған сын-қатерлерге жағдайларға «жедел ден қою мақсатында» заң шығару бастамасы тәртібімен заң жобаларын енгізу құқығын беруге, сондай-ақ осыдан туындайтын Үкіметтің қолданылу мерзімі шектеулі «заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық актілерді өз жауапкершілігімен» қабылдау жөніндегі өкілеттігіне қатысты.

Осылайша, президенттік басқару нысаны жүйеден тыс саяси институттар мен қатынастардың теріс әсерінен босатылды, оның конституциялық негіздері, оң бастаулары мен әлеуеті сақталды және нығайтылды. Жоғары деңгейде қоғамдық байланыстар және Парламент депутаттарының Республика Президентінің жекелеген өкілеттіктерін орындауға қатысуы жолға қойылды. Конституциялық Соттың құрылуы, Прокуратура мен Адам құқықтары жөніндегі уәкілге жаңа мәртебе беру адамның конституциялық-құқықтық қорғалу деңгейін арттырды.

Конституциялық Соттың пікірінше, Парламент пен оның Палаталарының өкілеттіктерін күшейту, мажоритарлық сайлау жүйесін енгізу депутаттардың маңызды заң жобаларына бастамашылық жасау және ел дамуының өзекті мәселелерін қарау жөніндегі жұмысын жандандыруға ықпал етті. Барлық деңгейдегі мәслихаттар құрамын жасақтаудың жаңа қағидаттары жергілікті мемлекеттік басқаруда халықтың ерік-жігерін білдіру дәрежесін арттыруға мүмкіндік берді. Жекелеген аудандар мен облыстық маңызы бар қалалардың әкімдерін сайлау жергілікті деңгейде бастама көтеруді дамытуға ықпал етті, азаматтардың саяси процеске қатысуын және олардың билік өкілдеріне ықпал ету мүмкіндіктерін кеңейтті. «Қуатты аймақтар – қуатты ел» формуласы жаңа мазмұнмен толықтырылды.

Мемлекеттік басқару жүйесін дамыту, оның деңгейлері арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері бойынша қабылданған заңдар мемлекеттік органдардың құзыретін нақтылап, олардың басшыларының дербестігі мен жауапкершілігін күшейтті.

Азаматтардың мемлекет істерін басқаруға қатысуы қоғамдық бақылау және петиция сияқты қоғамдық бастаманы білдірудің заманауи және сұранысқа ие нысандарында іске асырылады.

Мемлекеттің норма шығару процесінде адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қорғау тетіктері және оларды қорғау жүйесін қырағылықта ұстауы Мемлекет басшысының осы процеске азаматтық қоғамды тарта отырып, адам құқықтары мен заң үстемдігі саласындағы іс-қимыл жоспарын қабылдауымен одан әрі нығайтылды[242].

2022 жылдың соңынан 2023 жылды қоса алғандағы кезеңде Республика Президентін, Парламент Сенаты мен Мәжілісінің, мәслихаттардың депутаттарын және көптеген әкімдерді сайлау өткізу арқылы мемлекеттік аппарат жаңартылды. Еліміз дәуірлік «жаңа Қазақстанның» нақты күшіне енуінің маңызды цикліне енді.

V.

Негізгі Заңды оның мәтініне араласпай дәйекті түрде жаңғырту, президенттік басқару нысанын конституциялау конституциялық бақылау органдарының жұмыс істеуі арқылы іс жүзінде жүзеге асырылады.

Конституциялық Кеңестің (1996 – 2022 жж.) және Конституциялық Соттың (2023 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін) құқықтық ұстанымдары конституциялық және өзге салалық заңнаманы жетілдірудің қайнар көзі болып табылады, ғылым эволюциясына және орындаушылардың, ғалымдардың және қарапайым азаматтардың дұрыс түсінуіне, демек, жекелеген конституциялық-құқықтық институттардың нормаларды неғұрлым сапалы қолдануына ықпал етіп келеді. ҚР Конституциялық Сотының (1992 – 1995 жж.) бірқатар шешімдері өтпелі конституционализмнің маңызды актілерінің қоржынына енді.

242 ҚР Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» жолдауы (2024 жылғы 21 маусымда Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталарының бірлескен отырысында жария етілді). URL:https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/680610? lang=ru. (қараған күн: 08.05.2025).

1995 жылғы ҚР Конституциясының қолданылу кезеңінде көптеген тиісті нормативтік қаулылар мен жыл сайынғы жолдаулар жиналды, олар: қолданыстағы құқық актілерінің жүйесі мен иерархиясы туралы; биліктің бөліну, тежемелік әрі тепе-теңдік тетігі туралы; Республика Президенті институты туралы; Парламент пен Үкіметтің мәртебесі туралы.

Басқа да қорытынды шешімдер қатарында заң шығару процесінің мәселелері биліктің бөліну конституциялық қағидаты, тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі тетігінде де қаралды. Ең көп талқыланатын мәселелерге, мысалы: заңды реттеу нысанасы туралы (нақты мәселе Конституцияның 61-бабының 3-тармағына сәйкес Парламент заң шығаруға құқылы қоғамдық қатынастар саласына жата ма); Парламенттің заң қабылдау арқылы арнайы уәкілетті орган құруды көздеу мүмкіндігі туралы (Конституцияның 44-бабының 3) тармақшасының контекстінде); Конституцияның 61-бабы 6-тармағының талаптары туралы (мемлекеттік кірістерді қысқартуды немесе мемлекеттік шығыстарды ұлғайтуды көздейтін заң жобалары Республика Үкіметінің оң қорытындысы болған кезде ғана енгізілуі мүмкін) мәселелерге және тағы басқаларға қатысты. Көбінесе оларда күрделі, саяси шиеленіскен өмірлік жағдайлардан шығудың жолдары мен құралдары тұжырымдалды.[243]

2000 жылғы маусымда Парламенттің бір топ депутаттарының өтініші бойынша Конституциялық Кеңес Конституцияның 61-бабының 6-тармағына және 92-бабының 4-тармағына ресми түсіндірме берді: «Биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтарының өзара қарым-қатынасының барлық мәселелері Конституция нормаларында көзделген және конституциялық өкілеттіктерін пайдалана отырып олардың өздері келісу рәсімдері шегінде шешеді немесе мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының кепілі, биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін қамтамасыз ететін Республика Президентінің қатысуымен (Республика Конституциясының 40-бабы) шешіледі. Баяндалғандарға байланысты билік тармақтарының арасындағы дауларды, оның ішінде заң жобалары жөнінде Үкімет берген теріс қорытындыға да байланысты дауларды сот тәртібімен шешуге жол берілмейді, өйткені жоғары заңдық күші бар және үстемділігі болғандықтан конституциялық нормалар соттар мен басқа қандай да бір органдарға жүгінбейді».

Конституциялық Кеңестің назарына президенттік басқару нысанының координаттарында болатын биліктің заң шығарушы тармағының тиімді жұмыс істеуінің өзге де мәселелері ілінді. Олардың қатарында білім беруге және мемлекеттік органдардың мәртебесіне байланысты қатынастар да бар.

Конституциялық Кеңестің шешімімен заңдарда (яғни Парламентте) мемлекеттік органдардың өздерінің ұйымдастырылуы мен қызметінің

243 Қазіргі мемлекеттің құқық үстемдігін, жалпыадамзаттық құндылықтары мен басымдықтарын бекіту: Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің қызметі // жалпы ред. з.ғ.д., проф. Қ.Ә. Мәми. Нұр-Сұлтан: Деовой Мир Астана, 2020. – Б. 240-268.

негізін құрайтын функциялары, сондай-ақ іске асырылуы Конституцияның 61-бабының 3-тармағында көрсетілген аса маңызды қоғамдық қатынастарды қозғайтын функциялары белгіленді. Бұл, жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілігі, құқық шектеу сипатындағы шаралар, сондай-ақ құқық қорғау, бақылау-қадағалау функцияларын және жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асырудың рұқсат беру тәртібін белгілеуді қоса алғанда, мемлекеттік органдардың мемлекеттік емес ұйымдармен және жеке тұлғалармен өзара қарым-қатынастары мәселелеріне де қатысты болды.

Заңға тәуелді деңгейде (яғни өзге де уәкілетті органдар) жүзеге асырылуы Конституцияның 61-бабының 3-тармағында санамаланған қоғамдық қатынастарды қозғамайтын функциялар белгіленеді. Бұл заңда бекітілген функцияларды іске асыру тетігін айқындауға, мемлекеттік органдардың ішкі ұйымдастырылуы мен қызметіне, техникалық және технологиялық нормаларды қабылдауға (басып шығаруға) қатысты болуы мүмкін. Заңға тәуелді деңгейде мемлекеттік органдардың функциялары тиісті заңға тәуелді акт шығаратын субъектінің өкілеттігі шегінде ғана белгіленеді.

Парламент, Президент және Үкімет арасындағы реттеу салаларын нақты ажырату билік тармақтарының неғұрлым үйлесімді қызметі, сапаны арттыру және мемлекетті басқаруды жаңғыртуды жеделдету үшін конституциялық алғышарттар жасады[244].

Конституциялық Кеңес президенттік институтқа – президенттік мандаттың пайда болуы мен тоқтатылуына, Президенттікке кандидаттың сайлау цензураларына, сондай-ақ Мемлекет басшысы мәртебесінің басқа құрауыштарына тікелей байланысты кейбір конституциялық нормаларға ресми түсіндірме берді.

2005 жылдың тамызында Конституциялық Кеңес ҚР Президентінің кезекті сайлауын өткізу мерзімдері туралы қызу пікірталасқа қатысты өзінің тұжырымын білдірді. Келіспеушіліктің мәні келесідей болды. Сол кезде, егер Конституцияның 41-бабының 1-тармағы басшылыққа алынса, онда кезекті сайлау – 2005 жылғы желтоқсанның бірінші жексенбісінде, егер Конституцияның 94-бабының 1-тармағы негізге алынса, онда 2006 жылғы желтоқсанның бірінші жексенбісінде өткізілуге тиіс еді.

Конституциялық Кеңес Негізгі Заңда конституциялық ережелердің иерархиясын формальды айқындайтын арнайы норма қамтылмайтынын еске салды. Алай-

244 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 54-бабын, 61-бабы 3-тармағының 1) және 3) тармақшаларын, сондай-ақ мемлекеттік басқаруды ұйымдастыру мәселелері бойынша басқа да бірқатар нормаларын ресми түсіндіру туралы» 2008 жылғы 15 қазандағы № 8 нормативтік қаулысы». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30354550. және ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 54-бабын, 61-бабы 3-тармағының 1) және 3) тармақшаларын, сондай-ақ мемлекеттік басқаруды ұйымдастыру мәселелері бойынша басқа да бірқатар нормаларын ресми түсіндіру туралы» Қазақстан Республиккасы Конституциялық Кеңесінің 2008 жылғы 15 қазандағы № 8 нормативтік қаулысына түсіндірме беру туралы» 2013 жылғы 16 мамырдағы № 2 қосымша қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S1300000002/info. (қарағаң күн: 08.05.2025).

да, түрлі конституциялық нормалардың ерекшеліктерін ескере отырып, олардың кейбіреулері түсіндіру барысында белгілі бір жағдайларда басымдыққа ие болуы мүмкін. а алады. Мәселен, Конституциялық Кеңестің 1999 жылғы 29 қазандағы № 20/2, 2000 жылғы 7 маусымдағы № 4/2 қаулыларында конституциялық құрылыстың негіздерін және басқа да іргелі бастауларды бекітетін «Жалпы ережелер» I бөлімінің нормалары басқа конституциялық нормаларға қатысты басымдыққа ие екендігі айтылады. Маңызды қорытынды жасалды: конституциялық нормаларды түсіндірген кезде олардың бір-біріне мүмкін болған тең бағыныстылығы туралы мәселе нақты жағдайға қатысты қолданыста Негізгі Заң нормаларының бүкіл жүйесі мәтінінде шешілуге тиіс.

Бұдан әрі құқықтық ұстанымдарды баяндап, тұжырымдай отырып, Конституциялық Кеңес Негізгі Заңда көрсетілген Мемлекет басшысының сайлау күні мемлекеттік биліктің бастауы ретінде халықтың өз еркін білдіру кезеңінің басталуы болып табылады, осы сайлау күні Қазақстан халқы биліктің демократиялық сипатын айқындаушы, оған ең жоғары заңдылық беруші өзінің еркін білдіріп, өз егемендігін көрсетеді деп негіздеді. Республика Президентінің сайлауына қатысты Қазақстан халқының егемендігі, демократиялық және құқықтық мемлекеттің мән-мазмұны Конституцияның 41-бабы 1 және 3-тармақтарының ережелерінде нақтыланады.

Өтініш нысанасына қатысты Конституцияның 94-бабы 1-тармағының ережелерін Конституцияның 41-бабының 1 және 3-тармақтарын Республика Президенті сайлауының нақты жағдайында іске асыру үшін қолданылады түсіну керек. Аталған конституциялық нормаларды жиынтығында қолдану қажет. Конституцияның 94-бабы 1-тармағының және 41-бабының 1 және 3-тармақтарының мағынасынан Республика Президентінің кезекті сайлауы 2005 жылғы желтоқсанның бірінші жексенбісінде өткізілуге тиіс деп түсіну керек.

Белгісіздік сейіліп, сайлау нақ осы күні өткізілді.

Республика Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың өкілеттігін референдум арқылы ұзарту туралы халықтық бастаманы іске асыруды конституциялық тұрғыдан негіздеу мақсатында Парламент 2011 жылғы 14 қаңтарда «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгеріс пен толықтыру енгізу туралы» Заңды қабылдады. Республика Президенті референдумға қатысты үлкен күмәні болып, заңға қол қоймас бұрын оны Конституциялық Кеңеске жіберді. Құжатты талдау кезінде Кеңес Парламенттің Конституцияның 42-бабы 5-тармағының екінші бөлігі жаңа редакцияда жазылғанын анықтады: «Бұл шектеу президенттік өкілеттіктер мерзімі республикалық референдумда ұзартылуы мүмкін Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне – Елбасына қолданылмайды». Бұл нормаға баға беру кезінде нормада бірқатар түсініксіздіктер бар екендігі атап өтілді. Бұл конституциялық норманың анық жазылмауы Конституцияда көзделген мемлекеттік және қоғамдық институттардың практика жүзінде үйлеспеушілігіне әкеп соқтыруы мүмкін.

Келтірілген мән-жайлар Заңның тағдырын шешіп, ол конституциялық емес деп танылды. Республика Президенті Кеңестің шешіміне құрметпен және сындарлы көзқараспен қарап, Парламенттің Конституцияның 41-бабына Мемлекет басшысының кезектен тыс сайлауын өткізу мүмкіндігі туралы өзгеріс енгізуіне бастамашы болды. Парламент конституциялық заңды қабылдағаннан кейін Н.Ә. Назарбаев кезектен тыс сайлауды тағайындады.

Конституциялық Кеңес 2015 жылғы 24 ақпандағы № 2 нормативтік қаулысында Республика Президентінің Президенттің кезектен тыс сайлауын жеке-дара тағайындауға айрықша құқығын растады. «Елбасының Президенттің кезектен тыс сайлауын тағайындау туралы шешім қабылдауына Республика Конституциясы қандай да бір шарттар мен шектеулер қарастырмайды.Мұндай сайлау тағайындау туралы шешім қабылдағанда Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабының 3-тармағында қарастырылған, Республика Президентінің сайлауы мерзімі жағынан Қазақстан Республикасы Парламентінің жаңа құрамын сайлаумен тұспа-тұс келмеуге тиіс деген қағида ескерілуі керек».

Осы нормативтік қаулының уәжді бөлігіндегі Кеңестің құқықтық ұстанымы өте маңызды болып көрінеді: «Республика Президенті жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде Республиканың кәмелетке толған азаматтары жасырын дауыс беру арқылы сайлайтын бірден-бір дара тұлға, Қазақстан халқының ең жоғары өкілі. Сол арқылы Республика Президентін сайлау – оған мемлекеттегі жоғарғы билікті берудің нысаны болып табылады. Сайлау қорытындылары бойынша Мемлекет басшысы Қазақстанды басқаруға, ел ішінде және халықаралық қатынастарда халықтың атынан өкілдік етуге және оның мүддесін білдіруге мандат алады»[245]. Бұл тұжырым Республика Президентінің саяси-құқықтық мәртебесі, оның конституциялық құндылықтар мен баланстардың бұзылуының алдын алу жөніндегі миссиясын негіздерінің бірі болып саналады деген ой келеді.

Конституциялық бақылау органының екі шешімі президенттік билікті ерікті түрде беруді және 2019 жылы президенттік сайлауды жүзеге асыру хроникасында ерекше рөл атқарады.

2019 жылғы 1 ақпанда Республика Президенті Н.Ә. Назарбаев Конституциялық Кеңеске ҚР Конституциясының 42-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы өтініш бере отырып, мынадай сұрақ қойды: «Қазақстан Республикасы Конституциясының 42-бабының 3-тармағында белгіленген Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату негіздерінің тізбесі толық болып табылады ма?».

Іс материалдарын қарау нәтижесінде Конституциялық Кеңес Мемлекет басшысының жеке негіздер бойынша өз өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату құқығы (отставкаға шығу құқығы) президенттік басқару нысанының және Қазақстан

245 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабының 3-1-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2015 жылғы 24 ақпандағы № 2 нормативтік қаулысы. URL: https://online.zakon.kz/ Document/?doc_id=31673587 (қараған күн: 08.05.2025).

Республикасы Президентінің конституциялық мәртебесінің ажырамас элементі болып табылады деген қорытындыға келді. Ерік білдіру еркіндігі адам әрі Қазақстан азаматы ретінде Республика Президентіне тән және Конституцияның 13-бабы 1-тармағының, 24-бабы 1-тармағының мазмұнынан және өзге де нормаларынан туындайды.

Нормативтік қаулының қарар бөлігінде екі құқықтық ұстаным тұжырымдалды:

«1. Қазақстан Республикасы Конституциясының 42-бабының 3-тармағында белгіленген Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату негіздерінің тізбесі толық емес.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық мәртебесінен оның өз еркін білдіруіне сәйкес өкілеттігін тоқтату құқығы туындайды. Ол Мемлекет басшысының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға дербес негіз болып табылады»[246].

Республика Президенті Н.Ә. Назарбаев осы түсіндірмені ескере отырып, 2019 жылғы 19 наурызда отставкаға кету туралы шешім қабылдады.

«Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабының 2-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2019 жылғы 25 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысында былай деп белгіленді:

««1. Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабы 2-тармағының нормасындағы «Қазақстан Республикасының Президенті болып..., ... Қазақстанда соңғы он бес жыл бойы тұратын... Республика азаматы сайлана алады.» деген сөздерді Республика Президенттігіне кандидат ретінде Қазақстан Республикасының аумағында соңғы он бес жыл бойы тұрақты тұратын азамат тіркелуі мүмкін деп түсіну керек.

2. Белгіленген он бес жылдық мерзімге Қазақстан Республикасы дипломатиялық қызметі персоналының және оларға теңестірілген Қазақстан мүше болып табылатын халықаралық ұйымдар жанындағы лауазымдарға тағайындалған (сайланған) азаматтардың Республикадан тыс жерлерде тұру кезеңдері де қосылуы мүмкін»[247].

Конституцияның 41-бабы 2-тармағының нормаларын түсіндіру тобына Конституциялық Кеңестің басқа да шешімдері кіреді: Президенттікке кандидатқа мемлекеттік тілді еркін меңгеру бөлігінде міндетті талап қою туралы («сауатты оқи білу, жазу, өз ойларын оңай, еш қиындықсыз баяндай білу және көпшілік алдында қазақ тілінде сөйлей білу»); «тіркеу кезінде заңда белгіленген тәртіппен өтелмеген немесе алынбаған соттылығы бар» адамды Республика Президенттігіне кандидат ретінде тіркеуге тыйым салу туралы талапты Негізгі Заңға сәйкес келеді деп тану туралы (бұл тыйым салу Негізгі Заң мүдделері үшін азаматтардың құқықтарын

246 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 42-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2019 жылғы 15 ақпандағы № 1 нормативтік қаулысы. https://adilet.zan.kz/rus/docs /S1900000001/links (қараған күн: 08.05.2025).

247 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабының 2-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2019 жылғы 25 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы https://adilet.zan.kz/rus/docs /S1900000004/history (қараған күн: 08.05.2025).

шектеуге жол беретін конституциялық құндылықтарды қорғауға бағытталған, бұл ретте заңда белгіленген тәртіппен алып тасталған немесе өтелген соттылық фактсі азаматтың сайлану құқығын жүзеге асыруына кедергі келтірмеуге тиіс).

Үшінші конституциялық реформаны іске асыру барысында Кеңес өзі шығарған бірқатар нормативтік қаулыларды қайта қарады[248].

Осылайша, Конституциялық Кеңес өзінің құқықтық ұстанымдарымен практикада туындайтын түсініксіздіктер мен қарама-қайшылықтарды алып тастау арқылы, қазақстандық қоғам мен мемлекеттің қазіргі жағдайы мен перспективаларын ескере отырып, конституциялық құндылықтар координаттарында президенттік басқару нысаны мен президенттік институтты конституциялауға ықпал етті.

2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда ҚР Конституциясына енгізілген жаңа 99-бапқа (2-тармақ) сәйкес «Конституциялық Кеңестің нормативтік қаулылары Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде оларды Конституциялық Сот қайта қарағанға дейін қолданылады» дегенді еске сала кеткен жөн. Қазіргі уақытта Конституциялық Кеңестің біз атап өткен және бірқатар басқа да нормативтік қаулылары (құқықтық ұстанымдары) қолданыстағы құқық құрамына кіреді, президенттік басқару нысанының негізінде айқындалған қатынастарды, Республика Президенті, Парламент, Үкімет және басқа да мемлекеттік органдар мәртебесінің белгілі бір ережелерін реттеуді жалғастыруда. Бұлар көптеген конституциялық-құқықтық институттардың негізін құрайды және Қазақстанның бүкіл құқықтық жүйесінің тұтастай жүйелік бірлігін қамтамасыз етеді.

ҚР Конституциялық Соты өз қызметіне кіріскелі қысқа мерзім ішінде президенттік басқару нысанының жекелеген конституциялық-құқықтық компоненттерін қарап үлгерді.

2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданған заңмен ҚР Конституциясынан Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасының мәртебесіне қатысты барлық нормалар: 46-баптың 4-тармағы – «Қазақстанның Тұңғыш Президентінің мәртебесі мен өкілеттігі Республика Конституциясымен және конституциялық заңмен айқындалады»; 42-баптың 5-тармағының екінші бөлігі – «бір адамды қатарынан екі реттен артық сайлауға шектеу Республиканың Тұңғыш Президентіне қолданылмайды» және 91-баптың 2-тармағындағы өзгермейтін болып белгіленген «тәуелсіз Қазақстанның Негізін салушы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы іргесін қалаған … және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының мәртебесі» деген сөздер алып тасталды.

Парламенттің бір топ депутаттарынан келіп түскен өтініш негізінде 2023 жылғы 10 қаңтарда Конституциялық Сот № 2 нормативтік қаулысымен «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы туралы» 2000 жылғы 20 шілдедегі

248 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің кейбір нормативтік қаулыларын қайта қарау туралы» 2017 жылғы 17 сәуірдегі № 2 нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S1700000002. (қараған күн: 08.05.2025).

ҚР Конституциялық заңының күші жойылды деп тануға жатады деп айқындады. Басты себеп – конституциялық заңдар Конституцияда тікелей көзделген мәселелер бойынша қабылданады. Ал Тұңғыш Президент туралы барлық ережелер Негізгі Заңнан алып тасталды. Тиісінше, Парламент осы Конституциялық заңның күші жойылды деп таныды. Осылайша, қазақстандық президенттік басқару нысанының жұмыс істеуінің бірегей құқықтық жағдайы – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаев пен ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың бірдей қызмет етуі аяқталды. Бұл 2019 жылғы 19 наурыз – Н.Ә. Назарбаевтың Республика Президенті қызметінен ерікті түрде кетіп, Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев қызметіне кірісу күнінен кейін басталды.[249]

Тағы бір мысал – ҚР Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 4-бабы 4-тармағы 2) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 20 қыркүйектегі №28-НҚ нормативтік қаулысы. Аталған нормаға сәйкес сыбайлас жемқорлық қылмыс және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаудағы кінәсін сот заңда белгіленген тәртіппен таныған адам ҚР Президенттігіне кандидат бола алмайды. Конституциялық Сот Сайлау туралы Конституциялық заңда белгіленген шектеу халықтың мемлекеттік билікке сенімін қамтамасыз етуге және конституциялық құндылықтарға елеулі қатер төндіретін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасауға бағытталған деп есептейді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға бағытталған құқықтық, әкімшілік, ұйымдастырушылық және өзге де шараларды қамтиды[250].

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың өтініші бойынша Мемлекет басшысының қол қоюына ұсынылған «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Конституциялық заң және оған ілеспе бірқатар заңнамалық актілер Конституцияға сәйкес келеді деп танылды. Бұл ретте Конституциялық Сот бірқатар құқықтық ұстанымдарды тұжырымдады. Олардың ішінде: табиғи ресурстардың халыққа тиесілі болуы мемлекетті Қазақстан халқына тиесілі осы объектілерге меншік құқығын қорғау және заңсыз алынған табиғи ресурстар мен олармен байланысты активтерді тікелей халық мүддесінде пайдалану үшін оларды заңды иесіне қайтару жөнінде барлық қажетті шараларды қолдануға міндеттейді; бастапқыда заңсыз иемденілген, оның ішінде сыбайлас жемқорлық, алаяқтық немесе қызметтік жағдайды теріс пайдалану нәтижесінде иемденілген мүлік заң негізінде және онда айқындалған тәсілдер мен рәсімдерге сәйкес заңды меншік иесіне, оның ішінде

249 ҚР Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Конституциясының 62-бабының 4-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2023 жылғы 10 қаңтардағы № 2 нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000002. (қараған күн: 08.05.2025).

250 ҚР Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 4-бабы 4-тармағы 2) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 20 қыркүйектегі №28-НҚ нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000028/history (қараған күн: 08.05.2025).

мемлекетке қайтарылуға тиіс; меншік құқығы абсолютті болып табылмайды, заңда көзделген жағдайларда мүліктік құқықты шектеу азаматтық-құқықтық қатынастарда да, жария-құқықтық салада да заңды болып табылады; конституциялық кепілдіктер заңдарда белгіленген негіздер мен рәсімдерді бұза отырып иемденілген мүліктік игіліктерге, сондай-ақ оларды пайдаланудан алынған түсімдерге қолданылмайды; заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару конституциялық маңызды мақсаттарға сәйкес келеді, жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің теңгерімін ұстап тұруға бағытталған[251].

Сонымен қатар, Республика Президентінің өтініші бойынша Конституциялық Сот Парламент қабылдаған және Мемлекет басшысының қол қоюына ұсынылған Әлеуметтік кодексті, «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер енгізу туралы» ҚР Конституциялық заңын, «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңдарын қарап шығып, оларды Конституцияға сәйкес келеді деп таныды[252].

Осылайша, Конституциялық Сот Президент Қ.К. Тоқаев бастамашылық еткен және ол және президенттік басқару нысаны институттары жүргізген заңсыз иемденілген активтерді халыққа қайтару жөніндегі саясаттың және мемлекеттің әлеуметтік функциясын кеңейту мен тереңдету жөніндегі стратегияның Негізгі Заң құндылықтарына сәйкестігін растады.

Биліктің атқарушы тармағын – президенттік басқару нысанының компонентін реформалау тұрғысынан ҚР Конституциялық Сотының 2023 жылғы 8 сәуірдегі № 7 нормативтік қаулысы белгілі бір қызығушылық тудырады[253].

---

251 ҚР Конституциялық Сотының «Заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасы Заңының, «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы», «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне (Салық кодексі) толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасы заңдарының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 11 шілдедегі № 20-НҚ нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000020/info**.** (қараған күні: 08.05.2025).

252 ҚР Конституциялық Сотының «нормативтік қаулысы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35861409. (қараған күн: 08.05.2025).

253 ҚР Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасындағы әкімшілік реформа мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасындағы әкімшілік реформа мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 8 сәуірдегі № 7 нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S2300000007/history. (қараған күн: 08.05.2025).

Президенттік басқару нысанындағы Қазақстан мемлекеті қоғамның өзгермелі өмір сүру жағдайларының сұранысы бойынша одан әрі трансформациялануға ұмтылысын ұдайы растай отырып, тиімді жұмыс істеді және жұмысын жалғастыруда. Жалпы алғанда, «халық – мемлекет», «Президент – Парламент – Үкімет» координаттарында билік ресурсының байпты және сараланған қозғалысы жалғасуда.

Қазіргі уақытта конституциялау– Президент Қ.К. Тоқаев айқындаған оның эволюциясының стратегиялық векторларында мемлекетті одан әрі орнықты жаңғырту: қолданыстағы Негізгі Заңның ережелері мен нормаларын, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Конституциялық Сотының қолданыстағы құқықтық ұстанымдарын сақтай отырып «Мықты Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» жүріп жатыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Алебастрова И.А. Конституционализм как правовое основание социальной солидарности: монография. М.: Проспект, 2016.

2. Алебастрова И.А. Конституционализм как правовое основание социальной солидарности: монография. М.: Проспект, 2016.

3. Зазнаев О.И. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты. Казань, 2006.

4. Конституционный контроль в Казахстане: доктрина и практика утверждения конституционализма: Монография // Под ред. Рогова И.И., Малиновского В.А. Алматы: Раритет, 2015.

5. Малиновский В.А. ЛИДЕР: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох: Монография. Астана: ТОО «Изд-во «Норма-К», 2012.

6. Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. В 2 т. Т. 2: Основные институты // Отв. ред. д. ю. н., проф. Туманов. В.А. М., 1987.

7. Тихомиров Ю.А. О новом «Духе законов» или… Прощай Монтескье? // Сравнительное конституционное обозрение, 2011 №2 (81).

8. Утверждение верховенства права, общечеловеческих ценностей и приоритетов современного государства: деятельность Конституционного Совета Республики Казахстан. / ортақ редакциялық етумен. з.ғ.д., проф. К.А. Мами. – Нұр-Сұлтан: «Деловой Мир Астана», 2020..

9. Фадеев В.И. О духовно-нравственных основах народного представительства в России // Конституционное и муниципальное право, 2014. №3.

10. Чиркин В.Е. Конституционная терминология. М.: Норма: ИНФРА-М, 2013.

11. Чиркин В.Е. Сравнительное конституционное право. М.: «Манускрипт», 1996.

Роман Анатольевич ПОДОПРИГОРА
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының судьясы,
з.ғ.д., профессор

Роман Сергеевич МЕЛЬНИК
Maksut Narikbayev University әкімшілік және
неміс құқығы ғылыми мектебінің директоры
з.ғ.д., профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ ПЕН ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСТЫ НОРМАТИВТІК ҚАУЛЫЛАРЫ

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құқықшығармашылық нәтижелері құқықтың барлық саласына және құқық қолдану қызметінің бағыттарына үлкен септігін тигізіп отыр. Бұл тұрғыда әкімшілік құқық та шетте қалған жоқ, ол да Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларының арқасында да жаңа мазмұнмен бірте-бірте толықтырылып келеді. Осындай өзгерістердің нәтижелері әкімшілік құқық нақты конституциялық құқық[254] болып табылады деген заң әдебиеттерінде айтылған ойдың дұрыстығы мен негізділігіне тағы да көз жеткізеді. Басқаша айтқанда, аталған құқық салалары тұрақты және тоқтаусыз жалғасатын өзара іс-қимыл жасауға және өзара ықпалға «ұшырап жатады». Конституциялық құқық әкімшілік құқықсыз «жансыз». Тап осы соңғысының қолданылуы нәтижесінде көптеген конституциялық ережелер практикада жүзеге асырылуы мүмкін. Алайда, нақ осы соңғысының арқасында олар жүзеге асырылмауы да мүмкін. Мысал ретінде Конституцияның адам құқықтары мен бостандықтарына арналған бөлімін алуға болады. Іс жүзінде кез келген конституциялық құқық әкімшілік заңнамада өзінің дамуын көздейді.

Конституциялық құқық әкімшілік құқықты қаншалықты қажет етсе, соңғысы да конституциялық құқықты соншалықты қажет етеді. Конституциялық құқықта мемлекеттік әкімшілік жария басқару процесінде, азаматтармен қарым-қатынаста ұстануға тиіс қағидаттар мен бағдарлар қамтылады. Конституциялық-құқықтық мәселелерге назар аудармау Конституция әлдебір алыс және идеалды нәрсе, ал жақын және материалдық нәрсе – бұл жоғары тұрған органның нұсқаулығы деп қарайтын мемлекеттік органдардың қызметінде көптеген теріс пайдалануларға алып келеді[255]. Осылайша әкімшілік құқық – конституциялық құқықтың көрінісі, осыған байланысты осы екі сала арасындағы максималды бірлік маңызды болып

254 Werner F. Verwaltungsrecht als konkretisiertes Verfassungsrecht // DVBI. 1959. S. 527.
255 Подопригора Р.А. Взаимоотношения конституционного и административного права: стереотипы восприятия и реальное состояние. // Проблемы становления правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан. ҚР ҰҒА академигі М.Т. Баймахановтың 70 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: «Издательство Норма-К» ЖШС, 2004. – Б., 99.

табылады. Құқықтық мемлекетте әкімшілік құқық конституциялық құқықпен үйлеспейтін жағдайлар орын алмауға тиіс[256].

Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты өз жұмысына кіріскен кезден бастап-ақ әкімшілік құқық пен процесс мәселелері оның назарына түсе бастады. Бұл таңқаларлық жайт емес, тап осы мемлекеттік әкімшілікпен қарым-қатынастарда нормативтік-құқықтық тәртіп пен құқық қолдану мәселелері жиі туындайды.

Конституциялық Сот жұмысының екі жылында әкімшілік-құқықтық цикл аясындағы нормативтік құқықтық актілер азаматтар Конституциялық Сотта нормативтік құқықтық актілердің немесе жекелеген ережелерінің конституциялылығына дау айтқан актілер арасында қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-процестік цикл актілерінен кейін екінші орында тұр.

Мәні бойынша дау туғызған актілер мен нормалар көбінесе әкімшілік сот ісін жүргізу, мемлекеттік қызмет түрлері, әкімшілік құқық бұзушылықтар мәселелерін қозғады және бұлардың барлығы азаматтардың өтініштері бойынша қаралды. Азаматтардың, сол сияқты Қазақстан Республикасы Президентінің өтініштері қарау нәтижесі бойынша қабылданған кейбір қаулылар жария басқару мен әкімшілік реформаның жалпы мәселелеріне қатысты болды.

Әкімшілік сот ісін жүргізу мәселелері

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 610-бабы 1-тармағы 1) тармақшасының және 2-тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 22 ақпандағы № 3 нормативтік қаулысында***[257] әкімшілік сотты қоса алғанда, сотқа жүгінгені үшін төленетін мемлекеттік баж мөлшерін барынша әділ есептеуге бағытталған тәсілдер айқындалды. Конституциялық Сот «мемлекеттік баж мөлшері азаматтың сотқа жүгінуіне тосқауыл болмайтындай ақылға қонымды, негізделген, шамалас болуға тиіс не сот төрелігіне қолжетімділікке конституциялық құқықты іске асыру үшін кедергіні еңсерудің құқықтық тетігі көзделуге тиіс. Соттың пікірінше, тұтастай алғанда заңнамада, атап айтқанда Салық кодексінде мұндай құралдар қамтылмаған, сондықтан заң шығарушы құқықтық реттеуде олқылықтың орнын толтыруға тиіс» баса атап өтті. Бұл мәселе Қазақстан Республикасының Салық кодексіне тиісті өзгерістер енгізу[258] арқылы ішінара орындалды.

256 Мельник Р.С. Общее административное право Республики Казахстан: учебник: в 3 томах // Мельник Р.С. Алматы: LEM, 2022. – Б,. 95.

257 Казахстанская правда. – 2023. – 24 ақпан.

258 «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының кодексіне (Салық кодексі) және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының кодексін (Салық кодексі) қолданысқа енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2023 жылғы 20 нау-

Бұдан басқа, осы нормативтік қаулыда сот актілерін кассациялық тәртіппен қайта қарау туралы өтінішхаттармен жүгінген берген кезде азаматтардан мемлекеттік баж алу тәсілдері нақтыланды. Конституциялық Сот Салық кодексінің 610-бабы 2-тармағының «мемлекеттік баж осындай даулар бойынша әкімшілік талап қою, талап арыз (арыз) берілген кезде осы баптың 1-тармағында белгіленген мемлекеттік баждың тиісті мөлшерлемесінің 50 пайызы мөлшерінде алынады» деген ережесін түсіндіру кезінде сот актілерін кассациялық тәртіппен қайта қарау туралы өтінішхатпен жүгінген субъектіні негізге алған жөн деп есептейді. Заң шығарушының мемлекеттік баж төлеу субъектісіне байланысты оны алу тәсілдеріндегі тұжырымдамалық айырмашылықтарын негізге ала отырып, азамат сот актілерін кассациялық тәртіппен қайта қарау туралы өтінішхатпен жүгінген жағдайда Салық кодексінің 610-бабының 2-тармағы қолданылған кезде оның процестік жағдайына (талап қоюшы немесе жауапкер) қарамастан мемлекеттік баж осы баптың 1-тармағында жеке тұлғалар үшін белгіленген мемлекеттік баждың тиісті мөлшерлемесінің 50 проценті мөлшерінде алынуға тиіс. Бұл тәсіл кейінірек Салық кодексіне түзетулер енгізу[259] кезінде ескерілді.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 44-бабы 4-тармағының, 44-1-бабы 3-тармағының және «Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі туралы» 2015 жылғы 4 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының 24-бабы 1-тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 21 сәуірдегі № 10 нормативтік қаулысымен***[260] әкімшілік соттар құзыретінің (юрисдикциясының) аясы нақтыланды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігінің сапасы жөніндегі комиссияның немесе Сот жюриінің шешімдеріне шағым жасауға байланысты даулар 2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің (бұдан әрі – ӘРПК) тәртібімен қаралмайды деп айқындалды. Мұндай даулар Жоғары Сот Кеңесінің айрықша құзыретіне жатады.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің 102-бабы екінші бөлігінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 22 мамырдағы № 16-НҚ нормативтік қаулысымен***[261] әкімшілік соттардың соттылығына жатқызуға болмайтын даулардың тізбесі нақтыланды. Атап айтқанда, Сот Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексімен реттелетін қоғамдық қатынастардың ерекшелік-

рыздағы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. - 2023. - № 5. - 49-бет.

259 Сол жерде.

260 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 24 сәуір.

261 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 23 мамыр.

тері (олардың жария-құқықтық сипатына қарамастан) заң шығарушының үкімді орындау туралы, оның ішінде сотталғандардың қылмыстық-атқару жүйесі мекемесі лауазымды адамдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағым жасауы туралы нормаларды заң шығарушының нормаларды қылмыстық іс жүргізудің дербес сатысын реттейтін қылмыстық-процестік заңнаманың бөлігіне (ҚПК-нің 9-бөлімі, 51-тарауы) жатқызуын негіздейді.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің 168-бабы төртінші бөлігі бірінші абзацының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 6 қазандағы № 33-НҚ нормативтік қаулысымен***[262] бірінші сатыдағы әкімшілік соттың шешіміне апелляциялық шағым беру (мерзімдер бөлігінде) жағдайлары нақтыланды. Сот «өз құқықтарын қорғау, толыққанды білікті заң көмегін алу және көрсету, апелляциялық шағым мен өтінішхатты беру сатысында жүктелген өкілеттіктерді тиісінше орындау үшін талап қоюшының, жауапкердің, олардың өкілдерінің, прокурордың және өзге де мүдделі тұлғалардың қолында соттың шешімі онда жазылған дәлелдермен және негіздемелермен толық көлемде, сондай-ақ құжаттарды дайындау үшін қажетті уақыты болуға тиіс» деп есептейді.

Осыған байланысты Конституциялық Сот «Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің 168-бабы төртінші бөлігінің бірінші абзацы 147 (екінші бөлігі), 151 және 168 (екінші бөлігі)-баптарымен өзара байланыста Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты берген төмендегідей түсіндірмеде Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келеді деп танылсын: заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең конституциялық қағидатының сақталуын қамтамасыз ету мақсатында осы нормада көрсетілген әкімшілік істердің[263] санаттары бойынша апелляциялық шағым мен прокурордың апелляциялық өтініштхатын беру мерзімдерін есептеу кезінде барлық басқа әкімшілік істер бойынша белгіленгендей, сот шешімі түпкілікті нысанда шығарылған (дайындалған) күнді шешім шығарылған күн деп түсіну керек» деп қаулы шығарды.

Конституциялық Соттың шешіміне сәйкес 2024 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңымен аталған нормаға өзгерістер енгізілді[264].

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің 124-бабы екінші бөлігінің, 127-бабы тоғызыншы бөлігінің және 171-бабы төртінші бөлігінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2024 жылғы 10 қаңтардағы № 40-НҚ нормативтік қаулысы-***

262 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 9 қазан.

263 Шағым жасаудың қысқартылған мерзімдері көзделген әкімшілік істер туралы айтылады

264 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сатып алу және артық заңнамалық регламенттеуді болғызбау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2024. – № 13. – 70-бет.

мен[265] әкімшілік соттың іс жүргізу мәжбүрлеу шарасы ретінде ақшалай өндіріп алу туралы ұйғарымдарына шағым жасаудың қолданыстағы тәртібінің конституциялылығы мәселесі шешілді. Конституциялық Сот әркімнің сот арқылы қорғалу құқығын тиімді іске асыруды қамтамасыз етудің және әкімшілік сот ісін жүргізу міндеттеріне қол жеткізудің өзара байланысты мақсаттарын негізге ала отырып, ӘРПК-нің 124-бабы екінші бөлігінің екінші абзацында тұлғаның сот ұйғарымына шағым жасау құқығы ол табыс етілген күннен бастап берілетіні, сондай-ақ мұндай тұлғаның қолданылған ақшалай өндіріп алуды заңда белгіленген мерзім ішінде орындау міндеттемесі бекітіледі деген тұжырымға келді. Бұл ретте Сот Қазақстан Республикасының Үкіметіне алты ай мерзімде Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының осы нормативтік қаулыда қамтылған құқықтық ұстанымдарына сәйкес, әкімшілік сот ісін жүргізуде процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану бөлігінде заңнаманы жетілдіруге бағытталған заң жобасын енгізуді ұсынды.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 616-бабы бірінші бөлігі 13) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2024 жылғы 26 шілдедегі № 50-НҚ нормативтік қаулысымен***[266] соттарда мемлекеттік бажды төлеуден босату құқығына Салық кодексінің 616-бабы бірінші бөлігінің 13) тармақшасында санамаланған әлеуметтік осал топтағы адамдар санатына жатқызылған талап қоюшылар ғана емес, әлеуметтік осал санаттар мәртебесі бар жауапкерлер де, сондай-ақ іске қатысатын басқа да адамдар ие деп анықталды.

Мемлекеттік қызмет мәселелері

Конституциялық Соттың мемлекеттік қызмет мәселелері бойынша нормативтік қаулыларының көпшілігі мұндай қызметке кіруге мерзімсіз тыйым салуларға баға берумен байланысты болды.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағы 6) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 6 наурыздағы № 4 нормативтік қаулысымен***[267] мемлекеттік қызметке тең кіруге конституциялық құқықты іске асыруға байланысты проблемалық мәселелерді шешуге бағытталды. Бұл бөлікте Конституциялық Сот «мемлекеттік қызметке кір келтіретін тәртіптік теріс қылығы үшін қызметтен шығарылған азаматтар үшін мемлекеттік қызметте лауазым-

265 Казахстанская правда. – 2024 жылғы 11 қаңтар.
266 Казахстанская правда. – 2024 жылғы 27 шілде.
267 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 7 наурыз.

дарға орналасуға қандай да бір мерзіммен шектелмеген шартсыз тыйым салуды белгілеудің объективті және ақылға қонымды негіздемесі жоқ және ол азаматтардың бірқатар конституциялық құқықтарына нұқсан келтіруге алып келеді. ...мұндай тыйым салу конституциялық құқықтар мен бостандықтардың мәнін бұрмалайды, оларды шектеуге жол берілетін конституциялық шектерді бұзады және әділдік, пропорционалдық және мөлшерлестік талаптарына сай келмейді, осыған байланысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабының 1-тармағына, 33-бабының 2 және 4-тармақтарына және 39-бабының 1-тармағына қайшы келеді» деген маңызды тұжырым жасады. Мемлекеттік қызметке кір келтіретін тәртіптік теріс қылықтар жасағаны үшін жұмыстан шығарылған азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруіне мерзімсіз тыйым салу конституциялық емес деп танылды, осыған байланысты Мемлекеттік қызмет туралы заңға тиісті түзетулер енгізілді[268].

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағы 14) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 26 желтоқсандағы № 38-НҚ нормативтік қаулысымен***[269] мемлекеттік қызметке тең кіруді қамтамасыз ету бөлігінде мемлекеттік қызмет туралы қолданыстағы заңнаманы одан әрі нақтылауға бағытталды. Конституциялық Соттың пікірінше «тәртіптік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін құқық қорғау органдарынан теріс себептермен жұмыстан шығарылған адамдардың мемлекеттік қызметке қабылдануына мерзімсіз тыйым салуды белгілеу бөлігінде Мемлекеттік қызмет туралы заңның өтініш субъектісі дау айтып отырған, мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа лауазымдық міндеттердің сипатын ескермей талаптар қоятын нормасы азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығын бұзады және, тұтастай алғанда, әділдік, мөлшерлестік қағидаттарына және нысана тұрғысынан өзара байланысты, әртүрлі салаға тиесілі нормалардың өзара үйлесімділік өлшемшарттарына сай келмейді, осыған байланысты Конституцияның 24-бабының 1-тармағына, 33-бабының 4-тармағына және 39-бабының 1-тармағына қайшы келеді». Конституциялық Соттың мұндай шешімі Мемлекеттік қызмет туралы заңға өзгерістер енгізуге негіз болды[270].

Мемлекеттік қызметтің ерекше түріне – әскери қызметке қол жеткізуге мерзімсіз тыйым салу ***Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының*** «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» 2012 жылғы 16 ақпандағы Қазақстан Республикасы Заңының 38-бабы 2-тармағы 11) тармақшасының және «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы

268 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік қызмет мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2025 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы // Казахстанская правда. – 2025 жылғы 11 қаңтар.

269 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 27 желтоқсан.

270 14-сілтемені қараңыз.

Қазақстан Республикасы Заңының 6-бабы 2-тармағы 9) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 31 тамыздағы № 27-НҚ нормативтік қаулысының***[271] да талдау нысанасы болды. Өтініш субъектісі қатарынан үш және одан көп сағат бойы дәлелді себепсіз қызметте болмағаны үшін әскери қызметтен шығарылған және салдарынан даулы нормаларға сәйкес әскери немесе құқық қорғау қызметіне кіре алмаған. Басқа ұқсас істерде айтып өткендей, бұл тұста да Конституциялық Сот аталған жағдайда – бұрынырақ қатарынан үш және одан көп сағат бойы дәлелді себепсіз қызметте болмағаны үшін жұмыстан шығарылған адамдар үшін әскери қызметке кіруге мерзімсіз тыйым салуды белгілеу әділдік, мөлшерлестік және нысана тұрғысынан өзара байланысты, әртүрлі салаға тиесілі нормалардың өзара үйлесімділік талаптарына сәйкес келмейді деп атап өтті. Тиісінше, дау айтылған нормалар конституциялық емес деп танылып, заңдарға өзгерістер енгізілді[272].

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағы 11) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2024 жылғы 24 желтоқсандағы № 57-НҚ нормативтік қаулысы***[273] мемлекеттік қызметтегі проблемалық мәселелерге арналған нормативтік қаулылар сериясын жалғастырды. Аталған нормативтік қаулыда да мемлекеттік қызметке қабылдауға мерзімсіз тыйым салудың конституциялылығы туралы мәселе қаралды, алайда бұ жерде ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін бұрын сотталған немесе қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтан Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 35-бабы бірінші бөлігі 3), 4), 9), 10) және 12) тармақтарының немесе 36-бабының негізінде босатылған азаматтарға қатысты болды.

Конституциялық Сот бұл мәселеге бірнеше конституциялық қағидаттар (әділдік, пропорционалдылық және мөлшерлестік) тұрғысынан талдау жасап, бұрын ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін сотталған азаматтардың мемлекеттік қызметке қабылдануына тыйым салу бөлігінде «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағының 11) тармақшасын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келеді деп тану туралы шешім қабылдады.

Бұл ретте Сот Мемлекеттік қызмет туралы заңның түрлі нормаларының бірбірімен үйлеспейтінін атап өтті. Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабы 3-тармағы 10) тармақшасының мағынасын негізге ала отырып, сотталғандығы жойылған немесе алып тасталған азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруге құқығы бар деген тұжырым жасауға болады. Мұндай жағдайлардағы жасалған қылмыстың ауырлығын заң шығарушы айқындамаған. Дау айтылып отырған нор-

271 Казахстанская правда. – 2025 жылғы 1 қыркүйек.
272 14-сілтемені қараңыз.
273 Казахстанская правда. – 2024 жылғы 27 желтоқсан.

мада заң шығарушы жойылған немесе алып тасталған сотталғандықтың (ҚК-нің 79-бабы) құқықтық салдарын ескермеген. Ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін сотталу фактісінің өзі мемлекеттік қызметке кіру құқығын шектеуге негіз болып табылады. Осыған байланысты Конституциялық Сот Қазақстан Республикасының Үкіметіне және Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігіне Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының осы нормативтік қаулыда жазылған құқықтық ұстанымдарын ескере отырып, мемлекеттік қызмет саласындағы заңнаманы қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнама нормаларымен өзара байланыста құқықтық реттеуді жетілдіру мәселесін қарау ұсынылды.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 34-бабы 5-тармағының жекелеген ережелерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 14 шілдедегі № 22-НҚ нормативтік қаулысымен***[274] судьяларды жұмысынан шығарудың ерекшеліктері, атап айтқанда, оларды кәсіби жарамсыздығына байланысты жұмыстан шығару, сондай-ақ осы негіз бойынша жұмыстан шығарудың құқықтық салдары нақтыланды. Бұл ретте Конституциялық Сот мемлекеттік қызмет институтының шекараларын анықтауға қатысты бірнеше маңызды тұжырым жасады. Атап айтқанда, «... сот жүйесінде қолданылатын кадрлық және өзге де олармен байланысты мәселелерді шешу тәсілдерін мемлекеттік қызмет саласында автоматты түрде қолдануға болмайды» деп атап өтілді. Бұл тұжырым жария (мемлекеттік) қызметшілердің түрлі санаттарының мәртебесін реттеудің сараланған тәсілін әзірлеу қажеттігіне бағдарланады.

Әкімшілік құқық бұзушылық мәселелері

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 811-бабы екінші бөлігінің, 852-бабы бірінші бөлігінің және 855-бабы үшінші бөлігі 2) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 28 сәуірдегі № 12 нормативтік қаулысы***[275] қысқартылған іс жүргізу тәртібімен қабылданған және жазбаша құжат нысанына жабылмаған, адамды әкімшілік жауаптылыққа тарту туралы шешімді жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қарауға жол беру мәселесіне қатысты болды. Осы конституциялық іс жүргізу барысында Конституциялық Сот әкімшілік жауаптылыққа тартудың «соттан тыс» рәсімі шеңберінде жалпықұқықтық қағидаттар және конституциялық құқықтарды, сондай-ақ процестік қызметке жататын, оның ішінде Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте

274 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 17 шілде.

275 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 1 мамыр.

(бұдан әрі – ӘҚбК) тікелей бекітілген арнайы қағидаттарды қоса алғанда, азаматтардың құқықтары сақталуға тиіс деп көрсетті. Бұл тұжырым, біздің ойымызша, өте маңызды болып табылады, өйткені ол әкімшілік жауаптылық нормативтік стандарттарының (қағидаттарының) тізімін кеңейтеді, бұл, әрине, осы іс жүргізу түріне қатысатын адамдар құқықтарының заңды кепілдіктерінің деңгейін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, Сот «қысқартылған іс жүргізуге» мәні мен ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік беретін қосымша сипаттамалар беріп өтті, сондай-ақ былай деп көрсетіп өтті: «... ӘҚбК-нің түрлі нормаларының сәйкес келмеушілігі азаматтардың конституциялық құқықтарының да, ӘҚбК-де тікелей көзделген істі қайта қарау құқығының да бұзылуына алып келмеуге тиіс. Уәкілетті орган немесе сот процестік тұрғыда бұл мәселенің реттелмегенін немесе жеткілікті деңгейде реттелмегенін негізге алып құқықтық норманы (істі жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қарау құқығы) қолданудан бас тарта алмайды». Тиісті нормаларға түсіндірме берілген Конституциялық Соттың шешімі ӘҚбК-ге өзгерістер енгізуге негіз болды[276].

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының, 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 154-бабының Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 13 маусымдағы № 19-НҚ нормативтік қаулысының мәскаты***[277] – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнама мен әкімшілік жауаптылық туралы заңнама нормалары түйісетін жердегі құқықтық проблеманы шешу. Конституциялық Сот осы істі қарау шеңберінде «жария лауазымды адамдардың кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне конституциялық құқықты іске асыруына байланысты шектеулер Конституцияның 33-бабының 4-тармағында көрсетілгендей, олардың лауазымдық міндеттерінің сипатымен сараланған және байланысты болуға, сондай-ақ олардың өз өкілеттігін жеке, топтық және өзге де қызметтік емес мүдделерде пайдалануына жол бермеуге бағытталған болуға тиіс» деп баса атап өтті. Сот өз шешіміне уәж келтірген кезде ӘҚбК-нің 154-бабында қолданылатын «заңнама» термині тек заң, яғни Парламент актісі деп түсіну қажет екенін ерекше атап көрсетті. Бұл тұжырым заң шығару және құқық қолдану қызметінің барлық субъектілеріне жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарына шектеулер тек Парламент актісі негізінде ғана енгізілуге тиіс деген фактіге бағдар беретіндіктен, өте құнды болып табылады.

Осы істі зерделеу нәтижесінде Конституциялық Сот:

біріншіден, «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың кәсіпкерлік қызмет еркіндігі құқығына шектеуді белгілеу бөлігінде, егер мұндай шектеу конституциялық құрылысты қорғау, қо-

276 «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2025 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы // Казахстанская правда. –2025 жылғы 11 қаңтар.

277 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 14 маусым.

ғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсаттарына байланысты болмаса, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 4-тармағына және 39-бабының 1-тармағына сәйкес келмейді деп танылсын»;

екіншіден, «Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 154-бабы Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 4-тармағына мынадай түсіндірмеде сәйкес келеді деп танылсын: осы бапта көзделген әрекетті жасағаны үшін әкімшілік жауаптылық кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға тыйым салу Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жағдайларда туындайды» деп қаулы шығарды [278].

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 608-бабы бірінші бөлігінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 27 қазандағы № 34-НҚ нормативтік қаулысы***[279] бірдей әкімшілік құқық бұзушылықтар жасаған адамдарға (туындаған құқықтық салдар бөлігінде) тең емес (әділетсіз) қарау мәселесін шешуге, сондай-ақ көлік құралын басқару құқығының болуын көздейтін қызмет пен кәсіп түрлері бар болғандықтан, көлік құралын басқару құқығынан жеті жылға айыру мерзімі (ӘҚбК-нің 608-бабының бірінші бөлігі) өтініш берушінің қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдау құқығын бұзбайтынына баға беруге бағытталған.

Конституциялық Сот «құқығы бар» жүргізушілер жеті жыл мерзімге құқығынан айырылған кезде ӘҚбК-нің 608-бабының алтыншы және жетінші бөліктерінде көзделген құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауаптылыққа тартылған, көлік құралын басқаруға құқығы жоқ адам жүргізуші куәлігіне емтихан тапсыруға және оны алуға құқылы дегенмен байланысты проблеманы талдап, бұл әкімшілік құқық бұзушылықтар профилактикасы мақсаттарына сәйкес келмейді деп тұжырым жасады. Осыған байланысты Сот заң шығарушыға арнайы құқықты – көлік құралын басқару құқығын алу үшін (мұндай құқығы жоқ құқық бұзушылар үшін) емтихан тапсыру құқығын белгілі бір мерзімге шектеу секілді шараны көздеуді ұсынды. Бұл қадам, Соттың пікірінше, құқық бұзушылардың түрлі санаттарының құқықтық мәртебесін теңестіруді ғана емес, сонымен қатар құқық бұзушылықтар профилактикасының тиімділігін арттыруды қамтамасыз етуге тиіс. Соттың ұсынымы «Жол жүрісі туралы» 2014 жылғы 17 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер енгізу арқылы орындалды, өзгерістерге сәйкес көлік құралдарын басқару құқығы жоқ және көлік құралын алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйде басқарғаны үшін әкімшілік жауаптылыққа

278 Тиісті өзгеріс 2025 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңымен ӘҚбК- ге енгізілді. 22-сілтемені қараңыз.

279 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 30 қазан.

тартылған адамдар жеті немесе сегіз жыл бойы көлік құралдарын басқару құқығын алуға емтихан тапсыруға жіберілмейді[280].

Жария басқарудың жалпы мәселелері

Жария басқарудың жалпы мәселелері кейінгі және алдын ала конституциялық бақылау шеңберінде Конституциялық Соттың жекелеген қаулыларында қозғалды. Олар әртүрлі мемлекеттік органдардың өкілеттіктеріне және олардың жария басқару процесінде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігімен арақатынасына баға берумен, сондай-ақ нақты жағдайларда мемлекеттік әкімшілендіруді жетілдірумен байланысты болды.

Мәселен, «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасындағы әкімшілік реформа мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасындағы әкімшілік реформа мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» ***2023 жылғы 8 сәуірдегі №7-НҚ нормативтік қаулысында***[281] тексерілетін заңдардың жекелеген ережелері құқықтық реттеуде қайшылықтар мен құқық қолдану практикасында проблемалар тудыруы мүмкін екендігі атап өтілді.

Атап айтқанда, «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» 1995 жылғы 18 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңынан Үкімет Қазақстан Республикасының Президентімен мемлекеттік бағдарламаларды олар бекітілгенге дейін келісетіні туралы нормаларды алып тастау Конституцияның 66-бабының 1) тармақшасына және «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» 1995 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 10-бабының 5-1) тармақшасына сәйкес келмейтін болып шықты, өйткені бұларда Президент пен Үкіметтің осындай өкілеттіктері қалып отыр. Бұл сәйкессіздікті шешу үшін, Конституциялық Соттың пікірінше, Конституцияның тікелей қолданылуына назар аудару керек. Осылайша, Конституциялық Сот бұл қағидаттың маңыздылығын атап, оны басқару практикасында қолдану мүмкіндігін көрсетіп өтті.

Сонымен қоса, Конституциялық Сот салалық нормативтік құқықтық актілерге енгізілген түзетулер Үкімет функцияларының түпкілікті (жабық) тізбесін көздейтінін анықтады, ал Конституцияның 66-бабының 10) тармақшасына сәйкес Үкіметке Конституциямен, заңдармен және Президент актілерімен жүктелген

280 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жекелеген көлік құралдары түрлерінің жүруін ұйымдастыру және жол қауіпсіздігін цифрландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 3 қазандағы Қазақстан Республикасының Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2024. – № 19–20. – 93-бет.

281 Казахстанская правда. – 2023 жылғы 10 сәуір.

өзге де функцияларды беру мүмкіндігі көзделген. Конституциялық Сот конституциялық заңдарда және заңдарда Негізгі Заңда тікелей белгіленген өкілеттіктерді таңдамалы түрде алып тастауға (тарылтуға) болмайды деп атап өтті. Конституциялық өкілеттіктер заңдарға көшірілген жағдайда Конституцияда көзделген көлемге олардың толық сәйкес келуі қамтамасыз етілуге тиіс.

Осы тексерілген заңдармен министрліктерге тиісті салада мемлекеттік саясатты қалыптастыру құқығы берілді. Сонымен қатар, Конституцияда Президенттің (ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттарын айқындау жөніндегі) және Үкіметтің (әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі бағыттарын әзірлеу жөніндегі) тиісті өкілеттіктері бекітілген. Конституциялық Сот министрліктерге мемлекеттік басқару салаларында мемлекеттік саясатты қалыптастыру өкілеттігін бекіту, салалық және жалпымемлекеттік саясатты қалыптастырудың аражігі анық ажыратылмаған кезде құқық қолдану практикасында министрліктің Президент пен Үкімет қабылдайтын шешімдер аясына кірігуіне алып келуі мүмкін деп атап өтті. Мемлекеттік саясатты қалыптастыруға қатысатын түрлі атқарушы мемлекеттік органдар арасында өкілеттіктерді бөлу кезінде осы саладағы деңгейлердің, мақсаттардың, міндеттер мен өкілеттіктердің аражігін нақты ажырату қажет.

Үкімет өкілеттігінің түпкілікті тізбесіне және түрлі деңгейдегі атқарушы билік органдарының мемлекеттік саясатты қалыптастыру мен іске асыру жөніндегі функциялары мен өкілеттіктерінің қиылысуына байланысты ұқсас проблемалар алдын ала конституциялық бақылау мәселелері бойынша тағы бір нормативтік қаулыда көрсетілді.[282]

Осылайша, Конституциялық Сот жария басқару саласы үшін құқықшығармашылық және құқық қолдану мағынасында маңызы бар белгілі бір көзқарастарды тұжырымдап берді.

Конституциялық Сот басқа нормативтік қаулыларында позитивті жария басқару үшін маңызды болып табылатын құқықтық позицияларды да белгілеп бергенін айта кету керек. Мәселен, Қазақстан Республикасынан тыс жерде тұрақты тұрғылықты жері бар Қазақстан Республикасы азаматының құқықтарын шектеудің конституциялылығы мәселелерін қараған кезде Конституциялық Сот кейбір субъектілердің жөнсіз әрекеттерінің салдарынан (бұл жағдайда басқа мемлекеттерде тіркелген көлік құралдарын Қазақстан Республикасына жаппай әкелуге байланысты) басқарушылық проблемаларды шешу, тыйым салулар мен шектеулерді белгілеу өз құқықтарын адалынан пайдаланған субъектілердің құқықтары мен

282 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Әлеуметтік кодексінің, «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының, «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы заңдарының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 8 сәуірдегі № 8 нормативтік қаулысы // Казахстанская правда. 2023 жылғы 10 сәуір.

мүдделерін бұзуға алып келмеуге тиіс деп атап өтті. Сонымен бірге, тиісті шараларды іске асыру жаңа құқықтық нормаларды белгілеуде ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік әкімшілендіруді жақсарту мен жолға қоюда, осы шаралардың әсері болуы мүмкін барлық адамдардың құқықтарын, мүдделерін, міндеттерін ескере отырып, мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіруді жетілдіруде де көрініс табуға тиіс[283].

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, әкімшілік құқыққа және әкімшілік-процестік құқығына қатысты қабылданған нормативтік қаулылар бірқатар маңызды функцияларды орындады, атап айтқанда: қоғамдық қатынастардың жекелеген түрлері үшін жаңа заңдық негіз қалады; заң доктринасын конституциялық қағидаттармен толықтыруға ықпал етті; жекелеген (қолданыстағы) нормалардың мазмұнын нақтылады; әкімшілік және әкімшілік-процестік заңнаманы дамыту бағыттарын белгілеп берді; жария басқару субъектілерінің құзыретін дәлірек анықтауға ықпал етті деп қорытынды жасауға болады.

Конституциялық Соттың құқықшығармашылық практикасына мазмұнды талдау жасай отырып, нормативтік қаулыларды іс жүзінде қолдану, оның ішінде әкімшілік-құқықтық салада қолдану үшін елеулі маңызы бар мәселеге тоқталу маңызды болып көрінеді. Яғни олардың жеке құрылымдық бөліктерін қолдану ерекшеліктеріне тоқталып өткен жөн болмақ.

Конституциялық Соттың нормативтік қаулысы жалпы юрисдикция сотының шешімі сияқты бірнеше құрылымдық бөліктерден: кіріспе бөліктен, сипаттау бөлігінен, уәжді бөліктен және қарар бөліктен тұрады. Осыған байланысты оның қай бөлігі міндетті түрде орындалуы керек деген сұрақ туындайды. Нормативтік қаулының іс бойынша түйінді қорытындыларды қамтитын қарар бөлігі орындалуы міндетті бөлік болып табылатыны анық. Сонымен бірге, нормативтік қаулының уәжді бөлігінің, әсіресе қандай да бір мәселе бойынша Соттың түйінді тұжырымдары немесе ұстанымдарын қамтитын абзацтарының, сөйлемдерінің заңдық күші мен міндеттілігі туралы мәселе туындайды. Мысалы, мөлшерлестік (пропорционалдылық) қағидатының мазмұны туралы немесе заңдық (құқықтық) айқындылық талаптары туралы.

Біздің ойымызша, Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларының уәжді бөлігі (онда Сот өз ұстанымын негіздейді және қабылданатын шешімнің заңдық қисынын көрсетеді) нақты іс үшін ғана емес, жалпы елдің бүкіл құқықтық саласы үшін өте маңызды. Белгілі бір дәрежеде және белгілі бір жағдайларда нормативтік қаулылардың уәжді бөлігі қарар бөлігінен де анағұрлым маңызды болуы мүмкін, өйткені онда Конституцияның, заңдардың және өзге де нормативтік

283 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Жол жүрісі туралы» 2014 жылғы 17 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Заңының 65-бабы 1-тармағының және «Көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы» 2003 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабы 5-2-тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2024 жылғы 3 желтоқсандағы № 54-НҚ нормативтік қаулысы// Казахстанская правда. – 2024 жылғы 4 желтоқсан.

құқықтық актілердің белгілі бір нормаларының, құқықтық қағидаттар мен тәсілдердің мазмұнын түсіндіру және егжей-тегжейлі ашу жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, нормативтік қаулының осы уәждеу бөлігінде нормашығармашылық субъектілері де, құқық қолдану қызметі субъектілері де заңдық (Конституцияға сәйкес) ұстанымдарды таба алады және олар өз қызметі процесінде бұларды міндетті түрде бағдар ретінде алуға тиіс. Конституциялық Соттың өзінің нормативтік қаулысының уәжді бөлігінде көрсетілген бірде-бір тұжырымын немесе бекітуін елемеуге болмайды. Дәл осы бөлікте Конституциялық Соттың заң шығару құзыретінің максималды көлемі көрінеді. Егер қандай да бір нормативтік құқықтық актінің Конституцияға қайшы келетіндігі туралы қорытынды жасалатын нормативтік қаулының қарар бөлігіне қатысты Конституциялық Сот «жағымсыз заң шығарушы» ретінде сипатталса, онда уәжді бөлікке қатысты ол әрқашан «оң заң шығарушы» болады[284]. Алайда, конституциялық бақылау органы позитивті норма шығаруға қатысты «ұстамдылықтың» жоғары деңгейін көрсетуге тиіс деп санайтын авторлардың ұстанымдарымен келіскен жөн. Себебі Соттың шамадан тыс белсенділігі биліктің басқа тармақтарының құзыреті саласына араласу және мемлекеттік тетіктің тиісінше жұмыс істеуін қамтамасыз ету және конституциялық құқықтарды қорғау мақсатында Конституцияда бекітілген инстанциялық кепілдіктерді тиісінше бұзу қаупін тудыруы мүмкін[285]. Сондықтан, уәждеу бөлігін тұжырымдау шеңберінде Конституциялық Сот әрқашан өз құзыретінен шығуға жол бермеу мәселесіне ерекше назар аударады.

Осылайша, құқық шығару және құқық қолдану қызметінің барлық субъектілері өзінің жұмыс істеу процесінде Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларының қарар бөлігін ғана емес, уәжді бөлігін де пайдалануға міндетті. Тек осындай көзқарас Конституциялық Соттың Қазақстан Республикасының Конституциясында айқындалған маңызды рөлін қамтамасыз етеді және оған кепілдік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Загребельский Г. Толкование законов: стабильность или трансформация? // Сравнительное конституционное обозрение. 2004. № 3.

2. Мельник Р. С. Общее административное право Республики Казахстан: учебник: 3 томдық / Р. С. Мельник. – Алматы: LEM, 2022.

3. Подопригора Р.А. Взаимоотношения конституционного и административного права: стереотипы восприятия и реальное состояние. // Проблемы становления правового государства и конституционный процесс в Республике Казахстан: ҚР ҰҒА академигі М.Т. Баймахановтың 70 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: «Издательство Норма-К» ЖШС, 2004.

284 Ударцев С.Ф. Конституционный контроль – элемент правового государства // Казахстанская правда. – 2024 жылғы 30 тамыз.

285 Уитц Р. Об отсутствии определенности в толковании конституции // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. - 2002. - № 1). - С. 27; Загребельский Г. Толкование законов: стабильность или трансформация? // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 3. – Б,. 82.

4. Ударцев С.Ф. Конституционный контроль – элемент правового государства // Казахстанская правда. 2024. 30 тамыз.

5. Уитц Р. Об отсутствии определенности в толковании конституции // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 2002. № 1.

6. Werner F. Verwaltungsrecht als konkretisiertes Verfassungsrecht // DVBI. 1959. S. 527-533.

Алипаша Агаханович КАРАЕВ
Қазақстан Республикасының
Конституциялық Соты жанындағы
ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі
з.ғ. к., Каспий университеті
«Әділет» ЖМК қауымдастырылған профессоры

МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ ЖОҒАРЫ ОРГАНДАРЫ МЕН АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

Егемен Қазақстанның конституциялық-құқықтық дамуындағы маңызды кезең 2022 жылы Қазақстан Республикасында өткен және Қазақстан мемлекеттілігінің конституциялық дамуының жаңа кезеңінің саяси-құқықтық негізін қалаған конституциялық реформалар болды [286].

Жекелеген кемшіліктерге қарамастан, реформа мемлекеттік құрылыстағы белгілі бір өзгерістерді көрсетіп, Президенттің конституциялық-құқықтық мәртебесін ішінара жаңғыртты, Мәжіліс пен жергілікті өкілетті органдарды қалыптастырудың мажоритарлық-пропорционалды жүйесін бекітті, конституциялық бақылаудың жаңа органы – Конституциялық Сотты құрды. Осылайша, неғұрлым әділетті әрі әлеуметтік бағдарланған мемлекетті құрудың конституциялық-құқықтық негіздерін қалады.

Сонымен қатар, реформалар тәуелсіздік жылдары қоғамда жинақталған барлық сұраныстарды толық қамтыған жоқ. Ең алдымен, Президенттің жауапкершілігіне қатысты мәселелер шешілмей қалды, Парламенттің бақылау өкілеттіктерін кеңейту, саяси бәсекелестікті дамыту мен толыққанды парламентаризмді қалыптастыру үшін құқықтық кепілдіктер нақты айқындалған жоқ.

Тәжірибе көрсеткендей, тиімді мемлекет құру барлық деңгейдегі билік институттарына қоғам сенімінсіз мүмкін емес. Бұл сенім болмаса, құқық үстемдігін қамтамасыз ету және жаңа Қазақстанды құру да мүмкін емес. Бұл мәселеге қазақстандық ғалымдар ерекше назар аударып отыр[287].

286 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтыру енгізу туралы» 2022 жылғы 17 қыркүйектегі № 142-VII Қазақстан Республикасының Заңы URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000142. (қараған күн: 20.01.2025).

287 «Билікке деген сенім: қоғамдық-құқықтық проблемалар». // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы 2024. Каспий университетінің Жария құқық ҒЗИ, 109-б.

Біздің ойымызша, мемлекет Конституциялық идеялар мен қағидаттарды тек декларациялаумен шектелмей, оның ережелерін іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталған нақты құқықтық алғышарттарды жасауға міндетті. Яғни, Конституцияның «ұйқыдағы» нормаларына нақты құқықтық күш беретін нормативтік құқықтық актілерді уақтылы қабылдауы тиіс.

Сондай-ақ, Қазақстанның одан әрі эволюциялық дамуы сөзсіз «Люстрация туралы», «Парламенттік тергеп-тексеру туралы», «Билік органдарының конституциялық-құқықтық жауапкершілігі туралы» және т. б. заңдарды қабылдау қажеттілігі туралы ғылыми пікірталастарды жандандыратыны анық, онсыз жаңа Қазақстан туралы идеялар ойдан шығарылатын болады.

Аталған мәселелердің ішінде ерекше орын алатыны – конституциялық-құқықтық жауапкершілік институты. Бұл – заңды жауаптылықтың бір түрі болып табылады, алайда ол Қазақстан Республикасының конституциялық заңнамасында өзінің нақты бекітілуін таппаған.

Бұл мәселенің шешілмеуі мемлекеттік басқару сапасына және билік органдары мен лауазымды адамдардың өздерінің тікелей функционалдық міндеттерін орындауына теріс әсер етеді.

Қазіргі жағдайда конституциялық-құқықтық жауапкершілікті жүзеге асыру мәселелері құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам мен конституционализмнің қалыптасу үдерістеріне тікелей әсер етеді. Жауапкершілік институты – билік тарапынан орын алатын озбырлықтан қоғам мүдделерін қорғау мен заң үстемдігін қамтамасыз етудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Мазмұны бойынша бұл институт – ерекше түрдегі заңдық жауапкершілік болып табылады және күрделі саяси-құқықтық табиғатқа ие. Алайда Қазақстан Республикасының Конституциясында да, конституциялық заңдарында да бұл түрдегі құқықтық жауаптылық қарастырылмаған, бұл жағдай елдің Негізгі заңы мен жаңа Қазақстанды құру міндеттерінің орындалуына тікелей қауіп төндіреді.

Сонымен қатар, бұл түрдегі жауапкершілікті мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғаларына қолдану басқару тиімділігін арттырып қана қоймай, билік институттарына деген сенім деңгейіне де оң әсер етеді, ал азаматтар елде жүргізіліп жатқан реформалардың нақты нәтижелерін көре алады.

Конституционалисттердің, соның ішінде қазақстандықтардың да назар аударғаны – конституциялық-құқықтық жауаптылықты заңнамалық деңгейде институционализациялау қажеттігі. Бұл ретте профессор Г.С. Сапарғалиев: Конституцияға «мемлекет, оның органдары мен лауазымды тұлғалары өз функциялары мен өкілеттіктерін орындағаны үшін азаматтар мен қоғам алдында жауапты болады» дегенді енгізу орынды болады. Мұндай норманы бекіту мен іске асыру азамат пен саяси билік арасындағы алшақтықты жоюда, азаматтың саяси санасын арттыруда үлкен маңызға ие» - деп атап өтті [288].

288 Г.С. Сапарғалиев, Ж.Ч. Сәлімбаева. Конституциялық жауаптылық проблемалары. Алматы.- Жеті- Жарғы, 1997.- 32-33-б.

Сірә, мемлекеттің барлық жоғары лауазымды тұлғаларының жеке конституциялық жауапкершілігін, сондай-ақ мемлекеттік билік органдарының, саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің халықтың –биліктің жалғыз көзі ретіндегі – алдындағы ұжымдық жауаптылығын заңнамалық тұрғыда бекіту орынды әрі қажетті қадам болып табылады.

Профессор Е.Б. Мұхамеджанов бүгінгі таңда «конституциялық-құқықтық жауапкершілік өзіне тән дербес мазмұнға ие болып, оны саяси және басқа да жауапкершілік түрлерінен ажырататын сипатқа ие болуы тиіс» деп атап көрсетеді [289].

Ресейлік ғалымдардың пікірінше, «мұндай жауаптылық ең алдымен мемлекеттің тұрақты дамуы, конституциялық құрылымды, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қажет» [290].

Заң әдебиеттерінде де «конституциялық-құқықтық жауаптылықтың қажеттілігі оның болмауы басқа құқықтық жауапкершілік түрлерінің конституциялық-құқықтық нормаларды тиімді қамтамасыз етуге жеткіліксіз болуымен байланысты» деп атап өтіледі [291].

Сондай-ақ, «конституциялық жауапкершілік тек Конституция нормаларын ғана емес, сонымен қатар конституциялық және өзге де заңнамада бекітілген қоғамдық қатынастардың ең маңызды қырларын қорғауға бағытталған» екенін атап өткен жөн[292].

Аталған тәсілдермен келісімділік таныта отырып, сонымен бірге конституциялық-құқықтық жауапкершілік институты азаматтық қоғамы қалыптасқан елдер үшін өзекті емес екенін мойындау керек. Өзін-өзі реттейтін саяси жүйе, биліктің ауысу дәстүрінің қалыптасуы, азаматтар мен мемлекеттік лауазымды тұлғалардың жоғары құқықтық және саяси мәдениеті, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарының және саяси бәсекелестіктің болуы – мұның барлығы Конституцияның сақталуына кепілдік беретін факторлар болып табылады.

Сонымен қатар, бұл факторлар әрдайым жеткілікті бола бермейді. Осыған байланысты арнайы заң қажет, онда бұл ұғым нақты айқындалып, оны басқа жауапкершілік түрлерінен ажырату, конституциялық құқықбұзушылықтың субъектісі мен объектісін анықтау, сондай-ақ осы субъектілерге қолданылатын санкциялар тізбесі белгіленуі тиіс.

Әрине, конституциялық-құқықтық жауапкершілікті қолданудың құқықтық негізі – бұл әкімшілік немесе қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін

289 Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасындағы конституциялық-құқықтық жауаптылық мәселесіне қатысты. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33328789&pos=5;-106#pos=5;-106. (қараған күн: 20.01.2025).

290 Белкин А.А., Бурмистров А.С. Конституционная ответственность: доктринальные проблемы // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. - С. 99; Барциц И.Н. Федеративная ответственность: понятие и виды. // Журнал российского права. - 1999. - № 12. (қараған күн 20.01.2025).

291 Виноградов В.А. Конституционно-правовая ответственность: системное исследование. Автореф. на соиск. ученой степени д.ю.н. - М., 2005. - 2-б.

292 Колосова Н.М. Конституционная ответственность в России. - М.: «Городец», 2000. - 9-10-б..

қамтымайтын, бірақ «Конституцияны бұзу» ұғымына кіретін конституциялық делікттің жасалуы болып табылады.

Конституциялық-құқықтық жауапкершіліктің негіздері толық және нақты анықталуы мүмкін еместігін ескере отырып, оның келесі жағдайларда туындауы ықтимал деп болжам жасауға болады: Конституция нормаларының бұзылуы, бұл бұзылу Мемлекет басшысы, Парламент депутаттары, Конституциялық сот мүшелері мен Үкімет мүшелері, судьялар және басқа мемлекеттік қызметшілердің ант мәтінін орындамау түрінде көрінуі мүмкін.

Екінші негізі – өкілеттіктердің бөліну принципінің бұзылуы, яғни билік органдары өз полномочияларының шегін сақтамайтын жағдай. Мысалы, Парламент Конституцияның 61-бабының 3-тармағында қарастырылмаған заң қабылдап, өз өкілеттігінен шығып кетуі мүмкін. Заңнамалық және заңнамадан төменгі реттеу арасындағы нақты бөлінудің жоқтығынан мұндай жағдайдың орын алуы өте мүмкін. Бұл мәселеге де Қазақстандық ғалымдар назар аударады [293].

Мемлекет басшысының жолдаулары мен тапсырмаларын, Конституциялық Соттың нормативтік шешімдерін орындамау, билік органдарының ел мүддесіне зиян келтіретін шешімдер қабылдауы (мысалы, қымбатқа түсетін халықаралық көрмелер мен форумдарды ұйымдастыру және т.б.), ел мүддесіне қайшы келетін халықаралық келісімдерді ратификациялау сияқты жағдайлар да құқықтық әсер ету шараларын қолдану негізі болуы мүмкін.

Сонымен қатар, кейбір конституциялық-құқықтық жауаптылық түрлері тікелей Конституцияда да көрініс тапқанын ескеру қажет. Мысалы, Президентті биліктен кетіру (47-бап), Парламентті немесе Парламент палаталарын тарату (63-бап), Үкіметтің отставкасы (70-бап), депутаттық мандаттан айыру (52-бап) және т.б. әрекеттер негізінен конституциялық-құқықтық сипатқа ие болып, Конституция мен конституциялық заңдар нормаларымен реттеледі. Сондықтан олар жеке, өз алдына жауаптылық түрі ретінде бөлініп қарастырылуы тиіс.

Отставка, импичмент, сенімін жоғалту, мандатынан айырылу сияқты конституциялық-құқықтық жауаптылықтың түрлерінен басқа, жоғары лауазымды адамдарға, қоғамдық бірлестіктер мен саяси партияларға ескерту жасау; мемлекеттік органдар жұмысының қанағаттанарлықсыз деп танылуы; қоғамдық айыптау; саяси партияға немесе басқа қоғамдық бірлестікке тыйым салу сияқты нысандары да болуы мүмкін. Мемлекеттік лауазымды адамдарға қатысты санкцияларды қолдану субъектісі ретінде Президент – Мемлекет басшысы және Конституция мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың кепілі болып табылады. Ал саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктерге қатысты бұл құқықты Жоғарғы немесе Конституциялық Сот беруі мүмкін.

293 Жанузакова Л.Т., Нургазинов, Б.К., Караев А.А. «Некоторые вопросы разграничения законодательного и подзаконного регулирования». // Қазақстан Республикасы Заңнаманы зерттеу және құқықтық ақпарат институтының жаршысы, ғылыми-құқықтық журнал.. – 2021. - №1 (64). URL: https://www.zqai.kz/sites/default/files/zhanuzakova_nurgazinov_karaev_s22-34.pdf (қараған күн: 22.01.2025).

Конституциялық-құқықтық жауаптылықты институционаландырудың құрамдас бөлігі ретінде «Люстрация туралы» заң қабылдануы тиіс, ол арқылы бұрынғы саяси элитаға қатысты уақытша пассивті сайлау құқығынан, сондай-ақ мемлекеттік басқаруға қатысу құқығынан «жұмсақ» шектеулер енгізілуі мүмкін.

Ұқсас заңдар дүниежүзі бойынша саяси режимдер ауысқанда қабылданған және өз тиімділігін көрсетті, алайда Қазақстанда бұл мәселе тіпті талқыланбай отыр. Сонымен бірге оның өткізілуінсіз жаңа әрі әділетті Қазақстанды құру мүмкін емес екенін аңғаруға болады. Біз бұрынғы саяси элита министрлер, әкімдер мен депутаттар түрінде жаңа саяси шындыққа бейімделіп, өз саяси қызметін жалғастырып жатқанын көріп отырмыз. «Жұмсақ» люстрация мемлекеттік органдарды бұрынғы «элитадан» азат етіп, билік құрылымдарына жаңа адамдардың келуін қамтамасыз етеді және меритократия идеяларына нақты құқықтық өмір береді.

Әрине, мұндай шектеулер уақытша сипатта болуы керек, заңдық негізге сүйеніп, Конституция нормаларына сай болу қажет. Сонымен қатар, шектеулер ақталған, өмірлік қажетті және пропорционалды болуы тиіс.

Айта кетерлігі, халықаралық құқық нормалары да шектеулерді тек заңмен белгіленген және демократиялық жолмен қабылданған жағдайда қолдануға рұқсат етеді. Мүмкін болатын шектеулерді енгізу туралы сөз болғанда, Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымдарын ескеру қажет, ол өз Жолдауында былай деді: «Шектеу шараларының негіздері мен шектері Конституцияның 39-бабының 1-тармағы талаптарына сәйкес болуы керек, оған сәйкес «адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек заңдармен ғана және тек конституциялық құрылымды қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен моральдық тазалығын қамтамасыз ету мақсатында қажет болған жағдайда шектелуі мүмкін». Заң шығарушы мұндай заңдарды қабылдағанда адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қойылатын конституциялық шектеулердің шегінен шығуға болмайтынын, конституциялық құқықтар мен бостандықтардың мәнін бұрмаламай, конституциямен анықталған мақсаттарға сәйкес келмейтін шектеулер енгізбеуі тиіс. Адамның құқықтары мен бостандықтарына қатысты кез келген заңнамалық шектеулер заңды негізделген мақсаттарға сай, әділдік, пропорционалдылық және өлшемділік талаптарына жауап беруі қажет».[294]

Сонымен қатар, ғалымдардың пікірінше, конституциялық-құқықтық жауапкершілік субъектілері туралы мәселе де кем емес дау тудырады.[295]

Құқықтық әдебиетті зерттеу көрсеткендей, конституциялық-құқықтық жауаптылықтың субъектілері ретінде жоғары лауазымды адамдар, мемлекеттік билік

294 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылық жай-күйі туралы» жолдауы. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/680610?lang=ru (қараған күн: 17.03.2025).
295 Темникова М.П. К проблеме субъектов конституционно-правовой ответственности. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-subektov-konstitutsionno-pravovoy-otvetstvennosti. (қараған күн: 27.03.2025).

органдары, саяси партиялар және құқықтық қатынастардың басқа да қатысушылары болуы мүмкін.

Жеке субъектілерге мыналар жатады: Президент, Парламент палаталарының, Жоғарғы және Конституциялық Соттың төрағалары, Премьер-Министр және Үкімет мүшелері, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл және Бас прокурор, Ұлттық Банктің төрағасы, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасы, Орталық сайлау комиссиясының төрағасы, жергілікті өкілдік және атқарушы билік органдарының басшылары, мәслихат депутаттары және басқалар.

Конституциялық жауапкершіліктің ұжымдық субъектілері ретінде мыналар болуы мүмкін: Парламент және оның құрылымдық бөлімшелері, Үкімет, Конституциялық Сот, қоғамдық бірлестіктер, саяси партиялар және басқалар.

Ел басшыларының үлкен рөлі, өкілеттіктерінің ауқымы және олардың жауаптылығының формалдылығын ескере отырып, Президент конституциялық-құқықтық жауаптылықтың ерекше субъектісі ретінде қарастырылады.

Көптеген конституциялар импичмент туралы нормаларды саяси-құқықтық ықпал шарасы ретінде қарастырады. Бұл институт алғаш XIV ғасырда Англияда Парламенттің атқарушы билікке саяси ықпал ету құралы ретінде пайда болып, уақыт өте кең таралды. Бүгінгі таңда шамамен барлық қазіргі заманғы Конституциялар конституциялық жауаптылық шараларын қолдануға негіз болатын құқық бұзушылықтардың құрамын қарастырады.

Конституциялық жауапкершілікті қолдану географиясы өте әртүрлі. Ол, атап айтқанда, АҚШ-та, Оңтүстік Кореяда, Литвада, Бразилияда, Перу мен Израильде жүзеге асырылған. Ресей мен басқа елдерде де оны қолдануға талпыныстар болған. Қазіргі жағдайда импичментті тек құқықтық жауаптылықтың нысаны ретінде ғана емес, сонымен қатар партиялық топтар мен фракциялардың саяси күресінің нысаны ретінде қарастыру қажет. Сонымен қатар, бұл қоғамдық мүдделерді қамтамасыз етудің және билікке сенімділікті арттырудың маңызды құралы болып табылады.

Көптеген елдерде импичменттің негізі ауыр немесе басқа да құқық бұзушылықтарды жасау болып табылады. Парламенттік институтпен дәстүрлі бірге жүретін партиялық-саяси бәсекелестікті де елемеу мүмкін емес. Осы институттың аралас саяси-құқықтық сипатын ескере отырып, жекелеген елдерде, мысалы, Францияда-ғы Жоғары Сот төрелігі палатасы сияқты арнайы әділет органдары құрылады.

Конституциялық заңнаманы талдау көптеген мемлекеттерде импичментті тек Мемлекет басшысына (Қазақстан, Ресей, Франция және т.б.) немесе шеңбері конституциялармен (Грузия, Польша, Литва және т. б.) айқындалатын өзге де жоғары лауазымды адамдарға қатысты қолдануға болатындығын көрсетеді.

Кейбір елдерде бұл процеске жоғарғы соттар (Кипр және т.б.), басқаларына конституциялық бақылаудың мамандандырылған органдары (Германия, Литва және т. б.), үшіншіден, екеуі де (Ресей, Қазақстан) қатысады. Мысалы, Ресей Федерациясында Президент Жоғарғы Соттың оның іс-әрекеттерінде айыптаудың белгіленген тәртібін сақтау туралы Конституциялық Соттың қорытындысымен

расталған қылмыс белгілерінің болуы туралы қорытындысы негізінде ғана қызметінен босатылуы мүмкін. Осыған ұқсас рәсім Қазақстан Республикасының заңнамасында да көзделген.

АҚШ-та, қазіргі заманғы көптеген елдерден айырмашылығы, Жоғарғы Сот (алқалы орган ретінде) бұл рәсімді жүзеге асыруға мүлдем қатыспайды. Істі Сенат АҚШ-тың бас судьясының төрағалығымен қарайды.

Осыған байланысты импичмент институтын талдауға арналған заң әдебиеттерінде «сот органының бұл рәсімді жүзеге асыруға қатыспауы заң шығарушыларға еркіндік пен жауаптылықтың нақты үйлесімін береді, бұл жиынтықта тартымды болып көрінеді. Екінші жағынан, Ұлыбританиядағы Лордтар палатасы Жоғары сот сатысы болып табылады және соттың қатысуынсыз *apriori* импичменті ойластырылған деп айтуға болмайды» деген пікір айтылады [296].

Америка мемлекеттілігінің «негізін қалаушылардың» бірі Жоғарғы Соттың бұл рәсімге қатыспауының себептері туралы ой толғай отырып, былай деген: «Импичментті жүргізуге сот билігі жарамсыз, өйткені мұндай қиын міндетті орындау үшін қажет табандылық бұл трибуналдың мүшелерінде әрдайым бола бермейді деген күмән бар». Одан да күмәндісі – оларда халықтың тікелей өкілдері көтерген айыптауға қайшы келетін шешімді қабылдаған жағдайда, сол шешімді халықпен татуластыру үшін қажет сенім мен беделдің болуы. Біріншісі – айыпталушы үшін аса қауіпті, екіншісі – қоғамдық тұрақтылық үшін қатерлі. Сондықтан Жоғарғы Соттан да ауқымды, кеңейтілген құрамдағы сот қажет. Қажет болған жағдайда соттың импичмент тәртібімен жүргізетін қорқынышты өкілеттіктері-қоғамның ең сенімді және көрнекті қайраткерлерінің ар-намысына немесе абыройына нұқсан келтіру-оларды аз адамдарға сеніп тапсыруға жол бермейді. Керісінше, Сенат – бұл өз мәртебесіне сенімді бола алатын лайықты әрі тәуелсіз трибунал»[297].

Бұл мемлекет қайраткерінің келтірген уәждері даулы болғанымен, конституциялық заңнамада көрініс тауып, екі ғасырдан астам уақыт ішінде түбегейлі қайта қарауға ұшырамағанын атап өткен жөн. Көптеген парламент мүшелерінің жоғары лауазымды адамының кінәсі туралы мәселені шешу құқығына ие бола тұра, арнайы заңгерлік білімі болмағанын ескере отырып, қазіргі Конституциялар бұл үдерісте конституциялық бақылау органдарының қатысуын көздейді. Бұл органдардың міндеті – конституциялық санкцияның заңдылығын қамтамасыз ету және көрсетілген рәсімнің құқықтық сүйемелдеуін кепілдендіру. Керісінше жағдайда импичмент рәсімі құқықтық сипаттан гөрі айқын саяси реңкке ие болуы мүмкін. Мүмкін, дәл осы себеппен Қазақстанда мемлекет басшысының қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін қылмыстар тізбесіне шектеулер енгізілген.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес Конституциялық Сот мемлекет басшысына айып тағу мәселесін көтеру тәртібі, оның әрекет қабілетсіздігі

296 Статкявичус М. Перспективы развития института импичмента в современных государствах. // Правоведение. -2004. - № 5. - С. 46-47.

297 Ильин А.В. Импичмент главы государства: историко-теоретические аспекты. // Правоведение. -2004. - № 5. - С. 64-65.

туралы мәселе, импичмент рәсімін жүзеге асыру мерзімдері, комиссия құрамын қалыптастыру тәртібі және басқа да тек рәсімдік сипаттағы мәселелердің конституциялық талаптарға сәйкестігі туралы қорытынды беруге құзыретті.

Бұл жағдайда Конституциялық сот мемлекеттік биліктің бір тармағының шешімдерінің Конституцияға сәйкестігін тексеру құқығына ие болып, импичмент рәсімінің басталуынан бастап соңғы шешім қабылданғанға дейінгі құқықтық қамтамасыз етуін қамтамасыз етеді. Бұл өкілеттік Конституциялық сотқа жоғары конституциялық мәртебе мен мемлекеттік билік механизміндегі ерекше орын берілгенін көрсетеді. Басқа елдерде де конституциялық юстиция органдары Мемлекет басшысының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату рәсімін бағалауға құқылы болып табылады және кейбір елдерде бұл бағытта тиісті шешімдер қабылданғандығын ескерте кетейін.

Сонымен бірге, Конституциялық Сот бұл өкілеттікті жүзеге асыра отырып, белгілі бір қиындықтарға тап болуы мүмкін. Мәселен, Қазақстан Конституциясының 47-бабының 1-тармағында Президентті мерзімінен бұрын қызметтен босату рәсімін бастауға кімнің құқығы бар екендігі туралы ереже жоқ, бұл конституциялық рәсімдерге тікелей қатысты өте маңызды жайт болып табылады. Конституцияда сондай-ақ Мемлекет басшысының өкілеттіктерін тоқтатудың негіздері толыққанды реттелмеген.

Конституциялық Кеңес те бір кездері конституциялық заңнамадағы олқылықтарға назар аударып, «Қазақстан Республикасының Президентінің өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтатудың негіздерінің тізімі, Қазақстан Республикасының Конституциясының 42-бабының 3-тармағында белгіленгендей, толық тізім емес» деп атап көрсетті [298].

«Ауруға байланысты өз міндеттерін тұрақты түрде атқара алмау» конституциялық нормасы, үлкен ықтималдықпен, ресми түсіндіруді немесе заңнамалық рәсімдеуді қажет етеді. Бұл жағдайды нақты анықтайтын критерийлердің болмауы әртүрлі түсіндірмелерге себеп болуы мүмкін. Қазіргі саяси жүйеде бұл мәселе соншалықты өзекті болмауы мүмкін, бірақ болашақта жағдай өзгеріп, қосымша түсініктемелерді талап етуі мүмкін.

Сондай-ақ, Парламент депутаттарының комиссия құру кезіндегі әрекеттерінің қаншалықты заңды болатыны белгісіз, өйткені қолданыстағы заңнамада «Қазақстан Республикасының Президентінің және оның отбасының мүшелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған ұйымдар, күштер, құралдар мен әдістер туралы ақпараттар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президентінің, бұрынғы Президенттердің және олардың отбасыларының денсаулығы мен жеке өмірі туралы мәліметтер» мемлекеттік құпия болып табылады деп көрсетілген. [299]

298 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 42-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы». 2019 жылғы 15 ақпандағы №1 нормативтік қаулысы.URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S1900000001 (қараған күн:16.03.2025).

299 «Мемлекеттік құпиялар туралы» 1999 жылғы 15 наурыз № 349-1 Қазақстан Республикасының Заңы, URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000349_(қараған күн: 16.03.2025).

Өйткені бұл жағдайда Бас прокурорға құпия мәліметтердің жариялануына байланысты депутаттардың қолжетімсіздігін алып тастау және оларды қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесін заңды түрде көтеру құқығы беріледі.

Биліктен кетіру рәсімі одан әрі күрделі. Конституцияға сәйкес, Президент өз міндеттерін орындау кезінде жасалған әрекеттері үшін тек мемлекеттік сатқындық жасаған жағдайда ғана жауапқа тартылады және сол үшін лауазымынан алынып тасталуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша мемлекетке опасыздық жасау – «Қазақстан Республикасы азаматының қарулы қақтығыс уақытында жау жағына өтіп кетуінен, сол сияқты тыңшылық жасауынан, мемлекеттік құпияларды шет мемлекетке, халықаралық немесе шетелдік ұйымға не олардың өкілдеріне беруінен, сол сияқты Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қарсы бағытталған әрекетті жүргізуге оның өзге де көмек көрсетуінен көрінген қасақана іс-әрекеттері» деп түсініледі[300]. Осылайша, Қазақстан Республикасының Президенті мемлекеттік мемлекетке опасыздық жасаудан басқа құқық бұзушылықтар үшін жауапқа тартылмайтындығы Конституция мен заңдардан жоғары тұрғандай әсер қалдырады.

Алайда көптеген елдерде импичменттің негізі ретінде тек мемлекетке опасыздық жасау ғана емес, сонымен қатар парақорлық және басқа да құқық бұзушылықтар, оның ішінде моральдық тұрғыдан дұрыс емес істер де маңызды орын алады деп есептеледі.

Сонымен бірге, мемлекет басшысының жауапқа тек бір ғана қылмыс үшін тартылуы ҚР Конституциясының 14-бабына қайшы келеді, онда «барлығы заң мен сот алдында тең» деп көрсетілген. Мемлекет басшысының қызметінен тек мемлекетке опасыздық жасау жағдайында ғана алынуы оны Конституциядан жоғары қояды. Бұндай тәжірибе қазіргі Францияның конституциялық жүйесінен алынғаны белгілі, оның негізгі қағидалары 1995 жылғы Конституцияда Президенттің құқықтық мәртебесін анықтауда көрініс тапты. Алайда, нақты саяси практика Франциямен салыстырғанда Қазақстанда мүлде басқаша, өйткені мұнда билік тармақтары арасындағы бейресми байланыс арналары мен шешім қабылдау тәсілдері сақталған, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық пен туыстық-бауырластық деңгейі жоғары.

Саяси институттардың да рөлін жоққа шығаруға болмайды, олар көбінесе «ерекше мүдделерге» негізделіп, құқықтық процедуралар шеңберінде қазіргі жүйенің өміршеңдігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, қызметтен алу фактісі мемлекет басшысының кінәлі екенін білдіруі мүмкін, бұл өз кезегінде кінәсіздік презумпциясымен (77-баптың 1-тармағы) кейбір қарама-қайшылыққа келеді, онда «адам соттың заңды күшіне енген үкімімен кінәлі деп танылғанға дейін кінәсіз деп есептеледі» делінген. Алайда Конституцияда сот үкімі орнына тек Президент әрекеттерінде қылмыстық құрамның болуы туралы Жоғарғы Соттың қорытындысы қарастырылады.

---

300 2014 жылғы 3 маусымдағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (қараған күн: 17.03.2025).

Аталған институттың мазмұнын талдау Президентті жауапқа тартудың теориялық негізі ретінде тек мемлекетке опасыздық жасау ғана емес, сонымен қатар оның ант мәтінін бұзуы да бола алатынын көрсетеді. Конституцияға сәйкес, Мемлекет басшысы: «Мен Қазақстан халқына адал қызмет етуге, Республика Конституциясы мен заңдарын қатаң сақтауға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беруге, Қазақстан Республикасының Президентіне жүктелген жоғары міндеттерді адал атқаруға салтанатты түрде ант етемін», – деп ант береді. Ант беру фактісі Президент жауапқа тартылуы ықтимал мәселелер аясын кеңейтуге негіз бола алады.

Ант мәтініне сүйене отырып, мұндай негіздерге Конституция мен заңдарды бұзу, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін шешімдер қабылдау, экономикалық немесе саяси дағдарысқа әкелген әрекетсіздік, моральдық-этикалық нормалар мен қағидаларды бұзу сияқты жағдайларды жатқызуға болады. Алайда бұл тізім де жағдайға, Президенттің жеке басына және Парламенттің саяси құрамына байланысты кеңеюі мүмкін, өйткені мемлекеттің жоғарғы лауазымды тұлғасының анты тек салтанатты рәсім ғана емес, сонымен қатар конституциялық-құқықтық маңызға ие. Демек, оның конституциялық-құқықтық салдары да болуы тиіс. Өзгеше түсіндіру қисынсыз және мағынасыз болар еді.

Мемлекет басшылары тарапынан Конституцияның кез келген бұзылуы елдің халықаралық беделіне нұқсан келтіріп, елдің саяси және экономикалық өмірінде теріс үрдістерге әкелуі мүмкін. Сондықтан осыны ескере отырып, антты бұзу Конституцияны өрескел бұзу және конституциялық жауапкершілікке тартуға негіз бола ма, соны нақты айқындап алу қажет. Бұл мәселеде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты үлкен рөл атқара алады. Оның қағидатты құқықтық ұстанымы заң шығарушыны мемлекет басшысын импичмент тәртібімен жауапкершілікке тартуға негіз болатын жағдайлар тізбесін кеңейту қажеттігіне бағыттай алады.

Сонымен қатар, мұндай негіздердің кеңейтілуі диктатура немесе авторитарлық басқару орнау қаупін азайтады, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге, жоғарғы билікті бақылауға мүмкіндік береді, сондай-ақ қоғамға биліктің Конституция мен заңдар аясында әрекет етуге дайын екенін көрсетеді.

Импичмент бастамашылары мәселесінде де сұрақтар бар. Конституцияға сәйкес, ол тек Мәжіліс депутаттарынан ғана бастама ретінде шығуы мүмкін. Алайда егер мемлекеттік қастық фактілері, мысалы, сенаторлар немесе құқық қорғау органдарында анықталса, ал оларда мұндай бастама құқығы жоқ екенін ескерсек, қалай әрекет ету керек?

Заңнама жоғары биліктен алынған тұлғаның құқықтық мәртебесі және оның болашақта мемлекеттік қызмет атқару, сайлауға қатысу және басқа да қоғамдық-саяси іс-шараларға қатысу мүмкіндігі туралы ештеңе айтпайды.

Әлемде бұл мәселе әртүрлі шешіледі. Кейбір елдер саяси өмірге қайта қатысуға рұқсат береді (мысалы, Бразилия), ал басқалары міндетті түрде тыйым салады

(Литва, Оңтүстік Корея және т.б.). Осылайша, импичмент әрқашан қайта сайлану құқығынан айыруды білдірмейді. Бұл мәселедегі негізгі фактор – елдің заңнамасы. Қазақстанда да бұл сұрақ әлі шешілмеген.

Ойланып қарасақ, бұл жағдайлар Конституциялық Сот судьяларын өз қорытындысын беру барысында әбден ойланып қалдыруы мүмкін. Тіпті, импичмент рәсімі соншалықты күрделі болғандықтан, оны шынайы жүзеге асыру туралы айту қиын. Осылайша, Парламент пен Конституциялық Соттың осы рәсімдегі құзыреті айтарлықтай шектелген. Сондықтан айтылғандарды ескере отырып, қатысушылардың өкілеттіктерін дәстүрлі қазіргі заманғы демократиялық конституционализм талаптарына сай нақты әрі толық айқындау қажет.

Импичмент – конституциялық жауапкершіліктің бір түрі ретінде мемлекет басшыларын биліктен демократиялық әрі өркениетті жолмен кетірудің аз ғана мүмкіндіктерінің бірі болып табылады және осы тұрғыда қоғам мүдделерін мүмкін болатын теріс пайдаланулардан қорғаудың құралы қызметін атқарады. Тежегіштер мен тепе-теңдіктер жүйесінің элементі болып табылатын бұл институт – қоғам мүддесіне қызмет ете алмайтын, сыбайлас жемқорлыққа батқан президенттерге құқықтық ықпал ету құралы ретінде қызмет атқарады.

Сондықтан Президент лауазымының мемлекеттік механизмдегі үлкен маңызын және оның қоғамдағы процестерге әсерін ескере отырып, Конституцияда Парламентке құқықтық рәсімдер шеңберінде оның өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға кеңірек мүмкіндіктер беретін арнайы механизмдер мен кепілдіктер болуы тиіс.

Аталған көптеген мәселелер Конституция нормаларын ресми түсіндіру аясында да тиімді шешілуі мүмкін, алайда бұл салада тәжірибенің болмауы бізді Қазақстан үшін белгілі бір танымдық мәні бар шетелдік тәжірибеге жүгінуге мәжбүр етеді.

Айта кетейік, импичмент институтын сәтті қолданған еуропалық елдердің арасында әзірге тек Литва Республикасы ғана бар. Мәселен, 2004 жылы Литва Конституциялық Соты Президенттің Үлкен заңды: Ресей азаматына азаматтық беру (ол оның сайлау науқанына қаржылық қолдау көрсеткен), мемлекеттік құпияларды қорғамау және жеке бизнеске заңсыз әсер ету деген үш тармақ бойынша ауыр бұзғанын таныды.

Литва Конституциялық Соты нормативтік қаулысында шеттетілген адамның қайтадан сайлауға қатысу мүмкіндігін қарастыра отырып, «Литва Конституциясында ешқандай олқылық жоқ және болмауы тиіс» деп атап көрсетті. Ол жерде былайша құқықтық реттеу көзделген: сейім импичмент процедурасымен республиканың Президентін конституция мен антқа ауыр бұзушылықтар үшін қызметінен айыратын болса, сол адам ешқашан республика Президенті болып сайлана алмайды. Қазіргі заманғы демократиялық мемлекетте Конституция мен антты ауыр бұзған тұлға конституциялық жауапкершіліктен тыс қалмауы тиіс. Басқа түсінік импичмент институтын заңдық тұрғыдан мағынасыз етіп, Конституцияда көрсетілген анттың мәні мен мақсатына сәйкес келмейтін болар еді.[301]

301 Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. Дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. - 2005.- № 13. - С. 77-78.

Осылайша, Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымы жағдайға айқындық енгізіп, импичмент арқылы шеттетілген тұлғаның өмір бойы сайлау науқандарына қатысуына тыйым салды. Иә, Сот шешіміне сүйене отырып, Орталық сайлау комиссиясы импичмент арқылы биліктен шеттетілген бұрынғы Президенттің кандидатурасын тіркеуден бас тартты. Бұл жерде шешім мазмұнынан көрініп тұрғаны, саяси құқықтарды шектеу — конституциялық санкцияның ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымына сәйкес, импичмент – азаматтық қоғамның өзін-өзі қорғауы мен ашық демократиялық қоғамдық бақылаудың құралы екенін атап өткен жөн.

Импичмент – бұл саяси күрестің құралы деген Тезис Оңтүстік Корея Конституциялық Сотының бірқатар шешімдерінде айқын дәлелденген. Сонымен, 2004 жылы бұл орган Ұлттық Ассамблеяның ел Президенті *Но Му Хенге* тағылған айыпты Парламенттегі орындардың көпшілігі оппозициялық Консервативті партияның Президентіне тиесілі болғандықтан ғана қабылдамады.

Импичментке құқық бұзушылық құрамы емес, парламенттік көпшілік дауыстың болуы және оның қызметтегі Президентке оппозициялық ұстанымы себеп болды. Сол кезде Конституциялық Сот «импичмент тек құқықтық алғышарттарға негізделуге және конституциялық-құқықтық жауапкершілік нысанында болуға тиіс»деп қаулы етті.

Ұқсас жағдай бұл елде 2024 жылы да орын алды, алайда ол кезде Конституциялық Сот премьер-министр Хан Док Суді импичментке ұшырату жөніндегі шешімді де кері қайтарып, оны Президент міндетін атқарушы қызметінде қалпына келтірді.[302]

Осылайша, тәжірибеде импичмент партиялық көпшілік тарапынан белгілі саяси мақсаттарға жету үшін қолданылатын саяси күрес құралына айналуы мүмкін жағдайлар жоқ емес.

Қазіргі зерттеу контекстінде ресейлік конституциялық маман А.А. Мишиннің пікірлері де өзекті болып табылады: бұл рәсімнің тиімділігін оның қолданылу жиілігімен емес, ел үшін сындарлы жағдайларда қолданылу мүмкіндігімен бағалау қажет. «Импичмент – президенттің вето құқығы сияқты, тактикалық емес, стратегиялық қару болып табылады. Сондықтан ол қолданылмай тұрса да, атқарушы биліктің басшысына және ықтимал құрбандарына әсер етеді» -дейді ғалым[303].

Осылайша, импичмент институты екі жақты сипаты бар. Ол конституциялық-құқықтық жауаптылық нысаны бола тұра, сонымен бірге саяси процестің бір бөлігі ретінде мемлекет басшысының саяси жауаптылығы институты болып табылады.

302 Оңтүстік Кореяның Конституциялық Соты Премьер-Министр Хан Док Судің импичментін қабылдамады.URL: https://www.aa.com.tr/ru (қараған күн: 27.03.2025).

303 А.А. Мишин Конституционное (государственное) право зарубежных стран учебник для вузов издание 14-е, переработанное и дополненное. URL: https://romanpirogov1.narod.ru/olderfiles/1/KPZS_Mishin.pdf (қараған күн: 23.03.2025).

Конституциялық-құқықтық жауаптылықтың басқа субъектілері ретінде Қазақстан Республикасының Парламенті мен Үкіметі әрекет етеді. Бұл туралы нормалар Конституцияда және ел заңдарында бекітілген. Аталған институттар ең алдымен саяси жауаптылықты мойнына алады, ол Парламентті (немесе Парламент Мәжілісін) тарату немесе Үкіметке сенімсіздік дауысының берілуі түрінде көрініс табуы мүмкін.

Алайда, егер Мәжілісті тарату Қазақстанның конституциялық тарихында болған болса, сенімсіздік дауысы немесе көптеген елдерге тән айыптау резолюциясын қабылдау Қазақстан тәжірибесіне әлдеқайда жат құбылыс болып табылады.

Сонымен қатар, Парламентті (Мәжілісті) тарату кезінде парламентаризм кепілдіктерін күшейту қажет, әсіресе бұл рәсімге Конституциялық Соттың қатысуы арқылы жүзеге асырылуы тиіс. «Парламенттің үстінде, – академик С.З. Зиманов бір кезде атап көрсеткендей, – іс жүзінде Президентке кез келген уақытта өз бастамасымен оны тарату құқығы берілген тұрақты темір қақпақ орнатылған. Бұл өркениетке сай келмейтін норма. Ол заң шығарушы билікті Президенттің әкімшілік органы деңгейіне түсіреді.»[304]. Қазақстан Парламенттінің өміршеңдігі бүгінгі күнге дейін мемлекет басшысының билігінде тұр.

Конституцияны және халық өкілдігі принциптерін қорғау мақсатында кейбір шетел елдерінде конституциялық бақылау органдары заң шығарушы билік органдарының өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтату рәсіміне қатысады.

Мысалы, Италияда, Германияда, Испанияда және басқа елдерде парламенттер заңдық және саяси негіздер болғанда таратыла алады, алайда конституциялық соттар тарату әрекетінің Конституцияға сәйкестігін тексеруге құқылы. [305] Украинада президент бұл құқысын қолданғанда Конституциялық сот Жоғарғы Рада тарату заңдылығын анықтауға қатысады.[306].

Осылайша, мемлекеттің басшысы шешім қабылдауда субъективтілікті болдырмау үшін Конституциялық сот Парламент палаталарының төрағалары мен Премьер-Министрмен бірге осы рәсімге қатысуы қажет. Кеңесші орган ретінде Конституциялық Сот ешкімді міндеттемейді. Осындай шешімдердің негізгі пайдасы – Президентке саяси шешім қабылдағанға дейін беделді заңдық қорытынды алуға көмектесу. Президенттің Қазақстан территориясында төтенше жағдай енгізу кезінде де Конституциялық Сотты осындай өкілеттіктермен қамтамасыз етуге болады.

Мұндай тәжірибені бекіту қажеттілігі Конституциялық Сотқа Республика аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ету сияқты үлкен міндет жүктелгенінен туындайды.

304 С.З. Зиманов Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Парламенті. Монография. – Алматы: «Жеті –жарғы», 1996. - С. 230-231.

305 Конституции стран мира на русском языке. URL: https://legalns.com. (қараған күн: 31.03.2025).

306 Украинаның Конституциясы 1996 жылғы 28 маусым № 254к/96-ВР. (Украина Жоғарғы Радасының бесінші сессиясында қабылданды) (03.09.2019 ж. жағдай бойынша өзгертулермен және толықтырулармен) URL: https://online.zakon.kz/Document (қараған күн: 31.03.2025).

Осы зерттеу аясында Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларын орындамағаны үшін республиканың соттарының конституциялық-құқықтық жауаптылығы мәселесі ерекше орын алады, әсіресе заңның немесе өзге де құқықтық актінің не олардың жекелеген ережелерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігі Конституциялық Соттың осыған қатысты түсіндірмесімен танылған жағдайларда.

Конституцияға сәйкес, Конституциялық Соттың шешімдері барлық субъектілер үшін міндетті болып табылады және шағым жасауға жатпайды. Сонымен қатар, белгілісі – қандай да бір норманы Конституцияға сәйкес емес деп тану, оны Конституциялық Соттың түсіндірмесі негізінде конституциялық деп тануға қарағанда әлдеқайда оңай. Бұл жағдайда түсіндіруші тек норманың мәнін ашып қана қоймай, одан да биік мақсаттарды көздейді – норманы түсінудегі олқылықтарды толықтырады және осылайша азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғайды.

Заң әдебиеттерін талдау бұл мәселенің басқа елдер үшін де өзекті екенін көрсетеді. Жалпы юрисдикция соттарының конституциялық бақылау органдарының құқықтық ұстанымдарын ескермейтін жағдайлары кездеседі, бұл қоғамда және билік тармақтары арасындағы қарым-қатынаста шиеленіс туғызады. Мысалы, Польшада Жоғарғы сот Конституциялық Трибуналдың түсіндірмелік ережелерін бірнеше рет қолданудан бас тартқан. Ол өз шешімінде судьялар Конституцияға сәйкес тәуелсіз болып табылады және тек соған ғана бағынады деп мәлімдеген.

Конституциялық бақылау органымен ашық қақтығысқа бармай-ақ, Жоғарғы сот сонымен қатар: «басқа соттар түсіндіру актілерін тек сол интерпретациямен келісетін жағдайда ғана басшылыққа алуға құқылы» деген маңызды қағидатты тұжырымдады.

Чехияның Жоғарғы соты да континенттік құқық жүйесі прецеденттік құқыққа негізделмегенін алға тарта отырып, Конституциялық соттың шешімдеріне бағынуға міндетті емес екенін мәлімдеген. Ресейде де соттар конституциялық заңдарды өз бетінше жоққа шығаруға құқық бар екенін бекітуге тырысқан. Алайда 1998 жылғы 16 маусымдағы шешесінде Ресей Конституциялық Соты Конституцияға сәйкестік мәселелері бойынша қорытынды жасау құқығы тек қана Конституциялық Сотқа тиесілі екенін ескерткен.

Қақтығыс тудырған жағдайлар Испания, Австрия, Мажарстан және басқа елдердің конституциялық тәжірибесінде де орын алған. Ал Францияда алдын ала (превентивті) конституциялық бақылаудың басымдығына байланысты Конституциялық кеңеспен Кассациялық сот және Мемлекеттік кеңес арасындағы өзара қатынастарда айтарлықтай проблемалар туындаған жоқ. Бұл ретте Конституциялық кеңестің құқықтық ұстанымдарының өміршеңдігі көбінесе оларды ерікті түрде орындауға тікелей байланысты болғанына қарамастан, қабылданған шешімдердің жоғары интеллектуалдық деңгейінің арқасында кеңес өз шешімдерінің мойындалуына қол жеткізе алды.[307]

307 Лех Гарлицкий. Конституционные суды против Верховных судов. // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. - №2 (59). С. 6-8. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnye-sudy-protiv-verhovnyh-sudov/viewer. (қараған күн: 31.03.2025).

Қазақстанның конституциялық заңнамасында сот шешімдерін шығаруда Конституциялық Соттың нормативтік қаулылары мен құқықтық ұстанымдарын міндетті түрде ескеру қажеттігі нақты түрде көрсетілген. Алайда сот шешімдерінде құқықтық ұстанымдардың ескерілуі өте сирек кездеседі. Сол кезде Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымдарының конституциялылығын соттардың өздері бағалау мүмкіндігінің болуы конституциялық бақылау органы мен республиканың соттары арасында тұрақты қайшылықтың туындау қаупін тудырады. «Бағынбаудың» себебі түсіндіру мәселелері бойынша өкілеттіліктің нақты бөлінбеуі болуы мүмкін, бұл соттарды өздерінің құзыретін кеңейтіп, қоғамдық практикаға ықпал етуді қалайтынына итермелейді.

Табиғи бәсекелестік, адам қоғамына тән, биліктің түрлі тармақтары арасындағы қатынастарда да көрініс табады. Басқа себеп ретінде сапасыз түсіндіру актілері болуы мүмкін, олар қазіргі модельдің тиімділігі туралы доктриналық пікірталастар тудырады. Қазақстанда Конституциялық соттың ерекше статусының арқасында мұндай қақтығыстар сирек кездеседі, бірақ бұл аталған елдердің тәжірибесін елемеу керек дегенді білдірмейді. Бұл тәжірибе билік тармақтары арасындағы өзара әрекетті жақсарту механизмдерін жетілдіруде пайдалы болуы мүмкін.

Конституциялық Сот судьяларының Конституцияға қайшы келетін немесе саяси дағдарысты туындатқан дұрыс емес шешімдері үшін жауапкершілік шараларын қарастыру да орынды. Толық түсіндірме актілері мен заңдардың конституциялылығын тексеру шешімдері тек қана конституцияға сай болуы емес, сонымен қатар конституция тұрғысынан негізделген болуы тиіс.

Құқықтық бағасын ала алмаған жағдайлар көптеген елдердің конституциялық бақылау тәжірибесінде кездеседі, әсіресе нормаларды түсіндіру және кейбір заңдарды конституциялық деп тану мәселесінде. Заңнаманың кемшіліктері мұндай шешімдердің дұрыс бағаланбауына себеп болды.

Сонымен бірге Қазақстанда жоғары мемлекеттік органдарды конституциялық-құқықтық жауапкершілікке тарту мәселелерінде айқын олқылықтардың бар екенін мойындау қажет. Бұл туралы нормалар Конституцияда көзделген, алайда Парламенттің мүмкіндіктері өте шектеулі. Конституциялық Соттың мүмкіндіктері де шектеулі, оның қызметі жоғары билік органдарының құқықтық мәртебесін, олардың өзара іс-қимыл мәселелерін және басқа да туындайтын мәселелерді реттейтін Конституция нормаларын түсіндірумен шектеледі. Мұндай қатысудың көптеген аспектілері жеткілікті түрде нақтыланбаған және заң әдебиеттерінде нашар дамыған.

Жоғарыда аталған проблемалардан басқа, басқалары бар. Мысалы, Конституция мен қолданыстағы заңнама мемлекет шенеуніктерінің іс-әрекеттеріне қатысты конституциялық бақылауды таратпайды. Бұл салада конституциялық бақылаудың болмауы, бір жағынан, Конституциялық Соттың бейтараптығына кепілдік береді, екінші жағынан, оның бүкіл аумақта Конституцияның үстемдігіне кепілдік беруге арналған негізгі субъект ретіндегі рөлін төмендетеді.

Республика соттарының шешімдері, прокурорлық ден қою актілері, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары, Саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің

қызметі, жергілікті билік органдарының актілері және тағы басқалар Конституциялық бақылаудан тыс қалып отыр.

Конституциялық-құқықтық жауаптылықтың маңызды субъектілерінің бірі саяси партиялардың қызметі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы саяси және идеологиялық әртүрлілік туралы ережені демократиялық мемлекеттің іргелі қағидаты ретінде бекітеді, оны іске асыру азаматтардың бірлестіктер бостандығына құқығымен қамтамасыз етіледі. Бұл факторлар қоғамның және оның институттарының прогрессивті дамуының қажетті шарты ретінде көппартиялылықты қолдауға және ынталандыруға мемлекеттің белсенді қатысуын қажет етеді. Партиялар қызметіндегі маңызды сәт олардың жауаптылығы туралы мәселе болып табылады.

Ең алдымен, қолданыстағы заңнамаға сәйкес Саяси партиялар өздерінің сайлауалды уәделері мен бағдарламаларын орындау үшін өз сайлаушыларының алдында жауап береді. Жауапкершіліктің кейбір түрлері сенімнің жоғалуы, сайлаушылармен байланыстың жоғалуы және депутаттардың кері шақырылуы болуы мүмкін.

Жауаптылықтың тағы бір түрі – мемлекет алдындағы заңды жауапкершілік. Барлық партиялар өз қызметін қаржыландыруға, сайлауға қатысуға, үгіт-насихат және өзге де іс-шараларды жүргізуге байланысты мемлекеттің заңдарын сақтауға міндетті.

Сонымен бірге Конституцияда саяси партиялардың жауапкершілігі туралы нормалар жоқ. Заңнамада қоғамдық бірлестіктер мен саяси партиялар қызметінің конституциялылығын тексеру көзделмегеніне назар аударады. Олардың қызметі сот шешімі негізінде тоқтатылуы мүмкін қолданыстағы тәртіп әділ шешімдер қабылдауға кепілдік бермейді. Сондықтан, осы мәселені шешкен кезде біз бұл өкілеттіктерді конституциялық бақылау органдарына беру қажеттілігі туралы айтатын ғалымдардың ұстанымын дұрыс деп санаймыз.

Мысалы, Германияда тек Конституциялық сот Саяси партиялар мен өзге де бірлестіктерді, егер олардың мақсаттары немесе қызметі еркін демократиялық жүйенің негіздерін бұзуға бағытталған не республикалық басқару нысанының өмір сүруіне қауіп төндіретін болса, оларды конституциялық емес деп тануға құқылы. Осы жағдайлардың болуын анықтай отырып, сот партияның таратылуын жариялайды және сонымен бірге оны алмастыратын ұқсас ұйымдарды құруға тыйым салады. Сонымен қатар, ол партияның мүлкін тәркілеу туралы қаулы шығаруы мүмкін.

Нидерланды үкіметі, егер олардың әрекеттері демократиялық құндылықтарға қауіп төндірсе, Заң Үстемдігі қағидаттарына нұқсан келтірсе, зорлық-зомбылықты уағыздаса немесе саяси мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылық құралдарын қолданса, саяси партиялардың қызметіне тыйым салуды көздейді[308].

Осыған байланысты Конституциялық Сот Жоғарғы Сот Төрағасының, Бас прокурордың және Әділет министрінің сұрау салуы бойынша Саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің конституциялылығын белгілейді деген ережені Қазақстан Республикасының Конституциясында бекіту орынды болып көрінеді.

308 Нидерланды үкіметі демократияға нұқсан келтіретін партияларға тыйым салады.URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/16678193 (қараған күн :17.03.2025).

Біздің ойымызша, егер бұл мәселені жеке судьяға қарағанда құқық саласында кәсіби және құзыретті мамандар жұмыс істейтін конституциялық бақылау органы шешсе, әділ болады. Конституциялық Сотқа мемлекеттік қолдауға ие саяси партияларды қаржыландыруға шектеулер енгізу құқығын беру қажет [309].

Осылайша, Конституциялық жауаптылық мемлекеттік билік тетігінің әлеуметтік-құқықтық бөлігі ретінде Конституциялық азаптарды азайтудың және қоғамдық (қоғамдық) мүдделерді ықтимал лауазымдық құқық бұзушылықтардан қорғаудың тиімді құралы болып табылады, конституционализм идеяларының қалыптасуына және конституциялық құқықтық сананың қалыптасуына оң әсер етеді.

Конституциялық жауапкершілікті іске асырудың тиімділігі Конституциялық санкцияларды қолдану мәселелерін реттейтін дамыған институционалдық-құқықтық жүйемен ұйымдық-құқықтық және саяси сипаттағы бірқатар факторлардың әсерімен айқындалады. Аралас сипатқа ие бола отырып, Конституциялық жауапкершілік мемлекеттік ықпал ету шарасы ретінде құқықтық, саяси және моральдық жауаптылық элементтерін үйлесімді түрде біріктіреді.

Өтпелі кезеңде Конституциялық жауаптылықты іске асыру жауапты басқару деп аталатын жүйені қалыптастыру үшін алғышарттар жасайды, Негізгі Заңның өрескел бұзылуын болдырмайды, жоғарғы биліктің ауысуына кепілдік береді, Конституциялық процестердің эволюциялық циклін қамтамасыз етеді.

Қазақстанда Парламент пен Үкіметтің, әкімдер мен мәслихаттардың өзара жауаптылығының негіздері қаланды, Мемлекет басшысының жауапкершілігі туралы нормалар да үзінді баяндалды. Алайда, қалыптасқан практика мен прецеденттердің болмауына байланысты олардың тиімділігі туралы айту ертерек. Бұл мәселелер жаңа Қазақстанның құрылысы тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге билік институттарына деген қоғамдық сенімнің артуы тұрғысынан да өзекті болып табылады, онсыз әділ мемлекет құру мүмкін емес.

Осылайша, конституциялық-құқықтық жауапкершілікті қолдану мәселелерінде Конституцияда «Қазақстан Республикасындағы конституциялық-құқықтық жауаптылық туралы» заңда толтырылуы мүмкін олқылықтар бар екенін атап өтеміз. Дағдарыстық жағдайларды еңсерудің неғұрлым тиімді тетіктерін құру, биліктің қоғам алдындағы жауапкершілігінің сенімді құқықтық тетігін қалыптастыру сенімділікті арттыруға, қоғамдық компанияға қол жеткізуге ықпал етеді және неғұрлым әділ мемлекет құруға жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі

1. А.А. Белкин, А.С. Бурмистров. Конституционная ответственность: доктринальные проблемы // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. - С. 99; Барциц И.Н. Федеративная ответственность: понятие и виды // Журнал российского права. - 1999. -№ 12.

309 Германияның Конституциялық соты оңшыл партияны қаржыландырудан айырды. URL: https://report.az/ru/drugie-strany/konstitucionnyj-sud-germanii-lishil-finansirovaniya-krajne-pravoj-partii (қараған күн 18.03.2025).

2. Виноградов В.А. Конституционно-правовая ответственность: системное исследование. Автореф. на соиск. Ғылым дәрежесі з.ғ.д. М. 2005.

3. Билікке деген сенім: қоғамдық-құқықтық мәселелер// Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: 2024. Каспий университетінің жария құқық ҒЗИ;

4. 8 Л.Т. Жанұзақова, Б.К. Нұрғазинов, А.А. Караев, Заңнамалық және заңға тәуелді реттеуді ажыратудың кейбір мәселелері.// Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы ғылыми-құқықтық журнал. – 2021. - №1 (64). URL: https://www.zqai.kz/sites/default/files/zhanuzakova_nurgazinov_karaev_s22-34.pdf.

5. Зиманов С.З. Конституция и Парламент Республики Казахстан. Алматы. Жеті-жарғы. 1996.

6. Ильин А.В. Импичмент главы государтсва: историко теоретические аспекты. Журнал Правоведение. М. 2004. № 5.

7. Колосова Н.М. Конституционная ответственность в России. М. Городец. 2000.

8. ТМД және Балтық елдеріндегі Конституциялық Сот төрелігі. Ресми материалдар мен мерзімді баспа басылымдарының дайджесті. Мәскеу. 2005. № 13.

9. Германияның Конституциялық соты оң партияны қаржыландырудан айырды.URL: https://report.az/ru/drugie-strany/konstitucionnyj-sud-germanii-lishil-finansirovaniya-krajne-pravoj-partii.

10. Оңтүстік Кореяның Конституциялық соты Премьер-Министр Хан Док Судің импичментін қабылдамады.URL: https://www.aa.com.tr/ru.

11. Лех Гарлицкий. Конституционные суды против Верховных судов. Журнал. Сравнительное конституционное обозрение. №2 (59) 2007. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnye-sudy-protiv-verhovnyh-sudov/viewer.

12. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық 14-ші басылым, қайта қаралған және толықтырылған. URL: https://romanpirogov1.narod.ru/olderfiles/1/KPZS_Mishin.pdf.

13. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасындағы конституциялық-құқықтық жауаптылық туралы мәселеге қатысты. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33328789&pos=5;-106#pos=5.

14. Нидерланды үкіметі демократияға зиянды партияларға тыйым салады. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/16678193.

15. Ғ.С. Сапаргалиев, Ж.Ч. Сәлімбаева. Конституциялық жауаптылық мәселелері. – Алматы: «Жеті- Жарғы», 1997.

16. Статкявичус М. Перспективы развития института импичмента в современных государтствах. Журнал Правоведение. М. 2004. № 5.

17. Темникова М.П. К проблеме субъектов конституционно-правовой ответственности. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-subektov-konstitutsionno-pravovoy-otvetstvennosti.

Эдуард Болатұлы МҰХАМЕДЖАНОВ
Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты жанындағы
ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі,
Каспий университеті «Жария құқық» ҒЗИ-дің
бас ғылыми қызметкері, з.ғ.д., профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ ЖӘНЕ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫН ДАМЫТУ

Конституция мен сайлау құқығының өзара байланысы көп қырлы. Бұл көпқырлылық Мемлекеттің Негізгі Заңының құқықтық мәртебесімен айқындалады және сайлау-құқықтық қатынастардың қоғам мен мемлекет үшін маңыздылығымен түсіндіріледі. Осы қатынастардың арқасында азаматтар мемлекеттік немесе қоғамдық істерді басқаруға тікелей немесе өз өкілдері арқылы қатыса алады, сайлау арқылы мемлекеттік билік органдарын қалыптастырады. Бұл ретте Конституция сайлаушылар қандай мемлекеттік органдарды, қандай сайлау жүйесі арқылы және қандай мерзімге сайлайтынын айқындайды.

КСРО тарағаннан кейін Қазақстандағы саяси жағдай жаңа Конституция қабылдауды талап етті. Осылайша, 1993 жылғы 28 қаңтарда Жоғарғы Кеңес Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдады.

Конституцияның өтпелі ережелерінің 5-бабында 1994 жылғы 1 шілдеге дейін бірқатар конституциялық заңдар қабылдануы тиіс екендігі бекітілді. Олардың қатарына Жоғарғы Кеңес пен жергілікті өкілді органдар депутаттарын сайлау туралы конституциялық заң да кірген.

Осыған сәйкес, 1993 жылғы 9 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің XII шақырылымының 11-сессиясында Қазақстан Республикасының Сайлау туралы кодексі қабылданды.

Бұл заңнамалық акт Қазақстандағы конституционализмнің жаңа тарихында, әсіресе сайлау құқығы саласында, маңызды рөл атқарғанын атап өту қажет. [310]

Оның маңыздылығы мынада: бұл Қазақстанда бұрын қолданылған сайлау туралы барлық заңдардан құрылымы мен мазмұны жағынан ерекшеленетін алғашқы заңнамалық акт болды. Онда негізі қаланған сайлау қатынастарына қатысты көптеген ережелер кейіннен одан әрі дамытылып, қазіргі уақытқа дейін қолданыста.

Көптеген оң сипаттарына қарамастан, бұл Кодексте кемшіліктер де болды. Ол алғаш қабылданған сәттен бастап-ақ 1993 жылғы қолданыстағы ҚР Конституциясымен формальді белгілері бойынша қайшылыққа түсті.

Бірінші қайшылық мынада болды: Конституцияның өтпелі ережелерінің 5-бабында Сайлау туралы ҚР Конституциялық заңды қабылдау туралы айтылған, ал іс жүзінде Сайлау туралы кодекс қабылданды.

310 С.К.Амандықова. Қазақстанда конституционализм доктринасының қалыптасуы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы,2002. - 320-323-б.

Сайлау туралы кодекстің Конституциямен **екінші** қайшылығы 1994 жылғы 7 наурызда ҚР Жоғарғы Кеңесінің XIII шақырылым депутаттарын сайлау өткізілгеннен кейін анықталды.

Осы қайшылықтың мәнін ашпас бұрын, Кодексте сәйкес республикада сайлауға дайындық пен өткізуді ұйымдастыруды тұрақты жұмыс істейтін орган – ҚР Орталық сайлау комиссиясы жүзеге асыра бастағанын атап өткен жөн. Сайлау кодексіне сәйкес, сайлауды ұйымдастыру мен өткізу жұмыстары үшін Қазақстан Республикасының тұрақты жұмыс істейтін орган – Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) жауапты болды. Оның мүшелерін Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынысы бойынша Жоғарғы Кеңес сайлайтын. Сонымен қатар, Жоғарғы Кеңес Президенттің ұсынысы бойынша ОСК құрамына өзгерістер енгізе алатын. ОСК-ның өз аппараты да болған (9-бап).

Осылайша, ҚР ОСК алғаш рет ҚР-да сайлаудың барлық түрлерін өткізуге жауапты Президент пен ҚР Жоғарғы Кеңесі тепе-тең негізде құратын толығымен дербес мемлекеттік орган болды.

Кодексте Жоғарғы Кеңестің және жергілікті өкілді органдардың депутаттарын – салыстырмалы көпшіліктің мажоритарлық жүйесі бойынша сайлау өткізу көзделген (20, 22-баптар).

Бұл ретте Жоғарғы Кеңес депутаттығына кандидаттардың бір бөлігі ҚР Президенті қалыптастырған мемлекеттік тізім бойынша ұсынылып, сайланды. Бұл тізім Кодексте бекітілген сайлау процесінің маңызды ерекшелігі болды.

Аумақтық сайлау округтері бойынша Жоғарғы Кеңестің депутаттығына кандидаттардың басқа бөлігін қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ азаматтар тиісті сайлау округінің аумағында тұратын сайлаушылардың қолдауы болған кезде өзін-өзі ұсыну арқылы ұсынды. Қолдау қол қою парақтарын толтыру арқылы қол жинау арқылы расталды (31-бап).

Мемлекеттік тізім бойынша сайланған Жоғарғы Кеңес депутаттығына Кандидат, егер ол басқа кандидаттарға қатысты көбірек дауыс жинаса, сайланды деп саналды (21-баптың 3-тармағы).

Мемлекеттік тізім бойынша ұсынылатын Жоғарғы Кеңес депутаттығына кандидаттар тиісті облыстардың және республикалық бағыныстағы қалалардың аумағын қамтитын аумақтық сайлау округтері бойынша сайланды (23-бап).

Депутаттарды сайлау бір мандатты сайлау округтері бойынша өткізілді, әдетте сайлаушылар саны бірдей. Сайлау округтерін Орталық сайлау комиссиясы, ал жергілікті өкілді органдарды сайлау кезінде аумақтық сайлау комиссиялары құрды (23, 24-баптар).

Сонымен, Конституция Кодексінің ***екінші*** қайшылығының мәні Жоғарғы Кеңестің депутаттарын сайлаудың жоғарыда аталған тетігінде болды. Конституцияның 111-бабында әр сайлаушының бір дауысы бар екендігі бекітілді, ал іс жүзінде сайлаушының сайлауда екі дауысы болды, өйткені қолына 2 бюллетень алды. Біреуі мемлекеттік тізім бойынша ұсынылған депутаттыққа кандидатқа, ал екіншісі бір мандатты сайлау округі бойынша өткен кандидатқа дауыс берді[311].

311 Э.Б. Мұхамеджанов Қазақстан Республикасының сайлау құқығы. Алматы: Жеті Жарғы,2001. 36-б.

Кейіннен сайлау туралы кодекстің кемшіліктерін және оның 1994 жылғы наурызда өткен сайлауға қатысты Конституция нормаларына қайшы келуін нақтылау ҚР Конституциялық Сотының 1995 жылғы 6 наурыздағы қаулысында айтылды.

Осы қаулыда «Орталық сайлау комиссиясы енгізген дауысты санау әдістемесі Сайлау туралы кодексте белгіленген сайлау жүйесін түбегейлі өзгертті. Осылайша, Орталық сайлау комиссиясы өз құзыретінен асыра пайдаланып, Конституцияның 60-бабын бұзды». Бұл қаулы сайлау қорытындылары мен парламенттің заңдылығына күмән тудырды[312].

1995 жылғы 6 наурызда Қазақстан Республикасының XIII шақырылымының Жоғарғы Кеңесі таратылды.

Объективті болу үшін айтарымыз, бұл Конституциялық Соттың шешімі қоғамда әрқилы пікірлерге себеп болды[313].

1993 жылғы Сайлау туралы кодекс пен 1993 жылғы Конституция да Қазақстанның мемлекеттік құрылымының қалыптасу кезеңіндегі күрделілік пен қарамақайшылықтарға байланысты кемшіліктерден ада болмаған.

Парламенттік дағдарыс пен 1993 жылғы Конституцияда толық шешімін таппаған басқа да мәселелер Қазақстанда жаңа конституциялық реформаның қажеттілігін туғызды. Бұл реформаның нәтижесінде 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда Қазақстанның екінші Конституциясы қабылданды.

Аталған конституциялық реформа де-юре сайлаушылар тарапынан қолдауға ие болды. Республикалық референдумға қатысқан 8 091 715 азаматтың ішінде 7 212 773 адам жобаны «Қолдаймын» деп дауыс берген[314]. Бұл факт оны билік пен халық арасындағы қоғамдық-ашық келісім ретінде сипаттауға мүмкіндік берді [315].

Біздің ойымызша, мұндай тұжырыммен келісу қиын, себебі, біріншіден, 1995 жылғы Конституцияны әзірлеуге кәсіби бағытталған жұртшылықтың кең ауқымды өкілдері қатысқан жоқ. Ол заң шығару органы мен депутаттық корпусы болмаған кезеңде әзірленген еді. Екіншіден, Конституцияны әзірлеу барысында оны қабылдаудың салдарлары талданбады, демек, президенттік басқару формасы мен қос палаталы Парламент үлгілеріне терең баға берілмеді. Басқаша айтқанда, бұл үлгілер, жалпы Конституция секілді, кәсіби тұрғыда түсінікті, қоғам келісімінің нәтижесі болмады[316].

Жаңа Конституцияның қабылдануы саяси-институционалдық жүйенің толық өзгеруіне алып келді және сайлау жүйесі мен сайлау заңнамасының қайта құрылуына себеп болды.

---

312 Караев А. Конституционный контроль: Казахстан и зарубежный опыт: Учебное пособие. Алмыты: КазГЮУ, 2002, – С.189-206. Мами К.А., Рогов И.И., Малиновский В.А. Республики Казахстан: хроника утверждения конституционализма... – С.674-684.

313 С.З. Зиманов. Нужен ли такой Конституционный суд? // Юрид.газета. – 1996 жылғы 14 шілде.

314 Баишев Ж. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Алматы: «Жеті жарғы», 2001. - С.16.

315 Сол жерде, С.15-16.

316 Э.Б. Мұхамеджанов шет елдердің конституциялық (Мемлекеттік құқығы). - Алматы: «Жеті жарғы». -215-216 Э.Б. Мұхамеджанов ҚР Президентінің сұхбатында басқарма нысаны туралы мәселе [Электрондық ресурс].URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=39729187#pos=6;-148 (қараған күн: 05.03.2025).

Елде заң шығару органы болмаған жағдайда, 1995 жылғы 28 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Президенті конституциялық заң күші бар «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Жарлық шығарды. Оның құқықтық негізі «Қазақстан Республикасының Президентіне және жергілікті әкімдерге қосымша өкілеттіктерді уақытша беру туралы» 1993 жылғы 10 желтоқсандағы ҚР Заңы болды. Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Жарлығының қабылдануы елдің сайлау заңнамасының дамуының келесі кезеңінің бастамасы болды. Бұл кезең 1995 жылғы жаңа Конституция талаптарына сәйкес сайлау жүйесінің қайта құрумен сипатталады.

Кейіннен аталған Жарлыққа бірқатар өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Олар құқықтық қайшылықтарды жоюға, сондай-ақ сайлауға түсуге ниет білдірген кандидаттарға қойылатын талаптарды нақтылауға бағытталды.

Алғашқы өзгерістер 1997 жылғы 19 маусымдағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңымен «Сайлау туралы» Жарлықтың 82-бабының 1-тармағына және 98-бабының 1-тармағына енгізілді. Бұл өзгерістерде Сенат пен Мәжіліс депутаттарын тіркеу бойынша ҚР Орталық сайлау комиссиясының өкілеттіктері бекітілді.

1998 жылғы 8 мамырда Қазақстан Республикасының Конституциялық күші бар «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Президент Жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Конституциялық заңына сәйкес 4, 7, 59, 73, 89, 104, 118-баптарына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бұл өзгерістер мен толықтырулар әртүрлі сипатта болып, кейбір редакциялық тұжырымдарды нақтылауға бағытталған еді. Бұл толықтырулардың ішінде ең көп қызығушылық тудырғаны – 4-тармақ, 4-бап. Бұл нормада кандидат ретінде тіркелуге бір жыл қалғанда сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылығы үшін тәртіптік жауапкершілікке тартылған, қасақана құқық бұзушылық жасағаны үшін сот тәртібімен әкімшілік жауапкершілікке тартылған, сондай-ақ соттылығы өтелмеген немесе алынбаған тұлғалардың сайланбалы лауазымдарға жіберілмейтіні қарастырылған. Кейін бұл норма редакциясы сынға ұшырады, себебі ол қоғамдық қауіптілік деңгейі жағынан қылмыстық құқықбұзушылық пен әкімшілік құқықбұзушылықты бір деңгейге қойды. Егер сол кезеңде оппозициялық көзқарастағы көшбасшылардың әкімшілік жазалары болғанын ескерсек, бұл норма олардың сайлауға қатысуына кедергі келтірді.

«Қазақстан Республикасындағы сайлаулар туралы» 1998 жылғы 6 қарашадағы Жарлыққа енгізілген өзгерістер мен толықтырулар сайлау туралы қолданыстағы заңнаманың негізгі ережелеріне қатысты, себебі олар 1998 жылғы 7 қазанда Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілген өзгерістерге негізделген[317].

317 М.Х. Хасенов. Қазақстан Республикасының Конституциясын реформалау. 1 бөлім. 1998-2017 жылдардағы конституциялық реформаларды талдау [Электрондық ресурс].URL: https://online.zakon.kz/m/amp/download/39085597 (қараған күн: 05.03.2025).

Осы өзгерістер мен толықтырулардың жаңалығы – Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімін 5 жылға, ал Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімін 6 жылға ұлғайту болды. Мәжіліс депутаттарының саны 67-ден 77-ге дейін артты. Депутаттар корпусын ұлғайтуға себеп болғаны – 10 депутаттық орын партиялық тізімдер негізінде пропорционалды өкілдік жүйесі арқылы бөлінуі. Саяси партиялар үш пайыздық бөгеттен өткен жағдайда қайта сайлауға қатысу құқығын алған. Сайлау науқандарына саяси партиялардың қатысуы қаржыландырылуы мәселесі шешілді. Олар өздерінің сайлау қорларын құру құқығын алды. Сонымен қатар, өзгерістер сайлаушылардың сайлауға қатысуына қойылған 50 пайыздық шектеуді жоюды да қамтыды. Сол кезден бастап сайлау қатысушылар санына қарамастан сайлау өткізілген деп есептеледі. Жасақтаушылар пікірінше, бұл азаматтардың бір бөлігі ғана дауыс беруге құқылы екенін, ал басқаларының сайлауға қатыспауы олардың құқықтарын шектеуге жол бермеу үшін жасалған. Сонымен қатар, басқа да өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Алайда, құқықтық әдебиетте бұл мәселеге байланысты басқа пікірлер де бар.

Мысалы, М.К. Хасеновтың ойынша, аталған реформаның жасырын мақсаты, біріншіден, Қазақстан Республикасының Конституциясынан Президенттің кезектен тыс сайлауларына қатысты 41-баптың 4-тармағын шығарып тастау және 48-баптың редакциясын өзгерту болды, онда кезектен тыс сайлаулардың негіздері аталған еді. Екіншіден, сайлаушылардың дауыс беру қатысуының 50 пайыздық межесін алып тастау. Осы автордың пікірінше, аталған түзетулер «Президенттік билікті нығайтуға және бірінші Президенттің өкілеттігін мерзімінен бұрын сайлау өткізу арқылы фактілік түрде ұзарту үшін қажетті нормаларды заңдастыруға» бағытталған еді. Негізгісі – дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың жалпы санынан 50%-дан астам дауыс алу болатын.[318]

Аталған өзгерістер мен толықтырулар Конституциялық заң күші бар Қазақстан Президентінің «Сайлаулар туралы» Жарлығына енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың 1998 жылғы 7 қазандағы Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтырлардың тек бір бөлігін ғана көрсетті.

Бұл реформаның қысқалығын былай түсіндіруге болады: аталмыш өзгерістер мен толықтырулар Парламентте Қазақстан Президентінің сайлау науқаны кезінде дайындалып, қабылданғандықтан, заң шығарушы осы жағдайда мерзімінен бұрын Президент сайлауын өткізуге әсер етуі мүмкін ең маңызды нормаларды қабылдауды қажет деп санады. Сондықтан Қазақстан Президентінің 1999 жылғы 10 қаңтарда өткен сайлаудан кейін ғана сайлау заңнамасын жетілдіру жұмыстары жалғасты.

1999 жылғы 6 сәуірде ҚР Парламенті Президенттің конституциялық заң күші бар Сайлау туралы Жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізетін Конститу-

318 М.Х. Хасенов. Қазақстан Республикасының Конституциясын реформалау. 1 бөлім. 1998-2017 жылдардағы конституциялық реформаларды талдау [Электрондық ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39085597&pos=6;-116#pos=6;-116 (қараған күн: 05.03.2025).

циялық заңды қабылдады. Бұл заң 1998 жылғы 7 қазанда Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес келтіру мақсатында қолданыстағы сайлау заңнамасын одан әрі жетілдіру қажеттілігіне байланысты әзірленді.

Осы заңнама актісі арқылы ҚР Президентінің сайлау туралы Конституциялық заң күші бар Жарлығы «Сайлау туралы» конституциялық заң» деген атқа өзгертілді.

Осы заңға сәйкес, Қазақстанда алғаш рет Конституция нормаларына сәйкес саяси партияларға (10 депутаттық орын) пропорционалды өкілдік жүйесі бойынша сайлауға тікелей қатысу құқығы берілді және саяси партиялардан кандидаттарға дауыс беру тетігі егжей-тегжейлі реттелді.

1999 жылғы 28 маусымда еліміздің Парламенті «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық заңға өзгерістер енгізу туралы конституциялық заңды қабылдады.

Бұл өзгерістердің мәні Сенат пен Мәжіліс депутаттығына кандидаттардың сайлау жарнасын заңнамамен белгіленген ең төменгі жалақының елу еселенген мөлшерінен жиырма бес еселенген мөлшеріне дейін азайтуда болды. Президенттікке, Сенат пен Мәжіліс депутаттығына кандидаттар мен саяси партиялардың сайлауда жеңіске жеткен немесе сайлау нәтижесінде сайлаушылардың кемінде жеті пайыз дауысын алған жағдайда, олардың жарнасы қайтарылатын мәселесі реттелді (59, 73, 88-баптар).

Бұл өзгерістер сайлау туралы заңнаманы демократияландыру бағытындағы жетілдіру үдерісінің жалғасы болды. Олардың қабылдануы нәтижесінде республика азаматтарының мейлінше көп санының депутаттыққа өзін-өзі ұсыну арқылы сайлау процесіне қатысу мүмкіндігі берілді.

1999 жылы Қазақстан Республикасының Сайлау туралы Конституциялық заңына енгізілген өзгерістер мен толықтырулар, сондай-ақ сол жылы өткен сайлау науқандары (10 қаңтар – Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауы, 17 қыркүйек – Парламент Сенаты депутаттарының сайлауы, 10 қазан – Парламент Мәжілісі депутаттарының сайлауы) сайлау заңнамасын одан әрі жетілдіруге негіз қалады.

2000 жылдан 2004 жылға дейін Сайлау туралы конституциялық заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілмегенімен, осы кезеңде сайлау заңнамасын демократияландыру бағытында белсенді жұмыс жүргізілді. Бұл жұмыстың мәні – Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясы ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросымен (ДИАҚБ) бірлесіп ұйымдастырған іс-шараларда болды. Осы алаңдарда сайлау құқығы мен сайлау процесін дамыту мәселелері бойынша кең қоғамдық диалог жүргізілді.

Мұндай қоғамдық диалогтың нәтижесі ретінде «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң жобасы әзірленді. Оны Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі Конституцияға сәйкес деп таныған нан кейін, 2004 жылғы 14 сәуірде Мемлекет басшысы қол қойды.

Осы заңмен сайлау комиссияларын құрудың жаңа принципі енгізілді. Олар енді саяси партиялардың ұсынуы бойынша жергілікті өкілді органдар тарапынан сайланатын болды. Сайлаушылар тізімін жасау тәртібіне өзгерістер енгізілді, яғни сайлаушылар өз тіркелген мекен-жайы бойынша тізімге енгізіле бастады. Кандидаттардың бұқаралық ақпарат құралдарына тең қолжетімділігін қамтамасыз етуге кепілдіктер енгізілді, сондай-ақ отандық және халықаралық бақылаушылардың құқықтары айтарлықтай кеңейтілді. Қазақстан Республикасының Сайлау туралы конституциялық заңы «Электрондық сайлау жүйесін пайдалана отырып сайлауды өткізу ерекшеліктері» деген жаңа 9-1-бөліммен толықтырылды. Бұдан басқа, өзге де өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Сайлау заңнамасын жетілдіру туралы айтқанда, Қазақстанда 2007 жылы өткізілген конституциялық реформаның барысында Парламент депутаттарының бастамасымен Конституцияның 42-бабының 5-тармағының редакциясының өзгертілгенін ескерусіз қалдыру мүмкін емес. Осы тармақтың жаңа редакциясы бірінші Президенттің өкілеттік мерзімдерінің қайталануын жойды. Сол кезеңде біз атап өткеніміздей, бұл жағдайда немесе Франциядағыдай, сол бір немесе өзге адамды Республиканың Президенті етіп сайлау мерзімдерінің қайталануынан толық бас тарту керек еді немесе бұл құқықты тек бірінші Президентке бермеу қажет еді. Парламент депутаттарының бұл шешімі, біздің ойымызша, Конституцияның 14-бабындағы барлық азаматтардың заң алдында теңдігі туралы тікелей бекітілген нормаларға қайшы келеді. Осы баптың екінші тармағында былай делінген: «тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды»[319].

2007 жылғы маусымда, 2007 жылғы мамырда Конституцияға енгізілген өзгерістерге байланыстыСайлау туралы конституциялық заңда Парламент Мәжілісін құрудың жаңа тәртібі айқындалды, атап айтқанда: 98 депутат партиялық тізімдер бойынша пропорционалдық сайлау жүйесімен сайланатын болды. Ал Мәжілістің 9 депутаты Қазақстан халқы Ассамблеясы негізінде мажоритарлық сайлау жүйесі арқылы таңдалады[320]. Сонымен қатар, саяси партиялардың сайлау комиссияларының жұмысында қатысу мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейтілді. Атап айтқанда, сайлау комиссиясының құрамында өкілі жоқ саяси партияларға сайлау науқанының дайындалуы мен өткізілуі кезеңінде кеңесші дауыс беру құқығымен өз өкілін комиссияға жіберу құқығы берілді. Мұндай өкіл сайлау комиссиясының мүшесі

319 Э.Б. Мұхамеджанов сайлау және халық билігі институттарының өзекті мәселелері. // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Құқық» Сериясы, №3 (59) 2010. Б. 23.URL: https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/8437/%D0%9C%D1%83%D1%85%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%AD.%D0%91._Law_3_59_2010-5.pdf?sequence=1 (қарағанкүн: 05.03.2025).

320 Э.Б. Мұхамеджанов Қазақстандағы конституциялық реформа туралы тағы бір рет. // Заңгер. -2007. - №2. - 2-45-б; Коновалова Т.Ю. Конституционная реформа и совершенствование избирательного права. // Вестник КАСУ. - 2008. - №3.

ретінде барлық құқықтарға ие болды. Бұл реформаның маңызды тұстары бақылаушылардың құқықтарын кеңейту және олардың мәртебесін нақтылау болды.

Мұнда партиялық тізімдер бойынша Парламент Мәжілісін қалыптастыру тәртібі бір жағынан Қазақстандағы партиялық құрылымды дамытуға бағытталса, екінші жағынан азаматтардың сайлау құқықтарының бұзылуына әкелетінін атап өткен жөн. Бұл құқық бұзушылық Қазақстан азаматтарының кез келген саяси партия мүшесі болмаса да, Мәжіліс депутаттығына *сайлану құқығынан* айрылуы болды. Бұл жағдай Қазақстан Республикасының Конституциясының 12-бабының 5-тармағына, 33-бабының 1 және 2-тармақтарына және басқа баптарына қайшы келді[321].

Келесі кезеңде сайлау туралы заңнамаға концептуалды өзгерістер енгізуді 2009 жылы 9 ақпанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Сайлау туралы конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» конституциялық заң» белгіледі. Бұл Заң Парламент Мәжілісін құру үшін жаңа талап енгізді: заңда белгіленген 7 пайыздық межеден өтпеген жағдайда да, кемінде екі саяси партияның қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Бұл тетіктің енгізілу себебі 2007 жылғы Мәжіліс депутаттарын сайлау нәтижесінде барлық мандаттардың бір партияға берілгені болды, өйткені басқа барлық партиялар заңда белгіленген 7 пайыздық межеден өте алмады.[322]

Сонымен қатар, алдын ала сайлау науқанын өткізу тәртібін реттейтін және кандидаттар мен саяси партияларға бұқаралық ақпарат құралдарына тең мүмкіндік беруін қамтамасыз ететін баптарға өзгерістер енгізілді. Шақырылмаған мәслихат депутаттарының орнына сайлауларды өткізу үшін біртұтас күн белгіленді.

2010 жылғы 14 маусымда Парламент «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті туралы» 2000 жылғы 20 шілдедегі Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Осы өзгерістерге сәйкес заңның атауы өзгертіліп, «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы» болып аталды. Осы құқықтық актінің редакциясын өзгерту оған басқа заңнамалық актілерді сәйкес келтіруді талап етті. Олардың қатарына 53-баптың 3-тармағының редакциясы өзгертілген Сайлау туралы ҚР Конституциялық заң да кірді. Онда бұл тармақпен белгіленген шектеу, яғни бір адам қатарынан екі реттен артық Президент болып сайлана алмайды деген талап, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасыға қолданылмайтыны айтылған.[323]

2011 жылы Қазақстан Республикасының Конституциялық сайлау туралы заңына жаңа норма (51-1-бап) енгізілді. Бұл толықтыру 2011 жылғы 2 ақпанда Қазақстан Республикасы Конституциясының 41-бабының 3-1-тармағына енгізіл-

321 Толығырақ 7-ескертуді қараңыз. 21-бет.

322 Жұмағұлов Б. Қазақстан Республикасы Парламентінің бір партиялы Мәжілісінің ерекшеліктері. // Еуразиялық қоғамдастық. - 2008. - № 2.-.5-14-б.

323 «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті туралы» 2000 жылғы20 шілдедегі N 83-II Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 13 ақпандағы № 198-VII ҚРЗ Конституциялық заңымен күші жойылды [Электрондық ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000083_ (қараған күн: 12.03.2025).

ген өзгерістер мен толықтырулармен байланысты болды. Аталған толықтырулардың мәні – Қазақстан Республикасы Президентінің Президенттің кезектен тыс сайлауын тағайындау құқығына ие болуында[324].

2013 жылғы 3 қазанда Конституциялық сайлау туралы заңға енгізілген толықтырулар Парламент Сенаты мен Мәжілісінің кезектен тыс сайлауда сайланған депутаттарының конституциялық өкілеттік мерзімдерін есептеуге қатысты болды (69-бап, 85-бап).

2014 жылғы 4 шілдеде Парламент «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер енгізу туралы» Конституциялық заңды қабылдады. Осы нормативтік құқықтық актіге сәйкес, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңның 47-бабы 3-тармағына редакциялық өзгеріс енгізілді. Бұл өзгеріс 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 548-бабында көзделген нормамен байланысты болды. Аталған бапқа сәйкес, сайлау кезеңі ішінде сайланбалы лауазымға кандидаттар мемлекет тарапынан қылмыстық қудалаудан иммунитетке ие болады. Мұндай адамдардың сайлауалды иммунитетінен айыруға келісімді ҚР Орталық сайлау комиссиясы береді.

2015 жылы ҚР Конституциялық сайлау туралы заңына екі рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

2015 жылғы 31 шілдеде «Азаматтық процестік заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Конституциялық заңмен «Сайлау туралы» ҚР Конституциялық заңының 26-бабы 4-тармағына, 49-бабы 1-бөлігіне, 59-бабы 2-бөлігінің 7) тармақшасына, 73-бабы 2-бөлігінің 6) тармақшасына және басқа да баптарына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бұл түзетулер сайлау заңнамасы нормаларын бұзған тұлғалардың әрекеттерін сотқа дейінгі және сот тәртібімен дауластыру тәртібін белгілеуге қатысты болды[325].

2015 жылғы 18 қарашада Қазақстан Республикасы Парламенті «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Конституциялық заң қабылдады. Бұл өзгерістер мен толықтырулардың мәні мемлекеттік лауазымға кандидат болған адамдар мен олардың отбасы мүшелерінің табыстары туралы декларация беруге қатысты болды. Осы ережелер 2017 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілуі жоспарланды.

2017 жылы Сайлау туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына екі рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

---

324 Э.Б. Мұхамеджанов Мемлекет басшысын мерзімінен бұрын (кезектен тыс) сайлау мәселесі бойынша субъективті көзқарас. URL: http://pravo.zakon.kz/4691665-subektivnyjj-vzgljad-po-voprosu.html. 2015 жылғы 21ақпан.

325 Ф.А. Ержанова, Р.М. Жамиева, Г.А. Ілиясова. Қазақстан Республикасының сайлау заңнамасын жетілдірудің кейбір мәселелері: сот практикасын талдау. // Қарағанды университетінің жаршысы. Құқық сериясы. – 2020. - №1 (97). - 27-36-б.

Осылайша, «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 13 наурыздағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы Сайлау туралы конституциялық заңның 133-бабын 2-бөліммен толықтырды. Бұл толықтыру 2015 жылғы 18 қарашада енгізілген, мемлекеттік лауазымға үміткер тұлғалар мен олардың отбасы мүшелерінің кірістерін декларациялау туралы нормалардың қолданылуын 2020 жылғы 1 қаңтарға дейін тоқтата тұрды.

«Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 15 маусымдағы Конституциялық заңмен Сайлау туралы конституциялық заңға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар Қазақстан Республикасы Президенттігіне кандидатқа қойылатын сайлау талаптарының аясын кеңейтті. Атап айтқанда, заң шығарушы «Қазақстан Республикасы Президенттігіне кандидатқа қойылатын талаптар» атты 54-бапты жаңа редакцияда ұсынды. Онда Конституцияның 41-бабы 2-тармағында көзделген талаптардан бөлек, Президенттікке үміткердің мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымдарда кемінде 5 жыл жұмыс тәжірибесі болуы қажет екені белгіленді[326].

Сонымен қатар, 59-бапқа Президенттікке кандидаттың денсаулығына қатысты жаңа медициналық цензенгізілді. Енді Президенттікке кандидат міндетті түрде медициналық тексеруден өтіп, оның нәтижелері бойынша денсаулық жағдайы туралы тиісті медициналық қорытынды алуы қажет. Медициналық қорытындыға қойылатын талаптар мен Қазақстан Республикасы Президентінің міндеттерін атқаруға кедергі келтіретін аурулар тізбесі ҚР ОСК мен денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті органның бірлескен нормативтік құқықтық актісімен айқындалады.

Бұл талапқа назар аударудың себебі – біздің ойымызша, ол логикалық тұрғыдан орынды болар еді, егер онда кандидаттың жалпы денсаулығы туралы емес, тек психикалық денсаулық жағдайы туралы ғана сөз болса (59-баптың 5-тармағының 6) тармақшасы). Үміткерлерге медициналық қорытындыларды сылтауратып, әсіресе саяси тұрғыдан ықпалды тұлғаларды тіркеуден бас тарту қаупі бар. Сондықтан да анағұрлым әділетті әрі ашық нұсқа – кандидаттың психоневрологиялық диспансерде есепте тұрмайтыны туралы анықтама ұсынуы болар еді.

2018 жылы конституциялық сайлау туралы заңға екі рет өзгертулер мен толықтырулар енгізілді.

Мәселен, «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2018 жылғы 29 маусымдағы ҚР Конституциялық заңы Сайлау туралы ҚР Конституциялық Заңына[327] және басқа да бірқатар заңнамалық актілерге түзетулер енгізді.

326 Э.Б. Мұхамеджанов ҚР Президенттігіне кандидаттың сайлау цензурасы туралы мәселеге [Электрондық ресурс].URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35702331 (қараған күн: 12.03.2025).
327 Э.Б. Мұхамеджанов «Сайлау туралы» Конституциялық заңға 2018 жылы енгізілетін түзетулерді талқылау [Электрондық ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31971434&pos=5;-96#pos=5;-96 (қараған күн: 12.03.2025).

Аталған заңнамалық акт «Ұлт жоспары – 100 нақты қадам» аясындағы бірқатар тармақтарды іске асыру мақсатында қабылданды[328]. Сайлау туралы заңнамадағы жаңа нормалар 2017 жылғы конституциялық реформаның қисынына да сәйкес келеді. Аталған заңның құқықтық жаңашылдықтары жергілікті өкілді органдарды қалыптастыру механизмін өзгертті – олар енді тек партиялық тізімдер бойынша пропорционалды сайлау жүйесі негізінде сайланатын болды. Заң шығарушының пікірінше, бұл саяси партиялардың қоғам мен мемлекет қызметіне қатысуын күшейтуі тиіс еді.

Пропорционалдық жүйенің енгізілуіне байланысты аудандық сайлау комиссиялары жойылды. Олардың функциялары мен өкілеттіктері, соның ішінде мәслихат депутаттарын сайлау өткізу жөніндегі функциялары, аумақтық сайлау комиссияларына берілді. Сонымен қатар, өзгерістер сайлаушылар тізімін құру тәртібіне де қатысты. Бұрын мұндай тізімдерді тиісті жергілікті атқарушы орган жасаған болса, енді сайлаушылар тізімі «Жеке тұлғалар» мемлекеттік дерекқорымен интеграциялау арқылы электрондық түрде жүргізіледі.

Заңнамадағы түзетулер блогы бұқаралық ақпарат құралдарында, соның ішінде интернет-ресурстарда, ақпараттық-коммуникациялық желілерде және басқаларында насихаттау мәселелерін реттейді.

Аталған өзгерістер мен толықтыруларды талдау заң шығарушының кейбірін толығымен ойластырмағанын көрсетеді.

Мысалы, жергілікті өкілдік органдарды (мәслихаттарды) қалыптастыру тәртібін өзгерту арқылы заң шығарушы құқықтық мәселені тудырды. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, 2007 жылдан бастап мәслихаттар тек жергілікті өкілдік органдар ғана емес, сонымен қатар жергілікті өзін-өзі басқару органдары болып табылады («Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 2-1-бабының 2-тармағы) [329]. Осыған байланысты сұрақ туындайды: партиялық тізім бойынша сайланған депутат жергілікті қауымдастықтардың мүдделерін қалай қорғай алады?

2018 жылғы 28 желтоқсанда Парламент «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы мәселелері бойынша өзгерістер енгізу туралы» конституциялық заң қабылдады. Осы нормативтік құқықтық актімен Сайлау туралы конституциялық заңның бірқатар баптарына (56, 73, 76, 82-баптары) редакциялық өзгерістер енгізілді. Өзгерістер Қазақстанда тағы бір қалаға республикалық маңызы бар қала мәртебесін беруге байланысты болды.

2020 жылғы 25 мамырда Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңына

328 Э.Б. Мұхамеджанов Қазақстан Республикасының Парламентін реформалау қажет пе? [Электрондық ресурс].URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31717859&pos=5;-96#pos=5;-96 (қараған күн: 12.03.2025).

329 Л.Т. Жанұзақова. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы.- Алматы, 2008. - 151-б.

толықтырулар енгізу туралы» ҚР конституциялық заңына қол қойды. Осы заңнамалық актімен 89-баптың 4-тармағы екінші бөлігімен және 104-баптың 4-тармағымен толықтырылды. Бұл толықтырулардың мақсаты әйелдер мен жастардың қоғамның қоғамдық-саяси өміріне қатысуын ынталандыру болды. Осы толықтырулармен 29 жасқа толмаған адамдар мен бір саяси партиядан Парламент Мәжілісі мен мәслихат депутаттығына кандидаттарды тіркеу үшін партиялық тізімге енгізілген әйелдердің жалпы санынан кемінде 30% мөлшерінде квоталар белгіленді[330].

Бір жылдан кейін, 2021 жылдың 24 мамырында сайлау туралы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Мемлекет басшысы: «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Конституциялық заңға және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сайлау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды.

Сайлау туралы конституциялық заңға Парламент Мәжілісіне сайлау кезінде саяси партиялардың өту шегін төмендету жөніндегі ережелер енгізілді. Өту шегі 7% - дан 5% - ға дейін төмендетілді. Сонымен қатар, өзгерістер мемлекеттік органдардың, шенеуніктердің және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының сайлауында қолданылатын бюллетеньдердің формаларына әсер етті. Оларға «барлығына қарсы» деген баған қайта енгізілді[331].

Аталған заңдармен аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ әкімдерін тікелей сайлау үшін құқықтық база құрылды.

2021 жылғы 25 шілдеде өткізілген алғашқы тікелей сайлау ауылдық аумақтардың 2 346 әкіміне әсер етті, олардың 775-ін халық сайлады[332].

Еске сала кетейік, әкімдерді тікелей сайлау идеясын Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйекте Қазақстан халқына Жолдауында айтқан болатын. Бұл құжатта 2021 жылдан бастап ауылдар, кенттер, ауылдық округтер әкімдерін, аудандар, облыстық және аудандық маңызы бар қалалар әкімдерін 2025 жылдан бастап тікелей сайлау өткізу туралы тапсырма берілді.

Әкімдерді тікелей сайлауды жүзеге асырудағы бұл қадам бұрын жасалған жұмыстың заңды кезеңі болғанын атап өткен жөн. Оның алдында не болғанын еске түсіріңіз.

2013 жылғы 5-9 тамызда Қазақстанда аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдық округтердің, ауылдық округтердің құрамына кірмейтін кенттер мен ауылдардың әкімдерін сайлау өтті. Осылайша, жекелеген әкімшілік аумақтық бірліктердің сайлаушыларын жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыруға, сондай-ақ әкімдердің халық алдындағы жауапкершілігін арттыруға тартуға әрекет жасалды.

330 Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасында сайлау процесін жетілдіру бойынша ДИАҚБ/ЕҚЫҰ жекелеген ұсыныстарын талдау [Электрондық ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32289962&pos=6;-116#pos=6;-116 (қараған күн: 21.03.2025).

331 Э.Б. Мухамеджанов . «Барлығына қарсы» деген сайлауға енгізілген түзетудің дежавю [Электрондық ресурс].URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33560333 (қараған күн: 21.03.2025).

332 Ауылдық округ әкімдерін сайлау: ережелер қандай-Жаңалықтар – Forbes Kazakhstan. URL: https://forbes.kz/

Аталған сайлау ҚР Президентінің «Аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдық округтердің, ауылдық округтің құрамына кірмейтін кенттер мен ауылдардың әкімдерін сайлауды өткізудің кейбір мәселелері туралы» 2013 жылғы 24 сәуірдегі және «Ауылдық округтің құрамына кірмейтін Қазақстан Республикасының аудандық маңызы бар қалалары, ауылдық округтері, кенттері мен ауылдары әкімдерінің сайлауын өткізудің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 24 сәуірдегі № 555 Жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2014 жылғы 9 сәуірдегі Жарлықтары негізінде өткізілді.

Өз кезегінде, бұл жарлықтарға 1999-2006 жылдар аралығында аудандық, қалалық және кенттік деңгейдегі жекелеген әкімдердің эксперименттік сайлауын өткізу бойынша алынған тәжірибе енгізілді [333].

Мұндай алғашқы сайлау 1999 жылы 29 мамырда өтті. Содан кейін эксперимент тәртібімен Алматы облысы Қарасай ауданы Шамалған ауылдық округінің әкімі сайланды [334].

Әкімдердің эксперименттік сайлауының нәтижелері жан-жақты терең талдауға ұшырады және болашақта ескерілді.

Айта кету керек, 2020 жылғы 1 қыркүйекте ҚР Президенті Қазақстан халқына Жолдауында тек әкімдерді сайлау туралы ғана атқан жоқ. Бұл Жолдауда пандемия кезінде елде қалыптасқан төтенше жағдай орталықта да, жергілікті жерлерде де атқарушы биліктің сәтсіздіктерін, сондай-ақ осы саладағы конституциялық құрылыстың олқылықтарын анықтағанына назар аударылды.

Мұның түсіндірмесін 1998, 2007, 2017 жылдардағы барлық конституциялық қайта құрулар мен 2011 және 2019 жылдардағы Конституцияға енгізілген түзетулер алдымен президенттік басқару формасын күшейтуге, кейінірек заң шығарушы және атқарушы биліктің өкілеттіктерін кеңейтуге бағытталғандығынан табуға болады. Алайда, бұл қайта құрулар жартылай сипатта болды және бірқатар мәселелерді шешпеді, ал кейбір жағдайларда олар одан да нашарлады.

Атап айтқанда, олар партиялық құрылыс мәселелерін шешкен жоқ, халықтың кең бөлігінің өзін-өзі басқару деңгейінде де, Парламент Мәжілісіндегі өкілдік деңгейінде де мемлекеттік басқару ісіне қатысуы үшін жағдай жасаған жоқ.

Сарапшылардың пікірінше,[335] бұл мәселелерді одан әрі елемеу саяси немесе әлеуметтік дағдарысқа әкелуі мүмкін. Р. Дарендорф өзінің әлеуметтік қақтығыстар теориясында әлеуметтік қақтығыстың мәні әлеуметтік позициялардың айырмашылығында екенін атап өтті: кейбіреулерінде билік пен басқару құқығы бар, ал басқаларында мұндай құқықтар жоқ[336]. Нәтижесінде қоғамдағы қайшылықтар шиеленісіп, мысал ретінде 2022 жылдың қаңтар оқиғасын айтуға болады.

---

333 Э.Б. Мұхамеджанов. Әкімшілік-аумақтық бірліктер әкімдерін сайлауды ұйымдастыру ерекшеліктері. // Мир закона. – 2001.– № 8. – 5-8 б.

334 Қ.Ә. Мәми, И.И. Рогов., В.А. Малиновский Қазақстан Республикасы: конституционализмді бекіту хроникасы. – 37-38 б.

335 Э.Б. Мухамеджанов. Конституцияның дамуы-оның қазіргі заманының элементі. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36281915&pos=5;-96#pos=5;-96

336 Р. Дарендорф. Современный социальный конфликт. Очерки политики свободы. - М., 2002.

2022 жылғы 5 қаңтарда Қазақстанның бірқатар қалаларында жаппай тәртіпсіздіктер орын алды.[337]

Бұл оқиғалар экономикалық, саяси, құқықтық және әлеуметтік тәртіптің бірқатар проблемалық мәселелерін көтерді. Олар мемлекеттің базалық институттары төтенше жағдайда және олардың алдында тұрған міндеттерді шеше алмайтынын көрсетті.

Болашақта мұның бәрі конституциялық реформаны жүргізуге негіз болды. Оның негізгі ережелерін Мемлекет басшысы 2022 жылы 16 наурызда «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында мәлімдеді[338].

Жоғарыда аталған Жолдаудың қорытындысы бойынша ҚР Президенті 2022 жылғы 29 наурызда ҚР Конституциясына түзетулер бойынша жұмыс тобын құру туралы жарлық шығарды.

2022 жылғы 5 маусымда республикалық референдумда Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар қабылданды.

Конституциялық деңгейде Парламент Сенатын құру тәртібі, Парламент Мәжілісінің депутаттарын сайлау процесі, сондай-ақ мәслихат депутаттарын сайлау тәртібі өзгертілді.

Парламент Мәжілісі 98 депутаттан тұрды. Оларды сайлау аралас сайлау жүйесі бойынша сайлау туралы Конституциялық заңға сәйкес жүзеге асырылады. Бүкілұлттық біртұтас сайлау округі аумағы бойынша пропорционалды өкілдік жүйесі негізінде партиялық тізім бойынша 68 депутат, ал бірмандатты аумақтық сайлау округтері бойынша мажоритарлық өкілдік жүйесі негізінде өзін-өзі ұсынған 30 депутат сайланады.

Бұл палатаны қалыптастырудың аралас механизмі билік тарапынан ұзақ уақыт бойы бұзылып келген саяси плюрализмнің конституциялық қағидасын қайта қалпына келтірді. Ол партияға мүше емес азаматтарға Мәжіліс сайлауына қатысуға мүмкіндік беріп, саны жағынан қандай да бір партия мүшелерінен басым түсетін халықтың осы бөлігінің өкілдік құқығын қайта жандандырды. Мәжіліс депутаттарын сайлау округтері бойынша сайлаудың жаңа тәртібі сайлаушыларға өз таңдаған өкілін нақты тануға және оның Палатадағы енжар жұмысы үшін жауапқа тартуға, яғни кері шақырып алуға мүмкіндік берді. Бұл тетік Мәжіліс депутаттарының өз сайлаушылары алдындағы жауапкершілігін арттырды. Әзірлеушілердің пікірінше, депутат пен сайлаушы арасындағы мұндай өзара байланыс тек жауапкершілігі жоғары кәсіби саясаткерлерді қалыптастырып қана қоймай, елімізде формалды емес, нақты саяси көшбасшылардың пайда болуына жағдай жасайды.

337 Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасындағы 2022 жылғы қаңтардағы наразылықтардың жалпы алғышарттарын талдау. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39799078 (қараған күн: 21.03.2025).

338 Қ.К. Тоқаев. Қазақстан халқына 2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауы. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953 (қараған күн 07.04.2025).

Парламент Сенатын құру тәртібі де өзгеріске ұшырады. Бұл жерде әңгіме Президент квотасының сандық құрамына қатысты. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Президенті бұрынғы 15 сенатордың орнына тек 10 сенаторды тағайындайды, олардың бесеуі – Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша тағайындалады.

Бұл жаңашылдықтың оң тұсы – тағайындалатын сенаторлар санының азаюы арқылы ҚР Президентінің Сенатқа тигізетін ықпалын әлсіретеді. Ал президенттік квота институтының сақталуын мемлекет басшысының кәсіби, ұлттық, гендерлік өкілдік мәселелерін, сондай-ақ бұл Палатада өкілдігі жоқ өзге де әлеуметтік топтардың мүддесін қамтамасыз ету қажеттігімен түсіндіруге болады.

ҚР Конституциясының мәтініне енгізілген түзетулердің ішінде мәслихат депутаттарын сайлау тәртібіне тікелей нұсқау жоқ, алайда сайлау туралы Конституциялық заңға өзгерістер мен толықтырулар 2022 жылғы 5 қарашадағы ҚР Конституциялық заңымен енгізілді.[339]

Мәслихат депутаттарын сайлау тәртібін күн тәртібіне өзгерту мәселесі 2018 жылы, пропорционалды өкілдіктің сайлау жүйесін қолдана отырып, партиялық тізімдер бойынша осы органдардың депутаттарын сайлау туралы шешім қабылданған кезде келіп түсті. Бұрын айтылғандай, мұндай шешімнің даулы тұсы – мәслихаттар жергілікті өзін-өзі басқару органдары (ҚР Конституциясының 89-б., 2-т.) әрі тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік халқының еркін білдіретін жергілікті өкілді органдар (86-б., 1-т.) ретінде қарастырылған болатын. Аталған органдарға депутаттарды тек партиялық тізімдер бойынша сайлау оларды халықтың мүддесін білдіретін өкілді органнан әкімшілік-аумақтық бірліктердегі партиялық өкілдік органына айналдырып жіберді. Мұның нәтижесінде партия мүшесі емес азаматтар жергілікті өкілді және өзін-өзі басқару органының жұмысына қатысу мүмкіндігінен айырылды.

Сол үшін Конституциялық реформаның қарсаңында Мемлекет басшысы 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауында жергілікті мәслихаттарды сайлау жөніндегі өз көзқарасын білдіруі тегін емес.

Атап айтқанда, Мемлекет басшысы облыстық және республикалық маңызы бар қалалардың мәслихаттарын аралас сайлау жүйесі – пропорционалды-мажоритарлық модель негізінде сайлауды ұсынды. Оның пікірінше, бұл модель жергілікті жерлердегі сайлаушылардың саяси және өзге де мүдделерін неғұрлым толық бейнелейді, сондай-ақ жаңа саясаткерлердің пайда болуына қосымша мүмкіндік ашады.

Сонымен қатар, Президент аудан мен азаматтармен тығыз өзара іс-қимылды қажет ететін қалаларда депутаттарды сайлаудың мажоритарлық жүйесіне толықтай көшуді ұсынды. Бұл жергілікті деңгейде бәсекелі саяси ортаны қалыптастырып, депутаттар мен сайлаушылар арасындағы байланысты күшейтеді, сондай-ақ

339 2022 жылғы 5 қарашадағы №156-VII ҚР Конституциялық заңы (01.01.2023 жылдан бастап қолданысқа енгізілді).

императивтік мандатқа көшуді нығайтады. Бұл — халық қалаулыларына ықпал етудің қосымша тетігі, өйткені олар сайлауалды уәделерін орындамаған жағдайда, сайлаушылар оларды кері шақырып алу мүмкіндігіне ие болады.

Кейіннен Мемлекет басшысының көзқарасы сайлау туралы конституциялық заңда өзінің құқықтық іске асырылуын тапты. Осы 2022 жылғы 5 қарашадағы Конституциялық заң сайлау туралы Конституциялық заңды жаңа 13-1-бөліммен «Әкімді сайлау» атты тараумен толықтырды. Бұл жаңалық тек 2022 жылғы маусымда қабылданған конституциялық реформа аясында ҚР Конституциясының 87-б. 4-т. енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың жалғасы ғана емес, сондай-ақ Президент 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына арнаған «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауында жариялаған саяси бағытын жүзеге асыруға бағытталған.

Сайлау заңнамасын жетілдіру аясында 2022 жылғы 17 қыркүйекте өткен конституциялық реформаның екінші кезеңін де атап өткен жөн. Сол кезде Конституцияның 41-бабының 1-тармағы мен 42-бабының 5-тармағына өзгерістер енгізіліп, Президент мандатының мерзімі бір рет сайланатын жеті жылмен шектелді.

Мұндай шешім – бір адамның Президент қызметін ұзақ уақыт монополиялауына жол бермеумен қатар, Мемлекет басшысының тарих пен сайлаушылар алдындағы жауапкершілігін күшейтуге және елдегі саяси өмірдің тоқырауына жол бермеуге бағытталған.[340]

Қорытындылай келе, Қазақстанның сайлау заңнамасы өз дамуы барысында кезең-кезеңімен, кейде қарама-қайшылықтарға қарамастан, эволюциялық жолмен жетіліп, бейбіт өзгерістерге негіз болды деп айтуға болады. Әлемде әзірге мінсіз сайлау жүйесі қалыптаспады. Ғасырлық демократиялық дәстүрі бар ең көне мемлекеттердің өзі жаңа сайлау науқандарын ұйымдастыру мен өткізу барысында түрлі кемшіліктерге тап болып жатады.

Сондықтан алдағы уақытта еліміздің сайлау заңнамасы сөзсіз одан әрі жетілдіріле түседі.

Егер қазіргі Қазақстан Республикасының Президентінің сайлауалды бағдарламасына сүйенсек, Әділетті Қазақстанды құру үшін өткеннің қателіктерін ескеріп, оларды түзету, сондай-ақ жинақталған мәселелерді шешу қажет[341].

Осыған байланысты сайлау заңнамасын жаңарту да дәл осы ұстаным негізінде жүргізілуі тиіс деп санаймыз. Әділ болу үшін айта кету керек, бұл бағытта бірқатар маңызды қадамдар қазірдің өзінде жүзеге асты. Атап айтқанда, Парламент пен мәслихаттарды жаңа аралас сайлау жүйесі бойынша — партиялық тізімдер мен бірмандатты округтер арқылы қалыптастыру қайта енгізілді, әкімдерді сайлау саясаты кезең-кезеңімен жүргізіліп жатыр, салауатты саяси бәсекелестікке жол ашатын алғышарттар жасалды және тағы басқа жұмыстар атқарылды.

340 Тоқаевқа неліктен жеті жылдық президенттік қажет? URL: https://exclusive.kz/pochemu-tokaevu-nuzhny-sem-let-prezidentstva/ (қараған күн: 07.04.2025).

341 Қ.К Тоқаев. «Әділетті Қазақстан: бәріміз және әрқайсымыз үшін. Қазір және әрдайым» (2022 жылғы қазан).

Сайлау туралы заңнаманы одан әрі жетілдіру мәселесін талқылай отырып, кез келген зерттеушінің алдында маңызды бір сұрақ туындайтынын атап өткен жөн: енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың көптігіне қарамастан, бұл заңнама әлі де еркін бәсекелестік институтына толық айнала алған жоқ.

Бұған себеп көп. Жоғарыда айтылғандай, 1995 жылғы Конституцияда негізі қаланған демократия моделі либералды демократияға онша жақын болмады. Бұл модель елде экономикалық реформаларды жедел жүргізіп, нарықтық экономиканың іргетасын қалау қажет болған кезеңде орынды деп танылды. Экономикалық реформа жүзеге асып, оның бастапқы оң нәтижелері қолданыстағы саяси институттарды өзгеріссіз сақтап қалуға алғышарт жасады. Уақыт өте келе бұл жағдай авторитарлық басқарудың қалыптасуына негіз болды. Осылайша, кез келген саяси режимдерден оны ерекшелейтін өзін-өзі дамыту мен жетілдіруге қабілетті демократияның даму логикасы бұзылды. Авторитарлық басқару нәтижесінде халық пен билік басындағылар арасындағы байланыс үзіліп қалды.

Осы орайда мұндай жағдай тек Қазақстанға ғана емес, кеңес дәуірінен кейінгі елдердің барлығына да тән екенін атап өткен жөн.

Сонымен қатар, 2022 жылы жүргізілген конституциялық реформа қоғам мен биліктің әрі қарай жаңғыруы мен өзгеруіне үміт ұялатады, ал осы жолда оларды өзара байланыстыратын көпір – жетілдірілген сайлау қатынастары бола алады.

Осы орайда, біздің ойымызша, келесідей шаралар қажет:

1. Парламент депутаттық корпусын құрудың тәртібін өзгерту қажет. Егер Парламент екі палаталы құрылымда қала берсе, онда Мәжілісті құру тәртібін қайта қарау керек. Біздің ойымызша, бұл палатаға саяси партиялар мен өзін-өзі ұсынушылардан бөлек, еңбек ұжымдарының өкілдері де келуі тиіс. Олар депутаттық мандатты сайлау арқылы емес, еңбек ұжымы немесе кәсіби қауымдастық тарапынан делегат ретінде билікке ұсынылу арқылы алуы керек.

Бұл Мәжіліске тек ауқатты тап өкілдері ғана емес, биліктің өзегі саналатын халық өкілдеріне қатысуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар депутаттыққа үміткер ретінде кәсіпорындар мен ұйымдардың басшылары емес, сол ұжымдардағы бейресми көшбасшылар ұсынылуы тиіс.

Парламенттегі мұндай өкілдердің қатысуы депутат мәртебесін арттырады, себебі оларды ұсынуға негіз болған — олардың көшбасшылық, адами және кәсіби қасиеттері.

Мұндай жаңашылдық билікке жүйе ішінен шыққан адамдарды емес, нақты әлеуметтік ортаның өкілдерін әкелуге мүмкіндік береді. Олар сол ортаның ішінен шыққандықтан, қоғам тарапынан бақылауда болады[342].

2. Бүгінде қолданыстағы билік тікелей әкім сайлау идеясын сәтті жүзеге асырып отыр. Бұл бастаманы жергілікті деңгейде басқа да лауазымды тұлғаларға –

342 Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстандық сайлау демократиясының тұжырымдамасы түзетулерді талап етеді [Электрондық ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36011271 (қараған күн: 07.04.2025).

мысалы, судьялар, полиция, салық, білім беру және денсаулық сақтау салаларының басшыларына да кеңейту қажет деп санаймыз. Жергілікті басқару мен өзін-өзі басқару деңгейінде демократиялық қағидаттарды кеңінен енгізу қоғамның тек билік институттарына ғана емес, жергілікті өзін-өзі басқару институтына деген көзқарасын да өзгертеді.

3. Сайлау рәсімдерін қоғам өміріне кеңінен енгізу бүкіл сайлау органдары жүйесін қайта қарауды, дәлірек айтқанда, түбегейлі реформалауды талап етеді.

Орталық сайлау комиссиясынан бастап қазіргі сайлау комиссияларын қалыптастыру механизмі қайта қарауды қажет етеді, себебі қазіргі күйінде ол ***тәуелсіз*** сайлау органдары моделіне барған сайын сәйкес келмей бара жатыр деп есептейміз.

Бүгінде ОСК төрағасы мен екі мүшесін Президент тағайындайды, ал Парламенттің әр палатасы Палата Төрағаларының ұсынысы бойынша екі мүшеден өз бетінше тағайындайды.

Осы орайда Президент пен Парламент Палаталарының төрағалары ОСК мүшелерін ұсыну кезінде кандидаттарды қандай негізде таңдағаны, оларды іріктеуде қандай қағидаттарды басшылыққа алатыны беймәлім болғандықтан сұрақ туындайды.

Біздің ойымызша, ОСК-ны осындай тәсілмен құру кезінде мүшелерін іріктеу ашық және бәсекелі түрде жүргізілмейді және бұл процесте субъективтілік басым[343].

4. Біздің ойымызша, төмен тұрған сайлау комиссияларын қалыптастыру тәртібі де мұқият талдауды қажет етеді. Бұл бұрынғы сайлау комиссияларын қалыптастыру моделіне ***арнайы талаптарға сай келетін кандидаттарды*** сайлауға қатысты бірқатар нақтылаулардың енгізілуімен байланысты.

Талаптың мәні мынада: аумақтық сайлау комиссиясының мүшесі **енді** саяси партия ұсынған кез келген кандидат емес, тек Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясы белгілеген біліктілік талаптарына сай келетін тұлға бола алады.

Мұндай шешімнің теріс жағы мынада деп есептейміз: қойылған талаптардың желеуімен кейбір саяси партиялардың жекелеген кандидаттары әдейі қабылданбай қалуы әбден мүмкін. Сонымен қатар, сайлау комиссияларының мүшелігіне қойылатын мұндай талаптар жағдайында оларды саяси партиялар арқылы ұсыну тәжірибесі іс жүзінде жүзеге асуы қиынға соғады.

5. Сайлау заңнамасын жетілдіру барысында шетелдік тәжірибені пайдалануға байыппен қарау қажет. Кейде шетелде тиімді жұмыс істеп жатқан сайлау институттары біздің заңнамаға енгізілген кезде теріс нәтиже көрсетуі мүмкін. Мұны мұндай институттардың демократия деңгейі бізге қарағанда неғұрлым жоғары елдерде ғана тиімді жұмыс істей алатынымен түсіндіруге болады. Мәселен, қазіргі уақытта жекелеген ғалымдар[344], біздің заңнамаға шетелдік тәжірибедегі қашықтан немесе уақыт жағынан ұзартылған дауыс беру институтын енгізуді ұсынып жүр. Біздің ойымызша, мұндай тәжірибені қазіргі жағдайымызда енгізу электорат

343. Э.Б. Мұхамеджанов Қазақстан Республикасындағы сайлау комиссияларының тәуелсіздігі туралы мәселе. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36943967

344 Когамов М. Республиканский референдум как форма проявления народовластия. Каз.правда. 10 января 2025 года.

белсенділігін арттырмайды, керісінше, бүкіл сайлау процесіне деген сенімді әлсіретуі мүмкін. Бұл қорытындыны алдын ала айтуға негіз бар, өйткені еліміздегі сайлау тәжірибесінде дауыстарды санау барысында сайлау комиссияларының жұмысы ашық емес. Ал цифрлық технологиялар арқылы дауыс беру кезінде сайлау бюллетенінің болмауы дауыстарды қайта санау мүмкіндігін мүлде жоққа шығарады. Бұған қоса, жоғарыда айтылғандай, сайлау комиссияларының тәуелсіздігі де белгілі бір күмән тудырады.

Әдебиет тізімі

1. С.К. Амандықова Қазақстанда конституционализм доктринасының қалыптасуы. Қарағанда: ҚарМУ баспасы, 2002. – 440 б.

2. Ж. Баишев. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. -Алматы: «Жеті жаргы», 2001. – 392 б.

3. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерки политики свободы. М.: РОССПЭН, 2002. –

4. Ф.А. Ержанова, Р.М. Жамиева, Г.А. Ілиясова. Қазақстан Республикасының сайлау заңнамасын жетілдірудің кейбір мәселелері: сот практикасын талдау. // Қарағанды университетінің хабаршысы. Сериясы «Құқық»№ 1 (97) 2020.

5. Л.Т. Жанұзақова Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу құралы.- Алматы: «СаҒа» баспасы, 2008. - 216 б.

6. Б. Жұмагұлов. Қазақстан Республикасы Парламентінің бір партиялы Мәжілісінің ерекшеліктері. // Еуразиялық қоғамдастық: қоғам, саясат, мәдениет. - 2008. - № 2.

7. Зиманов С.З. Нужен ли такой Конституционный суд? // Заң газеті. 1996. 14 маусым.

8. А. Қараев. Конституциялық бақылау. : Қазақстан және шетелдік тәжірибе. Оқу құралы. – Алматы: ҚазГЗУ, 2002. – 248 б.

9. М. Коғамов Республикалық референдум халық билігінің көрінісі ретінде. Каз.правда 2025 жылғы 10 қаңтар. URL: https://kazpravda.kz/n/respublikanskiy-referendum-kak-forma-proyavleniya-narodovlastiya/.

10. Коновалова Т.Ю. Конституционная реформа и совершенствование избирательного права // Вестник КАСУ. 2008. №3. URL: https://vestnik-kafu.info/journal/15/571/.

11. К.А. Мами, И.И. Рогов, В.А. Малиновский. Қазақстан Республикасы: конституционализмді бекіту хроникасы. Алматы: Қазақ университеті. 2019. - 728 Б.

12. Э.Б. Мұхамеджанов сайлау және халық билігі институттарының өзекті мәселелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. Сериясы «Құқық», №3 (59) 2010.

13. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасындағы 2022 жылғы қаңтардағы наразылықтардың жалпы алғышарттарын талдау URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39799078.

14. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасында сайлау процесін жетілдіру бойынша ДИАҚБ/ЕҚЫҰ жекелеген ұсыныстарын талдау URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32289962&pos=6;-116#pos=6;-116.

15. Э.Б. Мұхамеджанов. «Барлығына қарсы» сайлау түзетуінің дежавю. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33560333.

16. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасының сайлау құқығы. Алматы: Жетіжаргы, 2001. – 176 б.

17. Э.Б. Мұхамеджанов. Тағы да Қазақстандағы конституциялық реформа туралы // Юрист. 2007. № 2.

18. Э.Б. Мұхамеджанов Шет елдердің конституциялық (Мемлекеттік құқығы). Алматы: Жеті-жарғы. 2014. – 356 б.

19. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстандық сайлау демократиясының тұжырымдамасы түзетулерді талап етеді. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36011271.

20. Э.Б. Мұхамеджанов. ҚР Президентінің сұхбатында басқарма нысаны туралы сұраққа. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=39729187#pos=6;-148.

21. Э.Б. Мұхамеджанов. ҚР Президенттігіне кандидаттың сайлау цензтары туралы мәселеге URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35702331.

22. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасындағы сайлау комиссияларының тәуелсіздігі туралы мәселеге URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36943967.

23. Э.Б. Мұхамеджанов. Қазақстан Республикасының Парламентін реформалау қажет пе? URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31717859&pos=5;-96#pos=5;-96.

24. Э.Б. Мұхамеджанов. Неліктен Тоқаевқа жеті жылдық президенттік қажет? URL: https://exclusive.kz/pochemu-tokaevu-nuzhny-sem-let-prezidentstva/.

25. Э.Б. Мұхамеджанов Конституцияның дамуы – оның қазіргі заманының элементі URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36281915&pos=5;-96#pos=5;-96.

26. Э.Б.Мұхамеджанов. 2018 жылы енгізілетін «Сайлау туралы» конституциялық заңның түзетулерін талқылау URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31971434&pos=5;-96#pos=5;-96.

27. Э.Б. Мұхамеджанов. Мемлекет басшысын мерзімінен бұрын (кезектен тыс) сайлау мәселесі бойынша субъективті көзқарас. URL: http://pravo.zakon.kz/4691665-subektivnyjj-vzgljad-po-voprosu.html.

28. Қ.К. Тоқаев 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953.

29. Қ.К. Тоқаев «Әділетті Қазақстан: бәріміз және әрқайсымыз үшін. Қазір және әрдайым» (2022 жылғы қазан) URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31868557.

30. М.Х. Хасенов. Қазақстан Республикасының Конституциясын реформалау. 1-бөлім. 1998-2017 жылдардағы конституциялық реформаларды талдау. URL: https://online.zakon.kz/m/amp/download/39085597;

Евгений Викторович ПОРОХОВ
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының
және Жоғарғы Сотының жанындағы
ғылыми-консультативтік кеңестердің мүшесі,
Каспий қоғамдық университетінің
«Әділет» Жоғары құқық мектебінің профессоры,
з.ғ.д., Қаржы және салық құқығы ҒЗИ директоры

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ ЖӘНЕ САЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының қабылдануы Қазақстанда толық қалыптасқан салық құқығының болуы мен қолданылу кезеңіне тура келді. Бұған дейін қолданыста болған 1993 жылғы 28 қаңтардағы Конституция негізінде Қазақстанда «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 24 сәуірдегі Заң күші бар Жарлығы (бұдан әрі – «Салық туралы жарлық»), оған сәйкес заңға тәуелді актілер қабылданып, қолданысқа енді, бірінші салық конвенциялары жасалып, олар да қолданысқа енгізілді.

ҚР-нің 1995 жылғы Конституциясында (бұдан әрі – «Конституция») Конституция күшіне енген кезде қолданылып жүрген ҚР заңдары оған қайшы келмейтін бөлігінде қолданылады және Конституция қабылданған күннен бастап екі жыл ішінде оған сәйкес келтірілуге тиіс деп көрсетілген болатын[345].

Сонымен қатар, Конституцияның өтпелі ережелерінде Республика Президентінің өзіне берілген қосымша өкілеттікті жүзеге асыру мерзімі ішінде «Қазақстан Республикасының Президенті мен жергілікті әкімдерге уақытша қосымша өкілеттік беру туралы» 1993 жылғы 10 желтоқсандағы ҚР Заңына сәйкес шыққан және заң күші бар Жарлықтары Республика заңдарын өзгерту, толықтыру немесе күшін жою үшін көзделген тәртіппен ғана өзгертілуі, толықтырылуы немесе күшін жоюы мүмкін[346] деп айқындалды.

Салық туралы жарлық кейінгі өзгерістер мен толықтырулар енгізу ҚР заңдарын өзгерту, толықтыру немесе күшін жою үшін көзделген тәртіппен жүзеге асырылуға тиіс жарлықтар санатына жатқызылды.

Конституцияның келтірілген ережелері бұрыннан қолданыстағы ҚР заңнамасының тұрақтылығы мен сабақтастығына қосымша кепілдік беруге бағытталды. Алайда, жаңа Конституцияның қабылдануы ҚР салық заңнамасын Конституцияға сәйкес келтіру үшін елеулі реформалаудың қажеттігіне әкеп соқпады. Бұл салық заңнамасы ҚР Парламенті 2001 жылғы 12 маусымдағы ҚР Салық кодексін қабылдағанға дейін шамамен 7 жылға жуық ойдағыдай қолданылды.

345 Конституцияның 92-бабының 4-тармағы.
346 Конституцияның 92-бабының 3-тармағы.

Бұған дейін қолданыста болған ҚР-нің 1993 жылғы Конституциясында салық салу мәселелерін тікелей реттеуге үш норма ғана бөлінді[347]. Оларға сәйкес ҚР азаматтары заңды түрде белгіленген салықтар мен алымдарды төлеуге міндетті болды, ҚР Жоғарғы Кеңесі мемлекеттік салықтар мен алымдарды белгіледі, ҚР аумағында бірыңғай салық саясаты жүргізілді, бірыңғай салық қызметі жұмыс істеді.[348]

1995 жылғы Конституция өзінің баптарында 1993 жылғы Конституцияның жоғарыда аталған нормаларын іс жүзінде өзгеріссіз қайталап, заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады деп белгіледі.[349] Парламент Палаталардың бөлек отырысында мәселелерді әуелі – Мәжілісте, ал содан кейін Сенатта өз кезегімен қарау арқылы заңдар қабылдайды, оның ішінде мемлекеттік салықтар мен алымдарды белгілейді және оларды алып тастайды.[350] Парламент аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін, салық салуға, алымдар мен басқа да міндетті төлемдерді белгілеуге қатысты негізгі қағидаттар мен нормаларды белгілейтін заңдар шығаруға құқылы.[351]

Конституциядан ҚР-да бірыңғай салық саясатын жүргізу және бірыңғай салық қызметінің жұмыс істеуі туралы жеке ескертпе алып тасталды. Практикада бұл ҚР-да бірыңғай салық саясатын жүргізуге және мемлекетте қалыптасып қойған бірыңғай салық қызметінің жұмыс істеуіне еш әсер еткен жоқ. Елде бірыңғай ішкі және сыртқы саясатты әзірлеу мен жүргізу және бірыңғай мемлекеттік аппараттың жұмыс істеуі[352] мәселелерін регламенттейтін жалпы конституциялық нормалар салық салу саласында да осы мәселелерді құқықтық реттеуді толық көлемде қамтамасыз етті.

Сонымен қатар, Конституцияның ҚР салық құқығын одан әрі дамытудағы рөлі мен маңызына өте жоғары баға бермеу мүмкін емес. Конституция қабылдан-

347 Салыстыру үшін, ҚазКСР-нің 20.04.1978 жылғы Конституциясының 14-бабында салық туралы жалғыз ескертпеі қамтылды, оған сәйкес «әркімнен – қабілетіне қарай, әркімге – еңбегіне қарай» социализм қағидатына сәйкес мемлекет еңбек және тұтыну шараларын бақылауды жүзеге асырады. Ол салық салынатын кірістерге салынатын салық мөлшерін анықтайды». Аталған конституциялық нормада социализм кезіндегі салық салудың негізгі мақсаты кеңес азаматтарының кірістеріне салық салу арқылы мемлекеттің реттеуімен еңбек және тұтыну шараларын бақылау құралы ретінде анықталды. Осыған ұқсас норма КСРО-ның 07.10.1977 жылғы Конституциясында да қамтылды. Бірақ ҚазКСР-нің 1978 жылғы Конституциясынан айырмашылығы, КСРО-ның 1977 жылғы Конституциясының 73-бабының 6) тармақшасында Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының мемлекеттік билік пен басқарудың жоғары органдары атынан КСРО мемлекеттік бюджетін түзуге түсетін салықтар мен кірістерді белгілеуге жататындығы анықталды. Басқаша айтқанда, КСРО-да салықтарды белгілеу одақтас мемлекеттік билік пен басқару органдарының айрықша жүргізуіне жатты, ал КСРО-ға кіретін республикалар өз салықтарын белгілеу және салық қатынастарын нормативтік-құқықтық реттеу құзыреті мен өкілеттіктерінен айырылды.

348 Конституцияның 30-бабы, 64-бабының 5) тармақшасы және 120-бабы.

349 Конституцияның 35-бабы.

350 Конституцияның 54-бабы 1-тармағының 5) тармақшасы.

351 Конституцияның 61-бабы 3-тармағының 4) тармақшасы.

352 Конституцияның 40-бабының 1-тармағы, 44-бабының 1) тармақшасы, 66-бабының 1) тармақшасы, 68-бабының 1-тармағы, 87-бабының 1-тармағы, 3-бабының 3 және 4-тармақтары.

ғаннан кейін әлеуетінің біртіндеп ашылуы, конституциялық нормалардың салық салу қатынастарына және онымен байланысты қатынастарға тікелей күші және тікелей қолданылуы арқылы өзінің эволюциясының кейінгі 30 жылында салық құқығын одан әрі жетілдіру үшін жаңа көкжиектер ашылды.

Ең алдымен, Конституцияда оның үстемдігі, өзінің нормаларының, халықаралық шарттарды қоса алғанда, қай жерде қамтылған болса да, ҚР құқығының (оның ішінде салық құқығы) барлық нормаларынан басымдығы мен тікелей қолданылуы белгіленгеніне назар аудару керек. Конституция үстемдігінен салық құқығының мақсаттарын, міндеттерін, құндылықтарын, қағидаттарын және барлық басқа нормаларын анықтаған кезде оның ережелері мен талаптарының міндеттілігі артады.

Конституцияның ең жоғары заңды күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады.[353] Конституция талабы бойынша ҚР-да қолданылатын құқық (оның ішінде салық құқығы да) құрамына Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ ҚР Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының нормалары кіреді.[354]

Нормативтік құқықтық актілер сатысындағы барлық басқа нормалардың Конституция нормаларына сәйкес келу қажеттігі туралы осы маңызды конституциялық постулатты дамытуда Конституция бұдан әрі өзінің арнайы нормаларында мұндай актілер Конституцияға қайшы келмеуге тиіс деген қосымша талаптарды белгілейді. Республиканың заңдары, Парламент пен оның Палаталарының қаулылары Конституцияға қайшы келмеуге тиіс. Парламент пен оның Палаталарының қаулылары заңдарға қайшы келмеуге тиіс.[355] Үкіметтің қаулылары және Премьер-Министрдің өкімдері Конституцияға, заң актілеріне, Республика Президентінің жарлықтары мен өкімдеріне қайшы келмеуге тиіс.[356]

Мемлекеттің Конституция үстемдігі қағидатын ұстануын және оның нормаларының құқықтың барлық басқа нысандағы нормаларынан басымдығын ҚР Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Соты өздерінің нормативтік қаулыларында бірнеше рет көрсетті. Оларға сәйкес Конституцияның Республика аумағында жоғары тұруы принципі расталады, халықаралық шарттардың соған сәйкес болуы міндетті екендігі атап көрсетіледі.[357] Конституциялық ережелердің және Қазақстан Республикасы қатысушы болып табылатын ратификацияланған (немесе ратификацияланбаған) халықаралық шарттардың арасында қайшылық туындаған кезде қолдану басымдығы конституциялық нормаларда болады.[358]

353 Конституцияның 4-бабының 2-тармағы.

354 Конституцияның 4-бабының 1-тармағы.

355 Конституцияның 62-бабының 7-тармағы.

356 Конституцияның 69-бабының 3-тармағы.

357 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормаларын халықаралық ұйымдар мен олардың органдарының шешімдерін орындау тәртібіне қатысты қолданыста ресми түсіндіру туралы» 2009 жылғы 5 қарашадағы № 6 нормативтік қаулысының 3-тармағы.

358 ҚР Жоғарғы Сотының «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының нормаларын қолдану туралы» 2008 жылғы 10 шілдедегі № 1 нормативтік қаулысының 3-тармағы.

Конституция үстемдігі туралы конституциялық нормаларға сәйкес ҚР салық жүйесін реформалау тарихында болған барлық кодификацияланған салық актілері (1995 ж. Салық туралы жарлық, 2001, 2008, 2017, 2025 ж. ҚР СК) өздерінің бірінші баптарында әрқашан ҚР салық заңнамасы Конституцияға негізделеді деген дәстүрлі норманы міндетті түрде қамтыды. Осылайша мемлекет тек Конституцияда ғана емес, сонымен қатар ҚР арнайы салалық заңнамасында салық салудың негіздері мен қағидаттарын белгілеудегі Конституцияның іргелі рөлін үнемі көрсетіп отырды.

Мемлекеттің егемендігі туралы[359] конституциялық постулаттан мемлекеттің салық салуға егемендік құқығының болуы туралы маңызды ереже шығады. Мемлекеттің салықтық егемендігі және оның салықтық юрисдикциясы оның бүкіл аумағында, сондай-ақ оның барлық азаматтары мен ұлттық заңды тұлғаларына олардың кіріс алған жеріне қарамастан қолданылады.

Конституция бойынша мемлекеттің салық салу құқығы оның егемендік құқығы болып табылады және ол өзіне жүктелген жария функциялардың орындалуын материалдық қамтамасыз ету және мемлекеттік аппаратты қаржыландыру мақсатында өз аумағында және бағынысты тұлғалардан өз кірістерін қалыптастыру үшін қажетті салықтарды заңды түрде белгілеу және алу арқылы жария билікті пайдалана отырып іске асырылады.[360]

Мемлекеттің салықтарды белгілеу және одан кейін өндіріп алу құқығына Конституцияда белгіленген – бағынысты адамдардың мемлекетке ол заңды түрде белгілеген салықтарды төлеу міндеті сәйкес келеді.[361]

Алайда, әркімнің заңды түрде белгіленген салықтарды төлеу міндетін белгілейтін конституциялық норманың өзі, сол сияқты салықтарды белгілейтін заңдар салық төлеушілердің мемлекет алдында салық міндеттемелерінің туындауына негіз бола алмайды. Осыған қатысты Ю.К. Толстой өз уақытында дөп атап өткендей, «бірде-бір құқықтық қатынас тікелей заңнан туындауы мүмкін емес. Белгілі бір заңды факт немесе нақты құрам қажет».[362] Салық заңдары келешектегі салық міндеттемелерінің туындауына құқықтық негіз болып табылады. Өз кезегінде, салық міндеттемелері салық салу объектілері ретінде заңда көрсетілген тиісті заңды фактілер болған кезде ғана туындайды. Салық төлеушілердің өздеріне тиесілі, әдетте, меншік құқығымен тиесілі мүлікпен салық төлеу қабілетін сипаттайтын әрекеттері ғана салық міндеттемелерінің туындауына негіз болатын осындай заңды фактілер болады.

Екінші жағынан, мемлекеттің салық алуға конституциялық құқығын іске асыруға себепші болатын жеке меншік құқығы да оның әрбір иесіне кепілдік берілген конституциялық құқық дәрежесіне көтерілді. Конституция бойынша меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды.[363]

359 Конституцияның 2-бабының 2-тармағы.

360 Конституцияның 54-бабы 1-тармағының 2) тармақшасы және 61 бабы 3-тармағының 4) тармақшасы.

361 Конституцияның 35-бабы.

362 Толстой Ю.К. К теории правоотношения. - Ленинград, 1959. - Б. 13.

363 Конституцияның 2-бабының 2 және 3-тармақтары.

Бұл ретте Конституция бойынша адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.[364]

Салық төлеу арқылы жеке меншік мемлекет пен қоғамның мүдделеріне қызмет етеді, бұл меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс деген конституциялық ережеге сәйкес келеді.[365]

2004 жылы ҚР Конституциялық Кеңесі мемлекеттің салық салу құқығын және жеке тұлғалардың жеке меншікке қол сұғылмау құқығын белгілейтін осы екі конституциялық норманың арақатынасы, олардың практикада қолданылуы мәселесі бойынша өзінің құқықтық ұстанымын білдірді. Ол өзінің нормативтік қаулысында «салықтар, алымдар және өзге де міндетті төлемдер, сондай-ақ салық әкімгершілігі мәселелерін реттейтін заңдарды Конституцияның 61-бабы 3-тармағының 4) тармақшасына сәйкес Парламент шығарады. Заң шығарушы заңдарда конституциялық нормаларды мәжбүрлеп қамтамасыз етуге және орындатуға бағытталған нормаларды, және осыдан келіп туындайтын меншік иесінің құқықтарын шектеулерді белгілеуге хақылы.Салық төлеушінің мүлкін, Салық кодексінің 53-бабының 1-тармағымен және соған негізделген Ереженің 13-тармағымен екітілген тәртіппен алып қою Конституцияның 26-бабы 3-тармағының ережелеріне қайшы болмайды. Бұл жағдайда салық төлеушінің мүлкі, Негізгі Заңның және Салық кодексінің талаптарына орай оның төлеуге міндетті болған салық берешегі есебіне айналдырылады»[366] деп көрсетті.

ҚР Конституциялық Кеңесі «Конституцияның 26-бабының 3-тармағы, соттың шешіміндісіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды деп белгілейді. Бұл ереже меншік құқығын қорғау кепілдігін көздейді, ол абсолютті болып табылмайды және меншікті иеліктен айыру кезінде міндетті түрде алдын-ала сот шешімі болуын көздемейді, өйткені Конституцияның 39-бабының 3-тармағына сәйкес мұндай құқықты заңмен шектеуге жол беріледі. Нақты мүліктік құқықты заңмен көзделген реттерде шектеу, азаматтық-құқықтық қатынастарда да, жария-құқық аясында да заңды болып табылады. ... Мүдделі адамдардың салық қызметі органдары мен оның лауазымды адамдарының іс-әрекетіне барлық жағдайларда да соңынан сотқа шағымдана алатынын атап өткен жөн, сот олардың заңдылығын тексеріп, қорытынды шешім қабылдайды. Бұл ереже әркімнің, заңмен кепілдік берілген және қамтамасыз етілген, өз құқықтары мен бостандықтарының сот

364 Конституцияның 39-бабының 1-тармағы.

365 Конституцияның 6-бабының 2-тармағы.

366 ҚР Конституциялық Кеңесінің «Қостанай облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының өтініші бойынша, «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексінің) 53-бабы 1-тармағының және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 25 мамырдағы № 569 қаулысымен бекітілген, Салық төлеушінің билік етуі шектелген мүлкін салық берешегі есебіне сату жөнінде мамандандырылған аукцион өткізу ережесінің 13-тармағының конституциялылығын тексеру туралы» 2004 жылғы 15 сәуірдегі № 2 қаулысы.

арқылы қорғалуына құқығы туралы Республика Конституциясының 13-бабының 2-тармағынан туындайды»[367] деп те атап өтті.

Осылайша, 2004 жылы ҚР Конституциялық Кеңесі өзінің құқықтық ұстанымымен салық органдары қабылдайтын, салық төлеушілерден соттың шешімінсіз заң бойынша олардың жеке меншігінің бір бөлігін салық түрінде алуға бағытталған әкімшілік актілердің заңдылық презумпциясын жария етті. Және бұл презумпцияны салық төлеушілердің (салық агенттерінің) салық органдарының әкімшілік актілеріне жоғары тұрған органдарға немесе сотқа шағымдануы арқылы ғана жоққа шығаруға болады.

Бұл ретте өзінің пайымдауымен әкімшілік актісі бұзған өзінің жеке меншік құқығын қорғау үшін салық органының әкімшілік актісін заңсыз деп тану және оның күшін жою туралы шағыммен немесе талап қоюмен жоғары тұрған органға немесе сотқа жүгіну бастамасы заңмен салық төлеушіге (салық агентіне) жүктелген болатын. 2017 жылғы ҚР СК қабылданып, оған салық органдарының жеке тұлғалардан салық берешегін өндіріп алу жөніндегі жаңа атқарушылық құжаты ретінде салық бұйрығы[368] енгізілгеннен кейін 01.01.2018 ж. бастап осы Кодекс бойынша салық дауына қатысты бастама көтеру үшін салық органдарының әкімшілік актілеріне дау айту туралы шағымдармен немесе талап қоюлармен жоғары тұрған органға немесе сотқа жүгіну қажеттігі заңмен толығымен салық төлеушілерге (салық агенттеріне), соның ішінде жеке тұлғаларға бекітілді. 01.01.2018 жылға дейін салық органдары жеке тұлғадан салық берешегінің сомасын осы салық төлеушінің мүлкі есебінен өндіріп алу туралы сот бұйрығын шығару туралы өтінішпен немесе талап қоюмен сотқа заң бойынша жүгінуге міндетті болды. Бұл ретте салық органдарының жеке тұлғаларға қатысты өтініштері мен талап қоюлары бойынша істерді қарау ҚР азаматтық процестік заңнамасына сәйкес жүргізілді.[369]

Кейіннен әкімшілік актінің заңдылық презумпциясы ҚР Конституциялық Кеңесі оны өзінің 15.04.2004 ж. нормативтік қаулысымен алғаш негіздегеннен кейін 16 жыл өткен соң ӘРПК нормаларында өзінің заңнамалық бекітілуін тапты. Енді әкімшілік орган, лауазымды адам немесе сот Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес теріс деп белгілемейінше, әкімшілік акті, әкімшілік әрекет (әрекетсіздік) заңды және негізді деп ресми түрде заңнамалық деңгейде есептеледі.[370]

Көріп отырғанымыздай, конституциялық құқық қолдану практикасында салық салуға қатысты конституциялық бақылау органы мемлекеттің салық салуға және салық төлеушілердің жеке меншікке қол сұғылмау конституциялық құқықтары қатынасын анықтады. Мемлекеттің салық салу құқығы және салық төлеушілердің жеке меншікке қол сұғылмау құқығы мемлекеттің және салық төлеушілердің экономикалық мүдделерінің теңгерімі негізінде салықтарды белгілейтін және салық міндеттемелерінің барлық түрлерін, олардың туындау негіздерін және оларды орындаудың елеулі шарттарын айқындайтын заңдармен бірдей дәрежеде шектеледі.

367 Сол жерде.

368 2017 жылғы ҚР Салық кодексінің 128-бабы.

369 2008 жылғы ҚР Салық кодексінің 622-бабы.

370 ӘРПК 13-бабының 2-тармағы.

Сонымен бірге, басқа конституциялық ережеге сәйкес адамның өмір сүру, жеке басының бостандығы, қадір-қасиетіне қол сұғылмау, құқық субъектілігін тану, өзінің құқықтары мен бостандықтарын қорғау (оның ішінде сот арқылы қорғау және өзін-өзі қорғау), заң мен сот алдында тең болу, ар-ождан бостандығы, меншікке (оның ішінде мұрагерлік құқығына) заңмен кепілдік беру, өз ұлтын анықтау, ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алу құқықтары ешбір жағдайда да шектелмеуге тиіс.[371]

Тиісінше, адамдардың шектеуге жатпайтын конституциялық құқықтарының болуын ескере отырып, салықтар мемлекет тарапынан осы құқықтардан кез келген адамды айыру немесе оған нұқсан келтіру құралы болмауға және қолданылмауға тиіс.

Конституция бойынша жеке меншік құқығын мемлекеттің жеке тұлғалардан олардың меншігінің бір бөлігін салық түрінде өз кірісіне алып қоюы арқылы тек заңдармен шектеу мүмкіндігі салық салуға қатысты салықты тек заң шығарушының белгілеуі және тек заңдар деңгейінде белгілеу туралы конституциялық талаптың пайда болуын алдын ала көздейді. Бұл конституциялық постулат Парламенттің заңдар деңгейінде салықтарды белгілеу конституциялық құқығын және салық төлеушінің мемлекетке тек заңды түрде белгіленген салықтарды төлеу конституциялық міндетін бекітетін басқа конституциялық нормаларда көрініс табады және расталады.[372] Салық салу мәселелері Конституцияда реттелуі ҚР Парламентінің тек заңдар шығару жолымен жүзеге асырылуға тиіс аса маңызды қоғамдық қатынастар ретінде айқындалған.[373]

Осылайша, Конституция бойынша халық мемлекетке тапсырған салықтарды белгілеудің егеменді құқығы Парламенттің салық заңдарын шығару өкілеттігінде көрініс тапты. Халықтық биліктің қазақстандық үлгісінің ерекшелігі – Қазақстанда бюджет және салық саясаты мәселелері референдум талқысына қойылатын мәселелер бола алмайды.[374] Конституция бойынша мұндай мәселелер салық саясатының негізгі бағыттарын әзірлеу және айқындау, заң шығару бастамасы тәртібімен салық заң жобаларын дайындау және Парламентке енгізу бөлігінде – Президент пен Үкіметтің, сондай-ақ осындай заңдарды қабылдау бөлігінде Парламенттің ерекше құзыретіне жатқызылды.

Нәтижесінде салық заңдарын заң шығарушы ғана қабылдауға тиіс және оларда салық салуға қатысты және әр салықтың барлық міндетті элементтерін айқындайтын негізгі қағидаттарды да, қарапайым нормаларды да белгіленуге тиіс. Басқаша айтқанда, салықтарды белгілеудің заңдылығы деп заң шығарушының салық заңында мемлекетте қолданылатын салықтардың барлық түрін, салық төлеушілерде салық міндеттемелерінің (салық салу объектілерінің) туындауының барлық

371 Конституцияның 39-бабының 3-тармағы.

372 Конституцияның 35-бабы.

373 Конституцияның 54-бабы 1-тармағының 2) тармақшасы және 61 бабы 3-тармағының 4) тармақшасы.

374 «Республикалық референдум туралы» ҚР Конституциялық заңының 3-бабының 5) тармақшасы.

негіздерін және осы міндеттемелерді орындаудың барлық маңызды шарттарын (салық сомасы немесе ставкалары, оларды есептеу және төлеу тәртібі мен мерзімдері) айқындауы түсініледі.

Демек, салықтарды белгілеу заңдылығының конституциялық қағидатынан салық төлеушіге салық заңынан мемлекетте қолданылатын салықтардың барлық түрін, салық төлеушілерде оларды төлеу бойынша міндеттемелердің (салық салу объектілерінің) туындауының барлық негіздерін және оларды орындаудың барлық маңызды шарттарын анықтауға мүмкіндік беретін барлық салық элементтерін заң шығарушының салық заңында айқындау қажеттігі ретінде салық салудың айқындылығының тағы бір маңызды конституциялық қағидаты туындайды.

Заң шығарушының салықтарды заңды түрде белгілеуге және заңда салықтардың барлық элементтерін айқындауға конституциялық құзыретінің айрықша болуы салықтарды немесе олардың жекелеген элементтерін басқа мемлекеттік органдардың басқа нормативтік немесе жеке құқықтық актілер негізінде белгілеуі мүмкін еместігінде. Парламент заңда салықты және оның барлық элементтерін дербес белгілей отырып, бір мезгілде атқарушы билік органдарына немесе жергілікті өкілді органдарға салықтардың жекелеген элементтерін, әдетте, ол заңды түрде белгілеген нормативтік шектеулер шегінде ставкаларды белгілеу құқығын берген кезде ғана заңда тікелей көзделген жағдайлар ғана осы жалпы ережеге кірмей қалуы мүмкін. Тиісінше, Парламенттен басқа ешкім заңдар, оның ішінде салық салу мәселелері бойынша заңдар қабылдауға құқылы емес.[375] Сол сияқты ешкім заңдардан басқа, өзге құқықтық актілерде заңда белгіленбеген салықтарды және заңда айқындалмаған салық элементтерін белгілеуге немесе айқындауға құқылы емес.

Бұл конституциялық ережелер ҚР СК-де өзінің нормативтік іске асырылуын табады, ол өзінің кіріспесіне сәйкес салық салудың негіз құраушы қағидаттарын белгілейді, салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді белгілеу, енгізу, өзгерту, олардың күшін жою, есептеу мен төлеу тәртібі жөніндегі билік қатынастарын, сондай-ақ салықтық міндеттемені орындауға байланысты қатынастарды реттейді. Салық төлеуші – ҚР салық заңнамасына сәйкес толық көлемде және белгіленген мерзімдерде салықтық міндеттемені орындауға, салық агенті салықтарды есептеуге, ұстап қалуға және аударуға міндетті.[376] ҚР салықтары және

375 2020 жылғы наурызда ҚР-да КОВИД-19 таралуымен және осыған байланысты ҚР Президентінің Жарлығымен ҚР бүкіл аумағында төтенше жағдай мен карантиннің енгізілуімен атқарушы билік органдарының өршитін қауіп-қатерлерге жедел ден қою және бұл үшін оларға қажетті өкілеттіктер беру өзектілігі туындады. Кейінірек 05.06.22 ж. республикалық референдумда қабылданған 08.06.22 ж. ҚР Заңымен Конституцияның 61-бабының 2-тармағына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Осы өзгерістерге сәйкес халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпті қорғауға, елдің экономикалық қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларға жедел ден қою мақсатында Үкімет заң шығару бастамасы тәртібімен Парламентке заң жобалары енгізген жағдайда Үкімет заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық актілер, оның ішінде салық салу мәселелері бойынша нормативтік құқықтық актілер қабылдауға өзінің жауапкершілігімен құқылы, олар Парламент қабылдаған заңдар күшіне енгенге дейін немесе Парламент заңдарды қабылдамағанға дейін қолданыста болады.

376 ҚР СК 5-бабы.

бюджетке төленетін төлемдері айқын болуға тиіс. Салық салудың айқындылығы салық төлеушінің салықтық міндеттемесінің, салық агентінің салықтарды есептеу, ұстап қалу және аудару жөніндегі міндетінің туындауының, орындалуының және тоқтатылуының барлық негіздері мен тәртібінің ҚР салық заңнамасында белгіленуін білдіреді.[377] ҚР СК-де көзделмеген салықтарды және бюджетке төленетін төлемдерді төлеу жөніндегі міндет ешкімге жүктелуге тиіс емес.[378]

Тиісінше, Парламент заңды түрде белгілемеген немесе салық міндеттемесінің туындау негіздері және оны орындаудың елеулі шарттары заңды тәртіппен айқындалмаған төлемдерді салық түрімен төлеу жөніндегі міндет ешкімге жүктелмейді. Ешкімді заңды түрде белгіленбеген және айқындалмаған салықтарды төлеу бойынша заңсыз жүктелген міндеттерді орындауға мәжбүрлеуге болмайды және заңсыз белгіленген немесе заңсыз есептелген (есепке жазылған) салықтар түрінде өз мүлкінен айыруға болмайды. Сол сияқты салық төлеушілерді өздеріне тек заңға тәуелді құқықтық актілер немесе жеке құқықтық (әкімшілік) актілер негізінде ғана белгіленген салықтарды төлеуге, яғни оларды салық заңында белгілемей және анықтамай, айыппұл салу заңсыз деп танылуға тиіс. Заң шығару процесінде заң шығарушыдан басқа, салық органдарына болсын, өзге де мемлекеттік органдар немесе ұйымдарға болсын қандай да бір төлемдерді салық деп тануға, заңда жоқ салық салу элементтерін өзінің құқықтық актілерінде белгілеуге немесе айқындауға және кімге болса да заңда жоқ салық міндеттерін жүктеуге Конституциямен уәкілеттік берілмейді.

Мемлекетке салықтарды тек Парламенттің және тек заңдар деңгейінде белгілеу қажеттігі туралы талап қоя отырып, Конституция сол арқылы мемлекеттің салықтарды белгілеуге егеменді құқығы мен Конституциямен кепілдік берілген, тек заңмен шектелетін жеке меншік құқығы арақатынасындағы тепе-теңдікті айқындайды.

Бұдан әрі Конституцияда салық құқығының құндылық мазмұнын белгілеуге, Конституция нормаларын дұрыс тұжырымдау, түсіну және қолдану үшін оның нормаларында салық құқығының негізгі құндылықтарын анықтауға ерекше назар аудару керек.

Конституция бойынша мемлекеттің қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары, адам құқықтары мен бостандықтары заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.[379]

Конституцияда айқындалған салық құқығының құндылық мазмұнына 2022 жылы ҚР Жоғарғы Соты арнайы назар аударды. Атап айтқанда, өзінің нормативтік қаулысында ол «Соттар Қазақстан Республикасы салық заңнамасының нормаларын қолдану кезінде Конституцияның 12-бабының 2-тармағына сәйкес Салық кодексін және онда көзделген нормативтік құқықтық актілерді қоса ал-

377 ҚР СК 6-бабы.

378 ҚР СК 2-бабының 2-тармағы.

379 Конституцияның 1-бабының 1-тармағы және 12-бабының 2-тармағы.

ғанда, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын айқындайтын Конституцияның 1-бабының 1-тармағында белгіленген құндылықтарды негізге алуы қажет»[380] деп көрсетті.

Салық құқығы нормаларын конституциялық құндылықтарды белгілейтін конституциялық нормаларға осылай байланыстыру мемлекеттің салық салуға егемендік құқығы мен адамның шектелуге жатпайтын конституциялық құқықтарының арақатынасында басымдықты айқындау туралы дауларды шешу кезінде соттар үш онжылдық ішінде қалыптастырған салық заңнамасын қолдану практикасының арқасында мүмкін болды.

Атап айтқанда, азаматтың өтініші бойынша нақты істі қарағанда кезде мемлекеттің мемлекеттік баж белгілеу құқығы мен жеке адамның сот арқылы қорғалу конституциялық құқығының арақатынасы туралы мәселені шеше отырып, Конституциялық Сот өзінің нормативтік қаулысында «жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың бір әдісі-сотқа жүгіну құқығы. Аталған құқық абсолютті және айыруға болмайтын құқық болып табылады және ешбір жағдайда да шектелуге жатпайды (Негізгі Заңның 13-бабының 2-тармағы және 39-бабының 3-тармағы) ... Мемлекеттік баж мөлшері азаматтың сотқа жүгінуіне тосқауыл болмайтындай ақылға қонымды, негізделген, шамалас болуға тиіс не сот төрелігіне қолжетімділікке конституциялық құқықты іске асыру үшін кедергіні еңсерудің құқықтық тетігі көзделуге тиіс»[381] деп көрсетті.

Мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары туралы конституциялық нормалардың болуы және тікелей қолданылуы салық құқығында құқықтар басымдығы қағидатының қолданылуын бекітуге мүмкіндік береді. Конституцияда бекітілген құқықтар басымдығы қағидаты ҚР салық және әкімшілік заңнамасының нормаларында да тікелей көрініс тапты. ҚР СК тексеру нәтижелері туралы хабарламаға шағымды қарау кезінде ҚР салық заңнамасының барлық айқын емес тұстары мен реттелмеген мәселелері салық төлеушінің (салық агентінің) пайдасына түсіндіріледі[382] деп белгіленеді. ӘРПК бойынша ҚР әкімшілік рәсімдер туралы заңнамасындағы барлық күмәндар, қайшылықтар мен көмескіліктер әкімшілік рәсімге қатысушының пайдасына түсіндіріледі.[383]

380 ҚР Жоғарғы Сотының «Ссоттардың салық заңнамасын қолдануының кейбір мәселелері туралы» 22.12.2022 ж. № 9 нормативтік қаулысының 1-тармағы.

381 ҚР Конституциялық Сотының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 610-бабы 1-тармағы 1) тармақшасының және 2-тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 22 ақпандағы № 3 нормативтік қаулысының 1-тармағы және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 616-бабы бірінші бөлігі 13) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2024 жылғы 26 шілдедегі № 50-НҚ нормативтік қаулысының 2-тармағы.

382 ҚР СК 8-бабының 5-тармағы.

383 ӘРПК 12-бабы.

Осылайша, салық құқығы мемлекеттік бюджеттің кірістерін қалыптастыруды құқықтық қамтамасыз етумен қатар, адамның конституциялық құқықтарының іске асырылуын да қамтамасыз етуге тиіс және ол үшін оларды құқық қолдануда сақтау тетіктері мен жағдайларын жасауға және салық салу кезінде олардың жүзеге асырылуына кедергі келтірмеуге тиіс.

Конституция бойынша адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды.[384]

Тиісінше, мемлекет өзінің конституциялық салық салу құқығын іске асырған кезде адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, адамның өзінің лайықты өмір сүру құқығын және оның басқа да конституциялық құқықтарын іске асыруына кедергі туғызатын салықтарды белгілемеуге және (немесе) өндіріп алмауға тиіс.

Ең алдымен, бұл адамның өз еңбегі үшін ең төмен күнкөріс деңгейінен төмен емес деңгейде өмір сүруіне кепілдік беретін төлем алу конституциялық құқығына және, тиісінше, осы деңгейде салық салынбайтын ең төмен табысты белгілеуге қатысты.

Конституция бойынша ҚР азаматына ең төменгі жалақы мөлшеріне кепілдік беріледі.[385] Бұл кепілдік жыл сайын республикалық бюджет туралы заңда жалақының ең төмен мөлшерін айқындаумен және жұмыс берушілер мен еңбек шартының тараптарына қызметкерлерге айлық жалақының ең төменгі мөлшерінен төмен емес деңгейде айлық жалақыны айқындау туралы заңнамалық талап белгілеумен қамтамасыз етіледі.

Мәселен ҚР еңбек заңнамасының талабы бойынша бірінші разрядты жұмыскердің еңбек, ұжымдық шарттардың талаптарында және (немесе) жұмыс берушінің актілерінде көзделген айлық жалақысының ең төмен мөлшері немесе айлық тарифтік мөлшерлемесінің мөлшері тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы ҚР заңында белгіленген айлық жалақының ең төмен мөлшерінен кем болмауға тиіс.[386] Өз кезегінде, тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы ҚР заңында жыл сайын белгіленетін айлық жалақының ең төмен мөлшері ең төмен күнкөріс деңгейінің шамасынан кем болмауға, қосымша ақылар мен үстемеақыларды, өтемақы төлемдері мен әлеуметтік төлемдерді, сыйлықақылар мен басқа да ынталандырушы төлемдерді қамтымауға тиіс және жұмыс істелген уақытқа пропорционалды түрде жүзеге асырылуға тиіс.[387]

Бұдан басқа, еңбек шарттары немесе азаматтық-құқықтық шарттар бойынша табыс алатын және өз асырауында еңбекке жарамсыз отбасы мүшелері бар азаматтарға табысты салықсыз алу құқығы мұндай отбасы мүшелерін күтіп-бағуға жіберілетін бөлігінде ең төмен күнкөріс деңгейінен төмен емес мөлшерде қамтамасыз етілуге тиіс. Осыған байланысты, басқа дамыған мемлекеттердің үлгісі бойынша және ҚР-ның 2002 жылға дейінгі өзіндік тарихи тәжірибесі бойынша

384 Конституцияның 17-бабының 1 және 2-тармақтары.
385 Конституцияның 28-бабының 1-тармағы.
386 ҚР ЕК 104-бабының 3-тармағы.
387 ҚР ЕК 104-бабының 1-тармағы.

ҚР салық заңнамасына отбасының барлық мүшелерінің, атап айтқанда, еңбекке жарамсыз асыраушылардың құқықтары мен мүдделерін ескеру үшін олардың асыраушыларының табыстарына салық салу кезінде «отбасы» ұғымы қайтарылуға тиіс.

Бұрын 01.01.2007 ж. дейін Қазақстанда салық төлеуші-жеке тұлғаның төлем көзінен салық салынатын табысын анықтау кезінде салық жылы ішіндегі әрбір ай үшін шегерімге салық төлеушінің өзіне айлық есептік көрсеткіш мөлшеріндегі сома да, жұмыскердің асырауындағы әрбір отбасы мүшесіне асырауындағы адам пайда болған айдан бастап айлық есептік көрсеткіш мөлшеріндегі сома да жатқызылды.[388] Бұл шегерімдер бір салық төлеушінің - отбасы мүшесінің табысына қолданылды. Бұл ретте отбасы деп бірге тұратын және ортақ шаруашылық жүргізетін ерлі-зайыптылар, балалар мен ата-аналар (оның ішінде уақытша жоқ) түсінілді. Ал асырауындағы адам деп салық төлеушінің табысы есебінен тұратын және айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшерде бір ай ішінде дербес табыс көзі жоқ отбасы мүшесі түсінілді. Кейіннен жұмыскердің асырауындағы әрбір отбасы мүшесіне АЕК мөлшерінде салықтық шегерімді көздейтін көрсетілген норма 07.07.2006 ж. № 177 ҚР Заңымен 2001 ж. ҚР СК-ден 01.01.2007 ж. бастап негізсіз алып тасталды.

Жасына байланысты, науқастанған, мүгедек болған жағдайда еңбек ету мүмкіндігінен айырылған, сондай-ақ басқа да табыс көздерінен айырылған азаматтарға, оның ішінде асыраушысынан айырылған жағдайда, мемлекет Конституция бойынша оларды бюджет және (немесе) қоғамдық тұтыну қорлары есебінен, сондай-ақ адамның лайықты өмір сүру деңгейінде, яғни төмен емес деңгейде ұстауды қамтамасыз етуге тиіс ең төмен күнкөріс деңгейіне төмен емес деңгейде қамсыздандыруға тиіс.[389]

Басқаша айтқанда, лайықты өмір сүру үшін азаматқа өзіне және өзінің асырауындағы еңбекке жарамсыз және дербес табыс көзі жоқ әрбір отбасы мүшесіне (кәмелетке толмағандарға, қарттарға, мүгедектерге және т.б.) ең төмен күнкөріс деңгейінен төмен емес мөлшерде ай сайынғы табыс алу мүмкіндігі қамтамасыз етілуге тиіс. Ең төмен жалақы мен әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері ең төмен күнкөріс деңгейіне қарай есептелетіні ескеріле отырып, жалақы мен әлеуметтік жәрдемақылар, ең болмағанда, адамның осы деңгейде өмір сүру шығындарын жабуға тиіс деп көзделеді. Өз кезегінде, нақты күнкөріс деңгейі салық салынатын кіріс алатын адамға және оның отбасының еңбекке жарамсыз әрбір мүшесіне шаққандағы ең төмен тұтыну себетінің нақты нарықтық құнына сәйкес келуге тиіс.

Осылайша, салықтар азаматтарды жұтауға, кедейленуге, олардың адамдық қадір-қасиетін түсіруге апармауға және олардың соңғы немесе жалғыз күнкөрісінен айырмауға тиіс. Сонымен қатар, салықтар тәркілеу немесе мемлекет меншігі-

388 12.06.2001 ж. ҚР СК 152-бабы 1-тармағының 1) және 2) тармақшалары (01.01.2007 ж. дейінгі жағдайдағы редакцияда).

389 Конституцияның 28-бабының 1-тармағы.

не алу сипатына ие болмауға тиіс. Салықтар салық төлеушінің кірісі мен мүлкінің саны мен құнына қарамастан, олардың барлығын немесе көп бөлігін алып қоймауға тиіс. Салықтар салық төлеушілердің мүлік сатып алуға және иеленуге, табыс алуға, капитал жинауға, инвестицияларды жүзеге асыруға, кәсіпкерлік пен еңбекке ынталануын да басып тастамауға тиіс.[390]

Тиісінше, адамның нақты күнкөріс деңгейіндегі және одан төмен деңгейдегі табысы адамның лайықты өмір сүруіне және материалдық қамтамасыз етілуіне конституциялық құқығынан айырылмауы үшін мемлекет тарапынан қандай да бір табыс салығына ұшырамауға тиіс.

Осыған байланысты мемлекет салықтарды белгілеген кезде әрбір адамның жоқ дегенде өзіне және оның асырауындағы еңбекке жарамсыз отбасы мүшелеріне олардың өмірін адамға лайықты деңгейде – ең төмен тұтыну себетінің нарықтық құны деңгейінде ұстап тұру үшін қажетті, салық салынбайтын табыстары мен жинақтарына құқығын тануға тиіс.

Кезінде осыған қатысты соғыстан кейінгі неміс реформаторы Людвиг Эрхард тура атап өтті: «егер бәрі алдымен салық төлеп, содан кейін өзінің өмір сүруін қамтамасыз ету үшін мемлекеттен өз қаражатын кері алуға кезекке тұрса, бұл гротеск жағдайы болар еді».[391] Табысы аз адамдарға салық салудың мағынасы жоқ, бұл оларды және олардың отбасы мүшелерін мемлекеттің кейінгі әлеуметтік көмегіне мұқтаж етуге апарады.

Керісінше, салық салғанға дейін мемлекет өз азаматтарына өздері табыс табуға және өзін және отбасы мүшелерін дербес өзі материалдық қамтамасыз етуге мүмкіндік беріп, олардың лайықты өмір сүру деңгейінде тұруы салық салынбайтын кіріс белгілеуі керек.

Сонымен қатар, мемлекет салықтарды өндіріп алған кезде әр адамның өзіне және асырауындағы еңбекке жарамсыз отбасы мүшелеріне өздерінің нақ қажеттіліктерін адамға лайықты деңгейде қанағаттандыру үшін барынша қажет, меншігіндегі мүлік есебінен салық берешегін өтеуден босату құқығына да мән беруге тиіс.

Конституциядан туындайтын бұл ақиқаттар ішінара ҚР СК және «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының тиісті нормаларында заңнамалық тұрғыдан бекітілді».[392] Сонымен бірге бұл нормалар адамның нақ қажеттіліктерін жеткілікті дәрежеде ескермейді және оған конституциялық құқықтарын адамға лайықты деңгейде толық іске асыруға мүмкіндік бермейді.

Қазіргі уақытта заң шығарушы ҚР СК-де салық төлеуші-жеке тұлғаға стандартты салықтық шегерімдерді қолдану құқығын, яғни салық салынбайтын кіріс-

390 Порохов Е.В. Налоговое право: учебник для вузов (академический курс). - Алматы: НИИ финансового и налогового права, 2023. - С.459.

391 L.Erhard. Deutschlands Ruckkehr zum Weltmarkt. Freiburg. 1953. S.154.

392 ҚР Салық колексінің 342-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы, 346-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы және «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының 61-бабы.

тер мен салық салынғанға дейін жүргізілетін шығыстар сомасына табыс салығы салынғанға дейінгі жылдық жиынтық табысты азайту құқығын берді. ҚР СК бойынша жеке тұлғаның стандартты салықтық шегерімдерді қолдануға құқығы бар.[393] Жеке тұлғаның стандартты салықтық шегерімдеріне басқалармен қатар, республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарына қолданыста болатын айлық есептік көрсеткіштің 14 еселенген мөлшері де жатады.[394] Стандартты салықтық шегерім әрбір күнтізбелік айға қолданылады. Бұл ретте күнтізбелік жыл үшін стандартты шегерімнің жалпы сомасы республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарына қолданыста болатын айлық есептік көрсеткіштің 168 еселенген мөлшерінен аспауға тиіс.

Бұған дейін, 01.01.2022 ж. бастап қолданысқа енгізілген 20.12.2021 ж. № 85-VII ҚР Заңымен ҚР СК-ге өзгерістер енгізілгенге дейін ҚР СК 346-бабы 1-тармағының 1) тармақшасындағы стандартты салықтық шегерім республикалық бюджет туралы заңда белгіленген және тиісті қаржы жылының 1 қаңтарында қолданыста болатын бір ең төмен жалақы мөлшері болып табылды. Аталған стандартты шегерім де әрбір күнтізбелік айға қолданылады. Бұл ретте күнтізбелік жыл үшін стандартты шегерімнің жалпы сомасы ең төмен жалақының 12 еселенген мөлшерінен аспауға тиіс болды.

Салыстыру үшін 01.01.2025 ж. жағдай бойынша бір ең төмен жалақының мөлшері – 85 000 теңгені, ал айлық есептік көрсеткіштің 14 еселенген мөлшері небәрі 55 048 теңгені құрағанын, бұл бір ең төмен жалақының мөлшерінен 29 952 теңгеге аз екенін атап өтеміз.

Көріп отырғанымыздай, 01.01.2022 ж. бастап заң шығарушы ҚР СК-де жеке тұлғаның салық салынбайтын табыс түріндегі стандартты салықтық шегерімінің мөлшерін айтарлықтай (үштен біріне жуық) азайтты, бұл жеке тұлғалардың табыстарына мемлекеттің ең төмен жалақы мөлшерінен төмен салық салуды бастағанын білдіреді, бұл, өз кезегінде, ҚР ЕК 104-бабының 1-тармағының талабы бойынша ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен болмауға тиіс.

Басқаша айтқанда, мемлекет қазіргі уақытта азаматтарға өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін олардың ең төменгі жалақы мөлшерін салықсыз қалдырмай, ең төмен жалақының АЕК-тің 14 еселенген мөлшерінен асатын сомасына (85000-55048=29952 теңге) 10% ставка бойынша жеке табыс салығына (немесе айына 2995 теңге сомасында) салық салады.

Осылайша, азаматтардың өз еңбегі үшін ҚР Конституциясының 28-бабының 1-тармағымен мемлекет кепілдік берген ең төмен жалақы мөлшерінде ақы алуға конституциялық құқығы ҚР СК-ге сәйкес салық салынған кезде практикада қамтамасыз етілмей отыр. Азамат қолына тіпті ең төмен жалақыны да алмайды, басынанақ оның бір бөлігінен мемлекет оған жеке табыс салығын салғандықтан айырылады.

393 ҚР Салық кодексінің 342-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы.

394 ҚР Салық кодексінің 346-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы.

Адамның өмір сүруі және қадір-қасиетіне қол сұғылмау конституциялық құқықтары да салық заңдарының мазмұнында жеке тұлғаның мемлекет алдындағы салық берешегін өтеу есебінен өндіріп алуға болмайтын мүлік құнының құрамы мен төменгі шегін айқындауға тиіс. Тиісінше, жеке тұлғаның меншігінде, оның салық берешегінің мөлшеріне қарамастан, өзі және асырауындағы еңбекке жарамсыз отбасы мүшелері өздерінің етене құқықтарын іске асыруы үшін өзіне барынша қажетті мүлік (тұрғын үйді қоса алғанда) әрқашан қалуға тиіс.

Мемлекеттің жеке тұлғалардан салық алу құқығын шектеу ҚР атқарушылық іс жүргізу туралы заңнамасында өндіріп алуды, оның ішінде салық берешегі бойынша қолдануға болмайтын мүліктің, да тізбесін белгілеу арқылы іске асырылды. Борышкерге меншік құқығы негізінде тиесілі немесе оның ортақ меншіктегі үлесі болып табылатын, борышкерге және оның асырауындағы адамдарға қажетті мүліктің заңда көрсетілген түрлеріне атқарушылық құжаттар бойынша өндіріп алуды қолдануға болмайды.[395]

Алайда, аталған тізбеде жеке тұлға-борышкердің жеке тұрғын үйі әлі де көрсетілмейді, бұл оған осы борышкердің салық берешегі бойынша салық органдары тарапынан өндіріп алуды қолдануға әкелуі мүмкін. Бұған дейін, 28.12.1963 ж ҚазКСР АІЖК-ге 1-қосымшаның 1-тармағына сәйкес 01.07.1999 ж. дейін салықтар мен салықтық емес төлемдер бойынша берешекті өндіріп алуды, егер берешек төлеушілер мен оның отбасы тұрақты тұратын болса, қаладағы да, ауылдық жердегі де тұрғын үйге қолдануға болмайтын еді.

Қазіргі уақытта, жалпы ереже бойынша, тұрғын үйге меншік құқығын мәжбүрлеп тоқтатуға (меншік иесінің еркінен басқа) ешбір ерекшеліксіз, меншік иесінің қарыздары бойынша жер учаскесімен бірге тұрғын үйге өндіріп алуды қолдануға жол беріледі[396]. Бұл ретте Конституцияға сәйкес тұрғын үйге қол сұғылмайды. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді.[397]

Осылайша, мемлекет өз азаматтарына Конституциямен кепілдік берген тұрғын үйге құқық және оған қол сұғылмау құқығы, сондай-ақ соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол бермеу тұрғын үй заңнамасында толық көлемде іске асырылмайды, қамтамасыз етілмейді және азаматтың мемлекет алдындағы салық берешегін өтеу есебінен тұрғын үйге өндіріп алу қолданылған кезде салық заңнамасы және атқарушылық іс жүргізу туралы заңнама қорғамайды.

Салық құқығында бекітіліп, іске асырылып жатқан ең маңызды конституциялық қағидаттар ретінде кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге жол бермеу қағидаттарын атаған жөн.[398]

ҚР Конституциялық Соты жоғарыда аталған конституциялық ережелердің өзара тығыз байланысына қатысты өзінің нормативтік қаулысында былай деп көрсетті: «Конституцияда заң мен сот алдында жұртың бәрі тең дегенге кепілдік

395 «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының 61-бабы.
396 «Тұрғын үй қатынастары туралы» ҚР Заңының 29-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы.
397 Конституцияның 25-бабының 1-тармағы
398 Конституцияның 14-бабының 1 және 2-тармақтары.

беріліп қана қоймай, тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды (14-бап)».[399]

Конституцияға сәйкес заң алдында жұртың бәрі тең деген салық заңы алдында тең дегенді де білдіреді, ал кемсітуге жол бермеу деген әлеуметтік, мүліктік, отбасылық немесе басқа жағдайды қоса алғанда, қандай да бір мән-жайлар бойынша салық салуда ешкімді кемсітуге жол бермеуді білдіреді.

Жұрттың барлығы тең және кемсітуге жол бермеу туралы конституциялық ережелер қосарланған салық салуды және жекелеген салық төлеушілерге салық салуда негізсіз тиімділіктер, жеңілдіктер, басымдықтар немесе артықшылықтар беруге жол бермейтін салық салудың жалпыға бірдей мен әділдігі жөніндегі салық-құқықтық қағидаттарында қайталанады.

ҚР СК-де бұл қағидаттар тиісті нормаларға енгізілген, оған сәйкес ҚР-да салық салу жалпыға бірдей және міндетті болып табылады, ҚР салық жүйесі ҚР-ның бүкіл аумағында барлық салық төлеушілерге қатысты бірыңғай жүйе болып табылады, жеке-дара сипаттағы салықтық жеңілдіктерді беруге тыйым салынады[400]. Ешкімге де сол бір кезең үшін сол бір салық салу объектісі бойынша салықтың сол бір түрімен, бюджетке төленетін төлемнің сол бір түрімен қайтадан салық салуға болмайды[401].

ҚР Конституциялық Соты өзінің нормативтік қаулыларында заң алдында жұрттың бәрінің тең болуын қамтамасыз ету және салық салу саласында ешкімді кемсітуге жол бермеу қажеттігін көрсетті. Атап айтқанда, ҚР СК жекелеген нормаларының Конституцияға сәйкестігін тексерген кезде «сот қызметі аясында белгіленетін міндетті төлемдер азаматтарды мүліктік жағдайына байланысты кемсіту құралы болмауға, белгіленген конституциялық құқықтарға нұқсан келтірмеуге, оларды іске асыруға кедергі келтірмеуге және сот төрелігіне қолжетімділікті шектемеуге тиіс»[402] деп бірнеше рет атап өтті.

Бұған дейін, қазіргі қолданыстағы Конституция қабылданғанға дейін де, 1993 жылы ҚР Конституциялық Соты салық заңдарының жекелеген нормалары-

399 ҚР Конституциялық Сотының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 616-бабы бірінші бөлігі 13) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2024 жылғы 26 шілдедегі № 50-НҚ нормативтік қаулысының 1-тармағы.

400 ҚР СК 7 және 9-баптары.

401 ҚР СК 7-бабының 3-тармағы.

402 ҚР Конституциялық Сотының ««Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 610-бабы 1-тармағы 1) тармақшасының және2-тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 22 ақпандағы № 3 нормативтік қаулысының 1-тармағы және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» 2017 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Кодексінің (Салық кодексі) 616-бабы бірінші бөлігі 13) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2024 жылғы 26 шілдедегі № 50-НҚ нормативтік қаулысының 2-тармағы.

ның конституциялылығын тексеру жөніндегі істі қарап, заң алдында жұрттың бәрі тең деген конституциялық қағидатты бұзу және ҚҚС-тан босатқан кезде мемлекеттік БАҚ-пен салыстырғанда жеке БАҚ-тың меншік нысаны белгісі бойынша кемсіту фактісін анықтады. Өзінің 1993 жылғы 17 маусымдағы қаулысымен 1978 жылғы ҚазКСР Конституциясына, «ҚР мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» ҚР Конституциялық Заңына, 1993 жылғы 28 қаңтардағы ҚР Конституциясына сәйкес келмейді деп таныды және «Қосылған құн салығы туралы» 1991 жылғы 24 желтоқсандағы ҚР Заңының 5-бабы 1-тармағы «т» және «ц» тармақшалары ережелерінің, сондай-ақ оларға негізделген басқа да нормативтік актілердің мемлекеттік телерадио хабарларын тарату компаниялары мен Қазақ мемлекеттік ақпараттық агенттігін, сондай-ақ мемлекеттік баспалардың, полиграфия кәсіпорындарының баспа өнімін, мемлекеттік билік және басқару органдарының газеттері мен журналдарын ҚҚС-дан босату (кітап саудасының кірістеріне қатысты ережелерді қоспағанда) бөлігінде күшін жойды. Қабылданған қаулының негіздемесінде ҚР Конституциялық Соты заң алдында, оның ішінде салық заңы алдында жұрттың бәрі тең және қандай да бір белгілер бойынша, оның ішінде меншік нысаны белгісі бойынша салық салуда ешкімді кемсітуге жол бермеу деген конституциялық қағидаттарға сілтеме жасады.

Осылайша, салық салу баршаға жалпыға бірдей және әділ болуға тиіс, ал салықтар тегіне, отбасылық, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша әлдебіреуді кемсіту құралы болмауға тиіс.

Қазіргі кезде бюджетті толықтыру және олардың көмегімен қоғамдық қатынастардың қандай да бір саласында қосымша материалдық стимулдар немесе антистимулдар жасау үшін елде салықтардың жаңа түрлерін енгізу қажеттігі туралы ұсыныстарды, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарында және жекелеген мемлекет қайраткерлерден жиі естіп жүрміз.

Мысалы, осы жақында БАҚ беттерінде КСРО-ның тарихи тәжірибесін еске түсіру және ҚР-да бойдақтарға, жалғызбасты және баласыз азаматтарға салық енгізу туралы ұсыныс белсенді талқыланды.[403]

Бір кездері бұл салық КСРО-да шынымен-ақ белгіленіп, елу жылдан астам уақыт қолданылды. 1941 жылы 21 қарашада КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы «КСРО бойдақтарына, жалғызбасты және баласыз азаматтарына салынатын

403 Налог на бездетность: почему в Казахстане хотят его вернуть. URL: https://www.caravan.kz/society/nalog-na-bezdetnost-pochemu-v-kazahstane-hotjat-ego-vernut/ 15.01.2025; Казахстанцев обяжут заводить детей или платить? О забытом налоге снова заговорили. URL: https://inbusiness.kz/ru/news/kazahstancev-obyazhut-zavodit-detej-ili-platit-o-zabytom-naloge-snova-zagovorili/ 21.01.2025; Налог на бездетность предложили ввести в Казахстане. URL: https://otyrar.kz/2025/01/nalog-na-bezdetnost-predlozhili-vvesti-v-kazahstane/#google_vignette 23.01.2025; В Казахстане могут ввести налог на бездетность? Что говорят в Минфине// https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazahstane-mogut-vvesti-nalog-bezdetnost-govoryat-minfine-561308/ 02.02.2025; Минфин может рассмотреть налог на бездетность в Казахстане// https://kz.kursiv.media/2025-02-02/zhrb-kz-deti-nalog/ 02.02.2025.

салық туралы» Жарлық қабылдады және ол 1992 жылға дейін күшінде болды. Салық жалғызбасты және баласыз азаматтардың жалақысынан оның мөлшерінің 6%-на дейінгі ставкалар бойынша есептелді және ұсталды.

Бойдақтық пен баласыздыққа материалдық антистимулдар жасаудағы кеңестік эксперимент өзін ақтамады. Нәтижесінде мемлекет уақыт өте келе бұл салық түрінен бас тартты және КСРО тарихындағы сәтсіз тәжірибені бәрі ұмытып кетті. Салықтың күші КСРО ЖК Президиумының 08.07.1944 ж., 18.12.1957 ж. Жарлықтарымен, «Бойдақтарға, жалғызбасты азаматтарға салынатын салықты кезең-кезеңмен жою туралы» 23.04.1990 ж. КСРО Заңымен және ҚР ЖС-ның «КСРО Заңының қолданылуын тоқтата тұру туралы» 17.12.1991 жылғы қаулысымен кезең-кезеңмен жойылды.

Болашақта мұндай салық эксперименттерімен бүкіл ел бойынша қайғылы тәжірибені қайталамау үшін салық жаза, қамшы немесе тәтті нан емес екенін есте ұстаған жөн. Кез келген салық өзінің салық салу объектісінде нақты экономикалық негізді, яғни салық төлеушінің жеке қасиеттері мен қасиеттерін емес, салық төлеу қабілетін ескеруге тиіс. Адамның отбасылық жағдайы оның қаржылық мүмкіндіктері мен салық төлеу қабілетін қалай сипаттайды? Салық салу салық төлеушіні басқа адамдардан айырмашылығы, оның бойдақтығы немесе баласыздығы сияқты жеке қасиеттері мен қасиеттері үшін қудалау құралы болмауға тиіс.

Қорытындылай келе, Конституция келешекте қазақстандық құқықтың барлық салаларын дамыту және құқық қолдану практикасын жетілдіру үшін орасан зор әлеуетті сақтайтынын атап өткім келеді. Конституция догма емес. Тұтастай алғанда Конституция бүкіл құқықтық жүйенің іргетасы бола отырып және адамның құқықтары мен бостандықтарын, мемлекет пен қоғамның негіздерін қорғай отырып, болашақта құқықты дамытудың бағдарлары мен басымдықтарына да ие. Конституцияның әлеуетін одан әрі ашу қазақстандық құқықтың үдемелі эволюциясына және оны кеңінен конституциялауға ықпал ететін болады.

Әдебиеттер тізімі

1. L.Erhard. Deutschlands Ruckkehr zum Weltmarkt. Freiburg. 1953.

2. Порохов Е.В. Налоговое право: учебник для вузов (академический курс). Алматы: НИИ финансового и налогового права, 2023.

3. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Ленинград, 1959.

Әли Темірленұлы ШАУКЕНОВ
Каспий университетінің қауымдастырылған профессоры., з.ғ.к., Ph.D.

ҚАРЖЫЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖЕТІЛДІРУГЕ ЛАЙЫҚ

Қазақстанда қаржы қатынастарын реттеудегі бірлікті қамтамасыз етуде, жеке және қоғамдық мүдделер арасындағы шекті айқындауда Негізгі Заңның іргелі рөл атқаратынына қарамастан, қаржы құқығының конституциялық негіздеріне арналған кешенді зерттеулер әлі жүргізілмеген. Дегенмен, қаржы қатынастарын конституциялық реттеу тұрғысынан, мемлекет үшін қаржының маңызы мен ақша қаражаттары қорларын басқару саласындағы қызметіне қатысты жекелеген бағыттар бойынша зерттеулер жүргізілген.

Қаржы құқығы бойынша бірқатар диссертациялық жұмыстар сәтті қорғалған, бұл салаға профессор А.И. Худяковтың жетекшілігімен елеулі үлес қосылған.

А.И. Худяков өз еңбектерінде қаржының мемлекет үшін аса маңызды екенін бірнеше рет атап өткен. Ол қаржыны мемлекеттің ажырамас атрибуты ретінде қарастырған. Мемлекет пайда болған сәттен бастап оның қаржысы да қалыптасады. Бұл жағдай Кеңес мемлекетінің де, егемен әрі тәуелсіз Қазақстан Республикасының да мысалында айқын көрінеді. Жаңа құрылған кез келген мемлекеттің алғашқы қадамдарының бірі – өзінің қаржы жүйесін ұйымдастыру және ақша қорларын қалыптастыру. Себебі мұндай қорларсыз мемлекеттің өмір сүруі мүмкін емес.[404]

Мемлекетті меншіктен алу процесінің ажырамас бөлігі – мемлекеттің көптеген функцияларын үшінші тұлғаларға, мысалы, квазимемлекеттік сектор субъектілеріне беруі. Бұл субъектілерге қоғам мүддесіне сай қызмет атқару жүктелген.

Осылайша, қаржылық құқықтың реттеу нысаны – қоғамдық мүддені қамтамасыз ететін қоғамдық қаржылар болып табылады. Сол кезде де, мемлекет қаржы жүйесінің орталық буыны болып қала береді, ал оның қызметі қаржылық құқықтық қатынастардың дамуын қозғаушы күш болып табылады.

Конституциялық құқық үшін мемлекет – реттеу нысаны ретінде де маңызды мәнге ие. Конституциялық құқық бір жағынан мемлекетті құрып, оған өкілеттік береді, екінші жағынан оның өкілеттігін шектейді. Мемлекетсіз конституциялық құқықты елестету мүмкін емес.[405] Сонымен бірге, конституциялық құқық шеңберлерін, оның басқа құқық салаларымен, оның ішінде қаржы құқығымен өзара байланысын нақты анықтайтын қатал критерийлер белгіленбеген. Мысалы, француз зерттеушісі П.М. Годменің пікірінше, қаржы құқығы – дербес құқық саласы

404 Худяков А.И. Избранные труды по финансовому праву. СПб.: Издательство «Юридический центр-Пресс».- 2010. - 106-107-б.

405 Шустров Д.Г. Государство как объект конституционно-правового регулирования. Автореф. дисс. з.ғ.к. – М., 2012. - 8, 14-б.

болып табылады, ол конституциялық және әкімшілік құқықты толықтырады.[406] Қаржы құқығы қоғамдық құқық жүйесіне енеді, мемлекет пен қоғам мүдделерімен байланысты мүліктік және онымен байланысты мүлікке жатпайтын қатынастарды реттейтін өз саласын қамтиды.

Ғылыми әдебиетте конституциялық құқықтың реттеуші әсерінің нысаны тек қана нақты қатынастар емес, сонымен бірге құқық саласының материалдары да болатыны айтылады. Яғни, конституциялық құқықтың нысаны құрылымында оның екіжақты табиғаты айқындалады – бір жағынан, қоғамдық қатынастардың кейбір салалары тікелей конституциялық құқықпен реттеледі, ал екінші жағынан, басқа салалары оның негіздері мен негізгі қағидаттарын белгілей отырып жанама түрде реттеледі.[407]

Осыған байланысты конституциялық құқықты кешенді супер сала ретінде, құқықтың барлық салаларынан жоғары тұрған құқық саласын (демек, ұлттық құқық салаларының конституциялық негіздері Мемлекеттік және жеке құқық нормаларынан тұрады), сондай-ақ жеке конституциялық мемлекеттік құқықты жария құқық ретінде бөліп көрсету қисынды болып көрінеді.[408]

Осы тұжырымдамалы тәсілмен келісуге болады.

Конституциялар – барынша жинақталған, жүйелі, синтетикалық және «негізгі» нормативтік-құқықтық актілер болып табылады, онда, профессор С.Ф. Ударцевтің сөздерімен айтқанда, «заңнаманың генетикалық коды мен даму алгоритмі» айқындалады.[409]

Конституциялық құқықтың онтологиялық құрылымы қаржы құқығы немесе басқа да құқық түрлерінің онтологиялық құрылымынан айтарлықтай ерекшеленеді. Конституциялық құқықтың онтологиялық құрылымында позитивті құқық пен қалыптасқан құқық қолдану тәжірибесінен бөлек, табиғи құқық та айқындалады, яғни адамның мүлдем жойылмайтын объективті түрде бар құқықтар жүйесі болып табылады. Сондықтан конституциялық нормаларды түсіндіру кезінде конституциялық қағидаттар мен олардың нормативтік мазмұны туралы қалыптасқан тұжырымдалған ұғымдар өте маңызды рөл атқарады.[410]

Осыған байланысты, әлемдік практика көрсеткендей, конституциялық соттардың қаржылық-құқықтық мәселелер бойынша ұстанымдары ерекше нысанда

406 Годме П.М. Финансовое право. / Пер. с франц., вступит. статья Халфиной Р.О. – М.: Прогресс, 1978. – 39-б.

407 Бабошин О.А. Система конституционного права как отрасли российского права: вопросы теории и практики. Автореф. дисс. … з.ғ.к. – Екатеринбург, 2001. - С.13.

408 М.К. Сүлейменов Конституциялық құқық құқықтың супер саласы ретінде. Қазақстандық қоғамды жаңғырту жағдайында саяси жүйені қалыптастыру және жетілдіру (теория мен практиканың проблемалары): халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары, Алматы, 2011 жылғы 24 маусым, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ– Алматы: Қазақ университеті, 2012. -51-б.

409 Ударцев С.Ф. Право и государство как институты и идеи: прошлое настоящее и будущее. Избранное. М.: Юрлитинформ, 2022. – 142-б.

410 Г.А. Гаджиев. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности): монография. – М.: Норма, ИНФРА-М, 2021. -188-б.

айқындалады. Конституциялық нормаларды түсіндіру барысында салық салу, бюджет жүйесі, ақша айналымын ұйымдастыру сияқты қағидаттар ескеріледі. Сондықтан негізгі қаржылық-құқықтық қағидаттар сақталмаған жағдайда, тиісті конституциялық нормалар бұзылған болып саналады.

Отандық қаржылық-құқықтық диссертациялық зерттеулерде авторлар қаржы құқығының жекелеген институттары мен бағыттарының конституциялық негіздерін ашуға тырысқанымен, көтерілген мәселелерге қарамастан, бұл күрделі міндетті толыққанды шешу әрдайым мүмкін бола бермеді.

Зерттеушілер жария қаржыны конституциялық-құқықтық реттеудің ерекшеліктерін толық ашып көрсете алмады, қаржылық мәселелер бойынша билік тармақтарының өзара іс-қимылын тежемелік және тепе-теңдік жүйесі шеңберінде сипаттай алмады, қаржылық қызмет процесінде өңірлер мен орталықтың функцияларын Негізгі Заң аясында анықтай алмады, нақты тарихи кезеңдегі қаржы дамуының заңдылықтарын айқындай алмады, сондай-ақ конституциялық реттеудің үрдістерін ұғына алмады.

Себебі салық салу, республикалық бюджет, ақша айналымы, орталықсыздандырылған қорлар, мемлекеттік кредит және т.б. жас тәуелсіз мемлекет үшін жаңа салалар болғандықтан, зерттеушілер өз назарын қаржы құқығы институттарына, қаржы жүйесінің әртүрлі элементтеріне аударып, олардың өзара байланысын, қоғамдық қатынастарға ықпалын, қазіргі жағдайдағы қызмет ету ерекшеліктерін анықтауды дұрыс деп санады.

Ерекше көзге түскен еңбек – Е.В. Пороховтің «Салық төлеу бойынша конституциялық міндет» атты жұмысы болды. Бұл еңбекте автор салықтарды белгілеу мен жинау бойынша мемлекеттің қызметін конституциялық-құқықтық қамтамасыз ету мәселесіне өз көзқарасын қалыптастырып, салық нормаларының мазмұнын конституциялық реттеу призмасы арқылы зерделей алды. Осылайша, оның пікірінше, мемлекетке заңмен белгіленген салықтар, алымдар және басқа да міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі міндеттің бірқатар елдерде конституциялық нормаға айналуының себебі – мемлекеттің кірістерінің негізгі бөлігін алуына құқықтық негізді дәл конституциялық деңгейде бекітудің қажеттілігі болып табылады. Бұл, ең алдымен, мемлекеттің өмір сүруі мен жұмыс істеуінің материалдық негізін қалыптастыру сияқты маңызды мәселеде қоғамдық мүдделердің жеке мүдделерден басымдығын бекіту мақсатында жасалады.[411] Салық салудың конституциялық негіздерін зерттеу қазақстандық ғалымды салық құру құқығын әзірлеуге алып келді.[412]

Ортақ тарихи тағдыр біріктірген және келер ұрпақтар алдындағы жауапкершілікті сезінетін халық өзінің егемен құқығына сүйене отырып, жеке мүдделерден гөрі қоғамдық мүдделердің басымдығын басшылыққа алуы, сондай-ақ

411 Е.В. Порохов. Конституционное обязательство по уплате налогов. Дисс. …з.ғ.к. – А., 1997. – 89-б.
412 Е.В. Порохов. Налоговое право: учебник для вузов (академический курс). – А.: НИИ Финансового и налогового права. - 2023. - 446-546-б.

мемлекет пен қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз ете алатын ұлттық қаржы жүйесін, соның ішінде конституциялық деңгейде де қалыптастыруға ұмтылуы тиіс. Бұл – Негізгі Заң ережелерінің болмысқа айналуға тиіс трансценденталдық диалектикасы.

Неміс ғалымы К. Фогельдің пікірінше, қаржы құқығының конституциялық негіздері – бұл қаржы құқығына жататын, бірақ формалды түрде конституциялық құқыққа қатысты болатын ережелер, яғни мазмұны бойынша мемлекеттік қаржы саласына қатысты конституциялық құқық нормалары. Қаржылық-құқықтық реттеу – конституцияның бір бөлігі ретінде конституцияның қаржы нормалары жүйесіне біріктірілуі мүмкін.[413]

Осылайша, жоғарыда айтылғандарға негізделе отырып, конституциялық құқық бүкіл құқық жүйесінің негізі болып табылады, өзінің қос сипаттамасына байланысты ерекше орын алады және ұлттық құқықтың барлық салаларына негіздер мен басты қағидаларды белгілей отырып бағыт-бағдар береді деп қорытынды жасауға болады.

Мемлекет басшысының қолында биліктің үлкен концентрациялануы Қазақстанда билік тармақтары арасындағы тепе-теңдік пен тежеу жүйесінің бұзылуына әкелді, ал мемлекеттік дистрибутивтік функцияны жүзеге асыруда қоғамдық қаржы саласында әлеуметтік әділдік қағидаты ескерілмей қалды. Соңғы жылдары жүргізілген реформалар мен оларды іске асыруға кедергі келтіруге тырысқан деструктивті күштер, сондай-ақ экономикалық жағдайлар қоғамдағы жеке және қоғамдық мүдделер арасындағы маңызды қайшылықтарды айқындады. Осыған байланысты саяси жүйені және мемлекеттік басқару моделін кезең-кезеңімен жаңарту, қоғамды демократияландыру және Негізгі Заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша референдум өткізудің өзекті қажеттілігі пайда болды.

Қазақстанның қаржылық құқығы қоғамның талаптары мен даму бағытына сай, конституциялық құқықтың негіздеріне сүйене отырып және оның базалық қағидаттарын қабылдап, ҚР Конституциялық Сотының жаңа қалыптасқан құқық қолдану практикасын, сондай-ақ әкімшілік әділет институтын және басқа да факторларды ескере отырып, реформалауды қажет етеді.

Профессор Р.А. Подопригораның «мемлекет әрқашан дұрыс болды және қалаған жеріне түсініктеме бермей араласа беретін» дәуірде қалыптасқан көзқарастар мен тәсілдерді өзгерту қажет деген пікіріне келісу керек.[414]. Қаржы құқығы тек мемлекет мүдделерін қамтамасыз ететін сала емес, оның пәні мемлекеттік қаржылық қызметпен ғана шектелмейді және мемлекеттік қаржы қорларын қалыптастырумен белгіленбейді. Қаржы құқығының конституциялық негіздерін зерттеу парадигмаларды өзгерту қажеттігін түсінуге әкеледі.

---

413 Государственное право Германии. Т.2. // пер. с нем. Сидорова Е.А. М.: Институт государства и права РАН., 1994. – 112-б.

414 Қоғамдық құқық жылнамасы – 2014: «Әкімшілік құқық: салыстырмалы құқықтық тәсілдер». - М.: Инфотропик Медиа 2014. - 110-б.

Егер салық белгілеу кезінде мемлекет салық салу қағидаттарын ұстануға мәжбүр болса, олардың көпшілігі объективті экономикалық көрсеткіштерден туындайды (мысалы., «Лаффер қисығы»), содан кейін және жария қаржы қорларын қайта бөлу, оларды пайдалануды ұйымдастыру, ақша айналымы, валюталық реттеу және т.б., әдетте, қатаң экономикалық негіздемесі бар (мысалы., «Триффин дилеммасы») қағидаттарға да негізделген. Басқаша айтқанда, ашықтықты, жоспарлылықты, қоғамдық мүдделердің басымдығын және басқа да қағидаттарды ескерместен қоғамдық қаржы қорларын пайдалану теріс салдарға әкеледі. Мысалы, ел экономикасының ұзақ уақыт бойы табиғи ресурстар экспортынан тәуелді болуы өңдеу салаларының дамуына және жаңа технологияларды жасаудағы ынтаны төмендетеді, ал ресурстар ағып кеткен шикізат және қызмет көрсету секторлары әлдеқайда аз қосылған құн жасайды. Осыған байланысты трансферттердің негізділігі, ҚР Ұлттық қорының қаражаттарын стратегиялық жоспарлау талаптарына сәйкес тиімді пайдалану, сондай-ақ қоғамдық қаржыларға қатаң бақылау механизмдерін енгізу маңызды болып табылады.

Керісінше жағдайда 2017 жылғы 14 ақпандағы ҚР Президентінің Жарлығымен Ұлттық қордан банк секторының сауықтыруы үшін триллионнан астам теңге мақсатты трансферт бөлінсе де, екінші деңгейдегі банктер артық табыс алып, ел экономикасын дамытуға үлес қосуға асығар емес.

Осыған байланысты Қазақстанның банктік жүйесінің конституциялық-құқықтық негіздерін заман талаптарына сай әзірлеу қажеттігі туындайды. ҚР Конституциясы тек Ұлттық Банк төрағасын тағайындау тәртібімен шектелмеуі керек. Негізгі Заңда Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің мәртебесі, оның мемлекеттік басқару жүйесіндегі жоғарғы билік органдары арасындағы орны, сондай-ақ, мысалы, ұлттық валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету сияқты негізгі мақсаттары мен міндеттері айқындалуы қажет.

Көптеген елдердің конституцияларында ұлттық банктің құқықтық мәртебесі, негізгі мақсаттары мен функциялары бекітілген, ал конституциялық соттар оның маңыздылығын ерекше атап көрсетеді. Мысалы, Молдова Республикасының Конституциялық сотының 2016 жылғы 11 мамырдағы №11 Қаулысында Конституцияда Молдова Ұлттық банкінің мәртебесі нақты көрсетілмесе де, Конституциялық сот коммерциялық банктердің қаржы-экономикалық қызметін жүзеге асыру барысында ұлттық мүдделерді қорғауда оның маңыздылығына назар аударmай қала алмайтыны атап өтілген. Халықаралық деңгейде де, Молдова Республикасында да орталық банктер қаржылық қадағалауды сақтықпен жүзеге асырады және коммерциялық банктер мен жалпы банк жүйесінің тұрақтылығы мен тиісті қызмет атқаруына жауапты болып табылады.[415]

Демек, банк жүйесі ұлттық экономиканың бір бөлігі ретінде конституциялық қағидаттар негізінде құрылып, жұмыс істеуі тиіс. Осындай әділділік, адалдық, жеке және қоғамдық мүдделердің теңгерімін сақтау сияқты негізгі қағидаттарды құқық

415 URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=93414&lang=ru (қараған күн: 02.04.2025)

қолдану тәжірибесіне енгізу банк секторының тұрақтылығын және оның контрагенттерінің қорғалуын қамтамасыз ете алады, халықтың қарыз жүктемесін азайтуға, адамның әлеуметтік құқықтары мен экономикалық еркіндіктеріне кепілдік беруге (азаматтар банкпен құқықтық қатынастарда әлсіз, тәуелді тарап болып қала береді), ұлттық экономиканың салалары арасында қаражатты тиімді қайта бөлуге, банк қызметтері саласындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға ықпал етеді.

Екінші деңгейдегі банктер тек құрылтайшылар мен топ-менеджменттің мүдделерін ғана емес, ел экономикасындағы ерекше маңызын ескере отырып, ауқымды мемлекеттік жобаларды іске асыруға белсенді қатысуы, ғылымды қажет ететін, инновациялық жобаларды қаржыландыруы тиіс.

Жоғарыда аталған зерттеулерден басқа, жекелеген отандық конституционалистер кейбір экономикалық және қаржылық-құқықтық мәселелерді қозғады. Мысалы, А.А. Караев құқық пен экономиканы зерттеуге кешенді көзқарас қазіргі мемлекеттердің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады деп мәлімдейді.[416]

Қ.К. Айтхожин ҚР Конституциясының ерекше экономикалық функциясына назар аударады, экономика мен Конституцияның оңтайлы үйлесімін іздеу қажеттігін көрсетеді. Сонымен қатар, ол Негізгі Заңның экономикалық функциясы іс жүзінде өте сәйкес келмейтінін байқайды.[417] Мұндай сәйкессіздік көбінесе қаржылық-экономикалық реформалар шындықтың мән-жайларын ескермей, фактілер мен оқиғалардан бөлек, қоғамның алғышарттарын, даму тенденцияларын, объективті мазмұнды елемей жүзеге асырылатындығымен түсіндіріледі.

Е.А. Кубеев «Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздері» атты жұмысында экономика мәселелерін қозғады, бюджеттік реттеу, салық салу, ақша айналымы және т. б. проблемаларын атап өтті.[418]

Парламенттің қаржылық өкілеттіктерін сипаттай отырып, З.М. Самалдықова бюджеттік және салық мәселелеріне баса назар аударады, бірақ біздің ойымызша, оның Парламенттің квазимемлекеттік сектор субъектілерін бақылау қажеттілігіне қатысты ескертулері ең қызықты.[419] Корпоративтік капитализм жүйесі жағдайында ҚР Конституциясының 43-бабының 4-тармағын толықтыруды назарға ала отырып, мұндай тетіктер аталған субъектілерді басқарудың ашықтығы мен тиімділігін арттыруға ықпал етуі мүмкін.

Негізгі Заңды зерттеуде қаржылық және құқықтық мәселелерді тереңірек, жан-жақты түсінудің жеткіліксіздігі сирек емес екендігін атап өткен жөн. Сонымен, К.П. Хенсель «Негізгі Заң және басқару тәртібі» мақаласында экономиканың

416 Қоғамның саяси жүйесін жаңғырту жағдайында саяси реформаларды іске асырудың конституциялық-құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелері: монография. -А.: «Норма-К»"Баспасы, 2010. -Б. 110.

417 Қ.К. Айтхожин. Қазақстан Республикасы Конституциясының теориялық мәселелері. Дисс. ... з. ғ. д. - а., 2008. -Б. 74, 76.

418 Е.А. Кубеев. Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздері. Дисс. ... з.ғ. д. – М., 1998. - С. 209-212, 226.

419 З.М. Самалдықова. Қазақстан Республикасының Парламенті (құрылымы, қызметінің негізгі бағыттары). Дисс. з.ғ. к. - а., 2001. - Б. 92.

қандай тәртібі (нарықтық, жоспарлы, экономиканың аралас модельдері) Негізгі Заңмен үйлесімді екенін түсіну үшін оның мақалалары мен ұғымдарын құқықтық, тарихи немесе тіпті жалпы әлеуметтік-философиялық тұрғыдан түсіндіру жеткіліксіз деген қорытындыға келеді, мәселені тәртіп теориясы тұрғысынан қарастыру қажет.[420]

ҚР Конституциясының ережелерін әлеуметтік-экономикалық шындықтар мен мемлекеттің қаржылық қызметінің практикасынан, жария қаржының нақты проблемаларынан бөлек зерттеу дұрыс емес пайымдауларға негізделген схоластикаға айналады.

Қазақстанның әкімшілік құрылымының бірнеше рет өзгеруіне байланысты Х.У. Арыстановтың диссертациясын бөліп көрсету керек, онда әкімшілік-аумақтық құрылым мәселелерін шешу кезінде экономикаға ерекше назар аударылады, қаржылық мүмкіндіктерді есепке алу және мемлекеттік басқаруды оңтайландыру қажеттілігі көрсетілген.[421]

Әлемнің көптеген елдері үшін орталық пен өңірлер (жерлер, штаттар, облыстар) арасында өкілеттіктерді бөлу мәселесі өте маңызды. Кез келген функцияларды орындау қаржылық ресурстарды қажет етеді. Г.Г. Арним «жалпы салық жүйесі бар мемлекетте салық кірістерін бөлу саясаттың негізгі мәселесі болып табылады» деп атап өткен. [422] Тиісті қаржы-экономикалық ресурстарсыз жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қосымша өкілеттіктер беру тек қиял болады.

Экономикалық және құқықтық тұтастықты сақтай отырып, Бірыңғай қаржылық саясатты іске асыру мақсатында, көптеген елдерде бастапқыда қаржылық өкілеттіктерді бөлу кезінде орталыққа күшті бағдар беру көзделеді.

2022 жылғы шілдеде өткен Үкіметтің кеңейтілген отырысында Қасым-Жомарт Тоқаев: «Табысты бюджет деңгейлері арасында әділ бөлу мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Қатаң фискалдық орталықтандыру жағдайында табысты бөлу жүйесі объективті емес. Төрт өңірден басқа барлық облыстар дотациялық болып, орталыққа тәуелді күйге түсті», – деп атап өтті».[423]

Қазіргі уақытта бюджетаралық қатынастар жүйесінде елеулі өңірлік айырмашылықтар және жергілікті бюджеттердің республикалық бюджеттен бөлінетін қаражатқа жоғары тәуелділігі сақталуда. Жергілікті бюджеттің орталық қаражатына тәуелділік үлесі орта есеппен 50% - дан асады.

Осыған байланысты қаржы ресурстарын бюджет деңгейлері арасында бөлу қағидаттары конституциялық деңгейде бекітілуге тиіс. Кепілдендірілген қаржыландыру, кірістерді әділ бөлу халықтың өмір сүруі үшін салыстырмалы түрде тең мүмкіндіктер құрудың, өңірлердің әлеуетін тиімді пайдаланудың, олардың орнықты теңгерімді дамуының алғышарты болып табылады.

---

420 Теория хозяйственного порядка: «Фрайбургская школа» и немецкий неолиберализм. Пер. с нем., сост., предисл. и общ. ред. В. Гутника. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - С.190.

421 Х.У. Арыстанов «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысының құқықтық негіздері мен принциптері».Дисс. … з.ғ.к. – А., 1994. - 76-84-б.

422 Государственное право Германии. Т.2. – М.: Институт государства и права РАН, 1994. – 79-б..

423 URL: https://kaztag.kz/ru/news/vse-regiony-krome-chetyrekh-prevratilis-v-dotatsionnye-i-zavisyat-ot-tsentra-tokaev (қараған күн: 16.04.2025).

Бюджет деңгейлері арасындағы кірістердің аражігін ажыратудан басқа, белгілі бір аумақтарда жария қаржыны қайта бөлу кезінде Негізгі Заң ережелерін бұзудың басқа ықтимал қауіптерге назар аудару қажет. Мәселен, 2021 жылы ҚР-дағы барлық арнайы экономикалық аймақтардың тиімділігін бағалау нәтижелері бойынша проблемалық орындар анықталды, аймақтарды дамытудың жаңа саясатына көшу, жеңілдіктер берудегі сараланған тәсіл жарияланды.

Ел аумағының белгілі бір бөлігіне арнайы құқықтық режим енгізудің кері жағы – бұл бәсекелестіктің бұзылу қаупі, жекелеген тұлғалар мен аумақтарға неғұрлым қолайлы жағдайлар мен мақсатты түрде мемлекеттік қаржылай көмек (дотациялар, жеңілдікті режим) көрсету тәуекелі болып табылады.

ҚР Кәсіпкерлік Кодексінің 3-бабының 3) тармақшасына сәйкес кәсіпкерлік субъектілері мен мемлекеттің өзара іс-қимыл қағидаты кәсіпкерлік субъектілерінің теңдігі болып табылады. Арнайы экономикалық аймағы бар көршілес өңірлердің кәсіпкерлері нақты бәсекелестік жағдайларды ескеруге мәжбүр. Бұл жағдайда, мысалы, тауарларды жеткізу тізбегі болған жағдайында кемсітушілік факторлар да, артықшылықтар да болуы мүмкін.

Осылайша, жекелеген аумаққа жеңілдікті режимді ұсыну немесе әлеуметтік-экономикалық дамуға қаржылық көмек бөлу нәтижесінде бәсекелестік қатынастарды бұзу бірқатар талаптар сақталған жағдайда ғана ақталуы мүмкін.

«Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы» 2019 жылғы 3 сәуірдегі ҚР Заңына сәйкес аймақтарды мемлекеттік реттеу мүдделер теңгерімі, әділдік, транспаренттілік және өндірісті ынталандыру қағидаттарына негізделеді. Бұл қағидаттар байыпты пысықтауды талап етеді, өйткені аймақтарды мемлекеттік реттеу заңнаманың көптеген салаларына әсер етеді. Қаржы-құқықтық аспектілерден басқа, аумақтың арнайы мәртебесі, атап өткендей, кәсіпкерлік, әлеуметтік сипаттағы (ішкі көші-қон, жалақы, тұрғын үй қатынастары және т.б.) және басқа да мәселелерді көтереді. Мұндай жағдайларда, ҚР Конституциялық Сотының 25 жылғы 27 ақпандағы нормативтік қаулысында атап өтілгендей, заң деңгейіндегі құқықтық айқындылық пен реттеудің айқындылығы өзара байланысты әртүрлі салалық тиесілілік нормаларының өзара келісілуін қамтамасыз етуге тиіс.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, өмір сүру деңгейі төмен немесе жұмыссыздық деңгейі жоғары өңірлердің экономикалық дамуын қолдауға көмек көрсету не шаруашылық қызметтің белгілі бір түрлерін ынталандыру үшін жүзеге асырылатын көмек көрсету жағдайларында жалпы ережелерде ерекшеліктер болады. Өңірлерге көмек мемлекеттік көмектің басқа түрлерінен ерекшеленеді, өйткені ол белгілі бір географиялық аймақпен шектеледі, инвестицияларды тарта отырып және жұмыс орындарын құра отырып, осы аймақтың дамуын ынталандыру мақсатын көздейді.

Осылайша, отандық зерттеушілердің көптеген ескертулері мен ұсыныстары біршама фрагменттік сипатқа ие болғанына қарамастан, тек жекелеген

қаржылық-құқықтық аспектілерді қозғайды, өзекті және қазіргі уақытта Конституциялық практикада одан әрі дамуды және тиісті көрініс табуды талап етеді.

Тарих көрсеткендей, қаржы әрқашан мемлекеттік институттар қалыптасқан, саяси күштердің қақтығыстары күшейген және қаржыға қатысты қабылданған шешімдер көбінесе мемлекеттердің даму векторын анықтайтын нүкте болды.

Ю. И. Цареваның пікірінше, Англияның Конституциялық тарихы оның қаржылық тарихынан тікелей өсті [424]. Қаржы ағылшын тәжі мен парламент арасындағы қарсыластықтың басты себептерінің бірі болды. Осылайша, (1215 ж.) Ұлы еркіндіктер хартиясының (Magna Carta) пайда болуы, негізінен, ағылшын ақсүйектері мен король арасындағы салық салу мәселелеріндегі келіспеушіліктерді реттеу қажеттілігінен туындады. Кейінгі кезеңдерде де парламент пен тәж арасындағы күрес қаржы мәселелері төңірегінде жүрді. Мысалы, 1628 жылғы құқық туралы петицияға жауап ретінде, заң шығарушының салық белгілеудегі құзыреті мен мәжбүрлі несиелерге тыйым салуды көрсете отырып, Карл I феодалдық төлемдерді көбейтті, монополияларды таратты және «кеме ақшасы» туралы Заңды (1634 ж.) енгізді, бұл салықтан жаппай бас тартуға себеп болды. Нәтижесінде билік пен қаржы төңірегіндегі қақтығыс ағылшын буржуазиялық революциясымен аяқталды.

Қаржы көбінесе революцияның құлдырауына себеп болды. Қаржылық қиындықтар, парламент әскерді ұстауға салықты ұсынғысы келмегендіктен, үкімет алуға мәжбүр болған заңсыз салықтар жаңа билеуші таптың ескі билікпен ымыраға келуге, жаңа тәртіпті қамтамасыз ету үшін ескі құқықты қалпына келтіруге келісуге дайын болуына әкелді.[425] Қалпына келтіруден кейін король Карл II салық алуға құқылы емес еді.

1660 жылы желтоқсанда парламент қаражаты корольдің отбасын асырауға жұмсалатын «қамқоршылық палатасын жою туралы» Заң қабылдады, оның орнына корольге жылдық тұрақты кірісті бекітті.[426] Табыс көзі ретінде акциз бен каминдер салығынан бөлек, британдық тарихшы К. Хиллдің айтуынша, Парламент «құмарлықпен асыра сілтеп, Карлға кедендік түсімдерді өмір бойы пайдалану құқығын беріп қойды».[427] Өз билігі соңына қарай, сауданың өсуіне байланысты, патша қаржылық тұрғыдан парламенттен іс жүзінде тәуелсіз болды.

Англиядағы саяси күрес тарихы өткеннен қалған институттар мұрасына байланысты қазіргі таңда жасалатын таңдау мүмкіндіктерін түсінуге көмектеседі.

Өзінің «Экономикалық өзгерістер процесін түсіну» атты тамаша еңбегінде Дуглас Норт XVI-XIX ғасырларда Англия мен Испанияның дамуын қызықты салыс-

424 Ю.И. Царева. Финансовая политика Тюдоров (1485 – 1603). – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, Петроглиф, 2020. – 59-б.

425 К. Хилл. Английская революция / Ш.А. Богинаның ағылшын тілінен аудармасы - М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947. -103-б.

426 Т.Л. Лабутина Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов (1660 - 1681). - М.: Наука, 1982. – 59-б.

427 К. Хилл Указ. соч. - С.104.

тырмалы талдау жасаған. Екі ел де дамудың бір деңгейінде болды, алайда институционалдық таңдаудың нәтижесінде Англияда салықтар парламенттің, яғни салық төлеушілердің өкілдерінің бақылауында болды. Бұл өндірістік қызметке жағдай жасап, ұзақ мерзімді инвестицияларға ынталандырды. Ал Испанияда салықтар корольдің бақылауында болды. Экономикалық монополиялар мен орталықтандырылған саяси бақылау бірлесіп жүрді. Осы жолға түскен Испания ұзақ уақыт одан шыға алмады, үш ғасыр бойы экономикалық тоқырау мен саяси тұрақсыздыққа батты.[428] Нәтижесінде шешім қабылдау және бақылау органы туралы институционалдық таңдау елдерді әртүрлі даму траекторияларына алып шықты.

Осылайша, белгілі бір тарихи таңдаудың белгілі бір саяси институтқа берілуі және оған кейбір функциялардың бекітілуі мемлекеттің тағдырын айтарлықтай анықтаған. Саяси субъектілердің қаржылық функциялармен қамтамасыз етілуі және олардың іске асырылуы саяси күштердің таралуында негізгі фактор болып, әлеуметтік-экономикалық дамудың бағытын айқындаған.

1789 жылғы АҚШ Конституциясының ережелерінде мемлекеттік қаржыны реттеудің негіздері көрініс тапқан. Онда салықтар, бюджет, ақша айналымы, мемлекеттік қарыз және басқа да мәселелермен қатар, мынадай іргелі идеялар бекітілген: қоғам үшін бюджет процесінің ашықтығы мен қолжетімділігі; негізгі қаржылық өкілеттіктердің (салық, бюджет, қарыз және т.б.) өкілді органға берілуі; мемлекеттік қарыздар бойынша құқықтық мұрагерлік кепілдіктері; мемлекеттің ақша эмиссиясы және басқа да қағидаттар.

Сонымен қатар, қаржы-құқықтық аспектілер жаңа конституциялық өкілеттіктердің қалыптасуына ықпал етті. Мысалы, мемлекеттің қарыздарын өтеуі Конституцияға сәйкес келсе, ал 1791 жылдың басында Конгресс мақұлдаған АҚШ Ұлттық банкінің құрылуы оның конституциялық өкілеттіктерінен айқын тыс шыққан еді. Осыған байланысты А. Гамильтон Конгресс иеленетін «құрамдас (немесе астарлы) өкілеттіктер» доктринасын тұжырымдады.[429]

АҚШ-тың мемлекеттік қарызының болуының өзі парадокс еді, себебі елде федералдық бюджет болмаған. Ұлттық банк құру және салықтарды (акциздер, кедендік баж салығы, жер салығы) енгізу қарыз мәселесін шешуге бағытталды. Салықтарды алуды негіздей отырып, А. Гамильтон егер Конгресс АҚШ атынан қарыз алуға құқылы болса, онда «жорамал өкілеттіктер» доктринасына сәйкес, бұл қарыздарды қамтамасыз ету үшін қажетті кез келген шараларды қабылдауға да құқылы деп санады.[430]

Елдің тұтастығын сақтау мақсатында орталық, штаттарға қарсы тұра отырып, өз қаржылық өкілеттіктерін одан әрі күшейте бастады. Қатаң қарсылас

428 Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Пер. с англ., под науч. ред. А. Смирнова – М.: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. - .207-б.

429 Конституция США: История и современность / Под ред. А.А. Мишина, Е.Ф. Язькова – М.: Юридическая литература, 1988. -89-б.

430 Филимонова М.А. Александр Гамильтон и создание Конституции США. – М.: Издательство Нобель Пресс, 2013. - С.143.

жағдайында орталық билікті нығайтудың алғашқы әрекеттері қазына мен жалпымемлекеттік қаржы тетігін құру бағыты бойынша жүзеге асырылды. Осылайша, 1782 жылғы 11 ақпанда қаржы суперинтенданты Роберт Моррис Конгресте сөз сөйлеп, баяндамасында мысқылмен былай деген: Мақалалар Конгреске «бәрін талап ету құқығын» бергенімен, штаттарға «ештеңе бермеу артықшылығын» қалдырған. Сондықтан штаттар қанша ақша береді және квоталар бойынша қашан есептеседі – оны тек «бәрін білетін» ғана біледі.[431]

Мемлекеттің қалыптасуының барлық жағдайларында шешуші фактор – қоғамның билік тетіктерін орталықтандыру қабілеті болғандығын атап өткен жөн. Бұл тұрғыдан алғанда Қазақстан да ерекшелік болған жоқ. Осылайша, Малиновский В.А.-ның пікірінше, XX ғасырдың 90-жылдарының ортасында Қазақстанда президенттік басқару формасын бекіту қажеттігі мемлекеттің өзін-өзі ұйымдастыруы қажеттігін айқындайтын нақты жағдайлардан туындаған, бұл – қоғам жүйесінің негізгі элементтерінің тепе-теңдігінің бұзылуына берілген жауап болды.[432]

Басқаша айтқанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген Президенттің мәртебесі сол кезеңнің шынайы жағдайларын көрсететін.

1995 жылғы наурыз бен 1996 жылғы қаңтар аралығында қосымша өкілеттіктерді беру Қазақстанның құқықтық жүйесіне серпін берді, нәтижесінде республиканың Президенті әртүрлі салаларда бірқатар жарлықтар қабылдады.[433] Атап айтқанда, республикада қаржылық реформалар басталды. 1996 жылы бюджетті орындау үшін қазынашылық жүйесін құру аяқталды. Республика бюджеті алғаш рет жаңа бюджет классификациясы бойынша орындалды, бұл оның ашықтығын қамтамасыз етті.[434]

90-шы жылдары XX ғасырда президент пен парламенттің өкілеттіктері туралы маңызды пікірталастар болды. Президенттік биліктің күшеюінің теріс және оң жақ тенденциялары белгіленді. Мысалы, Н.А. Шайкенов өзінің пікірінде бас хатшыдан өркениетті президентке айналу баяу, бірақ тоқтатылмас объективті процесс болып жатқанын айтқан. Бұл экономиканың және саяси жүйенің даму логикасынан туындайды. Заң шығарушы органның позицияларының әлсіреуі туралы Н.А. Шайкенов:1995 жылғы Конституцияда Парламентке берілген кейбір өкілеттіктер ол кедейленген қоғамның ереуіл комитетінен кәсіптік заң шығарушы органына айналуына негіз болады. Конституция Парламенттің заң шығару мүмкіндіктерін шектемейді, -деп айтқан.[435]

Г.С. Сапарғалиев Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің мүшелерін тағайындау мәселесінде Парламенттің өкілеттігін

431 Становление американского государства / Отв. ред. А.А. Фурсенко. - СПб.: Наука, 1992. - .16.-б.
432 В.А. Малиновский. Президент Республики Казахстан: институт, функции и институты власти. Дисс. … з.ғ.д.. – А., 2004. – 19-б.
433 Сол жерде.152-б.
434 Кубеев Е.А. Указ. соч. -.211-б.
435 Құқық ілгерілетуші: Нағашбай Шайкеновке арналған естелік. 2 том., 2-басылым түзетіліп, толықтырылды. Астана: Фолиант, 2002. -159, 178-б.

кеңейту туралы ұсынысқа теріс баға бере отырып, президенттік басқару жүйесі жағдайында Парламенттің өкілеттігін шексіз кеңейтуге болмайды, бұл болжанбайтын салдарға әкелуі мүмкін деген қорытындыға келеді.[436]

Өз кезегінде, Н.Х. Калишеваның пікірінше, атқарушы биліктің үстемдігіне байланысты парламенттің қаржы саласында жеткілікті тәуелсіздігі мен айтарлықтай бақылау құралдары жоқ.[437] Осыған қарамастан, ҚР Парламенті саяси ерік-жігер көрсетті және атқарушы биліктен қаржы саласындағы міндеттерді тиісті түрде орындауды талап етті. Мысалы, 1996 жылғы желтоқсанда «Бюджет жүйесі туралы» заң жобасын талқылау барысында депутаттар бюджеттің орындалуы туралы ағымдағы есептілікті талап етті. Соңында депутаттардың шамамен 150 ескертуі, ұсынысы мен толықтыруы енгізіліп, жобаны баптары бойынша, оның ішінде келісім комиссиясының талқылау аясында үкімет пен парламент ымыраға келді.

Әлеуметтік шындықты қажеттілік пен заңдылық ретінде қарастыруға болмайды, себебі оның дамуы тарихи міндеттілік сипатын алуы мүмкін. Объективті әлеуметтік-экономикалық факторлардан бөлек, қоғам өмірінің көптеген салаларында оперативті әрі тиімді реформалар жүргізу қажеттілігі мен мемлекеттік институттарды қалыптастыру, саяси күштердің арақатынасы сияқты ішкі жағдайларға қоса, сыртқы жағдайлар, конституциялық циклдің фазалары және халықаралық бағыттар да айтарлықтай ықпал етті.

Айта кету керек, кеңес дәуірінен кейінгі кеңістіктегі кейбір елдерде президенттік басқару формасының қалыптасуы қарсылық туғызып, қатты сынға ұшырады. Мысалы, В.О. Лучин ресейлік ғылыми айналымға «указное право» терминін енгізеді. Оның пікірінше, РФ Президентінің дискрециялық билігін кеңейтуі және Жарлықтың Заңға қатысты маңызын асыра көрсетуі биліктер бөліну принципіне, сонымен қатар Заңның үстемдігіне негізделген құқықтық мемлекетке қарсы бағытталған авторитарлық тенденцияны көрсетеді.[438]

Е.А. Лукьяновтың пікірінше, қоғам қатынастарының өзгеруіне жедел жауап ден қоюды қайта қарауға кірісіп, мемлекет басшысының нормалар шығаруындағы еркіндігін шектейтін Конституцияны жоюға белсенді қадамдар жасады.[439]

Саясаттанушылар Б. Мадьяр мен Б. Мадловичтің пікірінше, Қазақстан коммунистік диктатурадан мінсіз үлгідегі патроналдық автократияға өтті; кеңестік дәуірдің соңындағы бюрократиялық патронализм жаңа жағдайларға бейімделіп, бейресми патроналдық желіге айналды.[440]

436 Қоғамның саяси жүйесін жаңғырту жағдайында саяси реформаларды іске асырудың конституциялық-құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелері: монография. -А.: «Норма-К» Баспасы, 2010. - 25б.

437 Н.Х. Калишева Қазақстан Республикасының қалыптасуының Конституциялық-құқықтық негіздері. Дисс. з.ғ. к. - А., 1999. – 42-б.

438 Лучин В.О. «Указное право» в России. – М.: ХГЦ «Велес», 1996. – 24-б.

439 Лукьянова Е.А. Конституционные риски: учебно-методическое пособие. – М.: Кучково поле, 2015. - 92-б.

440 Б. Мадьяр Б., Мадлович Б. Посткоммунистические режимы. Концептуальная структура. Том 2. // Пер. с англ. Игнатьевой Ю. под ред. Решетникова А. М.: Новое литературное обозрение, 2022. – 588-б.

Мемлекет басшысының билікті шоғырландыруы мен мемлекеттік басқарудың авторитарлық сипаты жөніндегі жоғарыда айтылған пікірлерді қорытындылай келе, бұл құбылысқа берілген бағаның біржақты әрі жағымсыз сипатта екенін атап өткен жөн. Теріс сипаттамалардан бөлек, авторитаризмнің жағымды жақтары да бар. Биліктің авторитарлық сипатына, жалпы әлеуметтік құбылыс ретіндегі авторитаризмге берілетін кез келген баға нақты өмірлік деректерге негізделіп, шынайы ақиқатты дұрыс көрсетуі керек.[441]

Мемлекеттің қаржылық қызметінің маңызды бағыттарының бірі – субсидиялар бөлу болып табылады.

ҚР Бюджет кодексінің 14-бабы 3-тармағына сәйкес, бюджеттік субсидиялар – бұл мемлекеттік функцияларды орындаудың және республика не өңірдің әлеуметтік-экономикалық даму міндеттерін жүзеге асырудың басқа жолы болмаған жағдайда, ҚР заңнамалық актілерінде көзделген жағдайларда жеке және заңды тұлғаларға бюджеттен берілетін қайтарымсыз төлемдер.

Мемлекеттің бюджеттік қаражаттарды бөлу кезінде субсидияларды пайдалануы тек экономикалық факторлармен, мысалы, тариф қалыптастырумен ғана емес, ең алдымен мемлекеттің әлеуметтік функциясымен байланысты. Бұл субсидиялар қоғам үшін маңызды салаларда әлеуметтік қамтамасыз ету, халыққа қызмет көрсету және оны қорғау, халықты жұмыспен қамту, денсаулық сақтау, білім беру, тұрғын үй қатынастары және т.б.) көрсетілетін қызметтердің кең ауқымына таралады. Мысалы, тұтынушылар үшін қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында тарифтер табиғи монополиялар саласында белсенді түрде қолданылады, мұнда тарифтік реттеу көзделген.

Әлеуметтік мәселелердің маңыздылығы, Отфрид Хёффе атап өткендей, XVIII-XIX ғасырларда әлеуметтік әділдік тұжырымдамасын әзірлеу контекстінде ұғыныла бастады.[442] Қазіргі уақытта әлеуметтік әділдік қағидаты бірнеше елдердің конституцияларында көрініс табады.

Қазақстанда демократиялық және құқықтық мемлекет құру практикасының ең маңызды мәндік қасиеттерінің бірі – әлеуметтік әділдік қағидатын қоғамның іргелі құндылығы ретінде дәйекті түрде жүзеге асыру болып табылатына келісу керек. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен қолданыстағы құқық жүйесінің барлық көріністері осы әлеуметтік әділдік қағидатын білдіріп, жүзеге асыруы тиіс.[443]

О. Хёффенің пікірінше, әділдік ұғымы әдетте бөлу призмасы арқылы қарастырылады, алайда ол әділдікті бөлуден емес, өзаралық немесе алмасу қағидатынан бастау қажет деп есептейді. Әлеуметтік әділдік үшін жауапты инстанция ретінде мемлекет, оның айтуынша, негізінен тек қосалқы, яғни субсидиарлық іс-қимыл-

441 Марченко М.Н. Авторитарная система государственной власти и управления: история и современность: учебное пособие. – М.: Проспект, 2024. - С.5.

442 Хёффе О. Справедливость: философское введение / Пер. с нем. Кильдюшова О.В. Под ред. Дмитриева Т.А.– М.: Праксис, 2007. - С.126.

443 Айтхожин К.К. Указ. соч. - С.10.

дарға ғана қабілетті. Сондықтан алмасу әділдігі – әділдік ұғымының бастапқы нүктесі болып табылады.[444]

Әлеуметтік әділдік қағидаты – мемлекеттің қаржылық қызметін жүзеге асырудағы іргелі негіз болып табылады. Ол ақша қорларын қалыптастырудан басталады, бұл тек міндетті төлемдер және басқа да алынатын тәсілдер арқылы қоғамдық өнімнің бір бөлігін мемлекет пайдасына алу ғана емес, сонымен қатар ақшалай қорларды қайта бөлумен және мемлекет қаржысының, соның ішінде квазимемлекеттік сектор субъектілерінің кірістерін пайдалануды ұйымдастыруымен де байланысты. Қоғамдық қаржы саласындағы осы функциялардан басқа, валюта реттеу саласында да әлеуметтік әділдік қағидаты ескерілуі тиіс.

Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде жариялайды, оның ең жоғары құндылықтары – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Мемлекеттің әлеуметтік сипаты Конституциялық Соттың 2023 жылғы 8 сәуірдегі №8 нормативтік қаулысында көрсетілгендей, Негізгі Заңда (24, 27, 28, 29-баптар және басқалар) бекітілген адам мен азаматтың бірқатар құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асырылуында көрініс табады.

Мемлекеттің әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуі, айтылғандай, жиі кәсіпкерлік қызметке тарифтік реттеу түрінде тікелей араласуды талап етеді, сондықтан шығындарды өтеу үшін, оның ішінде субсидиялау арқылы, әртүрлі өтемақы тетіктерін қолдану қажеттігі туындайды.

Тарифтерді мемлекеттік органдар белгілеген жағдайда шығындарды субсидиялау – бұл бюджет қаражатын пайдалану тәртібін реттейтін заңнама объектісі. Осыған сәйкес, билік органдарының шешімдері мен құқықтық актілері негізінде, негізгі мүдделі тараптардың жағдайының негізгі көрсеткіштерін ескере отырып, көрсеткіштердің өзара байланыстарын есепке алатын экономикалық-математикалық болжау модельдерін пайдалана отырып, шығындарды субсидиялау бойынша мемлекеттік қызметтің стандартты шарттары қалыптастырылады.

Алайда, бюджеттік қаражаттың тапшылығы мен тарифтік негізді есептеу өлшемшарттарының мемлекеттік тарапынан белгіленбеуіне байланысты кәсіпкерлердің құқықтары мен мүліктік мүдделері жиі бұзылады.

Мысалы, тарифтерді есептеудің біртекті әдістемелік негізін қамтамасыз ету үшін ҚР Көлік және коммуникация министрінің 2011 жылғы 13 қазандағы бұйрығымен Тұрақты маршруттар бойынша жолаушылар мен жүкті тасымалдау қызметтеріне тарифтерді есептеу әдістемесі бекітілді.

Аталған әдістеменің негізінде жолаушылар мен жүкті тұрақты автомобиль маршруттарымен тасымалдау тарифтерін қалыптастыруға арналған экономикалық-математикалық модель жатыр, ол тұрақты маршруттардағы автокөлікпен жүру тарифтерін негіздеу технологиясының әдістемелік біртектілігін қамтамасыз етеді. Осы модель формуладан тұрады, оның айнымалыларына нақты және болжамды деректер кіреді. Сонымен бірге, жолаушылар ағынының алгоритмі

444 Хёффе О. Указ. соч. - С.126 - 127.

модельде ескерілмеген (маусымдық ауытқулар, аймақтың әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері, миграциялық ағындар, басқа көлік түрлері және т.б.) көптеген құрамдас бөліктерден тұрады.

Осылайша, тариф пен субсидиялау тетігі тұрақты бағыттар бойынша тасымалдаушыларды тең емес жағдайға қоятын негіздерді қамтиды.

Бюджеттік субсидиялардың бағдарламалар әкімшісі арқылы төленуі Қазақстан Республикасының Бюджет кодексінің 110-бабының 3-тармағына сәйкес, төлемнің негізділігін растайтын құжаттарға сүйене отырып, ағымдағы қаржылық жылға көрсетілген сомалар шегінде, бюджеттік бағдарламалардың белгіленген тәртіптері бойынша жүзеге асырылады. Алайда, тасымалдаушылардың шығындарын өтеу үшін бөлінетін субсидиялардың толық көлемде алынбауы кең таралған мәселе болып табылады. Мысалы, 2019 жылы Астана қаласында тасымалдаушылардың шығындарын өтеу қажеттілігі жалпы 15,7 млрд. теңгені құраса да, бюджеттік өтініш тек 3,9 млрд. теңгемен ғана қанағаттандырылған.[445]

Қарағанды облыстық соты 2022 жылғы 13 қаңтарда әлеуметтік маңызды қатынастар бойынша жолаушылар тасымалдауды субсидиялау бағдарламасының әкімшісі мен тасымалдаушы арасындағы істі қарастырып, жергілікті бюджет тапшылығы салдарынан тасымалдаушының барлық шығындарын өтеуге мүмкіндігі болмағаны туралы қаулы шығарды.

Батыс Қазақстан Автокөлік тасымалдаушылары қауымдастығының өкілдері де шығындарды өтеуге бюджет қаражатының жетіспеушілігін атап өтеді. [446]

Тасымалдаулардың төмен кірісі және шығыны негізінен жыл сайын бөлінетін бюджет қаражаты тасымалдаушының шығындарын толық жаба алмауымен байланысты. Нәтижесінде, жанар-жағар май материалдарын, қосалқы бөлшектерді жеткізушілерге, лизинг төлемдеріне және т.б. кредиторлық берешек өсуде.[447] Залалдың толық өтелмеуі азаматтық айналымның бүкіл тізбегіне теріс әсер етіп, әдетте әлеуметтік маңызы бар тасымал қызметтерінің сапа деңгейіне кері ықпалын тигізеді. Тарифтік реттеу әлеуметтік осал топтарды қорғауға бағытталған игі ниеттерге ие болғанымен, жергілікті бюджет тапшылығы жағдайында тасымалдаушыны тұрақсыз қаржылық-экономикалық жағдайға әкеледі, кредиторлық берешектің өсуіне және ақыр соңында оның банкротқа ұшырауына алып келеді.

Әлеуметтік маңызы бар қызметтер мен тауарлардың бар екенін ескере отырып, әртүрлі сатушылар мен сатып алушылар әрекет ететін жағдайда әртүрлі бағалардың болуы – күтілетін және кей жағдайларда тиімді де болуы мүмкін. Мемлекет негізсіз тариф енгізіп, оған байланысты шығындарды бюджет субсидиялары арқылы өтеген жағдайда, қызмет көрсетушілердің шығынды үнемдеуі мен

445 URL: https://kazpravda.kz/n/o-polozhenii-na-grani-bankrotstva-zayavili-predstaviteli-avtoparkov-stolitsy/ (қараған күн: 15.03.2025).

446 С.Т. Мұқанов тасымалдаушылардың шығындарын субсидиялауға бөлінген бюджет қаражатын пайдалану тиімділігінің аудиті // «Мемлекеттік аудит – Государственный аудит». – 2022. - №3 (56). – 9-б.

447 Арментано Д. Антитраст против конкуренции. / Пер. с англ. Куряев А. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 267-б.

табысы мемлекет пайдасына айналады. Мұндай араласу баға бойынша дискриминация қаупін арттырады, яғни тасымалдаушылар көрсететін біртекті қызметтерге әртүрлі тарифтер белгіленіп, субсидиялау өлшемшарттарының бірізді болмауы өндірістік шығындардың әркелкі болуына әкеледі.

Бағалық дискриминация мәселелері жиі сот талқылауына себеп болған. Мысалы, 1945 жылы АҚШ Жоғарғы соты «Corn Products Refining Company» компаниясының баға қалыптастыру жүйесі сөзсіз түрде жүйелі бағалық дискриминацияға алып келетінін, яғни бір өңірдегі сатып алушыларға артықшылық беретін баға аймағын қалыптастыратынын, бұл нақты шығындармен байланысты емес болғандықтан заңсыз деп таныған. [448]

Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің міндетін атқарушының 2022 жылғы 21 тамыздағы бұйрығымен дизель отынына сараланған бағалар белгіленіп, өңірге байланысты өнімді босатудың лимитіне әртүрлі бағалар бекітілді. Мұндай тәсіл Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі кәсіпкерлер үшін тең емес жағдайлар туындатып, бұл да бағалық дискриминацияның көрінісі болып табылады.

Осылайша, мемлекеттің экономикаға негізсіз араласуы кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында кәсіпкерлік субъектілері тең мүмкіндіктерге ие болуы тиіс Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінің 6-бабының 2-тармағын бұзуға әкеледі. Ал тең мүмкіндіктердің болмауы өз кезегінде кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне қатысты субъектілердің құқықтарының бұзылуына алып келеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес, әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады. Басқаша айтқанда, кәсіпкерлік еркіндігі – заңдылық қағидатымен тығыз байланысты негізгі конституциялық қағидаттарының бірі. Кәсіпкерлік қызмет еркіндігін шектеу негіздері мен шектері Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабы 1-тармағынан туындайды.

ҚР Конституциялық Соты бұл шектеулерге бірнеше рет назар аударған – конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін (21.04.2023 ж. №11, 18.05.2023 ж. №14-НҚ, 13.06.2023 ж. №19-НҚ нормативтік қаулылар).

Осылайша, мемлекеттің әлеуметтік функциясы тек қана қоғамдық қаржының тұрақтылығы, шығындар мен нәтижелер арасындағы оңтайлы тепе-теңдік жағдайында ғана жүзеге асырыла алады. Мұндай қорытынды тек тарифтерді қалыптастыру мен субсидиялау тетіктерінен ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік қарыздар мен қарыз алулар жүйесінен де туындайды. Көптеген елдерде бюджеттің теңгерімділігі мен негізділігін, мемлекеттік қаржыларды бөлуге қа-

448 Морозова О.С. Правовое регулирование межбюджетных отношений в ФРГ: монография. – М.: Проспект, 2015. – 64-б.

таң шектеулерді бекітетін қаржы заңнамасының ұқсас қағиғаттары қолданылады, оның ішінде бұл нормалар конституциялық деңгейде де жазылған.

2009 жылы Федеративтік Германияның Негізгі заңында бюджетті теңгерімді ету үшін «Schuldenbremse» («қарыз тежегіші») деп аталатын арнайы тетік енгізілді. Бұл тетік қарыз алу шегін шектеуге бағытталған. Мысалы, Негізгі Заңның 109-бабына сәйкес, федералдық бюджет пен жерлердің бюджеттері қосымша қарыз алусыз теңгерілуі тиіс.

2022 жылы пандемия салдарларын жеңілдетуге арналмаған қарыздар арнайы қорда жинақталған еді, бірақ ГФР-ның үкіметі оны басқа мақсаттарға қайта бөлу туралы шешім қабылдады. Депутаттардың шағымы бойынша 2023 жылғы 15 қарашадағы Федералдық Конституциялық сот шешімімен бұл қайта бөлу Германияның Негізгі Заңының 109-бабының 3-тармағына, 110-бабының 2-тармағына және 115-бабының 2-тармағына қайшы деп танылып, атқарушы биліктің шешімі жарамсыз деп жарияланды. [449]

Дегенмен, ГФР-ның Федералдық Конституциялық соты шешімдерінің қаржылық қатынастардың дамуына айтарлықтай ықпалы бар екенін атап өту керек. Мысалы, соттың ерекше рөлі Германияда қаржылық ресурстарды бөлу және қайта бөлу процесін реттейтін нормалар жүйесі – қаржылық теңгерім қалыптастыруда ерекше бағаланады.[450]

Қазақстанда да мемлекеттік қарыз мәселелері бар.

ҚР 2030 жылға дейінгі мемлекеттік қаржыны басқару тұжырымдамасына сәйкес 2013 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде мемлекеттік қарыз деңгейі ЖІӨ-нің 12,5%-дан 27,0%-ға дейін өскен. Осы кезеңде мемлекеттік қарыз номиналды түрде 5 есе өсті (2013 жылы 4,4 трлн теңгеден 2021 жылы 22,0 трлн. теңгеге дейін). Оның шамамен 80%-ын Үкіметтің қарызы құрайды, бұл қарызды қызмет көрсетуге жұмсалатын шығындардың өсуіне әкелді 2021 жылы мемлекеттік бюджеттің кірістерінің 17%-ы үкімет қарызын қызмет көрсету мен өтеуге жұмсалды. 2024 жылы қарыз 17,2%-ға өсіп, 31,8381 трлн. теңгені құрады, яғни абсолютті мәнде 4,6724 трлн теңгеге артты. Бұл өсім қарқыны бұрынғы көрсеткіштерге қарағанда әлдеқайда жоғары: 2022 жылы қарыз 8,6%, ал 2023 жылы 7,3% өскен еді.[451]

Тиісінше, мемлекеттік қарыздың өсуін тежеу және оған бақылау жүргізу – аса маңызды міндеттер. Инвестиция үлесінен ағымдағы тұтыну үлесіне ауысудың нәтижесінде болашақ ұрпақтардың иығына жүк түсуі болып табылады. Осыған байланысты Парламенттің бақылауын күшейтуге бағытталған Қазақстанның Бюджет кодексіндегі жаңа өзгерістер негізді деп саналады. Атап айтқанда, мемлекеттік кепілдіктерді беру лимиттері, мемлекеттік кепілгерлік лимиттері, Үкімет қарызы

449 URL:https://www.zakon.kz/ inansy/6466144-naskolko-velik-gosudarstvennyy-dolg-rk-i-kakie-riski-on-predstavlyaet-dlya-ekonomiki--mneniya-ekonomistov.html (қараған күн: 07.04.2025).

450 Латыпова Н.С. Гражданская война (1861 – 1865 гг.) и ее влияние на формирование государственно-правовой системы США. – М.: Наука, 2019. – 127-б.

451 URL: https://www.kt.kz/rus/ekonomika/povtornoj_devaljvacii_tenge_ne_budet_1153584401.html (қараған күн: 07.04.2025).

мен жергілікті атқарушы органдар қарызының лимиттері, сондай-ақ квазимемлекеттік сектор субъектілерінің сыртқы қарызының лимиттері Парламенттің қарауына ұсынылып, бюджет туралы заңмен бекітілетін болады.

«Фрайбург мектебі» ғалымдары Негізгі Заң аясында қаржы-құқықтық мәселелерді реттеу бойынша маңызды үлес қосқанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, эмиссия мен ақша айналымының көптеген мәселелері, орталық банкінің мемлекеттік жүйедегі рөлі, оның жеке банктермен өзара әрекеті, азаматтардың банктік депозиттері бойынша мемлекеттің кепілдіктері және басқалары Фридрих Лутцтың «Основной вопрос денежной конституции» (1936) атты еңбегінде ашылған. Оның кейбір ескертулері қазіргі уақытта да өзекті болып табылады. Яғни, ақша эмиссиялау құзыретіне қоса, Ф. Лутцтың айтуынша, мемлекет олардың тұрақтылығын қамтамасыз ету функциясын өз мойнына алады. Бұл өте маңызды, өйткені тұрақсыздық төлем дағдарыстарына алып келеді және қарапайым ақша ұстаушыларға зиян тигізеді. [452]

Төлем құралдарының заңдылығы және оларды енгізген актілердің конституциялылығы мәселелері сот тыңдауларының тақырыбы болды. Мысалы, 1862 жылғы ақпанда АҚШ-та қазынада ақша жоқ болғандықтан, тиісті акт қабылдау қажеттігі өте маңызды болды.

1862 жылғы 25 ақпанда Авраам Линкольн «Заңды төлем құралы туралы» заңға қол қойды. Бұл заң бойынша банкноттар АҚШ-та барлық жеке және қоғамдық қарыздарды өтеу үшін заңды төлем құралы ретінде танылды. Алайда АҚШ Конституциясының I-тарауының 8-бөлімінде Конгрестің тиын соғу және оның, сондай-ақ шетелдік монетаның құнын реттеу құқығы көрсетілген, яғни мәтіннің тура мағынасында тек металл ақшалар туралы айтылған еді. 1870 жылы «Хепберн Грисволдқа қарсы» ісі бойынша АҚШ Жоғарғы соты қағаз ақшаны төлем құралы ретінде тану АҚШ Конституциясына қайшы деп таныды. [453] Яғни, 1862 жылғы 25 ақпандағы «Заңды төлем құралы туралы» заң конституциялық емес деп жарияланды. Дегенмен, кейінгі сот шешімдерінде қағаз ақша заңды төлем құралы ретінде қабылданды.

Заңды төлем құралын айналымға енгізумен қатар, ұлттық валютаның тұрақтылығы мәселесі де маңызды болып табылады.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» 1995 жылғы 30 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңның 8-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының банкноттары мен монеталарын шығару құқығы тек Ұлттық Банкіне тиесілі. Бұрын Ұлттық Банктің міндеттеріне тұрақты ақша, несие және банк жүйесін қамтамасыз етуге жәрдемдесу кірген.

1999, 2009 және 2014 жылдары реттеуші орган – Ұлттық Банк теңгенің үш мәрте девальвациясын жүргізді.

---

452 URL: https://kazpravda.kz/n/in lyatsionnoe-targetirovanie-dostizheniya-i-vyzovy/ (қараған күн: 08.04.2025).

453 Латыпова Н.С. Гражданская война (1861 – 1865 гг.) и ее влияние на формирование государственно-правовой системы США. – М.: Наука, 2019. - С.127.

2014 жылғы 12 ақпанда ҚР Ұлттық Банкінің Төрағасы Қ.Н. Келімбетов «ешқандай қайталама девальвация болмайды» деп сендірді.[454] Алайда, 2015 жылғы 20 тамыздан бастап Ұлттық Банк жаңа ақша-кредит саясатына көшті. Бұл саясат инфляциялық таргеттеу режиміне негізделді, валюталық дәліз жойылып, еркін өзгермелі айырбас бағамына көшу жүзеге асырылды. Баспасөзде атап өтілгендей, «ауыр жағдайларда жүзеге асырылғанына қарамастан, валюта нарығындағы жағдай тез тұрақталды»..[455] Алайда, бұл қадамның халық үшін теріс әлеуметтік-экономикалық салдарларынан толықтай қашып құтылу мүмкін болмады.

Ақша-кредит саясаты мен банк реттеуі саласында жинақталған проблемаларды шешу үшін қаржылық реттеудің ашықтығын, ҚР Ұлттық Банкінің шешім қабылдаудағы тәуелсіздігін қамтамасыз ететін, сондай-ақ халықтың елдегі қаржы және банк секторының қызметіне деген сенім деңгейін арттыратын кешенді шешімдер қабылдау қажет.

Ел алдында тұрған міндеттерді, мемлекеттік басқару тетіктерін кезең-кезеңімен жаңғыртуды, конституциялық реформаны жүзеге асыруды, ҚР Конституциялық Сотының табысты жұмысын ескере отырып, республиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету, сондай-ақ мемлекеттің қаржылық қызметін жүзеге асыру барысында жария және жекеше мүдделердің нақты тепе-теңдігін сақтау мақсатында жария қаржы саласын одан әрі жетілдіру қажет. Бұрын да атап өтілгендей, қаржы құқығы жаңа бағыттарға сәйкес, мемлекеттің мүліктік және онымен байланысты мүліктік емес мүдделерін ғана қорғап қоймай, сонымен қатар объективті экономикалық көрсеткіштер мен Негізгі Заңның негізгі қағидаттарына сүйене отырып, азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуі тиіс. Қоғамдық қатынастар мемлекеттік қаржы саласында әлеуметтік әділдік талаптарына сай дамуы тиіс. Қаржы құқығының конституциялық негіздерін жан-жақты әрі терең зерттеу ғана мемлекеттік қаржыны сапалы реттеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ.К. Айтхожин. Қазақстан Республикасы Конституциясының теориялық мәселелері. Заң ғылымдарының докторы дәрежесін алуға арналған Диссертация. – А., 2008. – 354 б.

2. Д. Арментано .Антитраст против конкуренции / Пер. с англ. А. Куряев– М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 432-б.

3. Г. Арним. Финансовые полномочия. В кн.: Государственное право Германии. Т.2. / пер. с нем. Реутова С.А., Сидорова Е.А., Фомина Л.П. М.: Институт государства и права РАН.

4. Х.У. Арыстанов. Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысының құқықтық негіздері мен принциптері. Заң ғылымдарының кандидаты дәрежесін алуға арналған диссертация. – А., 1994. – 167 б.

5. О.А. Бабошин. Система конституционного права как отрасли российского права: вопросы теории и практики. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата юридических наук. Екатеринбург, 2001. – 25 б.

454 URL: https://www.kt.kz/rus/ekonomika/povtornoj_devaljvacii_tenge_ne_budet_1153584401.html (қараған күн: 7.04.2025).

455 URL: https://kazpravda.kz/n/inflyatsionnoe-targetirovanie-dostizheniya-i-vyzovy/ (қараған күн: 08.04.2025).

6. Г.А. Гаджиев. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности): монография. М.: Норма, ИНФРА-М, 2021. – 320 б.

7. П.М. Годме. Финансовое право // Пер. с франц. М.: Прогресс, 1978. – 432 б.

8. Н.Х. Калишева. Қазақстан Республикасының қалыптасуының Конституциялық-құқықтық негіздері. Заң ғылымдарының кандидаты дәрежесін алуға арналған диссертация. – А., 1999. – 125 б.

9. Қоғамның саяси жүйесін жаңғырту жағдайында саяси реформаларды іске асырудың конституциялық-құқықтық және ұйымдастырушылық мәселелері: монография. -А.: «Норма-К» баспасы, 2010. – 280-б.

10. Конституция США: История и современность // Под ред. Мишина А.А., Язькова Е.Ф. М.: Юридическая литература, 1988. – 320 с.

11. Е.А. Кубеев Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздері. Заң ғылымдарының докторы дәрежесін алуға арналған Диссертация. – М., 1998. –387 б.

12. Т.Л. Лабутина. Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов (1660 - 1681). М.: Наука, 1982. – 208 б.

13. Н.С. Латыпова. Гражданская война (1861 – 1865 гг.) и ее влияние на формирование государственно-правовой системы США. М.: Наука, 2019. 215 б.

14. Е.А. Лукьянова. Конституционные риски: учебно-методическое пособие. М.: Кучково поле, 2015. – 448 б.

15. Ф.Лутц. Основной вопрос денежной конституции. В кн.: Теория хозяйственного порядка: «Фрайбургская школа» и немецкий неолиберализм: Пер. с нем., сост., предисл. и общ. ред. В. Гутника. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002.

16. В.О. Лучин. «Указное право» в России. – М.: ХГЦ «Велес», 1996. – 52 б.

17. Б. Мадьяр, Б. Мадлович посткоммунистік режимдер. Тұжырымдамалық құрылым. 2 том / Транс.ағылшын тілінен. Ю. Игнатьева ред. А. Решетникова – М.: жаңа әдеби шолу, 2022. – 888 б.

18. В.А. Малиновский. Президент Республики Казахстан: институт, функции и институты власти. Диссертация на соискание степени доктора юридических наук. А., 2004. – 321 б.

19. М.Н. Марченко. Авторитарная система государственной власти и управления: история и современность: учебное пособие. М.: Проспект, 2025. – 128 б.

20. О.С. Морозова. Правовое регулирование межбюджетных отношений в ФРГ: монография. М.: Проспект, 2015. – 136 б.

21. С.Т. Мұқанов. Тасымалдаушылардың шығындарын субсидиялауға бөлінген бюджет қаражатын пайдалану тиімділігінің аудиті / / «Мемлекеттік аудит – Государственный аудит».- 2022. - №3 (56).

22. Д. Норт. Понимание процесса экономических изменений // Пер. с англ. под науч. ред. Смирнова А. М.: Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. – 256 б.

23. Құқық іргелетуші: Нағашбай Шайкеновті еске алу. 2-том басыл. 2-ші қайта түзету және толықтыру. 2-том. - Астана: Фолиант, 2002. - 400 б.

24. Е.В. Порохов. Конституционное обязательство по уплате налогов. Диссертация на соискание степени кандидата юридических наук. А., 1997. – 231 б.

25. Р.А. Подопригора. Современное административное право: казахстанский и зарубежные подходы. В кн.: Ежегодник публичного права – 2014: «Административное право: сравнительно-правовые подходы». М.: Инфотропик Медиа, 2014.

26. Е.В. Порохов. Налоговое право: учебник для вузов (академический курс). А.: НИИ Финансового и налогового права, 2023. – 1148 б.

27. З.М. Самалдықова. Қазақстан Республикасының Парламенті (құрылымы, қызметінің негізгі бағыттары). Заң ғылымдарының кандидаты дәрежесін алуға арналған диссертация. – А., 2001. – 145 б.

28. Становление американского государства // Отв. ред. А.А. Фурсенко. СПб.: Наука. 1992. – 320 б.

29. М.К. Сүлейменов. Құқық суперсаласы ретіндегі конституциялық құқық. Кітапта.: Қазақстандық қоғамды жаңғырту жағдайында саяси жүйені қалыптастыру және жетілдіру (теория мен практика мәселелері): арасындағы материалдар. ғылыми.- теор. конференциялар, Алматы, 2011 жылғы 24 маусым, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. – А.: Қазақ университеті, 2012.

30. С.Ф. Ударцев. Құқық және мемлекет институттар мен идеялар ретінде: өткен қазіргі және болашақ. Таңдаулылар. - М.: Юрлитинформ, 2022. – 536 б.

26. М.А. Филимонова, Александр Гамильтон и создание Конституции США. М.: Издательство Нобель Пресс, 2013. – 262 -б.

31. К. Фогель. Конституционные основы финансового права. В кн.: Государственное право Германии. Т.2. // пер. с нем. Сидорова Е.А. М.: Институт государства и права РАН.

32. К.П. Хензель. Основной закон и порядки хозяйствования. Исследование с позиций теории порядка. В кн.: Теория хозяйственного порядка: «Фрайбургская школа» и немецкий неолиберализм: Пер. с нем., сост., предисл. и общ. ред. В. Гутника. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002.

33. О. Хёффе. Справедливость: философское введение // Пер. с нем. О.В. Кильдюшова. Т.А. Дмитриеваның редакц. М.: Праксис, 2007. – 192-б.

34. К. Хилл. Английская революция // Пер. с англ. Богиной Ш.А. М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1947. – 184-б.

35. А.И. Худяков. Избранные труды по финансовому праву. СПб.: Издательство «Юридический центр-Пресс», 2010. – 472 -б.

36. Ю.И. Царева. Финансовая политика Тюдоров (1485 – 1603). М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, Петроглиф, 2020. – 368-б.

37. Д.Г. Шустров. Государство как объект конституционно-правового регулирования. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата юридических наук. М., 2012. – 24 -б.

3-БӨЛІМ. КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУДЫ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ, ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТА ЖӘНЕ ЕҢБЕК, ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ҚҰҚЫҒЫНДА АДАМНЫҢ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫ НЫҒАЙТУ

Игорь Иванович РОГОВ
Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссияның төрағасы, Қазақстанның криминологиялық қауымдастығының құрметті президенті, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, з.ғ.д., профессор, 2004-2017 жж. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің төрағасы, 1995-1997 жж. Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты Төрағасының орынбасары

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ

Жалпы құқықтық саясатты, атап айтқанда қылмыстық-құқықтық саясатты іске асыру стратегиясын нақты жоспарлау Қазіргі Қазақстан үшін тән қасиет. Өткен ғасырдың 1990-шы жылдарының басынан бастап үш бағдарламалық құжат іске асырылды және қазіргі уақытта ел Президенті 2021 жылы бекіткен «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы» атты төртінші бағдарламалық құжат қолданыста, ол қылмыстық саясаттың негізгі бағыттарын, тиісті онжылдыққа арналған қылмысқа қарсы күрес стратегиясын айқындайды. Осы және басқа да стратегиялық құжаттардың негізінде қылмыстың алдын алу мен оған қарсы күрестің көптеген қысқа, орта мерзімді мемлекеттік бағдарламалары, оның жемісін берген жекелеген түрлері қабылданды.

Құқықтық саясат Тұжырымдамаларындағы дербес бөлім әрқашан қылмыстық саясат мәселелеріне арналды. Қазақстанда қылмысқа қарсы күрес мәселесіне прагматикалық көзқараспен алдын ала анықталған екі векторлық қылмыстық саясат іске асырылуда. Ол негізінен кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға, алғаш

рет қылмыстық теріс қылықтар жасаған адамдарға, ауырлығы аз және орташа қылмыстарға, сондай-ақ халықтың әлеуметтік осал топтарына - асырауында кәмелетке толмаған балалары бар жүкті және жалғызбасты әйелдерге, егде жастағы адамдарға және т. б. қатысты қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шараларынераықтандыруды көздейді.

Сонымен бірге, Тұжырымдамада қылмыстық қудалаудан жасырынған ауыр және аса ауыр қылмыстар жасауға кінәлі адамдарға қатысты, сондай-ақ қылмыстардың қайталануы кезінде қатаң жауапкершілік шараларын қолдану көзделген. Олар мемлекеттік құрылымдарды кәмелетке толмағандарға қол сұғатын, сондай-ақ ұйымдасқан топтардың немесе қылмыстық қауымдастықтардың құрамында жасалған қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті күшейтуге бағыттады.

Тәуелсіз Қазақстанның қылмыстық заңнамасы осы бағыттарды ескере отырып дамуда. 30 жылдан астам уақыт ішінде қылмыстық заңның бірнеше «ізгілендіру толқындары» өтті, оның барысында бірқатар қылмыстар әкімшілік құқық бұзушылық санатына ауыстырыла отырып, қылмыссыздандырылды, жекелеген қылмыстардың ауырлық дәрежесін қайта бағалау жүзеге асырылды, жазалардың ең төменгі және ең жоғары шегі төмендетілді, қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату мүмкіндіктері кеңейтілді, адамның қоғамнан оқшаулануын көздемейтін жазаларды тағайындау және оларды орындау үшін жағдайлар жасалды.

Қабылданған шаралар елдің «түрме тұрғындарының» санына едәуір ықпал етті. Егер 2000-шы жылдардың басында Қазақстан осы көрсеткіш бойынша Ресей мен АҚШ-тан кейін үшінші орында тұрса, қазір ол бірінші жүз елдің соңында (100 мың адамға шаққандағы тұтқындардың саны 592-ден 168-ге дейін азайды).

2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында қазіргі заманғы қылмыстық-құқықтық саясат адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің қылмыстық қатерлерден қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталғандығы бекітілген. Маңызды бағыт қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған тетіктерді әзірлеу болып табылады.

Қылмыстық заңнаманың мақсаттарына қол жеткізу үшін мынадай мәселелерді шешу қажет:

- адам құқықтары, қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық-құқықтық стандарттардың талаптарын және ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескере отырып, қылмыстық заңнаманы және оны қолдану практикасын жетілдіру, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа тұжырымдамасын әзірлеу;

- қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша жаза тағайындау тетіктерін жетілдіру;

- қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару заңнамаларын бір мезгілде түзете отырып, қылмыстық заңнаманы оңтайландыру;

- елдегі криминогендік жағдайды сапалы жақсартуға қол жеткізу.

Қылмыстық-құқықтық реттеудің жазалау, қалпына келтіру және алдын алу құралдарының теңгерімділігі маңызды болып табылады. Осы тұрғыда

қылмыстық заңнаманың бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге, сотталғандар мен өзге де адамдар тарапынан жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуға барынша бағытталуы ұлғаятын болады. Қылмыстық-құқықтық нормалардың санкцияларын қалыптастыру кезінде олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесі мен құқық бұзушылық сипатына сәйкес келу қағидаты мүлтіксіз сақталуы тиіс.

Қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатылған адамдарға қатысты оларды қолдану мүмкіндігін белгілей отырып, қосымша жазаларды қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларына ақылға қонымды түрлендіруді жүзеге асыру қажет.

Бұдан басқа, қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қатерлер, оның ішінде IT-технологияларды пайдалана отырып, қылмыстық заңнама тұрақты негізде жетілдірілетін болады, жасанды интеллектті қылмыстық мақсаттарда қолдану үшін жауапкершілікті көздейтін құқық бұзушылықтың дербес құрамын енгізу арқылы да алып тасталмайды.

Қазақстанда құқық қорғау жүйесін жаңғырту шеңберінде 2014 жылы қылмыстық, қылмыстық-процестік, қылмыстық-атқару кодекстерінің, сондай-ақ 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің жаңа редакциялары қабылданды. Олар адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделеріне қызмет етуге және елдің құқық қорғау жүйесін қазіргі заманғы сын-қатерлерге барабар ден қоюға мүмкіндік беретін деңгейге шығару жөніндегі міндеттерді шешуге арналған. Оларды әзірлеу кезінде Қазақ КСР Қылмыстық кодексін, бірінші ҚК, ҚПК, ҚАК және Тәуелсіз Қазақстанның ӘҚБтК қолданудың бай тәжірибесі, қылмыстық құқық пен процестің отандық және шетелдік ғылымының жетістіктері, Адам құқықтары туралы негіз қалаушы халықаралық құжаттар пайдаланылды.

Қолданыстағы ҚК, 1997 жылғы ҚР ҚК сияқты, кеңестік әріптесінен түбегейлі ерекшеленеді. Конституцияда белгіленген құндылықтар иерархиясына сәйкес ҚК міндеттері бірінші кезекте адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды айқындайды. Осыны ескере отырып, ҚК-нің Ерекше бөлімінің құрылымы да жасалды.

Мемлекет құқық қорғау органдары, соттар және азаматтардың құқықтарын қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, қоғамдық қауіпсіздік пен тәртіпті қамтамасыз ету, қылмыстың алдын алу, жазаны орындау және басқа да қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары жөніндегі өзге де құрылымдар қызметінің негізгі векторларын айқындайтын елдің қылмыстық-құқықтық саясатын білдірудің негізгі нысаны ретінде бұл заңнамалық актілерде қазіргі кездегі бірқатар новеллалар көзделген тәжірибеде қолданылады.

ҚР ҚК ерекшелігі – оның қылмысқа қарсы күрес мәселесіне прагматикалық көзқарасы. Онда көптеген қылмыстар мен ұйымдасқан қылмыстық әрекеттер үшін ауыр және аса ауыр қылмыс жасаушыларға (әсіресе өмірге қарсы) қатысты қатаң жауапкершілік шаралары бар.

Сонымен бірге, қылмыстық кодекстің репрессиялық арсеналы үлкен қоғамдық қауіп төндірмейтін қылмыстар жасаған немесе қылмыстарды ашуға белсенді үлес

қосқан немесе ауыр зиян келтірмеген жағдайда өз қылмыстық әрекетін өз еркімен тоқтатқан адамдарға адамгершілікпен қарауға мүмкіндік береді. Мұндай нормалар жалпы және ерекше бөліктерде де бар, ал соңғысында олар жоғары қоғамдық қауіпті (терроризм, кепілге алу және т.б.) қылмыстар құрамына ескертулерде қамтылған. Осылайша, мемлекет қылмыскерге қазірдің өзінде басталған қылмыстық әрекеттен бас тартуға немесе бас тартуға мүмкіндік береді және адамның өмірі мен денсаулығы болып табылатын құнды тауарларды қорғау үшін жазаның бұлтартпастығы қағидатын қабылдауға дайын.

Бір сөзбен айтқанда, ҚК бірнеше міндеттердің орындалуын қамтамасыз етеді: қылмыстың алдын алу, онымен күресу, адам құқықтарын қорғау, қылмыс жасаған адамдарды тиімді түзету.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақ КСР Қылмыстық кодексінде қылмыстық құқықтың жалғыз көзі қылмыстық заң болып табылатындығы туралы норманы сақтап қалды. Сонымен қатар, ҚК-нің 1-бабының 1-бөлігіне сәйкес Республиканың қылмыстық заңнамасы кез келген қылмыстық заңды емес, тек қана қылмыстық кодексті құрайды. Қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге де заңдар олар ҚК-ге енгізілгеннен кейін ғана қолданылуға тиіс. Сонымен бірге, ҚК-нің осы бабының 2-бөлігі «осы Кодекс Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына негізделеді» деп жариялайды. Осылайша, заң шығарушы қылмыстық құқықтың қайнар көзі ретінде елдің Конституциясын және халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларын Конституцияның тікелей қолданылуын жариялау және Республиканың халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерін қолданыстағы құқыққа жатқызу арқылы ғана емес (Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабы), сондай-ақ оны Қылмыстық кодекстің өзінде тікелей көрсету арқылы таниды.

Елдің Конституциясын қылмыстық құқықтың қайнар көзі ретінде тану оның нормаларын түсіндіруге, демек, соңғы уақытқа дейін аксиоматикалық болып көрінген бұрынғы институттарды қайта қарауға жаңа көзқараспен қарауға мәжбүр етеді. Егер бұрын сот қылмыстық заңды қолдана отырып, Заңның конституциялылығы туралы мәселені талқылауға кіре алмаса, енді барлық заңдарды сот оларды конституциялық нормалар мен ең алдымен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін нормалар тұрғысынан бағалауы керек. Бұл тұжырым 2-тармақтың ережелерінен туындайды. Республиканың бүкіл аумағында Конституцияның жоғары заңдық күші және тікелей қолданылуы туралы ҚР Конституциясының 4-бабы, олар қазір ҚК-де бекітілген. ҚК мен республика Конституциясының нормалары арасында қайшылықтар болған жағдайда Конституцияның ережелері қолданылады. Конституциялық емес деп танылған, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін ҚК нормалары заңды күшін жояды және қолдануға жатпайды.

Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 78-бабына сәйкес сот Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдануға құқылы емес. Егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына қысым жасайды деп тапса, ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына жүгінуге міндетті. Соттың өтініші қанағаттандырылған жағдайда, конституциялық емес деп танылған, оның ішінде Қазақстан Конституциясында бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін ҚК нормалары заңды күшін жоғалтады және қолдануға жатпайды.

2022 жылғы конституциялық реформаның нәтижесінде бүгінде азаматтар, Бас прокурор және Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Конституциялық сотқа жүгінуге құқылы.

Қазақстан Республикасының Конституциясы жалпы мемлекеттік саясаттың және әсіресе қылмыстық-құқықтық саясаттың құқықтық негізі болып табылады. Бұл постулат Конституцияда таза қылмыстық-құқықтық сипаттағы бірқатар нормалардың (өлім жазасы туралы ережелер, қажетті қорғаныс құқығы және т.б.) бар екендігінен ғана емес, заң шығару қызметінің ғана емес, құқық қолданудың да негізгі қағиадаттары ретінде әрекет ететін нормалар, сонымен бірге, ең алдымен, ол елдің барлық аумағында жоғары заңды күші мен тікелей әрекеті бар нормативтік құқықтық акт ретінде қамтылғандығынан туындайды.

Конституцияға сүйене отырып, осындай бірқатар қағидаттарды тұжырымдауға болады. Ең алдымен, бұл – *заңдылық қағидаты*, оның мәні қылмыс пен жазаланушылықты тек қылмыстық заңмен айқындау керек (ҚР ҚК 10-бабы). Бұл ретте Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 10-тармақшасына сәйкес қылмыстық заңды ұқсастық бойынша қолдануға жол берілмейді. Бұл қағиданы іс жүзінде іске асыру, егер олар объективті түрде (немесе Құқық қорғау органдарының пікірі бойынша) қоғамдық қауіптіліктің жоғары дәрежесіне ие болса да, қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінде тікелей көзделмеген әрекеттерді жасағаны үшін қылмыстық қуғын-сүргін фактілеріне жол бермеуде көрініс табуы тиіс.

Мемлекеттің қылмыстық-құқықтық саясатының келесі қағидаты Конституцияның 14-бабында жарияланған *заң мен сот алдында азаматтардың бәрі тең деген қағидаты* болып табылады. ҚК-нің 15-бабының төртінші бөлігінде: «қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған адамдар шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, сеніміне, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына, тұрғылықты жеріне немесе өзге де кез келген мән-жайларға қарамастан заң алдында тең» делінген. ҚК-нің 145-бабы жоғарыда көрсетілген мән-жайлар бойынша адам мен азаматтың тең құқығын бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілейді.

Республиканың қылмыстық-құқықтық саясатының аса маңызды қағидаты қылмыстық іс-әрекет жасағаны үшін *кінә үшін жауап беру қағидаты* болып та-

былады. Осы Қағидаға сәйкес адам өзіне қатысты кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеттер мен туындаған қоғамдық қауіпті Салдарлар үшін ғана қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Объективті айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілікке жол берілмейді. Қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаған адамның кінәсі соттың күшіне енген үкімімен ғана белгіленеді. Мұның бәрі Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 1) және 8) тармақшаларында бекітілген айыпталушының кінәсіздігі презумпциясынан туындайды.

Кінәсіздік презумпциясы неғұрлым егжей-тегжейлі Республиканың қылмыстық іс жүргізу кодексімен реттеледі, оның 19-бабына сәйкес қылмыс жасаудағы кінәсі осы Кодексте көзделген тәртіппен дәлелденгенге дейін және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін әрқайсысы кінәсіз деп есептеледі. Айыпталушының кінәсінің дәрежесін анықтау сотқа дейінгі іс жүргізу және сот талқылауы барысында тараптардың тең құқықтылығы мен процестің бәсекелестік қағидаттары негізінде жүзеге асырылады, мұнда айыптау, қорғау және істі шешу функцияларын әртүрлі субъектілер жүзеге асырады. Соттың тараптардан тең қашықтығы оған істің барлық мән-жайларын объективті түрде анықтауға мүмкіндік береді, бұл ретте тек құқық мүдделерін басшылыққа алады. Заң прокурорды процестің соңына дейін айыптауды ұстануға міндеттемейді. Прокурор, егер ол сот тергеуінде растау таппады деген қорытындыға келсе, айыптаудан бас тартуы керек. Бұл жағдайда, егер жәбірленуші де айыптаудан бас тартса, сот істі тоқтатады.

Қылмыстық заңнамада кінәлі жауапкершілік қағидатын бекіту азаматтарды құқық қорғау құрылымдарының ықтимал озбырлығынан қорғауға кепілдік беруі тиіс, сондай-ақ алдын ала тергеу органдары мен соттардың жұмыс сапасына талапты арттыруды көздейді, өйткені бұл қағиданы «айналып өтудің» кез келген әрекеті қылмыстық қудалауды сөзсіз тоқтатуға әкеп соғуы тиіс. Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 9-тармақшасына сәйкес заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің заңды күші болмайды.

Мемлекеттің қылмыстық-құқықтық саясатының негізгі қағидаттарының бірі – *әділдік қағидаты*. Ол қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесін, оның жасалу мән-жайларын және кінәлінің жеке басын ескере отырып, сотқа жүгінген заңның әділ жаза тағайындау туралы талабынан көрінеді. Бұдан басқа, ҚК-нің 4-бабында бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін қайтадан қылмыстық жауаптылыққа тартуға жол бермеу туралы конституциялық талап бекітілген (Негізгі Заңның 77-бабы 3-тармағының 2) тармақшасы).

Тікелей Конституциядан қылмыстық-құқықтық саясаттың тағы бір қағидаты шығады. Бұл – *ізгілік қағидаты*. Біз Конституцияның 1-бабының ережелері туралы айтып отырмыз, онда Қазақстан Республикасы демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет болып жарияланады, оның ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Бұдан қазақстандық қылмыстық құқықтың бүкіл жүйесі, оның мазмұны бірінші кезекте осы жоғары стандарттарға сәйкес келуі тиіс дегенді түсінуге болады. Бұл постулат Конституцияның

12-бабының ережелерінен туындайды, онда адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы бекітіледі («адамның құқықтары мен бостандықтары тумысынан бастап әрқайсысына тиесілі, абсолютті және бөлінбейтін деп танылады, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын айқындайды»).

Қылмыстық-құқықтық нормалардың репрессиялық сипаты, бір қарағанда, адамның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы туралы тезиспен нашар үйлеседі. Алайда, Конституцияның 12-бабының 5-тармағы институционалдық деңгейде біржақты түрде мемлекеттің қандай да бір тыйым салуды, оның ішінде қылмыстық-құқықтық тыйым салуды белгілеу қажеттілігін де бекітеді: «Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс».

Қылмыстық жазаның сөзсіз қатаңдығын мойындай отырып, заң шығарушы оны жеткілікті нақты Конституциялық шеңбермен шектейді. Конституцияның 17-бабының 2-тармағына сәйкес «Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды». Дәл осы конституциялық норма бүгінде мемлекеттің қылмыстық-құқықтық саясатының негізгі бағыттарын анықтауда ең өзекті болып табылады, өйткені қуғын-сүргіннің ақылға қонымды жеткіліктілігі (жаза-бұл белгілі бір ауыртпалықтар, айыру) мен оның қатыгездігі арасындағы шекараны белгілеу өте қиын екендігін атап өткен жөн.

Осыған байланысты Қазақстанның қылмыстық-құқықтық саясатына халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының әсері айқын (ҚК 1-бабының екінші бөлігі). 1998 жылы Республика БҰҰ Бас Ассамблеясының 1984 жылғы 10 желтоқсандағы 39/46 қарарымен қабылданған Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын емдеу мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға қосылды. Атап айтқанда, азаптау үшін жауапкершілікті көздейтін ҚК-нің 146-бабымен; қажетті құқықтық көмек көрсету бойынша жеткілікті өкілеттіктері бар Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын құру арқылы жүзеге асырылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымымен ынтымақтастықта сотталғандар мен тергеу-қамауға алынғандарды ұстау жағдайларын жақсарту бойынша бірқатар шаралар қабылданды.

Қылмыстық қуғын-сүргінді үнемдеу қағидаты ізгілік қағидатымен өте тығыз байланысты, бірақ ол да толық қамтылмайды. Қылмыстық кодекстің 52-бабында қылмыс жасаған адамға оны түзету және жаңа қылмыстардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуы керек деген ереже бекітілген. Жасалған қылмыс үшін көзделген жазаның неғұрлым қатаң түрі, егер оның неғұрлым қатаң түрі жаза мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ете алмаса ғана тағайындалады.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кінәлі әрбір адам қылмыстық жауаптылыққа және жазаға немесе қылмыстық заңнамада көзделген өзге де ықпал ету

шараларына жатады деген қылмыстық-құқықтық саясаттың *қылмыстық жауаптылық пен жазадан бұлтартпастық қағидаты* ретіндегі осындай қағидатына ерекше тоқталу керек.

Қазақстан Республикасының бірінші Қылмыстық кодексі (1998 ж.) жобасының бастапқы нұсқасында бұл қағидатты жеке бапта бекіту көзделген. Сонымен қатар, бірінші Қылмыстық кодексте де, Қазақстанның қолданыстағы Қылмыстық кодексінде де бұл қағидат айтылмаған. Қылмыстық кодексте бұл қағидат туралы айтылмауы, белгілі бір дәрежеде, біздің теориямызда оның жариялануы қылмыстық жауаптылықтан иммунитет институтымен, сондай-ақ қылмыстық құқықта ынталандыру нормалары деп аталатындармен нашар үйлеседі деген пікірдің үстемдігімен байланысты. Сонымен қатар, Қылмыстық кодексте бұл қағидат туралы айтылмауы оны Республиканың қылмыстық құқықтық саясатын анықтайтын қағидаттар қатарына қоспауға негіз бола алмайды.

Қылмыстық жауаптылық пен жазадан бұлтартпастық қағидатын іске асыру негізінен құқық қорғау органдары жұмысының тиімділігіне байланысты.

Қазақстан тәуелсіздігі жарияланған және Негізгі Заң қабылданған сәттен бастап Қазақстан Республикасының қылмыстық-құқықтық саясаты оны ақылға қонымды либералдану бағытында белгіленген қағидаттарға сәйкес құрылады. Республика Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Құқықтық саясат тұжырымдамасы мұндай бағыттың дұрыстығын тағы да растады. Ол жеке адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің қылмыстық қатерлерден қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Өлім жазасы тақырыбы бөлек талқылауға лайық. Екінші факультативтік хаттама ратификацияланғаннан кейін 2021 жылы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі оған сәйкес келтірілді және өлім жазасы қылмыстық заңнан толығымен алынып тасталды.

2022 жылғы 5 маусымда өткен жалпыхалықтық референдумда республика Конституциясына елді одан әрі демократияландыруға бағытталған бірқатар түзетулер енгізілді. Олардың ішінде өлім жазасын қолдануға тыйым салатын норма да бар. Қазақстан өлім жазасы сияқты қатыгез жазаны қолданудан мүлдем бас тартқан елге айналды.

Осылайша, Конституция бүкіл құқық жүйесі мен әсіресе қылмыстық құқық бекітілетін өзек, өйткені соңғысы адам, оның өмірі, құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері болып табылатын өте нәзік мәселелермен тығыз байланысты. Қылмыстық заңнама мен құқық қолдану практикасы әрқашан осы жоғары стандарттарға бағдарлануы өте маңызды.

Аманжол Мағзұмұлы НҰРМАҒАМБЕТОВ
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Астана Халықаралық университетінің Жоғары құқық мектебінің профессоры, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, з.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің бұрынғы мүшесі (2005-2017 жылдар), Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының экс-судьясы (хатшысы) (1992-1995 жылдар)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ НОРМАТИВТІК ҚАУЛЫЛАРЫНДАҒЫЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ҚҰҚЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» 1991 жылғы 16 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында Конституцияның сот арқылы қорғауының жоғарғы органы Конституциялық Сот болып табылады (10-бап). Жоғарыда аталған ережені іске асыра отырып, 1992 жылғы шілденің басында 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді және «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» және «Қазақстан Республикасындағы Конституциялық сот ісін жүргізу туралы» заңдар қабылданды, сондай-ақ Конституциялық Соттың құрамы қалыптастырылды. Осы кезеңнен бастап Республикада конституциялық бақылау институты жұмыс істей бастайды. Конституциялық Соттың құзыреті өте ауқымды болғанын атап өткен жөн. Ол Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заңдар мен қаулылардың, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтарының, қаулылары мен өкімдерінің, Республика Министрлер Кабинетінің қаулыларының, министрліктердің, мемлекеттік комитеттер мен ведомстволардың нормативтік актілерінің, Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры қабылдайтын нормативтік сипаттағы актілердің, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Жоғары Төрелік Сотының басшылық түсіндірмелерінің, күшіне енбеген халықаралық шарттар мен Қазақстан Республикасының өзге де міндеттемелерінің Негізгі Заңға сәйкестігі туралы талаптарды қарауға құқылы болды. Конституциялық Сотқа азаматтардың конституциялық құқықтарын қозғайтын құқық қолдану практикасының конституциялылығы туралы істерді қарау құқығы берілгені де ерекше маңызды болды. Әрине, азаматтың Конституциялық Сотқа жүгіну құқығы басқа субъектілердің құқығымен салыстырғанда белгілі бір дәрежеде шектелді, дегенмен бұл

азаматтардың құқықтарын қорғаудың конституциялық негіздерін қамтамасыз етудегі түбегейлі қадам болды. Академик С.С. Сартаев атап өткендей,[456] Конституциялық Сот адам құқықтарын қамтамасыз ету, Қазақстан заңнамасының халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін көп нәрсе жасады. Шынында да, Қазақстан тарихындағы алғашқы конституциялық бақылау органы қысқа мерзім ішінде қоғамдық қатынастардың әртүрлі салаларының құқықтық аспектілерін қарастырды, алайда біздің зерттеу тақырыбымызды ескере отырып, азаматтардың маңызды конституциялық құқықтары ретінде еңбек құқығы мен әлеуметтік қамсыздандыру құқығы мәселелеріне ғана тоқталайық. Мәселен, 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясына сәйкес Конституциялық Сот қызметінің бастапқы кезеңінде қолданыста болған азаматтардың еңбекке құқығы, яғни оның саны мен сапасына сәйкес олардың еңбегіне ақы төлей отырып, кепілді жұмыс алу құқығы бекітілді (38-бап). Осыған сүйене отырып, 1992 жылы азамат Ч. Конституциялық Сотқа «Республиканың халық шаруашылығын қолма-қол ақшамен қамтамасыз ету жөніндегі төтенше шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 13 ақпандағы Жарлығын жұмысшылардың жалақысынан орташа айлық жалақының 30 пайызы мөлшерінде салымдарға аудару бөлігінде конституциялық емес деп тану туралы талап арызбен жүгінді. Кейіннен Ч. Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 13 ақпандағы Жарлығының барлық тармақтарына қатысты өз өтінішінің көлемін кеңейтті. Сот талқылауы барысында жоғарыда аталған Жарлық қолма-қол ақша тапшылығына байланысты шығарылғаны және қолма-қол ақшамен ерекше режим енгізілгені, оның ішінде жұмысшылардың жалақысынан 2000 рубльден асатын орташа айлық жалақының 30 пайызы мөлшерінде салымдарға аударымдар жүргізілгені анықталды. Өз кезегінде, 1992 жылғы қазанда Қазақстан Республикасының Президенті қаралып отырған Жарлықтың осы ережесінің күшін жойды. Алайда, «Қазақстан Республикасындағы конституциялық сот ісін жүргізу туралы» Заңның 22-бабының 4-тармағына сәйкес, конституциялылығына дау айтылып отырған актінің күшін жою немесе күшін жоғалту істі мәні бойынша қараудан бас тартуға негіз болған жоқ. Осы Жарлықтың конституциялылығы туралы мәселені зерттей отырып, Конституциялық Сот Мемлекет басшысы шығарған акт мемлекет азаматтардың жеке меншігін қорғауды көздейтін Қазақ КСР Конституциясының 13-бабына сәйкес келмейтінін, сондай-ақ азаматтардың еңбек ету және оған ақы төлеу құқығын бекітетін Конституцияның 38-бабына қайшы келетіндігін анықтады. Еңбекақы төлеу құқығы тек жалақы төлеуді ғана емес, оны қызметкердің уақтылы және толық алуын білдіреді. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы Қазақ КСР еңбек туралы заңдар кодексінің 92, 95-баптарының жалақы төлеу мерзімі мен орны туралы талаптарына да сәйкес келмейді. Заң еңбек ақыны кем дегенде жарты ай сайын және әдетте жұмыс орнындауы бойынша төлеуге міндеттейді.

456 С.С. Сартаев, Л.Т. Назаркұлова Қазақстан Республикасы Конституциясының қалыптасуы: мәселелері мен болашағы. Монография. – Алматы, 2002. – 97-б..

Жарлық «Қазақ КСР-дегі меншік туралы» Заңның 1-бабына да қайшы келеді, өйткені ол меншік иесінің өз қалауы бойынша өз мүлкінің бір бөлігі түрінде мүлікке билік ету құқығын жүзеге асыру мүмкіндігін бұзады. Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 13 ақпандағы Жарлығы «Қазақ КСР-дегі меншік туралы» Заңның 24-бабының 2-тармағына сәйкес шығарылғаны туралы Қазақстан Республикасы Президентінің өкілдерінің Қазақ КСР заңнамасында белгіленгеннен басқа меншік құқығын кез келген шектеуге тыйым салатыны туралы дәлелдері дәрменсіз. Осы Жарлық қабылданған кезде заңнамада Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 13 ақпандағы Жарлығымен, оның ішінде ақшалай қолма-қол ақшамен төтенше жағдай себептері бойынша енгізілген азаматтардың құқықтарына шектеулер болған жоқ. Жазылғандардан «Республиканың халық шаруашылығын қолма-қол ақшамен қамтамасыз ету жөніндегі төтенше шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы Конституцияға, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңға және Конституциямен Қазақстан Республикасының Президентіне берілген өкілеттіктерді асыра пайдалана отырып, қабылданған республиканың басқа да заңдарына сәйкес келмейді. Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 13 ақпандағы Жарлығы халықаралық-құқықтық актілерге де, атап айтқанда, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 17-бабы, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің 4-бабы, қандай да бір жолмен еңбекші өз қалауы бойынша жалақыны пайдалану бостандығын шектеуге тыйым салатындығын және мемлекет тек заңмен айқындалатын азаматтарға осындай шектеулер қоя алатындығын көздейтін «Еңбекақыны қорғау туралы» халықаралық конвенцияның 6-бабына қайшы келеді. Конституциялық Сот «Халық шаруашылығын қолма-қол ақшамен қамтамасыз ету жөніндегі төтенше шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 13 ақпандағы Жарлығын Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) сәйкес емес деп тани отырып, бір мезгілде жұмыс істейтіндердің 2000 рубльден асатын төлемдер жалақысынан орташа айлық жалақысының 30 пайызы мөлшерінде салымдарға аудару туралы дау айтылып отырған Жарлықтың 3-тармағы күші жойылды деп танылғаны назарға алынсын деп мәлімдеді. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының аумағында осы Жарлыққа негізделген барлық нормативтік актілердің күші жойылады.

1993 жылғы қаңтарда тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы қабылданды, сол жылы Конституциялық Сотқа Қазақ республикалық мәдениет қызметкерлері кәсіподақтары комитеті талап арызбен жүгінді, оған кейіннен Қазақстан Республикасы азаматтарының тобы қосылды. Конституциялық Сотқа жүгінгендер «Мемлекеттік республикалық кәсіпорынның басшысын жалдау және босату тәртібі туралы» Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 17 сәуірдегі №239 қаулысын (бұдан әрі – Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 17 сәуірдегі № 239 қаулысы), сондай-ақ азаматтардың еңбек ету құқығына нұқ-

сан келтіретін және Конституциялық құрылыс негіздерінің «жетінші» ережесін және «Республика азаматының еңбек етуге құқығы бар, ол әрбір адамның дербес өндіруші ретінде немесе еңбек шарты бойынша өз қалауына, қабілетіне және арнайы даярлығына сәйкес еңбек бостандығы мүмкіндігін алу құқығын қамтиды» делінген Қазақстан Республикасы Конституциясының 19-бабын бұзатын еңбек қатынастарының келісімшарттық нысанымен байланысты құқық қолдану практикасын мойындауды сұраған. Талапты Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігі жүйесінің кәсіпорындары мен ұйымдарының көптеген басшылары, сондай-ақ «Қазақстан» мемлекеттік телерадио хабарларын тарату компаниясы еңбек құқығының конституциялық кепілдіктеріне және еңбек шартының бостандығына қарамастан, «Қазақ КСР Еңбек туралы заңдары Кодексінде (бұдан әрі – ЕтЗК) көзделген белгісіз мерзімге жасалатын еңбек шарттарынан толығымен дерлік бас тарта отырып», бүкіл еңбек ұжымдарын келісімшарттарға мәжбүрлеп ауыстырады. Сот отырысы барысында жоғарыда аталған қаулының бірқатар ережелері азаматтардың еңбек шартының еркіндігімен кепілдендірілген еңбекке конституциялық құқығын бұзатыны анықталды. Қаулының 1-тармағының бірінші бөлігіне сәйкес мемлекеттік республикалық кәсіпорынның басшысын жалдау онымен келісімшартқа қол қою және оны қызметке тағайындау арқылы ғана жүзеге асырылады. Сонымен қатар, қаулының 2-тармағының екінші бөлігі басшының келісімшарт жасасудан бас тартқаны үшін, жұмыстан босатудың негіздерінің бірі болып табылатын еңбек жағдайларының өзгеруіне байланысты жұмысты жалғастырудан бас тартуды көздейтін Еңбек кодексінің 31-бабының 6-тармағы бойынша онымен еңбек шартын тоқтатқаны үшін ұйғарым жасайды. Алайда, Конституциялық Сот іс жүзінде жасалған келісімшарттарда олардың жеделдігін анықтаудан басқа, еңбек жағдайларында айтарлықтай өзгерістер жоқ екенін анықтады. Ал ЕтЗК-ға сәйкес басшының келісімшарт жасасудан бас тартуы еңбек құқықтық қатынастарын тоқтату үшін негіз болып табылмайды. Демек, Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 17 сәуірдегі № 239 қаулысының 2-тармағы келісімшарттың шарты ретінде еңбек шартын бұзудың заңда көзделмеген дербес негізі қаланды. Осылайша, Министрлер Кабинеті 1993 жылғы Конституцияның 86-бабында белгіленген өз құзыретінен асып түсті. Аталған қаулының 7-тармағына сәйкес кәсіпорындардың жаңадан тағайындалған басшыларымен ғана емес, тұрақты негізде жұмыс істейтіндермен де келісімшарт жасасу көзделген. Сонымен қатар, еңбек туралы заңнамамен салыстырғанда жұмысшылар мен қызметкерлердің жағдайын нашарлататын немесе осы заңнамаға қайшы келетін еңбек шарттарының талаптары жарамсыз болып табылады. Конституциялық Сот Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 17 сәуірдегі № 239 қаулысының 1, 2 және 7-тармақтарының көрсетілген ережелері еңбек шартының бостандығына кепілдік беретін Қазақстан Республикасы Конституциясының 19-бабына ғана емес, сонымен қатар 32-бабына да қайшы келеді, сол кездегі 1993 жылғы Конституцияға сәйкес ешкімнің азаматты

қандай да бір құқықтар мен бостандықтардан айыруға немесе оны одан шектеуге құқығы жоқ деп бекітеді. Іс жүзінде зерттелетін қаулының конституциялық емес ережелері мемлекеттік республикалық кәсіпорындардың басшыларына да, кәсіпорындардың, мекемелердің және барлық меншік нысандарындағы ұйымдардың барлық қызметкерлеріне де қысқа мерзімді келісімшарттар түрінде қолданылды. Бұл келісімшарттарда жұмысшылар үшін айтарлықтай жеңілдіктер мен артықшылықтар жоқ. Нәтижесінде тұрақты жұмысшыларға берілген құқықтық кепілдіктер деңгейі айтарлықтай төмендейді. Конституциялық Соттың пікірінше, еңбек қатынастарының келісімшарттық нысанын қолданудың қалыптасқан тәжірибесі халықаралық-құқықтық актілерге қайшы келеді. Конституциялық Сот өзінің қорытынды шешімдерінде, біріншіден, Қазақ КСР-нің 1978 жылғы Конституциясына (Негізгі Заңына) және Қазақстан Республикасының 1993 жылғы қолданыстағы Конституциясына сәйкес келмейтін Министрлер Кабинеті қаулысының мынадай: а) мемлекеттік республикалық кәсіпорындардың басшыларымен еңбек қатынастарының туындауының жалғыз негізі ретінде келісімшартты белгілейтін 1-тармақтың бірінші бөлігі; б) басшының келісімшарт жасасудан бас тартуын, онымен еңбек шартының елеулі еңбек жағдайларының өзгеруіне байланысты тоқтатылуын нұсқайтын қаулының 2-тармағының екінші бөлігі ережелерін мойындады. Екіншіден, бұрын белгісіз мерзімге еңбек шарттары жасалған қызметкерлерді келісімшартқа мәжбүрлеп ауыстыру, еңбек қатынастарын тоқтатудың заңда көзделмеген негіздерін келісімшартқа енгізу бөлігінде еңбек қатынастарының келісімшарттық нысанын (еңбек шарттарын) пайдалануға байланысты құқық қолдану практикасын конституциялық емес деп таныды.

1993 жылы Конституциялық Сот Қазақстан Республикасының бірқатар азаматтарының талап-арызы бойынша «Қазақстан Менеджмент, Экономика және Болжау институтын құру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 14 қаңтардағы № 580 қаулысын саясаттану және басқару институтының базасында осы институтты құру бөлігінде, сондай-ақ оның әкімшілігінің өтініш берушілердің еңбек және өзге де құқықтарына қысым жасайтын құқық қолдану практикасын конституциялық емес деп тану туралы конституциялық сот ісін қозғады.

Конституциялық Сот зерттелетін қаулының конституциялылығын бағалау кезінде сол кездегі Қазақ КСР 1978 жылғы Конституциясының 114-бабына сәйкес негізделді. Республика Президенті Мемлекет басшысы, оның жоғары атқарушы және әкімшілік билігі болды. Конституция Республиканың Президентіне Конституция мен заңдардың негізінде және оларды орындау үшін Қазақстанның бүкіл аумағында міндетті күші бар қаулылар қабылдау құқығын берді. Қазақстан Республикасының Президенті 1992 жылғы 14 қаңтарда Мемлекет басшысының жанынан Қазақстандық Менеджмент, Экономика және Болжау институтын (бұдан әрі – ҚМЭБИ) құру туралы қаулы қабылдады. Ол Саясаттану және басқару институтының базасында менеджмент, маркетинг, қаржы-банк дел және нарықтық экономиканың басқа да бағыттары бойынша кадрлар

даярлау, шетелдік мамандар мен ғалымдарды тарта отырып, Қазақстанның дамуының түбегейлі проблемаларын зерделеу, қарқынды оқыту мен зерттеу жұмысының заманауи құралдары мен әдістемелерін пайдалану мақсатында құрылды. Өтініш берушілердің Саясаттану және басқару институты меншіктің мемлекеттік емес түріне негізделген дербес заңды тұлға болғандығы туралы дәлелдері болғандықтар, оны қайта құру туралы мәселе сот тәртібімен ғана шешілуі мүмкін. Осы жоғары оқу орнын қайта ұйымдастырудың алдында Қазақ КСР Президентінің 1991 жылғы 25 тамыздағы «Қазақ КСР аумағындағы КОКП мүлкі туралы» Жарлығы болды, оған сәйкес республика аумағындағы КОКП-ның барлық мүлкі Қазақ КСР-нің меншігі болып жарияланды. Конституциялық Сот «барлық мүлік» ұғымына тек материалдық құндылықтар ғана емес, сонымен қатар меншік құқығының кешенді объектілері болып табылатын заңды тұлғалар (баспалар, санаторийлер, оқу орындары және т.б.) кіреді деп санайды. Қайта құрылған кезде саясаттану және басқару институты мемлекеттік жоғары оқу орнына және Қазақ КСР меншігіне айналды. Бұл Республика Президенті Мемлекет басшысы ретінде мемлекеттік мүлікке билік ету құқығын іске асырды деп айтуға негіз береді. ҚМЭБИ Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан бекітілді, бұл оның заңды мәртебесін алдын ала белгіледі. Мемлекет басшысының жанындағы мамандандырылған институтты ұйымдастыру мен қайта ұйымдастыруды Қазақстан Республикасының Президенті ғана жасай алады. Бұл ретте оған ерекше жағдайларда кез келген ЖОО-ға дербес мәртебе беру құқығы беріледі. Демек, Республика Президентінің Қаулысында айқындалған ҚМЭБИ-дің міндеттері мен сипатын осы жоғары оқу орнына ерекше мәртебе беруге негіз болатын ерекше мән-жайлар деп тануға болады. Талапкерлердің шет мемлекеттің азаматын ҚМЭБИ-дің атқарушы директоры етіп тағайындаудың заңдылығына күмәнденуі назарға алынбайды, өйткені бұрын қолданыста болған Қазақ КСР-нің Негізгі Заңы, сондай-ақ 1993 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында Қазақстан Республикасының азаматтығында болу белгісі бойынша осы лауазымға орналасуға шектеулер жоқ.

1993 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабына сәйкес Республика аумағында жүрген және оның азаматтары болып табылмайтын адамдар Қазақстан Республикасының заңдарында және халықаралық шарттарында көзделген алып қоюларды қоспағанда, Конституцияда заңдарда және Республиканың мемлекетаралық шарттарында белгіленген барлық міндеттерді атқарады. Конституциялық Сотқа талапкерлер ұсынған еңбек келісімшарттарының мәтінінен жұмыс беруші ҚМЭБИ-дің атқарушы директорының атынан «Қазақстан Республикасының қолданыстағы Еңбек және азаматтық құқық нормаларының, өзге де нормативтік актілердің барлық ережелерінің орындалуын қамтамасыз етуге» міндеттенетінін және келісімшарт негізінде туындайтын дауларды «Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес» шешу мүмкіндігі көзделетінін түсінуге болады. Осыған байланысты Президент Қаулысында ҚМЭБИ

әкімшілігінің міндетіне қазақстандық заңнаманы басшылыққа алсын деген тікелей нұсқаудың болмауы Қаулының конституциялылығына күмән келтіруге негіз болмайды. Жазылғандардың негізінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты «Қазақстан Менеджмент, Экономика және болжау институтын құру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1992 жылғы 14 қаңтардағы №580 қаулысын 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясына және Конституцияға сәйкес келмейтін 1, 3 және 4-тармақтардың 2-абзацы бөлігінде және 1993 жылғы Қазақстан Республикасы тану туралы Республика азаматтары тобының талап қоюына бас тартылсын деген шешім қабылдады.

Конституциялық Сот үш жылдан астам жұмыс істеді және И.И. Рогов атап өткендей, ол Қазақстандағы конституциялық әділеттің негізін қалаған, осы институттың қалыптасуы мен нығаюына елеулі үлес қосқан және оның құқықтық мемлекеттің дамуындағы маңыздылығы мен қажеттілігін дәлелдеген алғашқы конституциялық бақылау органы болды.[457] Тарихи стандарттар бойынша қысқа мерзім ішінде Конституциялық Сот конституциялық бақылау органы ретінде Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын одан әрі жетілдіруге оң ықпал еткен еңбек қатынастарын реттеу саласындағы құқықтық проблемаларды шешуге байланысты қаулылар нысанында бірқатар түпкілікті шешімдер қабылдағанын атап өту әділетті деп санаймыз.

Қазақстандағы конституциялық бақылау институтының қалыптасуы мен дамуының келесі кезеңі 1995 жылы Конституцияның қабылдануы және онда Конституциялық Кеңестің Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ететін мемлекеттік орган ретінде бекітілуі болды. Әдебиетте айтылғандай, конституциялық бақылау функциясы сот төрелігінен бөлініп, Конституциялық Кеңес болып табылатын квазимемлекеттік органға жүктелді. Бұл өз кезегінде мемлекеттік билік доктринасын және оның тармақтарын, атап айтқанда дәстүрлі үшеуімен бірге құрылтай, бақылау, мүмкін конституциялық және басқа тармақтардың болуын талқылау үшін алғышарттар жасады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциясында өтініш субъектілерінің құзыреті мен шеңберін нақты қалыптастыру және бекіту есебінен Конституциялық Кеңесті саясаттандыру және оның басқа мемлекеттік органдардың қызметіне араласу ықтималдығы төмендеді. Соңында, конституциялық бақылаудың алдын ала және кейінгі, дерексіз және нақты, бастамашыл және міндетті түрлерінің артықшылықтарын, сондай-ақ олардың орындалу тетігін айқындау мүмкіндігімен оның қорытынды шешімдерінің жалпыға бірдей міндеттілігін біріктіруге мүмкіндік туды.[458] С.Ф. Ударцев Конституциялық Кеңестің заң шығару

457 И Рогов И.И. Основные этапы становления и эволюции института конституционного контроля в Республике Казахстан.// Конституционное право Республики Казахстан. 2 томдық академиялық курс.Т. 2.- 387-б.

458 Малиновский В.А., Нурмагамбетов А.М. Конституционный контроль в Республике Казахстан: Конституционный Суд – Конституционный Совет – Конституционный Суд. Научно-практический журнал Конституционное и муниципальное право. №10 2023. С.64-65.

қызметі үшін мынадай: Конституцияның заң күші деңгейіне жақындаған шешімдердің заңдық күшінің жоғары деңгейі; макроқұқықтық реттеу, істерді қарау барысында қолданыстағы заңнама жүйесін әмбебап түзету, мемлекеттің құқықтық саясатын қалыптастыруға және жүргізуге, әсіресе жыл сайынғы жолдауларға белсенді қатысу; заңнаманы жетілдіру үшін тірек негіздерін құру және құқықтық ұстанымдарды қалыптастыру нәтижесінде олқылықтардың орнын толтыру; халықаралық құқық нормаларын заңнамаға және құқық қолдануға енгізуге жәрдемдесу ерекшеліктері тән екенін жазады.[459] Конституциялық Кеңес 1996 жылдан 2022 жылға дейін жұмыс істеген уақытында 140-тан астам нормативтік қаулы шығарды және жыл сайын 25 жыл ішінде конституциялық іс жүргізу практикасын жалпылау нәтижелері бойынша ел Парламентіне конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы жолдауларды жіберді.

Еліміздің Конституциясының 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық қана емес, әлеуметтік мемлекет ретінде де бекітеді. Г.С. Сапарғалиевтің пікірінше, «әлеуметтік мемлекет» салыстырмалы түрде тұрақты және дамыған экономика жағдайында өмір сүріп жатқан, адам құқықтары туралы қамқорлықта, еңбекке қабілетті адамдарды орналастыру туралы, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін құру туралы және т.б. әлеуметтік саясатты жүзеге асыруға қабілетті қазіргі заманғы демократиялық типтегі мемлекетті білдіреді. Конституция мәжбүрлі еңбекке тыйым салу арқылы адамды қорғаудың құқықтық алғышарттарын жасайды. Кез келген салада еңбек бостандығына мүмкіндік беретін және заңда белгіленген ең төменгі деңгейден төмен емес еңбегі үшін сыйақы алу мүмкіндігін білдіретін адамның әлеуметтік-экономикалық құқықтарының кең ауқымы көзделеді. Конституция мемлекетке экономикалық қатынастар мен бөлу саласындағы әлеуметтік әділеттіліктің орнатылуын қадағалау міндетін жүктейді.[460]

Қазақстан Республикасының Конституциясында әлеуметтік қорғаудың әртүрлі нысандарын реттейтін нормалар тікелей бекітілген. Республиканың бүкіл аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі істерді қарады және әлеуметтік нормалар, оның ішінде еңбек қатынастары мен әлеуметтік қамсыздандыруға қатысты мәселелер бойынша қорытынды шешімдер шығарды. Біз бірқатар ғылыми жұмыстарда Конституциялық Кеңестің нормативтік қаулыларында еңбек құқығы мен әлеуметтік қамсыздандыру құқығы мәселелерін қамтығанымызды ескере отырып, олар осы зерттеуге енгізілмеген (Қараңыз: Нурмагамбетов А.М. Вопросы трудового права и права социального обеспечения в постановлениях Конституционного Совета.// Конституционный контроль в Казахстане.Монография. Алматы: «Мұрагер» БҮ 2005. Б.147-179; Нурмагамбетов А.М. Постановления Конституционного Совета

459 дарцев С.Ф. Конституция и эволюция общества (вопросы теории и философии права). – СПб.: Университетский издательский консорциум, 2015. – С.221.

460 Сапаргалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. Учебник. – Алматы: Жеті-жарғы, 1998. – С.153-155.

и строительство Общества Всеобщего Труда // Конституционный контроль в Казахстане: доктрина и практика утверждения конституционализма: Монография // И.И. Роговтың, В.А. Малиновскийдің жетекшілігімен, Алматы: Раритет, 2015. Б.268-276.; Нурмагамбетов А.М. Комментарий статьи 24 Конституции Республики Казахстан // Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий Астана: 2018. Б.190-212.; Нурмагамбетов А.М. Правовые позиции Конституционного Совета по утверждению Республики Казахстан социальным государством.//Утверждение верховенства права, общечеловеческих ценностей и приоритетов современного государства:деятельность Конституционного Совета Республики Казахстан // з.ғд., проф. Қ.Ә. Мәмидің жалпы жетекшілігімен Нұр-Сұлтан: Деловой Мир Астана. С.205-232.; В.А. Малиновский, .М. Нурмагамбетов. Конституционный контроль в Республике Казахстан: Конституционный Суд – Конституционный Совет – Конституционный Суд. // Конституционное и муниципальное право. №10 2023. Б.62-69.; Нурмагамбетов А.М., Нурмагамбетова С.Б. Конституционализм и судебный конституционализм в Республике Казахстан: истоки и современность. //Вестник Карагандинского университета. Серия Право №2 2024. Б.102-110. және тағы басқалар).

Қазақстандағы конституциялық бақылау институтын жетілдірудің жаңа кезеңі Конституциялық Сотты қайта құру болды. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаев 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауында Азаматтарға, Бас Прокурорға және Адам құқықтары жөніндегі уәкілге жүгіну құқығын бере отырып, Конституциялық Сот құруды ұсынды. Тиісінше, Конституциялық Сот туралы новеллалар «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2022 жылғы 8 шілдедегі заңға енгізілді. Э.Ә. Азимова «конституциялық реформа нәтижесінде Қазақстанның құқықтық жүйесі адамға бағдарланған және демократиялық сипатқа ие болады. Оның құқық қорғау әлеуеті күшейтілді».[461] Конституциялық Соттың нормативтік қаулыларында әртүрлі салалардағы азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын іске асыру, оның ішінде еңбек бостандығы, әлеуметтік қамсыздандыру туралы конституциялық норманы сақтау жөніндегі әлеуметтік функцияны орындау мәселелері бойынша конституциялық бақылау органының құқықтық ұстанымдары айқындалған.

Азамат А. Конституциялық Сотқа «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі – Мемлекеттік қызмет туралы заң) 16-бабы 3-тармағы 6-тармақшасының Конституцияға сәйкестігін қарау туралы жүгінді. Өтініш субъектісі бұл норма оны өмір бойы мемлекеттік қызметте жұмыс істеу құқығынан айырады және әділетсіз деп санайды, мемлекеттік органға сайлану құқығына нұқсан келтіреді және азаматтардың мемлекеттік қызметке қол жеткізуге тең құқығы қағидатын бұзады (Конституцияның 33-бабы). Конституциялық Сот Мемлекеттік қызмет туралы заңның

461 Азимова Э.А. Справедливость для всех. // Казахстанская правда. 2023 жылғы 14 тамыз

16-бабы 3-тармағының 6-тармақшасында белгіленген тәртіптік жауаптылықтың жалпы құқықтық салдары ретінде мемлекеттік қызметке кіруге мерзімсіз тыйым салу өзінің мазмұны бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген белгілі бір мерзімге және өмір бойы тағайындалуы мүмкін белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түріндегі қосымша жазамен бірдей деп санайды. Алайда, жазаның бұл түрі сот үкімі бойынша қолданылады және адамның сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасаудағы кінәсін мойындаған кезде мемлекеттік қызметте лауазымдарды атқаруға өмір бойына тыйым салуға әкеп соғады, бұл ауырлық дәрежесі бойынша тәртіптік құқық бұзушылықтан едәуір асып түседі. Жіберілген тәртіптік теріс қылықтары үшін жұмыстан шығарылып, мемлекеттік қызметпен айналысуға тыйым салынған адамдармен салыстырғанда әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған және заңмен қорғалатын мүдделерге неғұрлым елеулі зиян келтірген азаматтардың жағдайы неғұрлым қолайлы болады. Нәтижесінде Конституциялық Сот өтініш нысанасына қатысты қаулы етті: 1. Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы құқық бұзушылық үшін тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жауаптылық шараларынан туындайтын құқықтық шектеулер мөлшерлестігінің болмауына байланысты, мемлекеттік қызметке кір келтіретін тәртіптік теріс қылықтар жасағаны үшін қызметтен шығарылған азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруіне мерзімсіз тыйым салуды белгілеу бөлігінде «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағы 6-тармақшасының Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабының 1-тармағына, 33-бабының 2 және 4-тармақтарына, 39-бабының 1-тармағына сәйкес келмейді деп танылсын. 2. Қазақстан Республикасының Үкіметі осы нормативтік қаулы жарияланғаннан кейін алты айдан кешіктірмей Республика заңнамасын осы нормативтік қаулыда жазылған Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құқықтық ұстанымдарына сәйкес келтіруге бағытталған заң жобасын Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне енгізсін.

Азамат П-ның Конституциялық Сотқа Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің (бұдан әрі - Еңбек кодексі) 26-бабы 2-тармағы 2-тармақшасының және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңның (бұдан әрі – Мемлекеттік қызмет туралы Заң) 16-бабы 3-тармағы 8-тармақшасының Конституцияға сәйкестігін тексеру туралы өтінішінде сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамды квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналастыруға (Еңбек кодексінің 26-бабы 2-тармағының 2-тармақшасы), сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған республика азаматының мемлекеттік қызметке кіруіне (Мемлекеттік қызмет туралы Заңның 16-бабы 3-тармағының 8-тармақшасы) белгіленген тыйым салулар еңбек бостандығына, қызмет түрі мен кәсібін еркін таңдауға, азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруіне конституциялық құқықтарды бұзады; сот төрелігі қағидатына қайшы келеді, оған

сәйкес жауаптылықты белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жаңа міндеттер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды, өйткені аталған шектеулер пробациялық бақылау мерзімінің аяқталуына байланысты олардың соттылығы өтелгеннен кейін енгізілген (Конституцияның 24-бабының 1-тармағы, 33-бабының 4-тармағы және 77-бабы 3-тармағының 5-тармақшасы).

Осы өтінішті қарау кезінде Конституциялық Сот жария және жеке мүдделердің конституциялық теңгерімін сақтау қажеттілігі квазимемлекеттік ұйымдарға жұмысқа орналасу кезінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуге, қоғамның мемлекеттік ұйымдардың қызметіне деген сенімін арттыруға, сондай-ақ елдің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді саясатын жүргізуге бағытталған құқықтық құралдардың болуына бағдарланатынын анықтады. Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамды квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналастыруды шектеу сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға бағытталған және конституциялық маңызы бар мақсаттарды көздейді. Бұл мақсаттар мемлекеттік институттардың тиімді жұмыс істеуі, қоғамның олардың қызметіне деген жоғары сеніміне негізделген қоғамдық құқықтық тәртіпті сақтау және қамтамасыз ету, сондай-ақ оларға жүктелген міндеттерді табысты шешу қажеттілігімен байланысты. Бұл тұжырым Қазақстан Республикасы қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың талаптарына сәйкес келеді. Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 5) тармақшасына сәйкес жауаптылықты белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жаңа міндеттер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Қолданыстағы құқықтық реттеу жүйесінде әркімнің еңбек бостандығына құқығын шектеу, аталған Заңда көзделген қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдау қылмыстық жауаптылық шараларына тікелей жатпайды, өйткені ол конституциялық-құқықтық сипатта болады: ол мемлекеттік ұйымдарда лауазымдарға орналасу үшін құқықтық дисквалификациялық кедергі ретінде заң жүзінде енгізілген. Қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлық ұлттық қауіпсіздікке төнетін негізгі қатерлердің бірі ретінде қаралуда, сондықтан үкімде қосымша жаза ретінде көрсетілмеген бұл шектеу заңға сәйкес сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаудың жалпы құқықтық салдары ретінде қолданылады. Еңбек кодексінің осы нормасын осылай түсінген кезде ол Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 5) тармақшасына қайшы келмейді және адамның басқа салаларда еңбек қызметімен айналысу құқығын жоймайды. Қаралып отырған Еңбек кодексінің нормасы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасы Заңының ережелерімен тығыз байланысты. Демек, сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамды квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналастыруға шектеу (Еңбек кодексінің 26-бабы 2-тармағының 2) тармақшасы) Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңмен құқықтық өзара байланыста аталған ұйымдарда басқарушылық функцияларды орындауға байланысты лауазымдарға үміткер адамдарға қатысты қолданылады. Мемлекеттік қызмет

туралы заң мемлекеттік қызметке кіру тәртібін айқындай отырып, өзге де шектеулермен қатар, сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған азаматтың мемлекеттік қызметке кіруіне субъектілер даулайтын тыйым салуды көздейді (16-баптың 3-тармағының 8) тармақшасы). Конституциялық Сот мемлекеттік қызметтің миссиясын, мемлекеттік қызметшілердің ерекше құқықтық мәртебесін, олардың алдында тұрған міндеттердің ерекшелігін ескере отырып, мемлекет азаматтар үшін мемлекеттік қызметке кіру және оны өту қағидаларын, оның ішінде кандидаттарға қойылатын талаптарды және мемлекеттік аппараттың тиімділігін қамтамасыз ету және берілген өкілеттіктерді теріс пайдалануға жол бермеу қажеттілігімен байланысты болуы мүмкін тиісті шектеулерді айқындауға құқылы деп пайымдайды. Нәтижесінде Конституциялық Сот қаулы етеді: 1. Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 26-бабы 2-тармағы 2) тармақшасының осы Конституциялық Соттың: «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен құқықтық өзара байланыста сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамды квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналастыруға шектеу аталған ұйымдарда басқару функцияларын орындауға байланысты лауазымдарға үміткер адамдардың қатынастарында қолданылады деген түсіндірмесі Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес деп танылсын. 2. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағының 8) тармақшасы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келеді деп танылсын. 3. Қазақстан Республикасының Үкіметі Қазақстан Республикасының Еңбек кодексін осы нормативтік қаулыда баяндалған Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құқықтық ұстанымдарына сәйкес келтіруге бағытталған заң жобасын Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне енгізсін.

Осыған ұқсас іс Конституциялық Сотта азамат К-нің Қылмыстық-процестік кодекстің (бұдан әрі – ҚПК) 335-бабы бірінші бөліктерінің 3), 4), 9), 10) және 12) тармақтары немесе 36-бабының негізінде бұрын сотталған немесе қылмыстық жауаптылықтан босатылған азаматтарды мемлекеттік қызметке қабылдауға мерзімсіз тыйым салуды белгілейтін Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабы 3-тармағы 11) тармақшасының Конституцияға сәйкестігін тексеру туралы өтініші бойынша қаралды. Өтініштен өтініш беруші 1988 жылы ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталғанын түсінуге болады. Облыс әкімінің 2023 жылғы 4 желтоқсандағы өкімімен өтініш беруші мемлекеттік қызметке кірген кезде көрінеу жалған құжаттар мен мемлекеттік қызметке қабылдаудан бас тартуға негіз болуы мүмкін мәліметтерді ұсынғаны үшін, сондай-ақ мемлекеттік қызметке тағайындау кезінде белгіленген талаптарға сәйкес келмеуіне байланысты мемлекеттік мекеме басшысы қызметінен босатылды. Өтініш субъектісі дау айтылып отырған норма (Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабы 3-тармағының 11) тармақшасы) әркімнің еңбек бостандығына конституциялық құқығын және азаматтардың мемлекеттік қызметке тең қол жеткізу қағидатын бұзады деп санайды.

Өтініш нысанасына қатысты Мемлекеттік қызмет туралы заңның қаралатын ережелерінің конституциялылығын тексеру кезінде Конституциялық Сот мыналарды негізге алады. Мемлекеттік қызмет мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерін орындау жөніндегі қызметін білдіреді. Бұл кәсіптік қызмет жария-құқықтық сипатта болады және оны мемлекеттік қызметшілер мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі ережелерін іске асыру мақсатында жүзеге асырады. Осыған байланысты заң шығарушы азаматтардың кәсіби және адамгершілік қасиеттеріне, сәйкесінше олардың іс-әрекеттері мен шешімдерінің заңдылығы мен әділдігіне күмән келтірмеуі үшін мемлекеттік қызметшілердің қоғамдық биліктің тасымалдаушысы ретіндегі беделіне жоғары талаптар қоюға құқылы. Азаматтардың мемлекеттік қызметке тең қол жеткізуге конституциялық құқықтары тек заңдармен шектелуі мүмкін. Бұл ретте мұндай шектеулер әділдік, пропорционалдылық және мөлшерлестік талаптарына жауап беруге тиіс және Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық актілермен үйлеседі.

Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабының 3-тармағында мемлекеттік қызметке қабылданбайтын азаматтардың санаттары айқындалған. Олардың қатарында бұрын ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталғандар бар. Мемлекеттік қызмет туралы заң барлық кандидаттарға қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауаптылыққа тарту фактілері туралы хабарлау міндетін жүктейді және тиісінше орындамаудың құқықтық салдарын көздейді. Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабының 3-тармағында көрсетілген мәліметтерді ұсынбау немесе қасақана бұрмалау мемлекеттік қызметке қабылдаудан бас тарту үшін негіз болып табылады (16 - баптың 4-тармағы), ал кейіннен мемлекеттік қызметке қабылдаудан бас тарту үшін негіз болуы мүмкін көрінеу жалған құжаттарды немесе мәліметтерді ұсыну фактілерін анықтау – мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің мемлекеттік қызметті тоқтатуы үшін негіз болып табылады. Азаматтардың мемлекеттік қызметке, еңбек бостандығына тең қол жеткізу құқықтарының заңнамалық шектеулері қылмыстық жауаптылық шараларына жатпайды, өйткені олар қылмыстық-құқықтық сипатта болмайды. Оларды заң шығарушы мемлекеттік лауазымдарға орналасу үшін ерекше конституциялық-құқықтық дисквалификациялық кедергі ретінде енгізді, оларға жоғары беделді талаптар қойылады, бұл олардың құқықтық актілерді қабылдауға тікелей қатысуына және қоғам мен мемлекет алдындағы ерекше жауапкершілігіне байланысты. Мемлекеттік қызмет туралы заңда көзделген аталған шектеу адамның ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталуының салдары болып табылады және соттылықтың жалпы құқықтық салдары ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге, Конституциялық Соттың пікірінше, ҚК және ҚПК-нің тиісті ережелерімен өзара байланыста мемлекеттік қызметтен Заңды одан әрі жетілдіру кезінде түсіндіру мен құқық қолданудың екіұштылығын болдырмайтын құқықтық дәлдік пен құқықтық айқындық өлшемшарттарын сақтай отырып, оларды неғұрлым нақты баяндау қа-

жет. Мемлекеттік қызмет туралы Заңның 16-бабының 10-тармақшасын және 3-тармағын салыстырмалы талдау кезінде олардың сәйкес келмеуі байқалады, бұл осы нормаларды екіұшты түсінуге әкеледі. Көрсетілген норманың 10-тармағы мазмұнының мағынасына сүйене отырып, өтелген немесе алынып тасталған соттылығы бар азаматтар мемлекеттік қызметке кіруге құқылы деген қорытынды жасауға болады. Мұндай жағдайларда жасалған қылмыстың ауырлығын заң шығарушы анықтаған жоқ. Мемлекеттік қызмет туралы заңның 3-тармағының 11-тармақшасында (ҚК 79-бабы) заң шығарушы өтеген немесе алып тастаған соттылықтың құқықтық салдары ескерілмеген. Мемлекеттік қызметке кіру құқығын шектеудің негізі ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін сотталу фактісі болып табылады. Жазылғандардың негізінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты қаулы етеді: 1. Бұрын ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін сотталған азаматтарды мемлекеттік қызметке қабылдауға тыйым салу бөлігінде «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағының 11-тармақшасы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес деп танылсын. 2. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттігіне осы нормативтік қаулыларда баяндалған Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құқықтық ұстанымдарын ескере отырып, қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнамасының нормаларына өзара байланыстыра отырып, мемлекеттік қызмет саласындағы заңнаманы құқықтық реттеуді жетілдіру туралы мәселені қарау ұсынылсын.

Азамат Д. Конституциялық Сотқа «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңның (бұдан әрі – Конституциялық заң) 44 - бабы 4-тармағы және 44-1-бабы 3-тармағы және «Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі – Заң) 24-бабы 1-тармағы ережелерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы өтінішхатпен жүгінді. Өтініштен Жоғары Сот Кеңесі жанындағы Сот жюриінің (бұдан әрі – Сот жюриі) 2021 жылғы 14 желтоқсандағы шешімімен азамат Д-ға сөгіс түрінде тәртіптік жаза қолданылғандығын түсінуге болады. Кейіннен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігінің сапасы жөніндегі комиссияның (бұдан әрі – Комиссия) 2021 жылғы 24 желтоқсандағы шешімімен ол кәсіптік жарамсыздығына байланысты атқаратын лауазымына сәйкес емес деп танылған. Сот жюриі мен Комиссияның аталған шешімдері Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесінің (бұдан әрі – Жоғары Сот Кеңесі) 2022 жылғы 5 мамырдағы шешімімен өзгеріссіз қалдырылған. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 маусымдағы № 906 Жарлығымен азамат Д Комиссия шешімінің негізінде судья лауазымынан босатылды. Жоғары Сот Кеңесінің шешіміне азамат Д Астана қаласының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік сотына шағымданған, ол 2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің 3-бабы төртінші бөлігінің 2-тармақшасына сілтеме

жасай отырып, талап қоюды қайтарып берген, оған сәйкес Кодексте белгіленген әкімшілік рәсімдердің тәртібі Жоғары Сот Кеңесі туралы заңнамамен реттелетін қатынастарға қолданылмайды. Дау айтылып отырған нормаларға сәйкес Комиссияның немесе Сот жүриінің шешіміне судья Жоғары Сот Кеңесіне шағымдана алады. Өтініш субъектісі комиссияның немесе Сот жүриінің шешімдеріне шағымданудың осы шектеу нормалары тек Жоғары Сот Кеңесіне Конституцияда көзделген адамдардың сот арқылы қорғалуына әрбір адамның іргелі құқығын іске асыру мүмкіндігін болдырмайды деп пайымдайды.

Конституциялық заңның және өтініш нысанасына қатысты Заңның дау айтылып отырған нормаларының конституциялылығы туралы мәселені қарау кезінде Конституциялық Сот мыналарды негізге алады. Сот қызметінің ерекшелігі судьялардың тәуелсіздігі, біліктілігінің жоғары деңгейі мен моральдық-әдептілік қасиеттерінің кепілдіктерін қамтамасыз ету қажеттілігін алдын ала айқындайды, осыған байланысты мемлекет азаматтар үшін судьялық лауазымдарға орналасу қағидаларын айқындауға, ерекше талаптар қоюға және тыйым салулар мен шектеулер, сондай-ақ өкілеттіктерін тоқтату рәсімдерін белгілеуге құқылы. Конституцияның 79-бабының 1-тармағында судьяның өкілеттігі тек заңда белгіленген негіздер бойынша тоқтатылуы немесе тоқтатыла тұруы мүмкін екендігі бекітілген. Конституциялық заң, атап айтқанда, комиссияның судьяның кәсіби жарамсыздығына байланысты атқаратын лауазымына сәйкес келмеуі туралы шешімін, сондай-ақ Сот жүриінің судьяны тәртіптік теріс қылық жасағаны немесе Конституциялық заңның 28-бабында көрсетілген талаптарды орындамағаны үшін лауазымынан босату қажеттілігі туралы шешімін осындай негіздер ретінде таниды. Судья ережесінің құқықтық тұрақтылығын қамтамасыз ету, судьяны тәртіптік жауапкершілікке тартуға және оған өзге де шараларды қолдануға байланысты мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу мүдделерін негізге ала отырып, мемлекет судьяларды атқаратын лауазымынан босату бойынша бірнеше дербес кезеңдерден тұратын көп сатылы іс жүргізуді белгіледі. Әр кезеңдегі шешімдер барлық материалдармен танысуға, түсініктеме беруге, басқа адамдарды шақыруға және басқа құжаттарды ұсынуға құқылы судьяның қатысуымен алқалы түрде қабылданады (Заңның 23-бабының 1-тармағы). Конституциялық заң мен Заң сонымен қатар комиссияның немесе Сот жүриінің шешімдеріне – осы шешімдердің күшін жоюға құқылы Жоғары Сот Кеңесіне шағымданудың ерекше тәртібін белгілейді (Заңның 24-бабының 3-тармағы). Заңның 1-бабының 1-тармағына сәйкес Жоғары Сот Кеңесі Қазақстан Республикасы Президентінің соттарды қалыптастыру жөніндегі конституциялық өкілеттіктерін, судьялардың тәуелсіздігі мен оларға қол сұғылмаушылық кепілдіктерін қамтамасыз ету мақсатында құрылатын дербес мемлекеттік мекеме болып табылады. Конституциялық сот судьяларды қызметтен босатудың ерекше тәртібіне байланысты Конституциялық Заңда және Заңда белгіленген Комиссияның немесе Сот жүриінің шешімдеріне Жоғары Сот Кеңесіне шағымдану рәсімі олардың Конституцияның

13-бабының 2-тармағында бекітілген сот қорғауына құқығына нұқсан келтірмейді деп пайымдайды. Сонымен бірге, Конституциялық Сот судьялардың құқықтарына шектеу қоюға әкеп соғатын Комиссия немесе Сот жюриі шешімдерінің салдарын назарға ала отырып, материалдарды қарау рәсімдерінде қорғаушының қатысуы және өз мүдделерін қорғаудың басқа құралдарын пайдалану мүмкіндігін көздеу керек деп санайды. Бұдан басқа, сот төрелігінің тиісті сапасын қамтамасыз ету, қызмет бабында жоғарылату және олардың тәуелсіздігі мақсатында судьялардың кәсіби қызметін бағалаудың негізгі критерийлерін заңнамалық реттеу маңызды болып табылады. Бұл шаралардың барлығы Жоғарғы Сот пен Жоғарғы Сот Кеңесінің бірлескен күш-жігерімен, судьялар қауымдастығының кең қатысуымен жасалуы тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты өтініш нысанасына қатысты қаулы етеді: 1. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 44-бабы 4-тармағы, 44-1-бабы 3-тармағы және «Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 24-бабы 1-тармағы Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 2-тармағына сәйкес деп танылсын. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотына және Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесіне судьялардың құқықтарын толық қамтамасыз ету мақсатында осы нормативтік қаулыда қамтылған Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құқықтық ұстанымдарына сәйкес, Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы заңнамасын одан әрі жетілдіру мәселесін қарауды ұсынсын.

Конституциялық Сотқа азамат К-нің «Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының (бұдан әрі – Конституциялық заң) 34-бабы 5-тармағының жекелеген ережелерінің Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабы 1-тармағына сәйкестігін тексеру туралы өтініші келіп түсті. Өтініш материалдарынан өтініш берушінің судья ретіндегі өкілеттігі кәсіптік жарамсыздығына байланысты атқарып отырған лауазымына сәйкес еместігі жөнінде Сот төрелігінің сапасы жөніндегі комиссияның шешімі негізінде тоқтатылған (Конституциялық заңның 34-бабы 1-тармағының 11) тармақшасы). Конституциялық заңның 34-бабы 5-тармағына сәйкес, осы баптың 1-тармағының 5), 11) және 11-1) тармақшаларында көзделген судья өкілеттігін тоқтату негіздері теріс себептер болып танылады. Өтініш иесі бірқатар заңдардың императивтік нормаларына сүйене отырып, судья өкілеттігінің теріс себептер бойынша тоқтатылуы оның еңбек бостандығына, қызмет пен мамандық түрін еркін таңдау жөніндегі конституциялық құқығын іске асыруына кедергі келтіреді деп есептейді, бұл өз кезегінде оны өмір бойына құқықтарынан шектеуге әкеп соғады. Конституциялық заңның 34-бабы 5-тармағының көрсетілген ережелерінің конституциялылығын тексеру кезінде Конституциялық Сот мынадай қағидаларды негізге алады. Республикада сот төрелігін тек сот жүзеге асырады (ҚР Конституциясының 75-бабы). Судья сот

төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және тек Конституция мен заңға бағынады (ҚР Конституциясының 77-бабы 1-тармағы). Сот билігінің конституциялық мақсатының тиісті жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін сот төрелігін жүргізу судьяларға, олардың тағайындалу тәртібіне, сот қызметіне және өкілеттіктерінің тоқтатылуына ерекше талаптарды қоюды талап етеді Республика соттарына талаптар конституциялық заңмен айқындалады (Конституцияның 79-бабының 3-тармағы). Конституциялық заңда судья кандидаттарына қойылатын талаптар көзделген (29-бап). «Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 4 желтоқсандағы Заңымен (бұдан әрі – Жоғары Сот Кеңесі) судьялардың бос лауазымдарына кандидаттарды іріктеудің негізгі өлшемшарттары ретінде білімнің жоғары деңгейі, жоғары моральдық-адамгершілік қасиеттер және мінсіз беделбелгіленген (18-баптың 2-тармағы). Судьяларды тағайындауды Қазақстан Республикасының Президенті Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымы бойынша бірқатар рәсімдерден өткеннен кейін жүзеге асырады. Құқықты білу мен қолдануға қойылатын жоғары талаптар, тәуелсіздік пен бейтараптылық қағидаларына беріктік, судьялардың этика нормаларын сақтау – судьялардың қызметтік өсуі үшін қажетті факторлар болып табылады. Судьяның өкілеттігін тоқтатудың теріс мотивтеріне соттың сапасын бақылау комиссиясының судьяның кәсіби жарамсыздығы негізінде лауазымға сәйкес келмеуі туралы шешімі жатады (34-баптың 1-тармағының 11-тармақшасы). Сот төрелігінің сапасын бақылау комиссиясының шешімі қазіргі судьялардың біліктілігін бағалау материалдарын қарау нәтижесінде қабылданады (Конституциялық заңның 44-бабының 1-тармағы). Соттың кәсіптік қызметін бағалау деп оның кәсіптік білім деңгейін және оны сот төрелігін жүзеге асыруда қолдану қабілетін, сот қызметінің нәтижелерін, соттың іскерлік және моральдық қасиеттерін, сондай-ақ оның Конституциялық заң мен Сот этикасы кодексінде қойылған талаптарға сәйкестігін бағалау түсініледі. Сотты кәсіби жарамсыз деп тану сот төрелігін сапасыз орындауы, сот этикасының нормаларын және еңбек тәртібін бұзуы сияқты себептерге байланысты (Конституциялық заңның 30-1-бабының 2-тармағы). Конституциялық Соттың пікірінше, заң шығарушының Сот төрелігінің сапасын қамтамасыз ету комиссиясының судьяның кәсіби жарамсыздығына байланысты лауазымына сай еместігі туралы шешімін судьяның өкілеттіктерін тоқтату себептерінің теріс мотивтеріне жатқызуы судьяның кәсіптік қызметін бағалау мақсаттарын көздейді және толық автономды маңызға ие. Яғни, осы себеппен өкілеттіктері тоқтатылған судьялар қайтадан судья лауазымдарына талаптана алмайды, оларға аударылған қосымша міндетті зейнетақы жарналарын және басқа да артықшылықтарды алу құқығы жоқ (Конституциялық заңның 29-бабының 2-тармағының 7) тармақшасы мен 35-1-бабының 2-тармағы). Жалпы алғанда, мұндай тәсіл негізді және Конституцияға қайшы емес. Конституциялық Сот суд жүйесінде қабылданған кадрлық және оған байланысты басқа да мәселелерді шешу тәсілдері мемлекеттік қызмет саласында автоматты түрде қолданылмауы тиіс деп

есептейді. Судьяларға ғана қолданылатын арнайы әдістеме бойынша бағалау жүргізу кезінде анықталған судьяның кәсіби жарамдылығының жеткіліксіздігі, басқа да кедергі келтіретін мән-жайлар болмаған кезде, бұдан әрі өзге қағидаттарға негізделетін және өзіндік ерекшеліктері бар мемлекеттік қызметке кіру кезінде сөзсіз және мерзімсіз кедергі болмауға тиіс. Судьялардың және мемлекеттік қызметшілердің біліктілік талаптарын бірдей деп есептеу Конституцияның 33-бабының 4-тармағынан шықпайды, өйткені ол тармаққа сәйкес мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар тек лауазымдық міндеттердің сипатына байланысты және заңмен анықталуы тиіс. Бұл тұжырым сондай-ақ мазмұны жағынан ұқсас, бірақ салдары бойынша ерекшеленетін талаптар мен рәсімдерді көздейтін қолданыстағы мемлекеттік қызмет туралы заңнаманың ережелерінен туындайды. Мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің мемлекеттік қызметті тоқтатуы үшін негіз ретінде аттестаттаудың теріс нәтижелері және олардың қызметін бағалаудың қанағаттанарлықсыз нәтижелері теріс себептер ретінде танылмайды. Олар мемлекеттік қызметке қайта кіруге кедергі болмайды (16-баптың 3-тармағы, 19-тармақ) және 20) Мемлекеттік қызмет туралы заңның 61-бабының 1-тармағы және 3-тармағы). Сонымен бірге, әртүрлі салаларда өкілеттіктерді тоқтату негіздерінің мәні мен салдарларына қатысты тәсілдердің айырмашылықтары құқықтық реттеуде теңгерімсіздікке әкеледі және еңбек бостандығы, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдау сияқты конституциялық құқықтардың бұзылуына жағдай жасайды. Бұл – қажеттілік, әділдік және теңдестік принциптеріне сай келмейтін шектеулердің орнауына себеп болуы мүмкін. Осының негізінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты қаулы етеді: 1. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының 34-бабы 5-тармағы мынадай: кәсіби жарамсыздығына байланысты атқарып отырған лауазымына сәйкес еместігі сияқты теріс негіз бойынша өкілеттіктерінің тоқтатылуы судья лауазымынан босатылған адам үшін құқықтық салдарларды тек «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңы шеңберінде ғана туындатуы тиіс; көрсетілген негіз бойынша судья лауазымынан босатылған азамат өзге салаларда, соның ішінде мемлекеттік қызметте де еңбек бостандығы құқығын жүзеге асыра алады деген түсіндіруде Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес деп танылсын. 2. Қазақстан Республикасының Үкіметі осы нормативтік қаулыда Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты баяндаған құқықтық ұстанымдарға сәйкес, кәсіби жарамдылықты бағалауға байланысты мемлекеттік қызметтің әртүрлі түрлеріне қол жеткізу шектеулерінің сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталған заң жобасын Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісіне енгізсін.

Конституциялық Сотқа Қазақстан Республикасының «Соттар және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңының 39-бабы 1-тармағының 1) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясының 77-бабы-

ның 1 және 2-тармақтарына (бұдан әрі – Конституция) сәйкестігін қарау туралы өтініш келіп түсті. Өтініш субъектісі Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот Кеңесі жанындағы Сот алқасының 2020 жылғы 20 ақпандағы шешімінің негізінде сот ісін қарау барысында заңдылықты өрескел бұзғаны үшін судья лауазымынан босатылған. Өтініш субъектісінің пікірінше, Конституциялық заңның 39-бабы 1-тармағының 1) тармақшасының мазмұнына сәйкес, судья сот істерін қарау кезінде заңдылықты өрескел бұзғаны үшін тәртіптік жауапкершілікке тартылуы мүмкін, бұл өз кезегінде судьяның тәуелсіздігіне теріс әсер етеді. Себебі судья заңға ғана бағынуы тиіс және қандай да бір жазаға ұшыраймын деп қауіптенбей, әкімшілік өкілеттігі бар адамдардың бақылауы мен ықпалынан тыс әрекет етуі қажет . Конституциялық Сот Конституциялық заңның 39-бабы 1-тармағы 1) тармақшасының конституциялылығын тексеру кезінде мыналарды негізге алады. Мемлекет сот билігін жүзеге асыру мен сот өкілеттігін ұйымдастыруда судьяға заңсыз ықпал ету мүмкіндіктерін толығымен болдырмайтын, оның Конституцияға, заңдарға және өзінің ішкі сеніміне негізделген шешімдерді еркін қабылдауына кедергі келтірмейтін жағдайларды қамтамасыз етуге міндетті. Соттардың өкілеттігін тоқтату немесе уақытша тоқтату негіздері мен тәртіптері судьялардың тәуелсіздік конституциялық қағидаттарының жүзеге асырылуын қамтамасыз етуі тиіс. Осыдан келіп, Қазақстан Республикасы Парламенті судья лауазымына кандидаттарға да, қазіргі қызмет атқарып жүрген судьяларға да арнайы біліктілік талаптарын енгізуге, сондай-ақ олардың өкілеттігін тоқтату немесе уақытша тоқтату үшін бөлек тәртіп орнатуға құқылы. Конституциялық заң судьяны судьялық қателік үшін, сондай-ақ сот актісін жою немесе өзгерту үшін жауаптылықтан босатады (39-баптың 3-тармағы). Ерекше жағдай ретінде егер ол маңызды материалдық және (немесе) процессуалдық құқық нормаларының бұзылуын қамтыса, жоғары деңгейдегі сот инстанциясының сот актісінде көрсетілген заңның ауыр бұзылуы фактісі қарастырылады. Конституциялық Сот судьяны тәртіптік жауаптылыққа тарту кезінде мемлекет тарапынан көпсатылы іс жүргізу көзделгенін, әр кезеңде шешім судьяның өзі қатысуымен алқалы түрде қабылданатынын атап көрсетеді. Мұндай түсінік бойынша Конституциялық заңның 39-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы Конституция нормаларына қайшы келмейді.

«Заңды өрескел бұзу» ұғымы «Қазақстан Республикасында сот билігі туралы заңнаманы қолданудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1998 жылғы 14 мамырдағы №1 нормативтік қаулысында көрініс тапқан. Аталған қаулының 11-тармағында «заңды өрескел бұзу» – судьяның заңды әдейі немесе адал емес әрекеті, немқұрайлылығы не заңды білмеуі салдарынан жіберген айқын әрі елеулі заң бұзушылығы деп танылады. Конституциялық Соттың пікірінше, «заңды өрескел бұзу» ұғымының мазмұны, судьяны жауаптылыққа тартуға негіз болатын және елеулі құқықтық салдарға әкелетін болғандықтан, заң деңгейінде белгіленуі тиіс. Заңды өрескел бұзудың белгілерін айқындау кезінде ең алдымен Конституциялық мақсаттарын (Қазақстан

Республикасы Конституциясының 76-бабы 1-тармағы) және сот төрелігі қағидаттарын (77-бабы 3-тармағы) негізге алу қажет. Конституциялық заңда өрескел заң бұзушылық фактісі жоғары тұрған сот сатысының сот актісінде көрсетілуі тиіс екені белгіленген (39-баптың 3-тармағы). Конституцияның 76-бабының 3-тармағының ережелерін ескере отырып, жоғары тұрған соттың актісінде төменгі сот инстанциясы тарапынан жіберілген заңды өрескел бұзу туралы көрсету судья қызметінің сапасына берілген бағалауға міндетті сипат береді және тәртіптік іс жүргізу басталғанға дейін судьяның кінәсін айқындайды. Конституциялық Сот жалпы алғанда, судьяның конституциялық мәртебесін ескере отырып, оның жұмысының сапасына бағаның жоғары тұрған соттардың нақты істер бойынша қорытынды шешімдерінде емес, басқа сот актісінде берілуі – сот талқылауының мәнінен тыс екенін атап көрсетеді. Бұдан бөлек, Қазақстан Республикасының іс жүргізу заңнамасы бұл кезеңде судьяға құқықтық қорғаудың тиісті құралдарын, соның ішінде сот тәртібімен шағымдану құқығын пайдалануға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты, судьяны тәртіптік жауаптылыққа тарту бөлігінде заңнаманы одан әрі жетілдіру қажет. Бұл – сот төрелігін жүзеге асыру кезінде судьяның тек Конституция мен заңға ғана бағынуын қамтамасыз ету және оның тәуелсіздігіне процестік кепілдіктерді күшейту мақсатында қажет Конституциялық заңның нормалары судьяны негізсіз, ерікті түрде жауаптылыққа тартуға жол бермеуі тиіс және оның конституциялық-құқықтық мәртебесіне, тәуелсіздігі мен қол сұқпауына нұқсан келтірмеуі қажет. Осыны ескере отырып, Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты етеді: 1. «Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының 39-бабының 1-бөлімі, 1-тармағы Конституцияға сәйкес деп танылсын. 2. Қазақстан Республикасының Үкіметіне Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісіне Конституциялық соттың осы нормативтік қаулысында айқындалған құқықтық ұстанымдарды ескере отырып, сот жүйесі туралы заңнаманы жетілдіруге бағытталған заң жобасын енгізу ұсынылсын.

Конституциялық Сот азамат Е-нің өтініші бойынша «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңының (бұдан әрі – Мемлекеттік қызмет туралы заң) 16-бабы 3-тармағы 14) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына (бұдан әрі – Конституция) сәйкестігін тексерді. Өтініштен бұрын өтініш беруші Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 30 қаңтардағы Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 468-бабының бірінші бөлігі, 469-бабы және 471-бабының екінші бөлігі бойынша әкімшілік жауаптылыққа тартылғанын, бұл Кодекстің 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексімен күші жойылғанын, сондай-ақ 2009 жылғы 30 қаңтардағы қызметтік тергеу нәтижесінде ішкі істер органдары қызметкерінің мәртебесіне нұқсан келтіретін теріс қылық жасағаны үшін қызметтен босатылғанын түсінуге болады.

Өтініш субъектісі қазіргі қолданыстағы Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабы 3-тармағының 14) тармақшасы құқық қорғау органдарынан теріс

себептермен босатылған азаматтың мемлекеттік қызметке өмір бойы қабылдануына тыйым салатынын, мазмұны мен құқықтық салдарлары жағынан аталған Заңның 16-бабы 3-тармағының 6) тармақшасына ұқсас екенін, өйткені құқық қорғау органдарында қызмет ету мемлекеттік қызметтің бір түрі болып табылады деп пайымдайды. Сонымен, өтініш авторының пікірінше, аталған шектеу азаматтардың мемлекеттік қызметке тең құқықпен қолжетімділік қағидатын (Конституцияның 33-бабының 4-тармағы) бұзады және Конституциялық Соттың 2023 жылғы 6 наурыздағы нормативтік қаулысында көрсетілген құқықтық ұстанымдарына сәйкес келмейді. Өтініш беруші мемлекеттік қызметтегі белгілі лауазымдарға конкурсқа қатысу мүмкіндігі туралы түсініктеме алу үшін мемлекеттік органдарға бірнеше рет жүгінген, алайда алған теріс жауаптарында ол талап етіп отырған мемлекеттік қызмет туралы заңның дау айтылып отырған нормасына сілтеме жасалған.

Мемлекеттік қызмет туралы заңның дау тудырып отырған ережелерінің конституциялылығын өтініштің мәніне қатысты тексеру барысында Конституциялық Сот мыналарды негізге алады. Құқық қорғау қызметі жария-құқықтық сипатқа ие және конституциялық маңызы бар міндеттерді шешуге бағытталған. Ол қызметкерлерге қойылатын талаптар, қызметке кіру және оны өтеу шарттары, қолданылатын құралдар мен өзге де белгілер бойынша әскери қызметпен көп ұқсастыққа ие. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін. (Конституцияның 39-бабы, 1-тармағы). Мұндай шектеулерді белгілеген кезде заң шығарушы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеудің конституциялық шектерінен шығуға жол бермей, олардың мәнін бұрмаламай және Конституцияда айқындалған мақсаттарға сәйкес келмейтін шектеулерді енгізбей әрекет етуі тиіс. Адам құқықтары мен бостандықтарын заңнамалық шектеулердің барлығы заңмен негізделген мақсаттарға сай болуы, сондай-ақ әділеттілік, теңгерімділік және сәйкестік талаптарына жауап беруі тиіс.

Конституциялық Сот өз қорытынды шешімдерінде азаматтардың жекелеген мемлекеттік лауазымдарды атқаруына байланысты кадрлық және онымен байланысты өзге де мәселелерді шешуге сараланған көзқарасты қолданудың қажеттілігін, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметкерлері сияқты кейбір санаттағы мемлекеттік қызметшілерге жоғары талаптар қою мүмкіндігін атап көрсеткен. Аталған Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымдары Конституциялық Соттың жоғарыда аталған нормативтік қаулыларында көрсетілген Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелерінің ережелерімен өзара байланысты және құқық қорғау қызметіне «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңының (бұдан әрі – Құқық қорғау туралы заң) 1-бабы 6-тармағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі ретінде қолданылады.

Құқық қорғау қызметін өткеру кезінде қызметкерлер Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңнамасын, қызметтік және еңбек тәртібін, Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің Әдеп кодексінің талаптарын, сондай-ақ заңмен жүктелген басқа да міндеттерді сақтауға міндетті. Қазақстан Республикасының заңымен жүктелген басқа да міндеттерді сақтау. Құқық қорғау қызметкерін теріс себептер бойынша қызметтен босатудың бір негізі – құқық қорғау органының беделіне нұқсан келтіретін тәртіптік теріс қылық жасау болып табылады (Құқық қорғау қызметі туралы заңның 80-бабы 1-тармағының 13) тармақшасы, 2 және 3-тармақшалары). Құқық қорғау органдарындағы қызметтің теріс себептер бойынша мерзімінен бұрын тоқтатылуы қызметкерлердің әлеуметтік және басқа да кепілдіктерінен айырылуына әкеледі және осындай тұлғаларды құқық қорғау қызметіне қабылдауға мерзімсіз тыйым салумен байланысты елеулі құқықтық салдарларға соқтырады (Құқық қорғау қызметі туралы заңның 6-бабы 2-тармағының 9) тармақшасы), сондай-ақ мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде құқықтарының шектелуіне алып келеді (Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабы 3-тармағының 14) тармақшасы). Мемлекеттік қызмет туралы заңның 16-бабы 3-тармағының 14) тармақшасы құқық қорғау органдарынан, арнайы мемлекеттік органдардан, судья лауазымынан немесе әскери қызметтен теріс себептермен босатылған азаматтарды мемлекеттік қызметке мерзімсіз қабылдауға тыйым салады. Қаралып отырған жағдайда, арыз иесі ішкі істер органдары қызметкерінің мәртебесін жаппайтын тәртіптік бұзушылық жасағаны үшін қызметінен босатылған. Конституциялық Сот құқық қорғау қызметінен осы негізбен кету азаматқа жалпы құқықтық жағынан теріс салдар әкелуі мүмкін және бұл жағдай оның кейінгі мемлекеттік қызметке орналасуында ескерілуі тиіс деп санайды. Сонымен қатар, мұндай шектеулер өзара үйлесімді болып, Конституцияның 39-бабының 1-тармағы талаптарына сай болуы қажет. Конституциялық Соттың пікірінше, өтініш субъектісі Мемлекеттік қызмет туралы заңның құқық қорғау органдарынан тәртіптік құқық бұзушылықтар бойынша теріс себептермен шығарылған азаматтардың мемлекеттік қызметке өмір бойы қабылдауға тыйым салу бөлігіндегі дау айтып отырған нормасы, мемлекеттік қызметші лауазымына үміткерге қойылатын талаптарды лауазымдық міндеттердің сипатын ескермей, азаматтардың мемлекеттік қызметке тең қолжетімділік құқығын бұзады және әділдік, мөлшерлестік қағидаларына, сондай-ақ әртүрлі салалық құқық нормаларының өзара байланысты өлшемшарттарына сәйкес келмейді, сондықтан Конституцияның 24-бабының 1-тармағына, 33-бабының 4-тармағына және 39-бабының 1-тармағына қайшы келеді. Конституциялық Сот нормативтік құқықтық актілердің уақыт бойынша және тұлғалар аясында әрекет етуін дұрыс анықтаудың маңызды екенін атап көрсетеді және заңның құқықтық нақтылық пен болжамдылық талаптарына сәйкес болуы керектігіне назар аударады. Осылайша, заң нормалары жеткілікті анықтықпен айқындалып, өз еркімен түсіндірілуіне жол бермейтін түсінікті өлшемшарттарға негізделуі қажет.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты зерттелген материалдарға сүйене отырып, қаулы етеді: 1. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағының 14) тармақшасын «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 80-бабы 13) тармақшасымен, 1-тармағымен және 3-тармағымен өзара байланысы түрде құқық қорғау органының беделін түсіретін теріс қылық жасағаны үшін құқық қорғау қызметінен босатылған адамдарды мемлекеттік қызметке қабылдауға осы құқықтық шектеудің мөшерлестігінің болмауына байланысты мерзімсіз тыйым салу бөлігінде Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келмейді деп танылсын. 2. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 16-бабы 3-тармағының 14) тармақшасы Конституцияға сәйкес емес деп танылғандықтан, осы ережеге негізделген соттар мен өзге де құқық қолданушы органдардың шешімдері орындалуға жатпайды және белгіленген тәртіппен қайта қаралуы тиіс. 3. Қазақстан Республикасының Үкіметі осы нормативтік қаулы ресми жарияланған күннен бастап алты айдан кешіктірмей, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасын Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотының осы нормативтік қаулыда жазылған құқықтық ұстанымдарына сәйкес келтіруге бағытталған заң жобасын Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісіне енгізсін.

Азамат Б. Шығыс Қазақстан облысы Полиция департаментінің (бұдан әрі – Полиция департаменті) қарамағында болып, полиция подполковнигі лауазымын атқарған, ішкі істер органдарында зейнетақы тағайындауға қажетті еңбек өтілі бола тұра, Полиция департаменті бастығының 2019 жылғы 14 наурыздағы №201 ж/қ бұйрығымен «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңының (бұдан әрі – Құқық қызметі туралы заң) 80-бабы 1-тармағының 5) тармақшасына сәйкес өз еркімен ішкі істер органдарынан қызметтен босатылған. Кейіннен заңды күшіне енген сот үкімімен Б. полиция органдарында қызмет атқару кезінде орташа ауыр қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылып, оған Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің (бұдан әрі – ҚК) 49-бабына сәйкес қосымша жаза ретінде «полиция подполковнигі» арнаулы атағынан айыра отырып, екі жылға бас бостандығын шектеу және бес жылға құқық қорғау органдарында лауазым атқару құқығынан айыру жазасы тағайындалды. Сотталған сәтте Б. еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы алушы болып жүрген. 2019 жылғы 1 қазаннан бастап Полиция департаменті тарапынан Б-ға еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемі тоқтатылған. Азамат Б. зейнетақы төлемін тоқтату жөніндегі Полиция департаментінің әрекеттеріне сот тәртібімен дау айтқан. Заңды күшіне енген жергілікті соттардың шешімімен оның талаптары қанағаттандырылып, құқықтары қалпына келтірілген. Алайда, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының азаматтық істер жөніндегі сот алқасы 2022 жылғы 10 ақпандағы қаулымен жергілікті соттардың сот актілерінің күшін жойып, азамат Б-ның талабын қанағаттандырудан

бас тарту туралы жаңа шешім қабылдаған. Кассациялық сатыдағы сот «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» 2013 жылғы 21 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – Зейнетақымен қамсыздандыру туралы заң) мен «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі – Құқық қорғау қызметі туралы заң) нормалары «құқық қорғау қызметкері», «арнайы атақ» және «еңбек сіңірген жылдары үшін төленетін зейнетақы төлемдері» ұғымдарының өзара тығыз байланыста екенін көрсетеді деген қорытындыға келген. Қызмет өткеру кезеңінде жасалған қылмыс үшін соттың айыптау үкімімен арнаулы атағынан айырылу азаматтың құқықтық мәртебесінің өзгеруіне байланысты еңбек сіңірген жылдары үшін төленетін зейнетақы төлемдерін тоқтатуға әкеледі. Конституциялық зейнетақымен қамсыздандыру құқығы зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңнама шеңберінде жалпы негізде іске асырылуы мүмкін. Өтініш субъектісі дау айтып отырған Заң ережелері Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген оның құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер етеді деп есептейді, сондай-ақ Зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңның 64-бабы 8-тармағының талаптарын бірізді орындауды қамтамасыз етпейді деп санайды. Оның пікірінше, сот үкімімен арнайы атақтан айырылу еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы алу құқығынан айырылуға әкеп соқпауы тиіс.

Дау айтылып отырған нормалардың конституциялылығын қарау барысында Конституциялық Сот мыналарды негізге алады: мемлекет құқық қорғау органдары қызметкерлерінің еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемдерін алуды болжайтын зейнетақы алу жөніндегі конституциялық құқығын қамтамасыз ету мен іске асырудың ерекше құқықтық тетігін көздеген. Аталған құқық олардың еңбек қызметінен туындайды және осы қызметтің нәтижесінде төленетін төлемдер құқық қорғау қызметін тиісінше атқарғаны үшін қызметкерлерге берілетін әлеуметтік қорғау нысандарының бірі болып табылады. Зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңда азаматтарды зейнетақымен қамсыздандырудың құқықтық және әлеуметтік негіздері айқындалған. Азаматтың өтінішінде осы Заңның дау айтылып отырған нормаларында құқық қорғау органдары қызметкерлеріне еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы тағайындаудың құқықтық шарттары белгіленген және олар жалпы алғанда Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелеріне қайшы келмейді. Еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемдерін алу құқығын іске асыру шарттары адам құқық қорғау қызметінен босатылған сәттегі жағдай бойынша белгіленеді. Сонымен бірге, Конституциялық Сот қолданыстағы заңнамалық актілер – Зейнетақымен қамсыздандыру туралы заң мен Құқық қорғау қызметі туралы заң – құқық қорғау органдарының бұрынғы қызметкерлеріне тағайындалған зейнетақы төлемдерін тоқтату үшін құқықтық негіздер мен тәртіпті реттейтін нормаларды қамтымайды. Зейнетақымен қамсыздандыру туралы базалық заңда еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемдерін тоқтатудың тек екі негізі көзделген – зейнеткердің қайтыс болуы немесе оның Қазақстан Республикасы шегі-

нен тыс тұрақты тұрғылықты жерге көшуі (68-баптың 4-тармағы). Нәтижесінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты мынадай шешім шығарды: 1. «Қазақстан Республикасындағы зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабы 1-тармағының 3) тармақшасы, 64-бабының 1-тармағы және 65-бабының 2-тармағы Конституцияға сәйкес деп танылсын. Бұл ретте, Конституциялық Соттың түсіндіруіне сәйкес, еңбек сіңірген жылдары үшін тағайындалған зейнетақы төлемдерін тоқтатуға тек азаматтардың зейнетақымен қамсыздандыру жөніндегі конституциялық құқығын іске асыру мәселелерін реттейтін заңда тікелей көзделген жағдайларда ғана жол беріледі. 2. «Қазақстан Республикасындағы зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабы 1-тармағының 3) тармақшасы, 64-бабының 1-тармағы және 65-бабының 2-тармағын басқаша түсіндіруге негізделген соттардың және басқа құқық қолдану органдарының шешімдері орындалмайды және белгіленген тәртіппен қайта қаралуы тиіс.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотына азамат А-дан «Семей ядролық сынақ полигонында ядролық сынақтардың зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» 1992 жылғы 18 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабына сәйкестігін қарау туралы өтініш келіп түсті. Аталған бап ядролық сынақтар салдарынан зардап шеккен және радиоактивтік шөгінділер әсер еткен аймақтарда тұратын азаматтарға: бұл зейнетақыға үстеме төлем, қосымша еңбек ақы және қосымша ақылы демалыс түріндегі әлеуметтік қолдау шараларын қарастырады. Өтініш субьектісі бұрын сол аумақтардың бірінде тұрып келген және сынақтардан зардап шеккен адам болып табылады, бұл онымен берілген куәлікпен расталады. Қазіргі уақытта ол аталған аумақта тұрмайды, бірақ Заңының 13-бабы Конституцияның барлық адамдардың заң мен сот алдында теңдігі және кемсітушілікке жол бермеуі туралы 14-бабына қайшы деп есептейді. Бірінші және апелляциялық сатыдағы соттар азаматтық іс жүргізуінде өтініш беруші А-ның еңбекақыға үстемеақы мен қосымша еңбек демалысын ақы төлеуді өндіру туралы талаптарын қанағаттандырудан бас тартқан.

Заңның 13-бабының конституциялылығын тексеру барысында Конституциялық Сот мынадай тұжырымға келді. Қазақстан Республикасы ең алдымен әлеуметтік жағынан осал топтарды, арнаулы әлеуметтік қызметтерге мұқтаж адамдарды, аз қамтылған азаматтарды, сондай-ақ белгілі бір жағдайларға байланысты мемлекеттік қолдауды қажет ететін өзге де адамдары қолдауды жүзеге асырады. Мұндай көмектің адресаттары табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардан, қолайсыз экологиялық жағдайлардан, төтенше экологиялық жағдайдан немесе экологиялық апаттан зардап шеккен азаматтар да болып табылады.

Қазақстандағы экологиялық апат аймақтарының бірі ретінде Семей облысының аумақтары және Семей ядролық сынақ полигонына іргелес жатқан жерлер (бұдан әрі – Семей полигоны) танылған. Тиісінше, ядролық сынақтар жүргізу

кезінде радиоактивті жауын-шашынның әсеріне ұшыраған аумақтарды жіктеу жүргізілді, Заңның күші қолданылатын осындай сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтардың санаттары мен мәртебесі белгіленді, аумақтарды экологиялық сауықтыру қажеттілігі және халыққа медициналық көмек ұйымдастыру жөніндегі іс-шаралар айқындалды. Заңда сондай-ақ ядролық сынақтар салдарынан зардап шеккен адамдарды әлеуметтік қорғаудың нақты шаралары бекітілген. Заңның дау айтылып отырған 13-бабында көзделген шаралар қазіргі уақытта әртүрлі дәрежедегі радиациялық тәуекел аймақтарында айқындалған аумақтарда және жеңілдікті әлеуметтік-экономикалық мәртебесі бар аумақтарда тұратын ядролық сынақтардың салдарынан зардап шеккен азаматтарға ғана қолданылады. Заң қабылданған кезде мұндай сараланған тәсіл сол кезеңде экологиялық апат аймағында өмір сүрген азаматтардың полигонда бұрын жүргізілген сынақтардың салдарынан қолайсыз факторлардың әсерінен болуын жалғастыруына байланысты болды. Бұл, өз кезегінде, оларды әлеуметтік қолдау бойынша қосымша шараларды қажет етті. Қазіргі уақытта, мемлекеттік органдардың және өтінішті қарауға тартылған өзге де адамдардың дәлелдері мен пайымдауларынан көрініп тұрғандай, Заңда көрсетілген аумақтардағы радиоэкологиялық жағдай айтарлықтай жақсарды және мұндай аумақтарда тұру фактісі ғана сынақтардан келтірілген зиянды бағалау кезінде, тұру, еңбек, оқу жағдайларын сипаттау кезінде және т.б. айқындаушы болып табылмайды. Аумақтарды әртүрлі радиациялық қауіп-қатер аймақтарына жататын аумақтарды жіктеудің өзі Заң қабылданған кездегідей өзекті емес. Сонымен қатар, конституциялық іс жүргізу барысында Заңда көрсетілген аумақтарды радиациялық ластану тұрғысынан толық қолайлы деп тану үшін жеткілікті деректер ұсынылмады, ал сол жерде тұратын адамдар - осындай ластануға байланысты жағымсыз экологиялық факторлардың әсеріне ұшырамады. Радиоэкологиялық жағдай тұрақты емес, жергілікті барлық учаскелерде бірдей және жалпы мұқият зерттеу мен бақылауды қажет етеді. Заңға сәйкес осы аумақтар осы уақытқа дейін экологиялық апат аймағы болып саналады. Ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтар арасынан тек экологиялық апат аймағында тұратын адамдарға ғана қосымша жеңілдіктер беру формалды түрде теңдік қағидатының бұзылуын көрсететіндей көрінуі мүмкін. Алайда, Конституциялық теңдік қағидаты азаматтардың әртүрлі санаттары тап болған нақты жағдайлар ескерілмей тұрып қолданылмауы тиіс. Бұл жағдайда мұндай мән-жай ретінде экологиялық апат аймағында тұратын орын қарастырылады, себебі бұл аумақта тұратын тұрғындарға қолайсыз экологиялық жағдайдың кері әсері әлі де жалғасуда. Заңда көрсетілген аумақтарда тұратын және олардың сыртында тұратын зардап шеккен азаматтар әртүрлі кезеңдерде әртүрлі деңгейде және бірдей емес жағдайларда болған және болып отыр, бұл оларға қатысты нормативтік құқықтық актілерде әртүрлі көзқарас қолданылуын алдын ала айқындайды. Заң шығарушы әртүрлі жағдайда болған азаматтар үшін қорғаныстың әртүрлі деңгейін белгілеуге құқылы. Әлеуметтік қорғау шаралары мен оларды ұсыну шарттарына

дифференцияланған көзқарас әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Бұл ретте мемлекет заңды мақсатты көздейді – қазіргі уақытқа дейін қолайсыз экологиялық ортада өмір сүріп жатқан және басқа азаматтармен салыстырғанда теріс факторлардың әсеріне ұшырап отырған адамдарды қолдау. Заңның 13-бабының ережелері өзге адамдардың, оның ішінде ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтардың құқықтарын шектеуді немесе кемсітуді мақсат етпейді және ондай салдарға әкеп соқпайды. Олар ақылға қонымды (қосымша қолдаудың қажеттілігі) және объективті (тиісті аумақтарда тұратын адамдар үшін сақталған қауіптер) өлшемшарттарға негізделген. Бұл қорытынды халықаралық құқықтық құжаттардың ережелерімен сәйкес келеді.

Қазақстан Республикасы Семей полигонына байланысты мәселелерге назар аударуды жалғастыруда. Сонымен бірге, Конституциялық Сот заң шығарушының ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарға әлеуметтік кепілдіктер деңгейін біртіндеп төмендеткенін атап өтті. Бұл төлемдерді есептеу әдісінің айлық есептік көрсеткішпен (минималды жалақының орнына) байланыстыруы, стипендияларға қосымша төлемдер мен басқа да жеңілдіктерді алып тастауы арқылы көрінеді. Заңның 13-бабының кейбір тармақтарының қолданысынан тыс қалған экологиялық апат аймағында тұратын көптеген азаматтар бар: жеке кәсіпкерлер, жеке практикамен айналысатындар, тәуелсіз қызметкерлер. Сонымен қатар, 13-бапта көзделген төлемдердің ауыртпалығы тек мемлекетке ғана емес, сонымен бірге айтарлықтай дәрежеде жұмыс берушілерге – мемлекеттік емес субъектілерге де жүктеледі. Бұл баптың мазмұнына қарағанда, зардап шеккен азаматтарға әлеуметтік қолдау көрсетуде жауапкершіліктің әділетсіз бөлінгенін көрсетеді. Конституциялық Сот Заңның кейбір баптарының (2, 10, 12 – 15-баптары) үйлесімді еместігін атап өтеді, бұл әлеуметтік қорғаудың нақты алушыларын анықтауға мүмкіндік бермей, түрлі құқық қолдану практикасына әкеледі. Семей полигонының жұмысының әлі де сақталып отырған жағымсыз салдарын ескере отырып, Конституциялық Сот ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарды (оның ішінде олардың ұрпақтарын да) әлеуметтік қорғау шараларын күшейту қажеттігін атап көрсетеді. Бұл Қазақстан Конституциясында жарияланған әлеуметтік мемлекет қағидатына сәйкес келеді және әлеуметтік қамтамасыз ету құқығы, денсаулықты қорғау құқығы, сондай-ақ өмір сүруге және денсаулыққа қолайлы қоршаған ортаны қорғау туралы конституциялық нормалардың жүзеге асырылуына ықпал етеді (Конституцияның 28, 29 және 31-баптары). Әлеуметтік қорғау шараларын күшейту көрсетілетін көмек түрлері мен көлемдерін, сондай-ақ оны алушылар санын кеңейтуді талап етеді. Зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау мәселелерінде қазіргі радиоэкологиялық жағдайды, иондаушы сәулеге ұшыраған халықтың медициналық салдарын, олардың инфекцияланған аумақтарда және одан тыс жерлерде тұруын, сондай-ақ әлеуметтік, экологиялық, демографиялық, медициналық және басқа да факторларды ескере отырып, жаңа

қағидалар мен тәсілдерді зерттеп, ұсыну қажет. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты қаулы етеді:1. «Семей ядролық полигонында ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 13-бабы Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес деп танылсын. 2. Қазақстан Республикасы Үкіметіне Конституциялық Соттың осы нормативтік шешімінде көрсетілген ұстанымдарды ескере отырып, ядролық сынақтардан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру шараларын қабылдау ұсынылсын.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына (бұдан әрі – Конституциялық Сот) азамат Е-ден өтініш келіп түсті. Онда 2023 жылғы 20 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексінің (бұдан әрі – Кодекс) 208-бабы 1-тармағы 8) тармақшасының Қазақстан Республикасы Конституциясының (бұдан әрі – Конституция, Негізгі Заң) 14-бабының 2-тармағына, 27-бабының 1 және 2-тармақтарына және 39-бабының 1-тармағына сәйкестігін қарау сұралған. Аталған нормада зейнет жасына жеткен кезде зейнетақы төлемдерін тағайындау үшін еңбек өтіліне тек жұмыс істемейтін ананың үш жасқа дейінгі кішкентай балаларына қараған уақыты, бірақ жиынтығында 12 жылдан аспайтын мерзім есепке алынатыны көзделген. Іс материалдарынан белгілі болғандай, сот өтініш берушінің 1997 жылғы 20 наурыздан 1998 жылғы 26 ақпанға дейінгі кезеңде (кейін 1998 жылғы 1 қаңтарға дейін нақтыланған) балаға қараған фактісін белгілеу туралы талабын қанағаттандырудан бас тартқан. Бұл кезеңді еңбек өтіліне қосып, зейнетақы төлемдерін алу үшін есепке алу мақсатында жасалған өтініш болған. Бас тарту себеп ретінде өтініш беруші дау айтып отырған нормаға сілтеме жасалған. Өтініш субъектісің пікірінше, Кодексте көзделген, еңбек өтіліне тек жұмыс істемейтін ананың кішкентай балаларға қараған уақыты ғана есептеледі деген норма ана мен әкенің құқықтарының теңдігі қағидатына қайшы келеді және ата-ананың біреуіне қатысты кемсітушілік сипатқа ие.

Өтініш субъектісі көрсеткен Кодекс нормасының конституциялылығын тексеру барысында Конституциялық Сот келесі негіздерден назарға алады. Отбасыға, балалар мен ата-аналарға қатысты мемлекеттік көзқарас Қазақстан Республикасының Конституциясының 27-бабында айқындалған: балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-аналардың табиғи құқығы әрі міндеті, ал неке мен отбасы, ана, әке және бала мемлекет қорғауында болады. Мемлекет тарапынан кепілдік берілген ананы, әкені және баланы қорғаумен қатар, балаға ата-анасының екеуінің де қамқорлық жасауы мемлекеттік әлеуметтік саясаттың құрамдас бөлігі болып табылады. Кішкентай баланы күту оның қалыпты физикалық, ақыл-ой, адамгершілік және психологиялық дамуы үшін ерекше қамқорлық пен қорғауды қажет етеді. Баланың өмірінің осы кезеңінде ата-ана объективті жағдайларға байланысты еңбек ету құқығын іске асыруда шектеуге ұшырауы мүмкін. Ата-аналық міндеттерді орындауға байланысты осындай

жағдайлар әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясат аясында өтемақылық тетіктерді әзірлеу кезінде ескерілуі тиіс. Себебі, Қазақстан Республикасының Конституциясы некені, отбасын, ананы, әкені және баланы қорғауды қамтамасыз ететін әлеуметтік мемлекет моделін бекітеді. Ана мен әке құқығын қорғаудағы мемлекет саясатында еңбек заңнамасы жұмыс берушіге бала үш жасқа толғанға дейін демалыс беру міндетін жүктейтінін ескеру керек. Бұл демалыс баланың анасына немесе әкесіне, сондай-ақ баланы жалғыз тәрбиелеп отырған ата-анаға ұсынылады (Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 100-бабының 1-бөлімі, 1) және 2) тармақтары). Мемлекеттік әлеуметтік қорғау саясаты саласында әр адамның өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудағы теңдігі туыстығы, әлеуметтік, лауазымды және мүлік жағдайы, жынысы, нәсілі, ұлты, тілі, дінге қатынасы, нанымдары, тұратын жері, жасы, денсаулық жағдайы, оның ішінде мүгедектігі немесе басқа да кез келген жағдайлар бойынша кемсітушілікке жол бермеуге негізделген. Бұл ретте мемлекет азаматтарға әлеуметтік қорғау шараларын олардың еңбек үлесі, жұмысқа қабілетсіздік себептері мен дәрежесі, сондай-ақ әлеуметтік қорғау қажеттілігін ескере отырып, дараланған тәсілмен қамтамасыз етеді. Осыған байланысты Конституциялық Сот зейнетақы төлемдерін жасқа байланысты тағайындау үшін еңбек өтілін есептегенде, егер әке баласына нақты күтім жасаған жағдайда, жұмыссыз әкеге де кәмелетке толмаған баласына күтім жасаған уақытты есепке алу қажет деп есептейді. Конституциялық сот сонымен қатар Конституция нормалары мен мемлекеттік әлеуметтік және отбасылық-демографиялық саясаттың қағидаттарын ескере отырып, ата-аналардың жас балаларға күтім жасау уақытын олардың зейнетақы жүйесіне қатысу өтілін және жалпы 12 жыл шегінде ғана еңбек өтілін есептеу кезінде есепке алудың ең жоғары кезеңін белгілейтін Кодекстің ережелерін қосымша пысықтау қажеттігіне назар аударады.

Баяндалғандардың негізінде Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты қаулы еткен: 1. Қазақстан Республикасы Әлеуметтік кодексінің 208-бабы 1-тармағының 8) тармақшасы, осы Кодекстің 4-бабы, 6-бабының 2-тармағы, 206-бабының 2-тармағының 5) тармақшасымен және Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 100-бабының 1-тармағының 1) және 2) тармақшаларымен өзара байланыста мынадай: жұмыс істемейтін ата-анаға зейнетақы төлемдерін тағайындау үшін еңбек өтілін есептегенде кәмелетке толмаған балаларға тікелей күтім жасау уақыты есепке алынады деген түсіндірмелерде Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес деп танылсын.

Осылайша, еңбек құқығы мен әлеуметтік қамсыздандыру құқығы мәселелерін: бірінші құрамда Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциялық Соты (1992–1995 жылдар), Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі (1996–2022 жылдар) және 2023 жылдан бастап жұмыс істеп жатқан екінші құрамдағы Конституциялық Сот барлық конституциялық бақылау органдарының қорытынды шешімдерін шығара отырып қараған. Әрине, Конституциялық Кеңес

өзінің барлық қызмет ету кезеңінде адамның және жалпы азаматтың құқықтары мен бостандықтарына, атап айтқанда біз зерттеп жатқан мәселелерге қатысты көптеген нормативтік қаулылар шығарғанына назар аударады. Біздің ойымызша, бұл жағдайдың түсіндірмесі бар – ол азаматтардың Конституциялық Кеңеске жүгіну субъектісі болмауымен байланысты. Қазақстан Республикасының Конституциясында мынадай ереже бекітілген: егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзады деп есептесе, ол іс жүргізуді тоқтата тұруға және аталған актіні Конституцияға сәйкес емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті (78-бап). Іс жүзінде Конституциялық Кеңес жұмыс істеген 27 жыл ішінде соттар тарапынан мұндай ұсыныстар өте аз болған. Мұндай жағдай қазіргі уақытта да сақталып отыр. Алайда, қолданыстағы Конституциялық Сот азаматтардың өтініштері бойынша олардың Негізгі Заңда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына тікелей қатысты нормативтік құқықтық актілердің конституциялылығын қарайды, оның жұмысын түбегейлі жандандырды. Осылайша, 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап қазіргі уақытқа дейінгі кезеңде Конституциялық Сот 70-тен астам түпкілікті шешім қабылдады, олардың басым бөлігі ел азаматтарының өтініштері негізінде шығарылған. Қазақстан Республикасының конституциялық бақылау органдарының еңбек құқығы мен әлеуметтік қамсыздандыру құқығы мәселелері бойынша нормативтік қаулыларына жүргізілген шолу олардың әлеуметтік-еңбек қатынастары саласында азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудағы тиімділігі мен нәтижелілігін растайды. Бұл өз кезегінде мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрақтылығына оң ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Э.А. Азимова Справедливость для всех. // Казахстанская правда. 14августа 2023 г.

2. Малиновский В.А., Нурмагамбетов А.М. Конституционный контроль в Республике Казахстан: Конституционный Суд – Конституционный Совет – Конституционный Суд. Научно-практический журнал Конституционное и муниципальное право. №10 2023.

3. Рогов И.И. Основные этапы становления и эволюции института конституционного контроля в Республике Казахстан. // Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс в 2-х томах. Том 2.

4. Сапаргалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан. Учебник. Алматы: Жеті-жарғы, 1998.

5. Сартаев С.С, Назаркулова Л.Т Становление Конституции Республики Казахстан: Проблемы и перспективы. Монография. Алматы 2002.

6. Ударцев С.Ф. Конституция и эволюция общества (вопросы теории и философии права). СПб.:Университетский издательский консорциум, 2015.

Майдан Күнтуарұлы СҮЛЕЙМЕНОВ
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Каспий университетінің жеке құқық ҒЗИ директоры, ҚР ҰҒА академигі, з.ғ.д., профессор

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылдануы

*Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясы 1*995 жылғы 30 тамызда өткен республикалық референдумда қабылданды.

1995 жылғы Конституцияны қабылдаудың қаншалықты тарихи қажеттілігі болды? Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы 993 жылғы 28 қаңтарда қабылданып, қолданыстағы Конституция қабылданғанға дейін бір жарым жыл ғана күшінде болды.

1993 жылғы Конституция қабылданған кезде енді бұл ғасырлар бойы қолданылады деп айтқандар көп болды. Менің сол кездерде мақалам жарияланды, сол мақаламда 2-3 жылдан кейін Конституцияға өзгерістер енгізу керектігін айтып өткен болатынмын. Өйткені бұл өтпелі кезеңнің Конституциясы болды, ол кезде экономикалық және саяси жағдай өте жылдам өзгеріп жатты. Рас, мен жаңа Конституцияны қабылдауға тура келеді деп мүлдем ойламадым.

Негізгі себеп – ескі Конституцияда биліктің бөліну мәселелерінің шешілмеуі. Президенттік басқару нысаны бекітілді, алайда өкілеттіктің басым бөлігі Жоғарғы Кеңеске, халық депутаттарының жергілікті Кеңестеріне тиесілі болды. Сонымен бірге бұл қайшылықтарды шешудің тетігі әзірленбеген еді. Бірінші дағдарыс 1993 жылдың қарашасында – халық депутаттары Кеңестері және 13 желтоқсанда Жоғарғы Кеңес өзін-өзі таратқан кезде болды.

Осыдан кейін Конституцияға өзгерістер дайындау жұмыстары басталды. Алайда, 1995 жылы наурызда Конституциялық Соттың Жоғарғы Кеңесті заңсыз деп тануына байланысты жаңа саяси дағдарыс басталды.

Мұндай жағдайда жаңа Конституцияны әзірлеу мәселесі туындады.

Конституцияның авторы кім?

ҚР Президентінің 1995 жылғы 22 мамырдағы қаулысымен ҚР Президентінің жанынан ҚР жаңа Конституциясының жобасы бойынша сараптамалық-консультативтік кеңес құрылды.

Кеңес мүшелерінің құрамына 9 адам кірді, олардың 3-уі шенеунік:

Н.А. Шайкенов – Әділет министрі, з.ғ.д.,

К.А. Колпаков – ҚР Президентінің Жоғарғы Кеңестегі өкілі, з.ғ.к., болашақ Әділет министрі,

Б.Ә. Мұхамеджанов – Президент Аппаратының заңнамалық бастамалар және құқықтық сараптама бөлімінің меңгерушісі, келесі Әділет министрі,

Қалған 6 мүше – ғалымдар:

конституциялық құқық бойынша 4 маман: академик Ғ.С. Сапарғалиев, профессор. В.А. Ким, профессор. А.К. Котов, профессор. Е.Қ. Нұрпейісов,

азаматтық құқық бойынша 2 маман: профессор. Ю.Г. Басин мен академик М.К. Сүлейменов.

Мен Кеңестің ғылыми жетекшісі болып тағайындалдым.

Бұдан басқа, 3 шетелдік сарапшы болды:

Жак Аттали – Франция Мемлекеттік кеңесінің кеңесшісі;

Роллан Дюма – Франция Конституциялық Кеңесінің төрағасы;

С.С. Алексеев – Ресей Федерациясының Зерттеу орталығының ғылыми кеңесінің төрағасы.

Бізді Конституцияның авторлары деп атайды. Бірақ біз автор емеспіз, сарапшымыз. Президенттің 1995 жылғы 22 мамырдағы қаулысында жұмысты 10 маусымға дейін аяқталсын деп көрсетілді. Уақыт бір айдан аз. Бір айда Конституция жазу мүмкін емес. Біз, әрине, күн сайын таң атқаннан күн батқанға дейін жұмыс істедік, бірақ біз дайын мәтінді талқыладық.

Шын мінінде мәтінді Екатеринбург заң академиясының қызметкері С.С. Алексеевтің шәкірті заң ғылымдарының докторы Нағашбай Шайкенов жазды, кейіннен оны ҚР Президенті Н. Назарбаев кеңесші етіп шақырып, артынан Әділет министрі етіп тағайындады.

Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары

1993 жылғы Конституцияны өзгертудің тағы бір себебі болды. Оның басты кемшіліктерінің бірі деп Нағашбай Шайкенов адам құқықтары туралы бөлімнің болмауын атады. Бөлім «Азаматтың құқықтары» деп аталғанмен, адам құқықтары туралы тек бір бапта ғана айтылып өтеді. Н. Шайкенов Конституцияда адам құқықтары бірінші орында болуға тиіс деп есептеді. Міне сондықтан 1995 жылғы Конституция (жалпы ережелерден кейін) «Адам және азамат» деп аталатын бөліммен басталады.

Конституцияның негізгі баптарының бірі – бұл 12-бап, онда Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі делінген. «Конституцияға сәйкес» деген сөздерге назар аударыңызшы. Бұл дегеніміз, адам құқықтары етене құқық бола отырып, ҚР Конституциясында бекітілгеннен кейін ғана құқықтық қорғауға ие болады.

Осы бапта адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс деген 5-тармақ бар. Бұл адамның құқықтары мен бостандықтары басқа адамдардың

құқықтарымен және бостандықтарымен тығыз байланысты екенін, адамның құқықтары мен бостандықтары құқықпен және имандылықпен тығыз байланысты екенін білдіреді.

Адамның және азаматтың құқықтары: конституциялық па, әлде азаматтық-құқықтық құқықтар ма?

ҚР Конституциясына сәйкес конституциялық құқықтар мен бостандықтарға, атап айтқанда: құқық субъектісін тану және өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау (13-бап), заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең (14-бап), өмір сүру (15-бап), жеке басының бостандығы (16-бап), қадір-қасиетін қорғау (17-бап), жеке өміріне қол сұғылмау, өзінің және отбасының құпиясының болу, ар-намысы мен абыройлы атын қорғау (18-бап), өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын анықтау (19-баптың 1-тармағы), ана тілі мен төл мәдениетін пайдалану (19-баптың 2-тармағы), сөз бен шығармашылық еркіндігі (20-бап), аумақ бойынша еркін жүріп-тұру және тұрғылықты мекенді өз қалауынша таңдап алу (21-бап), ар-ождан бостандығы (22-бап), бірлесу бостандығы (23-бап), еңбек ету бостандығы (24-бап), тұрғын үйіне қол сұғылмау (25-бап) және басқа да құқықтар жатады.

Алайда, бұл конституциялық құқықтардың басым бөлігі азаматтық-құқықтық болып табылады және Азаматтық кодексте бекітілген.

Құрылымдық-функционалдық белгісі бойынша азаматтық құқықтағы жеке мүліктік емес құқықтар былайша жіктелуі мүмкін:

1) азаматтың (жеке тұлғалардың) іс жүзінде өмір сүруін қамтамасыз ететін жеке мүліктік емес құқықтар, оның ішінде өмір сүру құқығы, денсаулық құқығы, қолайлы қоршаған ортаға құқығы, бостандық және жеке басына қол сұғылмау құқығы;

2) азаматтың (жеке тұлғаның) әлеуметтік өмір сүруін қамтамасыз ететін жеке мүліктік емес құқықтар, оның ішінде атына (тегіне, әкесінің атына) құқығы, арнамысына, қадір-қасиетіне және іскерлік беделіне құқық, жеке (жеке басының) өмір сүру құқығы, еркін жүріп-тұру құқығы[462].

Көріп отырғанымыздай, көптеген конституциялық құқықтар мен бостандықтар азаматтық-құқықтық жеке мүліктік емес құқықтар да болып табылады. Мұны қалай түсіндіруге болады? Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды реттейтін конституциялық нормалар бір мезгілде азаматтық-құқықтық қатынастар болып табылатынын немесе оған айналатынын қалай түсіндіруге болады?

Конституциялық құқық – құқықтың кешенді суперсаласы. Азаматтық құқықпен арақатынасы

Конституциялық құқық теориясы бұл мәселені шешуге талпынып көрді және кейде өте ерекше түрде жасады, мұны поэтикалық-математикалық деп айтар едім.

Біріншіден, конституциялық құқықты қала құрылысының бас жоспарымен салыстыруға болады. Нақты объектлердің құрылысы қала құрылысын жобалау-

462 Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации. - Екатеринбург, 1994. - Б. 53-76.

ды жалғастыру және аяқтау болып табылатын үлгілік жобаларды әзірлеуді талап етеді. Қала құрылысы жобасы «көзге түспей қалады», алайда «көзге түспей қалса да» байқаусыз қалмай, мақсатын жоғалтпай, керісінше өзіндік мәнге ие болады деген егжей-тегжейлі жобалау жасалып, қырағы көз сынан өтеді. Сол сияқты, конституциялық құқық заң саласының сипатын жоғалтпай, кеңестік құқықтың бүкіл жүйесінің негізі болып табылады. Екіншіден, конституциялық құқық алгебра, геометрия, функционалдық және интегралдық есептеулер және басқалар сияқты түрлі математика салалары кешенінің негізін қалайтын арифметикамен салыстырылады. Үшіншіден, құқықты өзінің көптеген салаларымен бірге құлашын кеңге жайған ағашпен салыстыруға болады. Бұл ағаштың әр бұтағы – құқықтың бір саласы, ал бұтақтары тарайтын діңі – конституциялық құқық.[463]

Конституциялық құқық теориясында конституциялық құқық нысанасы қосбірлікті сипатта, яғни қоғамдық қатынастардың екі тобын қамтиды деген пікір жалпыға бірдей танылған, ал қоғамдық бірлестіктер деп отырғанымыз:

1) конституциялық құқық нормаларымен жалпы реттелетін қоғамдық қатынастар, ал нақты регламенттеу басқа құқық салаларының нормаларымен жүзеге асырылады;

2) тек конституциялық құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар (мемлекеттік билікті ұйымдастыру және т.б.).[464]

Сондықтан конституциялық құқық құқық саласы ретінде екі дербес бөліктен тұратыны айдан анық:

1) мемлекеттік билікті жүзеге асыруға байланысты қоғамдық қатынастарды тікелей регламенттейтін конституциялық құқық. Конституциялық құқықтың бұл бөлігін «конституциялық мемлекеттік құқық» деп атауға болады;

2) ұлттық құқықтың барлық басқа салаларының негізі болып табылатын конституциялық құқық. Бұл бөлімді «ұлттық құқық салаларының конституциялық негіздері» деп атауға болады.

Конституциялық құқық – бұл құқықтың суперсаласы, ұлттық құқықтың барлық салаларында үстемдік ететін және олардың негізі болып табылатын сала.

Азаматтық құқық нормалары Қазақстан Республикасы Конституциясының көптеген баптарында бекітілген, мысалы, 6-бап – мемлекеттік меншік туралы, 2-бап – адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы (атап айтқанда, 12-баптың 4-тармағы – шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың құқықтары мен міндеттері туралы), 13-бап – құқық субъектісі туралы, 18-бап – жеке мүліктік құқықтар туралы, 20-бап – ақпарат туралы, 21-бап – еркін жүріп-тұру құқығы туралы, 22-бап – ар-ождан бостандығы туралы (діни ұйымдарға бірігу), 23-бап – қоғамдық бірлестіктер туралы, 25-бап – тұрғын үй құқығы туралы, 26-бап – азаматтардың жеке меншікке және кәсіпкерлікке құқығы туралы, 29-бап –

463 Советское конституционное право // Под. ред Русиновой С.И. и Рянжина В.А. Л.: Изд. ЛГУ, 1975. – С. 10-11 (автор главы Рянжин В.А.).

464 Сагиндыкова А.Н. Конституционное право Российской Федерации и Республики Казахстан: общие черты и особенности. Учебное пособие (курс лекций). Алматы: Білім, 2004. – С. 6.

денсаулық сақтауға көрсетілетін қызметтер, 30-бап – білім алуға көрсетілетін қызметтер, 66-баптың 4) тармақшасы – ҚР Үкіметінің мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастыру құқығы туралы.

Құқықтың басқа салалары туралы да осылай айтуға болады. Құқықтың барлық салалары, негізгісі де, кешендісі де, Конституцияда бекітілген немесе бекітілуге тиіс. Конституция – құқықтың барлық салаларының негізі, базасы және қайнар көзі.

Бұл дегеніміз, Конституция конституциялық құқықтың да, құқықтың барлық басқа салаларының да қайнар көзі болып табылады. Яғни, сол бір норма конституциялық құқықтың да, мысалы, азаматтық құқықтың да құрамында бола алады.

Дәл осы мәселе барлық конституционалистер үшін кедергі болып табылады: сол бір құқықтық норманың бірден екі құқық саласының құрамында болуына қалай жол беруге болады.

Ал, бұл проблема құқықтың кешенді салалары теориясы тұрғысынан оңай шешіледі.

Конституциялық құқық – бұл суперсала, құқықтың барлық салаларында үстемдік ететін сала. Ол құқық салаларының пирамидасының ең басында тұр. Құқықтың барлық салалары одан бастау алады. Осы салалардың конституциялық құқыққа енген нормалары осы құқық салаларының жетекші, негізі және бастауы болып табылады. Алайда құқық салалары жария және жеке болғандықтан, осы бөліктегі конституциялық құқық нормалары да жария және жеке болып табылады. Ал жария және жеке нормаларды біріктіретін құқық саласы, менің тұжырымдамам бойынша, құқықтың кешенді саласы болып табылады.

Конституциялық құқық, менің ойымша, құқықтың кешенді суперсаласы.

«Конституциялық мемлекеттік құқық» – бұл жария құқық. Ал «ұлттық құқық салаларының конституциялық негіздері» жария және жеке құқық нормаларынан тұрады.

Конституция және меншік құқығы

Меншік құқығы туралы жалпы ережелер (Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабы). Мемлекеттік және жеке меншік. ҚР Конституциясында меншікке арналған екі бап бар (6 және 26-баптар). Бұл баптарда меншік және меншік құқығы туралы негізгі, іргелі ережелер бекітілген, олардың негізінде меншік туралы көптеген және тармақталған заңнама дамыды.

Меншік құқығы азаматтық құқықтың орталық институты болғандықтан, Конституцияның осы баптарының бүкіл азаматтық заңнаманың дамуына әсері туралы әбден-ақ айтуға болады.

Конституцияның 6-бабының 1-тармағында «Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады» деп бекітілген.

Меншік құқығы туралы негізгі ережелер Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде қамтылады. ҚР АК 188-бабының 1-тармағында меншік құқығы дегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы деп бекітілген.

ҚР Азаматтық кодексінде мемлекеттік және жеке меншік ұғымдары да бекітілген.

Көптеген заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілерде, оның ішінде ҚР Конституциялық Кеңесінің қаулыларында мемлекеттік және жеке меншікке қатысты «меншік нысандары» термині қолданылады. Оның таралуына байланысты бұл терминмен келісуге болады, дегенмен, қаттырақ айтқанда, оның қолданылуы өте дәл деп айтуға келмейді. Меншіктің нысандары болмауы керек, меншік біртұтас және меншіктің құқықтық режимі де біртұтас болуға тиіс. Мемлекеттік (және одан әрі – республикалық және коммуналдық меншік) және жеке (және одан әрі – азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі) деп бөлу – бұл біртұтас меншік субъектілері бойынша бөлу (мемлекет, әкімшілік-аумақтық бірлік, азамат, заңды тұлға).

Осындай белгілер бойынша меншіктің көптеген түрлерін бөлуге болады: корпоративтік, кооперативтік, кондоминиум, жалпы және т.б. Осы жерден меншіктің құқықтық режимінің маңызды қағидаты туындайды, бұл Конституцияда бекітілген мемлекеттік және жеке меншік тең дегеннен көрінеді.

Бұл норманы бекіту қажеттілігі мемлекет меншік иесі болумен қатар, өзінің заңдары мен іс-әрекеттерімен мемлекеттік меншік бойынша артықшылықтар жасай алатын және жеңілдіктер бере алатын билік етуші түрінде де әрекет ететіндігімен байланысты. Конституциядағы баптың 1-тармағының нормасы мемлекет пен оның органдарының бұл ұмтылысына кедергі келтіреді.

Бұл ереже заңдарды әзірлеу мен қабылдауда маңызды рөл атқарады. Қабылданып жатқан заңдардың көптеген нормалары, егер олар мемлекеттік және жеке меншік теңдігі қағидатын бұзса, қабылдау процесінде айтарлықтай түзетулерге ұшырап жатты. ҚР Конституциялық Кеңесі бұл процеске бірнеше рет араласты. Бірқатар қаулыларында ол мемлекеттік және жеке меншіктің теңдік қағидатын белсенді түрде жүзеге асыра отырып, осы теңдік туралы түсінік беріп өтті.

Мысалы, «Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабы 2-тармағын және 61-бабы 3-тармағының 1) және 2) тармақшаларын ресми түсіндіру туралы» 1999 жылғы 3 қарашадағы № 19/2 қаулысында ҚР Үкіметінің Конституцияның нормалары мемлекеттік мекемелердің оларды қаржы жұмсауда шектеу және олардың бекітілген смета шегіндегі жауапкершілігі, азаматтық-құқықтық келісімдерді тіркеуден өткізуі секілді құқықтық жағдайының ерекшеліктерін заңда көзде тұтуға мүмкіндік бере ме деген сұрағына Конституциялық Кеңес былай деп жауап берді:

Мемлекеттік мекемелердің жауапкершілігін оларға деп бекітілген сметаның мөлшерімен шектеу мүмкіншілігіне келер болсақ, мұндай шектеу Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабының мемлекеттік меншік пен жеке меншіктің бірдей қорғалуы туралы ережесіне қайшы келеді, себебі бұл арқылы мемлекеттік мекеменің емес, олармен келісімшартқа отырған және өзге де контрагенттерінің құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келеді. Қандай да бір меншік нысанындағы шаруашылық жүргізуші субъектінің шеккен залалының орнын толығымен толты-

руға біржақты жеңілдіктер жасауға немесе оған шектеу қоюға тыйым салынады. Меншікті бірдей құқықтық қорғау принципі меншік иелерінің әр бірінің өз мүдделерін сотта қорғауының бірдей процессуалдық мүмкіншіліктерінен ғана емес, шаруашылық жүргізуші субъектілердің, олардың меншіктің қандай құқықтық тәртібінде тұрғанынан тәуелсіз, бір-бірінің алдында өздерінің келісім-шарт міндеттемелері бойынша бірдей мүліктік жауапкершілігінен де тұрады.

Конституцияның 6-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Бұл конституциялық ереже Қазақстан Республикасында мемлекет екі меншік нысанының субъектілеріне бұзылған құқықтарын қорғау мен қалпына келтірудің тең мүмкіндіктеріне кепілдік беретінін білдіреді. Мемлекеттік және жеке меншікті тең қорғау туралы конституциялық талаптың мәні мемлекеттік меншік иесі және жеке меншік иесі өздеріне заңнамамен рұқсат етілген және жол берілетін нақты құқықтық қатынастарда жария (салықтар және т.б.) салада да, жеке (шарттық құқықтық қатынастар және т. б.) салада да сол бір құқықтық режимге бағынады дегенді көздейді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабының 2-тармағында бұлай белгіленеді: *«Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді».* Конституцияның бұл ережесі меншіктің құқықтық режимі, меншік иесінің өз өкілеттігін жүзеге асыруының көлемі мен шегі заңмен регламенттелінін білдіреді. Конституцияның 61-бабы 3-тармағының 1) және 2) тармақшаларына сәйкес Парламент жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілігіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, жеке және заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершілігіне, меншік режиміне және өзге де мүліктік құқықтарға қатысты заңдар шығаруға құқылы. Мемлекет мүддесінде меншік құқығы заңмен шектелуі мүмкін. Сонымен қатар, мемлекеттік заңды тұлғалардың, атап айтқанда, мемлекеттің өзі құратын мемлекеттік мекемелердің құқықтары шектелуі мүмкін. Аталған ереже Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабының 1 және 2-тармақтарынан да туындайды.

Демек, Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабы 2-тармағының, 61-бабы 3-тармағының 1) және 2) тармақшаларының мазмұны заңда мемлекеттік меншіктің құқықтық режимінің ерекшеліктерін де бекітуге, мемлекеттік мекемелерді олардың құқық субъектілігінде шектеуге де, оның ішінде олардың ақшаға билік ету құқығына шектеулер белгілеуге, сол сияқты мемлекеттік мекемелер жасасатын мәмілелерді тіркеуді көздеуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 204-бабына сәйкес меншік иесі мекеменің заң жүзіндегі тағдырын және оның қызметінің мәнін айқындайды, яғни меншік иесі өз мекемелерімен жасалатын мәмілелер шеңберін шектей алады, жасалатын мәмілелерге бақылау жасай алады.

«Қарағанды облысы Балқаш қаласы сотының Қазақ КСР-нің Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 52-бабын және Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 175-бабына ескертулердің 5-тармағын конституциялық емес деп тану жөніндегі ұсынымы туралы» 2000 жылғы 6 желтоқсандағы № 20/2 қаулысында Конституциялық Кеңес мыналарды атап өтті:

Алайда, Конституцияның 6-бабы 1-тармағынан, бөтен біреудің меншігіне қарсы заңға теріс бірдей әрекет жасағаны үшін бірдей жауаптылық белгілеу арқылы, мемлекет меншікті бірдей қорғау кепілдіктерін беретіні келіп шықпайды. Конституцияның 6-бабы 2-тармағына сай, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді. Конституцияның 61-бабы 3-тармағының 1) тармақшасына сәйкес, заң шығарушы, құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігін, құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастар үшін нақты зиянын ескере отырып, жеке тұлғалардың жауаптылығына қатысты заңдар шығаруға хақылы. Қазақстан Республикасы заңдарының нормалары, ұйымның да, азаматтардың да меншік құқығының бірдей қорғалуын қамтамасыз ете отырып, ұрланған мүліктің меншік иесі үшін маңыздылығын ескеріп, бірдей құқық бұзушылық үшін жауаптылықтың әртүрлі мөлшерін белгілейді.

Бұл қаралып отырған жағдайда заң шығарушы, жеке тұлғалардың меншігіне қарсы бағытталған заңға теріс әрекеттер үшін, адамның және азаматтың меншік құқығы қорғалуының қосымша кепілдігі болып табылатын, жауаптылықтың қатаңдау түрі – қылмыстық жауаптылықты белгілеген. Сондай-ақ, қаралып отырған нормалар жауаптылықты меншіктің нысанына қарай (мемлекеттік немесе жеке) емес, меншік иелеріне (азаматтар немесе ұйымдар) қарай саралайтынын ескерген жөн. Ұйымдар мемлекеттік те, жеке меншік те негізінде құрылуы мүмкін. Демек, заң шығарушы мемлекеттік меншік пен жеке меншік бірдей қорғалады деген конституциялық принципті бұзбаған.

Азаматтардың меншік құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабы). Конституцияның 26-бабы азаматтардың меншігіне қатысты Конституцияның 6-бабында бекітілген меншік туралы жалпы ережелерді дамытады.

Конституцияның ең маңызды және практикада жиі қолданылатын нормаларының бірі – Конституцияның 26-бабының 3-тармағының нормалары, онда былай жеп жазылған:

«Соттың шешіміндісіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін».

Осы тармақ екі ережеден тұрады: 1) соттың шешіміндісіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды; 2) заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін.

Бірінші ереже – меншіктің барлық түрлеріне қатысты жалпы ереже. Екіншісі – мемлекет мұқтажы үшін мүлікті мәжбүрлеп алып қоюға арналған арнайы ереже.

Осы екі ережені талдай келгенде екі сұрақ туындайды:

1) «соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды» деген сөйлемнен осындай айыру алдында тұрғанға сот шешімінің қажеттігі туындай ма?

2) бұл сөйлемдер бір-бірімен қаншалықты тығыз байланысты, яғни мемлекет мұқтажы үшін соттан тыс тәртіппен мүлікті мәжбүрлеп иеліктен шығару мүмкін бе?

Осы екі сұраққа да Конституциялық Кеңес өз жауабын берді. Оларды дәйекті түрде қарастырайық.

Бірінші сұрақ. «Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2000 жылғы 16 маусымдағы № 6/2 қаулысында Конституциялық Кеңес бұлай деп атап өтті: «заңдармен көзделген жағдайларда нақты мүліктік құқықты шектеу азаматтық-құқықтық қатынастарда да, сондай-ақ жария-құқықтық салада да заңды».

Бұл, мысалы, не құқық бұзушылық жасағаны үшін сот тәртібімен жаза түрінде тәркілеу жолымен, не мемлекет қажеті үшін реквизиция түрінде, мысалы, табиғи апат жағдайында, басқа да төтенше жағдайда соған бара-бар кейінгі өтем жолымен іске асырылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Конституциясы 26-бабы 3-тармағының «сот шешімінсіз ешкімді де өз меншігінен айыруға болмайды» деген нормасын бұл ереже әкімшілік мәжбүрлеу шарасы ретінде айыппұл салу туралы барлық жағдайда алдын ала сот шешімі болуын талап етпейді деп түсіну керек.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кінәлі адам, Конституция мен әкімшілік жауаптылық туралы заңнаманың процестік нормаларының өзіне кепілдік беретініне қарамастан, ақшалай айыппұл түрінде әкімшілік жаза тартқызу туралы уәкілетті органның шешімінің заңдылығы мен негізділігіне сотқа шағымданбаған жағдайлар Қазақстан Республикасы Конституциясы 26-бабының 3-тармағына қайшы келмейді. Сол сияқты уәкілетті органға да осы әкімшілік мәжбүрлеу шарасын орындаудан жалтарып жүрген адамға салынған айыппұлды сот арқылы төлетуге заң жолымен мүмкіндік берілген.

Екінші сұрақ. Конституциялық Кеңес «Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 3-тармағын және 76-бабының 2-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2000 жылғы 20 желтоқсандағы № 21/2 қаулысында мыналарды атап өтті: «Конституцияның 26-бабы 3-тармағы екі бөліктен тұрады: біріншісі – «соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды», екіншісі – «заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін».

Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды деген конституциялық норма меншік құқығын қорғау кепілдігін көздейтін конституциялық ереже болып табылады. Алайда, аталған ереже абсолютті болып табылмайды және мүлікті иеліктен айыру кезінде міндетті түрде алдын ала сот шешімі болуын көздемейді. Конституциялық Кеңестің мұндай құқықтық позициясы оның 2000 жылғы 16 маусымдағы № 6/2 қаулысында білдірілген. Меншік иесінің мүлкін иеліктен

айыру, Конституцияның 26-бабы 3-тармағының екінші бөлігінде аталған мынадай: заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін; құны тең бағамен өтелген кезде, - деген міндетті шарттар орындалғанда ғана мүмкін болады. Осылайша, Қазақстан Республикасының Конституциясы, жоғарыда аталған конституциялық шарттар міндетті түрде орындалған кезде ғана, сот рәсімдерінің шеңберінен тыс меншіктен айыруға жол береді.

Алдын ала сот шешімі негізінде де, меншік иесі мемлекеттік органның тиісті шешіміне заңмен белгіленген тәртіппен шағымданған жағдайда, меншікті иеліктен айырудың заңдылығы мен негізділігіне міндетті түрде кейінгі сот бақылауы кезінде де, заңға сәйкес мүлікті иеліктен айыру мүмкін.

Мемлекет мұқтажы үшін мүлікті мәжбүрлеп алып қою деп нені түсіну керек?

«Мемлекеттік мүлік туралы» 2011 жылғы 1 наурыздағы ҚР Заңында осындай үш жағдай айқындалады: мемлекет мұқтажы үшін жер учаскелерін мемлекет меншігіне алу, реквизициялау, алып қою.

Мемлекет мұқтажы үшін жер учаскелерін мәжбүрлеп алып қою ең өзекті және даулы болып табылады. Қазақстанның көптеген қалаларында, әсіресе Алматы мен Астанада қала құрылысының бас жоспарының орындалуын көздеп, қаланың қақ ортасындағы аудандар түгелімен мемлекет мұқтажы үшін емес, коммерциялық құрылыс үшін бұзылған кезде қандай шектен тыс тәртіпсіздік орын алғаны бәрінің есінде. Бұл тәртіпсіздікті ешкім тоқтата алмады, өйткені жылжымайтын мүлік бағасы шарықтап өсіп, тұрғын үй құрылысына қатысқандардың бәрі сұмдық пайда тапты. Тек экономикалық дағдарыс қана осы заңсыздық пен азаматтардың құқықтарын бұзған жүгенсіздікті тоқтатты.

Абырой болғанда, Конституциялық Кеңес тұрғын үйлерді жаппай бұзуды қалай да тоқтатуға тырысып, осы мәселе бойынша арнайы қаулы шығарды. «Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2005 жылғы 1 шілдедегі № 4 қаулысында Конституциялық Кеңес бұлай деп көрсетті:

Конституциялық Кеңестің 2000 жылғы 20 желтоқсандағы №21/2 қаулысының қаулы бөлігінде, Конституцияның 26-бабының 3-тармағын «заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін» деген бөлігінде, осы нормада аталған: біріншіден, мемлекет мұқтажы үшін, екіншіден, заңдармен көзделген ерекше жағдайларда, және, үшіншіден, оның құны тең бағамен өтелген кезде деген шарттар міндетті түрде сақталған кезде ғана осы мүлікті иеліктен айыру мүмкін болады деп түсіну керек деп атап көрсетіледі.

Бұл аталған ережелер меншік құқығы қорғалуына қосымша кепілдік жасап, өз өкілеттігін іске асыру кезінде заң шығару және құқық қолдану органдары үшін міндетті болады. 2000 жылғы 20 желтоқсандағы № 21/2 және 2001 жылғы 9 шілдедегі № 12/2 қаулыларда Конституциялық Кеңес, Конституция «мемлекет мұқтажы», «ерекше жағдайлар», «құны тең бағамен өтелген кезде» деген ұғымдарды

анықтап отырмастан, оны заңдарға жүктейді деп атап көрсеткен болатын. Алайда жоғарыда аталған ұғымдар заңнамалық актілерде толығымен ашып көрсетілмеген, ал бұл құқық қолдану практикасында белгілі бір қиыншылықтар туғызады.

2003 жылғы 20 маусымдағы № 442-II Қазақстан Республикасының Жер кодексінде, 1997 жылғы 16 сәуірдегі № 94-I «Тұрғын-үй қатынастары туралы», 1998 жылғы 20 мамырдағы № 230-1 «Қазақстан Республикасы астанасының ерекше мәртебесі туралы», 1998 жылғы 1 шілдедегі № 258-I «Алматы қаласының ерекше мәртебесі туралы» заңдарда, жер учаскелерін иеліктен айырудың шарты ретінде Конституцияда белгіленгеніндей «мемлекет мұқтажы» емес, «мемлекеттік қажеттіктер» көрсетіледі, бұл Конституцияның 26-бабының 3-тармағымен көзделген жер учаскелерін иеліктен күштеп айыру Шарттарын практикада кеңейтіп түсіндіруге мүмкіндік береді.

Мемлекет пен меншік иелерінің арасындағы құлау (қирау) қаупі бар апатты және ескірген тұрғын үйлерді бұзуға және қалалар мен өзге де елді мекендердің бас жоспарларын орындауға қатысты түсініспеушіліктер көбінесе, жер учаскелерін бағалау және алып қою процесіне қатысушылардың барлығының мүдделері тепе-тең ескерілуін қамтамасыз етуге қаратылған іс-шаралар соған сәйкес жүзеге асырылатын рәсімдердің заң жүзінде реттелмеуінен келіп шығады.

Конституциялық Кеңес, «мұқтаждық» және «қажеттілік» деген ұғымдар мазмұны жағынан жақын болғанымен, алайда, аталған нормативтік құқықтық актілердің контексінде мағынасы жағынан бірдей жүк көтермейді деп пайымдайды. «Мұқтаждық» деген ұғым «қажеттілікке» қарағанда зәруліктің жоғарырақ деңгейін білдіреді. Соған орай Конституцияның 26-бабының 3-тармағындағы «мемлекет мұқтажы» деген ұғымды «ерекше жағдайлар» деген ұғыммен тіркестіре отырып түсінген және қолданған жөн.

Баяндалғанның негізінде Конституциялық Кеңес қаулы етті:

«Мемлекет мұқтажы», «ерекше жағдайлар» және «мүліктің құнын тең бағамен өтеу» деген ұғымдарды түсіну мен пайдаланудағы біркелкілікті қамтамасыз ету, сондай-ақ заңда көзделген негіздер бойынша мемлекет мұқтажы үшін жерді бағалау және алып қою іске асырылатын рәсімдерді реттеу мақсатында, Қазақстан Республикасының Үкіметіне Республиканың заңнамалық актілеріне меншік құқығы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізуге бастамашылық жасау туралы мәселені қарау ұсынылсын.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» 2010 жылғы 25 мамырдағы № 09-5/1 жолдауында бұлай деп көрсетілді:

Осы уақытқа дейін Конституциялық Кеңестің мемлекет мұқтажы үшін мүлікті мәжбүрлеп иеліктен шығару мәселелері жөніндегі шешімдерінен туындайтын барлық қажетті өзгерістер мен толықтырулар қолданыстағы заңнамаға енгізілмеген.

Мұндай өзгерістер бүгінгі күнге дейін енгізілмеді деп айта аламын.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабы 3-тармағына талдауды Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына да жүргізді.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабының 1-тармағын және 26-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2024 жылғы 19 сәуірдегі № 41-НҚ нормативтік қаулысында шамамен бірдей тұжырым бекітілді:

«1. Барлық даулы жағдайларда мүліктен айыру сот алдын ала қабылдаған шешім негізінде немесе мүлікті иеліктен шығарудың заңдылығына кейіннен сот бақылауы мүмкіндігімен заңда көзделген өзге де тәсілдермен жүргізілуі мүмкін».

Сонымен бірге Конституциялық Сот өте маңызды ережені бекітті:

«2. Конституцияның 25-бабының 1-тармағында қамтылатын және «соттың шешіміндісіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді» дегенді белгілейтін норманы тұрғын үй, мүлік және меншік құқығы, адамның өзге де құқықтары мен бостандықтары туралы конституциялық нормаларды ескере отырып, сөзбесөз түсіну қажет. Адам тұрғын үйінен прокурор санкциясының негізінде емес, сот шешімімен ғана айырылуы мүмкін. Прокурордың тұрғын үйге мәжбүрлеп өндіріп алуды қолдану рәсімін санкциялауы сот шешімінің күшін жоймайды, оны алмастырмайды және оған тең келмейді».

Бұл тұрғын үйден айыру тек сот шешімімен ғана мүмкін екенін білдіреді. Сот істі кейіннен қарайтын нұсқа бұл жағдайда мүмкін емес. Бұл азаматтардың құқықтарын қорғау кепілдіктерін қамтамасыз етуде сөзсіз үлкен қадам.

Сонымен бірге аталған шешім бірқатар мәселелерді тудырады:

Біріншіден, ол осы қаулының 1-тармағындағы заңда көзделген өзге де (соттан басқа) тәсілдермен мүліктен айыруға жол беріледі деген тұжырымға белгілі бір деңгейде қайшы келеді;

Екіншіден, жер учаскелерімен қалай болмақ? Өйткені Конституциялық Кеңес Конституцияның 26-бабының 3-тармағын талдай отырып, жер учаскелерін сотсыз алуға болады нақты атап өткен болатын. Жеке тұрғын үй құрылысы мен жеке қосалқы шаруашылыққа арналған жер учаскелері тұрғын үйге арналған емес па. Демек, оларды енді тек сот арқылы алуға болады? Онда ауыл шаруашылығы өндірісіне арналған жер учаскелері туралы мәселе туындайды. Олардың маңыздылығы бұлардан кем емес. Неліктен оларды сотсыз алуға болады?

Осылайша, Конституцияның 26-бабы 3-тармағының соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды деген ережесінің практикада қадірі кетті. ҚР Конституциялық Кеңесі осылайша осы нормадан туындайтын көптеген жол бермеулерге жол берді. Өкінішке орай, Конституция мәтіні мұндай түсіндіруге мүмкіндік беріп отыр. Менің бұл негізінен дұрыс емес дегенді дәлелдеу әрекеттерім шын мәнінде және ешбір күмәнсіз соттан тыс түрде жүргізілетін реквизиция туралы нормаларға кеп тіреледі. Конституцияның 26-бабының 3-тармағының мәтінін азаматтың мүлкін алып қою кезінде алдын ала сот шешімінің қажеттігіне ғана емес, сонымен бірге азаматқа осындай алып қою туралы шешімге сотқа шағымдану құқығын бере отырып, сотсыз мұндай алып қою мүмкіндігіне жол береді деп түсіндіруге болады. Бірақ мұндай түсіндіру, негізінен,

соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды деген норманың мағынасын бұрмалайды.

Мысал ретінде 1993 жылғы ҚР Конституциясынан мәтін келтірейін.

1993 жылғы 28 қаңтардағы ҚР Конституциясының 47-бабында (Жеке меншікке қол сұғуға болмайды) былай деп жазылған болатын:

«Соттың шешімі бойынша болмаса, ешкімді де өз меншігінен айыруға болмайды. Мемлекет иелігіне алу заңда тікелей көзделген ерекше реттерде ғана қолданылуы мүмкін».

Өте нақты әрі анық. Тек сот арқылы, тек мемлекет иелігіне алу сотсыз және ерекше жағдайларда.

Сонда 1995 жылғы Конституция 1993 жылғы Конституциямен салыстырғанда азаматтардың мүлкін заңсыз алып қоюдан қорғау тұрғысынан олардың жағдайын күрт нашарлатқан болып тұр.

Конституциялық Сот бұл мәселеге қызығушылық танытады және мұны қандай да бір жолмен бірлесіп шеше аламыз деп үміттенемін.

Конституциядағы түзетулер: артықшылықтар мен кемшіліктер

2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда барлық дауыс берушілердің 77,18 пайызын жинап, басым көпшіліктің қолдауымен «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заң қабылданды.

Түзетулердің басым дауысқа ие болуының басты себебі – Елбасы мен оның отбасына негізсіз артықшылықтар беретін барлық нормалар Конституциядан алып тасталды. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде Конституцияда экс-президенттердің артықшылықтары сақталған деген наразылық болды (46-баптың 3-тармағы), өйткені бұл артықшылықтар автоматты түрде Назарбаевқа қолданылады. Алайда бұл норманы, егер біз өркениетті мемлекет болып қалғымыз келсе, алып тастауға болмайды. Барлық елдерде экс-президенттер туралы бап бар, түптің түбінде бұл елдегі билікте жоғары тұрған тұлға. Бұл бап Назарбаевқа ғана емес, одан кейінгі барлық экс-президенттерге, оның ішінде екінші мерзімнен кейін Президент қызметінен кеткен кезде Қ.К. Тоқаевқа да қатысты болады.

Қазір сын тудыратын түзетулер туралы айтқан жөн болады. Бұған дейін жазған мақалаларымда айтқанымды қайталамаймын: түзетулер косметикалық сипатта, олар шын мәнісінде суперпрезиденттік вертикальді әлсіретпейді, керісінше күшейтеді және т.б.

Мен бұл түзетулерге әлі де дауыс берер едім, бірақ осы түзетулердің арасында көптеген заңгерлер түзетулердің бүкіл топтамасына қарсы дауыс берген заңдық тұрғыдан қисынсыздықтар бар.

Тек екі мысал келтіремін:

Бірінші мысал. ҚР Конституциясының 43-бабының жаңа редакциядағы 4-тармағында былай деп жазылған:

«4. Қазақстан Республикасы Президентінің жақын туыстары мемлекеттік саяси қызметшілердің, квазимемлекеттік сектор субъектілері басшыларының қызметтерін атқаруға хақысы жоқ».

Назарбаев отбасының саяси және қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы үстемдігіне, отыз жылдық бассыздыққа, сыбайлас жемқорлыққа, рэкетке және көптеген бауырлары, апа-қарындастары, жиендері, немерелері, келіндері және тағы басқалары жасап жатқан басқа да әрекеттерге реакция болған керемет норма.

Бірақ осы тұста бірқатар заңды сұрақтар туындайды.

Ең алдымен, «квазимемлекеттік сектор» ұғымы үлкен күмән тудырады. Бұл мемлекет қатысатын акционерлік қоғамды (АҚ) және жауапкершілігі шектеулі серіктестікті (ЖШС) білдіретін заң техникасының барлық ережелеріне қайшы келетін теңдесі жоқ ұғым. Ал АҚ және ЖШС нені білдіреді? Бұл жеке меншік, яғни мемлекеттік емес. Егер жеке кәсіпорын құрып жатсаңыз, оны барлық жалған ұғымдармен байланыстырмай, еркін нарыққа жіберуіңіз керек.

Назарбаев көптеген ұлттық холдингтер мен ұлттық компанияларды не үшін құрды? Жауап өте айқын: мемлекеттік бюджеттен шегі жоқ ақшаны шығару үшін, содан кейін оларды ұрлау үшін. Жарайды, ұлттық компаниялар! Олар негізінен түбегейлі реформаланған жағдайда белгілі бір сапада қажет.

«Самұрық-Қазына» холдингіне келетін болсақ, бұл таза паразит, миллиардтаған Мемлекеттік ақша, яғни салық төлеуші ретінде біздің ақшамыз ағып жатқан қара қап.

Алайда «Самұрық-Қазынаны» таратудың орнына ҚР Президенті әкімшілігі оны сақтап қалуға тырысуда. ҚР Конституциясында «квазимемлекеттік сектор» ұғымының бекітілуі бұған айтарлықтай ықпал етеді.

Екінші мысал. Конституцияның 61-бабына мынадай толықтырулар енгізілді:

1) 2-тармақ мынадай мазмұндағы екінші бөлікпен толықтырылсын:

«Халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпті қорғауға, елдің экономикалық қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларға жедел ден қою мақсатында Республика Үкіметінің заң шығару бастамасы тәртібімен енгізілген заң жобалары Палаталардың бірлескен отырысында Парламенттің дереу қарауына жатады».

2) 3-тармақ мынадай мазмұндағы екінші бөлікпен толықтырылсын:

«Осы баптың 2-тармағының екінші бөлігінде көзделген заң жобалары Парламентке енгізілген жағдайда, Республика Үкіметі осы тармақтың бірінші бөлігінде көрсетілген мәселелер бойынша заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық актілер қабылдауға өзінің жауапкершілігімен хақылы, олар Парламент қабылдаған заңдар күшіне енгенге дейін немесе Парламент заңдарды қабылдамағанға дейін қолданыста болады».

Бұл түзетулер заңгерлердің ашуын туғызады деп айту ештеңе айтпауды білдіреді. Бұл биліктің бөлініу: заң шығарушы билік, атқарушы билік, сот билігі деп бөліну теориясының негізгі ережелерін бұрмалау. Егер қандай да бір мемлекетте

заңнамалық функциялар атқарушы билікке жүктелсе, бұл осы мемлекеттегі жағдайдың өте алаңдатарлық белгісі.

Түзетулерді оқып шығыңыз. Шамасы, бұл қаңтар оқиғасына реакция. Халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпті қорғауға төнетін қауіп туралы айтылады. Бұл қоғамдық тәртіпсіздіктер туралы екені анық. Алайда, бұдан әрі экономикалық қауіпсіздік туралы айтылады. Бұл ұғым өте түсініксіз, оған әртүрлі жағдайларды жатқызуға болады, бұл белгілі бір алаңдаушылық туғызады.

Дегенмен, бұны азды-көпті түзетуге болады. Түптеп келгенде, Парламент мұны шеше алады, ол сол үшін құрылған.

Бірақ проблеманы бұлай шешу әзірлеушілерге жеткіліксіз болып көрінді.

Конституцияның 61-бабының 3-тармағында ҚР Үкіметінің заң күші бар уақытша нормативтік актілерді өз жауапкершілігіне алу құқығы бекітіледі.

Бұл тарихымызда теңдесі жоқ прецедент. Кеңес Халық Комиссариатының қаулылары, олар заңдар деп аталмады да, кез келген заңнан жоғары болған большевиктер терроры жылдарында да мұндай болған емес. Тіпті Назарбаевтың билік құрған дәуірінде де ол ойлап тапқан жалғыз нәрсе – Президенттің заң күші бар Жарлықтары. Дегенмен, Үкіметтің емес, Президенттің Жралықтары.

Ең бастысы, қандай қажеттілік бар? Онсыз да Парламент Үкімет енгізген заң жобасын дереу қабылдауға тиіс емес па! Ал дереу деген не? Шамасы, Конституциялық Сот мұны да түсіндіретін шығар, бірақ менің ойымша, бұл – 2-3 күнді білдіреді. 2-3 күнде не болуы мүмкін, Үкіметтің неге күші жетпейді? Мұны елестету қиын. Бірақ шектен тыс бір нәрсе орын алса да, Президент не істейді? Ол бір сағат ішінде төтенше жағдай жариялай алады және Парламент заң қабылдағанға дейін туындауы мүмкін барлық проблемаларды (еске саламын, бұл 2-3 күн, ең көп дегенде бір апта) шешуге болады.

Биліктің бөлінуінің классикалық, ғасырлар бойы дәлелденген теориясын бұзу неліктен керек болды?

Менің ойымша, бұл Конституцияға түзетулерді әзірлеушілердің айтарлықтай кемшілігі.

Жалпы Конституцияға енгізілген түзетулерді қолдайтынымды қайталап айтамын, Президент Қ.К. Тоқаевтың Жаңа Қазақстан құруға деген ұмтылысын қолдаймын. Бірақ сонымен бірге бұл ұмтылыстың заңды түрде таза болғанын қалаймын, негізгі құқықтық қағидаттарды бұзу – бәріміз қол жеткізгіміз келетін нәтижелерге алып келмеуі мүмкін.

Жалпыхалықтық игілік. Барша жұрт, оның ішінде заңгерлер қуанған мәселеге – жалпыхалықтық меншік туралы ережеге тоқталсақ. Конституцияның 6-бабының 3-тармағында былай деп жазылған болатын: *«Жер, оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи байлық мемлекеттік меншікте ғана болады».* Бұл норма өзгертіліп, қазір былай жазылды: *«Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі. Халық атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге асырады».*

Менің ойымша, бұл таза популизм.

Біріншіден, өзгерістер жобасы бойынша халық атынан меншік құқығын мемлекет бәрібір жүзеге асырады. Сайып келгенде, халық қалайтын нәрсені мемлекет анықтайды.

Екіншіден, мұның бәрін бастан өткізіп қойдық. Кеңес Одағында, оның ішінде 1936 жылғы Сталиндік конституцияда мемлекеттік меншік жалпыхалықтық болып анықталды. Халық сол кезде бір нәрсені шешті ме?

Үшіншіден, жалпыхалықтық меншік – ешкімге тиесілі емес меншік. Кеңес Одағында жалпыхалықтық меншікке бөтеннің меншігі деп қарау текке болмаған. Сондықтан «ұрлап тасушылар» деп атай алғандар – өздері жұмыс істеген кәсіпорыннан ұқыпсыз жатқанның бәрін үйіне – жеке меншігіне тасыған адамдар көбейді. Ал өзінің меншігі (ол кезде «жеке» сөзіне тыйым салынды) қасиетті болды.

Төртіншіден, заңгер ретінде жалпыхалықтық меншіктің не екенін мүлдем түсінбеймін. Қазір бізде Конституция мен Азаматтық кодекс бойынша меншіктің екі нысаны бар: мемлекеттік және жеке меншік. Енді, шамасы, үшеуі болады: табиғи ресурстарға – жалпыхалықтық меншік, табиғи ресурстарға жатпайтын мүлікке (яғни қазынаның, мемлекеттік кәсіпорындардың және басқалардың мүлкі) – мемлекеттік меншік және жеке меншік. Бірақ жалпыхалықтық меншікке де мемлекет билік етеді. Яғни Кеңес Одағындағыдай: мемлекеттік (жалпыхалықтық).

Кеңес Одағына қатысты бос сөз болмас үшін елімізде қолданылған түрлі Конституциялардан үзінділер келтірейін.

КСРО-ның 1936 жылғы Конституциясының (Сталиндік конституция) 5-бабы: «КСРО-дағы социалистік меншіктің мемлекеттік меншік нысаны (жалпыхалықтық игілік) немесе кооперативтік-колхоздық меншік нысаны болады». КСРО-ның 1977 жылғы Конституциясының 11-бабы: «Мемлекеттік меншік – кеңес халқының ортақ игілігі».

Қазақ КСР-інің 1978 жылғы Конституциясының 10-бабы: «Қазақ КСР-інің экономикалық жүйесінің негізін өндіріс құрал-жабдықтарына мемлекеттік және колхоздық-кооперативтік меншік нысанындағы социалистік меншік құрайды». 11-бап: «Мемлекеттік меншік – бүкіл Кеңес халқының ортақ игілігі».

Жалпы, халықтың меншігі (жалпыхалықтық меншік, халықтық игілік) ұғымы әртүрлі жағдайларда қолданылады, бірақ негізінен халық арасында танымал ұрандарды ұрандату үшін қолданылады.

Конституцияны жетілдіру жөніндегі ұсыныстар

Мемлекетті демократияландыруға және Қазақстанның азаматтық қоғамын дамытуға қатысты ұсыныстарым бар және бұлар септігін тигізеді деп ойлаймын, 2018 жылы, Н. Назарбаевтың билігі жүріп тұрған кезде бұларды ұсындым. Олардың ішінен 2022 жылы Конституцияға түзетулерді қабылдау кезінде Конституциялық Сот құру туралы № 6 ұсыныс қана ескерілді. Қалған ұсыныстар, менің ойымша, бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылады.

1. Парламентті мемлекеттің біртұтастығына неғұрлым жауап беретін бір палаталы етіп қайта құру, оның қызметін шектейтін барлық нормаларды алып тастау. Барлық депутаттардың сайланбалылығын енгізу. Парламентке Премьер-Министр мен Үкімет мүшелерін тағайындау және қызметінен босату, сондай-ақ олардың өз қызметінің нәтижелері туралы тұрақты есептерін тыңдау функцияларын беру.

2. Парламент жанынан тұрақты негізде жұмыс істейтін (әр облыстан және республикалық маңызы бар қалалардан 2-3 өкіл кіретін) Қоғамдық Палата құру. Қоғамдық палатаға еліміздің әр өңірі тұрғындарының мүдделерін есепке алу үшін әрбір заң жобасын алдын ала талқылауды тапсыру.

3. Жаңа сайлау туралы заң қабылдау. Сайлау жасырын, төте, негізінен мажоритарлық жүйе бойынша (жеке кандидаттар үшін) өтуге тиіс. Пропорционалды жүйе бойынша (партиялық тізімдер бойынша) сайлау, егер олар көзделсе де, мажоритарлық жүйе бойынша сайлаумен аз пайыздық қатынаста болу керек. Өзін-өзі ұсынуды қалпына келтіру. Сайлауға қатысатын барлық кандидаттардан және партиялар мен қоғамдық бірлестіктерден байқаушылардың сайлау процесінің барлық сатысында, оның ішінде жәшіктерді ашу және дауыстарды санау кезінде қатысуын көздеу. Онлайн-сайлау кезінде де көздеу керек.

4. Партия құруға белгіленген барлық шектеулерді алып тастау. Партиялар көп болсын және олардың барлығы сайлаушыларының дауысы үшін күрессін. Барлық деңгейдегі әкім лауазымдарын сайланбалы ету және бұл ретте сайлауды мәслихаттар емес, тиісті өңірдің халқы конкурстық негізде өткізсін.

5. Жоғарғы Сотқа дейінгі барлық деңгейдегі судьяларды тиісті өңір тұрғындарының сайлауын енгізу. Мүмкін, бұл судьялардың жоғары басшыларға тәуелділігін жояды және сот жүйесіне әсер еткен сыбайлас жемқорлықпен күресуге көмектеседі.

6. Ұлттық қордан бюджетке түсетін трансферттерді ағымдағы мақсаттарға жұмсауға тыйым салу. Ұлттық қордың бөлінуін оның қаражатын әлеуметтік сақтандыруға, денсаулық сақтауға, білім мен ғылымға, сондай-ақ халыққа тікелей дивидендтер төлеуге бағыттау арқылы өзгерту. Соңғы ұсыныс популистік болып көрінеді және оны бірден енгізудің қажеті жоқ, бірақ көрші Моңғолия, Қазақстанға қарағанда табиғи ресурстарға едәуір кедей ел осылай өмір сүреді. Дегенмен, әрбір тұрғын жыл сайын белгілі бір соманы алады (әзірге бір адамға 1 мың доллар, бірақ өсу үрдісі байқалады).

Бұл қайта құрулар Конституцияға үлкен өзгерістер енгізбестен де жасауға болады және конституциялық құрылыстың өзгеруіне әкелмейді. Бірақ олар қоғамдағы ахуалды елеулі өзгертуге, наразылық көңіл-күйді жоюға және Қазақстандағы демократияның дамуына ықпал ете алады.

Бақыт Маратұлы НҰРМҰХАНОВ
Қазақстан Республикасы
Конституциялық Соты
Төрағасының орынбасары, з.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТ РЕТІНДЕ ОРНЫҒУЫ ЖАҒДАЙЫНДА ХАЛЫҚ АРАСЫНДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУ

Қазақстан Республикасы Конституциясының[465] 1-бабының 1-тармағына сәйкес өзін әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

Конституциялық бақылау органы бірнеше рет атап өткендей, I-бөлімнің осы жалпы ережесі Қазақстан өз азаматтарының лайықты өмір сүруі және жеке адамның еркін дамуы үшін мемлекет мүмкіндіктеріне барабар жағдай жасау міндеттемесін өзіне алатын мемлекет ретінде дамуға ниетті екенін білдіреді (Конституциялық Кеңестің 2004 жылғы 20 сәуірдегі № 3, 2020 жылғы 21 қаңтардағы № 1 және Конституциялық Соттың 2023 жылғы 8 сәуірдегі № 8 нормативтік қаулылары)[466].

Мемлекет дамуының белгіленген стратегиялық бағыты адамның және азаматтың бірқатар конституциялық құқықтары мен бостандықтарын іске асырудан көрінеді, олардың арасында Республика азаматтарының денсаулығын сақтау құқығы маңызды орын алады (Конституцияның 29-бабының 1-тармағы).

Адамның денсаулығын сақтау құқығы өмір сүру құқығымен және басқа да жеке құқықтарымен тығыз байланысты. Денсаулық – бұл ажырамас игілік, ол болмаса, басқа көптеген құндылық құнсыз боп қалады, денсаулық адамның өмір сүру сапасына айтарлықтай әсер етеді. Ел халқының денсаулығының жай-күйі – қоғамның әлеуметтік әл-ауқатының деңгейін айқындау өлшемшарттарының бірі.

Бұл құқық негізгі халықаралық құқықтық актілерде де бекітілді. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының[467] 25-бабының 1-тармағына сәйкес әр адам өзінің және отбасы мүшелерінің денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін қажетті тамақты, киімді, баспананы, медициналық күтімді және қажетті әлеуметтік қызмет көрсетуді қамтитын өмір сүру деңгейіне құқылы.

---

465 Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) // URL: www.adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (14.03.2025).

466 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының Интернет-ресурсы: URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/activities/directions?lang=ru (25.06.2025).

467 Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 1948 жылғы 10 желтоқсандағы 217A (III) резолюциясымен қабылданды) // URL: https://www.un.org/ru/documents /decl_conv/declarations/declhr.shtml (14.03.2025).

Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің[468] 12-бабына сәйкес оған қатысушы мемлекеттер әрбір адамның физикалық және психикалық саулығының ең жоғары деңгейіне қол жеткізу құқығын таниды. Бұл құқықты жүзеге асыру үшін қабылдануға тиіс шаралар баланың салауатты дамуын қамтамасыз ету, індет, эндемиялық, кәсіби және өзге де ауруларды алдын алу, оларды емдеу және олармен күресу, науқастанған жағдайда барша медициналық жәрдем беру мен медициналық күтімді қамтамасыз ететіндей жағдай жасау үшін қажетті іс-шараларды қамтиды.

Бала құқықтары туралы конвенция[469] қатысушы мемлекеттерге онда көзделген балалардың барлық құқықтарын, ең алдымен олардың өмір сүруге және салауатты дамуға деген ажырамас құқықтарын құрметтеу және қамтамасыз ету міндеттемелерін жүктейді. Бұл міндеттемелер заңнамалық, әкімшілік және басқа шараларды қамтиды. Бұл ретте экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарға қатысты қатысушы мемлекеттер мұндай шараларды мүмкіндігінше өздерінде қолда бар ресурстарды пайдалана отырып, қажет болған жағдайда, халықаралық ынтымақтастық шеңберінде қабылдайды деп ерекше атап өтіледі (4 және 6-баптар).

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) 1946 жылғы 22 шілдедегі Жарғысының[470] (Конституциясының) кіріспесінде денсаулық – аурулар мен дене кемістіктерінің болмауы ғана емес, тұтастай тәндік, рухани және әлеуметтік саламаттылық жай-күйі деп айтылады. Денсаулықтың ең жоғары деңгейіне ие болу – нәсіліне, дініне, саяси сеніміне, экономикалық немесе әлеуметтік жағдайына қарамай, кез келген адамның негізгі құқықтарының біріне қол жеткізуі. Барша халық денсаулығы бейбітшілік пен қауіпсіздікке қол жеткізуде негізгі фактор болып табылады және бұл жеке адамдар мен мемлекеттердің толық ынтымақтастығына байланысты болады. Мемлекеттер Жарғыны қабылдай отырып, бұл қағидаттар бақыт үшін, барша халық арасындағы үйлесімді қарым-қатынас және олардың қауіпсіздігі үшін негізгі қағидаттар деп жария етті.

Осыған ұқсас ұйғарым «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының Кодексінде[471] берілген: денсаулық – аурулар мен дене кемістіктерінің болмауы ғана емес, тұтастай тәндік, рухани (психикалық) және әлеуметтік саламаттылық жай-күйі (1-баптың 73) тармақшасы).

468 Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 1966 жылғы 16 желтоқсандағы 2200А (XXI) резолюциясымен қабылданды және 2005 жылғы 21 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңымен ратификацияланды) // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000087 (11.04.2025).

469 Бала құқықтары туралы конвенция (Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 1989 жылғы 20 қарашадағы 44/25 резолюциясымен қабылданды және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысымен ратификацияланды) // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B940001400 (17.05.2025).

470 Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының 1946 жылғы 22 шілдедегі Жарғысы (Конституциясы) // URL: https://apps.who.int/gb/bd/pdf/bd47/ru/constitution-ru.pdf (21.03.2025).

471 «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының Кодексі // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360 (14.07.2025).

Денсаулық сақтау құқығы мемлекеттің құқықтық, әлеуметтік, экономикалық, ғылыми сипаттағы тиісті жағдайлар жасау; денсаулық сақтау жүйесін дамыту; салауатты өмір салтын қалыптастыруға жәрдемдесу; азаматтардың бірдей қауіпсіз, тиімді және сапалы медициналық көмек алуын, оған қол жеткізуді және басқа да шараларды қамтамасыз ету арқылы азаматтардың денсаулығын сақтау міндетімен үйлеседі[472]. Бұл шаралар әрбір азаматтың физикалық және психикалық саулығын сақтауға және нығайтуға, белсенді түрде ұзақ өмір сүруін қолдауға, денсаулығынан айырылған жағдайда медициналық көмек көрсетуге бағытталған[473]. Денсаулық сақтау құқығы мен медициналық көмек алу құқығы ортақ және жеке болып табылады[474].

Адам денсаулығының тиісінше саулығын қамтамасыз ету белгілі бір дәрежеде оның өмір сүру салтына, оның ішінде тамақтану, еңбек және демалыс режиміне, дене шынықтырумен айналысу белсенділігіне, зиян әдеттерден бас тартуына байланысты болады.

ДДҰ құжаттарына сәйкес салауатты өмір салты (СӨС) – ауыр ауру немесе мезгілсіз өлім қаупін азайтатын, адамға және оның бүкіл отбасына өмірдің көптеген аспектілерінен рахат алуға көмектесетін өмір салты[475]. Дереккөздерде СӨС-тің тағы бір анықтамасы кездеседі – «адамның қоршаған ортаның табиғи және әлеуметтік факторларының әсер ету жағдайында денсаулықты сақтауға және нығайтуға бағытталған мотивациялық мінез-құлқымен айқындалатын оңтайлы өмір сапасы»[476]. Адам мұндай мінез-құлыққа өз денсаулығына өз жауапкершілігін терең түсінген кезде ғана қол жеткізеді, ал бұл адамның физикалық және рухани дамуының жоғары деңгейін қамтамасыз етуде бірінші кезектегі рөлді атқарады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізген сәттен бастап денсаулық сақтау саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі аурулардың алдын алу және ел халқы арасында салауатты өмір салтын енгізу болып табылады. Бұл көзқарас заңнамалық деңгейде бекітіліп, өзара байланысты салаларды дамытудың бекітілген бағдарламалық құжаттарының негізіне айналды.

Осы саладағы құқықтық реттеу азаматтардың денсаулығын сақтауға деген конституциялық құқығын іске асыруға бағытталған. Онда аурулардың алдын алу, профилактикасы және адамның өз денсаулығына жауапкершілікпен қарауын қалыптастыру шараларына ерекше мән беріледі. Осы жылдар ішінде

472 Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. – Астана: 2018. \б. 242-243.
473 Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс: в 2-х т., Т. 1 Под общ. ред. д.ю.н., проф. К.А. Мами. Авт. предисл., отв. ред. и руков. авт. колл. д.ю.н., проф. К.А. Мами. – Алматы, 2021. С. 565.
474 Нудненко Л.А. Конституционное право России: учебник для бакалавриата / Л.А. Нудненко. – М.: Издательство Юрайт, 2011., с.288.
475 Салауатты өмір салты: тамақтану, емізулі балаларды емізу және азық-түлік қауіпсіздігі бағдарламасы. ДДҰ-ның Еуропалық өңірлік бюросы, Дания, Копенгаген // URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/108180/EUR_ICP_LVNG_01_07_02_rus.pdf (11.05.2025).
476 Денсаулық сақтау және медициналық менеджментті ұйымдастыру ғылыми-зерттеу институты // URL: https://niioz.ru/news/zdorovyy-obraz-zhizni/ (19.02.2025).

заңнамалық деңгейде осы мақсаттарда азаматтарды салауатты өмір салтына тәрбиелеудің және олардың ұстануының кешенді тетігі жүйелі түрде құрылып, үнемі жетілдіріліп отырылды.

Мәселен, «Қазақстан Республикасында халық денсаулығын сақтау туралы» 1992 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңында[477] азаматтар халық денсаулығын сақтау туралы заңнаманы сақтауға, өзінің денсаулығына және айналасындағылардың денсаулығына ұқыпты қарауға міндетті деп айқындалған болатын (26-бап).

Бес жылдан кейін «Қазақстан Республикасында азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» 1997 жылғы 19 мамырдағы Қазақстан Республикасының Заңында[478] азаматтардың өзінің және айналасындағы адамдардың денсаулығын сақтау және нығайту жөніндегі жауапкершілігі азаматтардың денсаулығын сақтаудың мемлекеттік саясатының қағидаттарына жатқызылды. Сонымен қатар, азаматтар өзінің және айналасындағы адамдардың денсаулығына ұқыпты қарауға, балаларының денсаулығына, олардың дене бітімі, рухани және адамгершілік жағынан дамуына қамқорлық жасауға, салауатты өмір салты дағдыларына тәрбиелеуге міндетті деп белгіленді (4, 56 және 58-баптар).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 7 маусымдағы № 710 қаулысымен[479] Салауатты өмір салты және дұрыс тамақтану тұжырымдамасы мақұлданды. Онда бұлай деп көрсетілді: 1990 – 1996 жылдар аралығында орташа өмір сүру көрсеткіші ер адамдарда 4,1 жылға және әйелдерде 2,7 жылға кеміді, ол тиісінше 59,7 және 70,4 жасты құрайды. Осы көрсеткіш бойынша Қазақстан Республикасы Орталық Азия мемлекеттерінің арасында ең соңғысының алдындағы орында және Еуропа елдерінен 10-15 жылға артта қалып отыр. Республикада ересек тұрғындардан 100 адамының тек 8-і ғана дене шынықтырумен және спортпен үнемі айналысып отырған, балалар мен жасөспірімдердің тек 5%-ның мектептен тыс мекемелердің спорт секцияларында айналысуға мүмкіндігі болған. Осыған байланысты денсаулықтың жоғары деңгейіне жетудің ең маңызды мақсаты салауатты өмір салтын және азаматтың өз денсаулығына деген жаңа көзқарасын қалыптастыру болып табылады және бұл әр адамның табиғи және ішкі қажеттілігіне айналуға тиіс деп жария етілді. Тұжырымдаманың стратегиялық мақсаты салауатты өмір салты мен тамақтануды қалыптастыру, тіршілік ету ортасының сапасын жақсарту арқылы азаматтардың әлеуметтік-экономикалық және физиологиялық өнімді қызметін қамтамасыз ететін халықтың денсаулық деңгейін арттыру болды. Оған қол жеткізу үшін салауатты өмір салтын насихаттау, дене шынықтыру және

477 «Қазақстан Республикасында халық денсаулығын сақтау туралы» 1992 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360 (дата обращения 14.07.2025).

478 « // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000111 (14.07.2025).

479 Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Салауатты өмір салты және дұрыс тамақтану тұжырымдамасы туралы» 1999 жылғы 7 маусымдағы № 710 қаулысы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/P990000710_/07.06.1999 (14.07.2025).

спорт сабақтарын жаппай енгізуге жәрдемдесу, елді мекендерде дене шынықтыру-сауықтыру және спорт объектілері желісін дамыту жөніндегі міндеттер айқындалды. Оларды шешу жолдары Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 30 маусымдағы № 905 қаулысымен бекітілген «Салауатты өмір салты» кешенді бағдарламасымен бекемделді.

Кейіннен азаматтардың денсаулығын сақтау туралы заңнамада жоғарыда аталған ережелер күшейтілді. «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» 2006 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңында[480] мемлекеттің, жұмыс берушілер мен азаматтардың жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайту үшін ортақ жауапкершілігі қағидаты бекітілді (3-баптың 2) тармақшасы). Қазақстан Республикасының азаматтары өз денсаулығын сақтаудың қамын жасауға міндетті (18-баптың 5-тармағы). Осыған ұқсас ережелер «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2009 жылғы 18 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының Кодексінде[481] көзделді: азаматтар өз денсаулығын сақтаудың қамын жасауға, жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайту үшін ортақ жауапкершілікте болуға міндетті (90-баптың 1-тармағы).

Қолданыстағы «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінде қоғамдық денсаулық сақтау саласындағы басым бағыттардың қатарында халықтың медициналық-әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру және саламатты өмір салтын ұстану арқылы денсаулықты нығайту белгіленген (74-баптың 1-тармағының 1) тармақшасы). Қазақстан Республикасы азаматтарының өз денсаулығын сақтаудың қамын жасауға, жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайтуға ортақ жауаптылықта болу міндеттері өзектендірілді (80-баптың 1) тармақшасы). Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы заңнамасы мынадай қағидаттарға негізделді: мемлекеттің, жұмыс берушілердің және адамдардың жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайту үшін ортақ жауапкершілігі; салауатты өмір салтын және дұрыс тамақтануды қалыптастыруға жәрдемдесу; денсаулық сақтау жүйесі қызметіндегі профилактикалық бағыттың басымдығы; Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтау құқықтарын қамтамасыз етуге қоғамдық бірлестіктердің қатысуы; қоғамның денсаулықты сақтау мәселелеріндегі мүмкіндіктерін кеңейту; халықтың барлық санаттары мен топтарын денсаулықты сақтау және нығайту жөніндегі іс-шаралармен қамту(5-баптың 2), 8), 9), 12), 19) және 20) тармақшалары).

Заңнамада белгіленгендердің іске асырылуын қамтамасыз ету жөніндегі шаралар кешені Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 982 қаулысымен[482] бекітілген Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау

480 «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» 2006 жылғы 7 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000170 (14.07.2025).

481 «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2009 жылғы 18 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының Кодексі // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K090000193 (14.07.2025).

482 «Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 26 желтоқсандағы № 982 қаулысы // URL: https: //adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982 (14.07.2025).

саласын дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көзделді. Онда «Сапалы және қолжетімді денсаулық сақтауды қамтамасыз ету» негізгі мақсаты шеңберінде халықтың салауатты өмір салтын ұстануын қалыптастыру және қоғамдық денсаулық қызметін дамыту жөніндегі міндет айқындалды. Бұл міндетке қол жеткізу бірқатар көрсеткіштермен өлшенеді деп жоспарланды, оның ішінде адамдардың денсаулықты таңдауы айқындалды (5.1-тармақ). «Денсаулықты сақтау және нығайту адамның өзінің физикалық және психикалық саулығы үшін белсенді күтімі мен жауапкершілігін білдіреді. Адамдардың денсаулықты таңдап, өз мінез-құлқын өзгертуі үшін халықтың денсаулық мәселелері бойынша сауаттылығын арттыру шаралары қабылданатын болады. Әрбір нысаналы аудитория үшін неғұрлым сұранысқа ие ақпарат алмасу арналары арқылы салауатты өмір мәдениеті, мысалы, бұқаралық ақпарат құралдарында салауатты өмір салтын насихаттау жөніндегі жобаларды іске асыру, азаматтардың денсаулығын сақтауға және салауатты өмір салтын қалыптастыруға, қауіпті мінез-құлық пен зиян әдеттерден бас тартуға арналған бұқаралық іс-шаралар өткізу арқылы қалыптастырылатын болады. Қоғамдық денсаулық мәселелеріне үкіметтік емес ұйымдарды тарту тәжірибесі жалғасатын болады. Секторараралық өзара іс-қимыл шеңберінде ДДҰ-ның «Денсаулық барлық саясатта» ұсынымы негізінде ел өңірлерінде «Салауатты қалалар, өңірлер»; «Денсаулықты нығайтуға ықпал ететін мектептер»; «Салауатты университеттер» жобалары іске асырылатын болады. Жыл сайын халық арасында салауатты тамақтануды ілгерілету жөнінде шаралар қабылданатын болады».

Бірқатар шаралар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 725 қаулысымен[483] бекітілген «Дені сау ұлт» әрбір азамат үшін сапалы және қолжетімді денсаулық сақтау» ұлттық жобасында көзделді. Күтілетін әлеуметтік әсер ретінде азаматтардың күтілетін өмір сүру ұзақтығын 2020 жылғы 71,37 жастан 2025 жылы 75 жасқа дейін ұлғайту деп белгіленді. «Саламатты өмір салтын ұстанатын халықтың үлесін арттыру және бұқаралық спортты дамыту» атты 4-бағыт бойынша екі міндет айқындалды: адамдардың денсаулықты таңдауы (1-міндет) және халықтың барлық санаттары мен топтары үшін дене шынықтырумен және бұқаралық спортпен айналысуына жағдайлар жасау, оның ішінде халықтың спорт объектілерімен қамтамасыз етілу деңгейін арттыру (2-міндет).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 945 қаулысымен[484] бекітілген Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасында салауатты өмір салтының жаңа қағидаттарын ілгерілету үшін Е-СӨС электрондық платформасын құру негізінде

483 «Дені сау ұлт» әрбір азамат үшін сапалы және қолжетімді денсаулық сақтау» ұлттық жобасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 725 қаулысы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000725 (14.07.2025).

484 Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2026 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 945 қаулысы // URL: https: //adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000945 (14.07.2025).

халықтың денсаулық мәселелері бойынша сауаттылығын арттыруға және салауатты әдеттерді қалыптастыруға ерекше назар аударылды. Жасөспірімдер денсаулығын сақтаудың негізгі элементтері айқындалды: салауатты өмір салтын әлеуметтің барлық құралдарымен кеңінен насихаттау; спортты, дене белсенділігін және дұрыс тамақтануды насихаттау; білім беру бағдарламаларын енгізу. Салауатты өмір салтын ұстанатын Қазақстан азаматтарының үлесі 2025 жылы 45%-ға дейін (23,2% - дан) артады деп күтілуде.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 30 шілдедегі № 611 Жарлығымен[485] бекітілген Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары қоғамдық денсаулықты ілгерілетуге жаңа серпін берді. Денсаулық сақтау саласы бойынша 2029 жылға дейінгі даму басымдықтарында былай атап өтіледі: профилактикалық медицинаның негізі халықтың салауатты өмір салтын ұстанудағы сауаттылығын арттыру, мінез-құлық қауіпі факторларының алдын алу болады. Жастар арасында осындай негіздерді қалыптастыру білім беру ұйымдары деңгейінде басталып, жастардың денсаулық орталықтарында жалғасады. Сондай-ақ салауатты өмір салтын таңдау үшін әртүрлі экономикалық ынталандырулар қарастырылады, балалар мен жасөспірімдерді дене шынықтырумен қамтуды кеңейту шаралары қабылданатын болады.

Өз денсаулығына жауапсыз қарау, дене белсенділігінің болмауы, дұрыс тамақтанбау, алкогольдік ішімдіктерді, есірткі құралдарын, психотроптық және өзге де зиянды заттарды теріс пайдалану адамның өзіне ғана емес, айналасындағы адамдарға да, сондай-ақ денсаулық сақтау жүйесі мен бюджетке жүктемені күшейтіп, мемлекет үшін де келеңсіз салдарға әкеп соғатыны анық.

Әлемдегі дене белсенділігі саласындағы жағдай туралы – 2022 ж. баяндамада[486] жаһандық ауқымда дене белсенділігінің болмауы денсаулық сақтау жүйелеріне жылына 27 миллиард АҚШ долларын құрайды, 2030 жылға қарай 300 миллиард АҚШ долларына жетеді деп көрсетілген. Қазіргі уақытта 80% жасөспірімдердің және 25% ересектердің өмір салты ДДҰ ұсынған дене белсенділігідеңгейіне сәйкес келмейді және бұл жекелеген адамдардың өмір жолында ғана емес, олардың отбасыларына да, денсаулық сақтау қызметтеріне де және жалпы қоғамға әсер етеді.

ДДҰ дене белсенділігін ілгерілетуді қоғамдық денсаулық сақтаудың басымдығы деп таниды, осыған байланысты 2018 жылы Дене белсенділігі деңгейін арттыру жөніндегі іс-қимылдардың 2018 – 2030 жылдарға арналған жаһандық жоспары[487]

485 «Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 30 шілдедегі № 611 Жарлығы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611(14.07.2025).

486 Әлемдегі дене белсенділігі саласындағы жағдай туралы – 2022 ж. баяндама: резюме [Global status report on physical activity 2022: executive summary]. Женева: Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы; 2022 г. Лицензия: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. // URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/363593/9789240060524-rus.pdf (14.03.2025).

487 Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (2018): ДДҰ-ның Дене белсенділігі деңгейін арттыру

қабылданды. Сонымен қатар, үнемі дене белсенділігінде болу психикалық және тәндік денсаулықты нығайтуға ықпал етеді, бұл кез келген жастағы және кез келген мүмкіндіктегі адамдар үшін пайдалы: өз денсаулығын жақсарту үшін көбірек қозғалуды және отыра беретін өмір салтымен күресуді бастау ешқашан кеш емес. Денсаулық сақтау саласындағы бірнеше жаһандық басымдықтарды шешу үшін жаяу жүруді және велосипедпен жүруді жалпы көлік түрі ретінде, әсіресе қысқа қашықтыққа бару үшін кеңірек қолдану ұсынылады. Жаяу жүруге және велосипедпен жүруге, қоғамдық көлік жүйелеріне салынатын инвестицияларға және жеке моторлы көлік құралдарына тәуелділікті төмендетуге басымдық беретін ұлттық көлік саясаты жол-көлік оқиғаларын, парниктік газдар шығарындыларын, ауаның ластануын мен шуды азайтуға ықпал етуі мүмкін. Бұл жасыл екпелерді жолдардың кеңеюінен қорғауға көмектесіп, бірнеше күн тәртібін іске асыруға және орнықты даму үшін қойылған көптеген міндеттерге қол жеткізуге ықпал етер еді.

Ұлтты сауықтыру процесінде денсаулық сақтау саласындағы бастамалар дене шынықтыру мен бұқаралық спортты дамыту жөніндегі шаралармен өзара іс-қимыл жасайды.

«Дене шынықтыру және спорт туралы» 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңында[488] осы сала бойынша азаматтардың құқықтары мен міндеттері, уәкілетті мемлекеттік органдардың құзыреті айқындалған. Жергілікті атқарушы органдарға спортпен айналысу үшін, оның ішінде халықтың жүріп-тұруы шектеулі топтарына қолжетімді болуы ескеріле отырып, тұрғылықты жері бойынша және көпшілік демалатын орындарда инфрақұрылым жасау; аккредиттелген ұлттық және (немесе) жергілікті спорт федерацияларымен бірлесе отырып, спорттық жарыстар өткізу; бұқаралық спортты және ұлттық спорт түрлерін дамыту; балалар мен жасөспірімдерге арналған спорт секцияларында мемлекеттік спорттық тапсырысты орналастыру жөніндегі міндеттер және басқа да міндет жүктелді. Дене шынықтыру мен спорт, денсаулық сақтау және білім беру саласындағы уәкілетті органдар, дене шынықтыру-спорт ұйымдары, бұқаралық ақпарат құралдары халықтың әртүрлі топтарының жас шамасын, кәсіби және әлеуметтік ерекшеліктерін ескере отырып, дене шынықтыру мен спортты насихаттауды жүзеге асырады, дене шынықтыру мен спорттың әлеуметтік маңызын ашуды, ұлтты сауықтырудағы, жеке адамдардың саламатты өмір салтын қалыптастырудағы олардың рөлін қамтамасыз етеді (8 және 9-баптар).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 251 қаулысымен[489] Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың

жөніндегі іс-қимылдардың 2018 – 2030 жылдарға арналған жаһандық жоспары: әлемде денсаулықты нығайту үшін адамдардың белсенділік деңгейін арттыру: қысқаша. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы. https://iris.who.int/handle/10665/279655. License: CC BY-NC-SA 3.0 IGO // URL: https://iris.who.int/handle/10665/279655 (14.03.2025).

488 «Дене шынықтыру және спорт туралы» 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000228 (14.07.2025).

489 « Қазақстан Республикасының дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 251 қаулысы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000251 (14.07.2025).

2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекітілді. Бұл бағдарламалық құжатта халық арасында бұқаралық спортты насихаттау салауатты ұлтты қалыптастырудың кілті болып табылады деп айтылады. «Бұқаралық спортты дамытудың ажырамас бөлігі балалар мен жасөспірімдерді дене шынықтырумен және спортпен шұғылдануға тарту болып табылады, бұл өскелең ұрпақтың толыққанды дамуына ықпал етеді және денсаулықты нығайтуға, қозғалыс біліктері мен дағдыларын жетілдіруге бағытталған. Балалар мен жасөспірімдерді дене шынықтырумен және спортпен шұғылдануға тарту да жоғары санатты спортшыларды даярлау үшін елдің спорттық резервін тәрбиелеуде негіз болып табылады» деп ерекше атап өтіледі.

Конституцияның, заңдардың талаптары және еліміздің халықаралық міндеттемелері ескеріле отырып, Қазақстанда заңнамалық актілердің ережелерін және бағдарламалық құжаттардың міндеттерін іске асыру бойынша бекітілген жоспарлар негізінде салауатты өмір салтын қалыптастыру жөніндегі белгіленген іс-шараларды орындаудың шаралар кешені кезең-кезеңімен қабылданып келеді. Жыл сайын бұл мақсаттарға республикалық және жергілікті бюджеттерден қомақты қаражат бөлінеді, сондай-ақ донорлық ұйымдардың демеушілік көмегі мен гранттары пайдаланылады.

Қабылданған шаралар нәтижесінде осы салада оң өзгерістер орын алуда. Соңғы 5-10 жылда елде бұқаралық спорттың, оның ішінде марафон қозғалысының ауқымды дамуы байқалады. Жүгіру, шаңғы тебу және басқа да мамандандырылған клубтар саны бірнеше есе өсті, жүгіруден, велосипедпен, жүзуден және басқа да түрінен жарыстар көбейді. Егер бұрын мұндай жарыстар негізінен астанада, ірі қалаларда және облыс орталықтарында (жылына бір-екі рет) өткізілсе, қазіргі уақытта бұлар әлдеқайда жиі өткізіліп, аудандар мен ауылдық елді мекендерді де қамтыды. Сондай-ақ, іс-шаралардың сапасы артып, түрлі жастағы қатысушылардың саны да өсіп келеді және тек Қазақстаннан ғана емес, жақын және алыс шетелдердің басқа да елдерінен де қатысады.

Шетелдік спорттық іс-шараларда Қазақстаннан келген әуесқой спортшыларды қарсы алу үйреншікті болып қалды. Қазақстанның Мемлекеттік Туы мен еліміздің жекелеген командаларының жалауын тек олимпиадалық және өзге де ресми жарыстарда ғана емес, кәсіпқой емес адамдар үшін осындай сипаттағы басқа да халықаралық іс-шараларда көруге болады. Спорттық туризм басқа мемлекеттердегі спорттық іс-шаралар кестесіне сәйкес еңбек демалысы мен жеке сапарларын жоспарлайтын азаматтар арасында белсенді түрде енгізіліп келеді. Осындай жарыстарға қатыса отырып, олар әсерлі нәтижелер көрсетеді, осы саладағы ынтымақтастықты нығайтуға ықпал етеді, пікірлестермен достық қарым-қатынас орнатады, Қазақстанды және оның дәстүрлерін насихаттайды, нәтижесінде шет елдерде еліміздің оң имиджі нығаяды. Бұл көрсеткіштер ел азаматтарының өз денсаулығына жауапкершілікпен және сауатты қарайтындығын айқын көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Туризм және спорт министрлігінің[490] деректері бойынша 2021 – 2024 жылдар аралығында спортпен тұрақты айналысатындардың

490 URL: https://sportarena.kz/sobytiia/1034936-pochti-polovina-kazakhstantsev-regulyarno-zanimaetsya-sportom--minsporta.html (30.06.2025).

саны 24%-ға артып , 8,4 миллион адамға жетті (халықтың 40%-дан астамы). 2021 жылдан бастап дене шынықтыру мен спортты дамытуға мемлекеттік инвестициялар екі еседен артық – 2024 жылы 153 млрд. теңгеден 315 млрд. теңгеге дейін өсті. Бұл қаражат бүкіл ел аумағы бойынша спорт нысандарын салуға және жаңғыртуға, спорт секциялары мен үйірмелерді қолдауға, бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыруға, сондай-ақ білікті кадрлар даярлауға бағытталады. Кешенді тәсіл мен мақсатқа бағытталған шаралар Қазақстанда спорттың берік экожүйесін: ашық, қолжетімді және адамға және оның қажеттіліктеріне бағдарланған берік экожүйесін қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Белсенді және салауатты өмір салты, дұрыс тамақтану және зиян әдеттерден бас тарту отбасылардың әл-ауқатына, адамның өзі таңдаған мамандығы бойынша жұмысының тиімділігін арттыруға және денсаулық сақтау жүйесін дамытуға оң әсер етеді, оның ресурстары өндірістік, экологиялық және басқа факторларға байланысты ауыр аурулармен күресуге қайта бағытталады.

Бұл бағытта түрлі спорттық іс-шараларды дайындауға және өткізуге маманданған, көптеген адамдар үлгі болатын қоғамдық ұйымдар, жаттықтырушылар, коучтер, белсенділер үлкен жұмыс атқарып келеді, бұл көптеген адамдардың мінез-құлқының стереотиптерін өзгертуге әсер етеді. Барлық дерлік жарыстарда қатысушылардың аудиториясында ересектер ғана емес, балалар да кездеседі. Мысалы, Астанада 60 мыңнан астам бала спортпен шұғылданады[491]. Спорттық іс-шараларға мүгедектігі бар адамдарды тарту артты, олар жақсы нәтиже көрсетіп қана қоймай, рухтың мызғымас күшін де көрсетеді. Мұндай оң үрдіс алуды жекелеген спорт түрлерінен мысалдармен арттыруға болады.

Жыл сайын Қазақстан триатлон федерациясы[492] мен оның аймақтардағы бөлімшелерінің іс-шараларының ауқымы артып келеді, олардың қызметі кәсіби және әуесқой триатлонды дамытуға бағытталған. Федерация World Triathlon, Asia Triathlon и Central Asian Triathlon Association мүшесі болып табылады. Қазақстан астанасында бұған дейін Әлем кубогының екі кезеңі және Құрлықтық кубоктың бірнеше кезеңі өткізілген болатын. Федерация Орталық Азиядағы бірінші ірі жарыстың – Ironman 70.3 Astana жарысының тең ұйымдастырушысы болды.

Қазақстандық триатлеттер ұлттық және халықаралық жарыстарда жақсы нәтижелер көрсетіп, жүлделі орындар иеленіп жүр. Бұл спорт түріне азаматтар барабара көбірек назар аударуда. Халықаралық жарыстардың жүлдегерлері командалар, клубтар мен мектептер құрып, онда әуесқой және балалар триатлонының құштар қатысушылары жаттығады. Олардың арасында: SV Team, Vivat Athletic, SwimBikeRunSchool, PerfectumTeam, Shatnaya Team, World Class Almaty, Балалар триатлон мектебі, TriClub Esentai, IronTeam Tannury және басқалар бар. Олардың

491 Аскар Бейсенбаев. Более 60 тысяч детей занимаются спортом в Астане. // Казахстанская правда, 2024 жылғы 21 қыркүйек № 183 (30310).

492 Қазақстан триатлон федерациясының интернет-ресурсы: URL: https://www.triathlon.org.kz (14.05.2025).

тәрбиеленушілері Каилуа-Конада (Гавай аралында, Гавай штаты, АҚШ) өтетін жыл сайынғы Ironman әлем чемпионаттарында Қазақстан атынан қатысып, лайықты өнер көрсетеді.

Жыл сайын Астана, Алматы, Түркістан, Шымкент және басқа да қалаларда қоғамдық марафондарды өткізу дәстүрге айналды, оған ондаған елден бірнеше мың жүгіруші қатысады. Айта кету керек, «Бірінші болу – батылдық» корпоративтік қоры еліміздегі жүгіру қозғалысын дамыту арқылы салауатты өмір салтын насихаттайды[493].

2025 жылы түркі елдері Turkic Alliance of Long Runs (TAN) жүгіру сериясына бірікті. Әзербайжаннан, Қазақстаннан, Қырғызстаннан және Өзбекстаннан келген спортшылар марафондар сериясына қатысып, халықаралық жүгіруші мәртебесін алады. Осылайша, түркі әлемі елдерінің, олардың мәдениеттерінің жақындасуына, халықтар арасындағы достық қарым-қатынастардың нығаюына, халықаралық спорттық туризмнің құлаш жаюына қоғамдарында салауатты өмір салтын насихаттауға және дамытуға септігін тигізіп келеді.

Oceanman Qazaqstan – ашық суда (Қапшағай көлінде және Каспий теңізінде) түрлі қашықтыққа жүзуден халықаралық жарыс жыл сайынғы тартымды әрі жаппай іс-шараға айналды. Әлемнің түкпір-түкпірінен келген жүзу әуесқойлары 500 м-ден 10 км-ге дейінгі қашықтықта жарысады, ал олардың кейбіреулері континентальды OCEANMAN жарыстарына жолдама алып жатады.

Aqbura bay trail – «Бурабай» ұлттық паркінің аумағында халықаралық сертификатталған trail-жүгіру биыл өзінің 5 жылдығын атап өтуде. Ол бұқаралық спорт түрлерін дамытуға және салауатты өмір салтын насихаттауға үлкен үлес қосып келе жатқан «Экстремальная Атлетика» ҚБ[494] ұйымдастыратын қоғамдық спорттық іс-шаралар тізіміне кіреді. Trail-жүгіруге қатысушыларға Ақмола облысының ең әдемі жерлері бойынша қашықтықты еңсеру ұсынылады: Kishi 11 km / скандинавиялық жүру 11 km, Orta 23 km, Uly 51 km, сондай-ақ экстремалды жағдайларда велосипедпен 51 km жүру, нәтижесінде жеңімпаздарға «солтүстік патшалары» атағы беріледі.

Тамыры тереңнен бастау алатын мұз ойыққа түсу ел арасында кеңінен таралып келеді. Ағзаны шынықтырудың осы түрі иммундық және жүрек-тамыр жүйесін нығайтады, қан айналымын жақсартады, психикалық төзімділікті, энергия деңгейі мен жұмыс істеу қабілетін арттырады, күйзеліске түсуді азайтады, ұйқыны, есте сақтау қабілетін және зейінді жақсартады, салмақ түсіруге ықпал етеді, өзіне деген сенімділікті арттыруға оң әсер етеді. Көптеген өңірлерде «морждар» қауымдастықтары пайда болды. Елордада «Бодрость» морж клубының жұмыс істегеніне жарты ғасырға жуық өтті, оның құрылуы Целиноград қ. қысқы шомылу әуесқойларының қауымдастығынан бастау алады. Оның қатарында 300-ден астам (5 жастан 85 жасқа дейін) адам бар, клубтың өз ережелері, дәстүрлері, инфрақұрылымы және әнұраны бар.

493 «Бірінші болу – батылдық» корпоративтік қорының интернет-ресурсы: URL: https://www.almaty-marathon.kz/ru/events (10.07.2025).

494 ОО «Экстремальная Атлетика» ҚБ интернет-ресурсы: URL: https://athletex.kz/competitions/calendar (10.07.2025).

2024 жылы елордада «Бурый медведь» клубы құрылып, Ақмола облысының Зеренді ауданында ашық суда қысқы жүзуден алғашқы чемпионатын өткізді. Бұл спорт түрінің Қазақстан Республикасындағы спорт түрлерінің тізіліміне енгізілуіне барлық мүмкіндігі бар.

Салауатты өмір салтының мемлекеттік саясатын кеңінен ілгерілетудің мультипликативті әсерінің маңызды бөлігі спорттағы еріктілер қозғалысын дамыту болып табылады. Еріктілер спорттық іс-шаралардың қайнаған ортасына түсіп, осы іс-шараларды ұйымдастыруға, өткізуге және насихаттауға үлкен үлес қосады. Олар белсенді өмір салты, командада жұмыс істеу және серіктестермен қарым-қатынас жасау қабілеті, жауапкершіліктің жоғары деңгейі, қоршаған табиғатты сүйе білу, адамдарға назар аудару, көпшіліктің қызығушылығын туғызатын мәселелерді шешуге қатысуға деген ниет білдіру секілді құнды қасиеттерге ие болады. Бұл дағдылар оқуға, жұмысқа, отбасының әл-ауқатына және басқа салаларға оң әсер етеді.

Қайырымдылық жасау көптеген әуесқой және спорттық ұйымдардың миссиясының ажырамас бөлігіне айналды. Азаматтардың бастапқы жарналары және демеушілерден түсетін өзге де түсімдер есебінен жиналған қаражаттың бір бөлігі науқастарды емдеуге, ерекше қажеттілікті керек ететін балаларды қолдауға, медициналық мекемелерге мамандандырылған диагностикалық жабдықтарды жеткізуге, заманауи спорт кешендерін салуға және өзге де әлеуметтік маңызы бар жобаларды іске асыруға жіберіліп жатады. Мұндай жобалар нақты мазмұнымен Конституцияның 28-бабы 2-тармағының ережесін толықтырады, оған сәйкес ерікті әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік қамсыздандырудың қосымша нысандарын жасау және қайырымдылық көтермеленеді.

Салауатты өмір салты азаматтардың табиғатты сақтау және табиғи байлыққа ұқыпты қарау деген конституциялық міндетті жүзеге асырумен тығыз байланысты (Негізгі Заңның 38-бабы). СӨС белсенділері өз міндеттеріне жауапкершілікпен қарайды және қоршаған ортаға деген құрметті жоғары деңгейде көрсетеді. Бұқаралық ақпарат құралдарында азаматтардың тек спорттық іс-шараға ғана емес, оны өткізгеннен кейін тиісті аумақты тазалауға қатысуы туралы мәліметтер жиі жарияланып отырады. Марафонға қатысушылар «Таза Қазақстан» жалпымемлекеттік акциясын және өзге де экологиялық бастамаларды бірнеше рет қолдады. Осындай ауқымды экологиялық акциялар шеңберінде елді мекендерді санитарлық тазарту, қоғамдық орындар мен аулаларды тазалау, жасыл желектерді отырғызу, рұқсат етілмеген қоқыс үйінділерін жою және т.б. жұмыстар жүргізілуде.

Осылайша, мемлекеттің, азаматтық қоғам институттарының және азаматтардың бірлескен күш-жігерімен Қазақстан халқының салауатты өмір салты дағдылары қалыптасуда, бұлар арқылы денсаулықты сақтау конституциялық құқығын іске асыру қамтамасыз етіледі. Бұл қасиеттерге тәрбиелеу отбасында, мектепке дейінгі және білім беру мекемелерінде жүргізіліп, еңбек ұжымдарында дамуға тиіс. Осы бағытта қабылданып жатқан шаралар әлеуметтік саланы, атап айтқанда

денсаулық сақтау, спорт және туризм салаларын дамыту жөніндегі мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігіне айналды, бұл конституциялық қағидаттарға және халықаралық құқықтық актілердің ережелеріне сәйкес келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аскар Бейсенбаев. Более 60 тысяч детей занимаются спортом в Астане. // Казахстанская правда, 2024 жылғы 21 қыркүйек № 183 (30310).

2. Бубновский С.М. Домашние уроки здоровья. Гимнастика без тренажеров. - М.: Эксмо, 2019. – 192-б.

3. Вуйчич Ник Өмірде шектеу жоқ. Ғажайыпқа толы ғибратты ғұмыр. Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2021. – 288 б.

4. Әлемдегі дене белсенділігі саласындағы жағдай туралы баяндама – 2022: резюме [Global status report on physical activity 2022: executive summary]. Женева: Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы; 2022 г. Лицензия: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/363593/9789240060524-rus.pdf.

5. Салауатты өмір салты: тамақтану, емізулі балаларды емізу және азық-түлік қауіпсіздігі бағдарламасы. ДДҰ-ның Еуропалық өңірлік бюросы, Дания, Копенгаген. URL:

https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/277091/EUR-ICP-LVNG-01-07-02-rus.pdf?sequence=1&isAllowed=y (14.05.2025).

6. Комаровский Е.О. Справочник здравомыслящих родителей. Часть первая. Рост и развитие. Анализы и обследования. Питание. Прививки // Е.О.Комаровский. Харковь: Клиником, М.: Эксмо, 2015. – 400 -б.

7. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. – Астана: 2018. – 640 б.

8. Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс: в 2-х т., Т. 1. Под общ. ред. д.ю.н., проф. К.А. Мами. Авт. предисл., отв. ред. и руков. авт. колл. д.ю.н., проф. К.А. Мами. Алматы, 2021. – 640 б.

9. Қайрат Жолдыбайұлы Kemel Adam. Алматы: «Самға» баспасы, 2024. – 376 б.

10. Нудненко Л.А. Конституционное право России: учебник для бакалавриата // Л.А. Нудненко. М.: Издательство Юрайт, 2011. – 581-б.

11. Синельников В.В. Возлюби болезнь свою. Как стать здоровым, познав радость жизни. 14-е изд., дораб. и доп. М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 416 -б.

Сергей Васильевич СКРЯБИН
ҚР Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері, Каспий университетінің жеке құқық ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, з.ғ.к., доцент

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДАҒЫ ЖӘНЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ НОРМАТИВТІК ҚАУЛЫЛАРЫНДАҒЫ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ӨЗГЕ ДЕ МҮЛІКТІК ҚҰҚЫҚТАР МӘСЕЛЕЛЕРІ

1. Кіріспе ережелер

Қазақстан Республикасы Конституциясының алдағы 30 жылдығы[495] – осы баптың тақырыбы аясында үш аспектіге назар аударуға жақсы себеп.

Біріншіден, конституциялық бақылау органдарының нормативтік қаулыларының құқықтық сипаты.

Екіншіден, Конституцияның меншік, меншік құқығы және өзге де меншік құқықтары туралы нормаларын жүйелі талдау.

Үшіншіден, конституциялық бақылау органдарының меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар туралы құқықтық ұстанымдарын тұжырымдауға арналған ұсынымдар, тиісті құқықтық ұстанымдарды жинақтап қорытуға тырысу. Осындай маңызды мерейтойды ескере отырып, конституциялық қадағалаудың қалыптасқан тәжірибесін жинақтап қорыту орынды және қажет.

2. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының (Кеңесінің) және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының заңдық сипаты туралы

Алғаш рет Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары[496] Конституцияның 4-бабының 1-тармағымен қолданыстағы құқық құрамына енгізілді. Кейіннен олар нормативтік құқықтық актілер сатысынан тыс тұратын («Нормативтік құқықтық актілер туралы» 1998 жылғы 24 наурыздағы № 213-I Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі – НҚА туралы заң) 4-бабының 4-тармағы) нормативтік құқықтық актілердің негізгі түрлеріне (НҚА туралы заңның 3-бабы 2-тармағының 5) тармақшасы) жатқызылған. НҚА туралы заңның 25-бабы 2-тармағының 6) және 7) тармақшаларында КС және ЖС нормативтік қаулыларын арнайы заңдармен қабылдау ерекшеліктері туралы сілтемелік

495 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. Мұнда және одан әрі Қазақстан Республикасының заңнамасы, егер мәтінде өзгеше айтылмаса, 20.04.2025 жылғы жағдай бойынша Параграф АЖ бойынша келтіріледі.

496 Бұдан әрі-КС және / немесе ЖС нормативтік қаулылары.

ережелер қамтылса, ал НҚА туралы заңның 36-бабы 1-тармағының 2) және 3) тармақшаларында олардың қолданысқа енгізілуінің белгілі бір мерзімдері белгіленді. КС және ЖС нормативтік қаулылары үшін басқа нормативтік құқықтық актілерге көзделген міндетті мемлекеттік тіркеу алып тасталды (НҚА туралы заңның 38-бабының 1-тармағы).

Конституция мен бейіндік заңның КС және ЖС нормативтік қаулылары туралы осындай өте ықшамды ережелері Конституциялық Кеңестің ерекше қарауына және түсіндіру нысанасына айналды, ол «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты заңдардың нормаларын, оның ішінде сот тәжірибесіне қатысты Конституция нормаларын қолдану мәселелері жөніндегі нормативтік қаулыларды шығаруға өкілетті» [497] деп қаулы етті. Сонымен қатар, «сот органдарының актілері – нақты сот істері бойынша үкімдер, шешімдер, қаулылар мен ұйғарымдар құқық нормаларын қолданудың құқықтық актілері болып табылады және егер олар Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығына сәйкес қабылданса, Республиканың бүкіл аумағында міндетті заңдық күшке ие болады»[498] қосымша түсіндірілді. Кейіннен, 2017 жылғы Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізілуіне және КС нормативтік қаулыларын қоса алғанда, елдің қолданыстағы құқығын жаңартылған Конституцияға сәйкес келтіру қажеттігіне байланысты олардың бір бөлігінің күші жойылды[499].

КС және ЖС нормативтік қаулылары туралы ережелер «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Қазақстан Республикасының Заңында (бұдан әрі – ҚА туралы заң) белгілі бір деңгейде дамыды, аталған Заңда құқықтық актілердің үш түрі көзделді: (1) нормативтік емес құқықтық акт (ҚА туралы заңның 1-бабының 24) тармақшасы), (2) нормативтік құқықтық акт (ҚА туралы заңның 1-бабының 25) тармақшасы) және (3) нормативтік құқықтық актіге ресми түсіндірме беру актісі (ҚА туралы заңның 1-бабының 31) тармақшасы).

Сонымен қатар, заң шығарушы КС және ЖС нормативтік қаулыларын олардың заңнама жүйесінің құрылымына енгізілуі туралы арнайы ескерту жасап (ҚА туралы заңның 4-бабының 1-тармағы), сатыдан тыс тұратын (ҚА туралы заңның 10-бабының 5-тармағы) негізгі нормативтік құқықтық актілер (ҚА туралы Заңның 7-бабы 2-тармағының 5) тармақшасы) деп атап, нормативтік құқықтық актілерге жатқызды. Басқаша айтқанда, бұрын қолданыста болған НҚА

497 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағын, 14-бабының 1-тармағын, 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасын, 79-бабының 1-тармағын және 83-бабының 1-тармағын ресми түсіндіру туралы» 1997 жылғы 6 наурыздағы № 3 қаулысының қарар бөлігіндегі 1-тармақ

498 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағын, 14-бабының 1-тармағын, 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасын, 79-бабының 1-тармағын және 83-бабының 1-тармағын ресми түсіндіру туралы» 1997 жылғы 6 наурыздағы № 3 қаулысына түсіндірме беру туралы» 1997 жылғы 31 шілдедегі № 3/4 қаулыны қараңыз

499 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің кейбір нормативтік қаулыларын қайта қарау туралы 2017 жылғы 17 сәуірдегі № 2 нормативтік қаулысын қараңыз.

туралы заңның және оның орнына қабылданған ҚА туралы заңның ережелерінің сабақтастығы айқын көрінеді, бұл бұдан әрі қаралатын кейбір ерекшеліктерді жоққа шығармайды.

Осылайша, КС және ЖС нормативтік қаулылары *нормативтік құқықтық актілердің ерекше түрі* болып қала берді, бұл заң қоғамының бір бөлігі тарапынан белгілі бір қарсылықтарды туғызды, пікірталасқа себеп болды, кейбір жағымсыз баға беруді және салдарды туғызды.

Осындай алғашқы пікірталастардың бірі 2009 жылдың мамыр айында «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының заңдық сипаты және олардың сот төрелігін іске асыру тиімділігіндегі рөлі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында өтті. Осы семинардың нәтижелері жарияланған болатын[500].

Теориялық пікірсайыс уақыт өте келе күткендей елеулі практикалық маңызға ие болды. ЖС нормативтік қаулыларын заңдық сипаты тақырыбына кезекті рет оралуға Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Мәмілелер жарамсыздығының және олардың жарамсыздығының салдарларын соттардың қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2016 жылғы 7 шілдедегі № 6 нормативтік қаулысының (бұдан әрі – «Мәмілелер туралы ЖС нормативтік қаулысы») қабылдануы себеп болды. Бір жағынан, жоғары сот сатысының мәмілелер жарамсыздығы және оның салдары мәселелері бойынша сот практикасын жинақтап қорытуға, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (бұдан әрі – АК, Кодекс) тиісті ережелеріне бірыңғай құқық қолдану түсіндірмесін әзірлеуге назар аударғаны дұрыс болды. Мұндай жалпылаудың практикалық қажеттілігі өте жоғары. Бірақ тағы бір көңіл аударын нәрсе бар. Жоғарғы Сот Мәмілелер туралы ЖС нормативтік қаулысында пайда болуы *тек болжанып отырған* маңызсыз және даулы мәмілелер тұрғысынан АК ережелеріне түсіндірме беріп қойған болатын, өйткені маңызсыз және даулы мәмілелердің заңды түрде аражігін ажырату Кодексте тек 2017 жылдың ақ-

500 «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының заңдық сипаты және олардың сот төрелігін іске асыру тиімділігіндегі рөлі». Қазақстан Республикасының Алматы қаласындағы сотында өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағаны қараңыз. Алматы қ., 2009 жылғы 12 мамыр. Астана: 2009, 300 б.

Журнал «Юрист» № 7: Сулейменов М.К. Нормативные постановления Верховного суда в системе источников права / Юрист № 7, 2009. С. 13-17; Алимбеков М.Т. Нормативные постановления Верховного суда как официальные акты судебного правотворчества / Юрист № 7, 2009. Б. 18-19; Порохов Е. Нормативные постановления Верховного суда Республики Казахстан как источник налогового права / Юрист № 7, 2009. Б. 20-26; Книпер Р. Интерпретация, аналогия и развитие права: деликатное разграничение судебной и законодательной властей // Юрист № 7, 2009. Б. 27-31.

Журнал «Юрист» № 8: Чантурия Л. О правовой природе судебных актов и пределах судейского правотворчества / Юрист № 8, 2009. Б. 14-18; Трунк А. Роль Верховного суда в обеспечении единообразия и развития судебной практики: опыт Германии / Юрист № 8, 2009. Б. 19-23.

Обзор указанных публикаций и наши выводы и предложения: Скрябин С.В. Юридическая природа нормативных постановлений Верховного суда Республики Казахстан: продолжение дискуссии / Журнал Юрист, № 11. 2009. Б. 41-49.

панында пайда болды[501]. Бәлкім, Мәмілелер туралы ЖС нормативтік қаулысының қабылдануы жоғары сот сатысының биліктің заң шығарушы органының функцияларын өзіне алғысы келетіндігін айғақтады не, кем дегенде, АК-нің мәмілелер туралы ережелерін кеңінен түсіндірудің нәтижесі болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, «арба алдыға түсіп кетті» және әлде қайда алдыға кетіп қалды.

Мәмілелер туралы ЖС нормативтік қаулысының қабылдану фактісі тағы бір проблеманы ашып берді, оны келесідей тұжырымдауға болады: *Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы заңға қайшы (сәйкес келмеуі) мүмкін бе?*

Бұл мәселенің шешімін іздеу М.К. Сүлейменовті КС және ЖС нормативтік қаулыларының сипаты туралы ұстанымын түзетуге мәжбүр етті.

Бастапқыда, 2009 жылы М.К. Сүлейменов «Жоғарғы Сот сот практикасын жинақтап қорыту мен талдау негізінде құқық нормаларын интерпретациялайды және түсіндіреді. Бірақ, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы – бұл нормативтік құқықтық акт болғандықтан, бұл қаулымен жаңа нормалар жасалады. Кез келген нормативтік құқықтық акт жаңа нормаларды туындатады. Тіпті қолданыстағы құқық нормасын түсіндіру де жаңа норма болып табылады, өйткені бұл түсіндіру мемлекет санкциялаған жалпыға бірдей міндетті мінез-құлық ережесі болып табылады[502]» деп бекіте келе, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын нормативтік құқықтық актілер деп нақты мойындаған болатын.

Бірақ 2016 жылы Мәмілелер туралы ЖС нормативтік қаулысы қабылданғаннан кейін М.К. Сүлейменов шешімді «Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары нормативтік құқықтық актілер сатысынан тыс тұрады және олар интерпретациялық құқықтық актілер болып табылады. Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары – бұл әдеттегі нормативтік актілерден ерекшеленетін және олармен байланысты емес нормативтік құқықтық актілердің дербес тобы» деп көре отырып, мұндай актіні заңды құрметтемеу деп атады. Бұдан әрі былай деп жазды: «Сондықтан нормативтік құқықтық актілерді екі топқа әбден бөлуге болады: 1) заң шығарушы және атқарушы мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық актілері; 2) ҚР Конституциялық Кеңесінің және ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік құқықтық актілері – интерпретациялық нормативтік құқықтық актілер.

Екінші топтағы нормативтік құқықтық актілері өзінің заңдық күші бойынша бірінші топтағы нормативтік құқықтық актілерімен ешқандай байланысы жоқ. Олар өздері интерпретациялайтын (түсіндіретін) нормативтік құқықтық актінің заңды күшіне теңестірілмейді, осы нормативтік құқықтық актінің деңгейіне жуықтамайды, төмен деңгейдегі немесе жоғары деңгейдегі актіге айналмайды. Олар басқа нормативтік құқықтық актілер жүйесінде болады.

501 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтық, банктік заңнаманы жетілдіру және кәсіпкерлік қызмет үшін жағдайды жақсарту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 27 ақпандағы № 49-VI Қазақстан Республикасының Заңы.
502 Сулейменов М.К. Нормативные постановления Верховного суда в системе источников права. - Б. 17.

Олардың құқықтық реттеу саласы бойынша ерекшелігі бар – бірінші топтағы нормативтік құқықтық актілерді интерпретациялау немесе түсіндіру. Олар көмекші сипатқа ие, өздері интерпретациялайтын нормативтік құқықтық актілермен толығымен байланысты және кодекстің, заңның немесе заңға тәуелді нормативтік құқықтық актінің заңды күшіне еш әсер ете алмайды. Конституциялық заңнан бастап әкімнің өкіміне дейінгі барлық осы нормативтік құқықтық актілер Жоғарғы Сот үшін нормативтік қаулы қабылдаған кезде міндетті болып табылады»[503].

Біз үшін мұндай пайымдаулардан қарама-қайшылық айқын: нормативтік құқықтық акт бір мезгілде интерпретациялық болуы мүмкін емес. Не бұлай, не басқаша болу керек. Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын ҚА туралы заңмен нормативтік құқықтық актілерге формальді жатқызу олар туралы мәні бар ережелерге қайшы келеді.

Қолданыстағы заңнаманың КС нормативтік қаулылары туралы нормаларын жүйелі талдау олардың келесі ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді:

тек КС нормативтік қаулылары ғана қолданыстағы құқық құрамына енгізілген («Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы № 153-VII Қазақстан Республикасының Конституциялық заңының (бұдан әрі – КС туралы заң) 56-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы). КС-тің өзге шешімдері басқа мағынаға ие;

Конституцияның 72-бабы 1-тармағының 4) тармақшасына сәйкес КС Конституция нормаларына ресми түсіндірме береді және, егер біршама жалпылау болса, нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін қарайды. Ұқсас ереже КС туралы заңның 23-бабы 3-тармағының 1) тармақшасында да бар. Басқаша айтқанда, КС нормативтік қаулыларының негізгі мәні *құқықтық нормаларды ресми түсіндіру* болады. Заң шығарушы КС нормативтік қаулыларының өтінішті қарау қорытындылары бойынша түпкілікті қорытындыға қарай үш нұсқасын көздеді: (а) заңды немесе өзге де құқықтық актіні не олардың жекелеген ережелерін Конституцияға сәйкес келеді деп тану туралы, (б) заңды немесе өзге де құқықтық актіні не олардың жекелеген ережелерін Конституциялық Сот берген түсіндірмеде Конституцияға сәйкес келеді деп тану туралы және (в) заңды немесе өзге де құқықтық актіні не олардың жекелеген ережелерін Конституцияға сәйкес келмейді деп тану (КС туралы заңның 57-бабының 2-тармағы);

КС нормативтік қаулылары мәнінің құқық нормаларына тікелей байланысты болуын мынадай мән-жайлар көрсетеді. Біріншіден, азаматтардың өтінішінде құқық нормаларына сілтемелердің болуы. Біз көтеріп отырған тақырыпқа қатысты оны қабылдаудан бас тартуға екі негіз бар: (а) өтініште көрсетілген мәселенің конституциялылығын осыған дейін Конституциялық Сот тексеріп

503 Сулейменов М.К. Может ли нормативное постановление Верховного Суда быть выше закона? URL: http://www.zakon.kz/4808524-mozhet-li-normativnoe-postanovlenie.html (қараған күн: 23.08.2016); немесе URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37379476&pos=6;-108#pos=6;-108 (қараған күн: 10.04.2025).

қойған болса және *кейіннен шешім қабылдауға негіз болған Конституцияның немесе өзге де құқықтық актілердің нормалары өзгертілмеген жағдайда (бөліп көрсетіп отырмын – С.С.),* заңды күшін сақтайтын КС шешімі болса және (б) тиісті құқықтық қатынастарға қолданылуы жалғастырылатын жағдайларды қоспағанда, конституциялылығына дау айтылып жатқан акт тоқтатылса немесе күші жойылса (КС туралы заңның 48-бабы 3-тармағының 3) және 5) тармақшалары). Екіншіден, Конституцияның шешім қабылдауға негіз болған нормасы өзгерген жағдайда КС шешімін қайта қарау мүмкіндігі, шешім (КС туралы заңның 61-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы);

КС құқық нормаларын түсіндіруде өтініште көрсетілген мән-жайлармен ғана шектеледі (КС туралы заңның 50-бабының 2-тармағы) және уәкілетті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар берген ресми түсіндірмесін, сондай-ақ қалыптасқан құқық қолдану практикасын назарға алуға тиіс (КС туралы заңның 50-бабы 1-тармағының 6) тармақшасы);

КС нормативтік қаулылары Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығына елеулі әсер етеді. Ол келесіден көрінеді:

- олар түпкілікті болып табылады және шағым жасалуға жатпайды (Конституцияның 74-бабының 3-тармағы, КС туралы заңның 62-бабының 1-тармағы),

- КС құқықтық актіні немесе оның жекелеген ережелерін Конституцияға сәйкес келмейді деп тану туралы шешімінің заңдық күшін дәл осындай мазмұндағы осы актіні қайтадан қабылдау арқылы еңсеруге болмайды (КС туралы заңның 62-бабының 2-тармағы),

- конституциялық емес деп танылған заңдар мен өзге де құқықтық актілердің, олардың жекелеген ережелерінің күші жойылады және КС шешім қабылдаған күннен немесе ол белгілеген күннен бастап қолданылмайды (Конституцияның 74-бабының 2-тармағы, КС туралы заңның 63-бабының 3-тармағы),

- КС өзі қабылдаған қорытынды шешімнің қолданылуы мен орындалуының өзге тәртібін айқындаған жағдайларды қоспағанда, соттардың және өзге де құқық қолдану органдарының осындай заңға немесе өзге де құқықтық актіге негізделген шешімдері орындалуға жатпайды және белгіленген тәртіппен қайта қаралуға тиіс.

- заңның және өзге де құқықтық актінің немесе олардың жекелеген ережелерінің Конституцияға сәйкес келмейді деп танылуы конституциялық емес деп танылған немесе осындай ережелерге негізделген не осы ережелерді қайталайтын ережелерді қамтитын басқа заңдардың немесе өзге де құқықтық актілердің ережелерінің белгіленген тәртіппен күшін жоюға негіз болып табылады (КС туралы заңның 63-бабының 3-тармағы),

- заң немесе өзге де құқықтық акт не олардың жекелеген ережелері КС берген түсіндірмеде Конституцияға сәйкес келеді деп танылған жағдайда оларды қолдану кезінде оларды өзгеше түсіндіру болмайды (КС туралы заңның 63-бабының 4-тармағы),

- заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсынымдар мен ұсыныстарды уәкілетті мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың қабылданған шешім

туралы КС міндетті түрде хабардар ете отырып, міндетті түрде қарауына жатады, ал құқықтық реттеудегі олқылықтар мен қайшылықтарды жою жөнінде заңнамалық және өзге де шаралар қолдану қажеттілігі туындаса, уәкілетті мемлекеттік органдар, егер КС өзгеше мерзім белгілемесе, оның шешімі жарияланғаннан кейін алты айдан кешіктірмей тиісті заң жобасын Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісіне енгізуді, өзге де құқықтық актілер қабылдауды қамтамасыз етеді. Жаңа құқықтық акт қабылданғанға дейін қозғалатын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктері ескеріле отырып, Конституция мен КС шешімі тікелей қолданылады (КС туралы заңның 64-бабының 3 және 4-тармақтары).

Осылайша КС нормативтік қаулыларының келесідей ерекшеліктерін атап кетуге болады:

(1) ол қолданыстағы құқықтың құрамына кіретін, заң шығару мен құқық қолдануға айтарлықтай әсер ететін құқықтық акт болып табылады;

(2) КС нормативтік қаулыларының негізгі мәні Конституцияның және өтініш нысанасымен байланысты өзге де нормативтік құқықтық актілердің нормаларына түсіндіру нысанында түсіндірме беру болып табылады. Бұл ретте түсіндірудің өзі нормативтік қаулылардың қарар және уәжді бөліктерінде баяндалатын құқықтық ұстанымдар арқылы тұжырымдалады;

(3) КС нормативтік қаулыларының нормативтілігі конституциялық қадағалау органы берген түсіндірме КС келіп түскен өтініште көрсетілген даулы мәселелерді шешу үшін ғана емес, өзге де осындай жағдайларға да қолданылатындығында көрінеді. Басқаша айтқанда, нормативтілік *жаңа құқық нормасын жасаудан емес, түсіндіру нәтижесінің ұқсас жағдайларға қолданылуынан* көрінеді. Бұл ретте (а) құқық нормасының өзгеруі және (б) КС келіп түскен өтініште көрсетілген өзге де мән-жайлар КС білдірген құқықтық ұстанымды қайта қарауға, оны нақтылауға немесе жаңасын әзірлеуге алып келуге тиіс.

Жоғарыда айтылғандар КС нормативтік қаулыларын *Конституцияның және өзге де нормативтік құқықтық актілердің нормаларын түсіндіретін, заң шығару мен құқық қолдануда қолданылуы міндетті, күші өтініштерде баяндалған ұқсас жағдайларға қолданылатын құқықтық акт* ретінде айқындауға мүмкіндік береді. Мұндай түсінік «қолданыстағы құқық» (Конституцияның 4-бабының 1-тармағы) терминін интерпретациялауда да, ҚА туралы заңның кейбір тұжырымдамалық ережелерін өзгерістер енгізу арқылы түзетуді қажет ететіні анық.

Бұдан басқа, азаматтардың өтініштеріне байланысты КС туралы заңда ЖС нормативтік қаулыларының мазмұнын саралау туралы нормаға назар аударған жөн. Мәселен, жалпы ереже бойынша, егер сот актісі заңды күшіне енген болса және ол қабылданғаннан кейін бір жылдан кешіктірілмейтін мерзімде берілсе, жүгінуге жол беріледі (КС туралы заңның 45-бабының 2-тармағы). Алайда, бұл ережеден ерекшелік бар, ол *даулы нормативтік құқықтық актіге ресми түсіндірудің болу-болмауына* тікелей байланысты. Ол ЖС

нормативтік қаулыларында берілген болса және нормативтік құқықтық актіні өзгеше қолдану болжанбайтынын және өзгеше қолдану және бұл құралдар азаматтың құқықтарының бұзылуының алдын ала алмайтынын куәландырса дегенге байланысты болады (КС туралы заңның 45-бабының 3-тармағы). Сонда ЖС нормативтік қаулыларының негізгі мазмұны *құқықтық нормаларды түсіндіру* болады, бірақ онда жаңа нормалар мен ережелер болмауға тиіс. Соңғысы КС және ЖС нормативтік қаулыларын сөзсіз жақындастырады, бұл соңғысының белгілі бір ерекшеліктерін жоққа шығармайды, ал бұл арнайы зерттеуді талап етеді[504].

Біздің ойымызша, *ешқандай сот органы нормативтік құқықтық актіні қабылдай алмайды!* Сот қазақстандық құқықтық дәстүр, қолданыстағы заңнама және биліктің бөліну қағидаты шеңберінде тек заңды қолданады және (немесе) оның ережелерін түсіндіреді (интерпретациялайды). Соттар заң шығарушы да, басқа заң шығарушының рөлінде де бола алмайды. Сондықтан соттардың нормативтік қаулылары басқа нормативтік құқықтық актілермен бір сатыда тұрмайтын ерекше түрдегі нормативтік құқықтық акт болып табылады деп көпшілікке қалыптасқан болып көрінген теориялық постулаттар осы тұжырымдаманың толық заңды нәтижесін көрсетті және әлі де көрсетуі мүмкін – соттар заң шығарушының орнына заңдарды «ойлап», «толықтыра» алады, бұған жол беруге болмайды, бірақ Қазақстанның құқықтық шындығы бір бөлігіне айналып барады. Бұған нүкте қоятын кез келді.

3. Конституция: меншік, меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар туралы

Меншік, меншік құқығы Конституцияның бірнеше баптарында, бірақ оның түрлі құрылымдық бөліктерінде айтылады. Тиісінше, тиісті ережелердің мағынасы мен мәні Конституция мәтінінде олардың қай жерде орналасуына да байланысты.

Меншік туралы конституциялық ережелердің салыстырмалы түрде тұрақтылығын атап өту керек. 30 жылдық кезеңде бір ғана норма өзгертілді. Сондықтан КС меншік және меншік құқығы туралы нормативтік қаулыларының едәуір бөлігі қолданыстағы құқық жүйесінде өз маңыздылығын сақтап келеді. Және бұл жағдай өте оң үрдіс.

Меншік туралы бірінші ескерулер Конституцияның 6-бабында келтірілген, олар меншік және меншік құқығы туралы жалпы ережелер ретінде іс жүзінде әрекет етеді.

1. Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады.

504 Өтініштерді қарау кезінде заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің ғана емес, ЖС нормативтік қаулысының жекелеген ережелерінің де Конституцияға сәйкестігін қарайтын КС оң практикасын атап өткен жөн. Мысалы, қолданыстағы заңда жоқ императивті ереже тұжырымдалған ЖС нормативтік қаулысы тармақтарының бірі Конституцияға сәйкес келмейді деп танылды (КС-тің 01.06.2023 жылғы № 18-НҚ нормативтік қаулысы). Мұндай практиканы тек қолдау және дамыту керек.

2. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді.

3. Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі. Халық атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге асырады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін».

Конституцияның 6-бабының 3-тармағы өзгертілген редакцияда[505] қолданылатынына назар аударайық, сондықтан КС бұған дейін тұжырымдаған құқықтық ұстанымдары не қайта расталуға, не қайта қабылдануға тиіс, бұл жайында төменде жеке айтылатын болады.

Меншік және меншік құқығы туралы екі бап Конституцияның адамға және азаматқа арналған екінші бөлімінде.

«26-бап

1. Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады.

2. Меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі.

3. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін».

«39-бап

1. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.

3. Саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде шектеуге жол берілмейді. Конституцияның 11, 13-15-баптарында, 16-бабының 1-тармағында, 17-бабында, 19-бабында, 22-бабында, 26-бабының 2-тармағында (бөліп көрсетіп отырмын – С.С.)көзделген құқықтар мен бостандықтар ешбір жағдайда да шектелмеуге тиіс».

Екі баптың ережелері өзгерген жоқ, сондықтан конституциялық бақылау органдарының құқықтық ұстанымдарының көп бөлігін, арнайы зерттеуді талап ететін, өзгертілген немесе күші жойылған заңнамаға негізделгендерді қоспағанда, өзекті деп санауға болады.

Меншік туралы келесі ереже Конституцияның Парламент туралы 4-бөлімінде кездеседі. Тап оның құзыретіне аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін, басқалармен қатар меншік режиміне және өзге де мүліктік құқықтарға

505 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңын қараңыз (05.06.22 ж. республикалық референдумда қабылданған, нәтижелері туралы ресми хабарлама 08.06.2022 ж. жарияланды).

(Конституцияның 61-бабы 3-тармағының 2) тармақшасы) қатысты негізгі қағидаттар мен нормаларды белгілейтін заңдар қабылдау құқығы кіреді.

Әрі қарай, Конституцияның 66-бабының 4) тармақшасына сәйкес Үкімет мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады. Сол сияқты жергілікті атқарушы органдардың қарауына коммуналдық меншікті басқару жатады (Конституцияның 87-бабы 2-тармағының 2) тармақшасы).

Меншік, меншік құқығы және басқа да мүліктік құқықтар туралы аталған ережелердің жүйелілігі мен өзара байланысына назар аудару өте маңызды, олардың кейбір аспектілері заң әдебиеттерінде жарық көрді.

Мәселен, Т.Е. Каудыров «ҚР Конституциясының 26-бабы ҚР Конституциясының 6-бабының нормаларын нақтылайды және дамытады. Осы екі баптың нормаларын бірлесіп түсіндіру Қазақстан Республикасындағы меншік қатынастарын конституциялық реттеудің толық негізгі бейнесін береді» [506] деп атап өтті. Автор меншік құқығының маңызды мәселелерін реттеуді, ең алдымен, АК-нің I бөлімі 3-тарауының, II бөлімі 8 – 15-тарауларының нормаларына жатқызып, салалық заңнамаға сілтеме жасай отырып, Конституцияның 6-бабының 2-тармағы меншіктің экономикалық мәселелерінен құқықтық мәселелерге, меншік құқығына аударады деп пайымдайды[507].

Өз кезегінде Г. Папуашвили Конституцияның 26-бабына оның Адам құқықтарын және негізгі бостандықтарды қорғау туралы конвенциямен[508], өзара байланысы тұрғысынан түсініктеме бере отырып, ол былай деп көрсетті: «...меншік құқығына мықты кепілдіктер береді, атап айтқанда I Хаттаманың 1-бабына сәйкес: «1) әрбір жеке немесе заңды тұлғаның өз мүлкін бейбіт мақсатта пайдалануға құқығы бар. Қоғамдық мүдделер мен заңда және халықаралық құқықтың жалпы қағидаттарында көзделген жағдайлардым қоспағанда, ешкім өз мүлкінен айырылмайды. 2) Алдыңғы ережелер мемлекеттің ортақ мүдделерге сәйкес мүліктің пайдаланылуын бақылау үшін немесе салықтарды немесе басқа да жарналарды немесе айыппұлдарды төлеуді қамтамасыз ету үшін қажет деп есептелетін заңдардың сақталуын қамтамасыз ету құқығын қандай да бір жолмен бұзбауға тиіс»[509].

Н.В. Белоруков Конституцияның 39-бабына комментарий берген кезде оны 1948 жылғы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының үшінші сессиясында қабылданған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 29-бабының ережелерімен байланыстырады, оған сәйкес өзінің құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруда әр адам тек басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын тиісті түрде тану және құрметтеу мақсаты көзделген жағдайда ғана және демократиялық қоғамдағы моральдің, қоғамдық тәртіп пен игіліктің әділетті талаптарын қанағаттандыру мақсаты көзделген жағдайда ғана, заңмен белгіленген шектеуге ұшырауы тиіс[510].

506 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. – Астана: 2018. – 640 с. - Б. 83.

507 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. - Б. 86.

508 Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенция, ETS № 005, Рим, 1950 жылғы 4 қараша.

509 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. - Б. 220.

510 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. - Б. 284.

Адамның негізгі құқықтарының бірі ретінде меншік құқығы жеке және жария құқық нормаларын қоса алғанда, салалық заңнама деңгейінде жан-жақты реттеледі[511].

Жеке құқық саласындағы негізгі заң ретіндегі АК нормалары Конституцияның меншік құқығы туралы ережелерімен келесідей байланысты:

(1) *мемлекеттік және жеке меншікті тану және бірдей қорғау* (Конституцияның 6-бабының 1-тармағы). Бұл ереже АК-нің 15-тарауының, 111 және 112-баптарының және басқаларының ережелері аясында қолданылуға тиіс. Аталған конституциялық ереже мемлекеттік меншіктің жеке меншікке қарағанда және керісінше жағдайда қандай да бір артықшылықтарын болғызбауға арналған;

(2) Конституцияның 6-бабының 2-тармағында заң шығарушы меншікті қорғаудың заңмен айқындалатын кепілдіктері туралы айтады, бұл АК-нің 191-бабының ережелерімен тікелей байланысты;

(3) Конституцияның 6-бабының 3-тармағының редакциясы АК-нің 193-бабының мазмұнымен бірдей;

(4) Конституцияның 26-бабының 1-тармағында АК-нің 191-бабы 2-тармағы бірінші бөлігінің нормасына сәйкес келетін ереже бекітілген: *заңды түрде алынған қандай да болсын мүлікті жеке меншігінде ұстай алады;*

(5) Конституцияның 26-бабы 2-тармағында меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі деп айтылады. Бірақ меншікке (меншік құқығына) конституциялық кепілдіктердің өзі конституциялық нормалардағы ең белгісіз санаттардың бірі болып табылады. Теориялық тұрғыдан алғанда, меншік қатынастарын реттейтін кез келген заңның нормалары тұрақтылық мақсаттарына, меншікті қорғауға, меншік құқығы туралы конституциялық нормалардың мәні мен мазмұнына сәйкес келмейтін шектеулерге жол бермеуге қызмет етуге тиіс деп болжауға болады;

(6) Конституцияның 26-бабы 3-тармағының ережесі меншік қатынастарына тікелей бекітілген конституциялық кепілдіктердің бірі болып табылады[512].

Меншік туралы конституциялық ережелерді түсіну үшін тиісті қатынастарды шектеулі құқықтық реттеу маңызды, бұл құқықтық реттеудің түрлеріне байланысты: *жалпы рұқсат етілген не рұқсат етілген*. Конституция мен АК меншік қатынастарын реттеудің жалпы рұқсат етілген әдісіне негізделген, оның мәнін белгілі формуламен көрсетуге болады: *тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі.* Бұл жағдайда заңдарда меншік иесіне арналған тыйым салудың толық тізбесі болуға тиіс. Олардың болмауы меншік иесінің қалауы бойынша меншік құқығын жүзеге асыруды көздейді.

Конституцияның меншік туралы ережелерінің тағы бір байланысына назар аудару қажет. Республикалық және коммуналдық деңгейлерде халықтың меншігін

511 Меншік қатынастарын жария-құқықтық реттеуді қарастырмаймыз, арнайы зерттеуді қажет етеді.
512 Толығырақ қараңыз: Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім): Комментарий (баптар бойынша). Төрт кітаптан тұрады. 3-кітап. 188 – 258-баптар. Төртінші басылым, сот практикасын пайдалана отырып, түзетілген және толықтырылған / Жауапты ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2022. – 432-б. Б. 12-15. Автор – С.В. Скрябин.

басқаруды жүзеге асыруға уәкілетті субъектілерді айқындау тұрғысынан Конституцияның 6-бабы 3-тармағы ережелерінің 66-бабының 4) тармақшасымен және 87-бабы 2-тармағының 2) тармақшасымен арақатынасы туралы айтпақпыз. Біздің ойымызша, Конституцияның 6-бабы 3-тармағының тұжырымдамасын өзгерту конституциялық қадағалау органдары бұрын тұжырымдаған құқықтық ұстанымдарды қолдануға жол бермейді.

Осылайша, Конституцияның меншік, меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар туралы ережелеріне, доктриналық ережелеріне талдау келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді:

(1) Конституцияның 6-бабының, 26-бабының 1 – 3-тармағының, 39-бабының 1 және 3-тармақтарының нормаларын адам құқықтары мен бостандықтары туралы халықаралық конвенциялардан, салалық заңнамадан бөліп-жарып түсіндіруге болмайды;

(2) түсіндіру кезінде көрсетілген нормалардың Конституцияның құрылымдық бөлімдерінде орналасуын ескеру қажет. Сондықтан 6-баптың ережелері меншіктің құқықтық режимін, меншік құқығын және өзге де мүліктік құқықтарды анықтау үшін жалпы (әмбебап) мәнге ие болады. Конституцияның 26-бабының 1 – 3-тармақтарының, 39-бабының 1 және 3-тармақтарының нормалары адамның және азаматтың негізгі құқықтарына жатқызылған. Конституцияның 6-бабына қатысты олар қайталама, бірақ заң шығарушы орган үшін бастапқы болып табылады. Өз кезегінде 6-баптың 3-тармағы Конституцияның 66-бабының 4) тармақшасымен, 87-бабы 2-тармағының 2) тармақшасымен тікелей өзара байланысты;

(3) Конституция және азаматтық заңнама меншік қатынастарын реттеудің жалпы рұқсат етілген әдісіне негізделген, оның мәнін белгілі формуламен көрсетуге болады: тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі. Сондықтан меншік қатынастарын шектеу тек айрықша жағдайларда, тек заңмен және бірқатар шарттар орындалған жағдайда ғана мүмкін болады.

4. Конституциялық бақылау органдарының меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар туралы құқықтық ұстанымдарын тұжырымдауға арналған кейбір ұсынымдар

Конституциялық бақылау органдары меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар туралы құқықтық ұстанымдарын әзірлеген және түсіндірген кезде мынадай ережелерді ескеру маңызды.

Мемлекеттік және жеке меншікті тану және бірдей қорғау (Конституцияның 6-бабының 1-тармағы). Бұл ереже АК-нің 15-тарауының, 111 және 112-баптарының және басқаларының ережелері аясында қолданылуға тиіс. Аталған конституциялық ереже мемлекеттік меншіктің жеке меншікке қарағанда қандай да бір артықшылықтарын болғызбауға арналған. Бұл ереже іргелі сипатқа ие және заңдарды, басқа да нормативтік құқықтық актілерді қабылдау кезінде де, тиісті құқықтық нормаларды қолдану және түсіндіру процесінде де ескерілуге тиіс.

Конституцияның 6-бабының 2-тармағында екі түрлі ереже бар.

«Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс» деген бірінші сөйлем айқын қоғамдық-құқықтық сипатқа ие. Азаматтық құқықта кез келген міндет жеке-құқықтық сипатқа ие. Меншік құқығы мемлекеттің мүдделерін қоса алғанда, азаматтық айналым субъектілерінің жекеше мүдделерін қанағаттандыруға ықпал ететін игілік ретінде әрекет етеді. Жария-құқықтық қатынастарда меншік иесі бюджетке түрлі төлемдер (салықтар және басқалар) жүргізуге, белгілі бір мүлікті күтіп-ұстау (мысалы, абаттандыру, сыртқы түрі және т.б.) міндеттемелерін алуға міндетті[513].

Конституцияның 6-бабы 2-тармағының екінші сөйлемі, ең алдымен Парламенттің меншік, меншік құқығы және өзге де мүліктік құқықтар туралы заңдар қабылдау құқығы туралы құзыретіне сілтеме сипатқа ие. Өзінің реттеуші мәнінен айырылған. Меншік субъектілері мен объектілеріне, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектеріне, оларды қорғау кепілдіктеріне нұсқау, АК негізінде қабылданған өзге де нормативтік құқықтық актілерді қоса алғанда, меншік қатынастарын реттейтін негізгі заңнамалық акт ретінде тиісті нормаларды түсіндіру және қолдану кезінде АК рөлі мен маңыздылығын анық куәландырады (АК-нің 3-бабы).

Конституцияның 6-бабы 3-тармағының мазмұны үш сөйлемнен тұрады, олардың әрқайсысы ерекше мәнге ие.

Бірінші сөйлем иемдену субъектісінің өзгеруін көрсетеді: мемлекеттің орнына меншік құқығы субъектісі ретінде *Қазақстан халқы* жарияланды. Тиісінше, Конституцияның 6-бабының 3-тармағында көрсетілген табиғи ресурстар мемлекетке тиесілі емес және оның мүлкінің (меншігінің) құрамына кірмейді, бұл тиісті қатынастарды реттейтін қолданыстағы заңнамаға елеулі өзгерістер енгізуді талап етеді.

Қазақстан халқының меншігіне жатқызылған объектілердің құқықтық режимі мынадай ережелерді қамтиды:

(1) оларды айналымнан алынған және/немесе айналым қабілеттілігі шектелген мүлікке ықтимал жатқызу (АК-нің 116-бабының 2 және 3-тармақтары), бұл оны иеліктен шығарудың кез келген нысандарына тыйым салуға әкеп соғады;

(2) иелік етуді және/немесе пайдалануды қоса алғанда, халықтың меншігіне қол жеткізуге байланысты қатынастарды реттеу[514];

(3) халықтың меншігіне жатқызылған мүліктерге қатысты меншік иесінің өкілеттігін іс жүзінде жүзеге асыратын субъектілерді (мемлекеттік органдарды) нақты дербестендіру.

Конституцияның 6-бабы 3-тармағының екінші сөйлемі мемлекет, оның ішінде әкімшілік-аумақтық бірліктер де халықтың меншік құқығын тек жүзеге асыра-

513 Скрябин С.В. Право собственности в Республике Казахстан: Сравнительно-правовой комментарий книги Уго Маттеи “Основные принципы права собственности”. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 304 б. - Б. 45-47.

514 Конституцияның 6-бабы 3-тармағының тиісті ережелерін соттар қолдануда. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuratura-abay/press/news/details/963429?lang=ru (қараған күн: 10.04.2025).

ды деген мағынада түсіндірілуі керек, бұл Үкіметтің меншікті басқаруы туралы бұрын тұжырымдалған құқықтық ұстанымдарды оған тиісті меншікті иелену, пайдалану және билік ету өкілеттігін беру ретінде өзгертуді талап етеді (Конституцияның 66-бабының 4) тармақшасы, 87-бабы 2-тармағының 2) тармақшасы)[515].

Конституцияның 6-бабы 3-тармағының үшінші сөйлемі жердің жеке меншікте болуына мүмкіндік береді. Мұндай иеленудің негіздері, шарттары мен шектері заңмен белгіленеді. Шынында да, жер заңнамасы меншік құқығында жердің емес, белгілі бір жер учаскелерінің болуына мүмкіндік береді. Жеке меншікте шаруа немесе фермер қожалығын, өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу, орман өсіру, бағбандық, жеке тұрғын үй және саяжай құрылысы үшін, сондай-ақ үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды) олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды) мен олардың кешендерін салуға берілген (берілетін) немесе олар салынған жер учаскелері болуы мүмкін (2003 жылғы 20 маусымдағы № 442-II Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 23-бабының 2 және 3-тармақтары. Бұдан әрі – ЖК).

Алайда, жеке меншікте жер учаскелері ғана болмауы мүмкін. Мұндай мүмкіндік Конституцияның 6-бабының 3-тармағының бірінші сөйлемінде аталған басқа меншік объектілеріне де қатысты. Мәселен, Мекендейтін ортадан Заңда белгіленген тәртіппен алынған, сондай-ақ еріксіз және (немесе) жартылай ерікті жағдайларда өсіріліп, ұсталатын жануарлар дүниесінің объектілері оларды аулаған, өсіретін және ұстайтын жеке және заңды тұлғалардың меншігі болып табылады («Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі № 593-II Қазақстан Республикасы Заңының 4-бабы 2-тармағы). Басқаша айтқанда, жануарлар дүниесі объектілерінің жекелеген бөліктерін жеке адамдар иемденуі мүмкін.

Конституцияның 26-бабының 1-тармағында АК-нің 191-бабы 2-тармағы бірінші бөлігінің нормасына сәйкес келетін ереже бекітілді: *заңды түрде алған қандай да болсын мүлік жеке меншігінде ұстай алады.* Баптың атауы, мазмұны сияқты, мүлік ретінде меншікке арналған. Заң шығарушы жеке тұлғаларға не тиесілі болуы мүмкін, олардың мүлкінің құрамына не кіруі мүмкін деген жалпы ережені тұжырымдады (АК-нің 115-бабының 2-тармағы). АК-нің 115-бабының 2-тармағында көрсетілген азаматтық құқықтардың барлық объектілері жеке тұлғаға меншік құқығымен тиесілі бола алмайтындығын есте ұстаған жөн. Сондықтан жеке тұлғаларға тиесілі бола алмайтын мүліктердің (оның ішінде меншіктің) тізбесі заңмен тікелей анықталуға тиіс. Мұндай тыйымдар барынша ауқымды болуы мүмкін, бірақ әрқашан заңды сипатта болуға тиіс. Мысалы, тиісті ережелерді түсіндірген кезде АК-нің 116-бабының 2 және 3-тармақтарының ережелерін ескеру қажет. Сонымен қатар, заң шығарушы белгілі бір объектілерді, мысалы,

515 Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясының 66-бабы 4) тармақшасын ресми түсіндіру туралы» 1999 жылғы 17 наурыздағы № 4/2 қаулысы

жер учаскелерін иемденуге сандық шектеулер енгізе алады (ЖК-нің 50-бабының 3 және 4-тармақтары).

Бірақ жеке меншік үшін ғана белгіленген азаматтық заңнаманың басқа да нормалары бар. Мысалы, меншік иесі қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан оның мүлкі ғана тәркіленуі болады. Иесіз жылжымайтын заттарды иелену мерізімінің өтуі арқылы жеке меншікке иеленуге өтеді (АК-нің 240-бабы), ал мемлекет үшін ерекше тәртіп белгіленген (АК-нің 242-бабының 3-тармағы). Жеке меншік иесі өз құқығынан бас тарта алады (АК-нің 250-бабы), ал мемлекеттік меншік үшін мұндай бас тартуға тыйым салынады («Мемлекеттік мүлік туралы» 2011 жылғы 1 наурыздағы № 413-IV Қазақстан Республикасы Заңының 84-бабы 1-тармағы). Заңда көзделген негіздер бойынша жеке меншік иесінің құқығы тоқтатылған кезде оған ғана залал өтелуі мүмкін (АК-нің 266-бабы) және басқалар.

Конституцияның 26-бабы 2-тармағында меншік, оның ішінде оның мұрагерлік құқығына заңды кепілдіктер туралы айтылады. Бұл меншік құқығы туралы ең маңызды конституциялық ереже заңнамада да, құқық қолдану практикасында да, заң доктринасында да жеткілікті түрде нақты анықталмаған.

Меншік құқығына жеке-құқықтық конституциялық кепілдіктердің төрт тобын бөлуге болады деп ойлаймыз:

1) адамның меншік иесі болуының әлеуетті мүмкіндігі және қабілеті ретінде түсінілетін *құқық қабілеттілігімен байланысты*. Мысалы, белгілі бір адамдарға белгілі бір мүлікке (заттарға)ие болуға бұрыннан бар таптық тыйым салулар,

2) жеке тұлғаның әрекет қабілеттілігінің элементі ретінде қарастыруға болатын *меншік құқығын жүзеге асыру* (АК-нің 17-бабы). Қазақстан Республикасының заңдары меншік иесінің өзіне өкілеттіктерді жүзеге асыруға мүмкіндік беруге тиіс. Меншік иесінің кез келген өкілеттігін жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін кез келген тыйым салулар мен шектеулер Конституцияның 39-бабы 3-тармағының мағынасы бойынша заңды түрде маңызсыз деп танылуға тиіс,

3) *меншік құқығын қорғау*. Бұл санат конституциялық бақылау органдарының құқықтық позицияларында барынша толық баяндалған,

4) меншік құқығын қорғау мүмкін болмаса немесе орынсыз болса, *меншік құқығы мәжбүрлеп тоқтатылған кезде меншік иесінің өтемақы алуы.*

Көрсетілген кепілдіктердің Конституцияның 39-бабы 3-тармағының ережесімен өзара байланысын атап өту маңызды, бұл оларды шектеу мүмкіндігіне жол бермейді.

Бұл ретте мұрагерлік құқығына кепілдіктің берілуін тек меншік тұрғысынан қарау керек. Меншік иесінің өзіне тиесілі мүлікті басқа адамдарға беру мүмкіндігі болуға тиіс. Мұндай кепілдік мұрагерлерге қолданылмайды. *Меншік иесінің мұрагері болудың ықтимал мүмкіндігі мүлікпен де, меншік құқығымен де бірдей емес.*

Өз кезегінде, Конституцияның 26-бабы 3-тармағының ережелерінде меншік қатынастарына конституциялық кепілдіктердің екі негізгі ережесі қамтылады: (а)

меншік құқығын қорғау туралы және (б) меншік құқығы мәжбүрлеп тоқтатылған кезде меншік иесінің өтемақы алуы туралы. Конституцияның бұл нормаларын конституциялық бақылау органдары бірнеше рет зерттеді, олар бойынша нақты құқықтық ұстанымдар тұжырымдалды, олардың кейбіреулеріне әлі де тоқталатын боламыз. Оларды бір жүйге келтіру орынды деп санаймыз.

Осы тармақтың бірінші сөйлемі сот тәртібімен өз мүлкіне құқықтардан айыру туралы жалпы ережені белгілейді. Алайда, азаматтық заңнаманың негізгі қағидаттан – диспозитивтілік қағидатынан туындайтынына назар аудару керек (АК-нің 2-бабының 2-тармағы). Сондықтан, мысалы, меншік иесінің міндеттемелері бойынша меншік құқығын соттан тыс тоқтату мүмкін (АК-нің 251-бабының 1-тармағы). Құқықтардан айырудың (тоқтатудың) сот тәртібі жалпы ереже болып табылады, ол заңда айқындалған жағдайларда тек заңмен ғана емес, шартпен, азаматтық құқықтық қатынастарға қатысушылардың өзге де әрекеттерімен өзгертілуі мүмкін, бұл, алайда кейіннен сот бақылауын жоққа шығармайды[516]. Сонымен қатар, азаматтық және азаматтық процестік заңнамалардың жалпы диспозитивтілігі азаматтар мен заңды тұлғалардың өз құқықтарын қорғауға жәрдемдесу туралы өтініші болмаған кезде, заңда тікелей көрсетілген жағдайларды қоспағанда, прокурордың сот талқылауына бастама етуге құқылы емес деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сол себепті, борышкер тарапынан қарсылықтар болмаған кезде сот орындаушысының іс-әрекеттерін санкциялауға Конституцияның 26-бабы 3-тармағының ережелері қолданылмайды. *Азаматтық құқық пен процестің диспозитивтілігі атқарушылық іс жүргізу тараптары арасында дау болмаған кезде сотқа жүгінуді болғызбайды*. Мұндай жағдайларда прокурор да сот процесіне бастама ете алмайды. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық міндеттемелері адам заңда белгіленген тәртіппен мемлекеттік органның тиісті шешіміне шағым жасаған жағдайда мүлікті иеліктен шығарудың заңдылығы мен негізділігіне міндетті түрде кейіннен сот бақылауы болған кезінде сот органдарының ғана емес, өзге де құзыретті мемлекеттік органдардың, оның ішінде прокуратураның да құқықтық қорғауды ұсыну мүмкіндігін жоққа шығармайды.

Бірақ көп жағдайда мақсатсыз пайдаланылатын не заңнаманы бұза отырып пайдаланылатын жер учаскелерін алып қою кезінде міндетті сот тәртібімен расталды[517].

Конституцияның 26-бабы 3-тармағының екінші сөйлемі меншік құқығы мәжбүрлеп тоқтатылған кезде меншік иесінің өтемақы алуының негізгі шарттарын көрсетеді. Норма мәтінін үшке бөлуге болады: (а) меншік құқығын мәжбүрлеп тоқтату жағдайларына жол бермеу, (б) олардың тізбесі тек заңмен белгіленеді және (в) меншік иесіне тең бағамен өтеу.

516 Конституциялық Соттың «Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабының 1-тармағын және 26-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы» 2024 жылғы 19 сәуірдегі № 41-НҚ нормативтік қаулысы.

517 Конституциялық Кеңестің 2003 жылғы 10 маусымдағы № 8 нормативтік қаулысы.

Құқық иелерінен мүлікті, оның ішінде жер учаскелерін және басқа да жылжымайтын мүлікті мәжбүрлеп алып қою жағдайлары үшін жалпы түсіндірме берудің белгілі бір әрекеті бірқатар шарттарды тұжырымдауға алып келді, олардың бірі – *тиісті дауларды міндетті түрде сотта қарау*. Көрсетілген талаптардың кем дегенде біреуінің орындалмауы мүлікті мәжбүрлеп алып қою туралы қабылданған шешімнің Конституцияға сәйкес келмеуін білдіреді[518].

Өз мүлкінен айыруды меншік құқығын тоқтатудың мәжбүрлеу тәсілдерінің призмасы арқылы қарау керек. Бірақ тек қана бұл емес. Конституцияның 26-бабы 3-тармағының екінші сөйлемін кеңінен түсіндіру қажет, ол мемлекетт мұқтажы үшін де, жеке тұлғалардың пайдасына да меншікті (мүлікті) мәжбүрлеп иеліктен шығаруды, АК-нің 115-бабының 2-тармағында көрсетілген объектілерге өзге мүліктік құқықтарды ықтимал тоқтатуды қамтуы мүмкін. Соңғысы АК-де, тиісті мүліктің құқықтық режимі туралы басқа заңдарда айқындалған арнайы ережелер бойынша жүзеге асырылады.

Бұдан әрі, меншік құқығын мәжбүрлеп тоқтату жағдайларының белгілі бір ерекшеліктері бар. Олардың ең бастысы – *уәкілетті адам тарапынан тиісті ерік білдірудің болмауы.* Бұл айрықша жағдайлар және сондықтан заңда тиісті қатынастарды барынша егжей-тегжейлі реттейтін және меншік иесінің мүліктік мүдделерін қорғауға бағытталған арнайы ережелер бар. Бұл ретте меншік құқығын шектеу және тоқтату жағдайларын бөлу маңызды. Егер біріншісінде *құқықты жүзеге асыруда шектеулер болса, онда екіншісінің мақсаты – меншік иесі өз құқығынан айырылатын уақытты анықтау.*

Конституцияның 26-бабының 3-тармағын талдауды қорытындылай келе, кейбір меншік объектілерін алып қою мүмкін еместігін, оларға қатысты құқықтардан айыру орындаушылық иммунитет аясында мүмкін емес екенін атап өту маңызды. Бірақ ол туралы ережелерді жылжымалы мүліктің ғана емес, жеке тұлғаларға тиесілі жылжымайтын мүліктің белгілі бір түрлерін тиісті тізібеге енгізе отырып, біріздендіру қажет. Заңды тұлғалар үшін орындаушылық иммунитетті енгізу орынсыз.

Конституцияның 39-бабында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеу туралы негізгі ережелер қамтылады. Баптың 1-тармағында мұндай шектеулердің екі негізгі шарты көрсетілген: (а) тек заңдармен және (б) тізбесі түпкілікті болып табылатын тек белгілі бір мақсаттар үшін. Меншік және меншік құқығы үшін Конституцияның 39-бабы 3-тармағының екінші сөйлеміндегі Конституцияның 26-бабы 2-тармағында көзделген құқықтар мен бостандықтарды шектеу мүмкін еместігіне сілтеменің болуы принципті түрде маңызды.

Бізге Конституцияның 26-бабы 2-тармағының және 39-бабының 3-тармағының ережелерін бірлесіп қолданылған бір ғана жағдай белгілі: «Қазақстан Республикасының конституциялық бақылау органы бұған дейін қабылдаған шешімдерде

518 Конституциялық Кеңестің 2007 жылғы 28 мамырдағы № 5 нормативтік қаулысы.

меншік құқығы абсолютті болып табылмайды дегенге қатысты құқықтық ұстанымын бірнеше рет атап өтті (Конституциялық Кеңестің 2004 жылғы 15 сәуірдегі № 2 және 2005 жылғы 1 шілдедегі № 4, Конституциялық Соттың 2023 жылғы 11 шілдедегі № 20-НҚ, 2024 жылғы 19 сәуірдегі № 41-НҚ нормативтік қаулылары және т.б.).[519]

Жоғарыда айтылғандар бірнеше қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

(1) басқа адам құқықтарымен қатар, меншік қатынастарына кепілдік тиісті қатынастарды конституциялық реттеудің іргелі бастауларының бірі болып табылады,

(2) Конституцияның 6-бабы 2-тармағының, 26-бабы 2-тармағының және 39-бабы 3-тармағының нормаларын бірлесіп қолдану болмаған және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы халықаралық конвенциялардың, салалық азаматтық заңнаманың ережелерін ескере отырып, ерекше құқықтық ұстанымды тұжырымдау қажет деп санаймыз,

(3) Конституцияның 39-бабы 3-тармағының ережесіне интерпретациялау өтініш субъектілері конституциялық бақылау органдарына өтініш білдірген нақты жағдайда беріледі.

Қазақстан Республикасы соттарының жоғарыда көрсетілген жағдайларды ескеріп, құқықтық ұстанымын әзірлеу қажеттігін ұсынуға болады. Жалпылама түрде оны келесідей тұжырымдауға болады: *меншіктің шектеулері (ауыртпалықтары) меншік құқығын жүзеге асыруды тұрақты немесе уақыт өте келе мүмкін етпей қоюға әкелмеуге тиіс.*

Конституциялық бақылау органдарының құқықтық ұстанымдарына талдауды қорытындылай келе, өзге мүліктік құқықтарға қатысты ұстанымдардың мүлдем жоқ екенін атап өту қажет. Соңғылары Парламенттің тиісті заңдар қабылдау өкілеттігіне қатысты Конституцияның 61-бабының 3-тармағының 2) тармақшасында ғана айтылады.

Алайда, заң шығарушы мүліктік құқықтар санатына жатқызатын мүліктік құқықтарды іске асырудың кейбір проблемалық мәселелері конституциялық бақылау органдарының практикасында туындады. Мәселен, Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігіне КС құқықтық ұстанымдарын ескере отырып, шаруа немесе фермер қожалығын, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін уақытша өтеулі жер пайдалану (жалға алу) құқығын беру жөніндегі конкурс қорытындысын шығарған кезде конкурстық ұсыныстарды бағалау өлшемшарттарын және балл беруді құқықтық реттеуді жетілдіру мәселесін қарау ұсынылды[520].

Бірақ жоғарыда келтірілген түсіндірмеде жерді пайдалану құқығының мүліктік сипаты еш ескерілмейді (АК-нің 195-бабы 1-тармағының 1) тармақшасы). Сондықтан конституциялық бақылау органы нысанасы өзге мүліктік құқықтардың жекелеген мәселелері болатын ықтимал өтініштерді қараған кезде азаматтық заңнаманың мынадай ережелерін ескеруі қажет:

519 КС-тің 03.12.2024 жылғы №54-НҚ уәжді бөлігі 5-тармағының 6-абзацы.

520 КС-тің 16.04.2025 жылғы №69-НҚ нормативтік қаулысының қарар бөлігіндегі 2-тармақ.

(1) өзге мүліктік құқықтардың тізбесі АК-нің 195-бабының 1-тармағында берілген. Оларға мыналар жатады: 1) жер пайдалану құқығы; 2) шаруашылық жүргізу құқығы; 3) жедел басқару құқығы; 4) бөтеннің жылжымайтын мүлкін шектеулі нысаналы пайдалану құқығы (сервитут); 5) АК-де немесе өзге де заңнамалық актілерде көзделген басқа да мүліктік құқықтар жатады. Мысалы, жер қойнауын пайдалану құқығы («Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» 2017 жылғы 27 желтоқсандағы № 125-VI Қазақстан Республикасы Кодексінің 17-бабы);

(2) заң шығарушы азаматтық заңнамада қамтылған *меншік құқығы туралы нормаларды басқа мүліктік құқықтарға қолдану* туралы жалпы ережені тұжырымдады (АК-нің 195-бабының 2-тармағы), бұл жоғарыда санамаланған өзге мүліктік құқықтардың әрқайсысының белгілі бір ерекшеліктерін жоққа шығармайды;

(3) *өзге мүліктік құқықтардың құқық объектісіне қатысты дербес мәні болады.* Меншік иесінің өзгеруі, жалпы ереже бойынша, өзге мүліктік құқықтардың тоқтатылуына әкеп соқпайды (АК-нің 195-бабының 3-тармағы). Бұл ереже АК-нің 188-бабы 1-тармағы екінші бөлігінің нормасынан тікелей туындайды[521].

Сондықтан меншікке және меншік құқығына конституциялық кепілдіктердің өзге мүліктік құқықтардың иелеріне қолданылу мүмкіндігін көрсету маңызды.

Мысалы, аттас заңмен енгізілген жылжымайтын мүлікке құқықтарды тіркеу жүйесі меншік иесіне ғана емес, өзге мүліктік құқықтардың иелеріне, жылжымайтын мүлікпен тікелей байланысты басқа адамдардың заңды мүдделеріне құқықтық кепілдіктер береді (АК-нің 118-бабы).

5. Қорытынды

Конституциялық бақылау органдарының нормативтік қаулылары Қазақстанның құқықтық жүйесінде маңызды орын алатыны анық.

Тиісті құқықтық актілердің заңдық сипатына дау жоқ: (а) Конституцияның және өзге де нормативтік құқықтық актілердің нормаларын түсіндіруді ғана қамтиды, (б) заң шығару және құқық қолдану үшін міндетті, (в) күші өтініштерде баяндалған ұқсас жағдайларға қолданылады. Мұндай түсінік «қолданыстағы құқық» (Конституцияның 4-бабының 1-тармағы) терминін интерпретациялауда да, құқық актілер туралы заңның кейбір тұжырымдамалық ережелерін өзгерістер енгізу арқылы түзетуді қажет етеді деп ойлаймыз.

Меншік қатынастарына кепілдік, басқа адам құқықтарымен қатар, тиісті қатынастарды конституциялық реттеудің іргелі бастауларының бірі болып табылады. меншікке және меншік құқығына жеке-құқықтық конституциялық кепілдіктердің жоғарыда аталған төрт тобы негізгі болып табылады және әрі әрі зерттеу мен дамытуды қажет етеді.

Конституцияның 6-бабы 2-тармағының, 26-бабы 2-тармағының және 39-бабы 3-тармағының нормаларын бірлесіп қолдану маңызды. Тиісті құқықтық ұстаным

521 АК-нің 195-бабына комментарий қараңыз: Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім): Комментарий (баптар бойынша). Төрт кітаптан тұрады 3-кітап. - Б. 83-93.

адам құқықтары мен бостандықтары туралы халықаралық конвенциялардың және салалық азаматтық заңнаманың ережелерін ескере отырып тұжырымдалуға тиіс. Бұл ретте меншіктің шектеулері (ауыртпалықтары) меншік құқығын жүзеге асыруды тұрақты немесе уақыт өте келе мүмкін етпей қоюға әкелмеуге тиіс.

Өзге заттық және өзге мүліктік құқықтардың жекелеген мәселелері бойынша конституциялық бақылау органына келіп түсуі ықтимал өтініштерді қараудың ғылыми-практикалық тәсілдерін әзірлеу қажет. Меншікке және меншік құқығына кейбір конституциялық кепілдіктерді өзге мүліктік құқықтардың иелеріне қолдану мүмкін деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім): Комментарий (баптар бойынша). Төрт кітаптан тұрады. 3-кітап. 188 – 258-баптар. Төртінші басылым, сот практикасын пайдалана отырып, түзетілген және толықтырылған / Жауапты ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2022. – 432-б.

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық комментарий. – Астана: 2018. – 640 б.

3. Скрябин С.В. Право собственности в Республике Казахстан: Сравнительно-правовой комментарий книги Уго Маттеи «Основные принципы права собственности». Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 304 -б.

4. Сулейменов М.К. Нормативные постановления Верховного суда в системе источников права // Журнал «Юрист» Юрист № 7, 2009. – С.13-17.

5. Сулейменов М.К. Может ли нормативное постановление Верховного Суда быть выше закона? // URL: http://www.zakon.kz/4808524-mozhet-li-normativnoe-postanovlenie.html; или // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37379476&pos=6;-108#pos=6;-108

4-БӨЛІМ. СОТ ЖҮЙЕСІН, ҚЫЛМЫСТЫҚ, АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ӘКІМШІЛІК ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҒЫН КОНСТИТУЦИЯЛАУДЫ ДАМЫТУ

Берік Мәжитұлы ИМАШЕВ
Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Нархоз Университетінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының директоры, з.ғ.к., профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ: ЭВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ДӘЙЕКТІ КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ

I.

Ағымдағы жылы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясына[522], 30 жыл толады. Осы күннен бастап елдің жаңа дәуірге – құқық үстемдігіне, әділеттілікке, өмірдің басымдығына, адам құқықтары мен бостандықтарына, мемлекеттік биліктің бірлігіне және тармақтарға бөлінуіне, сондай-ақ басқа да жалпыға бірдей танылған құндылықтарға негізделген мемлекет пен қоғам құрылысының дәуіріне енуі басталды.

Сонымен бірге, Конституцияға дейінгі актілерде «кеңестік сот төрелігі жүйесінен» нағыз «сот билігінің» іргетасына негіздеу және оны мемлекеттік биліктің тармақтарының бірі, қазіргі тәуелсіз тиімді мемлекеттілікті, азаматтық қоғамды және әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономиканы құрудың маңызды толық кепілдігі мен құралы ретінде қалыптастыру бойынша бастапқы нақты шаралар жүзеге асырылды.

Қазақ КСР Мемлекеттік егемендігі туралы декларацияда (1990 жылғы 25 қазандағы) және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңда (1991 жылғы 16 желтоқсандағы) алғаш рет өз құзыретіндегі мәселелер бойынша сот билігінің ҚР Жоғарғы Сотына және Жоғары төрелік сотына тиесілігі бекітілді.

522 Бұдан әрі «Қазақстан Республикасы» ресми атауының орнына « ҚР» аббревиатурасы қолданылады.

1990 жылғы 23 қарашада «Қазақ СРО сот құрылысы туралы» заң қабылданды. Онда соттар мен судьялардың өкілді және атқарушы органдарға тікелей тәуелділігін жою бойынша шаралар қабылданды, барлық судьялардың өкілеттік мерзімі ұлғайтылды. Алайда соттардың құрылуы мен жұмыс істеуі халық депутаттарының тиісті кеңестерінің қарауында қалды, ал соттардың қызметін қамтамасыз ету Қазақ СРО-ның Әділет министрлігіне жүктелді. 1992 жылы бұл заңға сот төрелігін тек сот жүзеге асыруы туралы түзетулер енгізілді.

Бірқатар ережелер бірінші Негізгі Заңда – 1993 жылғы 28 қаңтардағы ҚР Конституциясында расталды және нақтыланды.

Кейінгі жылдары бұл жаңа елдің конституциялық құрылысының басты міндеттері мен мақсаттарының бірі болды.

Нақты стратегия 1994 жылғы ақпанда Республика Президенті бекіткен «Қазақстан Республикасындағы Құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасына» енгізілген[523].

1995 жылғы 30 тамыздағы қолданыстағы Конституцияға ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде Қазақстан Республикасының сипаттамасы туралы; Республика қызметінің негізгі қағидаттары туралы; президенттік басқару нысаны туралы; мемлекеттік биліктің бірлігі мен бөлінуі туралы және т.б. ережелер енгізілген. Әрбір адамның өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығын қамтамасыз ету үшін бірқатар кепілдіктер бекітілген. «Конституциялық Сот» VI дербес бөлімі (71-74 - баптар) конституциялық бақылауға арналған нормалар «Соттар және сот төрелігі» VII бөліміне (75-82-баптар) – сот төрелігінің, сот жүйесі мен сот билігінің негіздері, сот төрелігін іске асыру қағидаттары, соттардың конституциялық бақылау органына жүгіну міндеттері, судьялардың мәртебесі, оларды сайлау және (тағайындау) сот төрелігін іске асыру кепілдіктері, Жоғары Сот Кеңесі туралы және т.б. біріктірілді[524].

1995 жылғы желтоқсанда Республика Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан Республикасындағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы» (20 желтоқсан) және «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» (29 желтоқсан) конституциялық заң күші бар жарлықтарға қол қойды. Оларға өзгерістер мен толықтырулар енгізілгеннен кейін олар конституциялық заң нысанын алды.

1995 жылғы ҚР Конституциясы қабылданғаннан кейін бір жыл өтер-өтпес оның доктриналық негіздерін жоғары саяси деңгейде түсіндіру кезінде: «Конституция сот реформасының негізгі бағыттарын көздейді. Сондықтан көп нәрсе оған енгізілген нормалардың заңдар мен заңға тәуелді актілерде қалай іске асатынына байланысты» деген маңызды ой айтылды[525].

---

523 Мами К.А. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан. Астана: Елорда, 2001 – С.63-91.

524 2022 жылғы 5 маусымдағы конституциялық реформа барысында «Соттар мен сот төрелігі. Прокуратура. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл» VII бөлімінің атауы толықтырылды. «Конституциялық Сот» VI дербес бөлімінің атауы сақталды.

525 Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 23 мамырдағы № 2995 өкімімен мақұлданды. https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960002995_/links (дата обращения: 11.05.2025).

Келесі стратегиялық жоспарлау құжаттарында, ең алдымен, «Құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасын» (1994 ж.) іске асыру шеңберінде Мемлекет басшысы бекіткен құқықтық саясат тұжырымдамаларында (2002 жылдан 2010 жылға дейінгі, 2009 жылдан 2020 жылға дейінгі және 2021 жылдан 2030 жылға дейінгі) сот билігінің жүйесі мен жұмыс істеуі, сондай-ақ мемлекеттің барлық құқық қорғау және құқық қорғау қызметінің тірек конструкциялары, институционалдық тіректері мен мемлекеттің барлық құқық қорғау және құқықтану қызметінің тетіктері іске асырылды және түбегейлі өзгерістер жүзеге асырылды. Олар конституциялық бақылау институтын жетілдірумен қатар жүрді.

1995 жылғы Конституция қабылданғаннан бері «Қазақстан Республикасы Судьялар Одағы» атты судьялардың өзін-өзі басқаруы бас органының – судьялардың съездерін өткізу сот билігінің практикасына кірді. Әрбір съезде өткен кезеңнің қорытындысы шығарылады және сот реформасын ілгерілету жөніндегі нақты шаралар айқындалады.

1995 жылғы Конституцияның түбегейлі жаңа ережелері мен нормаларын іске асыру мақсатында елде ауқымды сот реформасы жүргізіліп, жалғасуда. Сот жүйесін біртіндеп толыққанды сот билігінің тармағына айналдырудың кейбір маңызды мазмұнды бағыттарын ғана бөліп көрсетемін: 1. соттар заң шығарушы және атқарушы бағыттағы органдардан тәуелсіз болған жағдайда мемлекеттік билікті жүзеге асырудың тікелей нысаны ретінде сот төрелігі туралы қағидатты новеллаларды бекіту және жүзеге асыру;

2. Әділет министрлігінің (биліктің атқарушы тармағының) құзыретінен Соттардың қызметін қамтамасыз ету жөніндегі функцияны алып қою және оны алғаш құрылған уәкілетті органға – Жоғарғы Сот жанындағы Сот әкімшілігі жөніндегі комитетке (қазіргі уақытта ҚР Сот әкімшілігі) беру;

3. судьялардың тәуелсіздігі мен қол сұғылмауын қамтамасыз етуді, кадрларды сапалы іріктеуді, сондай-ақ соттар мен судьялардың ұйымдастырылуы мен қызметін жетілдіру мәселелері бойынша ұсыныстар енгізуді Жоғары Сот Кеңесі-президенттік билік координаттарында болатын және заңға сәйкес әрекет ететін автономды мемлекеттік мекеме жүзеге асырады. Оның құрамы судьялар корпусының өкілдігін ұлғайту есебінен ұдайы нығайып келеді. Ол Жоғарғы Сотпен тығыз байланыста жұмыс істейді, бұл атқарушы биліктің ықпалын да жоққа шығарады;

4. төрелік соттарды тарату арқылы сот жүйесінің бірлігі белгіленді;

5. бір мезгілде аудандық деңгейдегі соттар мәртебесі бар мамандандырылған экономикалық соттар құрылды; инвестициялық қызметке байланысты дауларды қарау Астананың мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотына жүктелді.

Сот жүйесінде аталған шаралармен қатар сот адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын тергеу әрекеттерін санкциялауды кезең-кезеңімен кеңейту, сотқа дейінгі және дауларды шешудің баламалы нысандарын – медиацияны, төрелікті (аралық соттар) енгізу; апелляциялық сатының рөлін күшейту жүзеге асырылады, 2023 жылдың шілдесінен бастап апелляция-

лық соттар істерді қайтаруды тоқтатты, енді олар істер бойынша мәселені бірінші сатыдағы соттың ережелері бойынша өздері аяқтайды; дербес кассациялық инстанцияны – Астанада үш дербес: қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істер бойынша кассациялық сот құра отырып, сот ісін жүргізудің түбегейлі жаңа моделін қалыптастыру (олар 2025 жылғы 1 шілдеден бастап жұмыс істейді); азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерінің қатарына заңдылықпен қатар әділдік қосылды; азаматтардың соттарға деген сенімін, сот төрелігінің қолжетімділігі мен ашықтығын қамтамасыз ету, сот рәсімдерін оңайлату, сот төрелігінің үш деңгейлі жүйесіне көшу, сот қадағалау институтынан бас тарту; кадрларды даярлауды жетілдіру, сонымен бірге судьялардың қызметі мен өмірінің әлеуметтік және материалдық жағдайларын нығайту іске асырылды, отставкадағы судьялардың өмір бойғы қамтылымы енгізілді, 2024 жылғы қазаннан бастап судьялық этиканың жаңа Кодексі қолданыста болды; қазіргі заманғы электрондық және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану, соттардың ресми интернет-ресурстары жандандырылды, 2023 жылғы желтоқсанда «Сот практикасының цифрлық талдамасы» іске қосылды, бұл IT сервис жүйеге жүктелген талап-арыздар негізінде істің нәтижесін болжауға мүмкіндік береді[526].

2024 жылғы 4 қазанда ҚР Судьяларының IX съезінде сөйлеген сөзінде Қазақстан Президенті әділ сот мемлекеттің берік тірегі болып табылатынын, ал сот жүйесі беделді және бейтарап болуға тиіс екенін атап өтті. «Сот органдары азаматтардың басты қорғаны болуы керек. Елде заң үстемдігі орнаса, халықтың билікке деген сенімі нығаяды» деді Қасым-Жомарт Тоқаев.

Мемлекет басшысы судьялардың VIII съезінен (2020 ж.) кейін өткен уақыт ішінде сот саласын кешенді реформалаудағы елдің бірқатар негізгі жетістіктерін атап өтті: «Елде конституциялық сот құрылды. Сот жүйесінің институционалдық дербестігі нығайды. Осы саланың бюджетін басқару функциясы судьялар қауымдастығына берілді. Күш құрылымдары өкілдерінің судьяларға қысым көрсетуін болдырмау үшін қажетті шаралар қабылданды. Кадрларды іріктеу жүйесі жаңартылды. Бірінші сатыдағы соттың төрағасы судьялар қауымдастығының өзі сайлаған адамдар арасынан тағайындалады, ал Жоғарғы Соттың судьяларын Сенат конституциялық талаптарға негізделген жаңа ережелерге сәйкес балама негізде сайлайды. Алқабилер институты кеңінен қолданылады. Бүгінгі таңда алқабилерді іріктеу жұмыстары толығымен цифрлық форматқа көшірілді. Сондай-ақ, жеке тұлғалар мен кәсіпкерлердің құқықтарын тиімді қорғауға мүмкіндік беретін әкімшілік Әділет қызметі құрылды. Бүгінгі таңда сот істерінің жартысынан көбі азаматтар мен бизнестің пайдасына шешілуде. Бұл жақсы үрдіс. Сайып келгенде, мұның бәрі экономиканың өркендеуіне және елдегі инвестициялық климаттың жақсаруына жол ашады»[527].

526 Ныгмет К. Судебное реформирование: реалии и перспективы. Казахстанская правда, 2024, 26 июня.
527 Мемлекет басшысы Қазақстан Республикасы судьяларының IX Съезіне қатысты. 2024 жылғы 4 қазан URL: https://akorda.kz/assets/media/kz9-5418-2.jpg (қараған күн: 22.04.2025).

II.

1992 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Қазақстанда соттар мен конституциялық бақылау органдарының сындарлы ынтымақтастығы үшін қажетті алғышарттар қалыптастырылуда.

Нақты мысал ретінде келесіні келтіреміз. Жоғарыда айтылғандай, қазақстандық сот реформасының стратегиялық бағыттарының бірі мамандандырылған соттар құру болып табылады. Олардың маңыздылығының артуы сот ісін жүргізудің тиімділігіне байланысты факторларға байланысты, олардың бастысы соттар мен судьялардың мамандануы болып табылады. Мұндай соттар азаматтардың белгілі бір санаттарын сот арқылы қорғаудың жоғары сұранысы, сондай-ақ істердің кейбір санаттарын қараудың күрделілігі мен ерекшеліктері және т.б. кезінде құрылады.

Бүгінгі таңда кәсіпкерлік қызмет саласындағы дауларды қарауға уәкілеттік берілген мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттар құрылды және жұмыс істейді (2002 жылғы ақпан); барлық облыс орталықтарында және кейбір ірі қалаларда құрылған кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар (2012 ж.); сондай-ақ, еліміздің барлық өңірлерінде соттылығына аса ауыр қылмыстар туралы қылмыстық істер жатқызылған, оның ішінде алқабилердің қатысуымен осындай істерді қарау үшін қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соттар құрылды (2007 жылы алқабилердің қатысуымен қылмыстық сот ісін жүргізу институтының Конституциясына енгізілгеннен кейін) олар қарайтын істер аясы кеңейіп келеді. 2021 жылдың шілдесінен бастап мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының әкімшілік өкілеттіктерінен туындайтын істер бойынша мамандандырылған әкімшілік соттар жұмыс істей бастады.

Мамандандырылған соттардың құқықтық негізін 2007 жылғы 21 мамырдағы Заңмен жаңа редакцияда жазылған Конституцияның: «Республиканың Жоғарғы Соты, Республиканың заңмен құрылған жергілікті және басқа соттары Республиканың соттары болып табылады» деген 75-бабының 3-тармағы құрайды.

Осы конституциялық реформадан кейін ҚР Сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы Конституциялық заңның: «1. Қазақстан Республикасының сот жүйесін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, Қазақстан Республикасының Конституциясына және осы Конституциялық заңға сәйкес құрылатын жергілікті және басқа да соттар құрайды. Арнайы және төтенше соттарды қандай да бір атаумен құруға жол берілмейді» 3-бабы да (Конституциялық заң – бұдан әрі - 2008 жылғы 17 қарашадағы КЗ) және «Қазақстан Республикасында басқа соттар, оның ішінде мамандандырылған соттар (әскери, қаржылық, экономикалық, әкімшілік, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі және басқалар) құрылуы мүмкін» деген 3-тармағы (2006 жылғы 11 желтоқсандағы және 2008 жылғы 17 қарашадағы Конституциялық Заңдар) жаңа редакцияда жазылды. 2008 жылғы 17 қарашадағы заңмен осы бап «Мамандандырылған соттарды Қазақстан Республикасының Президенті облыстық немесе аудандық сот мәртебесімен құрады» деген 3-1 -тармақшамен толықтырылды[528].

528 URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1021164&pos=5;-106#pos=5 (қараған күн: 11.05.2025).

Мамандандырылған соттардың конституциялық-құқықтық негізін құруда маңызды, егер бірінші кезектегі рөлді ҚР Конституциялық Кеңесі атқарды. Премьер-Министрдің өтініші бойынша 2006 жылғы 14 сәуірдегі № 1 қаулыда ол ҚР Конституциясының 75-бабы 4-тармағының ресми түсіндірмесін ұсынды. Бұл ретте оларға «Қазақстан Республикасы Конституциясының талаптарынан туындайтын Қазақстан Республикасының мамандандырылған соттары қандай негізгі сипаттамаларға ие болуы тиіс?»

Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 4-тармағын түсіндіру барысында Конституциялық Кеңес мынадай қағидаларды негізге алған.

Негізгі Заңның 75-бабының 1-тармағы «Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот жүзеге асырады» деп айқындайды. Конституциялық Кеңестің 2002 жылғы 15 ақпандағы № 1 қаулысына сәйкес бұл конституциялық норма мемлекеттік биліктің сот тармағын білдіретін органдар ретінде соттар ғана сот төрелігін жүзеге асырады дегенді білдіреді. Бұл ретте Конституцияда және Конституциялық заңда (Конституцияның 75-бабының 3 және 4-тармақтары) белгіленетін Республиканың бірыңғай сот жүйесіне кіретін заңмен құрылатын Жоғарғы Сот және жергілікті соттар Республика соттары болып табылады.

Ата Заңның 13-бабының 2-тармағында кепілдік берілген әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығы Конституцияға және Конституциялық заңға сәйкес құрылған және сот төрелігін жүзеге асыратын соттарда ғана іске асырылады. Осы конституциялық құқықты іске асыру тетігі «сот жүйесін ұйымдық-құқықтық құру және сот төрелігін іске асыру мәселелерін реттейтін Республиканың заңдарында белгіленеді» (Конституциялық Кеңестің 1999 жылғы 5 мамырдағы № 8/2 қаулысы). Соттарды құру кезінде барлығы заң мен сот алдында тең деген Конституцияның 14-бабы 1-тармағының талаптары сақталуға тиіс.

Бұл мамандандырылған соттарға да қатысты, оларды құру мүмкінгі әскери, экономикалық, әкімшілік, кәмелетке толмағандардың істері және басқа да соттар түрі Конституциялық заңның 3-бабының 3-тармағында көзделген.

ҚР мамандандырылған соттары Конституциядан туындайтын мынадай сипаттамаларға ие болуға тиіс: олар Қазақстан Республикасының Бірыңғай сот жүйесіне жергілікті соттар ретінде кіруге тиіс; олардың сот жүйесіндегі орны (облыстық немесе басқа жергілікті соттарға теңестірілген) Конституциялық заңмен айқындалуға тиіс; мамандандырылған соттардағы сот төрелігі азаматтық, қылмыстық және заңда белгіленген өзге де сот ісін жүргізу нысандары арқылы жүзеге асырылуға тиіс; мамандандырылған соттардың соттылығы заңмен белгіленуге тиіс; мамандандырылған соттарға қатысты сот шешімдерін қайта қарау мүмкіндігі толық көлемде қамтамасыз етілуге тиіс. Апелляциялық және қадағалау сатыларындағы соттар ретінде тиісті мамандандырылған соттар да, басқа да соттар, оның ішінде ҚР Жоғарғы Соты да әрекет ете алады; мамандандырылған соттарда сот төрелігін ұйымдастыру-құқықтық құру және іске асыру адамның және азаматтың конституциялық құқықтарына өз құқықтары мен бостандықтарын сотта қорғауға қысым

жасау мүмкіндігін болдырмайтын заң нормаларына, сондай-ақ барлығының заң мен сот алдындағы теңдігіне негізделуге тиіс. Мамандандырылған соттардың аталған сипаттамалары оларды арнайы соттардан ерекшелендіретін негізгі белгілер болып табылады[529].

Азаматтық-құқықтық дауларда және мемлекеттік билікпен өзара қарым-қатынаста кәсіпкерлерді қорғауға арналған екі мамандандырылған соттың мәртебелік негіздеріне қысқаша тоқталайық.

«Алматы қаласында және Қарағанды облысында мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттарды құру туралы» ҚР Президентінің 2001 жылғы 16 қаңтардағы № 535 Жарлығына сәйкес Алматы қаласы мен Қарағанды облысының аумағында алғашқы мамандандырылған ауданаралық экономикалық соттар (бұдан әрі – ҚР МАЭС) өз жұмысын бастады. Осы уақытқа дейін қазақстандық мамандардың басым көпшілігі бұл соттар шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы экономикалық дауларды қарау мен шешуде өздерінің дұрыстығын дәлелдегенін бірауыздан мойындады. Осылайша, белгілі қазақстандық ғалым Ғ.Ж. Сүлейменова мамандандырылған соттарды құру, біріншіден, соттарды мамандандыру мәселелерін неғұрлым қолайлы жолмен шешуге, екіншіден, судьялардың біліктілігін арттыруға, үшіншіден, сот жүктемесін азайтуға ықпал етті деп есептейді. Оның пікірінше, аталған мәселелерді шешу тұтастай алғанда сот құрылысын дамытуға және сот ісін жүргізуді жетілдіруге әсер етті[530].

Басқа ғалымдар мен практиктердің осындай оң бағасына сүйене отырып, жақын арада «Мамандандырылған ауданаралық экономикалық және әкімшілік соттарды құру туралы» ҚР Президентінің 2002 жылғы 9 ақпандағы № 803 Жарлығымен Астана, Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қостанай, Қызылорда, Маңғыстау қалаларында, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстарында «қолданыстағы заңнамаға сәйкес экономикалық дауларды қарауға уәкілетті» ҚР МАЭС құрылды.

Қолданыстағы заңнама бойынша (ҚР АПК-нің 27-бабы) ҚР МАЭС, біріншіден, азаматтық істер санатына жататын мүліктік және мүліктік емес даулар бойынша сот істерін қарады; екіншіден, бұл даулардың тараптары заңды тұлға құрмай жеке кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, сондай-ақ корпоративтік даулар бойынша тараптар болып табылады; үшіншіден, ҚР МАЭС заңды тұлғаның басқару органдарының шешімдерінің, әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) заңдылығына дау айтуға байланысты жария құқықтық қатынастардан туындайтын істерді қарайды және шешеді. Жоғарыда аталған істер ҚР МАЭС қарайтын және шешетін азаматтық істердің барлық санатын

529 «Қазақстан Республикасы Конституциясы 75-бабының 4-тармағын ресми түсіндіру туралы» ҚР Конституциялық Кеңестің 2006 жылғы 14 сәуірдегі № 1 қаулысы https://adilet.zan.kz/rus/docs/S060000001 (қараған күн: 11.05.2025).

530 Сулейменова Г.Ж. Специализированные суды, их организация и место в судебной системе Республики Казахстан // «Параграф» ААҚЖ қолжетімді. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36762176#pos=7;-260 (қараған күн: 11.05.2025).

қамтымайды. Төртіншіден, бұл соттар істердің тағы екі санаты бойынша: бас ұйым ретінде банк конгломератына кіретін және қаржы ұйымдары болып табылмайтын қаржы ұйымдары мен ұйымдарды қайта құрылымдау туралы; дара кәсіпкерлер мен заңды тұлғалардың банкроттығы және заңды тұлғаларды оңалту туралы іс жүргізуді жүзеге асырады. Бұл істердің санаты ерекше іс жүргізу тәртібімен ҚР МАЭС-тің қарауына және шешуіне жатады.

Қазіргі уақытта Қазақстанның 20 әкімшілік-аумақтық бірлігінде, оның ішінде 3 республикалық маңызы бар қалада және 17 облыстық өңірде әкімшілік істерді қарауға және шешуге маманданған мамандандырылған әкімшілік соттар (ҚР МАӘС) жұмыс істейді. Бұл соттар бір жағынан заңды және жеке тұлғалар, екінші жағынан мемлекеттік органдар, қоғамдық билік өкілдері арасындағы жария-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларды қарайды.

Оларға деген қызығушылықтың артуы Қазақстан мемлекеті мен қоғамының мемлекеттік басқару мен жергілікті өзін-өзі басқару саласында заң үстемдігін қамтамасыз етуге, халықтың сот билігіне деген сенімін нығайтуға, азаматтардың барлық деңгейде мемлекеттік басқаруға белсенді қатысуына, сондай-ақ мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігіне ерекше көңіл бөлуімен байланысты.

ҚР МАӘС – әкімшілік әділет институтының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Әкімшілік талап қоюмен – дау айту, мәжбүрлеу, әрекет жасау, тану туралы талап қоюмен оларға жүгіну азаматтар мен ұйымдардың әкімшілік органдар мен лауазымды адамдардың заңсыз актілері мен шешімдерінен, сондай-ақ әрекетсіздігі немесе заңсыз әрекеттерінен қорғану құралы ретінде әкімшілік іс жүргізу нысанын білдіреді. Өз кезегінде, әкімшілік сот ісін жүргізу – ҚР МАӘС-тің әкімшілік істерді қарау мен шешудің заң шығарушы белгілеген іс жүргізу тәртібі болып табылады[531].

Әкімшілік әділет – заң мен құқықтың үстемдігіне ерекше мән берілетін, азаматтардың мүддесі адамзаттық құндылықтар тұрғысынан абсолютті басымдық ретінде қарастырылатын демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекетті үйлесімді дамытуының негізі болып табылады. Қазақстанда бұл жүйе кеңес дәуірінен кейінгі кеңістікте ең соңғылардың бірі болып енгізілді. 2020 жылғы 29 маусымда Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс (бұдан әрі – ӘРПК) қабылданды. 2021 жылғы 1 шілдеден бастап әкімшілік істер жөніндегі бірінші сатыдағы соттары, апелляциялық алқа және Жоғарғы Соттың әкімшілік істер жөніндегі сот алқасы өз жұмысын бастады.

Қазақстандық әкімшілік әділет моделі он екі негізгі қағидатқа негізделген, және олардың барлығы азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау саласында басым маңызға ие. ӘРПК бұрын процестік және рәсімдік заңнамада болмаған жаңа, елеулі ерекшеленетін қағидаттарды көздейді. Олардың

531 Б.А. Бегәлиев Әкімшілік әділет-жеке және заңды тұлғалардың конституциялық құқықтарын қорғаудың кепілі.: Конституциялық экономика: гуманитарлық білімнің пәнаралық саласы және көпсалалы оқу курсы: халықаралық материалдар. ғылыми-тәжірибе. конф., 2024 ж. 11-12 қазан. Алматы қ., «Фортуна Полиграф» баспасы ЖШС.2025. – 196–201-б.

қатарына: «әділдік», «мөлшерлесті», «әкімшілік ерікті жүзеге асыру шектері», «құқықтың басымдығы», «сенім құқығын қорғау», «формальді талаптарды асыра пайдалануға тыйым салу», «шынайылық презумпциясы», «соттың белсенді рөлі» қағидаттары кіреді[532].

ӘРПК күшіне енгеннен кейін әкімшілік және қоғамдық-құқықтық даулардың көпшілігін реттеу ізгілік пен әділдікке жол ашты. Осыған байланысты елімізде әкімшілік әділеттің қолдану ауқымы одан әрі кеңеюі тиіс. Жаңартылған заңнамалық база сот арқылы қорғау аясын ұлғайтып қана қоймай, халықтың әділдікке деген оң көзқарасын қалыптастырды және халықаралық стандарттарға сәйкес азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының қорғалуын жақсартты.

Қабылданған ӘРПК-ның бірегейлігі – дәлелдеме жүктемесін алдымен мемлекеттік органға жүктеуде жатыр. ӘРПК-нің 129-бабына сәйкес әкімшілік актілерге дау айтуға, мәжбүрлеуге және әрекет жасауға қатысты талаптар бойынша дәлелдеме жүктемесі жауапкерге, яғни мемлекеттік органға тиесілі болады. Бұл норма жеке және заңды тұлғаларға қосымша процестік кепілдіктер береді және сотқа белсенді рөл атқаруға мүмкіндік туғызады.

ӘРПК күшіне енгеннен кейін жеке және заңды тұлғалардың жария құқықтарын, бостандықтары мен мүдделерін толық іске асыру, жария-құқықтық қатынастарда жеке және қоғамдық мүдделердің тепе-теңдігіне қол жеткізу, мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен ашықтығын қамтамасыз ету, соның ішінде азаматтардың басқарушылық шешімдер қабылдауға қатысуы, мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы, сондай-ақ жария-құқықтық салада заңдылықты нығайту енді жай ұран ғана емес, нақты өмірде іске асырылып жатқан шынайы практикаға айналды.

Қазақстанда әкімшілік әділет жүйесі қысқа уақыт ішінде өзінің тиімділігін көрсетті. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Әкімшілік істер жөніндегі сот алқасының төрағасы А.С. Тукиев Қазақстан судьяларының IX съезінде птпп өткендей, жария билік органдарына қарсы талап арыздардың саны 20 мыңнан 30 мыңға дейін артқан. Сонымен қатар қанағаттандырылған талаптардың үлесі 15 пайыздан 60 пайызға дейін артты[533].

Жақын болашақта ҚР МӘС-тің азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы, сондай-ақ мемлекеттік органдардың өзара арасындағы дауларды шешудегі рөлі одан әрі арта түседі. Олардың соттылығын кеңейту, мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару саласындағы сот бақылауын жүзеге асыру функциясы әкімшілік істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру функциясымен ұштаса түспек.

---

532 Лорд Вульф СУД МФЦА: настоящее и будущее. Под ред. Кристофера Кэмпбелл-Холта. Нұр-Сұлтан: Суд МФЦА, 2019 г. – 1-60.

533 Б.А. Бегәлиев Әкімшілік әділет-жеке және заңды тұлғалардың конституциялық құқықтарын қорғаудың кепілі.: Конституциялық экономика: гуманитарлық білімнің пәнаралық саласы және көпсалалы оқу курсы: халықаралық материалдар. ғылыми-практикалық конф., 2024 ж. 11-12 қазан. Алматы қ., «Фортуна Полиграф» баспасы ЖШС. 2025. – 196-201-б.

III.

Қазақстан Республикасындағы мамандандырылған соттар тақырыбын талқылау барысында Алматы қаласындағы Мамандандырылған қаржы сотының (бұдан әрі – МҚС) сәтті құрылмағанын да еске алмау мүмкін емес. Алматы өңірлік қаржы орталығының (бұдан әрі – АӨҚО) құқықтық негіздерін айқындайтын және оның ерекше құқықтық режимін белгілейтін нормативтік құқықтық акт – «Алматы қаласындағы өңірлік қаржы орталығы туралы» 2006 жылғы 5 маусымдағы № 145 Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады. Аталған Заңның 9-бабында АӨҚО-ның қатысушылары арасында туындайтын дауларды шешудің сот тәртібін белгілеу қажеттігі көрсетілген. Оларға қаржы ұйымдарын немесе банктік конгломерат құрамына кіретін, басты ұйым болып табылатын, бірақ қаржы ұйымы мәртебесі жоқ ұйымдарды қайта құрылымдау жөніндегі істер жатқызылған. Бұл сот «Алматы қаласында Мамандандырылған қаржы сотын құру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 17 тамыздағы №158 Жарлығымен құрылды. Осы сот облыстық сот мәртебесіне ие Мамандандырылған қаржы соты ретінде құрылды және АӨҚО-ның келесі қатысушылары: 1) Қаржы орталығының қатысушысы мәртебесін растайтын уәкілетті орган берген заңды тұлғаны мемлекеттік тіркеу (қайта тіркеу) туралы куәлігі бар бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары; 2) Брокерлік және (немесе) дилерлік қызметті жүзеге асыруға лицензиясы бар, уәкілетті органнан рұқсат алған бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары; 3) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің алтын-валюта активтері және (немесе) Қазақстан Республикасының Ұлттық қорының активтері сенімгерлік басқаруға берілген акционерлік қоғамдардың арасындағы дауларды қарау мен шешуге уәкілетті болды[534].

ҚР АПК қаржы ұйымдарының қызметін реттейтін заңдарда көзделген жағдайларда оларды қайта құрылымдау туралы азаматтық істер МҚС-ның қарауына жататындығы туралы ережемен толықтырылды. Сонымен қатар, осыған сәйкес өзгеріс «Алматы қаласындағы өңірлік қаржы орталығы туралы» Заңға да енгізілді. ҚР АПК-ға: қайта құрылымдау туралы өтінішті сотқа беру тәртібін, соттың оны қарау мерзімдерін, қайта құрылымдау жүргізу туралы сот шешімінің мазмұнына қойылатын талаптарды, сот шешімін қабылдаудың құқықтық салдарын, қайта құрылымдауды тоқтату тәртібі мен негіздерін, сондай-ақ қайта құрылымдау жоспарын соттың бекіту тәртібі мен ережелерін қамтитын қаржы ұйымдарын қайта құрылымдау істерін қарау тәртібін айқындайтын жаңа 34-1-бөлім енгізілді. Атап айтқанда, АПК-нің 312-1-бабында қаржы ұйымдарын қайта құрылымдау істерін МҚС осы Кодексте көзделген жалпы ережелерге сәйкес ҚР-ның заңнамасында белгіленген ерекшеліктермен қаралатыны айқындалған. Сонымен бірге, Кодекс бойынша өтініш сотқа қабылданған күннен бастап бес күн ішінде қаралуы тиіс

534 «Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы туралы» 2006 жылғы 5 маусымдағы № 145 ҚР Заңы (2015 жылғы 7 желтоқсандағы № 438-V ҚР Конституциялық Заңымен күші жойылды деп танылды) URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000145 (қараған күн: 11.05.2025).

делінген. Заңға енгізілген тағы бір өзгеріске сәйкес, АПК-нің 235-бабында МҚС-ның қаржы ұйымдарын қайта құрылымдау туралы шешімдері қабылданған күннен бастап заңды күшіне енеді және дереу орындалуы тиіс деп белгіленген. Бұл қаржы ұйымын қайта құрылымдау рәсімін жедел бастау қажеттігімен байланысты болды, өйткені қайта құрылымдау туралы сот шешіміне апелляциялық шағым беру немесе қарсылық білдіру оның заңды күшіне енуін және сәйкесінше құқықтық салдардың туындауын негізсіз ұзартуы мүмкін еді. Сондықтан ҚР АПК-нің 289-бабы қаржы ұйымдарын қайта құрылымдау істері ерекше тәртіппен қаралатыны туралы ережемен толықтырылды.

Мамандандырылған қаржы сотының мәртебесі облыстық сотпен теңестірілді. Бұл мәртебе АӨҚО-ның қатысушыларына артық сот сатыларынан өту қажеттілігін болдырмай, тікелей ҚР Жоғарғы Сотына шағымдануға мүмкіндік берді, яғни дауларды қысқа мерзімде қарауға жағдай жасалды. Сондай-ақ МҚС-да көптілділік қағидаты енгізілді: тараптардың бірі шетелдік инвестор болған жағдайда, оның өтініші бойынша істі қарау мен шешу инвестор қалаған шетел тілінде жүзеге асырылады.

Алайда негізгі мәселе – істердің ведомстволық бағыныстылығын және соттылығын айқындауда қиындықтар мен дау-дамайлар орын алды. Сонымен қатар, бұл сотта да реформа процесінде тұрған басқа қазақстандық соттарға тән кемшіліктер байқалды. Кейін МҚС-ның мәртебесі төмендетілді. «Қазақстан Республикасының кейбір мамандандырылған соттарын құру және тарату туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 29 желтоқсандағы № 910 Жарлығына сәйкес облыстық сот мәртебесіне ие МҚС таратылып, оның негізінде аудандық сот мәртебесіндегі МҚС құрылды.

Алматы қаласындағы МҚС 2014 жылы таратылды. Қаржы орталығы қатысушылары арасындағы дауларды қарауға уәкілетті қаржы соттары өз миссиясын толық орындай алмады, яғни сот ретінде қалыптаса қойған жоқ. Ғалым-мамандар бұл жағдайдың: мұндай сипаттағы дауларды реттеуге қатысты заңда белгіленген сот рәсімдерінің тиімді еместігі; осы құқықтық қатынастар саласындағы нормативтік-құқықтық базаның жетілмегендігі; шетелдік инвесторлар, ірі қазақстандық компаниялар және АӨҚО-ның басқа да қатысушыларының құқықтарын мемлекеттік соттар арқылы қорғау тетігінің әлсіздігі сияқты бірнеше себебін атап көрсетеді. Аталған себептер Қазақстан Республикасы Президенті тарапынан 1990 жылдардың басында стратегиялық мақсат ретінде белгіленген міндеттер мен мақсаттарға қол жеткізуге кедергі келтірді[535]

IV.

Алматы қаласындағы МҚС-ның ұйымдастырылуы мен қызметіндегі артықшылықтары мен кемшіліктері Астана халықаралық қаржы орталығын (АХҚО), оның Соты мен Төрелігін құру кезінде ескерілді.

535 Э. Б. Аблаева Специализированные экономические, финансовые и административные суды Казахстана: история возникновения, современное состояние, перспективы развития // Lex russica. 2020. Т. 73. № 3. – 121–134-б. (қараған күн: 11.05.2025).

АХҚО Сотының тұңғыш төрағасы Лорд Вульф бұл бірегей соттың маңыздылығына: «Ағылшын тілінде жұмыс істейтін және жалпы құқық жүйесін қолданатын соттың, сонымен қатар Қазақстан Республикасының ұлттық соттарымен қатар жұмыс істеуі – инвесторлардың сенімін арттырып, елдің капитал нарықтары үшін тартымдылығын күшейтеді». Инвесторларға таныс құқықтық айқындылық пен сот жүйесі ұсынылады. Бұл сот жүйесі оларға күрделі және жоғары деңгейдегі инвестициялық жобаларға қатысты мәселелерді шешуде қажет. Бұл жүйе ішкі және халықаралық капиталды АХҚО-ға шоғырландыруды ынталандыратын аса тартымды элементке айналуы тиіс және елге ұзақ мерзімді инвестицияларды тартуға ықпал етеді. Өз кезегінде, бұл АХҚО-ның табысты жұмысына негіз болады. Оның нәтижелері тиімді халықаралық коммерциялық құқықтық жүйені құруға септігін тигізеді. Бұл кез келген халықаралық қаржы орталығы үшін сенімді қалыптастыру мен сақтаудың өмірлік маңызды элементі болып табылады, әрі бұл шетелдегі ұқсас бастамалардың тәжірибесімен дәлелденген.» деп баға берген[536].

АХҚО-ны құру және оған арнайы құқықтық мәртебе беру Қазақстан Республикасы Конституциясына түзету енгізуді талап етті. Конституцияның 2-бабының 3-1-тармағында астананың аумағында қаржы саласында арнайы құқықтық режим орнатылуы конституциялық заңға сәйкес бекітілген. «Астана» Халықаралық қаржы орталығы туралы» 2015 жылғы 7 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында АХҚО аумағында арнайы құқықтық режим айқындалған.

4-бапқа сәйкес, АХҚО-ның қолданыстағы құқығы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделіп, мынадай: 1) аталмыш Конституциялық заң; 2) Англия мен Уэльс құқық принциптеріне, нормалары мен прецеденттеріне және/немесе әлемнің жетекші қаржы орталықтарының стандарттарына негізделуі мүмкін және АХҚО органдары бұл актілерді осы Конституциялық заңда берілген өкілеттіктер шеңберінде қабылдайтын оған қайшы келмейтін АХҚО актілері; 3) АХҚО туралы Конституциялық заң мен АХҚО актілерінде реттелмеген мәселелерге қатысты қолданылатын Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы деген құрамдас бөліктерден тұрады. АХҚО органдары АХҚО қатысушылары мен (немесе) оның органдары және (немесе) олардың қызметкерлері арасында туындайтын мынадай: 1) азаматтық-құқықтық қатынастарды; 2) азаматтық-процестік қатынастарды; 3) қаржылық қатынастарды; 4) әкімшілік рәсімдерді реттейтін актілерді қабылдауға құқылы. ҚК тікелей көзделген жағдайларда АХҚО органдары келтірілген тізбеде көзделмеген қатынастарды реттейтін актілерді қабылдайды.

Өзінің құрамы бойынша «АХҚО-ның қолданыстағы құқығында» нақтыланған ерекше құқықтық режимді құру АХҚО қатысушыларының (АХҚО-ның қолданыстағы құқығына сәйкес тіркелген заңды тұлғалардың, сондай–ақ АХҚО қатысушысы немесе органы қызметкерінің отбасы мүшелерінің – АХҚО қатысушысы немесе органы қызметкерінің жұбайы (зайыбы) және олардың жасы он сегіз

536 Лорд Вульф СУД МФЦА: настоящее и будущее. Под ред. Кристофера Кэмпбелл-Холта. Нұр-Сұлтан: Суд МФЦА, 2019 г. –10-б.

жасқа толмаған балалары), сондай-ақ АХҚО аккредиттелген өзге де заңды тұлғалардың); АХҚО қатысушысының немесе органының (АХҚО қатысушысымен немесе органымен еңбек қатынастарында тұратын, міндеттеріне АХҚО қатысушысының немесе органының негізгі міндеттері мен мақсаттарын іске асыру кіретін жеке тұлғалардың) құқықтарын қорғау мен міндеттерін қамтамасыз етудің ерекше тетігін құруды талап етті.

Бұл тетік, біріншіден, АХҚО деп аталатын жобаның барлық субъектілерінің сеніміне ие болуға; екіншіден, оның тәуелсіз және жауапты қызметінің материалдық және процестік кепілдіктерін қамтитын тиісті құқықтық мәртебеге ие болуға; үшіншіден, халықаралық және тиісті ұлттық құқық салаларындағы мамандардан тұруға; қазақстандық сот және құқық қорғау органдарына қатысты дербес бола отырып, ұйымдастыру мәселелерін шешу, ғылыми зерттеулер жүргізу, тәжірибені жинақтау және тарату, кадрларды даярлау және қайта даярлау кезінде олармен іскерлік байланыста болуға тиіс.

Бұл ағылшын құқығы қағидаттарында жұмыс істейтін өз юрисдикциясы бар халықаралық қаржы орталықтары соттарының ең сәтті мысалдары бойынша құрылған сот органдары болды.

КЗ (13 және 14 – баптар) АХҚО сотын және халықаралық төрелік орталығын (бұдан әрі – ХТО) құру және оның жұмыс істеуі көзделген. Оның ҚР сот жүйесіне кірмейтіні тікелей бекітілген.

АХҚО Соты мен ХТО үшін ортақ болып мыналар табылады: олардың екеуін де АХҚО органдары айқындайды, олар Конституциялық заңмен және АХҚО актілерімен берілген өкілеттіктер шегінде тәуелсіз; Конституциялық заңның нормаларымен қатар олардың қызметі АХҚО басқару жөніндегі кеңестің 2017 жылғы 5 желтоқсандағы «Астана» халықаралық қаржы орталығының соты туралы» және «Астана» халықаралық қаржы орталығының соты туралы» қаулыларында регламенттелген. «Халықаралық төрелік орталығы», сондай-ақ АХҚО сотының 2018 жылғы іс жүргізу қағидалары олар азаматтық сот ісін жүргізудің қазіргі тенденцияларына, Англия мен Уэльстің іс жүргізу қағидаттары мен нормаларына және (немесе) әлемнің жетекші қаржы орталықтарының стандарттарына негізделген. Олардың жұмыс істеуін тіркеуші және АХҚО Соты және ХТО аппаратының басшысы басқаратын қызметкерлердің жалпы аппараты қамтамасыз етеді (бір адам).

КЗ-да АХҚО Сотының мынадай мәртебелік бастаулары айқындалды (13-бап).

АХҚО Соты ағылшын жалпы құқығының нормалары мен қағидаттарына негізделген азаматтық және коммерциялық дауларды шешу үшін ең үздік халықаралық стандарттарға сәйкес әрекет ететін сот жүйесін ұсынады. Ол екі сатыдан тұрады: кішігірім шағымдар сотын қамтитын бірінші сатыдағы сот және апелляциялық сот. Екі сатының міндеттері сот дауларын шешудің жеделдігі мен тиімділігін қамтамасыз ету болып табылады.

Бірінші сатыдағы соттың шешіміне апелляциялық сотқа шағым жасалуы мүмкін, ол бұл ретте: шағымданған шешімді бекітуге, күшін жоюға немесе

өзгертуге; шағымданған шешімнің толық немесе ішінара күшін жоюға; ол орынды деп санайтын кез келген өзге шешімді қабылдауға; істі апелляция берілген АХҚО органына беруге; қандай да бір нұсқама немесе өкім қабылдауға құқылы, сот төрелігінің мүдделеріне сай. Бірінші сатыдағы сот АХҚО органдарының, ұйымдарының немесе АХҚО қатысушыларының шешімдеріне шағымдарды дау құқық мәселелеріне, сот талқылауындағы қателік туралы бекітуге, рәсімдік әділеттілікке немесе АХҚО-ның қолданыстағы құқығында немесе соған сәйкес көзделген мәселеге қатысты болған жағдайларда да қарайды.

Қазақстан аумағында АХҚО Сотының шешімдері Қазақстан ратификациялаған халықаралық шарттардың талаптарына сәйкес ҚР соттарының шешімдерімен бірдей тәртіппен, шет мемлекеттердің аумағында орындалады.

АХҚО Соты дауларды сотта қарауды жүзеге асыра отырып, тараптардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, АХҚО-ның қолданыстағы құқығының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етеді. Ол қылмыстық және әкімшілік сот ісін жүргізуді жүзеге асырмайды, мыналарға: АХҚО қатысушылары, АХҚО органдары және (немесе) олардың шетелдік қызметкерлері арасында туындайтын дауларды қарауға және шешуге; АХҚО-да жүзеге асырылған және АХҚО құқығына бағынатын кез келген операцияға қатысты дауларды қарауға және шешуге; АХҚО Сотына АХҚО бойынша берілген дауларды қарауға және шешуге қатысты айрықша юрисдикцияға ие тараптардың келісімі.

Сондай-ақ АХҚО Сотына АХҚО нормативтік актілерін түсіндіру бойынша айрықша құзырет бекітілді.

Дауларды шешу кезінде АХҚО Соты АХҚО-ның қолданыстағы құқығын басшылыққа алады, сондай-ақ нақты даулар бойынша АХҚО Сотының заңды күшіне енген шешімдерін және жалпы құқықтың басқа юрисдикцияларындағы соттардың күшіне енген шешімдерін ескеруі мүмкін. Даудың АХҚО Ссотының юрисдикциясына жататындығы туралы кез келген мәселені шешімі түпкілікті болып табылатын осы сот айқындайды.

АХҚО Соты туралы Кеңестің қаулысымен соттың құрамы, соттың лауазымды адамдарын лауазымнан тағайындау және босату тәртібі және АХҚО Сотының жұмыс істеуіне қатысты басқа да мәселелер айқындалады. Бекітілген Біліктілік талаптарына сәйкес АХҚО Сотының судьялары кемінде 40 жаста болуы, жалпы құқықта кең білімі болуы және жалпы құқық юрисдикцияларында заңгер немесе судья тәжірибесі болуы, мінсіз беделге ие болуы және ағылшын тілінде еркін сөйлеуі және жазуы тиіс. АХҚО Сотының төрағасы мен судьяларын АХҚО Басқарушысының ұсынысы бойынша ҚР Президенті тағайындайды және босатады. Төрешілердің әрқайсысы, оның ішінде төраға да ант береді.

АХҚО-да дауларды шешудің маңызды институты Халықаралық төрелік орталық (бұдан әрі – ХТО) болып табылады. Сот процесіне балама бола отырып, ол ең жақсы халықаралық стандарттарға сәйкес келіспеушіліктерді тәуелсіз, үнемді және жедел шешуді қамтамасыз етуге арналған. ХТО еуразиялық кеңістікте

инвесторлардың, оның ішінде АХҚО қатысушыларының кең ауқымындағы дауларды соттан тыс баламалы шешу бойынша жетекші орган болуға арналған. Конституциялық заңның 14-бабына сәйкес ХТО Тараптар арасында төрелік келісім болған жағдайда дауларды қарайды. ХТО шешімдерін Қазақстанда тануды және орындауды Халықаралық төрелік Орталық Қазақстан Республикасында төрелік-тер шығарған төрелік шешімдерді тану және орындау сияқты тәртіппен және сол шарттарда жүзеге асырады. Оның кәсіби халықаралық төрешілер мен медиаторлардың жеке командасы бар.

2018 жылғы 1 қаңтардан – 2025 жылғы наурыз аралығындағы жұмыс істеген кезең үшін АХҚО Соты 172 шешім мен қаулы шығарды. Ірі инвесторлар, соның ішінде Chevron, Shell, NCOC және Caterpillar жаһандық корпорациялары АХҚО Сотын 7500-ден астам шарттағы дауларды шешу алаңы ретінде енгізді. АХҚО Сотында Тараптардың мүдделерін білдіру құқығына 38 юрисдикциядан 444 заңгер ие. Коммерциялық дауларға 32 ел қатысты. АХҚО Сотының барлық шешімдері АХҚО Соты арнайы әзірлеген, жергілікті соттарды тартпай жүзеге асырылатын қадамдық рәсімді қолдана отырып, Қазақстан Республикасының бүкіл аумағы бойынша 100% орындалды. Мамандардың пікірінше, бұл Шетелдегі ұқсас құрылымдардың белсенділігімен салыстыруға болады және шетелдік инвесторлар арасында АХҚО Соты жүйесінің беделін көрсетеді[537].

АХҚО жұмысының ерекше құқықтық режимі, өз юрисдикциясы бар тәуелсіз сот жүйесінің қызметі елде қолайлы инвестициялық ахуал құруға бағытталған [538].

V.

Конституциялық бақылау органдарының сот құрылысы және сот ісін жүргізу саласындағы конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету жөніндегі қызметі тиімді және көп қырлы. Оның жан-жақтылығы тек тиімді Конституциялық бақылауда ғана емес, сонымен қатар норма шығармашылығы нәтижелерін талдау мен бағалауға терең, жан-жақты көзқараста көрінеді. Конституциялық бақылаудың тиімділігін Конституциялық Кеңестің немесе «екінші» Конституциялық Соттың актілеріндегі ұсыныстар мен ұсынымдарға жауап ретінде заңнаманы реформалаудың көптеген фактілері, сондай-ақ олардың құқықтық реттеудің кең ауқымды мәселелері бойынша салмақты, жан-жақты тексерілген ұстанымдары дәлелдейді[539].

537 «Астана» халықаралық қаржы орталығының қызметі туралы жылдық есеп.URL: www.aifc.kz (қараған күн 11.05.2025).

538 Баймолдина З.Х. Суд Международного финансового центра «Астана» МФЦА: создание, деятельность и роль в продвижении эффективной модели правосудия //Правовые институты России и Франции: монография // отв. ред. В.В. Зайцев. Москва, Высшая школа правоведения, Институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва: Статут, 2022. – 430-453 б.

539 Жакаева Л.С. Роль Конституционного Совета в реформировании правовых основ функционирования судебной ветви государственной власти. В кн.: Утверждение верховенства права, общечеловеческих ценностей и приоритетов современного государства: деятельность Конституционного Совета Республики Казахстан// жалпы ред.з.ғ.д., проф. Қ.Ә. Мәми. Нұр-Сұлтан: Деловой Мир Астана, 2020. – 269-292-б.

Олар сот жүйесі мен мемлекеттік билік тармағының құрылуы мен жұмыс істеу негіздерін жаңғыртуда және конституцияландыруда шешуші рөл атқарады. Өтініштерде көтерілетін және нормативтік қаулыларда, сондай-ақ республикадағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы жыл сайынғы Жолдауларда өз шешімін табатын мәселелердің ауқымы өте кең. Олар бойынша көптеген шешімдер сот төрелігін қалыптастыру және жүзеге асыру, сот жүйесін жетілдіру, сот билігі және азаматтардың әртүрлі құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау үшін жүйе құрушы маңыздылығымен ерекшеленеді. Мәселен, бұған дейін біз Конституциялық Кеңестің құқықтық ұстанымының мысалын келтірдік, онда мемлекеттік соттардың осы түрін одан әрі реттеуге негіз болған мамандандырылған соттың тән белгілері бекітілді.

Конституциялық Кеңестің бірқатар қаулыларында сот арқылы қорғалу құқығын жүзеге асырудың мазмұны мен тәртібі түсіндірілді. Қазақстан Республикасы Конституциясы 13-бабы 2-тармағының «Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар» деген нормасы «кез келген адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қалпына келтіру үшін сотқа шағымдануға құқығы бар» дегенді білдіреді. Бұл құқықты пайдалану заңмен белгіленген негізде және тәртіппен жүзеге асырылады. Сот арқылы қорғалу құқығы «адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының Конституциялық кепілі болып табылады, сондықтан Конституцияның 39-бабының 3-тармағына сәйкес ешқандай жағдайда шектелмейді»[540].

Осы қаулыда сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз ету заң мен сот алдында барлығының теңдігінің тиімді конституциялық-құқықтық кепілі болып табылатындығы атап өтіледі. Конституциялық ережеге сәйкес «заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең» (Конституцияның 14-бабының 1-тармағы) жеке тұлғаның құқықтары мен міндеттерінің теңдігі, мемлекеттің осы құқықтарды тең қорғауы және әрқайсысының заң алдындағы жауапкершілігі белгіленеді. Өз кезегінде, заң алдындағы теңдік заңдарда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін нақты жағдайлар мен жағдайлар анықталғанын білдіреді. Кейінірек барлығының заң мен сот алдындағы теңдігін түсіну оның біртекті қызмет түрлерін жүзеге асыратын тиісті құқықтық қатынастардың барлық субъектілері үшін құқықтар мен міндеттердің теңдігін, талаптар мен құқықтық жауапкершіліктің бірлігін қамтитынын түсіндірумен толықтырылды[541].

Конституциялық Кеңес әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сотта қорғау құқығы туралы конституциялық норманың мазмұны адам мен азаматтың

---

540 «Қазақстан Республикасы Конституциясы 13-бабының 2-тармағына, 14-бабының 1-тармағына, 76-бабының 2-тармағына ресми түсіндірме беру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 1999 жылғы 29 наурыз № 7/2 қаулысы https://adilet.zan.kz/rus/docs/S990000007_/links (қараған күн: 22.04.2025).

541 «Астана қаласы сотының ұсынысы бойынша «Нотариат туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 15-бабы 3-тармағының конституциялылығын тексеру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2005 жылғы 31 қаңтардағы № 1 Қаулысы URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1052849 (қараған күн: 22.04. 2025).

құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға әкеп соқтырған немесе әкелуі мүмкін әрекеттер мен шешімдерге сотқа шағымдану құқығын да қамтитынын бірнеше рет атап өтті; алқабилердің қатысуымен қылмыстық сот ісін жүргізу мүмкіндігін кеңейту үшін құқықтық жағдайларды күшейтті; сот билігінің конституциялық мақсаты – азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің орындалуын қамтамасыз ету бөлігінде түсініктеме берді; мемлекеттік биліктің бірлігі мен бөлінуі қағидатын қалыптастырудың әртүрлі аспектілерін, оның ішінде соттар мен судьялардың қызметін ұйымдастырушылық қамтамасыз ету бойынша атқарушы және сот тармақтарының функцияларын; сот ісін жүргізу қағидаттарын айқындайтын конституциялық нормаларды айқындауды түсіндірді (Конституцияның 77-бабының 3-тармағы).

ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының нормаларын ҚР қолданыстағы құқығына енгізу туралы мәселе бойынша құқықтық ұстаным тұжырымдалды. Конституцияның 4-бабының 1-тармағы Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын ҚР қолданыстағы құқығына жатқызатындықтан, ал осы баптың 2-тармағы Конституцияның үстемдігін және оның нормаларының тікелей қолданылуын бекітетіндіктен, Жоғарғы Сот Конституция нормаларын сот практикасында қолдану мәселелері бойынша нормативтік қаулылар шығаруға құқылы[542].

1995 жылғы Конституцияның новеллаларын практикалық іске асырудың бастапқы кезеңінде Кеңестің шешімдерімен отандық сот жүйесін түбегейлі қайта құрудың негізі қаланды. Бұл жұмыс әсіресе 1997-2005 жылдары ауыр болды.

Қазіргі уақытта сот реформасын жалғастыруды «екінші» ҚР Конституциялық соты жүзеге асырады.

Осыған байланысты өте айқын, назар аударатындай мысал бар.

Сот процесінде тараптар тек азаматтар ғана емес, сонымен қатар өздерінің кәсіби міндеттерін орындай отырып, Тараптардың немесе үшінші тұлғалардың мүдделерін білдіретін лауазымды тұлғалар екені белгілі. Бұл күрделі мәселелер тобында ҚР Конституциялық Сотының 2024 жылғы 29 мамырдағы Нормативтік қаулысы ерекше қызығушылық тудырады. Сот ҚР Конституциялық Кеңесінің 1997 жылғы 6 наурыздағы сотқа дейінгі тергеу сатысындағы прокурор мен тергеу судьясының өкілеттіктеріне қатысты қаулысына түсіндірме берді[543]. Бұл құжат-

542 «Қазақ КСР-сы Азаматтық іс жүргізу кодексінің 115 және 310-баптарын Конституцияға сәйкес келмейді деп тану туралы Маңғыстау облыстық сотының өтініші (ұсынысы) туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңестің 1997 жылғы 24 ақпандағы № 1/2 қаулысы URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/S9700001_2_ (қараған күн: 12.04.2025).

543 Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының «Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің «Қазақстан Республикасы Конституциясы 4-бабының 1-тармағын, 14-бабының 1-тармағын, 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасын, 79-бабының 1-тармағын және 83-бабының 1-тармағын ресми түсіндіру туралы» 1997 жылғы 6 наурыздағы № 3 нормативтік қаулысының қарар бөлігінің 6-тармағына түсіндірме беру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2024 жылғы 29 мамырдағы № 45-НҚ нормативтік қаулысы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37093082 (қараған күн: 11.05.2025).

тардың арасы 27 жыл болғандығына ерекше назар аударайық. Осы уақыт ішінде екі конституциялық реформа өтті, оның ішінде анықтау және алдын ала тергеу негіздері. Конституциялық бақылау органының ауысуы болды. Қараудың бастамашысы ҚР Бас Прокуроры – 2022 жылғы 5 маусымдағы референдумнан кейінгі жаңа өтініш субъектісі болды.

ҚР Конституциясының 83-бабының 1 және 4-тармақтарында: «мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады», сондай-ақ прокуратура қызметінің құзыреті, ұйымдастырылуы және қызмет тәртібі конституциялық заңмен белгіленеді деп көрсетілген. Алайда, өтініш субъектісі қолданыстағы қылмыстық-процестік заңнамада сотқа дейінгі тергеу сатысында тергеу судьясының белгілі бір шешімдері туралы ережелер бар, оларды қабылдаған кезде прокурор сотта мемлекеттің мүддесін білдірмейді деп санайды.

Конституциялық Кеңестің 1997 жылғы 6 наурыздағы № 3 нормативтік қаулысының осы тармағын түсіндіру кезінде «екінші» Конституциялық Сот прокуратура органдары қызметінің бағыттарын Конституциялық реттеудің эволюциясын ескерді. Осы нормативтік қаулыда : «Аталған нормативтік қаулыда «83-баптың 1-тармағындағы конституциялық нормадан мемлекет мүддесін сотта прокурор (прокуратура) ғана қорғайды деген ұғым туады» деп белгіленген (қарар бөлігінің 6-тармағы). Мұндай шешімге уәжін айта отырып, Конституциялық Кеңес Конституцияның «Прокуратура сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді» деген нормасын (83-баптың 1-тармағы) конституциялық түрде айқындалған прокурор (прокуратура) қызметінің бағыты деп түсіну керек. Бұл ретте прокурордың сотта мемлекет мүдделерін білдіруді жүзеге асыру жөніндегі нақты өкілеттігі тиісті заңнамалық актіде бекітілген деп атап өтті. Мұндай қорытынды қаралып отырған нормативтік қаулыны Конституциялық Кеңес қабылдаған күні қолданыста болған Конституцияның 83-бабы 1-тармағының редакциясына негізделген» деп белгіленді.

Бір қызығы, сол кезеңде қылмыстық істер бойынша анықтау мен алдын ала тергеуді арнайы органдар жүзеге асырды және сот пен прокуратурадан бөлінді (Конституцияның 84-бабының 1-тармағы). Конституцияға өзгерістер енгізу туралы 2007 жылғы 21 мамырдағы ҚР Заңымен 84-бап алынып тасталды. Сот және құқық қорғау жүйелерінің қызметін реттейтін Негізгі Заң нормаларының өзгеруіне байланысты Конституциялық Кеңес 2007 жылғы 8 қарашадағы № 9 нормативтік қаулымен 1997 жылғы 6 наурыздағы нормативтік қаулыға кейбір өзгерістер енгізді. № 3, атап айтқанда, Қаулы бөлігінің 6-тармағынан «тек қана» деген сөз алынып тасталды. ҚР Конституциясына түзетулер туралы 2017 жылғы 10 наурыздағы Заңымен Негізгі Заңның 83-бабының 1-тармағы «1. Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет

атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады» деген жаңа редакцияда жазылды және қазіргі уақытта қолданыста. Конституцияның 83-бабының 1-тармағы қолданыстағы редакцияда прокуратураға мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асыруды жүктейді.

Сотта мемлекет мүддесін білдіру жөніндегі прокуратура қызметінің Конституцияда айқындалған бағыты – прокуратураның мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асыруы (Конституцияның 83-бабының 1-тармағы).

Тергеу соты енгізіле отырып, прокурордың мемлекет мүдделерін сотта білдіру жөніндегі конституциялық функциясы заңда айқындалған нысандар мен шектерде сотқа дейінгі тергеу процесінде тергеу сотының қызметімен байланысты сатыда да жүзеге асырылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары жүзеге асыратын іс-әрекеттер мен рәсімдерге сот бақылауы мен жоғары қадағалауды регламенттейтін заңдарда белгіленген құқықтық нормалар мен институттардың жиынтығы олардың заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуге арналған. Тергеу соты заңда белгіленген жағдайларда белгілі бір тергеу әрекеттері мен шешімдерін санкциялау (келісу) кезінде қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын сот шешімдерін қабылдау кезінде жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың сот кепілдіктерінің қажеттілігін негізге алуға міндетті.

Құқық үстемдігін және азаматтардың конституциялық құқықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз етуге арналған қылмыстық процесті жетілдіру қазіргі уақытта сотқа дейінгі тергеу органдары жинаған дәлелдемелерді ведомстводан тыс бағалауды жүзеге асыратын, негізгі іс жүргізу шешімдерін қабылдайтын, сондай-ақ сотта айып тағатын және қолдайтын прокурордың рөлін едәуір арттыруға әкелді. Прокурордың қылмыстық процеске қатысуын кеңейту және сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезеңінде сот бақылауын нығайту мемлекеттің ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатыны туралы конституциялық ережелерді іске асырады (Конституцияның 1-бабының 1-тармағы).

Тергеу судьясының процестік мәжбүрлеудің жекелеген шаралары мен тергеу әрекеттерін санкциялау рәсіміне байланысты ҚПК ережелерін талдау кейбір ережелердің сәйкессіздігінің бар екендігін көрсетеді, бұл жиынтығында мемлекеттік органдардың тергеу судьясының алдында тиісті мәселелерді сотқа дейінгі тергеп-тексеруге бастамашылық жасау кезеңінде заңдылықтың сақталуын тиісті сот бақылауы мен прокуратураның жоғары қадағалауын жүзеге асыруға кедергі келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, Конституциялық Сот прокуратураның қылмыс жасады деп күдіктенген адамдардың ғана емес, сонымен бірге олардың айналасындағылардың да конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын жасырын тергеу әрекеттерін сотқа дейінгі тергеу органдары жүргізген кезде оған Конституциямен жүктелген жоғары қадағалауды жүзеге асыру жөніндегі шектеулі мүмкіндіктеріне назар аударды.

Конституциялық іс жүргізу нәтижелері бойынша ҚР Конституциялық Кеңесі 1997 жылғы 6 наурыздағы № 3 нормативтік қаулысының қарар бөлігіндегі 6-тармағында Сот: «адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеуге байланысты тергеу әрекеттері мен қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялау туралы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары бастама жасаған мәселелерді қарау кезінде прокуратураның сотта мемлекет мүдделерін білдіру жөніндегі айрықша конституциялық функциясы деп түсіну керек» деп айқындады. Қазақстан Республикасының Үкіметіне Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотымен, Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасымен және Қазақстан Республикасының басқа да мүдделі мемлекеттік органдарымен бірлесіп, осы нормативтік қаулының 1-тармағында баяндалған түсіндіруді және Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының осы нормативтік қаулыда тұжырымдалған құқықтық ұстанымдарын ескере отырып, адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету мақсатында тергеу сотының қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру және сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында прокуратураның конституциялық функцияларын барынша толық іске асыруға қол жеткізу мәселелерін қарау тапсырылды.

Қазақстан конституциялық бақылау органдарының құқық қорғау қызметі үшін ҚР Конституциясының 78-бабының нормасы өте маңызды болып табылады. Ол соттарға іс бойынша қолдануға жататын заңдардың немесе өзге де нормативтік-құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеру үшін Конституциялық Сотқа жүгіну құқығын береді. Бұл ереже 1992 жылдан бері бар. Оның негізінде Конституциялық Кеңес іс жүзінде әрбір үшінші істі қарады, дегенмен Кеңес жұмысының соңғы жылдарында олардың саны айтарлықтай азайып, оқшауланған істерге көшті[544]. «Екінші» Конституциялық Сотта ол белсенді қолданысқа ие болады. Қызметтің бұл бағыты ерекше маңыздылығына байланысты жеке зерттеуді қажет етеді.

Азаматтардың ҚР Конституциялық Сотына сот ісін жүргізуде қолданылған ҚК, АК, ӘҚБтК немесе ҚПК, АПК, ӘРПК нормаларының конституциялылығын тексеру туралы жеке өтініштерінің санының күрт өсуіне сүйене отырып, аталған құқықтың тиісті материалдық және іс жүргізу салаларына байланысты істерде тұжырымдалған соттың құқықтық ұстанымдарының саны айтарлықтай өсті. Олар сондай-ақ салалық заңгерлердің ғана емес, сонымен қатар конституциялық заңгерлердің де бөлек ойлануды, талдауды қажет етеді[545].

544 Қ.Ә. Мәми. Конституциялық Кеңестің соттармен өзара іс-қимылы. - Кітапта.: Қазақстан Республикасындағы конституциялық бақылау: конституционализмді бекіту доктринасы мен практикасы. Монография./ И.И. Рогов және В. А. Малиновский редакциял. – Алматы: «Раритет», 2015. – 384 б.
545 Қазақстан Республикасының Қылмыстық және Қылмыстық-процестік кодекстері жаңа конституциялық өлшемде: халықаралық материалдар. ғылыми.- практ. конф., 2023 ж. 22 қыркүйек. Алматы, 2024.

VI.

Сот билігі мен конституциялық бақылау институтының функционалдық және институционалдық жақындығына байланысты, өткен жылдардағы Қазақстандағы соттардың ауқымды реформасымен қатар, конституциялық юрисдикция органдарын институционалдық трансформациялау, олардың қызметінің неғұрлым қолайлы нысандары мен әдістерін іздеу және сынақтан өткізу жүзеге асырылды.

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңның 10-бабында ҚР «Бірінші» Конституциялық Соты (1992-1995 жж.) нысанындағы Қазақстан тарихына бұрын белгісіз орган «Конституцияны сот арқылы қорғаудың жоғары органы» ретінде айқындалды. «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 1992 жылғы 5 маусымдағы және «Қазақстан Республикасындағы конституциялық сот ісін жүргізу туралы» заңдарда Конституциялық Соттың дәл «сот билігі органы» мәртебесі расталды, Конституциялық Сот ісін жүргізу» «сот билігін жүзеге асыру нысаны» ретінде айқындалды. 1993 жылғы ҚР Конституциясының 95-бабында – Қазақстан Республикасындағы сот билігі Конституциялық Сотқа, Жоғарғы Сотқа, Жоғарғы төрелік сотқа және заңмен құрылған төменгі соттарға тиесілі.

Басқа өкілеттіктермен қатар сотқа Қазақстанның Бас прокуроры қабылдайтын нормативтік сипаттағы актілердің Конституцияға сәйкестігі туралы талаптарды, Жоғарғы Сот пен Жоғары Төрелік соттың басшылыққа алынатын түсіндірмелерін, сондай-ақ азаматтардың конституциялық құқықтарын қозғайтын құқық қолдану практикасының конституциялылығы туралы істерді қарау құқығы берілді (Конституциялық Сот туралы Заңның 10-бабы).

Конституциялық сот ісін қозғауға бастамашы субъектілердің кең ауқымы анықталды. Конституциялық сот ісін жүргізу туралы Заңның 18-бабына сәйкес Конституциялық Сотқа жүгіну құқығы Президентпен, билік тармақтарының басшыларымен, бас прокурормен және мемлекеттік құрылымдардың басқа да өкілдерімен қатар қоғамдық бірлестіктердің республикалық органдарына, облыстық (республикалық маңызы бар қалалардың) өкілді және атқарушы органдарына, Ғылым Академиясына – әрқайсысы заңда аталған ұйымдардың әрқайсысы үшін дербес айқындалған мәселелер бойынша үш субъект ие болды.

ҚР Конституциясына заңдар мен нормативтік-құқықтық актілердің сәйкестігі туралы, сондай-ақ Қазақстан азаматтарының конституциялық құқықтарын қозғайтын құқық қолдану практикасының конституциялылығы туралы мәселелер бойынша Соттың өзі сот ісін өз бастамасы бойынша қозғауға құқылы болды.

«Бірінші» Конституциялық Соттың тарихы қысқаша болды, 1992 жылдың жазынан 1995 жылдың күзіне дейін жұмыс істеді және 15-ке жуық қорытынды қаулы қабылдады. Алайда, өз шешімдерімен конституционализмді ерте бекіту ісіне елеулі үлес қосты[546].

1995 жылғы 30 тамыздағы ҚР Конституциясымен конституциялық бақылау институтының нысаны өзгертілді. Ол ҚР Конституциялық Кеңесі болды

546 Ж.Н. Баишев. Судебная защита Конституции. Алматы: Жеті-жарғы, 1994. – 42-81-б.

(1996-2022 жж.). 1995 жылғы 29 желтоқсанда Республика Президенті «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заң күші бар Жарлыққа қол қойды (өзгерістер мен толықтырулар енгізілгеннен кейін ол конституциялық заң нысанын алды). Конституциялық бақылау функциясы сот төрелігінен бөлініп, квазисот органына жүктелді.

Өтініш субъектілерінің шеңбері күрт тарылып, Конституциялық Кеңестің құзыреті қысқартылды және олар Конституцияның 72-бабымен толық бекітілді. Сондай-ақ Кеңес Конституцияның 78-бабында белгіленген жағдайларда соттардың өтініштерін қарады. Егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті.

1995 жылғы Конституцияда бекітілген өкілеттіктерді игеру және бүкіл мемлекеттік аппараттың құқық қорғау қызметінің тиісті тәжірибесін жинақтау барысында Конституциялық Кеңестің құзыреті біртіндеп кеңейе түсті. Мәселен, 2017 жылы үшінші ауқымды конституциялық реформа барысында, біріншіден, конституциялық түзетулерге міндетті алдын ала конституциялық бақылау енгізілді; екіншіден, қолданыстағы құқыққа кейінгі конституциялық бақылау кеңейтілді. Бұл «адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, ұлттық қауіпсіздікті, мемлекеттің егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде» жасалды (Конституцияның 44-бабының 10-1) тармақшасы); үшіншіден, Президенттің Кеңестің шешіміне арналған «кейінге қалдырылған вето» институты Конституциядан алып тасталды.

Конституциялық Кеңес 1996 жылғы ақпан - 2022 жылғы желтоқсан аралығында жұмыс істеді, 140-тан астам нормативтік қаулылар шығарды, сонымен қатар 27 жыл шіндегі өз Жолдауларында өзінің шешімдері мен ұсыныстарын қорытындылады. Сот жүйесі мен сот билігі саласындағы көптеген актілер Конституция нормаларын ресми түсіндіру, ҚР Президенті қол қоймас бұрын заңдардың оған сәйкестігін тексеру, сондай-ақ соттардың ұсыныстары бойынша қолданыстағы құқықтық актілер тәртібімен қабылданды [547].

Мемлекет басшысының 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауында Қ.Қ. Тоқаев Конституциялық Сот («екінші» Конституциялық сот) құру және оған азаматтарға, Бас прокурорға және адам құқықтары жөніндегі уәкілге жеке жүгіну құқығын беру ниеті туралы мәлімдеді. Конституцияға қажетті өзгерістер мен толықтырулар республикалық референдумға шығарылған және 2022 жылғы 5 маусымда мақұлданған заң жобасына енгізілді. Заң 2022 жылдың

547 13. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Академиялық курс: 2 томдық. 2-том. // Жалпы.ред. з.ғ.д., проф. Қ.Ә. Мәми / / автор. алғы сөз., жауапты ред. және жетекші автор. з.ғ.д., проф., Қ.Ә. Мәми. Алматы, 2021. – 386-392-б.

8 маусымында күшіне енді[548]. Конституцияға Парламент қабылдаған 2022 жылғы 17 қыркүйектегі заңмен жекелеген өзгерістер енгізілді.Конституциялық Соттың ұйымдастырылуы мен қызметі «Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы Конституциялық заңмен реттеледі.

Конституцияның 99-бабы үлкен қызығушылық тудырады: «Конституциялық Кеңестің нормативтік қаулылары Конституцияға қайшы келмейтін бөлігінде оларды Конституциялық Сот қайта қарағанға дейін қолданылады». Осылайша, Кеңес бұрын жинаған әлеуетті сақтау негіздері қаланды. Институт өзгерген кезде конституциялық бақылау функциясын жүзеге асыру үзілген жоқ.

Біздің ойымызша, Конституциялық Соттың конституциялық-құқықтық мәртебесінің аса маңызды белгілеріне мыналар жатады: Конституциялық Сот туралы Конституциялық заңның өтпелі ережелерінің 66-бабында оның Конституциялық Кеңестің құқықтық мұрагері болып табылатындығы бекітілген; оның миссиясы-бүкіл Қазақстан аумағында Конституцияның үстемдігін қамтамасыз ету; «сот» деген атпен ол сот жүйесіне кірмейді; тек құқық мәселелерін шешеді және айналысқа себеп болған нақты жағдайларға баға бермейді; бұл бүкіл мемлекеттік аппаратқа қосымша қондырма болып табылмайды, ол соттардың немесе басқа мемлекеттік органдардың құзыретіне кіретін барлық жағдайларда басқа мәселелерді анықтаудан, зерттеуден және тексеруден бас тартуға міндетті; тұтастай алғанда, нақты қолданыстағы құқықтың Конституциялық бақылауы күрт күшейтілді.

«Екінші» Соттың құзыретіне Кеңестің алдын ала және кейінгі Конституциялық нормобақылауды жүзеге асыру, сондай-ақ Конституцияны ресми түсіндіру және оның практикасын қорыту жөніндегі барлық өкілеттіктері (республикадағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы Жолдауды Парламентке жыл сайын жіберу) енгізілді.

Өтініш субъектілерінің шеңбері сақталып, кеңейтілді. Бұрын жұмыс істеп тұрған өтініш субъектілері – Президентке, Парламент Сенатының Төрағасына, Мәжілісінің Төрағасына, Парламент депутаттарына, Премьер-Министрге және соттарға (алты субъект) азаматтар, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл және Бас Прокурор (тоғыз болды) қосылды.

«Жеке шағымды» қалпына келтіру сот процесінде азаматтардың құқықтарын қорғауға соттың назарын күрт арттырғанын атап өткен жөн. Бұл ретте, бұл новелла «адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына азаматтардың өтініштері» деген 45-баппен сүйемелденді. 2-4-тармақтарда өтінішке жол берілу туралы талаптар белгіленген.

Сонымен бірге, жалпы соттардың арсеналынан бірқатар жаңа іс жүргізу ережелері мен кепілдіктерін қабылдап, осылайша конституциялық іс жүргізуді сот

548 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауы. URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953 (қараған күн: 11.05.2025).

процесіне жақындата отырып, «екінші» Конституциялық Сот конституциялық заңдылықты, үстемдікті және Конституцияның тікелей қолданылуын қамтамасыз ету үшін сенімді әлеуеті бар квази-сот мемлекеттік органы болып қала берді.

Жалпы, ҚР «екінші» Конституциялық Сот өзінің қызметі кезеңінде 70-тен астам нормативтік қаулы қабылдаған және республикадағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы жыл сайынғы екі Жолдау жарияланған бірінші кезеңінің тәжірибесі адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, соттар мен судьялардың қызметін қорғау жөніндегі сот төрелігін іске асыру кезінде Конституцияны сақтау мәселелері ең өзектілерінің қатарында жататынын куәландырады және олардың құқықтық негізі одан әрі жетілдіруді талап етеді.[549]

Осылайша, Негізгі Заңда бекітілген құндылықтарға, сондай-ақ қазіргі қоғам мен мемлекеттің сауалдарына сәйкес Қазақстан Республикасында сот жүйесі мен конституциялық бақылау институтын нақты реформалау және салыстырып тексерілген конституцияландыру жалғасуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Аблаева Э.Б. Специализированные экономические, финансовые и административные суды Казахстана: история возникновения, современное состояние, перспективы развития // Lex russica. 2020. Т.73. № 3.

2. Аблаева Э.Б. Специализированные административные суды Республики Казахстан. // Қазақстан Республикасының мамандандырылған әкімшілік соттары//ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институтының Жаршысы, №1 (76), 2024.

3. Баишев Ж.Н. Судебная защита Конституции. Алматы: Жеті-жарғы, 1994. – 192 б.

4. Баймолдина З.Х. Суд Международного финансового центра «Астана» МФЦА: создание, деятельность и роль в продвижении эффективной модели правосудия //Правовые институты России и Франции: монография // отв. ред. Зайцев В.В. Москва, Высшая школа правоведения, Институт государственной службы и управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва: Статут, 2022.

5. Б.А. Бегәлиев. Әкімшілік әділет-жеке және заңды тұлғалардың конституциялық құқықтарын қорғаудың кепілі.: Конституциялық экономика: гуманитарлық білімнің пәнаралық саласы және көпсалалы оқу курсы: халықаралық материалдар. ғылыми.- практик. конф., 2024 ж. 11-12 қазан, Алматы қ., «Фортуна Полиграф» баспасы ЖШС. 2025. – 244-б.

6. Жакаева Л.С. Роль Конституционного Совета в реформировании правовых основ функционирования судебной ветви государственной власти. В кн.: Утверждение верховенства права, общечеловеческих ценностей и приоритетов современного государства:

549 «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» ҚР Конституциялық Сотының жолдауы (2023 жылғы 20 маусымда Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталарының бірлескен отырысында жарияланды). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33359734 (қараған күн: 11.05.2025); «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» ҚР Конституциялық Сотының жолдауы (2024 жылғы 21 маусымда Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталарының бірлескен отырысында жарияланды). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39028890 (қараған күн: 11.05.2025).

деятельность Конституционного Совета Республики Казахстан // Под общ. ред. д.ю.н. проф К.А. Мами. Нур-Султан: Деловой Мир Астана, 2020. – 464 с.

7. Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс: в 2-х т. Т.2. / Под общ. ред. д.ю.н., проф. К.А. Мами // Авт. предисл., отв. ред. и руков. авт. колл. д.ю.н., проф. К.А. Мами. Алматы, 2021. – 592 с.

8. Конституционный контроль в Казахстане: доктрина и практика утверждения конституционализма: Монография // Под ред Рогова И.И. и Малиновского В.А. Алматы: Раритет, 2015. – 384 с.

9. Лорд Вульф СУД МФЦА: настоящее и будущее. Под ред. Кристофера Кэмпбелл-Холта. Нур-Султан: Суд МФЦА, 2019 г. – 312 с.

10. Мами К.А. Взаимодействие Конституционного Совета с судами. – В кн.: Конституционный контроль в Республике Казахстан: доктрина и практика утверждения конституционализма. Монография // Под ред. Рогова И.И. и Малиновского В.А. Алматы: Раритет, 2015. – 384 с.

11. Мами К. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан. Астана: Елорда, 2001 – 352 с.

12. Ныгмет К. Судебное реформирование: реалии и перспективы. Казахстанская правда, 2024, 26 маусым.

13. Сулейменова Г.Ж. Специализированные суды, их организация и место в судебной системе Республики Казахстан // «Параграф» АҚЖ қолжетімді. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_ id=36762176#pos=7;-260.

14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық және Қылмыстық-процестік кодекстері жаңа конституциялық өлшемде. // Халықаралық ғылыми- практик конференц. материалдары., 2023 ж. 22 қыркүйек – Алматы, 2024.

Арыстан Нөкешұлы АХПАНОВ –
Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі,
Astana International University Жоғары құқық мектебінің профессоры,
з.ғ.д., профессор, ҚР ІІМ еңбек сіңірген қызметкері,
Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері,
1997 ж. және 2014 ж. ҚР ҚПК жобаларын әзірлеуге қатысушы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СОТЫ МЕН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС ШЕШІМДЕРІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІ КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1. Кіріспе.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев бастамашылық еткен конституциялық реформа демократиялық дамуды жалғастыру, адам құқықтарын қорғау және

құқық үстемдігін нығайту үшін қажетті заңнамалық жағдайлар жасады. Азаматтарға заңның немесе өзге де нормативтік құқықтық актінің конституциялылығын тексеру туралы өтініш беру құқығын бере отырып, Конституциялық сотты қайта құру Конституцияның үстемдігіне қол жеткізудің тиімді институционалдық тетіктерін пайдалана отырып, конституциялық бақылау мүмкіндіктерін кеңейтті[550]. Жыл сайын ҚР Конституциялық Сотына азаматтардан мыңнан астам өтініш келіп түседі. Салыстыратын болсақ, Түркияда халықтың саны төрт есе көп болғанның өзінде өтініштер саны бірдей болып отыр.

Конституциялық бақылау органдарының орны мен рөлін айқындау кезінде конституциялық кеңістікте Конституцияның және judicial review доктринасының тікелей қолданылуы мүмкін емес және қажет емес: дегенді негізге алған жөн: қылмыстық сот ісін конституцияландыру тек Конституциялық Соттыңшешімдері арқылы жүзеге асырылуы тиіс[551].

ҚР-да 1996-2022 жылдар кезеңінде 27 жыл ішінде Конституциялық Кеңес қабылдаған қаулылардың тек 14-і (немесе 10,9 %) қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелерін конституциялық-құқықтық түсіндіруге қатысты болды. Конституциялық Сот қызметінің 2,5 жылында ғана 73 нормативтік қаулы шығарылды, оның 21-і (немесе 30%) қылмыстық процесті конституцияландыру мәселелеріне арналды[552]. Тікелей салыстыру дұрыс емес болып көрінетін шығар, өйткені Конституциялық Кеңестің қызметі кезінде Республикада қылмыстық іс жүргізу заңнамасы қарқынды дамып, екі Қылмыстық процестік кодекс қабылданды (1997 және 2014), Жоғарғы Сот 30-дан астам нормативтік қаулыларда, ал 2015 жылдан 2022 жылға дейін ҚПК нормаларын қолданудың сот практикасы мәселелеріне сот түсіндірмесі мен түсініктеме берді ҚК мен ҚПК-ге жыл сайын 1.200-ден астам өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

2. ҚР Конституциялық кеңесінің қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелері бойынша шешімдерінің қысқаша хронологиясы

2.1. Конституциялық Кеңестің 1997 жылғы 6 наурыздағы №3 қаулысында

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын құқықтық реттеу нысанасын заңнама нормаларын сот практикасында қолдану мәселелерімен, қылмыстық істің соттылығын өзгертудің жалпы шарттарымен, тараптардың жарыспалылық қағидатын

550 «Қазақстан Республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2024 жылғы 18 маусымдағы № 2-КСЖ жолдауы». [Электрондық ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39028890&pos=3;-108#pos=3;-108) (6.04.2025).

551 Л.В. Головко. Конституционализация российского уголовного процесса: между лозунгами и реальностью. // Государство и право. – 2013. - № 12. - 83–94 б. [Электрондық ресурс]. URL: https://istina.msu.ru/publications/article/5196541 (қараған күн:: 6.04.2025).

552 Бөлімнің авторы – ҚР Конституциялық Сотының Ғылыми-консультативтік кеңесінің мүшесі з.ғ. д., проф.А.Н. Ахпанов конституциялық іс жүргізуге сарапшы ретінде тартылып, 8 нормативтік қаулыны дайындауда және 15 нормативтік қаулыны әзірлеуде сараптамалық-консультациялық көмек көрсетті.

іске асыру кезінде прокурордың тең құқылы мәртебесімен, прокурордың наразылық енгізуге өкілеттіктерінің шеңберімен, прокурордың сотта мемлекет мүддесін білдіруге айрықша құқығымен айқындалды.

Конституциялық Кеңес процестік заңмен істердің әртүрлі санаттары үшін соттылықты анықтау істердің өзіндік ерекшелігін, күрделілігін, қоғамдық маңыздылығын, оларды тез және тиімді шешуді қамтамасыз ету қажеттілігін ескеретінін түсіндірді. Бұл ретте адамға және оның ісіне ол үшін заңда көзделгенге сәйкес келмейтін соттылық айқындалған жағдайлар, оған адамның өзі келіспеген кезде Негізгі Заңның 77-бабы 3-тармағы 3) тармақшасының нормасын бұзушылық ретінде қаралуға тиіс.

2.2. Конституциялық Кеңестің 1997 жылғы 4 шілдедегі №15/2 қаулысында сотталушының келісімінсіз қылмыстық істің соттылығының өзгермейтіндігі туралы конституциялық норманың бланкеттігін белгіленді, ол белгілі бір жағдайларда салалық заңның (ҚПК) нормаларымен өзгертілуі мүмкін, қылмыс жасалған жерді айқындау мүмкін болмаған жағдайларда қылмыстық іс қозғалған немесе қылмыстық іс қозғалған ауданның сотының қарауына берілуі мүмкін тергеу аяқталды. Бұл ретте конституциялық нормаға қайшылық (Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасы) қаралмайды және айыпталушының оның келісімінсіз соттылықтың өзгермейтіндігіне конституциялық құқығы бұзылмайды. Осылайша, Конституциялық Кеңес тергеу аяқталған жерді ескере отырып, жекелеген жағдайларда соттылықты анықтау тәртібін Конституцияға сәйкес деп таныды.

2.3. 1998 жылғы 6 қазандағы № 7/2 қаулысында Конституциялық Кеңес бұрынғы заңнамалық реттеу мен практикадан айырмашылығы, елде алғаш рет қылмыстық құдалау органдары мен соттың заңсыз әрекеттерінен зардап шеккен адамдарға моральдық зиянды өтеу мүмкіндігі қарастырылды.

2.4. Конституциялық Кеңестің 1999 жылғы 5 мамырдағы №8/2 қаулысында Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасы істердің соттылығы туралы ережелердің болуын көздейтіні көрсетілген. Соттардың әртүрлі деңгейлерінің құзыреті заңмен олардың қарауына жатқызылған істер шеңберімен ғана айқындалады. Бұл ретте елдің сот жүйесінің барлық буындарында істерді қараудың іс жүргізу тәртібі барлық сотталушыларға қатысты бірыңғай және міндетті болып табылады және адамдардың бір тобы үшін қандай да бір артықшылықтар туғызбайды, сондай-ақ өз құқықтары мен бостандықтарын сотта қорғауға біреудің құқығына қысым жасамайды.

Сонымен бірге, жекелеген сотталушылардың лауазымдық жағдайына байланысты сот сатыларының әртүрлі саны олардың қылмыстарының үлкен қоғамдық қауіптілігімен және кінәні ауырлататын мән-жайлар кезінде заңмен қорғалатын құндылықтарға неғұрлым маңызды объектілеріне қол сұғушылықпен байланысты.

2.5. Конституциялық Кеңестің 1999 жылғы 2 шілдедегі № 12/2 қаулысында облыс, республикалық маңызы бар қала және астана аумағында бір ғана адвокаттар алқасы құрылуы және жұмыс істеуі мүмкін екендігі белгіленеді. Бұл ретте, ҚР

азаматтарының бірлестіктер бостандығына құқығын негізге ала отырып, адвокаттардың өзге де құралымдарын құруға жол берілмейді. Адвокаттардың Республика азаматтары ретінде бірлестік бостандығына құқығын олар өз мүшелерінің заңды мүдделерін қорғаудың ортақ мақсатында ерікті түрде құрылатын Қазақстан адвокаттар одағы - қоғамдық бірлестік (қауымдастық) нысанында, сондай-ақ қызметі адвокаттық қызметтер көрсетумен байланысты емес кез келген басқа қоғамдық бірлестіктерге кіру жолымен іске асырады. Конституциялық Кеңестің осындай ұстанымы 2000 жылғы 5 шілдедегі № 13/2 қаулысында келтірілген, ол судьялардың кәсіптік одақтарда олардың мемлекет органдары жүйесіндегі ерекше құқықтық мәртебесіне, функциялары мен қызмет түрінің ерекшелігіне Конституциялық шектеу қоюмен негізделеді.

2.6. Конституциялық Кеңестің 2000 жылғы 5 шілдедегі № 11/2 қаулысында Жоғарғы Соттың Төрағасын, алқа төрағаларын және Жоғарғы Сот судьяларын балама негізде Парламент Сенатының сайлауы туралы конституциялық норманы кейіннен дұрыс түсіндіру және қолдану үшін құқықтық алғышарттар жасалды.

Конституциялық Кеңестің ұстанымы Мемлекет басшысының судьялардың өздері сот төрағалары мен сот алқалары төрағаларының лауазымдарына кандидатураларды іріктеу кезінде сайланбалы тетіктерді енгізу қажеттігі туралы 2022 жылғы Жолдауында дамыды. Бірақ тапсырма осы уақытқа дейін ішінара, тек аудандық және оларға теңестірілген соттардың төрағаларына қатысты жүзеге асырылды. Ал облыстық және оларға теңестірілген соттардың сот алқалары төрағаларының судьялардың тәуелсіздігіне ықпал ету мүмкіндігі өлшеусіз жоғары.

2.7. Конституциялық Кеңестің прокурорлық қадағалаудың пікірталас мәселелері Конституцияға сәйкес деп танылған 2002 жылғы 5 тамыздағы №5 қаулысында Конституцияның 83-бабының өзгеруіне және 84-бабының алып тасталуына байланысты 2017 жылы жойылуға қойылды. 2024 жылғы жаңа ҚПК және 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII «Прокуратура туралы» Конституциялық заңның қабылдануына байланысты қойылған мәселелер түпкілікті шешілді.

2.8. Конституциялық Кеңестің 2004 жылғы 23 маусымдағы №6 қаулысында судья мәртебесінің тұрақты сипаты туралы конституциялық ережені оның иеленіп отырған лауазымында өмір бойы отыруын білдірмейді деп түсіндірілді. Судьяларға оның атынан белгіленбеген мерзімге сот төрелігін жүзеге асыру өкілеттігі беріледі. Олар конституциялық заңда және өзге де заңдарда көзделетін негіздер бойынша және сол тәртіппен өкілеттігі тоқтатылғанға дейін, судья лауазымында болудың бүкіл уақыты ішінде ауыстырылмайды.

Конституциялық Кеңестің бұл құқықтық ұстанымы қазылар қауымын шұғыл түрде қайта іріктеп, жаңартып жасақтау керек деген құқықтық саясатымен үндес (Мемлекет басшысының 2022 жылғы Жолдауынан). Анықтама: 2025 жылдың қаңтарына 400-ге жуық немесе 15% судьяның орны бос.

2.9. Конституциялық Кеңестің 2006 жылғы 14 сәуірдегі №1 қаулысында «арнайы сот» және «мамандандырылған сот» ұғымдарының арасында ресми

түсініктеме мен айырмашылық берілді, олардың негізгі белгілері мен ерекше сипаттамалары көрсетілді. ҚР-да тыйым салынған арнайы соттардың конституциялық-құқықтық институционалдығы, басқа соттар үшін заңда белгіленген сот ісін жүргізу тәртібін алып қоюы, мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлу қағидатына қайшы әрекет етуі мүмкін емес.

2.10. Конституциялық Кеңестің 2006 жылғы 13 шілдедегі №4 қаулысында Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің, оның ішінде қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуының шектері мен нысандарын айқындады. Омбудсмен заңнамада белгіленген тәртіппен заңды күшіне енген сот үкімін немесе қаулысын тексеру туралы өтінішхатпен сотқа немесе прокуратураға жүгінуге құқығы жоқ деп көрсетілген. Сонымен қатар, ол процеске өз бастамасы бойынша немесе іске қатысушы тұлғалардың бастамасы бойынша сот талқылауындағы өз өкілеттіктерін іске асыру үшін кіре алмайды.

2.11. Конституциялық Кеңестің 2007 жылғы 24 қаңтардағы №1 қаулысында қылмыстық қудалау органдарының сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау туралы шешіміне сот арқылы шағымдану мүмкіндігі туралы ҚПК-нің қолданыстағы 106-бабының жаңартылған редакциясына тек осы ретте жол берілген заң бұзушылық бөлігінде және іс жүргізу тәртібі, сот тәртібімен жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру туралы заң нормаларының сақталуын қамтамасыз ету мақсатында кіріспе болды. Адам сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау туралы шешім аталмаған процестік шешімдердің шектеулі тобына шағымдануға құқылы. Қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тіркеу нысанында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау туралы шешімнің өзі оның бастамасы үшін құқықтық негіз ретінде сотқа дейінгі іс жүргізуді заңдастырады, оның негізгі мақсаты оны сот талқылауына дайындау болып табылады. Сондықтан, осы шешімнің заңдылығын тексеру және бағалау, негізінен, істі кейіннен сотта мәні бойынша қарау кезінде жүзеге асырылады.

2.12. Конституциялық Кеңестің 2007 жылғы 18 сәуірдегі №4 нормативтік қаулысында алқабилердің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуы қылмыстық істердің соттылығын айқындаудың дербес белгісі болып табылатыны танылды. Оны айқындауға күдіктінің, айыпталушының өзінің қатысуы тиісті өтінішхатты мәлімдеу жолымен жүзеге асырады. Сондықтан оның заңға негізделген және заңда белгіленген тәртіппен берілген өтінішін қылмыстық істі жүргізуші органның қабылдамау жағдайларын Негізгі Заңның 77-бабы 3-тармағының 3) тармақшасында көзделген соттылық туралы ережелерді бұзу деп танығаң жөн. Ал мұндай өтініш заң талаптарын бұза отырып берілген жағдайда, оның қабылданбауы жоғарыда көрсетілген конституциялық норманы бұзу деп таныла алмайды. Конституциялық Кеңестің айыпталушының (сотталушының) алқабилердің қатысуымен соттың өз ісін қарауы туралы өтінішхат беру құқығы айыпталушыға алдын ала тергеудің аяқталғаны туралы хабарлау және істің барлық материалдарын танысу үшін ұсыну кезінде ғана емес, сондай-ақ іс сотқа келіп түскен сәттен бастап сотта

қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде де заңмен берілгені туралы Құқықтық ұстанымы бас сот талқылауы тағайындалғанға дейін, ҚПК-нің 634-бабында іске асырылды.

Келешекте Францияның тәжірибесі бойынша Қазақстан Республикасы үшін тоғыз кәсіби судьядан тұратын алқабилердің бірыңғай мамандандырылған сотын құру туралы мәселені қоғамдық қауіптілігі жоғары дәрежедегі қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша: 1) төтенше жағдай кезінде және жаппай тәртіпсіздіктер барысында жасалған кісі өлтіру; 2) бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігіне қарсы, адамзатқа қарсы қылмыстар туралы мәселені зерттеуге болады. 3) террористік және экстремистік қылмыстар; 4) соғыс уақытында немесе жауынгерлік жағдайда жасалған Әскери қылмыстар; 5) қылмыстық топтың құрамында жасалған қылмыстар; 6) кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы аса ауыр қылмыстар.

Мұндай модель азаматтардың қылмыстық сот төрелігіне оны іске асырудың барлық нысандарында тең қол жеткізу құқығының практикалық іске асырылуын теңестіреді, Конституцияның 14-бабының заң мен сот алдындағы барлығының теңдігі туралы қолданылуын қамтамасыз етеді. ***2.13. Конституциялық Кеңестің 2012 жылғы 13 сәуірдегі № 2 нормативтік қаулысында*** Конституцияның 16-бабының 2-тармағында пайдаланылған «ұстау» ұғымы, оның мерзімінің басталуы мен аяқталуын есептеу тәртібі қаралды. Бұл ретте Конституциялық Кеңес заң шығарушы тиісті процестік шешім қабылдау үшін жетпіс екі сағат шегіннен де азырақ мерзімдер белгілеуі мүмкін екенін атап өтті. Бұл ұстаным күдіктіні ұстау мерзімдерін саралауда (24, 48 және 72 сағатқа дейін) ҚПК-нің 131-бабының төртінші бөлігінде жаңа редакцияда 2017 жылғы 21 желтоқсандағы № 118-VI Заңмен нақтыланды.

Конституциялық Кеңес ұстау мерзімдерін есептеудің жалпы тәсілін белгіледі. Ұсталған адамның емін-еркін жүріп-тұру бостандығын шектеуді - белгілі бір жерлерде мәжбүрлеп ұстауды, анықтау және тергеу органдарына мәжбүрлеп әкелуді (адамды қолға түсіруді, үй-жайға қамауды, бір жерге баруға, немесе орнында тұруға мәжбүрлеуді және т.б.), сондай-ақ адамның жеке бас бостандығын айтарлықтай шектейтін басқа да әрекеттерді де қоса отырып, бас бостандығы оған қандай да бір процессуалдық мәртебе берілуіне немесе формальды басқа бір рәсімдер орындалуына қатыссыз шын мәнінде шектелген кезде, минутына дейінгі дәлдікпен сол сағат ұстау мерзімінің басталуы болып табылады. Нақты ұстау уақытынан бастап үздіксіз есептелетін жетпіс екі сағаттан өтуі осы мерзімнің аяқталу сәті болып табылады.

Құқық қолдану практикасында адамды жеткізудің үш сағаттық мерзімінің басталуын ол нақты ұсталған сәттен бастап емес, қылмыстық құдалау органына жеткізілген сәттен бастап есептеген жөн (мұндай тәртіп көптеген шет елдерде қолданылады және ҚР-да 2004 жылға дейін қолданыста болды – 2004 жылғы 9 желтоқсандағы № 10-III заңмен күші жойылды). Осы үш сағатқа

оқиға орнында шұғыл тергеу әрекеттерін жүргізуге және адамды қылмыстық құдалау органына ауыстыруға жұмсалған уақытты қоспау керек. Тергеушінің (анықтаушының) қылмыс жасауға қатысуын анықтау, оның жеке басы және дәлелдеу нысанасының басқа да мән-жайлары туралы деректерді анықтау, хаттама жасау және ұсталған адамды оқиға орнынан немесе қылмыстық құдалау органына тікелей іс жүзінде ауыстыру мақсатында шұғыл тергеу және процестік әрекеттерді жүргізуі үшін үш сағат жиі жеткіліксіз екені анық. Сонымен бірге, қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктелген адамды ұстаудың жалпы мерзімі әлі де оны нақты ұстаған сәттен бастап есептелуге тиіс және тиісінше жиырма төрт, қырық сегіз және жетпіс екі сағаттан аспауға тиіс.

2.14. Конституциялық Кеңестің 2021 жылғы 4 маусымдағы №1 нормативтік қаулысында адвокаттық қызмет және заң көмегі, оның ішінде ҚПК, қорғалуға құқығы бар куәнің мәртебесін жетілдіру және құқықтарының кепілдіктерін күшейту, қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде жарыспалылықты, қорғау және айыптау тараптарының тең құқылығын қамтамасыз ету кезінде қорғалуға құқықтың Конституциялық қағидатын дамыту мән-мәтінінде қорғаушы-адвокаттың өкілеттіктерін едәуір кеңейту мәселелері бойынша түзетулер Конституцияға сәйкес деп танылды.

Конституциялық Кеңес 2009 жылғы 20 тамыздағы № 5 нормативтік қаулысында клиент өзіне қандастық-туыстық немесе өзгелей бір жақындығы жоқ тұлғаға, үшінші бір тұлғаларға белгілі болмайды және өзіне зиян келтірмейді деген сеніммен өзі туралы қандай да болсын мәліметтерді хабарлаған кезде, адвокат пен азаматтың өзара қарым-қатынасында орнаған тараптардың бір-біріне деген сенімі білікті заң көмегін алу құқығының негізгі іргетасы болып табылады деп көрсеткенге назар аударылады.

Конституциялық Кеңес осы құқықтық ұстаным кәсіптік құпияны сақтау жөніндегі міндеті әркімнің қадір-қасиетіне, жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына және басқа да конституциялық құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған заң консультанттарына да қатысты деп атап өтті. Алып тастауларды белгілеу мәселелері адамның осы құқықтарының мәнін қозғайды, олардың толыққанды іске асырылуы дәрежесіне әсер етеді, сол себепті, адвокаттар сияқты, тек заңдармен реттелуі тиіс.

Бұған қоса «Сотқа дейінгі іс жүргізудің немесе жабық сот талқылауының деректерін жария ету» деген ҚК-нің 423-бабының жаңа редакциясы двокаттың мұндай деректерді жария етуге жол бермеу туралы ескерту ретіндегі қылмыстық жауаптылықтың басталуының осындай жағдайының императивтілігі немесе факультативтілігі бөлігінде конституциялық-құқықтық және сот түсіндірмесін қажет етеді. Адвокат априори өз кәсібіне байланысты, мысалы, сот сарапшысымен ұқсастығы бойынша ескертілген болып саналады ма? Сонымен қатар, «сотқа дейінгі іс жүргізу деректері» анықтамасының мәнін

заңмен қорғалатын құпиялардың түрлері мән-мәтінде, оның адвокаттық құпияға кіретін мән-жайлармен және жеке өмірге, жеке, отбасылық, коммерциялық құпияға және т.б. қол сұғылмаушылық шегімен, сондай-ақ жабық сот талқылауын жүргізу үшін негіздермен байланысын анықтау маңызды. Сонымен қатар, мұндай деректерді тек қылмыстық іс материалдары немесе басқа көздерден алынған ақпарат (қылмыстық процеске қатысушылар, үшінші тұлғалар, қоғамдық кеңістік және т. б.) тасымалдаушы ретінде таныла ала ма?

2.15. Конституциялық Кеңестің 2021 жылғы 24 қарашадағы №2 нормативтік қаулысында ҚПК-нің 631-бабында көзделген жағдайларды қоспағанда, атап айтқанда, барлық аса ауыр қылмыстарды оған жатқызу есебінен алқабилердің қатысуымен соттың соттылығын кеңейту туралы нормативтік құқықтық актілерді қолданысқа енгізудің кейінге қалдыру мерзімдері ақылға қонымды және сотқа жолдануға тиіс деп белгіленді. Жаңа нормативтік ережелердің тиісті қолданылуын қамтамасыз ету үшін қажетті құқықтық, ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық, кадрлық және өзге де жағдайлар жасалу керек. Бұл ретте адамның іс жүргізу-құқықтық жағдайын жақсартатын қылмыстық-процестік нормалардың кері күші туралы ереже қолданылмайды және күдіктінің, айыпталушының және сотталушының қылмыстық сот ісін жүргізу нысанын жеке таңдауға конституциялық құқығы шектелмейді.

3. ҚР Конституциялық Соты шешімдерінің негізгі мазмұны

3.1. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 11 сәуірдегі № 9 нормативтік қаулысы заң шығарушының назарын үй қамағын бұлтартпау шарасы ретінде қолданудың проблемалық мәселелеріне аударды. Тергеу судьясының санкциясымен қылмыстық қудалау органдары үй қамауындағы күдіктіге үйден шығуға, өзінен біреуді қабылдауға, телефон арқылы келіссөздер жүргізуге, хат-хабар алуға және байланыс құралдарын пайдалануға толық тыйым салу бөлігінде белгілейтін шектеулер конституциялық емес деп танылды.

Ал тыйымдар ақылға қонымды шектерде қолданылуы керек, адамның отбасы мүшелерімен байланыс жасауына, өзінің қорғаушысымен қарым-қатынас жасауына, өмірлік қажетті әрекеттерді жүзеге асыруына, мысалы, медициналық көмек алуға және т. б. кедергі келтірмеуге тиіс. Үйқамақ жағдайларында Конституцияның 13-бабының 3-тармағында бекітілген құқық тиісті адамның білікті заңгерлердің кәсіби көмегін пайдалану мүмкіндігін көздейді.

Конституциялық Сот қылмыстық сот ісін жүргізуде үйқамақ мақсаттарына қол жеткізу арасында – қылмыстық сот төрелігінің жария-құқықтық мүдделері мен осы бұлтарпау шарасына тартылған адамдардың конституциялық құқықтарын, сондай-ақ заңды мүдделерін қорғау арасында жеке адамның қалыпты тыныс-тіршілігі үшін айыруға болмайтын, бірінші кезектегі қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған ақылға қонымды теңгерім сақталуға тиіс деп есептейді.

3.2. 2023 жылғы 21 сәуірдегі № 10 нормативтік қаулысында Конституциялық Сот Комиссияның немесе Сот жюриінің судья құқықтарын шектеуге әкеп соғатын шешімдерінің салдарын назарға ала отырып, материалдарды қарау рәсімдерінде қорғаушының қатысу мүмкіндігін және өз мүдделерін қорғаудың басқа да құралдарын пайдалану мүмкіндігін көздеген жөн деп атап өтті. Бұдан басқа, сот төрелігінің тиісті сапасын, қызмет бабында ілгерілетуді және олардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында судьялардың кәсіби қызметін бағалаудың негізгі өлшемшарттарын заңнамалық реттеу маңызды болып табылады.

3.3. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 16 мамырдағы № 13 нормативтік қаулысында ҚПК-нің 485-бабы бірінші бөлігінің 1), 2), 4) және 7) тармақтарында көзделген негіздер бойынша заңды күшіне енген сот актілерін қайта қарау туралы өтінішхатты кассациялық сатының алдын ала қарауы қылмыстық іс материалдарын міндетті түрде талап ете отырып жүзеге асырылатынын атап өтілді.

3.4. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 22 мамырдағы № 15 нормативтік қаулысында Конституциялық Сот құқық қолдану практикасында айғақтарды сақтауға қою кезінде қорғалуға құқығы бар куәнің қатысу қажеттігі мәселесін шешуді тек тергеу судьясының қарауына қалдыру кейіннен осы адамның күдікті (айыпталушы) мәртебесінде процестік құқықтарының шектелуіне алып келуі мүмкін деп пайымдайды.

Тергеу судьясының жәбірленушіден (куәдан) жауап алу рәсімі тараптардың жарыспалылық қағидатын іске асыру үшін қажет. Осыған байланысты қаралып отырған нормада көзделген күдіктінің (ол болған кезде) және/немесе оның қорғаушысының мұндай жауап алу кезінде қатысу міндеті өте маңызды. Алайда қылмыстық қудалау органының қорғалуға құқығы бар куәні күдікті мәртебесіне уақтылы ауыстырмауы оның процестік мүмкіндіктерін, оның ішінде тергеу судьясы жәбірленушіден (куәдан) жауап алу кезінде қатысу құқығын шектеуі мүмкін.

Жәбірленушінің (куәнің) айғақтары сақтауға қойылғаннан кейін күдікті (айыпталушы) деп танылған адамның өзіне қарсы көрсететін адамдардан жауап алу мүмкіндігінің болмауы да Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 14-бабы 3-тармағының е) тармақшасында көзделген ең төмен кепілдік туралы талаптарға толықтай сай келмейді.

Заң шығарушы бекіткен қорғалуға құқығы бар куәнің өзіне қарсы куә болғандармен беттесу (ҚПК-нің 65-1-бабы екінші бөлігінің 15) тармағы) құқығы ҚПК-нің жәбірленушінің (куәнің) айғақтарын сақтауға қою мәселелерін регламенттейтін ережелерімен жеткілікті дәрежеде сәйкес келмейді.

Тергеу судьясының кәмелетке толмаған куәлардан (жәбірленушілерден) жауап алуы (айғақтарды сақтауға қою) психикасын жарақаттаушы әсер етуді болдырмау үшін олардан кейіннен жауап алуды болдырмау мақсатында жүзеге асырылатыны туралы ереже (ҚПК-нің 217-бабының бірінші бөлігі) құқық қолдану практикасында қорғалуға құқығы бар куәнің осындай адамдармен беттесуді талап ету мүмкіндігін шектейді.

Айғақтарды сақтауға қою рәсімі де айғақтарды сақтауға қою кезінде сот отырысына қатысу құқығы (ҚПК-нің 70-бабы екінші бөлігінің 7) тармағы) берілген қорғаушының өкілеттігін бекітетін нормамен сәйкес келмейді.

Конституциялық Сот адамнан күдікті ретінде немесе қорғалуға құқығы бар куә ретінде жауап алу негіздерінің нақты аражігінің жоқ екенін де атап өтеді, бұл процеске аталған қатысушылардың құқықтық мәртебесіндегі айырмашылықтарға байланысты жауап алынатын адамның құқықтарына нұқсан келтіруге алып келуі мүмкін.

Өз көзімен көргендер (куәлар), оның ішінде жәбірленушілер адамды қылмыс жасаған адам ретінде тікелей көрсететін жағдай сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамға мұндай адамнан күдікті ретінде не қорғалуға құқығы бар куә мәртебесінде өз қалауы бойынша жауап алуға мүмкіндік береді. Бұл ретте ҚПК-де жол берілетін қалаудың нақты өлшемдері, шекарасы мен шарттары айқындалмаған, бұл құқық қолданушыға оны өз бетінше интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, заң шығарушы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қандай мерзімде және қандай мән-жайлар туындаған кезде қорғалуға құқығы бар куәні күдікті мәртебесіне ауыстыратынын немесе керісінше оны өз құқықтары мен мүдделерін немесе өкілдік ететін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын қылмыстық процеске қатысушылар тобынан шығаратынын айқындамаған.

«ҚР кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару кодекстерін оңтайландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңының жобасында қорғауға құқығы бар куә мәртебесін өзгерту тәртібі, оның адвокат-қорғаушысының тағайындалуы бойынша мемлекет кепілдік берген қатысу жағдайлары туралы нормалар көзделген.

3.5. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 1 маусымдағы № 18-НҚ нормативтік қаулысы Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын қылмыстық іс жүргізу құқығының көздеріне жатқызатын ҚПК-нің 1-бабының екінші бөлігін түсіндіру тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырады.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты түсіндіру – заңнамаға түсіндірме берудің негізгі нысаны деп атап өтеді. Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларының мазмұны қолданыстағы құқыққа ресми түсіндірме беру ретінде сот практикасы мәселелері бойынша *заңнамаға түсіндірме берудің барлық түрін* қамтуы мүмкін. Нормативтік қаулылар қабылдау арқылы сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірулер бере отырып, Жоғарғы Сот өз құзыреті шегінде құқықшығармашылық процеске қатысады, қолданыстағы құқықты қалыптастырудың маңызды буыны болып табылады, соттардың құқықты қолдануына айтарлықтай ықпалын тигізеді. Жоғарғы Соттың *жалпыға міндетті нормативтік қаулылары* сот практикасының біркелкілігіне, сот төрелігінің тиімділігіне және сапасын арттыруға, сот шешімдерін қабылдау кезінде дәлелдемелердің анықтығын қамтамасыз етуге, сот практикасына ғылыми жетістіктерді енгізуге, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, халықаралық құқықты дамушы ұлттық құқық жүйесіне ендіруге жәрдемдеседі.

Көптеген елдерде жоғары сот органдары әртүрлі нысанда (қаулылар, түсіндірулер, практиканы қорыту) жүзеге асыратын, заңнаманы және оны қолданудың сот практикасын түсіндіру – заңнаманың көп деңгейлі сипаты мен салалық өзіндік ерекшелігін, құқық эволюциясын, қоғамдық өмір мен құқықтық қатынастардың динамикасын ескеретін жүйелі талдаудың күрделі процесі. Соттардың заңнаманы қолдану практикасы мәселелері бойынша заңнаманы түсіндіру процесінде Жоғарғы Сот әртүрлі санаттағы істерді қарау жөнінде *қорыту* жасайды, нормативтік құқықтық актілердің *жалпы және абстрактылы ережелерінің мәнін*, ұғымның біріздендірілуі сот практикасы үшін маңызды болатын, заңнамада жеткілікті түрде айқындалмаған кейбір *баға беру ұғымдарын нақтылайды*, *тәптіштейді*, соттар қолданатын құқықтық нормалардың ықтимал коллизияларын шешеді, типтік жағдайларға қатысты нормаларға *түсіндірме беру үлгісін жасайды*. Сот практикасы мәселелері бойынша түсіндіру барысында сот жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін, сондай-ақ адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін, жекелеген жағдайларда, *нақтылайтын құқықтық нұсқамалар*, мысалы, соттардың істерді қарауының кейбір ұйымдастырушылық, рәсімдік мәселелері бойынша, жаңа ғылыми-техникалық әзірлемелерге негізделген дәлелдемелерді пайдалану туралы нұсқамалар жасалуы мүмкін.

Конституциялық Сот өз шешімінде Жоғарғы Соттың сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірмелері Конституцияға, заңдарға қайшы келмеуге және мемлекеттің басқа да жоғары органдарының құзыретінің шекарасын кесіп өтуге, сондай-ақ Конституцияның 39-бабы 1-тармағының шегінде жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын шектемеуге тиіс екенін көрсетті.

3.6. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 14 шілдедегі № 21-НҚ нормативтік қаулысында қылмыстық құқық бұзушылық түріне және қылмыстар санатына қарамастан кассациялық сатыға қол жеткізуді қамтамасыз етуді ұсынылды. Бұл ретте заңды күшіне енген сот актісін жергілікті соттардың қызметін тиісінше ұйымдастырған кезде кассациялық тәртіппен өзгерту айрықша жағдайларда жүзеге асырылуға тиіс. Сот шешімдерін кассациялық сатыда қайта қарау негіздерінің айрықша сипаты сот шешімдерінің, үкімдері мен өзге де қаулыларының тұрақтылығы, кесімділігі және барлық соттар мен судьяларға ортақ және бірыңғай болып табылатын сот төрелігі қағидаттарын арасында ақылға қонымды теңгерімді қамтамасыз етуге тиіс.

2024 жылғы 21 қарашадағы № 136-VIII заңмен Қылмыстық істер бойынша кассациялық іс жүргізу сатысынан заңды күшіне енген сот актілерін қайта қарау туралы өтінішхатты алдын ала қарау институты алынып тасталды (ҚПК-нің 490 және 491-баптары). 2025 жылғы 1 шілдеден бастап Астана қаласында Жоғарғы Соттан оқшауланған, бірақ жергілікті соттарға ұйымдық және аумақтық кірмейтін дербес сот инстанциясы – қылмыстық істер жөніндегі кассациялық сот жұмыс істейді. Тұтас кассация енгізілді, сот ісін жүргізудің барлық түрлері бойынша кассациялық қайта қараудың бірыңғай қағидалары

белгіленді. Кассациялық сатыда сот бұйрық, келісу ісінде, сондай-ақ қысқартылған тәртіппен қараған қылмыстық істерді ғана қайта қарауға болмайды. Кассациялық сатыда қылмыстық істерді қарау мерзімдері ақылға қонымды мерзімде, бірақ алты айдан аспайтын мерзімде жүзеге асырыла бастады.

Жоғарғы Соттың рөлі өзгертілді, оның негізгі мақсаты сот практикасын зерделеу, жалпылау және түсіндіру, құқық нормаларын сот арқылы түсіндірудің біркелкілігін қамтамасыз ету, сондай-ақ сот төрелігін жүзеге асыру кезінде заңдылықты сақтау мәселелері болды.

Сонымен қатар, үздіксіз кассация және болжамды шамадан тыс жүктемелер кезінде кассациялық сатыдағы судьяның жай-күйінде жергілікті соттардың құқық нормаларын түсіндіруде және қолдануда біркелкілікті қамтамасыз ету мақсатында сот практикасын ғылыми негізделген жалпылау үшін уақыт пен мүмкіндік болады деп болжауға болады?

ҚР Жоғарғы Соты құқық нормаларын соттық түсіндіру ретінде жалпыға міндетті және кіретін нормативтік қаулыларды Қылмыстық-процестік құқық көздерінің жүйесіне қабылдау арқылы сот практикасын зерделеу, қорыту және түсіндіру бойынша өзінің айрықша өкілеттіктерін қаншалықты тиімді пайдаланатын болады?

Жалпы юрисдикцияның кассациялық соттары мен Жоғарғы Сот арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажыратуды ескере отырып, соңғысының маңыздылығы оның құқық нормаларын біркелкі сот арқылы түсіндіруді талап ететін құқықтық жағдайларды қарау мүмкіндігімен анықталатын сияқты. Кассациялық саты соттардың жергілікті соттардың сот актілерінің материалдық және процестік құқық нормаларына, жоғары сот сатысының нормативтік қаулыларына сәйкестігімен айқындалатын құқық нормаларын біркелкі қолдануының кепілі болып табылады. Демек, эталондық қылмыстық істер мен іс жүргізу актілері құқық қолданушы үшін тек ұсынымдық сипатқа ие болуы мүмкін, бағдарлау қасиетінің үлгілерінің рөлін атқарады.

3.7. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 14 шілдедегі № 22-НҚ нормативтік қаулысы кәсіби жарамсыздығына байланысты атқаратын лауазымының сай келмейді деген теріс себеппен өкілеттігінің тоқтатылуына байланысты құқықтық салдарлар шектелді. Олар қызметтен босатылған судья үшін «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заң шеңберінде ғана болуға тиіс, ал көрсетілген себеппен судья лауазымынан босатылған азамат өзге де салаларда, оның ішінде мемлекеттік қызметте еңбек ету бостандығына конституциялық құқығын іске асыра алады.

3.8. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 14 шілдедегі № 23-НҚ нормативтік қаулысында қылмыстық процестегі сот актілерінің преюдициясына қатысты (ҚПК-нің 127-бабының екінші бөлігі) құқықтық ұстанымды айқындалды, оған сәйкес азаматтық істер бойынша сот шешімдерінің преюдициалдық маңызы құқықтық қатынастардың (мүліктік және (немесе) олармен байланысты жеке

мүліктік емес не жария қатынастарға қатысушылардың тең болуына негізделген) сипатына қарай айқындалады және сот ісін жүргізудің өзге де түрі бойынша дәлелдемелік базаны алмастырмайды. Азаматтық-құқықтық жауаптылықты қолданудың құқықтық мүмкіндігі, жария-құқықтық жауаптылықпен қатар, жария және жеке мүдделер теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған.

3.9. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 20 шілдедегі № 24-НҚ нормативтік қаулысында ҚПК-нің 80-бабының екінші бөлігі төмендегідей түсіндірмеде Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келеді деп танылды: құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкерін, егер осы қызметкер іске мүдделі емес адам болып табылса, дәлелдемелерді жинауға, зерттеу мен бағалауға жәрдем көрсету үшін қажетті арнайы білімі мен құзыреті болса, маман ретінде тартуға жол беріледі. Мұндай бөлімшенің функционалдық мақсаты Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына жоғары қадағалауды, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді және сотта мемлекеттік айыптауға қолдау көрсетуді жүзеге асырмай, қызметкерлерінің арнайы білімі мен құзыреті негізінде зерттеулер жүргізу болуға тиіс.

3.10. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 17 тамыздағы № 25-НҚ нормативтік қаулысына сәйкес облыстық немесе оған теңестірілген сот тергеу судьясы қаулысының заңдылығы мен негізділігін тексергеннен кейін оның заңды күшіне енуін, сондай-ақ тергеу судьясының қаулысын кассациялық тәртіппен қайта қаралуы мүмкін сот актілері қатарынан алып тастауды әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалу құқығын шектеу ретінде қарастыруға болмайды. Заң шығарушы тергеу судьясының актілеріне жоғары тұрған сотқа шағым жасау мүмкіндігін көздей отырып, аталған сот актілері аралық болып табылатындығын, істерді мәні бойынша шешпейтінін және қылмыстық іс бойынша қабылдануға жататын қорытынды шешімнің мазмұнына әсер етпейтінін негізге алды. Тергеу судьясының шешіміне шағымдану шегі шағымдану құқығын теріс пайдалануды болдырмау және шағымды шешуді және сот актісін орындауды жеделдету мақсатында белгіленген. Бұл тәсіл процестік тиімділік, сот қорғау құралдарын пайдалануда үнемдеу талаптарына сай келетін, сот талқылауын созу немесе негізсіз қайта бастау мүмкіндігіне жол бермейтін, тергеу судьясының сот актілерін қайта қараудың институционалдық және рәсімдік шарттарын белгілейді.

Қылмыстық істі басты сот талқылауына дайындау сотқа дейінгі іс жүргізудің негізгі мақсаты болып табылады. Сондықтан қылмыстық процесті жүргізетін органдардың әрекеттері мен шешімдерінің заңдылығын тексеру негізінен істі кейіннен сотта мәні бойынша қарау кезінде жүзеге асырылады.

3.11. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 25 қыркүйектегі № 29-НҚ нормативтік қаулысы. Конституциялық Сот үкімді орындау сатысында қорғаушының сотталған адамның мүддесі үшін өтінішхаттар келтіруге процестік құқығы шектелгенін көрсетті. ҚПК-нің 482-бабына сәйкес қорғаушыға сотталған адамды қорғау үшін жазаны орындайтын мекеменің немесе органның сотталған адамның

құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) (орыс тіліндегі редакцияда: және шешімдеріне), сондай-ақ прокурордың үкімді орындауға байланысты мәселелер жөніндегі шешімдеріне не прокурордың осыған ұқсас шағымдарды қанағаттандырудан бас тартуына сотқа шағым жасауға өкілеттік берілмейді.

Практикадағы бұл құқықтық олқылық адвокаттың сотталған адам өзіне берген, сенім білдірушінің атынан шағым келтіру өкілеттігін қамтитын сенімхат негізінде сотталған адамның атынан шағым беру арқылы сотталған адамға заң көмегін көрсетуімен толықтырылады.

Сотталған адам кәмелетке толмаған болып табылатын және іске оның заңды өкілі қатысатын жағдайларды қоспағанда, ҚПК-де қылмыстық процеске қатысушылар қатарында сотталған адамның өкілі сияқты процестік фигура көзделмейді. Ең алдымен азаматтық құқыққа тән сенімхат бойынша өкілдік ету институтын қылмыстық процесте қолдану бұл жағдайда сотталған адамның құқықтарын қорғау үшін ҚПК-де арнайы нормалар болмағандықтан адвокаттар қолданатын мәжбүрлі шара болып табылады.

Соттың үкімді орындау сатысындағы қызметі, сол сияқты басқа да сатылардағы қызметі қылмыстық процестің бірыңғай қағидаттарына негізделген және қылмыстық сот ісін жүргізудің жалпы міндеттеріне қол жеткізуге бағытталған. Үкім заңды күшіне енгеннен кейін сотталған адамға білікті заң көмегінің көлемін саралау объективті емес және ақылға қонымсыз, қылмыстық процестің қағидаттарына, заңдарға қайшы келеді, Конституциямен кепілдік берілген білікті заң көмегін алу құқығын бұзады. Тиісінше, қорғаушы кассациялық іс жүргізуде және үкімнің орындалу сатысында сотталған адамның құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыруға құқылы емес, ал заң көмегін көрсететін адвокаттың басқа құқықтық мәртебесі болуға тиіс, бірақ бұл ҚПК-де көзделмеген.

3.12. Конституциялық Соттың 2023 жылғы 6 желтоқсандағы № 36-НҚ нормативтік қаулысы. Конституциялық Сот мемлекет судьяға Конституцияға, заңдарға және өзінің ішкі нанымына негізделген шешімдерді еркін қабылдауына кедергі келтіретін кез келген құқыққа сыйымсыз ықпал ету мүмкіндіктеріне жол бермейтін сот төрелігін іске асыру және сот билігін ұйымдастыру жағдайларын қамтамасыз етуге міндетті деп есептейді. Судьялардың өкілеттіктерін тоқтатудың немесе тоқтата тұрудың негіздері мен рәсімдері судьялардың тәуелсіздігі туралы конституциялық қағидаттың іске асырылуын қамтамасыз етуге тиіс.

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңның 39-бабының 3-тармағымен судья судьялық қате жасағаны, сондай-ақ сот актісінің күшін жойғаны немесе оны өзгерткені үшін жауаптылықтан босатылады. Бұған материалдық және (немесе) процестік құқық нормалары елеулі түрде бұзылған кезде жоғары тұрған сот сатысының сот актісінде көрсетілген заңды өрескел бұзу фактісі кірмейді.

«Заңды өрескел бұзу» ұғымы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1998 жылғы 14 мамырдағы № 1 нормативтік қаулысында қамтылады. Сонымен бірге

судьяны елеулі құқықтық салдарды көздейтін жауаптылыққа тарту негізі ретінде «заңды өрескел бұзу» ұғымының мазмұны, Конституциялық Соттың пікірінше, заң деңгейінде белгіленуге тиіс.

Төмен тұрған сатыдағы сот тарапынан заңның өрескел бұзылуын Конституцияның 76-бабы 3-тармағының ережелері ескеріле отырып, жоғары тұрған сот сатысының актісінде көрсету судьяның жұмыс сапасына баға беруге міндетті күш береді және судьяға қатысты тәртіптік іс жүргізу қозғалғанға дейін оның кінәсін айқындайды. Конституциялық Сот жалпы алғанда, судьяның конституциялық мәртебесін ескере отырып, оның жұмысының сапасына өзге сот актісінде емес, нақты істер бойынша жоғары тұрған соттардың қорытынды шешімдерінде баға берудің өзі сот талқылауы нысанасына кірмейді деп айрықша атап өтеді. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының процестік заңнамасында судьяға осы сатыда құқықтық қорғанудың тиісті құралдарын, оның ішінде сотта шағым жасау құқығын пайдалану мүмкіндігі берілмейді.

Жоғарыда аталған ережелер «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2024 жылғы 5 шілдедегі № 109-VIII Конституциялық заңға түзетулерге негіз болды.

3.13. Конституциялық Соттың 2024 жылғы 24 сәуірдегі № 42-НҚ нормативтік қаулысы. ҚПК-нің 340-бабының үшінші дау атылып отырған бөлігі, айыптау тарапынан айырмашылығы, бірінші сатыдағы сот алдында қылмыстық істі басты сот талқылауы сатысынан (БСТ) қаралып отырған істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізілетін басқа қылмыстық іспен біріктіру туралы мәселені шешу үшін қорғаушы тараптың БСТ тағайындау сатысын алдын ала тыңдау кезеңіне ауыстыру туралы өтінішхатын қанағаттандырудан бас тартылады.

Конституциялық Сот атап өткендей, Заң шығарушының қаралып жатқан істі басқа қылмыстық іспен біріктіру, егер басқа адамдардың әрекеттері қаралып жатқан іспен байланысты болса және жаңа адамдарға қатысты істі бөлек қарау мүмкін болмаса, басқа адамдарды қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселелерінде бастама жасауды айыптаушы тарапқа бекітіп беруі объективті факторларға негізделген. ҚПК-де көзделген басты сот талқылауының шегін айқындау тәртібі (прокурордың қылмыстық істі соттылығы бойынша сотқа жіберуі, ал жекеше айыптау істері бойынша – жәбірленушінің адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту туралы шағымды сотқа жіберуі) қылмыстық процестің табиғатына, қылмыстық қудалауды қорғаудан бөліп алу, яғни онда айыптаушы және қорғаушы тараптардың рөлдерін бөлу қағидатына сәйкес келеді.

Конституциялық Сот аталған норманың Негізгі Заңға сәйкескелмейді деп танығаң жоқ, өйткені, қылмыстық істерді қарау кезінде БСТ-ның шегі осы нақты талқылаудың нысанасын айқындайды және сол арқылы сотталушының қорғалу құқығын іске асыруды қамтамасыз етеді, өйткені оған қандай іс-әрекет жасауда өзіне айыптау тағылып отырғанын білуге мүмкіндік беріледі. Айыптаушы тараптың БСТ-ның шегін дәлме-дәл айқындауы қорғаушы тарапқа процсетің

жарыспалылық бастамалары шеңберінде сот процесіне уақтылы дайындалуға мүмкіндік береді.

ҚПК-нің 340-бабының үшінші бөлігінде көзделген, тиісті өтінішхатта көрсетіліп, негізгі мәнге ие болатын айыптаушы тараптың бастамасы сотталушының немесе сот қарап жатқан іс бойынша сотталушы мәртебесіндегі емес өзге адамның құқықтық жағдайының ықтимал нашарлауының объективті факторына, сондай-ақ процеске қатысушылардың қылмыстық-процестік құқықтарын бөлуге негізделеді. Сонымен бірге, осы норманың құрылымы процеске басқа қатысушылардың, оның ішінде қорғаушы тараптың ұстанымын да ескеруге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге Конституциялық С от заң шығарушының назарын прокурордың айыпталушыны сотқа беру сатысын (кезеңін) ішінара негізсіз жоюға аударды. ҚПК-нің қолданыстағы редакциясында сотқа берудің процестік сатысы жеке регламенттелмейді. Айыпталушы сотқа тергеп-тексеру аяқталып, айыптау актісі жасалған қылмыстық іс шеңберінде ғана беріледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру айыптау актісі жасалмай аяқталған жағдайларда, прокурор айыпталушыны сотқа беру туралы мәселені формальды түрде шешпей, қылмыстық істі сотқа жібереді.

Сонымен бірге, Конституциялық Сот дау айтылып отырған қылмыстық-процестік норманың редакциясында айыптаушы тараптың қаралып жатқан істі басқа қылмыстық іспен біріктіру, басқа адамдарды қылмыстық жауаптылыққа тарту қажеттігі туралы өтінішхатына қатысты соттың процеске қатысушылардың пікірлерін қаншалықты ескеретіні жеткілікті түрде анық емес деп атап өтеді. ҚПК-нің 7-бабының 2) тармағында берілген түсіндіруді ескере отырып, «айыптаушы тарап» деген жалпыланған ұғымды ҚПК-нің 340-бабының үшінші бөлігінде пайдалану тиісті өтінішхат субъектілеріне қатысты әртүрлі құқық қолдануға жол беруі мүмкін[553].

3.14. Конституциялық Соттың 2024 жылғы 4 мамырдағы № 43-НҚ нормативтік қаулысы. Өтініш субъектісі күдікті ретінде оның жауап алу хаттамасының көшірмесін алуға заңнамалық тыйым салуға дау айтты, бұл оның пікірінше, өз құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, білікті заң көмегін алуға, оның құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен танысуға конституциялық құқықтарды іске асыруда негізсіз кедергілер туғызады. Сонымен қатар, ҚІЖК сәйкес қылмыстық істің барлық материалдарымен танысу, одан кез келген көлемдегі кез келген мәліметтерді жазу, белгілі бір мәліметтерді қоспағанда, ғылыми-техникалық құралдардың көмегімен *көшірмелерін алу* құқығын күдікті мен қорғаушы *сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін* ғана пайдалана алады.

Конституциялық Сот заң бойынша күдікті мен қорғаушысы *сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталғанға дейін* процестік құжаттардың және шешімдердің шектеулі түрінің көшірмелерін түсіруге немесе алуға құқылы екенін атап өтті. Бұларға күдіктінің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің және процестік әрекеттердің хаттамалары кірмеген.

---

553 А.Н. Ахпанов. Қылмыстық істі бас сот талқылауы сатысынан алдын ала тыңдау кезеңіне қайтару кезіндегі тараптардың тең құқылығы туралы. // ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы. - 2024. – № 2 (77). – 201-209 б.

ҚПК-нің 64 және 70-баптарының нормаларында өтініш беруші көрсетіп отырған құқықтың болмауы күдіктіні қорғауды жүзеге асыруға және оның білікті заң көмегін алуына кедергі болып табылмайды. Өтініш беруші дау айтып отырған ҚПК нормалары мәні бойынша шектеу сипатына емес, оң сипатқа ие. Адвокаттың хаттамаларда қамтылған ақпаратты заңдарында тыйым салынбаған кез келген тәсілмен тіркеп алуға құқығы бар. Қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын орган және оның лауазымды адамдары күдікті қорғаушысының оларда қамтылатын ақпаратты көшірме жасау арқылы тіркеп алуына кедергі жасауға құқылы емес.

Конституциялық Соттың пікірінше, баяндалған мән-жайларда өтініш беруші дау айтып отырған ҚПК-нің нормалары адамның және азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірмейді.

Күдікті мен қорғаушысының тергеп-тексеру аяқталғанға дейін қылмыстық істің барлық материалына қолжетімділігін шектеу тергеп-тексеру мақсаттарына қол жеткізу қажеттігімен және куәларға құқыққа сыйымсыз ықпал ету не айғақтарды күні бұрын ашу арқылы тергеп-тексеруге кедергі жасау мүмкіндігін болғызбаумен түсіндіріледі. Алайда, күдіктінің өзінің айғақтары жазылған тергеу әрекеттері хаттамаларының күдікті мен қорғаушысының тергеп-тексеру барысында процестік құжаттардың көшірмесін алуы үшін қолжетімді тізбеде болмауына, Конституциялық Соттың пікірінше, қорғалу құқығын қамтамасыз ету немесе білікті заң көмегін алу тұрғысынан жеткілікті негіздеме жоқ.

3.15. Конституциялық Соттың 2024 жылғы 29 мамырдағы № 45-НҚ нормативтік қаулысы. Бас Прокурордың өтінішхатында КПК-ге сәйкес кепіл қолдануды, лауазымнан уақытша шеттетуді, мүлікке тыйым салуды, жақындауға тыйым салуды, қарап-тексеруді, тінтуді, алуды, мәжбүрлеп куәландыруды, мәйітті эксгумациялауды, жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуді және оларды жүргізу мерзімдерін ұзартуды, жеке тінтуді, үлгілерді мәжбүрлеп алуды, күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптамалар жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыруды санкциялау мәселелерін қарау кезінде тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын орган берген материалдар негізінде прокурордың қатысуынсыз шешім қабылдайтыны көрсетілген.

Осылайша, тергеу судьясы аталған шешімдерді қабылдаған кезде прокурор сотта мемлекеттің мүддесін білдірмейді. Тергеу судьясы бірқатар тергеу әрекеттері мен қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялау мәселелерін қараған кезде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органның лауазымды адамдарының пікірімен ғана шектеледі.

Сонымен қатар, прокуратура сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді деген конституциялық ереже Конституцияның бірінші редакциясында бекітіліп, өзгермей келеді. Конституциялық Сот Конституцияның 83-бабы 1-тармағының қолданыстағы редакциясы прокуратураға мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асыруды жүктейтініне назар аударады. Прокуратура қызметіндегі мұндай акцент

сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында прокурор рөлін күшейту бөлігінде қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелерін заңнамалық реттеу кезінде міндетті түрде ескерілуге тиіс.

Конституциялық Сот прокуратура қызметінің конституциялық тұрғыда айқындалған барлық бағыттары тап осы қылмыстық процесте тығыз үйлесімділікте көрінетінін атап өтті. Тергеу сотының енгізілуімен прокурордың сотта мемлекет мүдделерін заңда белгіленген нысандарда және шекте білдіру жөніндегі конституциялық функциясы тергеу сотының тергеп-тексеру процесіндегі қызметіне байланысты сатыда да жүзеге асырылады. Сот ісін жүргізуде прокуратура қызметінің конституциялық тұрғыда айқындалған бағыттарының ерекшелігі – ол мемлекет мүдделерін кешенді түрде білдіруді, оның ішінде мемлекеттік органдардың жекелеген лауазымды адамдарының қызметі салдарынан адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы ықтимал жағдайларда мемлекет мүдделерін білдіруді мақсат етіп қояды.

Сот билігінің азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, ҚР халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз ету жөніндегі конституциялық миссиясы қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде прокуратураның мемлекет атынан заңда белгіленген шектерде және ел аумағында заңдылықтың сақталуын жоғары қадағалау нысандарында жүзеге асыру жөніндегі қызметінің конституциялық белгіленген бағытымен тығыз байланысты. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары жүзеге асыратын әрекеттер мен рәсімдерге сот бақылауын және жоғары қадағалауды регламенттейтін, заңдарда белгіленетін құқықтық нормалар мен институттар жиынтығы олардың заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Конституциялық Сот сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысына қатысты прокуратура қызметінің конституциялық тұрғыда айқындалған бағыттарының жүйелі өзара байланысын назарға ала отырып, адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеуге байланысты тергеу әрекеттері мен қылмыстық-процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялау туралы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары бастама жасаған мәселелерді қарау кезінде прокуратураның сотта мемлекет мүдделерін білдіру жөніндегі айрықша конституциялық функциясына баға берді. Конституциялық Сот қазіргі кезде прокуратураның тергеу сотында мемлекет мүдделерін білдіру жөніндегі қызметі заңнамалық тұрғыда жеткілікті регламенттелмегенін атап өтеді, бұл сот санкциясына дейін конституциялық құқықтар мен бостандықтарды бұзу мүмкіндігінің алдын алуға ықпал етпейді. Осыған байланысты Конституциялық Сот адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету мақсатында тергеу сотының қызметін құқықтық реттеуді жетілдіру және сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында прокуратураның конституциялық функцияларын барынша толық іске асыруға қол жеткізу мәселелерін қарауды ұсынды[554].

554 А.Н. Ахпанов, Л.В. Головко ҚР Конституциялық Соты прокуратураның тергеу сотында мемлекет мүдделерін білдіруі туралы // ҚР Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы.- 2024. – № 3 (78). – 148-161 б.

3.16. Конституциялық Соттың 2024 жылғы 5 шілдедегі № 47-НҚ нормативтік қаулысында қылмыстық процестегі преюдиция туралы мәселе қаралды, оған сәйкес қылмыстық қудалау органы қаулысының сол күдік бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату туралы қаулыдан басқа сот үшін міндетті күші болмайды.

ҚПК-де көзделген негіздер болған кезде сотқа дейінгі тергеп-тексеру оны толық тоқтатумен не жекелеген күдіктілерге (айыпталушыларға) қатысты қылмыстық қудалауды тоқтатумен аяқталуы мүмкін. Бұл шешімнің тергеу соты үшін міндетті күші болмайды және ол сот бақылауын жүзеге асыру шеңберінде күшін жоя алады.

Дәлелдеудің арнайы қағидалары шеңберінде ҚПК-нің 16-тарауына кіретін 127-бап процестік үнемдеу мақсатында дәл сол адамдарға қатысты бұрын басқа іс бойынша белгіленген фактілерді дәлелдеуден және құқықтық бағалаудан босатуды көздейтін преюдиция мәселелерін реттейді. ереже республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар сот актілерінің заңдық күшіне негізделген (3-тармақ Конституцияның 76-бабы).

Конституциялық Сот ҚПК-нің 127-бабының төртінші бөлігінің ережелері сот актілеріне қатысты преюдиция институтына жатпайды деп санайды. Көрсетілген бөлікте қамтылған қылмыстық қудалауды тоқтату туралы қаулыға қатысты дәл сол күдік бойынша ҚПК-нің 35-бабы бірінші бөлігінің 8) тармағына қатысты тек құқықтық маңызы бар және осы тармақпен нормативтік бірлікте қолданылуы тиіс.

Адамға қатысты сол күдік бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату туралы қылмыстық қудалау органының күші жойылмаған қаулысының болуы іс бойынша іс жүргізуді болдырмайтын мән-жайларға жатқызылды, ол сондай-ақ адамды сол бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін қайтадан қылмыстық жауаптылыққа тартуға жол бермеу қағидатынан туындайды (Конституцияның 77-бабы 3-тармағының 2) тармақшасы, ҚПК-нің 20-бабы). ҚПК-нің 35-бабының талаптары қылмыстық процесті жүргізетін барлық органдарға қатысты және сотқа дейінгі және сот сатыларында сөзсіз сақталуы тиіс. Бұл жағдай сотталушыға қатысты сот талқылауын жүргізуге сөзсіз кедергі болып табылады.

Қылмыстық қудалау органының адамға қатысты қылмыстық істі сот төрелігін іске асыру сатысына дейін жеткізуден бас тартуға қатысты, заңдық күшін сақтайтын қаулыда, оның ішінде сот ісін жүргізуде білдірілген түпкілікті тұжырымдалған ұстанымын өзгерту осы органның құзыретінің аясына кіреді. Бұл айыптау шегін қайта қарау, айыпталушының одан заңда көзделген барлық құралдармен қорғалу құқығын сақтай отырып, жаңа айыптауды тұжырымдау қажеттігіне алып келеді.

Сонымен бірге Конституциялық Сот ҚПК-нің 127-бабы төртінші бөлігінің редакциясында нормада ондағы көзделген ерекшелік қолданылатын субъект (сотталушы немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеру орбитасына тартылған барлық адамдар) нақтыланбағанын көрсетті. Қаулының күшіне енгені көрсетілмеген, ал ҚПК-нің 127-бабының алдыңғы бөліктерінде бұл сот актілеріне қатысты көрсетілген. Мазмұны барлық соттарды, оның ішінде қылмыстық қудалау органдары

қаулыларының күшін жоюға уәкілеттік берілген тергеу соттарын қамтитын «сот» ұғымын интерпретациялау кезінде әркелкілік бар.

Конституциялық Соттың шешіміне сәйкес қылмыстық қудалау органы қаулысының сот үшін преюдициялық маңызы болмайды. «Нақ сол күдік бойынша қылмыстық қудалаудың тоқтатылғаны туралы қаулыдан басқа,» деген ескертпені іс бойынша іс жүргізуді болғызбайтын және өзіне қатысты қылмыстық қудалау органының нақ сол күдік бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату туралы Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 35-бабы бірінші бөлігінің 8) тармағына сәйкес қабылданған, күші жойылмаған қаулысы бар адамды соттауға жол бермейтін мән-жай ретінде түсіну керек.

Конституциялық Соттың құқықтық ұстанымы non bis in idem (лат. – «Бір нәрсе үшін екі рет емес»).

3.17. Конституциялық Соттың 2024 жылғы 9 қазандағы № 52-НҚ нормативтік қаулысында Конституциялық Соттың да, Конституциялық Кеңестің де бұрын қабылданған шешімдерімен салыстырғанда қылмыстық істердің аумақтық соттылығы туралы мәселе бойынша толық конституциялық-құқықтық ұстаным ұсынылды.

Өтініш субъектісі қылмыстық құқық бұзушылықтың басталуы мен аяқталуын оның құрамының элементтері мен жасалу сатыларын ескермей қарау заңдық тұрғыдан белгісіздік туғызады, соның салдарынан соттылықты өзгертуге адамның келісімінің міндеттілігі туралы сот төрелігінің конституциялық қағидатын бұзады деп есептейді.

Конституциялық Сот Конституция қылмыстық істердің сотталу түрлерін анықтамайды және бұл мәселені құқықтық реттеуді ҚПК нормаларымен заңнамалық реттеу саласына жатқызады дегенді негізге алады. Шынында да, Негізгі Заңда ешкімге оның келісімінсіз заңда көзделген соттылықты өзгерту мүмкін емес деп белгіленген. Сотталушының осындай келісімін алуды ескере отырып, әрқайсысының сот арқылы қорғалу құқығы істі соттың ерікті түрде таңдаған емес, тек заңға сәйкес айқындалған, яғни нақты істі қарау жөніндегі құзыреті Заңда бекітілген критерийлер негізінде белгіленетін соттың қарауын алдын ала айқындайды.

Сонымен қатар, қылмыстық істердің аумақтық соттылығы туралы нормаларда оларға қатысты қылмыстық қудалау жүзеге асырылатын адамдардың құқықтарында айырмашылықтар болмайды. Әрбір сот барлық соттар мен судьялар үшін ортақ және бірыңғай сот төрелігі қағидаттарына сәйкес орналасқан жеріне қарамастан сот төрелігін қамтамасыз етеді. Сондықтан ҚПК-нің қаралатын ережелері адам құқықтарын бұзбайды, өйткені аумақтық соттылықты анықтау ережелері қорғауға конституциялық құқықтарды, заң мен сот алдындағы барлығының теңдігін, сондай-ақ сотталушының келісімімен соттылықты өзгерту құқығын шектемейді.

Сонымен бірге, Конституциялық сот ҚПК-нің жетілдіруді қажет ететін бірқатар нормаларын анықтады: аумақтық соттылықтың аражігін ажырату мақсатын айқындау; соттың орналасқан жерін ескере отырып, бас сот талқылауы мен оның

қатысушыларының көпшілігі үшін жағдайларды қамтамасыз ету; жекелеген нормалардың редакциясының екіұштылығы.

3.18. Конституциялық Соттың 2024 жылғы 9 қазандағы № 53-НҚ нормативтік қаулысында ҚПК-нің 94-бабы бірінші бөлігінің 3) тармағы Конституцияның 13-бабының 3-тармағына сәйкестігі туралы өтініш қаралды, оған сәйкес қорғаушы, егер олар қорғалушымен мүдделері қарама-қарсы адамға заң көмегін көрсетіп жүрсе, сол сияқты мұндай адамдармен туыстық қатынастарда болса, қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатыса алмайды. Адвокаттың жақын туысы (әжесі) күдікті басқаратын қызметі қылмыстық іспен байланысты заңды тұлғаның клиенті болып табылатындығы негізінде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан адвокат шеттетілді.

Сонымен қатар адвокат пен азаматтың өзара қарым-қатынастары мәнмәтінінде білікті заң көмегін көрсету тараптардың өзара сеніміне негізделеді. Мұндай сенімді қамтамасыз етудің маңызды құралы адвокаттық құпияны сақтау болып табылады. Адвокаттық қызмет туралы заңда адвокатқа мүдделер қақтығысы болған кезде заңгерлік көмек көрсетуге тыйым салады, бұл оның іске қатысуына тыйыс салынады. Мұндай жағдайларда адвокат заң көмегін көрсетуге кедергі келтіретін мән-жайлардың туындауы салдарынан оны көрсетуге қатысудан бас тартуға және бұл туралы клиентке хабарлауға міндетті. Адвокат өзінің кәсіби қызметінде жеке мүдделерінің немесе басқа адамдардың мүдделері алдында сенім білдірушінің мүдделерін басымдық ретінде негізге алуға міндетті.

Конституциялық Сот мүдделер қақтығысын қоса алғанда, заңда белгіленген мән-жайлар болған кезде қорғаушыны қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттету Конституцияға қайшы келмейді, өйткені ол қылмыстық сот ісін жүргізудің әділдігі мен заңдылығын және іс бойынша дұрыс шешім қабылдауды қамтамасыз етуге бағытталған деп есептейді. Істің қолайлы нәтижесіне қол жеткізу үшін әрқайсысына адвокаттың (қорғаушының) көмегін оны өз бетінше таңдау және белгіленген талаптарға сәйкес келетін адвокаттар арасынан шақыру арқылы пайдалану құқығы беріледі.

Бұдан басқа, ҚПК-де қорғаушыны осы негіз бойынша шеттетуді қорғалушымен мүдделері қарама-қарсы адамның қандай да бір процестік мәртебесінің болуымен байланыстырмайды, қандай іс шеңберінде белгіленген қарама-қарсы мүдделер болуға тиіс екені, олардың сипаты мен білдіру дәрежесі нақтыланбайды.

Конституциялық Соттың пікірінше, қорғалушымен қарама-қарсы мүдделер адамдардың (айыптаушы және қорғаушы тараптар) процестік жағдайымен, зиянды өтеу туралы наразылықтармен және субъектілер мүдделерінің елеулі алшақтығын көрсететін басқа факторлармен байланысты болуы мүмкін. Сондықтан қорғалушымен мүдделері қарама-қарсы адамның (осы адамға процестік мәртебенің берілуіне қарамастан) жақын туыстары және туыстары болып табылатын адвокаттарды қорғаушылар қатарынан алып тастау қылмыстық процестің барлық қағидаттарын мүлтіксіз сақтай отырып, қылмыстық процестің міндеттеріне қол жеткізуге бағытталған.

Адвокаттың қорғалушымен (айыпталушымен) мүдделері қарама-қарсы бар адаммен (жәбірленушімен) туыстық қатынастарда болуы мүдделер қақтығысына байланысты адвокат пен оның клиентінің өзара қарым-қатынастарында қажетті сенім деңгейінің болуына күмән келтіреді, адвокаттық қызметтің сапасына теріс әсер етуі мүмкін, бұл қорғалу құқығы мен қылмыстық процестің іргелі бастауларының бұзылуының елеулі тәуекелдерін туғызады.Мұндай жағдайларда адвокаттың қылмыстық процеске қатысуға жіберілмеуі адвокатты мүдделер мен адамгершілік қағидаттарының коллизиялары жағдайында процестік қызметті жүзеге асыру міндетінен қорғай отырып, оның өзінің де мүдделеріне сәйкес келеді.

Конституциялық Сот мұндай түсіну кезінде адвокатты қорғалушымен мүдделері қарама-қарсы адаммен туыстық қатынастарда болуы негізінде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысудан шеттету Конституцияның 13-бабының 3-тармағында бекітілген әркімнің білікті заң көмегін алу құқығына нұқсан келтірмейді деп айқындады.

Осы негізгі тұжырымнан басқа, қорғаушыдан бас тарту (шеттету, өздігінен бас тарту) туралы Заңның нормаларын тұжырымдау кезінде кейбір редакциялық, семантикалық, стилистикалық дәлсіздіктерге назар аударылады.

Талғат Есенәліұлы СӘРСЕНБАЕВ –
Нархоз Университетінің
Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің директоры,
з.ғ.д., профессор

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК ЗАҢНАМАСЫНДА КОНСТИТУЦИЯ ИДЕЯЛАРЫН ДАМЫТУ

Қазақстан Республикасының Конституциясы елдің негізгі заңы ретінде Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасының дамуында басты бағдар болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының ҚПК эволюциясына жүйе құраушы ықпалы айқын көрініс табады.

Бүгін Қазақстанда «конституциялық құндылықтар» мен халықаралық-құқықтық стандарттарды толық ескеретін заманауи қылмыстық-процестік жүйесі қалыптасты деп айтуға негіз бар.

Тәуелсіздік алған жылдан бері екі Конституция – 1993 жылғы 28 қаңтардағы және 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы қабылданғанын айтып өту керек.

1993 жылғы Конституция – Қазақстанның тәуелсіздікті алғаннан кейінгі алғашқы ата заңы ретінде егеменді елдің құқықтық негізін қалады. Бұл

Конституцияда билік тармақтарының бөліну қағидаты бекітіліп, адам құқықтары мен бостандықтары жарияланды және халықаралық шарттардың басымдығы белгіленді. Ол екі жарым жылдай қолданылып, 1995 жылғы Конституция қабылданған сәттен бастап күшін жойды.

1995 жылғы Конституция бірнеше рет өзгерістер мен толықтыруларға ұшырағанын атап өткен жөн. Е.Э. Дүйсеновтің айтуынша, қолданыстағы Конституцияға 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 жылдары барлығы 1100-ден астам өзгеріс енгізілген.[555] 2022 жылы өткен республикалық референдум нәтижесінде 1995 жылғы Конституция ауқымды жаңғыртудан өтті.

1991 жылы Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың толыққанды субъектісі ретінде тәуелсіздігін жариялағанымен, ел аумағында 1998 жылғы 1 қаңтарға дейін 1959 жылғы 22 шілдеде қабылданған Қазақ КСР-інің, яғни кеңес дәуіріндегі Қылмыстық-процестік кодексі қолданыста болғанын айта кету керек. Тек 1997 жылғы 13 желтоқсанда Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық іс жүргізу кодексі қабылданып, 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді.

1997 жылы қабылданған ҚІЖК 1995 жылғы ҚР Конституциясының негізгі қағидаттарын ескере отырып, елдегі қылмыстық сот ісін демократиялық жаңғыру жолымен дамытуға бағытталған маңызды қадам болды.

1997 жылғы үлгідегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақ КСР ҚІЖК-ден түбегейлі ерекшеленді. Біздің ойымызша, басты және ең басты айырмашылық Қазақ КСР ҚІЖК, ең алдымен, мемлекет мүдделерін қорғау қағидаттарына негізделгені болды.

Қазақ КСР ҚІЖК, сол кезеңдегі басқа кеңес дәуірінен кейінгі мемлекеттердің қылмыстық-процестік заңнамасы сияқты, жекелеген зерттеушілердің пікірінше, күдікті мен айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін нақты шектей отырып, айыптауға жол берді.

Жеке авторлардың еңбектерінде (М.С. Строгович.,[556] А.М. Ларин[557], И.Л. Петрухин[558] және т.б.) 80-жылдардың ортасынан бастап КСРО-ның қылмыстық сот ісін жүргізу негіздерінің құқықтық мемлекет қағидаттарына сәйкес келмеу идеясының негізі қалана бастады. Қылмыстық-процестік заңнаманы күдіктінің/айыпталушының және қорғаушының процестік құқығын кеңейту жағына қарай өзгерту туралы дәлелдер келтірілді. Тергеу әрекеттерін жүргізу, мәжбүрлеу шараларын қолдану кезінде олардың құқықтарын қорғау үшін нақты жағдайлар жасау.

Қазір елестету қиын, бірақ Қазақ КСР-нің ҚІЖК бойынша сот, прокурор және тергеуші бір топты құрап, қорғаушы мен айыпталушы қарсы тарап ретінде әрекет ететін.

555 Е.Э. Дүйсенов. Белгілі ғалым туралы сөз / / ой. №6 (маусым). 2025. – 82-б.

556 М.С. Строгович. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности. М.: Наука, 1984.

557 А.М. Ларин .Презумпция невиновности. М.: Наука, 1982.; Ларин А.М. Уголовный процесс: структура права и структура законодательства. М.: Наука, 1985.

558 И.Л. Петрухин. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе. М.: Наука, 1989.

Әрине мұндай жағдайларда тараптардың тең құқылығы мен жарыспалылығы қағидатына сәйкес сот ісін жүргізу туралы айтуға да келмейді. Қылмыстық қудалау, қорғау және істі сот шешуі бір-бірінен бөлінбеді. Демократиялық мемлекеттің атрибуттары ретінде танылатын «жарыспалылық» тек ғылыми ұстаным деңгейінде ғана болды.

Сонымен қатар, санкция беру мәселелері (қамауға алу, тінту, почта-телеграф хат-хабарларын алу) тек прокурордың айрықша құзыретінде болды. «Сот санкциясы» деген ұғым мүлдем болмаған деуге болады. Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында ғана алдын ала тергеу және анықтау органдарының мәжбүрлеу шараларын қолдануын сот бақылауынт енгізу тақырыбында ғылыми зерттеулер жүргізіле бастады. Мұндай тақырыптағы алғашқы диссертациялардың бірі 1990 жылдардың ортасында қорғалды[559].

Қазақ КСР ҚІЖК бойынша қорғаушы іс материалдарымен танысқан сәттен бастап іске қатысуға жіберілетін. Қорғаушының қатысуына айып тағылған сәттен бастап тек кәмелетке толмағандардың істері бойынша, адам тартылған бап өлім жазасын қарастырған кезде және айыпталушы физикалық немесе психикалық кемістігіне ұшыраған кезде ғана рұқсат етілді. Күдікті мен айыпталушының өз құқықтарын қорғау және іске асыру бөлігіндегі құқықтары айтарлықтай шектеулі болғаны анық. Күдікті мен айыпталушының, сондай-ақ олардың қорғаушысының ҚР ҚІЖК 64-70-баптарында бекітілген құқықтардың ауқымды тізбесі болған жоқ.

Кінәсіздік презумпциясы сол кездегі құқық қорғау органдары басшылары тарапынан теріс қабылданатын.

Бұдан басқа Қазақ КСР ҚІЖК-нің айрықша белгісі – қылмыстық іс қозғау сатысының болуында, ол сүзгі рөлін атқарды және қылмыстық іс қозғауға негіз болған және белгілері болған кезде ғана қылмыстық іс қозғауға мүмкіндік берді. Қылмыстық істі қозғау кезеңінің орындылығы мен қажеттілігі туралы әр түрлі пікірталас жүргізуге болады.Бірақ тәжірибе қылмыстық сот ісін жүргізудің осы кезеңінде үлкен теріс қылықтарды көрсетті, өйткені ол тек сүзгіні орнатып қана қоймай, сонымен қатар өтініш берушілердің де, сот ісін жүргізуге қатысқан адамдардың да құқықтары бұзылды.

Сонымен қатар, Қазақ КСР қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес тергеуші прокурордың санкциясымен қоғамдық қауіп төндірмейтін қылмыстар бойынша қылмыстық істі тоқтатуға және кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның қарауына жолдауға құқылы болды. Бұл жағдай сот шешімі шықпай тұрып-ақ адамның кінәлі деп танылуына әкеліп, оған қатысты оған қатысты кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссия немесе жолдастық соттар соттың орнына тиісті шешім қабылдайды деген сөз.

Әрине, мұндай тәжірибе құқықтық мемлекеттің деңгейі мен мәртебесіне сәйкес келмеді. Сондықтан 1991 жылы Қазақстан Республикасының Бас прокуроры

559 О.И. Цоколова. Применение органами предварительного следствия и дознания мер процессуального принуждения под судебным контролем. Реферат. дисс. заң.ғыл.канд. М., 1995.

Ж.Тұяқбайдың алдын ала тергеу барысында істі жолдастық соттардың немесе кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның қарауына жіберуге байланысты қылмыстық істерді тоқтатуға тыйым салатын бұйрығы шықты. Тиісінше, еліміздің барлық прокурорлары алдын ала тергеу органдарына көрсетілген негіздер бойынша қылмыстық істерді тоқтатуға бір мезгілде тыйым салды. Әрине, мұндай шешім мен тәсіл құқықтық мемлекет деңгейіне сәйкес келді. Алайда мәселені шешу тәсілі белгілі бір түсінбестік тудырды. Шын мәнінде, заңға тәуелді нормативтік акт – ҚР Бас Прокурорының бұйрығы елдің кодификацияланған Заңы нормасының қолданылуына тыйым салды. Нормативтік құқықтық актілердің иерархиясы тұрғысынан бұл нонсенс болып табылады. Екінші жағынан, бұл кезең – Кеңес Одағы заңдарының ұлттық мүдделер ескеріле отырып, тексеріліп және қайта қаралып жатқан кезең еді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелерін ескере отырып әзірленді және қабылданғандығын атап өту қажет.

Қазақстан Ресубликасының Конституцияның 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратыны, оның ең қымбат қазынасы – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екені белгіленген.

Осыған байланысты қылмыстық процестің міндеттері – Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу, оларды бейтараптықпен, тез және толық ашу, тергеп-тексеру, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауаптылыққа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану, адамдарды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық құқық бұзушылықтардан қорғау ретінде айқындалды. Бұл ретте қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, оның құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, ал кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда, оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға ықпал етуге тиіс (ҚР ҚПК-нің 8-бабы).

Демек, қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі мақсаты (міндеті) жәбірленушілердің құқықтарын қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, сондай-ақ жеке тұлғаны негізсіз айыптаудан, соттаудан, құқықтар мен бостандықтарды шектеуден қорғау болып табылады.

1995 жылғы Конституция «Соттар және сот төрелігі» бөлімінде (75-79-баптар) Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік заңын қалыптастыру үшін негіз қалап қана қоймай, елдің қылмыстық-процестік құқығы қағидаттарына елеулі ықпал еткен, сонымен қатар сөзбе-сөз жаңғыртылған қылмыстық сот төрелігі қағидаттарының тұтас тізбесін бекітті. Демек, қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі мақсаты (міндеті) жәбірленушілердің құқықтарын қылмыстық қол

сұғушылықтан қорғау, сондай-ақ жеке тұлғаны негізсіз айыптаудан, соттаудан, құқықтар мен бостандықтарды шектеуден қорғау болып табылады.

Атап айтқанда:

1) Ең алдымен, кінәсіздік презумпциясы қағидаты (ҚР Конституциясы 77-бабының 3-тармағының 1) және 6) тармақшалары), ол адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептелетіні айқындады және бұл айыпталушыны өзінің кінәсіздігін дәлелдеу міндетінен босатады және оның пайдасына шешілмейтін күмәнді түсіндіруді талап етеді.

Бұл қағидат ҚР ҚПК-нің 19-бабында бекітілген. Кінәсіздік презумпциясы қағидаты дәлелдеу ауыртпалығы айыптау жағында екенін көрсетеді.

2) Сот төрелігін тек сот қана жүзеге асыруы (Конституцияның 75-бабы). ҚР ҚПК-де осыған ұқсас 5-бап.

3) Сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру (ҚР ҚПК-нің 23-бабы). Бұл қылмыстық процесте тараптардың бөлінуіне, олардың заң мен сот алдындағы құқықтарының тең болуына себеп болды. Сонымен қатар, тыңдауға және дәлелдемелер ұсынуға тең құқықтар береді. Сот өз функциясын бейтарап және істің нәтижесіне мүдделі болмай жүзеге асырады. Сот айыптау немесе қорғау жағында сөйлемейді, бірақ Тараптардың әрқайсысы өздерінің заңда көзделген құқықтарын барынша іске асыруы үшін бірдей жағдай жасайды.

4) Қорғау құқығы және білікті заң көмегі. Конституция әркімге өз құқықтарының сот арқылы қорғалуы (13-бап 2-тармақ) және білікті заң көмегін алу құқығына (13-бап 3-тармақ) кепілдік береді. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі.

Мысалы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 27-бабы (Білікті заң көмегін көрсету құқығын қамтамасыз ету) мынадай норманы қамтиды: «2. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі».

30-бап. Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі «3. Іс бойынша іс жүргізілетін тілді білмейтін немесе жеткілікті түрде білмейтін іске қатысатын адамдарға ана тілінде немесе өздері білетін басқа тілде мәлімдеме жасау, түсініктемелер және айғақтар беру, өтінішхаттар мәлімдеу, шағымдар беру, сот актілеріне дау айту, іс материалдарымен танысу, сотта сөз сөйлеу; осы Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының, есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар адамдар үшін ымдау тілі маманының көрсететін қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі».

ҚР ҚПК-нің 76-бабына (Жәбірленушінің, азаматтық талап қоюшы мен жекеше айыптаушының өкілдері) сәйкес: «Жәбірленушіде немесе оның заңды өкілінде қаражат болмаған жағдайда, адвокаттың еңбегіне ақы төлеу осы Кодексте белгіленген тәртіппен бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі».

«Осы Кодекстің 67-бабының үшінші бөлігінде және 76-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларда «Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының

қорғаушысы немесе жәбірленушінің өкілі (жекеше айыптаушы) ретінде заң көмегін тегін көрсеткен адвокаттың іске қатысуына байланысты барлық процестік шығындар, бюджет қаражаты есебінен өтеледі.» (ҚР ҚПК-нің 178-бабы - Процестік шығындарды өндіру).

5) ҚР Конституциясының 16-бабында жеке бостандық пен қол сұғылмаушылық құқығы жария етілген. ҚР Конституциясының 16-бабында: «1. Әркім өзінің жеке басының бостандығына құқығы бар. 2. Заңда көзделген реттерде ғана және тек қана соттың санкциясымен тұтқындауға және қамауда ұстауға болады, тұтқындалған адамға шағымдану құқығы беріледі. Соттың санкциясынсыз адамды жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ұстауға болады. 3. Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы» деп бекітілді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабын іске асыру мақсатында «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қамауға алу, үйде қамада ұстау түріндегі бұлтартпау шараларын қолдану мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2008 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңымен Қылмыстық-процестік кодекске тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

ҚР ҚПК-де ұсталған адамды оны ұстау негіздері мен ол күдікке ілінген немесе айып тағылған қылмыстың құқықтық біліктілігі туралы шұғыл түрде хабардар етуге қатысты нормалар көзделген (ҚПК-нің 14-бабы). Сонымен қатар, ҚР ҚПК-нің 26-бабына сәйкес, қылмыстық процессті жүргізетін орган күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруге және оларды заңмен тыйым салынбаған барлық тәсілдермен өзіне тағылған айыптаудан қорғану мүмкіндігімен қамтамасыз етуге міндетті.

Күдіктінің құқықтары едәуір кеңейтілді. Атап айтқанда, оның ұсталу негіздері мен себептерін білуге, ұсталған тұлға ретіндегі процестік мәртебесі, құқықтары мен міндеттері туралы түсініктеме алуға, ұсталған сәттен бастап және алғашқы жауап алынғанға дейін қорғаушының көмегін пайдалануға, сондай-ақ таңдап алынған (немесе тағайындалған) қорғаушымен оңаша және уақыт шектеусіз кездесуге құқығы бар.

Қылмыстық-процестік заң ұстау және қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын таңдау тәртібін айқындайтын мәселелері егжей-тегжейлі реттелген, жеке басқа қол сұғылмаушылық қағидаты (ҚПК-нің 14-бабы), сондай-ақ қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын таңдау рәсімі (ҚПК-нің 150-бабы), қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы қаулыға үш тәулік ішінде жоғары тұрған сотқа шағым жасау құқығы (ҚПК-нің 110-бабы) бекітілді.

Аталған норма прокурордың қамауға санкция беру құқығын алып тастауға негіз болды. Осыған байланысты, азаматтардың конституциялық құқықтарына әсер ететін қамауға алу, үйқамаққа алу, тінту, күзетпен ұстау мерзімін ұзарту

сияқты бұлтартпау шараларын санкциялауға өкілетті тергеу судьясының лауазымы енгізілді.

Қарастырылып отырған өзгерістер сотқа дейінгі іс жүргізуде сот бақылауын едәуір күшейтетіні сөзсіз. Қылмыстық сот өндірісінде 72 сағаттан асатын қамауда ұстау немесе бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу соттың санкциясынсыз қаралмайтын қалыпты жағдайға айналды.

6) Айғақтарды заңсыз тәсілмен алуға жол берілмейді (Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-тармағының 9) тармақшасы). Бұған дейін 1993 жылғы Конституцияның 41-бабында да: «заңсыз жолмен алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ» деген осыған ұқсас норма болды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының осы бабының талабы ҚПК-нің 112-бабында «Айғақтар ретінде жол берілмейтін нақты деректер» деген атаумен неғұрлым егжей-тегжейлі жазылды.

Уақыт өте келе елдегі демократиялық үдерістер, соның ішінде қылмыстық іс жүргізу саласындағы өзгерістер де Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-процестік кодексін қабылдау қажеттігін туындатты.

1997 жылғы ҚР ҚПК-де Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігі; Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің шешімдері, сондай-ақ ратификацияланған халықаралық шарттардың ұлттық заңнамадан басымдығы бекітілді.

ҚР ҚПК-нің 27-бабында куәгерлердің иммунитетін бекіту неғұрлым прогрессивті қадам болды, оған сәйкес ешкім өзіне, жұбайына (зайыбына) және өзінің жақын туыстарына қарсы айғақтар беруге міндетті емес.

ҚР ҚПК қылмыстық процестің жарыспалылығын; айыптау, қорғау және істі сотпен шешу функцияларын бөлуді бекітті. Сотқа дейінгі кезеңде сот бақылауының мүмкіндіктері едәуір кеңейтілді. Сотқа бұлтартпау шаралары мен тергеу әрекеттеріне (мысалы, қамауға алу, тінту және т.б.) санкция беру құқығы берілді. Бұрын бұл функцияны прокурорлар орындады.

ҚР Конституциясының 75-бабы 2-тармағының заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылатыны туралы ережелері 2007 жылғы 1 қаңтардан бастап қылмыстық сот ісін жүргізуде іске асырылды.

Алқабилердің қатысуымен істі қарау сотталушының құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау саласындағы сөзсіз жетістік болып табылады. Алқабилердің құқықтық жағдайы, кандидаттарды іріктеу мәселелері, сондай-ақ алқабилердің қатысуымен соттарда істі қарау тәртібі «Алқабилер туралы» заңмен, сондай-ақ 1997 жылғы ҚР ҚПК-нің 13-бөлімімен – Алқабилердің қатысуымен істер бойынша іс жүргізу регламенттелді.

Бірақ айта кету керек, елде жүргізіліп жатқан демократиялық процестердің нәтижесінде 1997 жылғы ҚР ҚПК-нің сол кезеңдегі жұмысында көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бұл өз кезегінде 2014 жылғы жаңа ҚР ҚПК әзірлеу қажеттілігіне әкеп соқты.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы ҚПК 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданды және 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді. ҚР қолданыстағы ҚПК-нің ерекшелігі мынада:

1) қылмыстық іс қозғаудың бұрын қолданыста болған кезеңі алып тасталса. Осылайша, тергеуге дейінгі тексеру тоқтатылды.

Айта кету керек, 2014 жылғы ҚПК қабылдау кезінде біздің заң шығарушы Германия, АҚШ және Украинаның құқық қорғау органдарының жұмыс тәжірибесін ескерді. Бұл елдерде қылмыстық іс қозғау кезеңі жоқ. Осыған байланысты келіп түскен барлық өтініштер мен хабарламалар бүгінгі күні сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде тікелей тіркеледі. Қылмыстық іс қозғау сатысынан бас тартуды қылмыстық сот ісін жүргізудегі елеулі жетістіктердің бірі деп санауға болады. Тәжірибе көрсеткендей, қылмыстық іс қозғау сатысынан бас тарту нәтижесінде қылмыстар туралы хабарламаларды есепке алу ашық бола бастады.

Қазақстандық авторлардың пікірінше, жаңа ҚР ҚПК қылмыстық істі қозғау сатысынан бас тарта отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеру тәртібін регламенттеу бөлігінде ықшам әрі құқық қолданушылар үшін қолайлы бола түсті, сондай-ақ қылмыстық істі сотта қарауға дейінгі қылмыстық процестің бірыңғай (унитарлық) кезеңнің сипаттарын иеленді[560].

Өз кезегінде, ресейлік авторлардың еңбектерінде қылмыстық іс қозғау сатысы белсенді түрде сынға ұшырайды, бұл олардың қылмыстық-процестік сот ісін жүргізуінде орын алады. Әдебиетте қылмыстық іс қозғау сатысын кеңестік сот ісін жүргізу жүйесінің рудименті деп атайды[561].

Айта кету керек, 2019 жылы Өзбекстан Республикасында қылмыстық іс қозғау сатысынан бас тартылды. Біздің тәжірибеміз көршілерімізге лайықты үлгі болуы мүмкін;

2) «тергеу судьясы» деген жаңа қылмыстық-процестік фигурасы енгізілді және оның кең өкілеттіктері бар қылмыстық-процестік мәртебесі айқындалды.

Тергеу судьясы бүгінде Қазақстан Республикасында қылмыстық сот ісін жүргізуде сот бақылауын жүзеге асырады. Францияның тергеу судьясынан айырмашылығы – Қазақстан Республикасының тергеу судьясы тергеу жүргізбейді және тергеуге басшылық жасамайды. Бұл мүлдем әртүрлі институттар. ҚР қылмыстық процесінде тергеу судьясы бұлтартпау шараларына, азаматтардың конституциялық құқықтарына нұқсан келтіретін не шектейтін тергеу әрекеттерін жүргізуге санкция береді. Мысалы, кепіл (ҚР ҚПК-нің 145-бабы), қамаққа алу (ҚР ҚПК-нің

560 А. Н. Ахпанов., А.Л. Хан. Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процестің бастапқы кезеңін қайта құру: заңнаманың новеллаларын талдау // ҚазМЗУ Қылмыстық-процестік құқық және криминалистика кафедрасының профессоры К.В. Ким. 60 жылдығына арналған «Криминалистиканың заманауи мәселелері» халықаралық дөңгелек үстелінде материалдар жинағы, Астана: «КазМЗУ Консалтинг» ЖШС, 2015 ж. – С. 11-16.

561 А.С. Александров, С.А. Грачев. Стадия возбуждения уголовного дела: ликвидировать нельзя оставить // https://cyberleninka.ru/article/n/stadiya-vozbuzhdeniya-ugolovnogo-dela-likvidirovat-nelzya-ostavit

148-бабы), күзетпен ұстау мерзімдерін ұзарту (ҚР ҚПК-нің 151-бабы), бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту (ҚР ҚПК-нің 153-бабы), лауазымынан уақытша шеттету (ҚР ҚПК-нің 158-бабы), ақшалай өндіріп алуды қолдану (ҚР ҚПК-нің 160-бабы), мүлікке тыйым салу (ҚР ҚПК-нің 163-бабы), жақындауға тыйым салу (ҚР ҚПК-нің 165-бабы), процестік шығындарды өндіріп алу (ҚР ҚПК-нің 178-бабы), куә, жәбірленуші айғақтары сақтауға қойылған кезде тергеу судьясының жауап алуы (ҚР ҚПК-нің 217-бабы), қарап-тексеруді жүргізудің жалпы қағидалары (ҚР ҚПК-нің 220-бабы), мәжбүрлеп куәландыру (ҚР ҚПК-нің 223-бабы), эксгумация туралы қаулыны санкциялау (ҚР ҚПК-нің 226-бабы);

3) қылмыстық-процестік қатынастардың жаңа қатысушылары – «процесс прокуроры» (ҚР ҚПК-нің 7-бабының 35) тармағы), «қорғалуға құқығы бар куә» (ҚР ҚПК-нің 26-бабы) пайда болды;

4) кінәні мойындау туралы «процестік келісім» жаңа институты енгізілді (ҚР ҚПК-нің 7-бабының 37) тармағы);

5) заң шығарушы «айыптау қорытындысы» ұғымынан бас тартып, оны «айыптау актісіне» ауыстырды, сондай-ақ қосымша тергеп-тексеру үшін соттың қылмыстық істі қайтару институтынан бас тартты;

6) жаңа тергеу әрекеті – «жасырын тергеу әрекеті» (ҚР ҚПК-нің 7-бабының 12) тармағы) енгізілді;

7) анықтаушыларға, тергеушілерге және сотқа: нақты адвокаттарды қорғаушы ретінде тағайындауға қатысуға; кімге болса да нақты адвокатты қорғаушы ретінде шақыруды ұсынуға тыйым салынды; оларды: ҚР Конституциясын, конституциялық және өзге де заңдарын дәлме-дәл сақтауға; қылмыстық процеске қатысатын азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға; адамның кінәсіздігі немесе кінәлілік дәрежесінің аздығы туралы, күдіктіні, айыпталушыны ақтайтын дәлелдемелердің бар-жоғы туралы барлық мәлімдемелерді, сондай-ақ дәлелдемелердің жиналуы мен бекітілуі кезінде тергеудің рұқсат етілмеген әдістерінің қолданылғаны туралы мәлімдемелерді тексеруге; тарапқа өзі жауап алу туралы өтінішхат берген мамандардың немесе куәлардың келуін қамтамасыз етуге жәрдемдесуге; егер іс бойынша куәнің іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы айғақтар беру қабілеті күмән туғызған жағдайларда оның психикалық немесе физикалық жай-күйін анықтау қажет болса, сараптаманы тағайындауға және жүргізуге; ата-анасының немесе асыраушысының күзетпен ұсталуының салдарынан қараусыз қалған кәмелетке толмағандарды, сондай-ақ еңбекке жарамсыз адамдарды мемлекеттік әлеуметтік көмек органдарына немесе медициналық ұйымдарға әлеуметтік көмек, қорғаншылық және қамқоршылық органдарына қадағалауды, күтімді және уақытша орналастыруды ұйымдастыру туралы тапсырмалар жіберуге; қорғаушы жинаған және ұсынған, заң көмегін көрсету үшін қажетті заттарды, құжаттарды қылмыстық іс материалдарына қоса тігуге; күдіктіге және оның қорғаушысына тігіліп, нөмірленіп, іс парақтарының

тізімдемесіне енгізіліп, байланып және тиісті тергеу органының мөрімен куәландырылып қойылуға тиіс істің барлық материалдарын көрсетуге және тағы басқаларға міндеттеді[562].

Қылмыстық-процестік заңға енгізілген әрбір жаңашылдық процеске қатысушылардың Конституциямен қорғалатын құқықтарының сақталуы мен қорғалуын ескере отырып тұжырымдалды.

2014 жылғы ҚР ҚПК-нің қабылдануымен әдебиетте және құқық қорғау жүйесінде полиция, прокуратура және сот өкілеттіктерін бөле отырып, «үш буынды модель» ұғымы пайда болғанын айта кету керек.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты жолдауында тежемелік және тепе-теңдік жүйесін нығайтып, әр кезеңде тиімді саралау жүргізіп отыруға бағытталған, өкілеттіктерді нақты бөлумен қылмыстық процестің үш буынды моделін енгізуді тапсырды.

Мұндай жүйе әлемнің көптеген дамыған елдерінде қолданылады, ол мынадай тәртіпті көздейді: полиция қылмыстарды, қатысы бар адамдарды анықтайды, дәлелдер жинайды. Прокурор жиналған дәлелдемелерге тәуелсіз баға береді, азаматтардың құқықтарының бұзылмауын, адал адамдардың қылмыстық процеске тартылмауын қадағалайды, сотта айыптау тарабын ұстанады. Сот тергеу сатысының өзінде адам құқықтарының сақталуын бақылайды, істі қарайды және шешім шығарады[563].

Модельдің мәні: әр буынның өкілеттіктері мен жауапкершіліктерін нақты бөлу, функциялардың тепе-теңдігі және мүдделер қақтығысына жол бермеу (мысалы, тергеуші өз жұмысын өзі тексермеуге тиіс; мұны прокурор мен сот тексереді).

Бұл ретте прокурор қылмыстық-процестік қатынастардың қатысушысы ретінде осы модельге қаншалықты сәйкес келеді деген сұрақ туындайды.

Қылмыстық-процестік заңға сәйкес (ҚР ҚПК-нің 193-бабы) шектеусіз өкілеттігі бар тергеу басшысы ретінде әрекет етеді. Ол іс жүзінде тергеуші үшін міндетті нұсқаулар береді, тергеушінің кез келген процестік шешімінің күшін жояды, айыптау көлемін өзі анықтайды және т.б. Басқаша айтқанда, ол тергеп-тексеруге және тергеушіге асқан қамқоршылық жасайды. Әрине, бұл тәсіл тергеушіні ынталандырмайды. Сонымен қатар, практика көрсеткендей, тергеуші іс жүзінде прокурордың әрекеттері мен нұсқауларына шағым жасамайды. Бұл қиындық туғызады. Теориялық тұрғыдан тергеуші іс бойынша барлық шешімді дербес қабылдайды. Бірақ іс жүзінде бара-бара тергеуші прокурордың қатаң бақылауымен дәлелдемелер жинайтын орындаушыға айналуда.

Прокурордың өкілеттігінің ауқымы саралау мен басшы шегінен шығып кетеді. Ол іс жүзінде тергеуге бақылау жасайды және оны тактикалық тұрғыдан

562 Фурлет С.О. первых результатах работы по новому УПК в Казахстане. URL: https://www.advgazeta.ru/mneniya/o-pervykh-rezultatakh-raboty-po-novomu-upk-v-kazakhstane/?ysclid=mcvw0bwqk8439646288.

563 Қазақстанда қылмыстық процестің үш буынды моделі қалай жұмыс істейді. URL: https://baigenews.kz/kak_rabotaet_trekhzvennaya_model_ugolovnogo_protsessa_v_kazakhstane_120679/

жүргізеді, бұл үш буынды модельдің бағытына сәйкес келмейді. Сонымен қатар, прокурор іс жүзінде негізсіз нұсқаулар, айыптаулар, істердің күшін жою үшін дербес жауап бермейді. Сондықтан прокурордың өкілеттігі тергеу тактикасына араласу бөлігінде институционалды түрде шектелуге тиіс деп санаймыз. Тергеуші өз әрекеттері үшін дербес жауап беретін дербес процесс субъектісі болуға тиіс.

Прокурор ҚР қылмыстық процесінде классикалық үш буынды модель шегінен тыс кең өкілеттіктерге ие. Оның процестік мәртебесі қайта қарауды талап етеді және прокурордың тергеу тактикасына араласпауы қажет, бұл үшін тергеу бөлімінің бастығы бар. Прокурор жазбаша ресімделмейтін және оларға шағымдану мүмкіндігі болмайтын міндетті нұсқаулар бермеуге тиіс. Прокурордың қадағалау сапасына дербес жауапкершілігін енгізу маңызды. Мұндай шаралар бір мезгілде тергеушінің процеске қатысушы ретіндегі дербестігін күшейтетініне сенімдімін.

Конституциялық реформалардың да қылмыстық-процестік заңнамаға тікелей әсер еткенін айта кету керек. ҚР қылмыстық-процестік заңы үшін ең маңызды өзгеріс – ҚР Конституциясына енгізілген өзгерістер, осы кездерде 2007 жылы тергеу судьясы институты енгізілген болатын, сондай-ақ ҚР Конституциясының 75-бабының 2-тармағында «Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады» деп бекітілді.

ҚР Конституциясын айтарлықтай жаңартқан 2022 жылғы конституциялық реформа да еліміздің қылмыстық-процестік заңында ең маңызды орын алады. Конституцияға енгізілген өзгерістер нәтижесінде ҚР ҚПК-ге енгізілген мынадай аса маңызды өзгерістерді атап өтуге болады:

1) Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотын құру. Аталған мемлекеттік орган қалпына келтіріліп, өз қызметін 1995 жылғы желтоқсан мен 2023 жылғы қаңтар аралығында жүзеге асырған ҚР Конституциялық Кеңесінің орнына келді. Конституциялық Сот өз қызметін 2023 жылдың қаңтарынан бастады. «Қазақстан үшін бұл аса маңызды тарихи оқиға, өйткені Конституциялық Сот кез келген мемлекеттің өркениет деңгейінің көрсеткіші болып табылады»[564].

2024 жылғы жұмысты қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының судьясы 2024 жылы 3 708 өтініш түскенін (2023 жылы – 5 000-нан астам) хабарлады. Өтініштер бойынша көбінесе нормалардың Конституцияның келесі баптарына сәйкестігі тексерілді:

13-баптың 2-тармағы (әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар);

14-бап (заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең және кемсітуге тыйым салу);

13-баптың 1-тармағы (әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқылы)және 39-бап (адамның құқықтары мен бостандықтарының шектелу жағдайлары).

564 Сарсенбаев Т.Е. Конституциялық Сот: саралау талаптары. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34273001&pos=8;-46#pos=8;-46.

Барлық қаралған құқықтық нормалардың 64%-ы конституциялық, 18%-ы конституциялық емес деп танылды. Сот нормалардың 18%-ын Конституциялық Сот берген түсіндірмеде конституциялық деп таныды. Бұл нормада проблема бар дегенді білдіреді. Егер норма Конституциялық Сот көрсеткендей түсіндірілсе, ол – конституциялық, егер басқаша болса, конституциялық емес болып табылады[565].

Ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Конституциялық Сот жұмысының қорытындысы оның құрылуы және қызметі қоғам мен мемлекеттің Қазақстан Конституциясының үстемдігін қамтамасыз ету, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі сұраныстарына жауап береді» баса атап өтті[566]..

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құрылуына және қызметіне байланысты Қылмыстық-процестік кодекске тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Атап айтқанда, «Егер сот қолданылуға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адамның және азаматтың Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп тапса, ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға және осы актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсынумен Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына өтініш жасауға міндетті» (10-бап. Заңдылық); «егер жасаған іс-әрекеті үшін қылмыстық жауаптылықтың күшін жоятын заң қолданысқа енгізілген болса не Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты осы қылмыстық іс бойынша қолданылуға жататын, іс-әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық ретінде сараланууы оған байланысты болатын заңды немесе өзге де нормативтік құқықтық актіні конституциялық емес деп таныған жағдайда» (35-бап. Іс бойынша іс жүргізуді болғызбайтын мән-жайлар); «Сот осы қылмыстық істе қолданылуға жататын, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңды немесе өзге де нормативтік құқықтық актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсынумен Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотына өтініш жасаған жағдайда, сот іс бойынша іс жүргізуді толықтай немесе тиісті бөлігінде тоқтата тұруға міндетті» (ҚР ҚПК-ның 45-бабы. Іс бойынша сот ісін жүргізуді тоқтата тұру және сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімдерін үзу) және тағы басқалар.

Конституциялық Сотқа өтініштер, оның ішінде азаматтардан адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау мәселелері бойынша өте көп түсіп жататынын айту керек. Мәселен, өтінішті қарау нәтижелері бойынша Конституциялық Сот Үкіметке шұғыл түрде бір норманы Негізгі Заңға сәйкес келтіруді ұсынды.

Конституциялық Соттың баспасөз қызметі Қазақстанның Қылмыстық-процестік кодексінде Конституцияға сәйкессіздіктің орын алғаны анықталды деп

565 Конституциялық Сот 2024 жылды қорытындылады. URL: https://azh.kz/ru/news/view/110776?ysclid=mdf4o0wwx6286440738.

566 Қоғамның сауалдарына жауап береді: Қ. Тоқаев Конституциялық соттың жұмысын бағалады. URL: https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2062638-tokaev-prinyal-predsedatelya-konstitutsionnogo-suda/?ysclid=mdf56optcu745882733.

хабарлады. Қабылданған шешімде Конституциялық Сотқа ер адам жүгініп, өз өтінішінде қамаққа алынуы 18 желтоқсанда аяқталғанын, ал сот қылмыстық іс жүргізуді қарауына 20 желтоқсанда қабылдағанын көрсеткені баяндалады. Сот шешімімен қамаққа алу мерзімі іс мәні бойынша қаралғанға дейін ұзартылды.

Осыған қатысты хабарламада «Қылмыстық-процестік кодекстің 319-бабының 5-бөлігіне сәйкес судья істі іс жүргізуіне қабылдау туралы қаулы шығарумен қатар, сотқа берілген адамға қатысты бұлтартпау шарасы мәселесін қарауға міндетті. Мұндай адамды күзетпен ұстау мерзімі өткен жағдайда судья көрсетілген мерзімді ұзартуға міндетті. Өтініш беруші қолданыстағы редакциядағы норма құқықтық белгісіздікке әкеп соғады және Конституцияны бұза отырып, сот белгілеген мерзім өткеннен кейін де айыпталушыны күзетпен ұстау мүмкіндігіне жол береді деп есептейді» деп көрсетілді.

Осы тұста Конституциялық Сот өтініш берушімен келісіп, адамның құқықтары мен бостандықтарын, оның ішінде жеке бас бостандығына құқықты шектеу айқын, болжамды болуға және еркін түсіндіруге жол бермеуге тиіс деп көрсетті.

Конституциялық Сот «адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау, оның ішінде сотқа дейінгі іс жүргізу аяқталғаннан кейін де адамды күзетпен ұстау мәселелерін регламенттейтін қылмыстық-процестік нормаларды неғұрлым нақты жазу қажет. Дұрыс тұжырымдамау практикада судьяны қылмыстық істі қарау кезеңіне күзетпен ұстау мерзімін, егер ол іс сотқа келіп түскен кезде өтіп кетсе, баламасыз ұзартуға міндеттеу ретінде түсінілуі мүмкін, ал ҚПК-нің 342-бабында сот талқылауы кезеңіне сотталушыны күзетпен ұстаудың мерзімдерін есептеу айқындалған» деген қорытындыға келді.

Өтінішті қарау нәтижесінде Конституциялық Сот ҚПК-нің 319-бабының 5-бөлігін «, егер осы уақытқа дейін бұлтартпау шарасын қолдану мерзімі өтіп кетсе, оны ұзартуға» деген сөздерді пайдалану бөлігінде Конституцияға сәйкес келмейді деп таныды. Үкіметке жарты жылдан аспайтын мерзім ішінде Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне қажетті түзетулермен заң жобасын енгізуді ұсынды[567].

2) Конституцияда Адам құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен) мәртебесі және оның тәуелсіз болуы бекітілді (83-1-бап). Бұл норманың біз үшін маңыздылығы – омбудсменнің ұсынымдары ҚПК мен қылмыстық сот ісін жүргізу практикасын жетілдіру кезінде ескерілуге тиіс.

3) Өлім жазасына толық тыйым салу. Конституцияның 15-бабында: «1. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар. 2. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасына тыйым салынады» деп тікелей көрсетілген. Бұл, әрине, ҚПК-ден өлім жазасы туралы барлық ескертпелерді алып тастауға және бұған дейін ең ауыр жазаға кесілген адамдардың үкімдерін жазасын өмір бойына бас бостандығынан айыруға ауыстыруды қайта қарау қажеттігіне негіз болды.

567 Қылмыстық-процестік кодексте күзетпен ұстауға байланысты мәселеде ҚР Конституциясына сәйкессіздік табылды. URL: https://informburo.kz/novosti/v-ugolovno-processualnom-kodekse-nasli-nesootvetstvie-konstitucii-rk-sviazannoe-s-soderzaniem-pod-strazei?ysclid=mdf1w3u9os852562650.

Осылайша, адам мен азаматтың құқықтарын қорғау бөлігінде, сондай-ақ сот төрелігін жүзеге асыру мәселелері бойынша ел Конституциясына енгізілген әрбір өзгеріс еліміздің қылмыстық-процестік заңына автоматты түрде және тікелей әсер етіп, жедел тәртіппен Конституция нормаларына сәйкес келтірілетінін атап өту керек. Бұл ретте Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің әлеуеті бүгінгі күні едәуір үлкен және ол әлі тамамдалған жоқ деп айта аламыз.

Зәуреш Хамитқызы БАЙМОЛДИНА
Нархоз Университетінің Еуразия экономикалық-құқықтық зерттеулер институты Астана орталығының басшысы, з.ғ.к., доцент, Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі жанындағы Сот төрелігі академиясының құрметті профессоры

1995 ЖЫЛҒЫ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОТ БИЛІГІНІҢ ПАРАДИГМАСЫНА ӘСЕРІ

Тарихи дамудың қазіргі кезеңінде елдер Конституциясы мемлекет пен қоғамдағы орнын анықтап, сот билігінің идеологиялық-құқықтық (дүниетанымдық-құқықтық) шеңберін тұжырымдамалық түрде айқындайды. Конституция сот билігінің мақсатын, құндылықтары мен өкілеттіктерін, оның қызметінің принциптерін белгілей отырып, сондай-ақ сот жүйесінің құрылымын анықтай отырып, мемлекеттегі сот билігінің парадигмасына, сондай-ақ биліктің басқа тармақтарының парадигмасына айтарлықтай әсер етеді. Бұл, Конституция сот жүйесін ұйымдастыру мен қызметінің негізгі мәселелерін жан-жақты және жүйелі түрде реттей отырып, сот билігінің моделін қалыптастырады дегенді білдіреді. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы[568] (бұдан әрі – ҚР Конституциясы) сот билігіне қатысты бірнеше парадигма құраушы гипостаздарды (функцияларды) жүзеге асырады.

Біріншіден, ҚР Конституциясы сот билігінің мәртебесін айқындай отырып, оның заңды негізін белгілейді. Конституция сот билігін заң шығарушы және атқарушы билікпен қатар біртұтас мемлекеттік биліктің дербес және тәуелсіз тармағы ретінде бекітеді. ҚР Конституциясының 3-бабының 4-тармағында Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады деп көзделді.

568 1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы (19.09.2022 жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/links (қараған күн: 19.05.2025).

Билікті конституциялық деңгейде[569] бөлу қағидаты алғаш рет 1993 жылы ҚР Конституциясымен[570] жарияланғанын атап өткен жөн – Тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясының кіріспесі конституциялық құрылыстың негіздеріне қатысты мынадай ережені бекітті: «Қазақстан Республикасында мемлекеттік өкімет билігі оны заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу қағидаттарына негізделеді. Соған сәйкес мемлекеттік органдар өз өкілеттігі ауқымында дербес болады, тежемелік және тепе-теңдік жүйесін пайдалана отырып, өзара ықпалдасып іс-әрекет жасайды». Мұны КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіз және егемен мемлекетке айналған Қазақстан Конституциясында көрініс тапқан саяси-құқықтық қасиеттің табиғи құбылысы ретінде қарастырған жөн. Профессор Н.С. Бондарь атап өткендей, «сот жүйесінде, сот төрелігінде мемлекеттік биліктің егеменді, біртұтастықтың, толықтықтың, Ел ішіндегі үстемдіктің және халықаралық деңгейдегі Тәуелсіздіктің бірегей құқықтық қасиеттеріне ие терең сипаттамалары көрінеді»[571].

1995 жылғы Конституция 1993 жылғы Конституциямен салыстырғанда билікті тармақтарға бөлу идеясына жаңа ережелер енгізіп, мемлекеттік биліктің бірлігін көрсетіп, оның жұмыс істеуінің құқықтық негізін белгіледі. ҚР Конституциясының 3-бабының 4-тармағында «Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлініп, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау қағидаттарына сәйкес жүзеге асырылады» деп көзделді.

---

569 БұлқағидабұрынҚазақстанүшінтағдырлы-тарихиқұжат–мемлекетіміздіңМемлекеттікегемендік туралы декларацияда жарияланған болатын (қараңыз: Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің 1990 жылғы 25 қазандағы қаулысымен қабылданған Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы декларация. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_ (қараған күн: 26.05.2025). Декларацияның 7-тармағында: «республикадағы мемлекеттік билік оны заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлу қағидаты бойынша жүзеге асырылады. <...> Жоғары Сот билігі Қазақ КСР Жоғарғы сотына тиесілі.». Декларацияның 17-тармағы бұл құжат Қазақ КСР-нің жаңа Конституциясын әзірлеу үшін негіз болып табылатынын анықтады. Шамамен бір жылдан кейін – 1991 жылғы 16 желтоқсанда – «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңы қабылданды URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400_/links (қараған күн: 26.05.2025), онда Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік оны заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлу қағидаты негізге алына отырып құрылады және жүзеге асырылады (9-бап), Сот билігі Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Жоғары төрелік сотына тиесілі деп заң жүзінде белгілеген (10-бап). Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы декларация және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңы Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясын әзірлеу үшін негіз болды.

570 1993 жылғы 28 қаңтарда он екінші сайланған Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің тоғызыншы сессиясында қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы (30.08.1995 ж. жаңа Конституцияның қабылдануына байланысты күші жойылды). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_ (қараған күн: 19.05.2025).

571 Н. С. Бондарь. Экономический конституционализм: судебная доктрина и практика / Н. С. Бондарь. – 2-нші өңделген шығарылым. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2025. – 114 б.

Тек мемлекеттік соттар сот билігінің органы ретінде әрекет етеді. ҚР Конституциясының 75-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот жүзеге асырады. Ресейлік ғалым Э. Э. Хащина жазғандай, Ресей Федерациясының Конституциясы сот билігін жүзеге асырудың жалғыз жолы –сот ісін жүргізу деп атайды[572]. Осыған ұқсас пікір сот билігі азаматтық, қылмыстық және заңда белгіленген өзге де сот ісін жүргізу нысандары арқылы жүзеге асырылатынын көздейтін ҚР Конституциясына да қолданылады (75-баптың 2-тармағы). Конституциялық нормалар тек көлемді және сонымен бірге қысқа ғана емес, сонымен бірге өте икемді түрде тұжырымдалғанын атап өткен жөн. Бұл салалық заңнама деңгейінде сот ісін жүргізудің жаңа нысандарын енгізуге мүмкіндік береді, мысалы, Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексін[573] (бұдан әрі – ҚР ӘРПК) қабылдау.

Ғылыми әдебиеттерде, әдетте, сот билігінің негізгі сипаттамаларының бірі ретінде оның қоғамдық-мемлекеттік табиғаты баса айтылады[574]. Сот төрелігін зерттеу қазіргі кезде әртүрлі салалардағы білімді ұсынуға және жүйелеуге ең қолайлы деп танылған мультипарадигмалық тәсілді қолдануды қажет ететін сияқты. Бұл тәсіл сот төрелігінің табиғатын үш аспектілі позициядан қарастыруға мүмкіндік береді: Әлеуметтік, мемлекеттік және моральдық. Сот төрелігі табиғатының аталған аспектілері бір-бірімен ажырамас байланыста.

Сот төрелігінің әлеуметтік табиғаты сот төрелігі – бұл оның дамуының белгілі бір кезеңінде оның жеке тұлғаларының қатар өмір сүруі үшін, демек, оның қалыпты өмір сүруі үшін қоғам тудырған феномен (игерілетін құбылыс мағынасында). Сондықтан сот төрелігі қоғам үшін жеке адамдарға қатысты құндылық деген жалпыға бірдей қабылданған тұжырым өте әділ. Сот төрелігінің әлеуметтік табиғатын құқықтан бөлек қарастыруға болмайды, өйткені «құқық әлеуметтік билікті жүзеге асырудың кеңірек тұжырымдамасының бөлігі...»[575].Уақыт өте келе сот төрелігінің қоғамның әлеуметтік Ұйымы жүйесі үшін маңызы арта түсті, бұл Рим құқығының «сот төрелігі – мемлекеттің негізі» деген белгілі сөзінде көрініс тапты. Осыдан қоғамдағы құқықтық тәртіп үшін сот төрелігінің ауырлығы туындайды. Қазіргі заң әдебиетінде сот төрелігінің әлеуметтік компоненті көрсетілген. Сонымен қатар, осы аспектінің объективі арқылы сот төрелігі «орындалуы міндетті күші бар қаулылар қабылдау арқылы әділеттілік қағидатына сәйкес құқықтық дауларды шешуден тұратын қоғамдық игіліктің түрі»[576]ретінде анықталады.

572 Э.Э. Хащина Типология судебного процесса: понятие и подходы. URL: https://api-mag.kursksu.ru/api/v1/get_pdf/3399/ (қараған күн: 19.05.2025).

573 2020 жылғы 29 маусымдағы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі (16.03.2025 жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000350 (қараған күн: 19.05.2025).

574 Н.С. Бондарь. Көрсетілген жұмыс. – 119 б..

575 Миндус П. Гнев разума и благодать чувств: обосновывая эмоции в праве. // Правоведение. - 2016. - № 2. - 9 б.

576 П. И. Костогрызов Понятие правосудия: философско-правовой анализ. // Государство и право. - 2019. - № 10. – 180 б.

Сот төрелігінің мемлекеттік сипаты сот төрелігінің өзі сот билігін жүзеге асырудың бір түрі ретінде қарастырылатындығына, демек, мемлекеттік биліктің атрибуттық байланысы ретінде қарастырылатындығына негізделген [577]. Қалыптасқан дәстүр бойынша сот төрелігі істерді қарау және шешу жөніндегі мемлекеттік (немесе құқық қолдану) қызметтің нысаны немесе ерекше түрі ретінде айқындалады. Сот төрелігін түсінудің бұл аспектісі ғылыми әдебиеттерде қарсылық тудырмайды, тек оның маңызды сипаттамасына әсер етпейтін белгілі бір нақтылаулар, толықтырулар мен нюанстар туралы айтуға болады. С.Л. Муромцев оның қоғамдық реттеу жүйесіндегі заң шығарушымен теңдігін айқындап, соттың мемлекеттік-құқықтық мәртебесі идеясын одан әрі тереңдетті. Ол, атап айтқанда, «...салауатты мемлекеттік өмірде сот заң шығарушы сияқты басқа әдістердің көмегімен ғана жұмыс істейді. Сот өзінің тамырын қоғамның заңды ар-ұжданында сақтайтын заңды қолданумен айналысады, бірақ ол заңның өзгеруіне соншалықты алаңдайды, өйткені соңғысы әділ болып көрінуді тоқтатты. Судья – заң шығарушы, судья – қоғамның санасы әділ және табиғи деп жариялайтын қағидаттардың бастауларына жол сілтеуші»[578]деп сенді.

Құқық негізінде табиғатқа тән әділдіктің болуы сот төрелігінің рухани-адамгершілік табиғатының бастауы болып табылады, ал бұл әділдік табиғаттың да, адам табиғатының да мәңгілік, өзгермейтін және ажырамас қасиеті ретінде түсініледі.[579]. Ежелгі дәуірден бастап әділдік, құқық, заң, мемлекет және сот төрелігі өзара тығыз байланыста қарастырылды. Біздің еліміздің Конституциясы Қазақстан Республикасының өзін құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітетінін жариялайды (1-баптың 1-тармағы). Құқықтық мемлекетте сот төрелігі әділ болуы керек, яғни. мемлекет азаматтарға әділетті сот төрелігінің қажетті шарты ретінде тәуелсіз және бейтарап сот ісін жүргізу құқығына кепілдік беріп, қамтамасыз етуі керек, оның органикалық бөлігі әділ сот ісін жүргізу құқығы болып табылады[580].

Екіншіден, ҚР Конституциясы сот жүйесінің параметрлерін белгілейді, атап айтқанда, сот билігінің құрылымын айқындайды, оның мақсаты мен судьялар корпусын қалыптастыру тәртібін белгілейді. Бұл ретте ҚР Конституциясының осы бөлімдегі нормалары 1993 жылғы Конституциядан айтарлықтай ерекшеленетінін атап өткен жөн. Атап айтқанда, бұрын қолданыста болған Конституция Қазақстан Республикасындағы сот билігі Конституциялық Сотқа, Жоғарғы Сотқа, Жоғарғы төрелік сотқа және заңмен құрылған төменгі соттарға тиесілі деп

577 Судебная власть. / Под ред. Петрухина И. Л. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – 84-86 б.

578 Мемлекеттік-құқықтық жүйедегі сот билігінің орны мен рөлі: ғылыми доктрина және практика. URL: https://pokolenie-pobediteley.ru/images/pdf/703.pdf қараған күн: 19.05.2025).

579 В.С. Нерсесянц Философия права: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2005. – 426-427 б.

580 З.Х. Баймолдина Әділдіктің рухани-адамгершілік табиғаты.// Адам құқықтары және әділ сот төрелігі: заманауи трендтер мен жаңа векторлар: Адам құқықтары жөніндегі IV Еуразиялық форумның материалдар жинағы (Астана қаласы 2022 ж. 9 желтоқсан) / З.Х. Баймолдиннаның жетекшілігімен. – Астана: «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясы» РММ баспасы, 2023. – 3-8 б.

белгіледі (95-бап). 1995 жылғы Конституцияның қабылдануымен сот билігінің құрылымы өзгерді.

Бұған дейін қолданыста болған Конституция Жоғарғы Сотқа және Жоғарғы төрелік сотқа заң шығару бастамасы құқығын бергенін атап өту қажет (71-бап). Қазір мұндай құқық тек ел Президентіне, Парламент депутаттарына және Үкіметке тиесілі (ҚР Конституциясының 61-бабының 1-тармағы).

1995 жылы жаңа Конституцияны қабылдау қажеттігі, осыған байланысты 1993 жылғы Конституция осындай қысқа мерзімде қолданыста болды, бәлкім, 1994 жылғы 12 ақпандағы Қазақстан Республикасындағы Құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасында барынша айқын және нақты тұжырымдалған[581]. Онда «Қазақстан халқы әлемдік қоғамдастықтың ажырамас бөлігі бола отырып, адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығын мойындай отырып, демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға өзінің шешімін конституциялық тұрғыдан бекітті. < > Қоғам әлемдік тәжірибеде сыналған тәжірибені ескере отырып, демократия, нарықтық экономика, гуманизм және әлеуметтік әділеттілік қағидаттары негізінде Қазақстанның сапалы жаңа, шынайы құқықтық жүйесін құру мақсатында шұғыл терең, кешенді және жан-жақты құқықтық реформаның қатаң қажеттілігінің алдында тұр. Тұтастай алғанда сот реформасы мынадай өзара байланысты және өзара негізделген бағыттарда іске асырылуға тиіс: сот құрылымын және сот ісін жүргізуді қайта ұйымдастыру; ішкі істер, тергеу, анықтау, прокуратура, ұлттық қауіпсіздік және әділет органдарын, сондай-ақ адвокатураны қоса алғанда, құқық қорғау органдарының қызметі мен құрылымдарын реформалау. Сот жүйесін реформалау судьялардың әлеуметтік беделін көтеруге, сотты жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың сенімді кепіліне айналдыруға, қоғамдағы жанжалдарды заңды және әділ шешуге ықпал етуге, судьялар мен олардың отбасы мүшелерін құқықтық және әлеуметтік қорғау мәселелерін шешуге тиіс».

2002 жылғы 20 қыркүйектегі Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасында[582] «Қазақстан Республикасындағы Құқықтық реформа мемлекеттік бағдарламасын (1994 ж.) орындаудың басты нәтижесі қоғам мен мемлекет дамуының стратегиялық бағыттарын айқындап берген, адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ мемлекеттік институттардың жаңа жүйесін бекіткен Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылдануы (1995 ж.) болды» деп көрсетілген. Сондай-ақ, онда бірыңғай сот жүйесі

581 Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 12 ақпандағы № 1569 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы Мемлекеттік құқықтық реформа бағдарламасы (ҚР Президентінің 2006 жылғы 9 қаңтардағы № 1696 Жарлығымен күші жойылды). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569_ (қараған күн: 20.05.2025).

582 Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі № 949 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы (Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 17 маусымдағы № 102 Жарлығымен күші жойылды). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000949_ (қараған күн: 20.05.2025).

құрылғанын; судьялардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылданғанын, биліктің барлық тармақтары мен судьялар қауымдастығының судьялар корпусын қалыптастыруға қатыса отырып, судьяларды өмір бойы тағайындау тәртібі енгізілгенін; олардың мәртебесі мен қамтамасыз ету деңгейін арттыратын шаралар іске асырылғанын атап өтілді (1-бөлім. Кіріспе).

Негізгі Заң төрелік соттардың[583] жеке жүйесін жою арқылы сот жүйесінің бірлігін нығайтты. ҚР Конституциясының 75-бабының 3-тармағына сәйкес Республиканың Жоғарғы Соты, Республиканың заңмен құрылған жергілікті және басқа да соттары Республиканың соттары болып табылады.

Еліміздің жоғары сот органының өкілеттіктерін айқындайтын Конституциялық нормаларға екі рет енгізілген өзгерістерге назар аудару маңызды, бұл қазақстандық қоғам дамуының белгілі бір кезеңдеріндегі оның рөліне заңдық көзқарастың серпінін көрсетеді, демек, сот сатыларының трансформациясын және төмен тұрған деңгейдегі соттардың қайта ұйымдастырылуын көрсетеді.

2007 жылғы конституциялық реформаға дейін[584] ҚР Конституциясының 81-бабында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты азаматтық, қылмыстық және өзге де істер, жалпы юрисдикцияның сотталатын соттары бойынша жоғары сот органы болып табылатындығы, олардың қызметін Заңда көзделген процестік нысандарда қадағалауды жүзеге асыратындығы және сот практикасы мәселелері бойынша түсініктемелер беретіндігі көзделген. Мамандандырылған соттар институтының кеңеюіне байланысты осы бапта «жалпы юрисдикция соттарына» деген сөздер «жергілікті және басқа соттарға» деген сөздермен ауыстырылды. Көрсетілген соттар арасындағы градация «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы»[585] 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңымен (бұдан әрі – сот жүйесі туралы ҚР КЗ) нақтыланды. Жергілікті соттарға облыстық және оларға теңестірілген соттар – Астананың қалалық соты, республикалық маңызы бар қалалардың қалалық соттары; аудандық және оларға теңестірілген соттар – қалалық сот, ауданаралық сот (3-баптың 2-тармағы) жатады. ҚР сот жүйесі туралы КЗ-ның осы бабының 3-тармағында Қазақстан Республикасында басқа соттар, оның ішінде мамандандырылған соттар құрылуы мүмкін екендігі көзделген. Бұл ретте мамандандырылған соттардың тізбесі толық түрде көрсетілмейді: атап айтқанда әскери, қаржылық, экономикалық, әкімшілік, кәмелетке толмағандардың істері бойынша деп аталады, содан кейін басқа мамандандырылған соттарды құру мүмкіндігі белгіленеді.

583 С.Абдуллаев. Сот жүйесін реформалаудағы Конституцияның рөлі. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31246778&pos=6;-135#pos=6;-135 (қараған күн: 20.05.2025).

584 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2007 жылғы 21 мамырдағы № 254 Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000254_/links (қараған күн: 20.05.2025).

585 «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132_ (01.01.2025 жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен) (қараған күн: 20.05.2025).

2017 жылғы конституциялық реформаға дейін[586] ҚР Конституциясының қаралып отырған бабы мынадай редакцияда қолданылды: «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты азаматтық, қылмыстық және өзге де істер, жергілікті және басқа да соттардың соттылығы бойынша жоғары сот органы болып табылады, заңда көзделген процестік нысандарда олардың қызметін қадағалауды жүзеге асырады және сот практикасы мәселелері бойынша түсініктемелер береді».

Осылайша, ҚР Конституциясының 81-бабы екі рет өзгертілді және 2017 жылғы 10 наурыздан бастап (қолданылып жүрген редакция) «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты азаматтық, қылмыстық істер, жергілікті және басқа да соттардың соттылығына жататын өзге де істер бойынша жоғары сот органы болып табылады, заңда көзделген жағдайларда өзінің соттылығына жататын сот істерін қарайды және сот практикасының мәселелері бойынша түсініктемелер беріп отыратынын» көздейді. Бұл сот инстанцияларын қайта қарауға, атап айтқанда, қадағалау тәртібімен сот актілерін қайта қарау институтын қоспағанда, сондай-ақ кейбір санаттағы істерді елдің Жоғарғы сот органының соттылығына жатқызуға байланысты болды. Сонымен, ӘРПК-нің 105-бабы 1-бөлігіне сәйкес Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты бірінші сатыдағы соттың қағидалары бойынша Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының шешімдері мен әрекеттеріне (әрекетсіздігіне), Орталық референдум комиссиясының шешімдері мен әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) дау айту туралы әкімшілік істерді қарайды (бұрын бұл істер азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралған).

ҚР Конституциясы сот билігінің екіжақты мақсатын нақты айқындайды:сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және өзіне азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, Республиканың Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды (76-баптың 1-тармағы).

ҚР Конституциясын қабылдау арқылы сот ведомствосын кеңейту идеясы іске асырылды, ол «әркімнің өзінің құқықтары мен бостандықтарын сотта қорғауға хақылы» деген конституциялық қағидатқа сәйкес келеді (13-баптың 2-тармағы). ҚР Конституциясының 76-бабының 2-тармағына сәйкес сот билігі Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады. Бұл ретте істердің соттарға ведомстволық бағыныстылығы мен соттылығы қағидаларын, сондай-ақ сот қорғауы үшін сотқа жүгінудің іс жүргізу заңында белгіленген тәртібін сақтау қажет.

ҚР Конституциясының нормаларына сәйкес сот төрелігін жүргізу процесі әкімшілік мәселелерінен аражігін ажыратады, іс жүзінде соттар мен сот алқала-

586 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы № 51-VI ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051/history (қараған күн: 20.05.2025).

рының төрағалары судьяларға тән емес функцияларды орындаудан босатылады. Барлық деңгейдегі соттардың қызметін ұйымдық-құқықтық, ақпараттық-талдамалық және материалдық-техникалық қамтамасыз етуді, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетіне құқықтық статистикалық құжатталған ақпарат беруді Қазақстан Республикасының Сот әкімшілігі облыстардағы, астанадағы және Республикалық маңызы бар қалалардағы аумақтық бөлімшелер жүзеге асырады. Қазақстан Республикасы Сот әкімшілігінің міндеттері, өкілеттіктері мен функциялары Ел Президентінің 2023 жылғы 19 қаңтардағы № 106 Жарлығымен[587] бекітілген ол туралы ережеде айқындалған. Қазақстан Республикасы Сот әкімшілігінің басшысы жоғары мәртебеге ие – мемлекеттік саяси қызметші болып табылады, Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесімен келісім бойынша Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының ұсынуы бойынша оны Мемлекет басшысы қызметке тағайындайды және қызметтен босатады.

Үшіншіден, ҚР Конституциясы судьялардың ауыспаушылық, қол сұғылмаушылық және бағыныштылық және тек Конституция мен заңға бағыну қағидаттарында, Республика Жоғарғы Сотының судьяларын сайлаудың ерекше тәртібінде, жергілікті және басқа да соттардың судьяларын тағайындаудан, олардың атқаратын лауазымынан босатудан, сыртқы және ішкі қысым мен араласуға тыйым салуда, сондай-ақ сот жүйесінің бюджеттік автономиясында көрініс табатын судьялардың тәуелсіздігінің кепілдіктерін белгілейді. ҚР Конституциясы мынаны белгілейді:

- судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады (77-баптың 1-тармағы);

- сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді. (77-баптың 2-тармағы);

- соттар тұрақты судьялардан тұрады, олардың тәуелсіздігі Конституциямен және заңмен қорғалады. Судьяның өкілеттігі тек заңда белгіленген негіздер бойынша ғана тоқтатылуы немесе кідіртілуі мүмкін (79-баптың 1-тармағы);

- судьяны тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған сот тәртібімен белгіленетін әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған реттерді қоспағанда, Республика Жоғары Сот Кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз не Конституцияның 55-бабының

587 «Қазақстан Республикасы Сот әкімшілігінің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 19 қаңтардағы № 106 Жарлығы (ЖМ. және қосымша. құрамы бойынша. 01.04.2025).URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000106 (қараған күн: 21.05.2025). Бұған дейін ұқсас сипаттағы функцияларды Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот әкімшілігі комитеті, содан кейін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаменті (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының аппараты) орындаған болатын.

3) тармақшасында белгіленген жағдайда, - Сенаттың келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайды (79-баптың 1-тармағы);

- Республика соттарының судьяларына қойылатын талаптар конституциялық заңда айқындалады (79-баптың 3-тармағы);

- Судьяның қызметі депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқарумен, кәсіпкерлікпен айналысумен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кірумен сыйыспайды (79-баптың 4-тармағы);

- Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасын және судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесіне негізделген Республика Президентінің ұсынуымен Сенат сайлайды (82-баптың 1-тармағы);

- жергілікті және басқа да соттардың төрағалары мен судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесі бойынша Республика Президенті қызметке тағайындайды (82-баптың 2-тармағы);

- соттарды қаржыландыру, судьяларды тұрғын үймен қамтамасыз ету республикалық бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі және ол сот төрелігін толық әрі тәуелсіз жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс (80-бап).

2022 жылғы 1 қаңтардан бастап сот билігінің атқарушы органдардан материалдық тәуелсіздігін және соттардың олардың конституциялық өкілеттіктерін орындауын қамтамасыз ететін соттарды қаржыландырудың жаңа тәртібі енгізілді. Сот жүйесі туралы ҚР КЗ 57-бабы сот жүйесінің шығыстары өткен қаржы жылында республикалық бюджетте белгіленген барлық мемлекеттік органдардың 001 бюджеттік бағдарламасы бойынша шығыстардың жалпы сомасының кемінде 6,5% -ды құрайтынын белгілейді. Республикалық бюджетті нақтылау, республикалық бюджетті түзету немесе секвестр өткізу нәтижесінде осы бюджеттік бағдарлама бойынша шығыстардың жалпы сомасы азайтылған жағдайда тиісті жоспарлы кезеңге арналған республикалық бюджетте белгіленген сот жүйесіне шығыстардың мөлшері азайтылуға жатпайды. Тиісті жоспарлы кезеңге арналған республикалық бюджетте белгіленген сот жүйесіне арналған шығыстар секвестрлеуге жатпайды. Ағымдағы қаржы жылы ішінде республикалық бюджетті нақтылау, түзету кезінде тиісті жоспарлы кезеңге арналған республикалық бюджетте белгіленген сот жүйесіне арналған шығыстар азайтылуға жатпайды. Сот жүйесінің бюджеттік бағдарламаларының әкімшісі үшін Қазақстан Республикасының Бюджет кодексінде көзделген ағымдағы әкімшілік шығыстар лимиті белгіленбейді.

Атқарушы органдардың өткен қаржы жылында республикалық бюджетте белгіленген барлық мемлекеттік органдардың 001 бюджеттік бағдарламасы бойынша шығыстардың жалпы сомасының кемінде 6,5% -ды құрайтын қаражатты бөлу мәселелеріне араласуға құқығы жоқ екенін атап өту маңызды. Сот жүйесінің бюджетін шығыстардың деңгейлері мен бағыттары бойынша бөлу ол бекітетін регламентке сәйкес Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының кеңейтілген жалпы отырысында бекітіледі.

Соттың тәуелсіздігінің кепілдіктерінің бірі салалық заңдарда көзделген сотқа құрметтемеушілік білдіргені үшін жауаптылық шаралары болып табылады. Осылайша, Қазақстан РеспубликасыАзаматтық процестік кодексінің[588] 119-бабының 1-бөлігіне сәйкес сот мұндай шараларды сот алдында барлығының теңдігінің Конституциялық қағидатын және сот төрелігінің міндеттерін іске асыру мақсатында қолданады.

Төртіншіден, ҚР Конституциясы 77-баптың 4-тармағына сәйкес Республиканың барлық соттары мен судьялары үшін ортақ және бірыңғай болып табылатын сот төрелігінің базалық қағидаттарын (сот қызметінің қағидаттарын) бекітеді. Жинақталған түрде бұл қағидаттар ҚР Конституциясының 77-бабының 3-тармағында көзделген (VII бөлім. Соттар мен сот төрелігі. Прокуратура. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл), олар іс жүзінде соттың істерді қарау және шешу жөніндегі қызметінің міндеттері мен құралдарына бастапқы құқықтық көзқарастар болып табылады. Осы Конституциялық нормаларға сәйкес судья заңды қолдану кезінде мынадай қағидаттарды басшылыққа алуы тиіс: 1) адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі; 2) бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды; 3) өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды; 4) сотта әркім өз сөзін тыңдатуға құқылы; 5) жауапкершілікті белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жаңа міндеттемелер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқық бұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тасталса немесе жеңілдетілсе, жаңа заң қолданылады; 6) айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; 7) ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес. Діни қызметшілер өздеріне сеніп сырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес; 8) адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез келген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады; 9) заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана сотталуға тиіс емес; 10) қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

ҚР Конституциясының VII бөлімінде Сот төрелігі қағидаттарын көздейтін тағы екі бап бар: сот төрелігін тек соттың жүзеге асыруы (75-баптың 1-тармағы); соттардың шешімдері, үкімдері мен өзге де қаулыларының Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында міндетті күші болады (76-баптың 3-тармағы). Соңғы келтірілген конституциялық нормаға сүйене отырып, сот шешімдерін орындау міндеттілігі сияқты қағидаттың болуын айтуға болады. Ресми деңгейде – Қазақстан Республикасының Президенті бекіткен 2010 жыл-

588 2015 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасының Азаматтық-процестік кодексі (13.03.2025 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377 (қараған күн: 21.05.2025).

дан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында – сот актілерін орындау сот ісін жүргізудің соңғы кезеңі деп танылғанын атап өту орынды. Осыған сүйене отырып, ол сот актілерінің мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ететін шараларды қабылдау қажеттілігін көрсетті[589].

Қоғамдағы саяси-экономикалық көзқарастар мен моральдық-адамгершілік құндылықтарға негізделген сот төрелігі туралы басқа да іргелі идеялар «Адам және азамат» деп аталатын ҚР Конституциясының II бөлімінде көрсетілген. Бұл мынадай конституциялық нормалар-принциптер:

- адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады (12-баптың 2-тармағы);

- әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар (13-баптың 2-тармағы);

- әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі (13-баптың 3-тармағы);

- Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең (14-баптың 1-тармағы). Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады (6-баптың 1-тармағы);

- адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды (17-баптың 1-тармағы);

- әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар. (18-баптың 1-тармағы);

- әркім өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі (18-баптың 2-тармағы);

- мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті (18-баптың 3-тармағы);

- әркімнің ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар (19-баптың 2-тармағы).

589 ҚР Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасының 3-бөлімінің 3-2 кіші бөлімі (қолданылу мерзімі аяқталған). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_ (қараған күн: 21.05.2025). Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы қолданыста. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674 (қараған күн: 21.05.2025).

Істерді қарау және шешу жөніндегі сот қызметі негізгі идеяларға, сот төрелігінің бастауларына сәйкес жүзеге асырылып қана қоймай, оларға бағынуға тиіс. Құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге арналған сот билігі сот төрелігін жүзеге асырудың негізгі қағидаттарын бұзбауы керек, өйткені бұл, ең алдымен, мемлекеттік биліктің осы тармағының мәні мен мақсатына қайшы келеді. Сонымен бірге, соттар қоғамда тәуелсіздік пен беделдің мызғымастығына сақталатын кепілдіктер жиынтығымен бекітілген нақты билікке ие болуы керек. Тек осындай сот осы сөздің шынайы мағынасында сот төрелігін жүзеге асыра алады, содан кейін ғана әлеуметтік-бағдарланған және әділетті қоғамға прогрессивті қозғалыс туралы айтуға болады.

Бесіншіден, ҚР Конституциясы оның нормаларының тікелей әсерін бекітеді. Бұл ҚР Конституциясының республиканың бүкіл аумағында жоғары заңды күші мен тікелей қолданысы бар екендігін көздейтін 4-баптың 2-тармағында айқын көрсетілген. Бұл соттар конституциялық ережелерді егжей-тегжейлі көрсететін салалық заң болмаған жағдайда да конституциялық нормаларды тікелей қолдануға міндетті дегенді білдіреді. Елдің Негізгі Заңының аталған нормасы соттардың, әсіресе, қандай да бір дәрежеде адам құқықтарымен байланысты істер бойынша құқық қорғау қызметін күшейтеді.

Сот практикасы дамыған елдерде Конституция сот доктринасын қалыптастыруға негіз болады. Өкінішке қарай, сот доктринасы бізде тиісті дамуды алғанға дейін, ал судьялардың отандық заңнамада қамтылған доктриналарды түсінуі заңды дұрыс қолданудың міндетті шарты ғана емес, сонымен бірге сот актісінің әділдігін қамтамасыз етеді. Мысал ретінде ҚР Конституциясында көрсетілген және барлық конституциялық нормалар арқылы негізге алынуға тиіс құқықтық мемлекет пен құқық үстемдігі доктриналарын келтіруге болады. Аталған доктриналарға сәйкес мемлекеттің негізгі мақсаты азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын жүзеге асыру болып танылады, ал Конституцияның негізгі мазмұны осы құқықтар болып жарияланады. Сондықтан қазақстандық судьялар үшін құқықтық доктриналарды сот істерін шешудің жүйелі әдісі ретінде қабылдау қажет екенін түсіну маңызды. Сот шешімдерін дәлелдеудің бұл тәсілі өте маңызды, өйткені ол судьялардың құқықтық санасы мен ойлау деңгейін едәуір арттырып қана қоймай, тараптардың, сот ісін жүргізуге қатысатын басқа адамдардың және олардың өкілдерінің іс жүргізу қызметіне қойылатын талаптардың жаңа деңгейіне негіз қалайды. Сайып келгенде, мұның бәрі сот төрелігін жүзеге асыру сапасын және азаматтар мен ұйымдардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың тиімділігін арттыруға қызмет етеді.

Адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең жоғары қазынасы болып табылатын құқықтық және әлеуметтік мемлекет туралы ҚР Конституциясының нормаларын толыққанды іске асыруды қамтамасыз ету үшін (1-баптың 1-тармағы) барлық судьяларды конституциялық ережелер тұрғысынан құқықтық, сот доктринасы мәселелеріне арналған арнайы бағдарлама бойынша оқыту қа-

жет. Оқытуды жүргізу алгоритмін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесі бірлесіп әзірлеуі тиіс. Бұл 2030 жылға қарай көзделген мынадай нәтижелерді: World Justice Project құқық үстемдігі индексі бойынша ЭЫДҰ елдерінің орта деңгейіне – 0.60 балдан төмен емес, ал Дүниежүзілік экономикалық форумның Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің «сот жүйесінің тәуелсіздігі» индикаторы бойынша – 50-орыннан төмен емес қол жеткізуге жәрдемдесетін еді[590]

Конституциялық қағидаттар құқық қолдану практикасы үшін ғана емес, сонымен бірге норма шығару қызметі үшін де үлкен маңызға ие. Профессор Н. С. Бондарь «Конституциялық бағдарлар ағымдағы заң жобалау қызметінің негізінде ғана емес, сонымен қатар сот жүйесі туралы заңнаманың перспективалық дамуының бағдарламалық қағидаттарфн анықтауда да қолданылады» деп жазады[591].

Сот төрелігін іске асыру саласындағы, оны тұтастай жетілдірумен де, оның жекелеген институттарына өзгерістер мен толықтырулар енгізумен де байланысты нормашығармашылық қызмет мәні болып табылатын сот төрелігі туралы Конституциялық идеяларға сәйкес жүзеге асырылуға тиіс:

- әділ, тәуелсіз, бейтарап соттың заңның барлық талаптарын сақтай отырып, әркімге оның ісін қарауына кепілдік беру және адамның бұзылған құқығы мен заңды мүддесін нақты қалпына келтіруді қамтамасыз ету, яғни сот нұсқамаларының (заңдылық, әділеттілік, сот пен судьяның тәуелсіздігі қағидаттары, сот шешімдерінің міндеттілігі және олардың орындалуы, сондай-ақ судьяның объективтілігі мен сатылмауы) нақты орындалуы;

- заңды және негізделген сот шешімдерін шығаруды ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мақсаттарға қол жеткізуді, әлеуметтік әділеттілікті нығайтуды, қоғамдағы құқықтық тәртіпті, қауіпсіздік пен тұрақтылықты қолдауды қамтамасыз ететін сот процесін конституциялау (бәсекелестік қағидаттары, процестегі тараптардың теңдігі, ұтымды құқық қолдану, сондай-ақ судьяның кәсіби құзыреттілігі);

- соттың қоғам алдында есеп беруін қамтамасыз ететін, бірақ бұл ретте сот пен судьяның тәуелсіздік қағидатын бұзбайтын (сот процесінің жариялылық қағидаты, сондай-ақ сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметтің айқындығы мен ашықтығы оның әртүрлі аспектілерін кеңінен жариялау арқылы) құралнамаларды жетілдіру. Есеп беру тек соттың ғана емес, басқа да мемлекеттік органдардың дұрыс жұмыс істеуінің негізгі факторларының бірі болып табылады.

Жалпы, ҚР Конституциясы елдегі сот билігінің моделін айқындайды[592]. Егер қазақстандық құқықтық жүйе өзінің сипаттамасы бойынша континенттік

590 Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасының 8-бөлімінің 8-1-кіші бөлімі (қараған күн: 21.05.2025).

591 Бондарь Н.С. Экономический конституционализм: судебная доктрина и практика // Бондарь Н.С. 2-е изд., перераб. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2025. – 117 б.

592 «Сот билігінің моделі» термині келесі мағынада қолданылады: мемлекеттік биліктің осы буыны туралы тұтас түсінік ретінде, ең алдымен оның ұйымдастырылу және жұмыс істеу тәсілдерін қабылдау арқылы қалыптасады.

(роман-германдық) құқықтық жүйеге жататын болса, онда Қазақстандағы сот билігі моделінің осы жүйеге жататыны даусыз екені анық. Бұл мынадан байқалады: сот билігінің ұйымдастырылуы мен қызметінің негізі кодификацияланған құқық болып табылады (заң – құқықтың негізгі көзі); істерді қарау және шешу кезінде судья сот прецеденттерінен гөрі заңды (сот шешімі заңды және негізделген болуы керек) [593] басшылыққа алады; сот құқық нормаларын жасамай, қолданады; соттар істерді қарайды және шешеді, ал заңдардың ҚР Конституциясына сәйкестігін бақылауды бірыңғай сот жүйесіне кірмейтін ҚР Конституциялық Соты жүзеге асырады; сотқа процесті басқаруда белсенді рөл беріледі.

Алайда, біздің модельге тән ерекшеліктер бар, олар сот билігінің соңғы жылдары айқын әлеуметтенуінде көрінеді. Сот төрелігінің әлеуметтік бағдарлануы оның конституциялық регламенттеу бағытында құқықтық тәртіпті сақтау, қоғамдағы қауіпсіздік пен әділеттілікті қамтамасыз ету тетігіндегі рөлінің артуын көрсетеді.

Біріншіден, бұл сипаттамада сот билігін әлеуметтендірудің жариялылық шеңберін кеңейту, сот процестерінің ашықтығы, сот талқылауын таратуға дейін; сот шешімдері мен сот қызметі туралы статистикалық деректерді жариялауды қоса алғанда, есептілікті күшейту; сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылатын қылмыстық істер бойынша істер санаттарын кеңейту сияқты нысандарын бөліп көрсету қажет. Сонымен қатар, судьялар жұмысының сапасына мониторинг жүйесін құру және қоғамды сот төрелігін іске асыру саласының түрлі аспектілері туралы хабардар етуді жақсарту қажеттілігі бар екенін мойындау керек.

Екіншіден, сот ісін бағдарлау үрдісі байқалады, онда құқықтық жанжалдардың әлеуметтік аспектілерін есепке алуға мүмкіндік беріледі және мысалы, татуласу, қалпына келтіру сот төрелігі және оңалту сияқты институттарды қолдану арқылы әлеуметтік әділдігіне қол жеткізу мақсаттары қойылады. Осы бағыттардағы сот ісін жүргізуді модификациялау қазақстандық құқықтық кеңістік үшін жаңа болып табылмайды, бұған тарихи мәліметтер дәлел бола алады. Сонымен, зерттеушілер мынаны атап өтеді: «...дала сот төрелігінің негізгі мақсаты соғысушы тараптарды татуластыру болды. Яғни, үкім емес, екі тарапқа да сәйкес келетін шешімдер айтылды. Сонымен қатар, шешімдер көбінесе қазіргі заманғы Құқықтану тұрғысынан стандартты емес, бірақ олардың ішкі менталитеті мен санасына сәйкес халыққа түсінікті болды. Дала судьяларының шешімдеріне неге дау айтылмады? Себебі шешімдер істің барлық ерекшеліктерін, нюанстарын ескере отырып, мүмкіндігінше әділ қабылданды»[594].

593 ҚР ҚПК нормаларына сәйкес сот үкімі мен қаулысы заңдылық пен негізділіктің ғана емес, әділдіктің де талаптарына жауап беруі тиіс. Атап айтқанда, бұл 424-баптың 1-бөлігі, 426-баптың 1-бөлігі, 432-баптың 1-бөлігі, 494-баптың 14-бөлігі. Қара.: 2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі (24.05.2025 жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231 (қараған күн: 24.05.2025).

594 Правовая система Республики Казахстан: генезис, развитие, современное состояние: коллективная монография. / Под ред. д.ю.н., проф. Е. С. Аничкина, д.ю.н., проф. В. В. Сорокина, з.ғ.д., проф. Ж. И. Ибрагимова; Ресей Федерациясының Ғылым және жоғары білім министрлігі, Алтай мемлекеттік университеті. – Барнаул: Алт. ун-тетінің баспасы, 2025. – 237-238 б.

Қазақстандық сот ісін жүргізуге англо-саксондық құқықтық жүйенің жекелеген элементтері имплементацияланғанын да атап өткен жөн. Атап айтқанда, олардың белгілі бір бөлігінде азаматтық процеске енгізілген дәлелдемелер мен сотқа дейінгі хаттаманы ашу институттарын көрсетуге болады.

Осылайша, Қазақстандағы сот билігінің конституциялық анықталған моделі құқықтың үстемдігін, сот төрелігінің әділдігін қамтамасыз етуге және қоғамның сенімін нығайтуға бағытталған жаңғырту траекториясымен жергілікті жағдайларға бейімделген континенттік (роман-германдық) құқықтық жүйенің параметрлеріне сәйкес келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. С.Абдуллаев. Сот жүйесін реформалаудағы Конституцияның рөлі. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31246778&pos=6;-135#pos=6;-135.

2. З.Х. Баймолдина. Әділеттіліктің рухани-адамгершілік табиғаты. // Адам құқықтары және әділ сот төрелігі: қазіргі заманғы трендтер мен жаңа векторлар: адам құқықтары жөніндегі IV Еуразиялық форум материалдарының жинағы (Астана қ., 9 желтоқсан 2022 ж.)// З.Х. Баймолдинның редакциял. – Астана: «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясы» РММ баспасы, 2023.

3. Н.С. Бондарь. Экономикалық конституционализм: сот доктринасы және практикасы / Н. С. Бондарь. – 2-нші қайта өңделген шығарылым. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2025. – 304 б.

4. П.И. Костогрызов. Понятие правосудия: философско-правовой анализ. // Государство и право. - 2019. - № 10.

5. Миндус П. Гнев разума и благодать чувств: обосновывая эмоции в праве // Правоведение. 2016. № 2.

6. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. М.: Норма, 2005. – 656 б.

7. Правовая система Республики Казахстан: генезис, развитие, современное состояние: коллективная монография. / Под ред. з.ғ.д., проф. Е. С. Аничкина, з.ғ.д., проф. В. В. Сорокина, з.ғ.д., проф. Ж. И. Ибрагимова; Ресей Федерациясының Ғылым және жоғары білім министрлігі, Алтай мемлекеттік университеті. – Барнаул: Алтай нивеситетінің баспасы, 2025. – 546 б.

8. Судебная власть // Под ред. Петрухина И.Л. М.: ООО «ТК Велби», 2003. – 720 б.

9. Хащина Э. Э. Типология судебного процесса: понятие и подходы. URL: https://api-mag.kursksu.ru/api/v1/get_pdf/3399/.

Саида Аминқызы АКИМБЕКОВА –
Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Каспий қоғамдық университетінің «Әділет» Жоғары құқық мектебінің академиялық профессоры, з.ғ.д

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТІК ҚҰҚЫҒЫН КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ

Құқықты конституцияландыру қазіргі заманғы конституционализмнің ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады, оны қазіргі уақытта тек конституциялық құқық саласындағы мамандар ғана емес, сонымен қатар құқықтың басқа салаларының проблемалық мәселелерімен айналысатын ғалымдар да зерттейді. Осы тақырыпты зерттеушілердің қатарына А.Д. Рахметулин[595], Р.Қ. Сәрпеков[596], М.Х. Хасенов[597] және т. б. жатады.

Азаматтық процестік құқықты конституцияландыру ұғымын мағынасын ашпас бұрын, «конституцияландыру» ұғымының не екенін түсіну керек.

Конституцияландыру – бұл отандық әдебиетте салыстырмалы түрде жақында пайда болған термин. «Конституцияландыру» ұғымын ғылыми айналымға шетелдік зерттеушілер енгізген, ол «конституция» сөзінен шыққан. Қазіргі уақытта «конституцияландыру» терминінің нақты түсіндірмесі жоқ.

«Конституцияландыру» термині алғаш рет XIX ғасырдың басында қолданыла бастады. Шетелдік және қазақстандық ғалымдардың «конституцияландыру» санатын белсенді түрде әзірлеу XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында басталды және қазіргі уақытқа дейін жалғасуда.

Бірқатар ғалымдар «конституцияландыру» терминіне қатысты Конституция, конституционализм және конституцияландыру туралы әр түрлі ұғымдар мен түсініктерді қолданатын бірқатар пікірталастар бар деп негізді түрде айтады[598].

«Конституцияландыру» ұғымына қатысты әртүрлі көзқарастарды ескере отырып, барлық авторлар көрсеткен жалпы белгілерді ажыратуға болады:

595 А.Д. Рахметулин. Қылмыстық сот ісін конституцияландыру: түсінігі мен мазмұны. // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Құқық» сериясы. - 2023. - № 3(111). – 77-86 б.

596 Р.Қ. Сәрпеков. ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердегі әкімшілік юстицияны конституцияландыру перспективалары. // ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы. - 2022. - No 1 (68). – 14-21 б.

597 М.Х. Хасенов. Конституциялық заңдылық және құқықтың үстемдігі. // «Конституционализмнің Еуразиялық моделіндегі адамның құндылығы: идеялардан шындыққа (Қазақстан Республикасы Конституциясының 25 жылдығына)»: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (2020 жылғы 29 тамыз). – Нұр-Сұлтан, 2020. – 60-71 б.

598 Г.Браун. Конституционализация чего? // Global Constitutionalism. – 2012. – № 2. – С. 201-228; А. Петерс Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения. // Институт Макса Планка по зарубежному публичному и международному праву. Дайджест Публичного Права. - 2013. – Шығ. 2. - 239–332 б.

1) конституциялау – бұл процесс;

2) конституцияландыру – бұл Конституцияда қандай да бір құқықтық құбылыстарды, оның ішінде заңнама ережелерін бекіту, олардың конституциялық мәртебеге (әсіресе адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары) ие болуы;

3) «нені?» конституцияландыру деген сұраққа жауап берілетін болса, онда бұл феномен негізінен құқықтық тәртіпті (құқықтың әртүрлі салаларындағы азаматтардың істері мен мәртебелерін қарау көзқарастарын, тұжырымдамаларын, тетіктерін) конституцияландыру: оны конституциялық нормалармен толықтыру рәсімі; конституциялық нормалардың құқықтың өзге салаларына әсері; саяси өмірді заңдастыру (жеке тұлғаның құқықтары мен міндеттерін, беделді сот тетіктерін бекіту бөлігінде құқықтық процестерді ресімдеу құқықтарды қорғау); заң шығарушы билік пен конституциялық әділеттің маңызды рөлін есепке алу; қоғамдық билік органдарының қызметін Конституция ережелеріне бағыну және шектеу ретінде қарастырылады[599].

Кез келген құқықтық доктрина қандайда бір жолмен қоғамдық қатынастар динамикасының осы қатынастарды реттеуге арналған құқық пен заңнаманың дамуына шешуші әсерін мойындайды. Конституцияландыру мәселесі адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарына, басқа да конституциялық құндылықтарға конституциялық-құқықтық кепілдік берудің, елдегі жиі және қоғамдық мүдделердің Конституциялық тепе-теңдігін сақтаудың авангарды болып табылатын салаларда ерекше маңызды. Азаматтық сот ісін жүргізу, әрине, осындай салалардың бірін құрайды, өйткені бұл негізінен тәуелсіз және сонымен бірге қол жетімді, құзыретті және әділ сот мемлекеттегі құқықтың үстемдігін қамтамасыз етеді.

1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының[600] қабылдануы құқық салаларын конституцияландырудың маңызды процесін ынталандырады. Практикалық тұрғыдан алғанда, мемлекет конституциялық идеялар мен принциптерді азаматтық іс жүргізу құқығында жүзеге асыру үшін бірқатар маңызды қадамдар жасағанымен, теориялық тұрғыдан конституцияландыру процесі әлі терең талдау тақырыбына айналған жоқ. Азаматтық іс жүргізу құқығын конституциялау тақырыбы библиографияда ашық түрде нашарлау ұсынылған.

Бұл мақалада конституциялық құндылықтарды азаматтық процестік құқықта іске асыру тетігінің негізгі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін құрылымдық-функционалдық сипаттамасын ескере отырып, конституцияландырудың динамикалық аспектісіне уақыт бойынша ұзартылған процесс ретінде теориялық талдауға талпыныс жасалды.

Азаматтық процестік құқық үшін «конституцияландыру» Конституцияның азаматтық іс жүргізу құқығын дамытудың негізі ретіндегі рөлін күшейтуді, конституциялық және азаматтық іс жүргізу нормаларының өзара байланысын

599 И.Н. Плотникова «Конституционализация»: к вопросу о понятии. // Известия Саратовского университета. Серия Экономика. Управление. Право. - 2021. - Т. 21, шығ. 2. - 191 б.

600 Конституция 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. // Қазақстан Республикасы Парламентінің Хабаршысы. – 1996. - № 4. – 217 б.

жан-жақты нығайтуды, Конституциялық Сот төрелігі тетіктері арқылы азаматтық іс жүргізу реттеуін қатаң бақылауды көздейді. Конституциялық-құқықтық нормалардың негізгі, іргелі мәні азаматтық іс жүргізу құқығына айтарлықтай әсер етеді деп санаймыз.

Бұл қарым-қатынас Конституция сот билігін жүзеге асыру нысанын және оның мақсатын бекітетіндігімен, соттар жүйесін белгілейтіндігімен, судьялардың тәуелсіздігінің кепілдіктерін және оларға қойылатын талаптарды көздейтіндігімен анықталады. Осы конституциялық ережелер соттардың азаматтық істерді қарау және шешу тәртібін құқықтық реттеу үшін негізгі ережелер болып табылады[601].

Егер біз М.В. Баглайдың конституциялық құқық пәні қоғамдық қатынастардың тек екі негізгі саласын ғана қамтиды, олардың бірі – адамның құқықтары мен бостандықтарынқорғау деген пікірін[602] ескеретін болсақ, онда конституциялық және азаматтық іс жүргізу нормаларын бірлесіп қолдану кез-келген азаматтық іс жүргізу қатынастарында сөзсіз орын алады.

Мәселен, 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық сот ісін жүргізудің демократиялық негіздерін бекітті, оның ішінде: сот қорғауына құқық (13-бап), заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігі (14-бап), сот төрелігін тек соттар жүзеге асыруы (75-бап); судьялардың тәуелсіздігі және оларды тек Конституция мен заңға бағынуы (77-бап).

Заңнама жүйесінен, құқық қолдану практикасынан, құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттен тұратын құқықтық жүйені конституцияландыру жүйесінде азаматтық процестік заңнаманы конституцияландыру маңызды орын алады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтық іс жүргізу заңнамасын заңдылық пен негізділік негізінде іске асыру тұрғысынан конституцияландыру үшін теориялық практикалық маңызы бар көптеген нормалар бар.

Сот конституцияландырудың негізгі қатысушыларының бірі болып табылады. В. И. Крусс сотты осы процестің [603] «негізгі» қатысушысы ретінде анықтайды. Оның пікірінше, сот бұл рөлді дискрециясын[604] жүзеге асыру арқылы орындайды. Заңды дауларды шешу – бұл қолданылатын құқық нормасын дұрыс таңдауға байланысты қызмет. Сот бұл таңдауды В.И. Крусстың айтуынша, конституциялық қағидаттар арасындағы қайшылықты шеше отырып, «коллизиялар құндылықтарын өлшейтін» құқықтық ережелерді салыстыру негізінде жасайды[605]. Кез келген құқықтық қақтығыста оның қатысушыларының мүдделері әрқашан қақтығысады.

601 З.Х. Баймолдина. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік құқығы: екі томдық. Т.1. Жалпы бөлім (Тақырыптар 1-15). Оқулық. – Алматы: ҚазМЗУ, 2001. – 46 б.

602 М.В. Баглай. Конституционное право Российской Федерации: учеб. для вузов. – 6-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 17.

603 В.И. Крусс Конституционализация права: основы теории: монография. - М.: Норма: Инфра-М, 2017. – С. 133.

604 В.И. Крусс Конституционная судебная дискреция в механизме конституционализации правовой системы России // Российская юстиция. – 2012. – № 9. –40 б.

605 Крусс В.И. Конституционализация права: основы теории: монография. М.: Норма: Инфра-М, 2017. – С.135.

Біреулері де, басқалары да рұқсат етілген көлемде және шектерде қорғалуға жатады. Заңсыз әрекет жасалған жағдайда да құқық бұзушы істің барлық мән-жайларын объективті, толық және жан-жақты зерттеуге, қорғауға, объективті, құзыретті, кәсіби сотқа құқылы. Сот аталған құндылықтарды өлшеп, шешім шығаруға шақырады. Шешім қабылдау кезінде судья Заңға және оның ішкі сеніміне сүйене отырып, өзінің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін басшылыққа алады. Олар неғұрлым Конституциялық болса, құқық қолданушының Конституция қағидаттарына сәйкес шешім шығаруы соғұрлым ықтимал.

Азаматтық процестік құқық – бұл соттың азаматтық істерді қарау және шешу жөніндегі қызметін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі. Азаматтық процестік құқықты реттеудің мәні – азаматтық процесс (сот ісін жүргізу) болып табылады[606].

Азаматтық сот ісін жүргізуді конституцияландырудың көрінісін біз Конституцияның өзінен көреміз, өйткені адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары, егер олар азаматтық сот ісін жүргізуге қатысса, конституциялық нормаларда көрініс табады.

Конституцияландыру азаматтық-процестік қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесіне қатысты, яғни ол азаматтық процестік заңнамаға Қазақстан Республикасы Конституциясының идеяларын, қағидаттарын, нормалары мен ережелерін енгізуді қамтамасыз етеді. Мұнда Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтық сот ісін жүргізу нормаларын конституцияландырудың басты көзі ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Конституциясы тек оның нормалары мен ережелерін дереккөз ретінде пайдалануды шектемейді, бірақ Қазақстанда халықаралық-құқықтық реттеудің іргелі негіздерін қолдану мүмкіндігін болжайды, өйткені халықаралық құқық нормаларын қолдану мен пайдалануға жол беру ҚР Конституциясында көзделген жағдайларда халықаралық құқықтық нұсқамалардың басымдылығын айқындайтын конституциялық ережелердің мағынасында белгіленген. Сонымен қатар, Конституцияның өзінде, яғни оның мазмұнында қажетті және прогрессивті халықаралық-құқықтық сегмент бар.

Демек, азаматтық-процестік заңнаманы Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарға сәйкес келтіру процесі де азаматтық сот ісін жүргізуді конституцияландыру ұғымына жатады.

Мәселен, ҚР АПК-нің 2-бабына сәйкес «Қазақстан Республикасы Конституциясының жоғары заңдық күші бар және Республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады. ҚР АПК мен ҚР Конституциясының нормалары арасында қайшылықтар болған жағдайда, Конституцияның ережелері қолданылады.

ҚР АПК мен Қазақстан Республикасы конституциялық заңының нормалары арасында қайшылықтар болған жағдайда конституциялық заңның ережелері қолданылады. ҚР АПК мен өзге де заңдардың нормалары арасында қайшылықтар болған жағдайда, ҚР АПК ережелері қолданылады.

606 В Ярков В.В. Гражданский процесс: Учебник. 8-е изд., пераб. и доп. М., 2012. – 12 б.

Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар ҚР АПК басым болады және халықаралық шартты қолдану үшін заң шығару талап етілетіннен басқа жағдайларда олар тікелей қолданылады»[607].

Осы баптың ережелеріне сүйене отырып, азаматтық процестік заңнаманы конституцияландыру процесі осы массивке 2015 жылғы ҚР Азаматтық -процестік кодексінен басқа, азаматтық істер бойынша іс жүргізу тәртібіне тікелей немесе жанама қатысы бар құқықтық ұйғарымдар қамтылған бірқатар басқа заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілер кіретінін ескере отырып, үздіксіз жүріп жатыр. Оларға сот билігі мен прокуратура[608], органдарының қызметін реттейтін Қазақстан Республикасының конституциялық заңдары, жүйе мен адвокаттық қызметті[609] реттейтін Қазақстан Республикасының заңдары және басқа да нормативтік құқықтық актілері жатады.

Біздің ойымызша, құқықты және, атап айтқанда, азаматтық процестік құқықты конституцияландыру конституциялық қағидаттарды жетілдіру нәтижесінде Конституцияның азаматтық істерге бақылауын күшейту ретінде қарастырылуы керек: тек соттың сот төрелігін жүзеге асыруы (75-бап); судьялардың тәуелсіздігі (77-бап); заң мен сот алдындағы барлығының теңдігі (14-бап); сот ісін жүргізу тілі (19-бап); тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі (13-бап) және т.б.

Қазақстан Республикасының Конституциясы тікелей қолданыста және жоғары заңдық күшке ие бола отырып, оның ережелері мен қағидаттарын ағымдағы салалық, оның ішінде процестік, заңнамада дәйекті іске асыру қажеттігін болжайды. Ал бұл салалық заңнамада сот ісін жүргізудің негізгі конституциялық қағидаттарын дамыту тұжырымдамасын терең пысықтаусыз және оларды сот құқық қолдану қызметінде іске асырусыз мүмкін емес.

Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларынан туындайтын азаматтық іс жүргізу құқығының кейбір қағидаттарына тоқталайық.

Сот ісін жүргізу тілі. Тіл – адамның белгілі бір ұлтқа, белгілі бір этникалық топқа жататындығын анықтайтын белгі.

Ұлттық тілдің конституциялық қағидаты белгілі бір елде тұратын барлық ұлттар мен ұлыстардың теңдігін мемлекеттік-құқықтық тануды білдіреді[610].

---

607 2015 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасының Азаматтық-процестік кодексі // ҚР Парламентінің Жаршысы 2015 ж., № 20-VI, 114 б.

608 «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. - 2000 ж. - № 23. -410-бап; «Проку-ратура туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. // Қазақстан ақиқаты// Казахстанская правда. - 7.11.2022. - №212 (29839).

609 «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-Қазақстан Республикасының VI ҚРЗ Заңы. // ҚР Парламентінің Жаршысы. - 2018 ж. - № 16. – 52 б. 610 И.Л. Петрухин, И.Б. Михайловская/ Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. – М.: «Проспект» баспасы, 2013. – 85 б.

«Сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолданудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 13 нормативтік қаулысының 2-тармағына сәйкес сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолдану сот процесіне қатысатын адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етудің құқықтық кепілі болып табылады[611].

Адам және азамат құқықтарын қорғау туралы конвенцияның 5-бабының 6-бабына, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 14-бабына сәйкес әрбір адам шұғыл тәртіппен және өзі түсінетін тіл туралы егжей-тегжейлі хабардар етілуі тиіс.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 19-бабының 2-тармағына сәйкес ешкімді тіл белгісі бойынша кемсітуге болмайды. Бұл норма ҚР АПК-нің 14-бабында да көрініс тапты, онда сот ісін жүргізу қазақ тілінде жүргізіліп жатқандығы, сот ісін жүргізуде ресми түрде орыс тілі, ал заңда белгіленген жағдайларда басқа да тілдер қолданылатыны туралы айтылады.

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» ҚР Заңының 13-бабында сондай-ақ Қазақстан Республикасында сот ісі мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал, қажет болған жағдайда, сот ісін жүргізуде орыс тілі немесе басқа тілдер мемлекеттік тілмен тең қолданылатыны деп көзделген.

Сот ісін жүргізу жүргізілетін тілді білмеуіне негізделген адам мен азаматтың құқықтарын кез келген шектеу және оған ана тілін процестің кез келген сатысында пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз етпеу отандық заңнама нормаларын негізгі бұзушылықтардың бірі болып табылады.

Сонымен қатар, осы қағиданы зерттеу кезінде азаматтық-процестік заңнама да конституциялық нормаларды іске асыру тетігіне ықпалы зор ететіндігін атап өтуге болады.

Мәселен, ҚР АПК 14-бабының 3 және 4-бөлімдерінде сот ісін жүргізу тілі қағидатын сақтауға мемлекет тегін беретін кепілдіктер бар. ҚР АПК іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тілді білмейтін немесе жеткіліксіз меңгерген іске қатысатын тұлғалардың аудармашының қызметтерін тегін пайдалану құқығын тікелей қамтиды. Сот ісін жүргізу тілін білмейтін адамдарға сот заңға сәйкес қажетті іс материалдарының аудармасын тегін қамтамасыз етеді.

Азаматтық процестік құқықтағы осы Конституциялық қағидатты талдай отырып, Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабында мыналар көзделгенін атап өткім келеді. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл - қазақ тілі. Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады». Осыған байланысты ҚР АПК-нің 14-бабында және «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» ҚР Заңының 13-бабында өзгеріс енгізу және осы баптардан «басқа тілдер» деген тіркесті алып тастау қажет деп есептейміз.

611 «Сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолданудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 13 нормативтік қаулысы. // Казахстанская правда. - 2.02.2017. - № 22 (28401).

Тараптардың соттағы бәсекелестігі және тең құқықтылық қағидаты. Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқығының конституциялық қағидаты демократиялық құқықтық мемлекетте сот ісін жүргізудің барлық нысандарында, соның ішінде конституциялық, азаматтық, әкімшілік, қылмыстық сот билігінің жұмыс істеуі үшін әмбебап маңызға ие. Сайып келгенде, заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігі туралы қазіргі конституционализмнің негізгі талабынан туындай отырып, ол сот – құқықтық даудың (талқылаудың) тараптары арасындағы, сондай - ақ тараптар мен сот арасындағы қатынастарды құқықтық реттеудің негіздерін анықтайды.

Сонымен бірге, тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығының конституциялық қағидатының әмбебап сипаты оны бекіту және салалық заңнамада нормативтік нақтылау кезінде белгілі бір ерекшеліктерді белгілеуді жоққа шығармайды. Осындай айырмашылықтар, тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығының конституциялық қағидатының мазмұндық сипаттамаларының салалық сараланuы сот ісін жүргізуге қатысушылардың нақты жағдайы мен құқықтық ерекшеліктерінен туындайтын объективті ерекшеліктермен, сондай-ақ олардың арасындағы сот дауының негізінде жатқан қатынастардың сипатымен байланысты.

Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы қағидаты негізінен азаматтық процестік құқық тұрғысынан белсенді түрде зерттелді. 1993 ж. және 1995 ж. Қазақстан Республикасының Конституциясында жарыспалылық пен тең құқықтылық қағидаты бекітілгеннен кейін оның нормативтік мазмұнын тек процестік құқық тұрғысынан зерттеу жеткіліксіз болды. Аталған қағидатты конституциялық құқық тұрғысынан қолда бар зерттеулер, әдетте, негізінен Конституцияның тиісті ережелеріне түсініктеме беруге дейін келіп тіреледі.

Жарыспалылық пен тең құқықтылық қағидатының теориялық мәселелерін талдауға жеткіліксіз көңіл бөлу азаматтық процестегі тиісті қатынастарды құқықтық реттеу деңгейінің тиімділігіне, сондай-ақ тиісті қағидатты іс жүзінде жүзеге асырудың процестік кепілдіктерге ықпал ете алмады.

Сот ісін жүргізудің конституциялық қағидаты ретіндегі тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығының іргелі сипаттамаларының негізінде (ҚР АПК-ның 15-бабы) қазіргі демократиялық құқықтық мемлекеттегі құқық субъектілерінің мәртебелік және функционалдық сипаттамаларының неғұрлым әмбебап және жалпыға бірдей ортақ қағидаттарының бірі ретіндегі тең құқықтың қазіргі конституциялық тұжырымдамасы жатыр, бұл, ең алдымен, заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігінің конституциялық талабын меңзейді (14-бап).

Қазақстан Республикасының Конституциясы баршаның заң мен сот алдындағы теңдігінің заңдық негіздерін:

а) заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігі конституциялық қағидатының нормативтік (ұсынымдық-міндетті) сипаттамалары;

б) сот ісін жүргізуде оны іске асырудың құқықтық, ұйымдастырушылық, өзге де кепілдіктері;

в) мемлекеттік билік органдарын қоса алғанда, үшінші тұлғалар тарапынан ерікті түрде бұзушылықтардан заң мен сот алдында жұрттық бәрі теңдігі қағидатын қорғаудың заңды құралдары;

г) заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігінің конституциялық талабын бұзғаны үшін құқықтық жауапкершіліктің әртүрлі нысандары кеңінен, жан-жақты регламенттейді, сол арқылы теңдік режимін қалыптастырады.

Қазірдің өзінде тең құқықтылық талаптарын конституциялық жалпылаудың ең жоғары деңгейінде бұл институт материалдық және процестік бастаулар бірлігімен сипатталады. Соңғылары сот алдындағы жұрттың бәрі теңдігінде – сот құрылысын құқықтық реттеуге қойылатын талаптар тұрғысынан да, сот ісін жүргізу тұрғысынан да барынша шоғырланған.

Бұл ретте тиісті құқықтық қатынастардың мазмұнында, атап айтқанда: процестегі тараптар арасындағы, тарап пен сот арасындағы, нақты істің шешілуіне байланысты сот жүйесіндегі соттар арасындағы өзара қатынастарды сипаттайтын әртүрлі аспектілерді бөліп көрсетуге болады. Осы процестік қатынастардың, оның ішінде жария және жеке бастаулардың әр түрлі арақатынасынан байқалатын ерекшеліктерін ескере отырып, конституциялық тең құқықтылық қағидаты да: тараптардың тең процестік жағдайының болуын талап ету ретінде де және соттың тең ауқымды процестік әрекеттерді қолдануын және оларды тараптардың әрқайсысының бағалануын талап ету ету ретінде де; және тараптардың әрқайсысынан соттың әділетсіз шешімінен тең қорғалуын талап ету ретінде әр түрлі жолмен жүзеге асырылады.

Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы - бұл өзінің нормативтік-құқықтық мазмұны тұрғысынан біртұтас, заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігінің әмбебап қағидатына қатысты субординациялық жағдайдағы конституциялық қағидат.

Тиісті конституциялық қағидаттардың тығыз жүйелік өзара байланыстары болған кезде олар Қазақстан Республикасы Конституциясының (13-бап және 14-бап) көпқұрылымды бөліктерінде бекітіле отырып, салыстырмалы түрде дербес реттеушілік мәнге, өздерінің іске асырылуының өзіндік деңгейлеріне ие болады.

ҚР АПК нормаларын жүйелі талдау екі маңызды конституциялық қағидаттың деректерін 15-бапқа біріктірді. «Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы». Азаматтық сот ісін жүргізу қағидаты ретінде тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы құқықтық табиғатын түсіну үшін осы қағиданы бекіту кезінде конституциялық және процестік-салалық қағидаттар арақатынасының ерекшеліктерін анықтау маңызды.

Азаматтық сот ісін жүргізуде тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығын процестік-салалық реттеудің бүкіл жүйесінде конституциялық бастаулардың болуы заң шығарушының нақтылау дәрежесі тұрғысынан тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы талаптарын заңнамалық тұрғыдан бекіту нұсқаларын таңдауда, оның ішінде - бір жағынан жарыспалылықты «бөл-

шектеу» арқылы және екінші жағынан тараптардың тең құқықтылығы арқылы дербес процестік-салалық қағидаттарға заң шығарушының кең дискрециясын жоққа шығармайды.

Азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерін ойдағыдай шешу және сот ақиқатына қол жеткізу мақсатында қазіргі уақытта ҚР АПК-де (15-баптың 4-бөлігі) тараптардың тең құқықтылығы қағидатын сақтау негізінде тараптарға дәлелдеуде жәрдем көрсетуге арналған дәлелдеу қызметінің құрылымында соттың белсенділігі көзделген.

Осы Ережені ҚР АПК-ге енгізу азаматтық іс жүргізу заңнамасын конституцияландырудың көрінісі болып табылады.

1995 жылы ҚР Конституциясының қабылдануы елдің құқықтық жүйесінің дамуындағы жаңа кезеңнің басталуын білдіреді. Сонымен қатар, оның негізгі, жетекші сипаттамаларының бірі, сөзсіз, барлық құқықтық институттарды конституцияландырудың айқын тенденциясын, сондай-ақ барлық заң шығару және құқық қолдану процестері мен құбылыстарына Конституциялық сипат беруді мойындау керек.

Азаматтық процестік құқықты конституцияландыру процесі – соттардың азаматтардың, сондай-ақ ұйымдардың даулы немесе бұзылған субъективті құқықтарын қорғау жөніндегі құқық қолдану қызметін реттейтін сала маңызды мәнге ие.

Қазақстан Республикасының Конституциясын іске асыру оның нормаларын, қағидаттары мен құндылықтарын конституциялық нормалардың қолданылуын қамтамасыз ететін құқықтық қатынастарға қатысушылардың заңға сәйкес мінез-құлқына айналдырудың көп қырлы және көпфункционалды процесін білдіреді. Өз кезегінде, Конституцияның мемлекеттік және қоғамдық өмірге ақпараттық, құндылық-мотивациялық және реттеуші әсерін қоса алғанда, конституциялық нормалардың қоғамдық қатынастарға оның әртүрлі аспектілерінде толық әсері жүзеге асырылған кезде Конституцияның қолданылуы туралы айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учеб. для вузов. – 6-е шығар., толық.мен өзгер. – М.: Норма, 2007. – 784-б.

2. З.Х. Баймолдина. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік құқығы: екі томдық. Т. 1. Жалпы бөлім (1-15-тақырыптар). Оқулық. – Алматы: ҚазГЗА, 2001. – 416-б.

3. Браун Г. Конституционализация чего? // Global Constitutionalism. 2012. № 2.

4. Крусс В.И. Конституционализация права: основы теории: монография. М.: Норма: Инфра-М, 2017. – 240 -б.

5. Крусс В.И. Конституционная судебная дискреция в механизме конституционализации правовой системы России // Российская юстиция. 2012. № 9.

6. Петерс А. Правовые системы и процесс конституционализации: новое определение соотношения // Институт Макса Планка по зарубежному публичному и международному праву. Дайджест Публичного Права. 2013. Вып. 2.

7. Петрухин И.Л., Михайловская И.Б. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. – М.: Издательство «Проспект», 2013. – 688-б.

8. Плотникова И.Н. «Конституционализация»: к вопросу о понятии // Известия Саратовского университета. Серия Экономика. Управление. Право. 2021. Т.21, 2-шығарылым.

9. Рахметулин А.Д. Конституционализация уголовного судопроизводства: понятие и содержание // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». 2023. № 3(111).

10. Р.К. Сарпеков. ЕАЭО - ға мүше мемлекеттердегі әкімшілік әділетті конституцияландыру перспективалары. // ҚР заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы. 2022. № 1 (68).

11. М.Х. Хасенов. Конституциялық заңдылық және құқық үстемдігі. // «Конституционализмнің Еуразиялық моделіндегі адамның құндылығы: идеялардан шындыққа (Қазақстан Республикасы Конституциясының 25 жылдығына)»: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы (2020 жылғы 29 тамыз). - Нұр-Сұлтан, 2020.

12. Ярков В.В. Гражданский процесс: Учебник // отв. ред. Ярков В.В. 8-е изд., пераб. и доп. М., 2012.

Бахытбек Әділханұлы БЕГАЛИЕВ
Отставкадағы судья, з.ғ.к., профессор, Нархоз Университетінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының "Кәсіпкерлікті қорғау және қылмыстық құқық бұзушылықтар әлеуметтану" орталығының директоры

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚАҒИДАТТАРДЫ ӘКІМШІЛІК ӘДІЛЕТТЕ ІСКЕ АСЫРУ

Конституциялық кепілдіктер және реформалардың қажеттілігі

Қазақстан Республикасы қызметінің негізгі қағидаттары мыналар болып табылады: қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық даму, қазақстандық патриотизм, мемлекеттік өмірдің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу (Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 2-бөлігі).

Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтарға жария салада кең көлемді құқықтарды кепілдік береді. Алайда, бұл құқықтарды тиімді қорғау тетіктері елде ұзақ уақыт бойы шектеулі күйде қалды. Бұған дейін мемлекеттік органдардың іс-әрекеттеріне шағымдануға, сондай-ақ нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкес келмеуіне байланысты істерді қараумен дауға қатысушылардың субъектілік құрамына байланысты әртүрлі соттар (экономикалық, әскери, азаматтық соттар) айналысқан. Қолданыстағы әкімшілік және азаматтық заңнама мемлекеттік аппарат пен азаматтар, бизнес арасындағы құқықтық олқылықтарды толық реттей алмады.

Әкімшілік Әділет реформасы, жаңа конституциялық принциптер

Жағдай сот жүйесін реформалаумен байланысты өзгере бастады. 2021 жылы Қазақстанда әкімшілік әділет жүйесі енгізілді, оның мақсаты – азаматтардың мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынасында құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету болды. Халықаралық тәжірибе ескеріле отырып, мемлекеттік органдардың әрекеттерінің заңдылығын бақылаудың негізгі құралына айналған Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс (ӘРПК) қабылданды.

Әкімшілік әділетті жеке сот ісін жүргізудің дербес түрі ретінде енгізу Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында бекітілгендей, ең жоғары құндылықтары – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекетті нығайтуға бағытталған.

Конституциялық бақылау тетіктерін дамытудың келесі маңызды қадамы – Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының құрылуы болды, ол өз қызметін 2023 жылғы 1 қаңтардан бастады. Жаңалық ретінде азаматтарға, егер олардың ісінде қолданылған заң Конституцияға қайшы деп есептесе, Конституциялық Сотқа жүгіну құқығы берілді. Бұл институт құқықтық мемлекеттің негіздерін нығайтуға және азаматтардың өз конституциялық құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған.

Негізгі әкімшілік әділет қағидаттары

Әкімшілік әділет пен Конституциялық Соттың қызметінің негізінде азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған қағидаттар жатыр.

Оларға мынадай қағидаттар жатады:

- әділдік;
- мөлшерлестік;
- әкімшілік қалаудың шектеулері;
- құқықтың басымдықтары;
- сенім құқығын қорғау;
- ресми талаптарды теріс пайдалануға тыйым салу;
- сенімділік презумпциялары;
- әкімшілік рәсімдер мен актілердің біркелкілігі.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы және ӘРПК-нің ерекшеліктері

ӘРПК-нің негізін қалаған «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы ерекше назар аударуға тұрарлық. Кодексте көзделген жаңа қағидаттар бұрын іс жүргізу және рәсімдік заңнамада көрсетілмегендерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Мысалы, азаматтық сот іс жүргізуінде бар талас-қақтығыс пен тараптардың теңдігі принципінің орнына, ӘРПК-де соттың белсенді рөлі қағидаты көзделген, ол тараптардың дәлелдер жинаудағы мүмкіндіктеріндегі теңсіздікті жоюға бағытталған. 129-баптың 2-тармағына сәйкес, дәлелдемелерді келтіру міндеті көбінесе шағымданылатын актіні шығарған әкімшілік органға жүктеледі.

Сонымен қатар, құқық қолданушылар әкімшілік актілер қабылдаған кезде мөлшерлестік және формальдық талаптардың теріс пайдаланылуына тыйым салу қағидаттарын басшылыққа алуға міндетті (ӘРПК-нің 10 және 14-баптары). Заңнамалық актілердегі қайшылықтар әкімшілік рәсімге қатысушылардың пайдасына түсіндірілуі керек (ӘРПК-ның 12-бабы).

Сенім құқығын қорғау қағидаты (ӘРПК-нің 12-бабы) әкімшілік рәсімдерге қатысушылардың мемлекеттік органның іс-әрекетіне деген сенімі заңмен қорғалатынын баяндайды. Мемлекеттік органның кінәсінен қабылданған заңсыз әкімшілік акт және заңсыз іс-әрекеттер немесе әрекетсіздік әкімшілік процестің қатысушыларына теріс салдарлар әкелмеуі тиіс.

Конституциялық қағидаттарды іске асыру

Жоғарыда аталған әкімшілік әділет қағидалары туралы айтқанда, олар сот төрелігінің және мемлекеттік органдар қызметінің классикалық қағидаларынан айтарлықтай ерекшеленетінін атап өту қажет, себебі олардың басты мақсаты – жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын қорғау.

Бұл қағидалардың тек соттар ғана емес, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар өз функцияларын орындап, мемлекеттік қызметтер көрсеткен кезде де нақты сақталуы маңызды. Өкінішке қарай, практикада бұл қағидалар жиі ескерусіз қалады, бұл көптеген шағымдар мен сот іс-әрекеттеріне әкеледі.

Қазақстанда әкімшілік әділет жүйесі салыстырмалы қысқа мерзімде қызмет атқарғанына қарамастан, оң нәтижелер байқалуда: талап арыздар саны артуда, азаматтардың құқықтық сауаты өсуде. Дегенмен, кез келген жаңа институт сияқты, жетілдіруді қажет ететін мәселелер әлі де бар.

Әкімшілік әділет жүйесі арқылы қаралатын істердің статистикасы олардың айтарлықтай өскенін көрсетеді. Мемлекеттік органдарға азаматтар мен бизнес тарапынан түсетін талап арыздар саны артуда. Бір жағынан, бұл соттарға сенімнің артып жатқанын және мемлекеттік органдар өз әрекеттері үшін жауапкершілікке тартыла бастағанын көрсетеді. Екінші жағынан, бұл алаңдаушылық туғызады, өйткені мемлекеттік органдар тарапынан құқық бұзушылықтардың практикасы мен саны азаймай отырғанын білдіреді.

Бизнес-қоғамдастық өкілдері көтеріп отырған мәселе, яғни мемлекет қаржылық жауапкершілігі туралы істерде өздерінің әділдігін дәлелдеу қиыншылығы, әлі күнге дейін өзекті болып қала береді. Соңғы жылдары салық салу саласындағы даулар, кедендік, жер даулары, зияткерлік меншік саласындағы даулар көбейіп келеді, мұнда бір тарап мемлекеттік органдар, ал екінші тарап бизнес болып табылады. Мұндай мәселелерде өз мүдделеріңізді қорғау өте қиын болуы мүмкін.

Тіпті барлық санаттағы істерде мемлекеттік органдар, әдетте, мемлекеттік тараптың құқық бұзушылықтары айқын болғанда да, сот шешімдерін формальды негіздермен шағымданады. 2021 жылғы 20 желтоқсандағы № 84-VII ҚР Заңымен АПК-ның 401-бабының 2-бөлігінде енгізілген, сот шешімін апелляциялауға жоғары ұйымның келісімін алу талап етілетін өзгеріс формальды түрде орындалады. Көбінесе жоғарғы мемлекеттік орган істің мәні мен дауына терең үңілмей, шешімге шағымдануды келіседі. Менің түсінуімше, мұндай жағдайларда жоғары тұрған мемлекеттік орган болашақта мұндай бұзушылықтарды болдырмау және мұндай бұзушылықтарды жою үшін түсініп, шаралар қабылдауы керек.

Практикада салалық заңдардың Конституцияда белгіленген қағидаттарға сай келмеуі жиі кездеседі.

Мысалы, Конституцияның 26-бабының 4-тармағында Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Бұл конституциялық қағидат кәсіпкерлік қызметтің еркіндігін жариялайды.

Іс жүзінде, көп жағдайда азаматтар жеке меншігінде бар жер учаскесінде өзін-өзі жұмыспен қамту мақсатында және жерінің бір бөлігінде шағын шаштараз, бутик немесе шеберхана ашу үшін мемлекеттік органнан жер учаскесінің нысаналы мақсатын ішінара өзгертуін сұрайды. Мұндай жағдайларда мемлекеттік органдар жердің нысаналы мақсатын өзгертуден бас тартып, егжей-тегжейлі жоспарлау жобасына немесе басқа да мән-жайларға сілтеме жасайды. Біздің пікірімізше, мемлекеттік органдардың бұл әрекеттері Конституцияда белгіленген жоғарыда аталған қағидаға қайшы келеді.

Бұл – көптеген елдерде қалыптасқан тәжірибе, онда адамдар өз жер учаскесінде тұрып, бір мезгілде ұсақ кәсіпкерлікпен айналысады. Алайда іс жүзінде кәсіпкерлер жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту кезінде жиі қиындықтарға тап болады және бүкіл әкім аппаратына қарсы тұру оңай емес. Ал учаскенің нысаналы мақсатын өзгерту қала инфрақұрылымының дамуына ешқандай кедергі келтірмейді. Әкімдіктер бұл ретте бас жоспардың өзгеруін алға тартады, алайда мәселе тарихи орталықтар немесе қаланың орталық бөліктері туралы емес. Ол жеке секторда дүкен немесе сұлулық салонын ашқан жағдайда, бұл азаматтар үшін тек пайдалы болар еді, алайда кәсіпкер өз құқығын қорғау үшін барлық инстанциялар мен кедергілерден өтуге мәжбүр. Мұндай бюрократиялық көзқарас кезінде қандай бизнес дамуы туралы сөз қозғауға болады? Бұл мәселе туризм мен агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына да қатысты. Әкімшілік әділет салалық заңнамалардағы қайшылықтарды жоюға септігін тигізеді деген үміт бар. Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін мемлекеттік органдар тарапынан болатын бюрократиялық кедергілерді жою қажет.

Мысалы, Алматы қаласының МАӘС-тың № 7594-22-00-4/1018 шешімімен азамат А.-ның Алматы қаласының «Қалалық жоспарлау және урбанистика басқармасы» КММ-ға жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту туралы талап қою толық көлемде қанағаттандырылған.

Мәселен, жер учаскесінде меншік құқығында жеке тұрғын үй болған. Талапкер өз учаскесінде әкімшілік ғимарат салуға рұқсат сұраған. Мемлекеттік орган егжей-тегжейлі жоспарлау жобасына сілтеме жасап, өтінішті қанағаттандырудан бас тартқан. Жауапкердің әрекетін заңсыз деп таныған сот талапкердің жер учаскесін нысаналы мақсатына сәйкес пайдалануға құқығы бар екенін, сондай-ақ әкімшілік ғимарат салу бас жоспарға қайшы келмейтінін атап өтті.

Иә, бұл істе Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 4-бөлімінде қарастырылған кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға қатысты конституциялық принциптер іске асырылды. Сот ӘРПК-нің заңдылық, мөлшерлестік және формальді талаптар арқылы теріс пайдалануға тыйым салу принциптерін қолданды. Яғни, сот дауды қарау кезінде жоғарыда аталған конституциялық қағидатты әкімшілік әділеттің нақты қағидаттарын қолдана отырып іске асырды.

Бұдан әрі, Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 4-бөлігі Конституцияда белгіленген сот төрелігі қағидаттары республиканың барлық соттары мен судьялары үшін ортақ және бірыңғай болып табылатынын белгілейді.

Әкімшілік әділетте белгіленген және бекітілген төменде келтірілген қағидаттар да конституциялық қағидаттардың іске асырылғанын куәландырады.

Мәселен, Әкімшілік органның, лауазымды адамның әкімшілік рәсімге қатысушының құқығын іске асырудан бас тартуына, шектеуіне, тоқтатуына, сондай-ақ оған Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленбеген талаптарды сақтау мақсатында міндет жүктеуіне тыйым салынады (ӘРПК-нің 14-бабы).

Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдер туралы заңнамасындағы барлық күмәндар, қайшылықтар мен көмескіліктер әкімшілік рәсімге қатысушының пайдасына түсіндіріледі. (ӘРПК-нің 12-бабы).

Әкімшілік орган, лауазымды адам әкімшілік қалауды жүзеге асыру кезінде әкімшілік рәсімге қатысушы мен қоғам мүдделерінің әділ теңгерімін қамтамасыз етеді. (ӘРПК-нің 10-бабының 1-тармағы)

Әкімшілік әділеттің бизнес пен инвесторлар үшін маңызы

Тиімді әкімшілік әділет жүйесі бизнес-қоғамдастық үшін де шешуші рөл атқарады. Жекешелендіру процестеріне және мемлекеттің экономикадағы рөлінің төмендеуіне қарамастан, ол экономикалық қызметті реттеудің белсенді қатысушысы болып қала береді. Кейбір әкімшілік кедергілердің жойылуымен жаңалары жиі пайда болады. Сол сияқты, белгілі бір бақылау-қадағалау функцияларынан бас тартумен басқалары енгізіледі. Мұндай жағдайда әкімшілік Әділет кәсіпкерлердің құқықтарын мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғаудың маңызды құралына айналады.

Әкімшілік сот төрелігін дамыту Қазақстанның инвестициялық тартымдылығына тікелей әсер етеді. Ынтымақтастық туралы шешім қабылдаған кезде шетелдік инвесторлар ескеретін маңызды факторлардың бірі-сот жүйесінің тиімділігі. Мұнда инвестицияларды қорғау мәселелері шешуші рөл атқарады. Егер азаматтық-құқықтық даулар болған жағдайда халықаралық және шетелдік соттарда қорғау мүмкін болса, онда жария-құқықтық даулар тек ұлттық юрисдикция шеңберінде қаралуға тиіс. Әкімшілік сот ісін жүргізудегі бюрократия, мемлекет мүдделерінің пайдасына негізсіз шешімдер инвесторларға ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің халықаралық беделіне де елеулі зиян келтіруі мүмкін.

Әкімшілік әділетті жетілдіру тетіктері

Қолданыстағы Конституцияға көптеген өзгерістер мен түзетулер енгізілді, өйткені елдегі жағдай өзгеруде және т.б. Сондықтан әкімшілік әділет заңнамасында да жетілдірілетін болады. Әкімшілік рәсімдердің талаптарын сақтау көрсеткішін пайдалана отырып, мемлекеттік органдардың жұмысын бағалау жүйесін енгізу жөніндегі Жоғарғы Соттың бастамасы оң қабылданады. Мұндай индикатор әкімшілік органдарға қарсы талап-арыздар қанағаттандырылған заңды күшіне енген сот актілері негізінде қалыптастырылатын болады. Бұл:

- мемлекеттік органдар басшыларының жауапкершілігін арттыруға;
- бұзушылықтар санын азайтуға;

• жүйелік қателіктер мен бұзушылықтардың себептерін анықтауға;
• мемлекеттік аппараттың тәртібін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, заңнаманың жиі өзгеруіне жедел жауап бере алатын жоғары білікті судьялар корпусын қалыптастыру бойынша жүйелі жұмыс қажет. Әкімшілік Әділет судьяларының тұрақты мамандануы мен біліктілігін арттыру басымдыққа айналуы тиіс.

Қорытынды

Қазақстандағы әкімшілік Әділет заңның үстемдігі мен жеке адамның құқықтарын қорғауға негізделген құқықтық мемлекет құрудың ажырамас бөлігі болып табылады. Халықаралық стандарттарға сәйкес келетін жаңа қағидаттар мен тетіктерді енгізу қазірдің өзінде оң нәтиже көрсетіп отыр. Сонымен қатар, қойылған міндеттерді толыққанды іске асыру үшін биліктің барлық тармақтарының дәйекті жұмысы, судьялардың кәсіби дамуы, құқықтық мәдениетті арттыру және мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының әкімшілік рәсімдерді мүлтіксіз сақтауы қажет. Бұл жұмыстардың барлығы Қазақстан Республикасы қызметінің негізгі қағидатын – бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық дамуды іске асыру үшін жүргізілуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы — 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған.
2. Әкімшілік іс жүргізу процесі туралы кодекс (ӘІПК) — 2020 жылғы 29 маусымдағы №350-VI.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі — 2015 жылғы 31 қазандағы №377-V ЗРК.
4. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі — 2015 жылғы 29 қазандағы №375-V ЗРК.
5. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының сот актілерінің банкі — https://sud.gov.kz/rus/court-acts.
6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының сот практикасы шолуы — https://sud.gov.kz/rus/content/appk-v-deystvii.

Конституционализация права в Республике Казахстан: эволюция, современное состояние и основные направления совершенствования законодательства / Сборник научных статей. Ответственные редакторы: Председатель Конституционного Суда Республики Казахстан Азимова Э.А. и член Научно-консультативного совета при Конституционном Суде Республики Казахстан, директор Евразийского института экономико-правовых исследований Университета Нархоз, к.ю.н., профессор Имашев Б.М. - Алматы: Издательство «Фортуна Полиграф», 2025. – 426 с.

Настоящее издание приурочено к 30-летию Конституции Республики Казахстан и объединяет научные исследования, посвящённые теоретическим и прикладным

аспектам дальнейшего совершенствования и развития конституционных ценностей в различных сферах национального права.

Авторы рассматривают трансформацию правовой системы Казахстана в контексте конституционализма, обращаясь к фундаментальным вопросам соотношения Конституции и отраслевого законодательства, укрепления гарантий прав и свобод человека и гражданина, повышения эффективности государственной власти и правосудия.

Сборник научных статей представляет собой комплексное исследование, охватывающее вопросы, связанные с основами конституционализации законодательства; формированием демократического, светского, правового и социального государства; функционированием государственных институтов и их взаимодействием с обществом; защитой прав и свобод человека и гражданина в материальных отраслях права, а также развитием процессуального законодательства и судебной системы в русле конституционных требований.

Издание будет полезно лицам, занимающимся политикой, законодательной и правоприменительной деятельностью, практикующим юристам, ученым и широкой общественности.

* Статьи опубликованы в авторской редакции. Публикация статей не означает, что редакционная коллегия и коллектив авторов разделяют все позиции каждого автора.

Constitutionalization of Law in the Republic of Kazakhstan: Evolution, Current State, and Key Directions for Legislative Improvement / Collection of Scientific Articles. Editors-in-Chief: Azimova E.A.– Chairperson of the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan;Imashev B.M. – Member of the Scientific Advisory Council under the Constitutional Court of the Republic of Kazakhstan, Director of the Eurasian Institute of Economic and Legal Research at Narxoz University, Candidate of Legal Sciences Professor.–Almaty: LTD Publishing House «Fortuna Polygraph»,2025. – 426 p.

This publication is dedicated to the 30th anniversary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and brings together academic research focused on both theoretical and practical aspects of advancing and developing constitutional values areas of national law.

The authors explore the transformation of Kazakhstan's legal system within the framework of constitutionalism, addressing fundamental issues such as the relationship between the Constitution and sectoral legislation, the strengthening of guarantees for human and civil rights and freedoms, and the enhancement of the effectiveness of publik governance and the judiciary.

This collection represents a comprehensive study that covering the foundations of legislative constitutionalization; the formation of a democratic, secular, legal, and social state; the functioning of state institutions and their interaction with society; the protection of human and civil rights and freedoms within substantive branches of law; and well as the development of procedural legislation and the judicial system in accordance with constitutional principles.

The publication will be of interest to policymakers,legislators,legal practitioners, scholars, and the general public.

*Articles are published in the author's original version. Their publication does not imply that the editorial board or the group of authors shares all the views expressed by each individual contributor.

Редакциялық алқа:

Б.М. Нұрмұханов – Қазақстан Республикасы Конституциялық Соты Төрағасының орынбасары, з.ғ.к.
С.Ф. Ударцев– Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының судьясы, з.ғ.д., профессор.
Р.А. Подопригора– Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының судьясы, з.ғ.д., профессор.
А.Е. Жатқанбаева – Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының судьясы, з.ғ.д.
В.А. Малиновский – Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі, Нархоз Университетінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институты директорының орынбасары, з.ғ.д., профессор.
Б.Ә. Бегалиев – Отставкадағы судья, Нархоз Университетінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер институтының «Кәсіпкерлікті қорғау және қылмыстық құқық бұзушылықтар әлеуметтану» орталығының директоры, з.ғ.к., профессор.
Т.А. Мухсинова – Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының талдаушысы.
Ж.С. Сәрсенбаева – Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының талдаушысы.
Ә.С. Жұматаева – редакциялық-баспа жұмысы секторы меңгерушісінің м.а.
С.М. Алибаева – Қазақстан Республикасы Конституциялық Сот Аппаратының аударма редакторы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚҰҚЫҚТЫ КОНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ: ЭВОЛЮЦИЯ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

Компьютерде беттеген / Компьютерная верстка – ***А.Т. Акылова***

Басуға / Подписано к печати 07.08.2025
Пішімі / Формат 70×100$^{1}/_{8}$.
Көлемі б.т./ Объем 53,2 п.л. / Есептік б.т. / Уч-изд. 49,5 п.л. /
Шартты б.т./ Усл. 40,4 п.л. Таралымы / Тираж 100 дана /экз.

«Фортуна полиграф» баспасы» ЖШС / ТОО «Издательство «Фортуна полиграф»
050063, Алматы қаласы, 1-ықшам ауданы, 81-үй / 050063,
г. Алматы, 1-микрорайон, д. 81.
akikat_@mail.ru
Тел: + 7 707 463 13 22, +7 701 787 32 92,
+7 771 574 57 05